Ерік Р. Вульф

ЄВРОПА І НАРОДИ БЕЗ ІСТОРІЇ

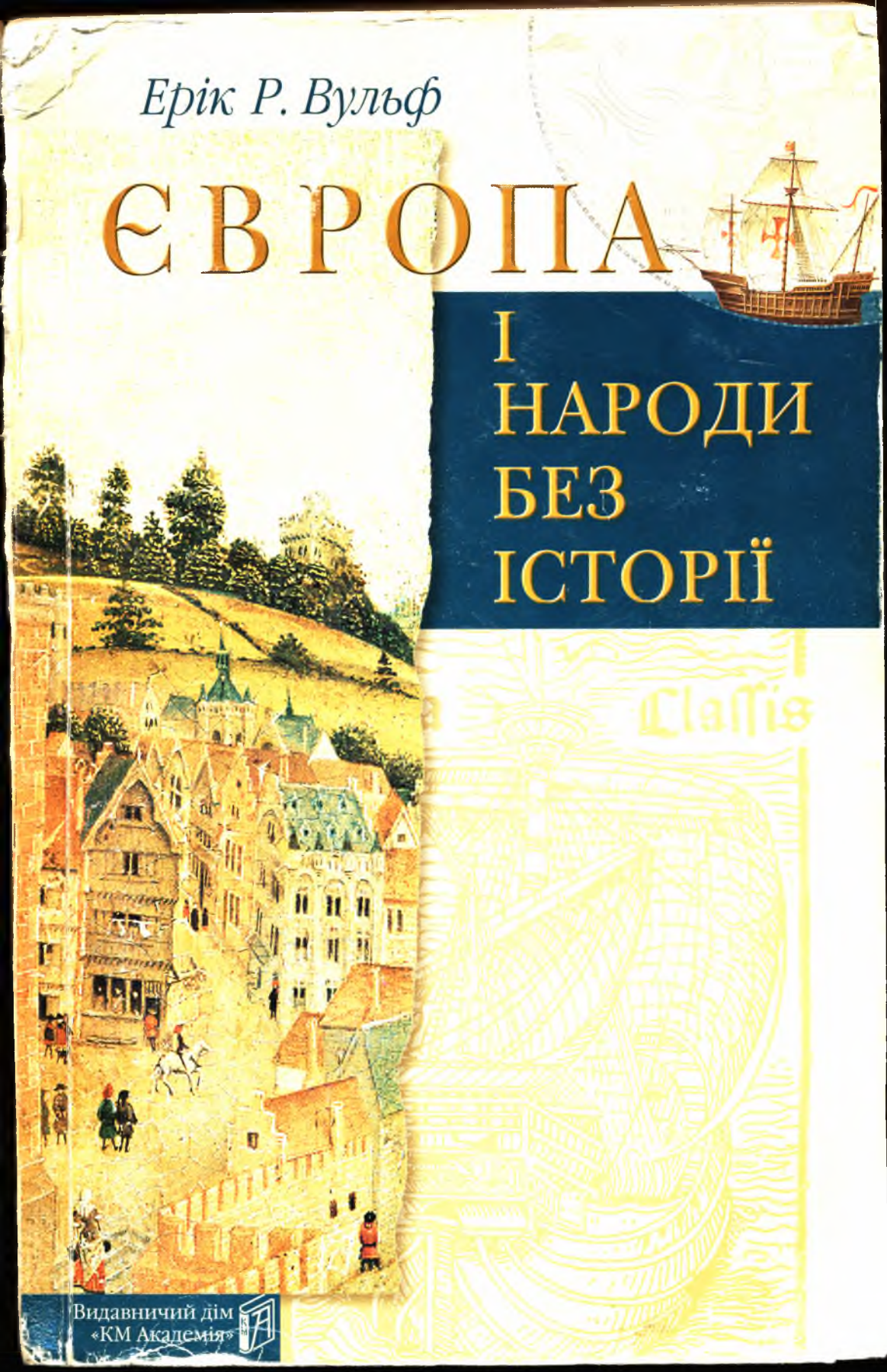

Видавничий дім
«КМ Академія»

Присвячується Сідель

Європа і народи без історії

Eric R. Wolf

Europe and the People Without History

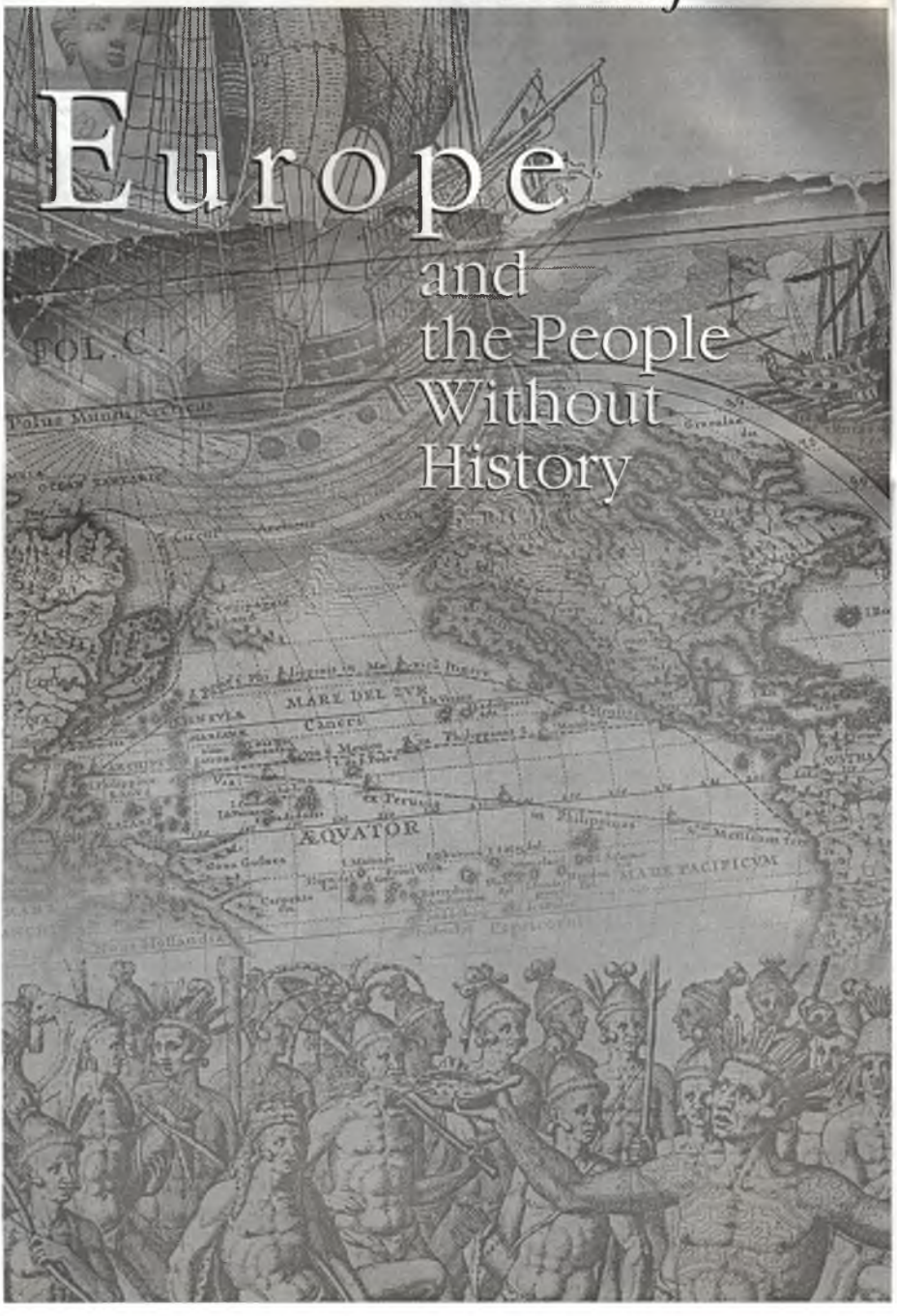

Ерік Р. Вульф

Європа і народи без історії

Переклад з англійської
Ігоря Пошивайла

КИЇВ
2004

Видавничий дім
«КМ Академія»

ББК 63.3(0)
В88

Назвавши свою фундаментальну працю «Європа і народи без історії», автор, відомий американський історик, антрополог і суспільствознавець, кидає виклик тим, хто вважає європейців єдиними творцями історії. Узявши за точку відліку 1400 р. нового літочислення, він показує, що європейська експансія повсюди зіштовхувалася з людськими спільнотами та культурами з тривалою і складною історією, взаємозв'язаною і взаємозалежною у часово-просторовому вимірі.

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
IN THE FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLISHING
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ

Переклад здійснено за виданням:
«Europe and the People without History»
by Eric R. Wolf

© 1983 The Regents of the University
of California Published by arragement with the University
of California Press

© І. Пошивайло, переклад, 2004
© Л. Кузнецова, художнє оформлення, 2004
© Видавничий дім «КМ Академія», 2004

ISBN 966-518-257-9

ЗМІСТ

Переднє слово (1997) 6
Переднє слово (1982) 12

Частина 1. ЗВ'ЯЗКИ 15

1. Вступ 16
2. Світ у 1400 році 38
3. Способи виробництва 85
4. Європа: прелюдія до експансії 113

Частина 2. У ПОШУКАХ БАГАТСТВА 137

5. Іберійці в Америці 141
6. Торгівля хутром 166
7. Работоргівля 201
8. Торгівля і завоювання на Сході 236

Частина 3. КАПІТАЛІЗМ 265

9. Промислова революція 268
10. Криза й диференціювання капіталізму 297
11. Товарообіг 312
12. Нові робітники 354

Післяслово 385
Бібліографічні примітки 392
Бібліографія 425
Покажчик 478

Переднє слово (1997)

П'ятнадцять років минуло з виходу цієї книжки у світ. Саме час поміркувати над тим, яку ж мету вона ставила перед собою і як її сприйняли читачі. Ця нова передмова також є доброю нагодою для роз'яснення деяких проблем, порушених у відгуках – як позитивних, так і критичних.

Цю працю я писав як антрополог, але залучав також історію та суспільні науки. Намагаючись дотримуватися історичності, передбачав розгортання різних структур і взірців у часі. Я також спробував пов'язати результати антропології з позиціями історично зорієнтованої політекономії, знову ж таки, з ухилом на історичний аспект. Зазвичай термін «політична економія» передбачає вивчення шляхів доступу суспільства і держави до ресурсів. Він має тенденцію змішувати два різних підходи. Один стосується методології ринкової економіки щодо оцінки державної фінансової політики. Інший, який застосовую я, пов'язаний з вивченням суспільства, держави і ринку як явищ історичних, а тому і намагається відповісти на питання можливості узагальнення концепції цих, специфічних для капіталістичного досвіду механізмів, для охоплення всіх часів і країн. При цьому слід пам'ятати, що Карл Маркс назвав свій *Капітал* «Критичним аналізом політичної економії». Таким чином, я вживаю термін «політична економія» для означення дослідження економічних підвалин різних держав і суспільств у динаміці їх розвитку.

До розгляду я залучив історію і політичну економію з тим, щоб помістити народи, які вивчає антропологія, у потужніші сфери сили, генерованої системами реалізованої через суспільну працю влади. Ці системи не є сталими; вони розвиваються і змінюються. Втім важливо збагнути, як вони розгортаються і впливають на людей у часі й просторі. Хоча я провадив це дослідження більше як антрополог, а не як професійний історик, однак саме історії я надаю великого значення. Оскільки слід виявити, як і чому ці системи розвиваються і впливають на людей, я вибудував логічне обґрунтування дослідження в площині взаємозалежності і взаємодії влади й економіки. Хоча я й не економіст, однак, на мою думку,

розуміння політичної економії в історичному контексті є визначальним в осягненні структур, що впливають на життя народів. Усупереч думці, що такий підхід не виявить «реальних людей, котрі роблять реальні речі», я вважаю, що він є надзвичайно дієвим у цьому плані. Звичайно, можна отримати «пиріг у небесах після смерті», однак екзистенційно значущим є з'ясування того, як тісто для того пирога замішується на землі.

У самій назві книжки відображено перші труднощі в постановці цієї проблемності. Фраза «народи без історії» належить не мені; вона датується ще XIX століттям. Маркс і Енгельс використовували її для висловлення свого негативного ставлення до деяких національних сепаратистських рухів у Східній Європі. Я волів би, щоб ця фраза звучала іронічно, однак ця іронія не сприйнялася декотрими з моїх читачів. Намір полягав у тому, аби кинути виклик тим, хто вважає європейців єдиними творцями історії. За точку відліку свого викладу я взяв саме 1400 р. нового літочислення (н. л.), оскільки сподівався чітко показати, що європейська експансія повсюди зіштовхувалася з людськими спільнотами і культурами з тривалою і складною історією. Я прагнув довести, що ці події були не відірвані одна від одної, а тісно взаємопов'язані, і що на цій взаємопов'язаності тримався той світ, який творила Європа. Історія європейської експансії переплітається з історіями народів, яких вона торкалася, а їхня історія, у свою чергу, переплелася з історією Європи. Оскільки значна частина цієї історії охоплює зародження та поширення капіталізму, термін «Європа» може також трактуватися як стенографія розвитку цього способу виробництва. Він постав на європейському півострові з євразійських теренів, а потім поширив свій зростаючий вплив на всі континенти.

Мета цієї книжки полягала не в поданні глобальної хроніки світової історії чи в розвитку історії капіталістичної експансії. Ідея дослідження – в утвердженні тези, що людські спільноти і культури не будуть належним чином зрозумілі без виявлення комплексів їх взаємозв'язків і взаємозалежностей у часово-просторовому вимірі.

Я стверджую цю ідею на прагматичних засадах не тому, що вважаю все на білому світі пов'язаним одне з одним. Те, що називали «функціоналізмом» у суспільних науках, залишається методологічно доцільним, особливо коли відстежуються внутрішні непроявлені й очевидні зв'язки. Водночас нам слід завжди пам'ятати, що елементи будь-якої конфігурації здебільшого нестійкі й незворотні до первісного стану рівноваги. Зв'язки в межах суспільних конфігурацій відзначені лініями напруженості, суперечностей і розривів, вони піддаються впливам навколишніх більших сфер взаємодії. Суспільства й культури завжди формували складові великих систем. Так було до виникнення капіталізму, а потім усе почало швидко змінюватися, оскільки капіталістичний спосіб виробництва захоплював дедалі більший простір суспільного й культурного життя світу. Було б банальним говорити про те, що ця експансія викликала істотні зміни в соціальних і культурних устроях усіх народів, однак головним завданням залишається осмислення й пояснення як причин експансії, так і наслідків її впливу.

Щоб охарактеризувати ці взаємозалежності та їх наслідки, я послуговуюся низкою посутніх концепцій «способу виробництва» Карла Маркса. Як випливає з тексту, я намагаюся віднайти аналітично корисну й інтелектуально продуктивну ідею. Її зосередження на тому, як суспільство мобілізує суспільну робочу силу, привертає увагу саме до відносин людини з природним середовищем, соціальних відносин між людьми, встановлених структур держави й суспільства, що спрямовують ці відносини, й ідей, через які ці відносини передаються. Використання таких синоптичних концепцій відносин є однією з важливих сильних сторін марксианської традиції.

Я без застережень визнаю свою заборгованість перед марксианською думкою. Нині є спокуса відправити цей обшир ідей на смітник інтелектуальної історії як непотріб з руїн «реально існуючої» соціалістичної системи, що розпалася наприкінці 1980-х років. Пригадаймо, що марксианська традиція мала вплив на чимало варіантів думки і політики, частина з яких інтелектуально багатша за ортодоксальність, що домінувала політично. Я послуговуюся терміном «марксианський» зумисне для позначення варіантів традиції, на відміну від терміна «марксистський», заангажованого політично. Наш інтелектуальний і політичний світ був би значно біднішим без залучення цієї марксианської спадщини, так само, як соціологія була б обділеною, коли б її практики повернулися спиною до Макса Вебера лише з тієї причини, що він був ревним німецьким націоналістом; чи як постраждала б фізика, якби зігнорувала Ньютона, оскільки він був таємним алхіміком. Звичайно, не слід заводити кожну з цих визначних особистостей до пантеону вічних істин: свого часу вони не завжди мали слушність, інколи змінювали свої теорії й думки; а деякі з їхніх уявлень не витримали випробувань часом. Що ж до Маркса, то необхідно чітко розмежувати аналітика й пророка. Багато його досліджень усе ще залишаються актуальними, однак його бачення того, як новий клас «сам по собі» може набувати свідомість «для себе», було позбавлене соціологічного реалізму ще за його життя.

Використання марксианських концепцій втягує нас у давні дискусії про марксианську традицію як спосіб світоглядного мислення. У тій традиції іноді визначалися дві категорії: «системний марксизм» і «прометейський (новаторський) марксизм». Системний марксизм прагнув стати наукою, дисциплінованим кістяком логічної надбудови постулатів для формулювання загальних законів суспільного розвитку в історії. Прометейський марксизм втілив надію на звільнення людини від економічної та політичної експлуатації і оспівував революційну волю як дороговказ до того омріяного майбуття.

Деякі читачі, підступаючи до *Європи і народів без історії* із цілком протилежних політичних позицій, охарактеризували книжку як практикум із системного марксизму. Вони або вбачали в ній інтелектуального троянського коня, або ж оплакували в ній брак прометейського запалу. Я справді використовував марксианські концепції, однак не як провідні поняття науки про розвиток законів

універсального буття. Я сприймаю ці поняття як гіпотези, що орієнтують та спрямовують дослідження й відкриття. Вони є першим кроком до значно складнішого завдання з'ясування механізмів дії в окремих випадках. І це цілком виправдовує застосовування додаткових чи альтернативних стратегій та обґрунтувань. Щодо Прометея, то, на мою думку, культивування волі спонукає швидше до повстань еліти, аніж до зародження народних рухів за зміну ладу. До того ж, історія самого Прометея не є занадто заохочувальною. Він викрав вогонь у богів для людей, однак поплатився за це тим, що був довічно прикутий до скелі й Зевсів орел щоденно роздирав його печінку.

Усі ці роздуми наводжу для того, щоб чіткіше визначити, про що ж ідеться в *Європі і народах без історії*. Це видання не є черговою спробою випрацювання інтегрованої марксианської теорії глобального розвитку. У ньому використовуються марксианські концепції для антропологічного визначення місця досліджуваних народів у сферах сили, яка впливала на них. Як відзначили деякі читачі, ця книжка не є студіюванням самих понять. Якщо мені це можуть поставити за провину, то єдиним виправданням є те, що це книжка, яку написав я; інші ж напишуть свої книжки. Я зосередився на історії і розподілі основних товарів у капіталістичній системі, але не залучав до розгляду цікаву в проблематичному контексті концепцію «товарного фетишизму». Мій намір полягав у висвітленні шляхів розвитку товарного виробництва і торгівлі серед народів, які продукують ці товари, оскільки це має значні наслідки в їх житті.

Всупереч заявам деяких коментаторів, я не доводив ані в цій книжці, ні деінде, що об'єднання в капіталістичні мережі неодмінно руйнує самобутнє, історично зумовлене культурне взаєморозуміння і співробітництво між народами або ж перетворює їхні культурні моделі на недіючі й невідповідні. Насправді, я зобразив нагромаджувачів і виробників товарів як «рушійні сили капіталізму», так само, як подав різні спільноти, задіяні на капіталістичних підприємствах як наймані робітники, котрі виставляють свою робочу силу на продаж в умовах капіталізму. Я зробив це так, оскільки був певен, що життя людей в усьому світі чимраз більше скеровувалося капіталістичним ринком, включно з ринками робочої сили. Це не забезпечує ніякі «сумні інтерпретації» «космологій капіталізму». Капіталістична експансія може або не може знищувати самобутні культури, але її стрімке поширення викликає запитання, як утягнуті в капіталістичну орбіту когорти народів змінюють і налагоджують свої взаєморозуміння в нових умовах. Постановка цих питань не є вироком етнографії. Навпаки, нині ще нагальнішою стає потреба в залученні етнографії, оскільки неможливо дістати вичерпні відповіді виключно на теоретичному підґрунті.

Етнографія стане в добрій нагоді й надалі для належної оцінки деяких невивчених романтичних понять про природу людської діяльності у світі. Такі ідеї набувають дедалі більшої популярності, що підтверджується деякими відгуками на цю книжку. За однією

концепцією, людям притаманна природна творчість і невичерпна винахідливість у підході до питань, ким вони є і ким вони хочуть бути. За іншою – люди завжди інстинктивно противляться домінуванню, і цей «спротив» можна розглядати як окрему категорію. Я гадаю, що в цьому випадку бажання породило думку. Люди не завжди чинять опір тим обмеженням, які на них накладаються. Вони також не можуть стати вільними в культурних моделях власного вибору. Ремодулювання і зміна культури невпинно рухаються вперед під впливом мінливих, однак чітко обумовлених обставин. Вони можуть сприяти творчості чи перешкоджати їй, чинити опір чи припиняти його. Лише емпіричний розгляд прояснить, як різні народи в специфічних обставинах формують, пристосовують чи позбуваються своїх культурних взаєморозумінь або ж, навпаки, виявляються неспроможними на це. Відкритим залишається питання з'ясування, чому і як деякі народи пристосовують свої культурні взаєморозуміння до капіталізму і процвітають внаслідок цього, тоді як інші – ні.

Застосування в книжці поняття капіталізму також потребує деяких роз'яснень. Капіталістичний спосіб виробництва може бути спричинений повсюди однією і тією ж динамічною взаємодією нагромадження капіталу і робочої сили, однак ця взаємодія може набути різних форм і подоб. У книжці *«Європа і народи без історії»* я наголошую на поєднанні капіталістичної власності й управлінні фабричним виробництвом за допомогою найнятої праці як стратегічного чинника капіталізму в ліквідації решти способів виробництва. Втім, в інших обставинах капіталістичне виробництво вирвалося вперед за субсидування торговельного капіталу. Також здавалося б, що нові комп'ютерні технології керування та інформації, разом з новими засобами транспортування, можуть гарантувати більш децентралізованому капіталізмові збільшення нагромадження капіталу через виробництво в домашніх господарствах і «гнучких» цехах. Історично цей спосіб притаманний на стадіях розширення й скорочення. Зміни цих стадій супроводжуються змінами в асортименті товарів, технології й організації їх виробництва, географічному розташуванні заводів та ринків і вербуванні нових робітників та обслуговуючого персоналу. Капіталістичний лад, таким чином, може просуватися вперед унітарною логікою і заразом спричиняти диференціювання й гетерогенність через значне розмаїття його операцій. Книжка наголошує на цьому моменті. Розширюючись, капіталізм заповнює нові ніші, створює різні підприємницькі моделі. Ці моделі залучають нових робітників, а також нові середні класи й прошарки підприємців. В усіх виникає проблема, як пристосувати їхні різноманітні культурні взаєморозуміння до вимог мінливої політичної економіки. Розгортання цих адаптацій не передбачається апріорно.

Насамкінець, постановка правильних запитань і віднайдення вичерпних відповідей потребує звернення до проблем фунда-

ментальної теорії. Усі соціологічні науки, включно з антропологією, коливаються між двома дійсностями: реальністю природного світу і його перетворенням людиною за допомогою техніки й власної організації та реальністю схем організованого знання і символічних дій між людьми. Протиставлення цих двох реалій заплутало західну філософію разом з марксианськими концепціями, що позначається і на антропології, незалежно від того, в якому діалектичному ракурсі ми намагаємося подолати цю прірву. Один спосіб виходу з цього глухого кута полягав у впертому ігноруванні його. Деякі антропологи розглядають поведінку в матеріальному світі як первинне і нехтують ментальними явищами, безпосередніми носіями яких виступають люди. Інші надають перевагу розумовим системам як таким, що закладені в самих людях, і сприймають поведінку в матеріальному світі як вторинне патологічне явище цих церебральних взаєморозумінь. А ще інші практично надають однакової ваги матеріальній поведінці та розумовим діям і просто уникають будь-якого обговорення можливостей їх узгодження.

Ключ до вирішення цієї проблеми неможливо віднайти негайно, однак ми можемо бодай просунутися у пошуку часткових відповідей, зосереджуючись на означенні специфічних областей перетину матеріальних і розумових подій. В епілозі до *Європи й народів без історії* я запропонував один спосіб, як це зробити, а саме – звернути більше уваги на відносини влади, що виступає посередником між мобілізацією суспільної робочої сили і ментальними розумовими схемами, які визначають розподіл тієї праці. Це є важливим у багатьох відношеннях. З одного боку, такий підхід вимагає від нас позбуття уявлень про те, що й соціальні завдання, і розумові схеми різнопланово розподілені між чоловіками і жінками, молодими і старими, багатими і бідними, автохтонами й іммігрантами, владними й безвладними, людьми, які говорять із запалом і без нього. У свою чергу, це спрямовує нашу увагу до процесів, що приводять у відповідність ці соціально розподілені й багатоманітні репертуари взаєморозумінь і уявлень. Тоді ми наблизилися б до розуміння того, як знання примножуються, поширюються чи приховуються у вербальних і невербальних діях; як створюються і застосовуються космологічні порядки для вибудови і нагромадження одних форм влади й послаблення та замовчування інших; і як деякі ментальні схеми починають домінувати над іншими у формуванні родів, класів та етносів навіть за умови боротьби альтернативної схеми з нав'язаною гегемонією. Елементи в такому розгляді мають визначатися процесами, на яких ми зосереджуємо свою увагу, замість того, щоб задовольнятися розмежованими соціально-культурними реаліями. Історично насичена політична економія і політекономічна історія стануть у добрій пригоді, так само як і етнографія в польовому й культурологічному аналізах. Частково це вже відбувається повним ходом, однак найбільше ще залишається здійснити.

Переднє слово (1982)

У 1968 році я писав, що антропологія необхідна для дослідження історії – історії, яка могла б пояснити виникнення соціальної системи сучасного світу і яка б прагнула наповнити аналітичним змістом усі суспільства. Я сподівався, що така аналітична історія була необхідна для протистояння пануванню в гуманітарних науках формального раціоналізму, який уже не цікавився причинами людської діяльності, а просто відшукував технічні рішення проблем, поставлених насамперед у технічних термінах. Наші методи ставали дедалі складнішими, але їхній результат виявлявся чимраз банальнішим. Я гадав, що зупинити падіння у прірву буденності можна пошуком теперішніх причин у минулому. Лише цим шляхом ми могли осягнути ті сили, що приводять у рух суспільства й культури тут і тепер. Ця книжка постала саме з таких переконань.

Мені було зрозуміло з самого початку, що така аналітична історія не здатна розвинутися з вивчення окремої культури чи нації, однієї культурної області чи навіть одного континенту на одному відрізку часу. Слід було заглибитися в давню антропологію і віднайти те натхнення, що спонукало таких антропологів, як Альфред Крьобер і Ральф Лінтон, розвивати глобальну історію культури. Вони збагнули, а ми вже, здається, встигли забути те, що людські спільноти створюють власні культури у тісній взаємодії одна з одною, а не в ізоляції.

Втім та давня антропологія не могла сказати нічого істотного про головні сили взаємодії культур з 1492 року – сили, що спрямували Європу до торговельної експансії й індустріального капіталізму. І все-таки культурні зв'язки, які намагалися окреслити ці антропологи, можна осягнути лише в політичному й економічному контекстах. Таким чином, розуміння антропології слід знову переосмислити у світлі нової, історично орієнтованої політичної економії.

Такий перегляд колишньої думки має піднятися над усталеними способами подачі західної історії і з урахуванням спільної

участі західних та незахідних народів у цьому всесвітньому процесі. Більшість груп, досліджуваних антропологами, вже тривалий час зазнавала на собі змін, спричинених європейською експансією, до того ж, вони й самі долучалися до внесення тих змін. Нас більше не влаштовує написання історії лише переможних еліт чи деталізований опис підкорення етнічних груп. Соціальні історики й історичні соціологи показали, що прості люди були такою ж мірою визначальними чинниками історичного процесу, як і його жертвами та мовчазними свідками. Отже, ми маємо розкрити історію «людей без історії» – правдиву історію «примітивних» спільнот, селянства, робітників, іммігрантів та загнаних у глухий кут меншин.

З цією метою книжка прагне перетнути демаркаційні лінії, що відокремлюють різні суспільні дисципліни одна від одної, й анулювати кордони між західною та незахідною історією. Вона була написана з надією, що краще розуміння стану людського буття відтепер у наших руках.

Проект цієї книжки виник з інтелектуальних переоцінок кінця 1960-х років. Він здійснювався в рамках однорічного дослідження в Англії в 1973–1974 рр., уможливленого дослідницьким грантом Програми національного розвитку гуманітарних наук. Висловлюю найглибшу подяку за цю підтримку.

Я почав писати цю книжку навесні 1974 року; чорновий варіант був закінчений у 1981 році. Кілька моїх друзів прочитали її як критики. Я вдячний за це Родеріку Айя, Ричардові Фоксу, Ашрафу Гхані, Шерлі Лінденбом, Райні Рапп, Роджеру Сенджеку, Джейн Шнайдер і Пітеру Шнайдеру. Самуель Баулз і Сідні Мінц не пошкодували часу на листування стосовно різних ідей. Відповідальність за те, в чому я не прислухався до їхніх порад, лежить повністю на мені. Я глибоко засмучений, що мій друг Анжел Палерм помер, перш ніж ця праця побачила світ – мені дуже бракуватиме його ґрунтовних коментарів.

Також висловлюю щиру подяку за бібліографічні поради Енн Белей, Маріо Біку, Чарлзу Бішопу, Уоррену де Боеру, Ашрафу Гхані, Герберту Гатману, Шерлі Г'юн, Герберту Клейну, Керол Крамер, Герману Рібелу, Роджеру Сенджеку, Джеральду Сідеру, Хуану Вільямаріну, Елізабет Уохл і Фредеріку В'ятту. В підборі ілюстративного матеріалу мені надано люб'язну допомогу з боку Анни Рузвельт, Джеймса Дж. Е. Сміта й Дональда Вернера з Музею американських індіанців (Heye Foundation); Роберта Карнейро, Барбари Конклін і Гордона Ехолма з Американського музею природничої історії; Вільяма Стертеванта (Smithsonian Institution), а також від Ламброса Комітаса, Джюн Фінфер, Фреда Поппера, Люсі Вуд Сондерс, Бернарда Б. Шапіро й Арчибальда Сінхема. Ной Л. Діаз і Керил Девіс накреслили чудові мапи. Усім їм я глибоко зобов'язаний. Я також дуже вдячний Школі східних та африканських студій і Лондонській школі економіки та політичних наук Лондонського університету за надання можливості користуватися їхніми книгозбірнями. Під час моєї праці Коледж

Ґерберта Х. Лехмана Нью-Йоркського університету і докторська програма з антропології при Нью-Йоркському університеті створювали для мене надзвичайно сприятливу для дослідження, навчання та обміну думками атмосферу. Висловлюю свою подяку за надання цих можливостей.

Втім усі ці зусилля виявилися б марними без порад, редакційних здібностей і незмінної підтримки Сідель Сілвермен, мого помічника, дружини й провідного антропологічного критика. «Di tante cose quant' i'ho vedute, dal tuo podere e dalla tua bontate riconosco la grazia e la virtute» *(Paradise,* XXXI). Їй, з любов'ю й замилуванням, присвячується ця книга.

Е. Р. В

Частина 1

ЗВ'ЯЗКИ

1.
Вступ

Провідною ідеєю цієї книжки є те, що світ людства становить певне розмаїття взаємопов'язаних процесів і запитів, які розбивають цю цілісність на окремі складові, а потім виявляють неспроможність знову зібрати докупи цю сфальсифіковану дійсність. Такі поняття, як «нація», «суспільство» і «культура» виявляють лише частки цілого і загрожують перетворити назви понять у самі речі. Лише розуміючи ці терміни як комплекс відносин і простежуючи їхню генезу, можна уникнути оманливих висновків і розширити обрії свого розуміння.

Теза про те, що всі ми населяємо «один світ», може видатися, на перший погляд, досить банальною. Існують екологічні зв'язки: Нью-Йорк страждає від гонконгівського грипу; виноградники Європи знищені американською попелицею. Існують демографічні зв'язки: мешканці Ямайки мігрують до Лондона; китайці – до Сінгапура. Існують економічні зв'язки: закриття нафтових свердловин у Перській затоці зупиняє електрогенеруючі заводи в Огайо; несприятливий для Сполучених Штатів платіжний баланс вимиває американські долари на банківські рахунки у Франкфурті чи Йокогамі; італійці виробляють автомобілі «Фіат» у Радянському Союзі; японці споруджують гідроелектростанцію на Цейлоні. Існують політичні зв'язки: війни, розпочаті в Європі, відлунюються по всій земній кулі; американські війська дислокуються на околицях Азії; фінни патрулюють кордони між Ізраїлем і Єгиптом.

Такий стан речей притаманний не лише сьогоденню, а й минулому. Епідемії з Євразії викошували корінне населення Америки й Океанії. Сифіліс кочував з Нового Світу до Старого. Європейці зі своїми рослинами й тваринами заполонили Америку; американська картопля, кукурудза і маніока поширилися по всьому Старому Світу. Велику кількість африканців насильно відправляли до Нового Світу; китайські й індійські контрактні робітники вирушали до Південно-Східної Азії й Вест-Індії. Португалія заснувала поселення в Макао, неподалік від китайського узбережжя. Голландці, використовуючи робочу силу з Бенгалії, побудували Батавію. Ірландських дітей продавали в рабство до Вест-Індії. Африканські

раби-втікачі заснували храм на пагорбах Суринаму. Європа навчилася копіювати індійський текстиль і китайську порцеляну, пити напій корінних американців – шоколад, а також курити їхній тютюн і користуватися арабськими цифрами.

Це – відомі факти. Вони вказують на контакти й сполучення, переплетіння і взаємозв'язки. Однак учені, до яких ми звертаємося, аби зрозуміти те, що бачимо, значною мірою продовжують уперто ігнорувати їх. Історики, економісти й політологи беруть за структурну основу своїх досліджень окремі нації. Соціологія продовжує поділяти світ на окремі суспільства. Навіть антропологія, колись досить заангажована механізмами поширення певних культурних ознак в усьому світі, поділяє свій предмет вивчення на різні явища: кожне суспільство з його характерною культурою як об'єднаною й обмеженою системою протиставляється іншим відокремленим системам.

Якщо соціально-культурна виразність і виокремлення були загальними ознаками людства, то їх можна було б легко віднаходити найбільше в середовищі так званих первісних людей, народів «без історії», гіпотетично ізольованих від зовнішнього світу й одне від одного. Втім, якщо припустити це, то куди ж діти археологічні знахідки, які засвідчують, що європейські товари з'явилися у поселеннях району Ніагарської межі просування вже в 1570 р. і що в 1670 р. на місцях стоянок ірокезької субгрупи онондага майже відсутні предмети місцевого виробництва, за винятком хіба що люльок. На іншому боці Атлантики організація й місцерозташування великих африканських поселень зазнали значних трансформацій унаслідок работоргівлі. Оскільки європейські работорговці займалися лише транспортуванням рабів від африканського узбережжя до місць призначення на американські континенти, то сфера постачання торгівлі належала виключно африканцям. Це стало «африканськими підвалинами», за висловлюванням британського прихильника меркантилізму Малачі Постлетвейта, «грандіозної надбудови американської торгівлі та військово-морської могутності». Від Сенегалу у Західній Африці до Анголи племена втягувалися в цю торгівлю, що поширювалася в глиб країни й охоплювала навіть тих людей, які досі ніколи не бачили європейського торговця на своєму узбережжі. Будь-яке відношення до етнічних груп кру, фанті, ашанті, іджо, ібо, конго, луба, лунда або нгола як до «племен» з достатньою кількістю осіб веде до хибного тлумачення африканського минулого й сьогодення. У свою чергу, торгівля з ірокезами і Західною Африкою позначилася і на Європі. У період між 1670 і 1760 рр. серед ірокезів підвищеним попитом користувалися фарбована червона й синя тканини, виготовлені в Долині Строудвотер (Глостершир). Це був один з перших регіонів, де англійські ткачі втратили свою автономію і стали найманими фабричними робітниками. Можливо, між американською торгівлею й початком індустріальної революції у Долині Строудвотер існував певний взаємозв'язок. І навпаки, поставки понад 5500 мушкетів до Золотого Берега збагатило зброярів Бірмінгема всього за три роки (1658–1661) (Дженнінгс 1977: 99–100; Дааку 1970: 150–151).

Якщо всюди існує зв'язок, то чому ми наполягаємо на перетворенні динамічних, взаємопов'язаних явищ у статичні, роз'єднані речі? Вірогідно, причина цього частково полягає в тому, яким чином ми вивчали власну історію. Нас запевняли у класній кімнаті і поза нею, що існує об'єктивна реальність, яку називають Заходом, і що цей Захід є суспільством і цивілізацією, незалежними й опозиційними до інших суспільств і цивілізацій. Багато хто з нас навіть виростав з переконанням, що цей Захід має таку генеалогію, за якою Стародавня Греція породила Рим, Рим породив християнську Європу, християнська Європа породила Ренесанс, Ренесанс – Просвітництво, а Просвітництво – політичну демократію й індустріальну революцію. Схрещена з демократією промисловість, у свою чергу, спричинила появу Сполучених Штатів, які втілили в собі права на життя, свободу й прагнення до щастя.

Така схема поступу є хибною. Хибною передусім тому, що вона перетворює історію на історію успіху, на своєрідну естафету, в якій кожен учасник забігу передає смолоскип свободи наступному учасникові. Історія, таким чином, перетворюється на міф про культивування чеснот, які перемагають зло. Часто вона перетворюється на казочку про те, як переможці доводять свою достойність у тяжкій борні. Якщо історія є розгортанням у часі духовних спрямувань, то претенденти на це, по суті, стають пристрасними посередниками історії.

Схема є хибною й під іншим кутом зору. Якщо історія виявляється лише казкою про духовну цілеспрямованість, то кожна ланка генеалогії, кожен учасник цих перегонів – лише попередник завершального апофеозу, а не єдиного ланцюга соціально-культурних процесів у їх власному часі й просторі. Однак, що б ми дізналися, приміром, про Стародавню Грецію, якби розглядали її тільки як доісторичну міс Свободу, що високо здійняла смолоскип духовної мети в пітьмі варварської ночі? Ми мало що збагнули б і про класові конфлікти, що роздирали грецькі поліси, чи про відносини між вільними громадянами та їхніми рабами. У нас не було б жодних підстав поцікавитися, чому воїнів-греків було більше в лавах перських царів, аніж у війську Еллінського Союзу у війні проти персів. Нам було б зовсім байдуже, чому греків більше мешкало в Південній Італії і на Сицилії, пізніше названої Великою Грецією, аніж у самій Греції. І не було б жодної причини запитати, чому число грецьких найманців в іноземних арміях значно перевищувало їх кількість у військових формуваннях рідних міст. Грецькі поселенці поза Грецією, грецькі найманці в іноземних арміях і раби з Фракії, Фрігії чи Пафлагонії на грецьких земельних станах є причетними до відносин еллінів з греками й негреками поза Грецією. Втім, наша провідна схема не заохочує нас ставити питання про ці стосунки.

Ніде ця міфотворча схема не набула такої очевидності, як у різних версіях шкільних підручників з історії у Сполучених Штатах. У них акцентується на складних поєднаннях антагоністичних сил замість пізнання нескінченних глибин суті. У такому контексті постійна зміна кордонів США і вічне втягування держави у

внутрішні й зовнішні війни, оголошені й неоголошені, переплітаються з ідеологічним розумінням того, що тринадцять колоній, заснованих на східній окраїні континенту, піднімуть не пізніше ніж за століття американський стяг на тихоокеанському узбережжі. І це таки відбулося, проте як результат багатьох суперечливих відносин. Колонії проголосили свою незалежність, хоча більшість їхнього населення – європейські поселенці, корінні американці й африканські раби – були на стороні торі. Нова республіка ледь не схибила в питанні щодо рабства, коли виникла низка проблематичних компромісів, створивши дві федеративні країни, кожна з власною зоною розширення. Річ у тім, що на новому континенті, звичайно ж, були нові землі для освоєння, але спочатку їх слід було забрати в корінних американців, а потім перетворити на екзотичну нерухомість. Джефферсон придбав територію Луїзіани задарма, однак тільки після того, як повстання гаїтянських рабів проти їхніх французьких рабовласників позбавило цю область, за французькою шкалою цінностей, стратегічного статусу джерела продовольчого постачання карибських плантацій. Захоплення Флориди стало однією з головних аварійних заслінок від південного рабства. Війна з Мексикою забезпечила Південному Заходу рабство й бавовну. Іспанські землевласники, які стояли на шляху американського прориву до Тихого океану, перетворилися на «бандитів», коли почали захищати власні інтереси від новоприбулих англофонів. Тоді Північ і Південь – перша імпортувала робочу силу з Європи, а друга – з Африки – розв'язали між собою одну з найкривавіших в історії воєн. На якийсь час переможений Південь став колонією тріумфуючої Півночі. Згодом вирівнювання між регіонами змінилося, «сонячний пояс», що досяг панівних позицій унаслідок впливу індустріального Північного Сходу, занепав. Звісно, що нова республіка не мала ні цілісності, ні дарованих Богом непорушних кордонів.

Цілком припустимо, що все могло бути зовсім інакшим. Скажімо, могла виникнути багатомовна Флоридська Республіка, Франкофонська Міссісіпська Америка, Іспанський Новий Біскау, Республіка Великих Озер, Колумбія – включно з нинішніми Орегоном, Вашингтоном і Британською Колумбією. Коли б припустити можливість благословенного з неба прориву до геополітичної єдності на північноамериканському континенті, то чи виглядало б це безглуздям? Аж ніяк, навіть навпаки, це спонукає оцінювати в матеріальному вимірі те, що сталося в кожнім сполученні, враховувати момент пріоритету одних відносини над іншими. Таким чином, ані Стародавня Греція, ні Рим, ані християнська Європа, ні Ренесанс, ані Просвітництво, ні індустріальна революція, ні демократія і навіть Сполучені Штати ніколи не були таким собі маленьким човником, який невпинно несла до кінцевого пункту розвою якась весняна течія, а швидше всього цією рушійною силою був змінний у часі і просторі комплекс відносин.

Це питання є більш ніж академічним. Перетворюючи назви речей у самі речі, ми породжуємо хибні моделі дійсності. Наділяючи

нації, суспільства чи культури якостями внутрішньо гомогенних, а зовні різних і роз'єднаних об'єктів, ми зводимо модель світу до глобального більярдного поля, на якому різні реалії зіштовхуються й відскакують одна від одної подібно до маси твердих кульок. У такий спосіб стає досить легко поділити світ на різноколірні кулі й виголосити, що «Схід є Сходом, а Захід – Заходом і ніколи ця пара не повинна зійтися». А отже, квінтесенційний Захід протиставлено такому ж квінтесенційному Сходові, де життя було дешевим і натовпи рабів були пригноблені різними формами деспотизму. Пізніше, коли народи в інших країнах почали утверджувати свою політичну й економічну незалежність як від Заходу, так і від Сходу, цих нових претендентів на історичний статус було зараховано до Третього світу економічної відсталості, тобто до залишкової категорії концептуальних більярдних кульок, протипоставлених Заходу, що вже розвинувся, і Сходу, що ще розвивається. Неминуче ці упредметнені категорії стали інтелектуальними засобами засудження холодної війни. Існував «сучасний» світ Заходу. Був і світ Сходу, що став жертвою комунізму, «хвороби модернізації» (Ростов, 1960). Був, зрештою, Третій світ, який ще струмувався «традицією» і задихався у власних устремліннях до модернізації. Якби Захід міг знайти спосіб позбутися тієї влади, то він, можливо б, і врятував жертву від інфекції, що почала поширюватися на Сході, і спрямував той Третій світ на шлях модернізації – до життя, свободи й гонитви за щастям Заходу. Жахливим наслідком такого сприйняття світу стала теорія «примусової проектної урбанізації (Хантінгтон, 1968: 655), згідно з якою в'єтнамців можна просунути до модернізації, зганяючи їх у міста повітряним бомбардуванням і винищенням рослинності в сільській місцевості. Назви, таким чином, стають речами, а речі, позначені «Х», можуть стати військовими мішенями.

Поява соціальних наук

Звичка до розгляду названих об'єктів типу ірокезів, Греції, Персії чи Сполучених Штатів як зафіксованих реалій, що відрізняються одна від одної стійкою внутрішньою архітектурою і зовнішніми межами, зіштовхується з нашою здатністю збагнути їхні взаємні зіткнення й конфронтації. Фактично ця тенденція стала на заваді розуміння всіх таких подібних конфліктів. Просте складання уявних будівельних блоків у піраміди з назвами Схід і Захід, або Перший, Другий і Третій світи, вже створює ті труднощі. Таким чином, ми маємо справу з певними, далеко не тимчасовими, концептуальними вадами наших підходів до розгляду соціальних і політичних явищ. Ми, либонь, обрали хибний курс у розумінні минулого в певній критичній точці, здійснили помилковий вибір, що заплутує наші теперішні судження.

Ту вирішальну поворотну мить можна визначити. Вона відбулася в середині минулого століття, коли пізнання природи й людства розподілилося на окремі (і нерівнозначні) спеціальності та дисципліни. Той розподіл виявився фатальним. Він привів не лише до стрімкого й спеціалізованого вивчення специфічних аспектів людського буття, а й застосував ідеологічний підхід до того членування й спеціалізації для інтелектуального виправдання. Це є найбільш очевидним у випадку соціології. До появи останньої ми мали лишень політичну економію – галузь знань, пов'язану з «багатством націй», виробництвом і розподілом цього багатства між політичними об'єктами й класами, що його утворюють. З прискореним розвитком капіталістичного підприємства у XVIII ст. та структура держави і класів почала зазнавати тиску з боку нових соціальних груп і категорій, що «постали» й почали утверджувати свої права на противагу тим групам, які представляли державу і перебували під її опікою. Такий виклик набув форму утвердження законності нових соціальних, економічних, політичних та ідеологічних зв'язків, вже усвідомлюваних як «суспільство», на противагу державі. Потік зростаючого невдоволення нижчого «суспільства» щодо політичного й ідеологічного устрою виявлявся у заворушеннях, повстаннях і революціях. Примара безладу і революції порушила питання, як можна відновлювати й підтримувати соціальний порядок і, звичайно ж, яким він має взагалі бути. Соціологія сподівалася дати відповідь на «соціальне питання». Це мало, за визначенням Рудольфа Ґеберле, «надзвичайно політичну причину... Сен-Сімон, Огюст Конт і Лоренц Штайн задумали створити нову науку про суспільство як протидію отруті соціального розпаду» (цит. за Бремсон, 1961: 12, № 2).

Ці ранні соціологи здійснили це шляхом відокремлення галузі соціальних стосунків від політичної економії. Вони вказали на явні, однак іще недостатньо вивчені зв'язки, що єднають людей з людьми як індивідуумів, як групи і об'єднання чи як членів установ. Потім обрали цю ділянку соціальних відносин предметом свого ретельного дослідження. Вони та їхні послідовники згодом розширили цю сферу своїх наукових інтересів безліччю теоретичних постулатів, використовуючи їх для відокремлення соціології від політичної науки й економіки. Я б узагальнив ці постулати таким чином:

1. У процесі суспільного життя індивідууми вступають у відносини одне з одним. Такі відносини можуть бути виокремлені з економічного, політичного чи ідеологічного контексту, у якому вони перебувають, і розглянуті sui generis (лат.– *своєрідний*). Вони є автономні, утворюючи власну сферу – соціальну.

2. Соціальний порядок залежить від розвитку й поширення соціальних відносин між індивідуумами. Чим більша інтенсивність таких стосунків і ширші їхні межі, тим більший лад у суспільстві. Отже, максимізація зв'язків спорідненості і сусідства, груп та об'єднань сприяє суспільному порядку. І навпаки, якщо ці зв'язки не максимізуються, соціальний порядок ставиться під сумнів. Розвиток

різноманітних зв'язків також зменшує небезпеку поляризації суспільства на класи.

3. Формування й підтримування таких стосунків тісно пов'язані з існуванням і поширенням загальних вірувань та звичаїв серед індивідуумів. Моральна згода, ґрунтована на сліпій вірі й ірраціональному сприйнятті традицій, сприяє максимізації соціальних зв'язків; гонитва лише за вигодою і виключно техногенний ухил мають тенденцію послабляти їх.

4. Розвиток соціальних відносин, поширення взаємопов'язаних традиції й віри формує суспільство як сукупність соціальних відносин між індивідуумами. Соціальні відносини становлять суспільство; суспільство, у свою чергу, є одиницею єдності, якій притаманні прогнозованість і законослухняність. Якщо соціальні відносини є організованими й регулярними, суспільство має стійку внутрішню структуру. Її тривалість є пропорційною інтенсивності та діапазону соціальних відносин. Там, де відзначається помітне зменшення їх інтенсивності й частоти, лежать межі суспільства.

Який недолік цих постулатів? Вони наштовхують на думку, що соціальні відносини є не просто автономними, а самопричинними, поза своїми економічним, політичним чи ідеологічним контекстами. Оскільки соціальні відносини задумані як відносини між індивідуумами, то й взаємодія між ними стає головною причиною соціального життя. Оскільки соціальна анархія тісно пов'язана з кількістю і якістю соціальних відносин, увага переноситься від розгляду економіки, політики чи ідеології як можливих джерел соціального хаосу до пошуку причин безладу в колі сім'ї і спільноти, а отже, до моделювання належного родинного й громадського життя. До того ж, оскільки безладдя локалізується у відхиленні традиції і віри від загальних норм, конвергенція традиції і консенсус віри стають пробним каменем суспільства. Й, зрештою, ці постулати полегшують ідентифікацію суспільства взагалі із суспільством зокрема. Суспільство, що потребує порядку, стає специфічним суспільством, в якому має бути наведений порядок. У контексті матеріального сьогодення те суспільство, що потребує порядку, легко ідентифікується з певною етнічною державою, чи то національною державою Ганою, Мексикою, чи Сполученими Штатами. Оскільки соціальні відносини випадають з їхнього економічного, політичного чи ідеологічного контексту, етнічну державу слід подавати швидше як структуру соціальних зв'язків, яким притаманна духовна злагода, аніж як систему економічних, політичних та ідеологічних відносин, пов'язаних з іншими ланками. Саме недовершені соціальні відносини, а не економічні, політичні чи ідеологічні сили, таким чином, стають головною рушійною силою соціологічної теорії. Оскільки соціальні відносини мають місце в межах однієї етнічної держави, то важливими дієвими чинниками історії виступають етнічні держави, керовані своїми соціальними відносинами. Відтак кожне суспільство рухається відповідно до внутрішнього годинникового механізму.

Економічна й політична наука

Виокремлення соціальних відносин з економічного, політичного й ідеологічних контекстів супроводжувалося прикріпленням економічних і політичних аспектів людського життя до певних наукових дисциплін. Економіка втратила інтерес до того, яким чином соціально організовані люди забезпечують свою державу, і натомість перетворилася на науку про те, як попит утворює ринки. Провідною теорією цієї нової економіки була

> теорія ринків і ринкової взаємозалежності. Це – теорія загальної рівноваги *в обміні*, розширеному для охоплення тем виробництва й розподілу. Вона є далекою від теорії соціальної системи, а тим більше – економічної влади і соціальних класів. Домашні господарства й фірми розглядаються лише як ринкові чинники і зовсім не як частини соціальної структури. Їх «стартові внески», заможність, навички й власність беруться до уваги як певна *даність*. Більше того, призначення теорії полягає в демонструванні тенденції до рівноваги з виключенням класової боротьби [Нелл, 1973: 77–78].

Заявлена в іншій формі, ця нова економіка – зовсім не про реальний світ (Лекачман, 1976). Це – абстрактна модель напрацювань суб'єктивних індивідуальних виборів відносно один одного.

Подібна доля спіткала і вивчення політики. Нова політична наука роз'єднала політичну та економічну сфери і звернулася до розгляду влади по відношенню до уряду. Зводячи економічні, соціальні й ідеологічні аспекти людського життя до статусу «навколишнього середовища», вивчення політики відмежування від вивчення того, яким чином організація цього навколишнього середовища гальмує чи сприяє політиці, і перемістилося з площини дослідження в площину ухвалення рішень. Політичний процес є таким, у якому потреби поєднано й зведено до рішення, подібно тому, як у ринковій моделі економіки взаємодія потреб позначається на виробництві пропозицій. Як у ринковій моделі, такий підхід легко упосліджується припущенням,

> що організовані приватні продуктивні сили суспільства балансують одна з одною для усунення сконцентрованого безвідповідального управління. ...Мудра суспільна політика приймається, щоб домінувати, як пояснено містичною, мало чим відмінною від Адама Сміта, невидимою рукою [Енглер, 1968: 199].

В результаті, готовність дотримуватися правил політичного ринку в такій моделі неодмінно визначається не безпосередньо ринком, а орієнтацією й цінностями його учасників, тим, що політологи назвали «політичною культурою». Значна частина політичної науки зосередилася в такий спосіб на вивченні, з одного боку, рішень, а з іншого – орієнтацій, які разом утворюють автономну політичну систему певного суспільства.

Основою всіх цих особливостей є концепція сукупності індивідуумів, найнятих за контрактом максимізувати соціальний порядок, торгувати й обмінювати на ринку і забезпечувати надходження для формулювання політичних рішень. Різноманітні дисципліни, нібито причетні до вивчення людської *поведінки*, розділяють предмет дослідження між собою. Тоді кожен продовжує створювати свою модель, спроможну пояснити «незручні», спостережувані факти, і ця модель, фактично, є ідеологічно навантаженою схемою, прилаштованою до звуженого визначення суті предмета. Такі схеми забезпечують уже готовими відповідями, оскільки інші феномени поза цією моделлю виключаються зі сфери спеціалізованого розгляду. Якщо моделі страждають на дірявість подібно ситу, то це виправдовується тим, що вони є суто абстрактними конструкціями і не містять емпіричну «воду» або ж що порушники спокою продірявили її. Таким чином, спеціалізовані соціальні науки, облишивши цілісну перспективу, стали нагадувати сестер-данаїд з класичної грецької легенди, засуджених носити воду в посудинах без дна.

Розвиток соціологічної теорії

Ми пересвідчилися, що соціологія походить від спроб протистояти соціальному безладу шляхом створення теорії соціального порядку, визначаючи порядок і безлад у категоріях кількості та якості соціальних відносин. Вагомість такого підходу полягає в тому, що він критично розглядає два типи суспільства: те, в якому соціальний порядок максимізується з причини тісного взаємопереплетіння і спільної системи цінностей соціальних відносин; і те, в якому соціальний хаос домінує над ладом з огляду на роздрібнення соціальних відносин і порушення спільних ідеалів. Лише один крок відділяє такий критичний підхід від сприйняття соціального процесу як зміни одного типу суспільства іншим. Це, здається, узгоджується із загальною думкою про те, що сучасне життя спричиняє зростаючий занепад того устрою життя, яким позначено «старі добрі часи» наших предків. У Європі XIX ст., де давніші соціальні зв'язки були фактично розірвані подвійним впливом капіталізму й індустріалізації, така інтерпретація соціологічної полярності принесла засудження досвіду. Фердинанд Тонніс убачав цей рух таким, що йде від «спільноти» або *Gemeinschaft* до «суспільства» або *Gesellschaft* сер Генрі Мейн назвав це переходом від соціальних відносин, базованих на статусі (установлених законом відносинах) до соціальних відносин, базованих на контракті. Еміль Дюркгейм визначив це явище як зміну соціальної солідарності, заснованої на подібності всіх членів, соціальною солідарністю, базованою на «органічній» єдності протилежностей. Чиказька школа урбаністичної соціології вбачала в цьому відмінність між єдиним суспільством і роз'єднаним, гетерогенним, дезорганізованим містом. Зрештою, Роберт Редфілд поєднав різні

формулювання в полярну модель поступу від народного до міського суспільства. У цій моделі кількісні та якісні показники соціальних відносин знову набули первинних і незалежних змінних величин. Ізоляція чи відсутність соціальної взаємодії, поєднані з однорідністю чи подібністю соціальних зв'язків, породили залежні змінні величини: орієнтацію на групи, або «колективізацію»; відданість вірі, або «святість»; і «організацію», досягнення згоди й порозуміння в думках людей. І навпаки, взаємодія, або висока частота контактності, разом з різнорідністю чи відмінністю соціальних зв'язків вбачалася як причина створення залежних змінних «індивідуалізації», «секуляризації» і «дезорганізації». Разом збільшення кількості й розмаїття соціальної взаємодії спричинили те, що «моральний порядок» народу поступився «технічному порядку» цивілізації.

Соціологія, таким чином, узяла за відправну точку усвідомлення того, що соціальному порядку загрожує атрофія громади. І хоча XX століття вичерпало себе, однак поступово стає зрозумілішим, що суспільство було більше спрямоване до розширення й диференціювання, а отже, і до зростання прагматичних і технічних стосунків за рахунок священних і моральних зв'язків. Суспільство, вочевидь, рухалося до того, що Макс Вебер, використовуючи термінологію Тонніса, назвав *Vergesellschaftung* – усуспільненням. Під цим словом він мав на увазі розширення відносин, що ґрунтуються на раціонально мотивованому пристосуванні інтересів чи спільно мотивованій домовленості, незалежно від того, чи підґрунтям для раціонального судження є абсолютні цінності, чи проста доцільність. Як правило, це притаманно, хоча і не без винятків, асоціативному типові відносин, що спираються на раціональну взаємодомовленість [1968: 10)].

Хоча сам Вебер вживав цей термін по-різному й досить обережно, сучасні послідовники вченого підхопили його з нечуваним ентузіазмом. Тоді як «традиційне суспільство» відводило кожній людині чіткі спадкоємні ніші, міцно в'яжучи їх докупи в особливих ситуаціях, «сучасне суспільство» може розривати ці зв'язки і надавати новітньому динамічному населенню спеціалізовані й диференційовані ролі, що відповідають зміні потреб універсального суспільства. Таке новоз'явлене суспільство потребувало б механізму для визначення соціальної мети й техніки її досягнення. Як це вбачали модернізатори, накреслення цієї мети виходитиме з широких мас населення. Реалізація таких завдань, як економічний розвиток, у свою чергу, спричинило б створення бюрократії, замаскованої під структуру, здатну раціонально й ефективно використовувати ресурси відповідно до поставлених завдань. Зрештою, суспільна участь у визначенні й досягненні мети вимагала б психологічної переорієнтації для відповідності таким технічно-інтелектуальним нормам. Здатні до такого нового перевлаштування потрапляють у модерновий світ. Неспроможні до змін опиняються в суспільстві, яке заблоковане в точці переходу або ж загрузле в традиціоналізмі. Таким чином, *Vergesellschaftung* (усуспільнення) послідовно від Макса Вебера до Талкотта Парсонса

було перетворене на «модернізацію» через просту зміну акцентів. Якщо Gesellschaft (суспільство) колись здавалося проблематичним, то із середини XX ст. воно виявилося бажаним і завбачливим. Відтепер негативний полюс полярності був переміщений на «традиційне суспільство», «повільно» змінюване, стійке і позбавлене духовного устремління до раціонального й світського розвитку.

Таким чином, у зміні початкової критичної позиції соціології стосовно вивчення суспільства XIX ст. «теорія модернізації» стала інструментом популяризації суспільств, приречених бути модерновими, і критики тих, хто цього ще не досяг. Політичні лідери Сполучених Штатів заявили про свою готовність сприяти розвитку Третього світу, і теоретики модернізації схвалили це рішення. Більше того, теорія модернізації фактично пропагувала лише найзаідеологізованіше розуміння того світу. Вона вжила термін *модерновий*, маючи на увазі під ним Сполучені Штати, або, радше, ідеал демократичних, плюралістичних, раціональних і світських Сполучених Штатів. Словом *традиційний* ця теорія позначила всіх тих, хто мусив прийняти нові ідеали для отримання права на допомогу. З теоретичної точки зору такий підхід був хибним. Він поширив псевдоуявлення про американську історію, підміняючи об'єктивний аналіз самохизуванням. Зганяючи такі абсолютно різні реальності, як Китай, Албанія, Парагвай, Куба й Танзанія, в бункер традиційного суспільства, цей підхід одночасно позбувся потреби у вивченні істотних відмінностей між ними. Прирівнюючи традицію до застою й відсутності розвитку, він знехтував тими суспільствами, котрі категорією традиційне позначають важливі моменти власної історії. До того ж, поділяючи світ на сучасні, перехідні і традиційні суспільства, він заблокував дієве розуміння характеру відносин між ними. Такий підхід визначив кожне суспільство як автономну й обмежену структуру соціальних відносин, відсуваючи цим у тінь аналізування міжсоціальних чи міжгрупових стосунків, включно з внутрішньою боротьбою, колоніалізмом, імперіалізмом та соціальною залежністю. Таким чином, теорія досить ефективно позбулася серйозного вивчення глибинних проблем, умисно пропагуючи зовнішні, поверхові аспекти реального світу.

Антропологія

Якщо соціальні науки не привели до адекватного розуміння взаємопов'язаного світу, то що чекати від антропології? Антропологія, амбітно визначена як наука про людину, дійсно висунула свої особливі права на вивчення незахідних і «примітивних» народів. Звичайно, культурна антропологія започаткувалася як світова антропологія. На еволюціоністській стадії вона була заангажована розвитком культури в глобальному масштабі. На дифузіоністській стадії її цікавило поширення й групування культурних форм на всій земній кулі. Дифузіоністи вбачали у відносинах між народами прояв тих самих культурних форм – матрілінійність, почорніння зубів чи кроєний одяг – як

результат міжгрупової комунікації внаслідок міграції, наслідування чи запозичення. Їх насамперед цікавили не самі люди, а проблеми глобальних взаємозв'язків. Вони не приймали концепцію «примітивної ізоляції».

Втім, такі зацікавлення й розуміння стрімко змінилися тоді, коли антропологи переорієнтувалися з початкового розгляду культурних форм на вивчення «живих культур», специфічних народів та їхніх способів життя в локально розмежованому середовищі проживання. Польові дослідження – безпосереднє спілкування з людьми, спостереження за їх щоденним побутом і діяльністю *in situ* (лат.– *на певному місці*) – стали ознакою антропологічного методу. Польові студії виявилися надзвичайно плідними у виявленні й виправленні хибних припущень та описів. Вони також сприяли простеженню дотепер неочікуваних зв'язків у системах соціальної діяльності і культурних форм. Однак успішність методу спричинила помилкову впевненість у його користувачів. Останнім стало легше перетворювати суто евристичні припущення методу в теоретичні постулати про суспільство й культуру.

Обмеження в часі й можливостях у цій галузі ведуть до обмежень у кількості і обширах проведення можливих спостережень та інтерв'ювання, вимагаючи концентрації зусиль на досліджуваній місцевості й на корпусі відповідних «інформаторів». Кінцеві спостереження й результати опитування згодом інтерполюються на ширший світ недосліджених явищ і створення моделі соціальної й культурної суті досліджуваного. Така модель є не що інше, як розрахунок «описової інтеграції», така собі теоретична компромісна надбудова, а зовсім не обґрунтоване пояснення. Однак функціональна антропологія здійснила спробу одержати відомості з вивчення окремого мікрокосму, розглядаючи його як гіпотетично ізольований. Його особливості пояснювалися індивідуальністю кожного обслуговувача цього уявлюваного ізольованого цілого. Таким чином, методологічна одиниця дослідження перетворювалася на теоретичну конструкцію апріорного твердження. Результатом цього стала низка досліджень абсолютно окремих випадків.

Загалом існувало три основні спроби вийти за межі мікрокосму. Одна з них – Роберта Редфілда – звернулася по допомогу до соціологічної теорії. Вона застосовувала бінарну опозиційність Gemeinschaft–Gesellschaft (спільнота–суспільство) до антропологічних випадків, послуговуючись терміном «громада» як репрезентацію таких «уявних типів суспільств». Відтак громади поселень Х-Какал і Чан-Ком на Юкатані стали уособлювати кінець універсального народно-міського континууму соціальних відносин і культурного взаєморозуміння. Ці два поселення проілюстрували теорію, яка не спромоглася дати пояснення політичних та економічних процесів, що формували ці спільноти: Х-Какал як поселення, засноване майя-мовними повстанцями часів кастових війн XIX ст.; Чан-Ком – як поселення землеробів, породжене системою гасієнди мексиканської революції, де знаходили

прихисток прибулі з прикордонної зони за підтримки Юкатанської соціалістичної партії. Таким чином, подібно теорії Gemeinschaft-Gesellschaft, поняття Редфілда вели лише в одному напрямку до теорії, але не випливали з неї.

Другою спробою створити теоретичну базу для розуміння мікрокосму, досліджуваного в ширшому контексті, стала концепція рівнів соціокультурної інтеграції Джуліана Стюарта. Згідно з цією концепцією, що походила з філософії «стадіальної еволюції», одиниці певного виду, вступаючи в інтегральні процеси, могли спричиняти появу нових одиниць, які не лише відносили до певної категорії одиниці нижчого рівня, а й виявляли якісно відмінні характеристики на вищій стадії становлення. Стюарт спочатку використовував свою теорію на противагу аргументам, за якими «громада» виступала мініатюрною копією «нації», вважаючи ці дві категорії якісно ідентичними структурними явищами. Однак згодом він продовжив розвивати концептуальну надбудову, у якій одиниці на рівні сім'ї стали складовими рівня громади, одиниці на рівні громади стали складовими регіонального рівня, а одиниці на регіональному рівні стали складовими рівня нації.

Хоча термін *інтеграція* включає у своє значення наявність процесу, він є не процесуальним, а структурним. Він охоплює архітектуру цілого і його частин, що можуть визначатися лише субстантивно.

Таким чином, модель постає «порожньою» репрезентацією соціальної заплутаності, яку теоретично застосовують до всіх складних соціокультурних комплексів. Однак вона не дає ніякого пояснення тим процесам, що утворюють структуру, особливостям її інтегрування або семантичному наповненню кожної з її частин. Знання про ці процеси не випливають із самої моделі, а мають бути припасовані до неї. Таким чином, коли Стюарт звернувся до вивчення «сучасних змін у традиційних суспільствах», модель тихо замовчувала розповсюдження капіталізму, зростання всесвітньої спеціалізації й поділу праці, розвиток домінування одних спільнот над іншими. На жаль, Стюарт змушений був повернутися до порівняльного вивчення окремих випадків і незавершеної розробки понять традиції та модернізації.

Третя спроба піднятися над вивченням спільнот у специфічних місцях розташування на мікрорівні набула форму відродження теорії еволюціонізму. Еволюціоністські погляди в антропології, такі блискучі в XIX ст., були притьмарені твердженням про те, що «екстенсивне явище дифузії... підриває коріння будь-якої теорії історичних законів» (Лоуві, 1920: 434). Еволюціоністи і дифузіоністи не стільки протиставлялися одні одним, як просто були зацікавлені зовсім різними явищами. Еволюціоністи визнали факти дифузії, однак цілком виправдовували власне відштовхування від цих фактів до своєї моделі послідовних стадій соціального й культурного розвитку. Дифузіоністи, у свою чергу, обійшли проблему нерівномірності технологічного й організаційного облаштування різних поселень, щоб зосередитися натомість на передачі культурних форм від однієї групи до іншої. Еволюціоністи відмовилися

від вивчення історії окремих суспільств і культур, а дифузіоністи – від будь-якого розгляду екологічної, економічної, соціальної, політичної й ідеологічної матриці, в межах якої культурні форми передавалися в часі і просторі. Таким чином, дві теоретичні школи фактично говорили різними мовами. Функціоналісти, у свою чергу, в цілому відхилили «можливу історію» дифузіоністів на користь аналізу внутрішнього функціонування відносно ізольованих цілих одиниць.

Леслі Уайт своїм повторним уведенням еволюційної точки зору в американську антропологію 1940-х і 1950-х рр. утвердив істинність більш ранньої моделі, запропонованої Тайлером, Морганом і Спенсером. До впровадження цієї моделі універсального або однолінійного розвитку Джуліан Стюарт виступав проти багатолінійної моделі, що зображувала розвиток як процес послідовного переходу. Згодом Салінс і Сервіс намагалися поєднати ці два підходи, протиставляючи загальний і специфічний розвиток як два аспекти одного й того ж еволюційного процесу. Загальний розвиток був визначений ними як «перехід від меншого до більшого споживання, від нижчого до вищого рівня інтеграції і від меншої до більшої загальної адаптації» (Салінс і Сервіс, 1960: 22–23). Вони визначили специфічний розвиток як «філогенетичний, розгалужений, історичний перехід культури по багатьох лініях, адаптивну модифікацію специфічних культур» (1960: 38). І хоча вони були добре обізнані з конвергенцією як аспектом культури на противагу біологічному філогенезу, однак визначили її у застарілій традиції дифузіоністської термінології як поширення рис культури, а не як результат різнобічних відносин між взаємодіючими спільнотами – носіями культури. Коли ж ці антропологи звернулися до детального аналізу специфічного розвитку, то зосередилися на адаптації як «спеціалізації для використання особливих аспектів навколишнього середовища» (1960: 50). Вони усвідомлювали, що навколишнє середовище охоплювало як фізичну, так і соціокультурну форми людської життєдіяльності, але звузили фокус свого дослідження до адаптації в різних фізичних середовищах. У 1960-х і 1970-х рр. вивчення специфічних екологічних «систем» дедалі більше ускладнювалося, однак без колишнього функціонального аналізування окремих випадків, відтепер гіпотетично віднесених до категорії інтегрального й екологічного саморегулюючого цілого. Таким чином, попри всі свої теоретичні потуги еволюційна антропологія досить легко звернулася до вивчення екологічної адаптації, спрямувавши розвиток усієї антропології назад до порівняльного вивчення окремих явищ.

Екологічна зосередженість на окремих випадках прирівнюється до нещодавнього чаклування з вивченням і розплутуванням того, що є «в головах» окремих народів, які мають культуру. Такі студії нехтують функціоналізмом, включно з тим, що було найжиттєздатнішим у ньому, зокрема зацікавленість тим, як люди вирішують матеріальні й організаційні проблеми свого життя. Вони також ігнорують матеріальні відносини, що пов'язують одні спільноти з іншими. Натомість їхній інтерес зациклився на дослідженні локальних значимих мікрокосмів, узятих як автономні системи.

Цей поворот до вивчення семантики був значно спричинений розвитком лінгвістики, а особливо впливом структуралістичної теорії де Соссюра стосовно мови як суперіндивідуальної соціальної системи лінгвістичних форм, що залишаються нормативно ідентичними в усіх висловлюваннях. Такий погляд співвідносить один лінгвістичний знак з іншим незалежно від того, хто з ким говорить, коли і про що. Ця концепція спочатку була висунута на противагу положенню про те, що мова складається з постійно змінюваного історичного потоку індивідуальних висловлювань,– точка зору, пов'язана з іменами Гумбольдта й Восслера. Де Соссюр натомість цілком відокремив поняття *мова* від *висловлювання*, аналізуючи знаки за їхнім взаємним відношенням один до одного, незалежно від будь-якого зовнішнього контексту. У такий спосіб одні значення були визначені в термінах інших значень незалежно від контексту їх уживання на практиці.

Цілком зрозуміло, що протистояння цих двох точок зору потребує для свого остаточного вирішення застосування відносної, діалектичної перспективи, як відзначав Волосінов ще п'ятдесят років тому. Він поставив під сумнів погляди де Соссюра стосовно статичної лінгвістичної системи, яка функціонує в середовищі безликої й пасивної спільності, відзначаючи натомість, що насправді така спільність складається з населення, яке говорить з різноманітними «акцентами», має різні інтереси і бере участь в історичному потоці вербального мовлення в різноманітних, конкретних контекстах. Ці контексти не слід розуміти як внутрішньо гомогенні і зовнішньо ізольовані. Для Волосінова вони уявлялися сув'яззю «по-іншому зорієнтованих акцентів... у стані постійної напруженості, безупинної взаємодії й конфліктності» (1973: 80). Ні знак, ні його значення не можуть бути зрозумілими без звернення до їх семантики в тій чи іншій ситуації. Тенденція в антропології потрактування систем значення як цілком автономних систем веде до підміни такого розуміння вивченням соліпсистичних дискурсів, породжуваних у *вакуумі* людською думкою.

Тоді як деякі антропологи звужують фокус своїх зацікавлень до інтенсивнішого вивчення окремих випадків, інші сподіваються перетворити антропологію на науку статистичних крос-культурних порівнянь закодованих особливостей, узятих з великого загалу відомих в етнографії випадків. Чільну увагу в цьому спрямуванні було зосереджено на методологічних проблемах виокремлення дискретних випадків для порівняння і визначення перемінних для кодування й порівняння. Поставимо собі питання, а чи становлять сотні ескімоських локальних груп окремі випадки? І чи є вони окремими випадками більших, самоідентифікованих груп типу коппер, нетсілік, пустельних іглуліків? А також чи становлять вони окремий ескімоський випадок? Інші проблеми стосуються питання природи самих взірців. Чи можна бути певними, що такі випадки ретельно виокремлені історично й географічно для вивчення їх як окремого випадку? І чи цей взірець не зазнав комунікаційних спотворень у часі та просторі? Усі відповіді на ці питання

припускають автономію й виокремленість остаточно відібраних випадків. Незалежно від того, який взірець нарешті відібрано для розгляду, він інтерпретується як сукупність окремих одиниць. Останні, як запевняється, або незалежно генерують свої культурні риси, або ж запозичують їх один в одного шляхом дифузії. І знову ми повертаємося у світ соціокультурних більярдних куль, які рухаються хаотично на глобальному більярдному столі.

А що, коли звернути увагу на *процеси*, які виходять за межі окремих випадків, відбуваються через них і поза ними, трансформуючи їх? Такими процесами були, приміром, північноамериканська торгівля хутром і торгівля корінними американськими й африканськими рабами. А якщо взяти за приклад локалізовані алгонкінськомовні патрілінійності, що в ході торгівлі хутром перемістилися у великі неродові села і стали відомі як етнографічні оджібве? Або ж чіпая, окремі групи яких полишили мисливський промисел і почали займатися виключно добуванням хутра або ж стали «перевізниками», тоді як інші групи продовжували полювати на дичину як «їдці карибу». А як бути з багатомовними, поліетнічними, міжшлюбними групами крі й асінібойнів, які вступали в міжетнічні шлюби і з'явилися на далеких північних рівнинах Північної Америки у відповідь на стимулювання торгівлі хутром і які врешті злилися одна з одною (Шеррок, 1974: 96)? А щодо мундуруку в Амазонії, які змінилися від патрілокальності до патрілінійності, щоб прийняти незвичайну комбінацію матрілокальності й патрілінійності внаслідок набуття ними нової ролі мисливців на рабів і постачальників борошна маніоки експедиціям за рабами? А якщо кинути погляд на Африку, де работоргівля створила необмежений попит на рабів і де кровно неспоріднені спільноти задовольняли той попит, вириваючи людей з їхніх родових груп засобами війни, викрадення, застави чи судових процесів з метою отримання рабів на продаж європейцям? У всіх таких випадках спроби визначити окремі культурні одиниці та межі відмінностей між ними вели б до помилкових прикладів. Ці випадки ілюструють у часі і просторі мінливі відносини, спричинені в усіх випадках європейською експансією. До того ж, якщо припустити, що ця експансія мала вплив протягом майже п'яти віків, то пошук світового взірця відмінних випадків стає ілюзорним.

Вживання терміна *суспільство* для позначення емпірично доведеної системи взаємозв'язків між людьми не викликає ніяких застережень, допоки до нього не додаються жодні судження про стан їх внутрішньої єдності чи обмеженості стосовно зовнішнього світу. Я вживатиму цей термін у такому контексті по всій книжці, надаючи йому перевагу над іншими, незграбнішими формулюваннями. Так само було б помилковим відмовлятися від антропологічної точки зору про те, що людське буття спричиняє появу культурних форм, безпосередньо заснованих на людській здатності творити символи.

Втім слід зазначити, що через поняття автономних, саморегулюючих і самовиправданих суспільства і культури антропологія

потрапила в пастку обмеженості власних визначень. У храмах науки сфера спостереження й думки різко звузилася, тоді як поза ними народи світу на всіх континентах дедалі більше зазнають глобальних змін. Звісно, чи існували коли-небудь людські спільноти незалежно від розвитку відносин, не включених до більш силових сфер? Як соціологи ганяються за примарним вогником соціального порядку й інтеграції у світ зрушень і змін, так й антропологи відшуковують прототипи докапіталістичного, доіндустріального минулого на околицях капіталістичного, індустріального світу. Але європейці й американці ніколи б не натрапили на цих вірогідних носіїв сивої давнини, якби не зіштовхнулися в кривавій сутичці між собою, позаяк Європа простяглася для захоплення ресурсів і населення інших континентів. Таким чином, цілком справедливо антропологію називали породженням імперіалізму. Без імперіалізму не було б ніяких антропологів, але також не було б і вивчення дене, балуба чи малайських рибалок. Негласна антропологічна гіпотеза про те, що люди, подібні цим, є людьми без історії, рівнозначна викресленню 500 років непримиренного протистояння, вбивств, відродження й пристосування. Якщо соціологія оперує своєю міфологією Gemeinschaft і Gesellschaft, антропологія занадто часто звертається до давньої міфології. Вони обидві увічнюють фікції, що заперечують факти існуючих відносин.

Ці факти чітко виявляються в працях антропологів та істориків, спеціалізованих на тому, що стало відомим як етноісторія. Цілком можливо, що «етноісторію» так названо для відокремлення її від «реальної» історії – вивчення умовно цивілізованих спільнот. Проте очевидним у вивченні цієї дисципліни є те, що предмети дослідження обох цих історій є ідентичними. Чим більше пізнаємо етноісторію, тим більше «їхня» історія і «наша» історія виявляються частинами однієї і тієї ж історії. Таким чином, ніяка «чорна історія» не може існувати окремо від «білої історії», вони є компонентом загальної історії, який замовчується або ж ігнорується з економічних, політичних чи ідеологічних причин.

Ці зауваження співзвучні тим, які зробив антрополог Александр Лессер, котрий багато років тому закликав у різних контекстах «прийняти як робочу гіпотезу універсальність людського контакту і впливу»; розуміти «людські суспільства – доісторичні, первісні чи сучасні – не як закриті, а відкриті системи»; розглядати їх «нерозривно задіяними в інші сукупності, близькі й далекі, у зв'язки, подібні мережі чи павутинню» (1961: 42). Праці етноісториків продемонстрували актуальність того заклику в багатьох випадках. Проте він залишатиметься лише програмним, допоки ми не зможемо рухатися від розуміння зв'язків у дії в окремих випадках до ширшої перспективи – тієї, що дасть змогу поєднати окремі ланки в ланцюг теорії так само, як в емпіричному вивченні.

З цієї точки зору розгляд будь-якої культури як обмеженої системи або як самозберігаючого «візерунка життя» стає ускладненим. Відтак постає потреба в новій теорії культурних форм. Антропологи показали нам, що культурні форми як «детермінований порядок»

речей, поведінки та ідей справді відіграють чільну роль у керуванні людською взаємодією. І майбутнє чекає від нас не заперечення цієї ролі, а повнішого розуміння того, яким чином діють культурні форми в опосередкуванні соціальних відносин у середовищі певних спільнот.

Використання Маркса

Якщо ми погоджуємося з існуванням таких зв'язків, то як їх слід розуміти? Чи можливо збагнути загальний процес, що породжує й зорганізовує їх? Чи реально осягнути таку динамічну сукупність і при цьому простежити її характерне розгортання в часі та просторі із залученням до розгляду на певному етапі тієї чи іншої спільноти?

Такий підхід цілком можливий, однак за умови застосування теоретичних можливостей, що виходять за межі спеціалізації наших дисциплін. Недостатньо застосовувати багатодисциплінарність із надією на те, що така комплексність приведе до нового бачення. Головною перешкодою на шляху до розвитку нових поглядів є наявність спеціалізації. Цей факт має свою досить суттєву історію, оскільки кілька академічних дисциплін зобов'язані своїм існуванням повстанню політичної економії супроти їхньої батьківської дисципліни. Остання прагнула виявити закони або закономірності виробництва капіталу. Це спричинило зацікавлення тим, як виникає капітал у процесі виробництва, яка роль класів у його походженні і яка роль держави стосовно різних класів. Ця галузь дослідження стала спільною для консерваторів і соціалістів. (Маркс звернувся до неї, коли критикував політичних економістів за те, що вони брали за загальне те, в чому він убачив конкретне для історично специфічних систем виробництва.) І все ж ці підходи були настільки ретельно вилучені із системи соціальних наук, що в останнє видання *Міжнародної енциклопедії соціальних наук* навіть не включено статті під заголовком «політична економія» і «класи». Нині зацікавленість такими питаннями зазвичай приписується виключно марксистам попри той факт, що сам Маркс писав у листі від 5 березня 1852 р. до свого приятеля Джозефа Вейдемейєра:

> мені не належить першість у відкритті ні існування в суспільстві класів, ані боротьби між ними. Задовго до мене буржуазні історики описали історичний розвиток цієї класової боротьби, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів [цит. за Вінейбл, 1945: 6, № 3].

Ймовірно, що саме концепція політичної економії як структури *класів* спричинила ігнорування поняття класовості в соціальних науках, що почали з'являтися. Якщо соціально-економічні й політичні відносини розглядалися як такі, що спричиняли розподіл на антагоністичні класи, існування яких було забезпечене самою структурою політичної економії з протиставленням їх інтересів та

можливостей, то намагання встановити порядок, звичайно ж, завжди зіштовхуватиметься з цілим рядом протиріч. Саме це спонукало Джеймса Медісона у його прагматичних «Статтях федераліста» звести функцію уряду до регулювання відносин між антагоністичними класами. Кілька соціологічних дисциплін, навпаки, перейшли від політекономії до інтенсивного вивчення взаємодії між індивідуумами – у первинних і вторинних групах, на ринку, в процесах управління. Вони, таким чином, відмовилися і від вивчення критичних питань характеру виробництва, класів і влади: якщо виробництво є умовою поняття «людське», то як слід розуміти й аналізувати виробництво? За яких умов виробництво спричиняє виникнення класів? Яке значення має поділ на класи в розподілі ресурсів і влади? Яка природа самої держави?

Хоча ці питання були вилучені зі сфери соціальних наук, однак вони залишаються перманентно на порядку денному. Оскільки Маркс порушив ці проблеми найбільш рішуче і систематично, він залишається незримим учасником більшості соціологічних дискусій. Як було цілком влучно зазначено, соціологічні науки ведуть тривалий діалог з примарою Маркса. Якщо ми збираємося вийти за існуючі межі спеціалізованих дисциплін, то слід звернутися до цих питань, що залишилися без відповіді, і переглянути їх.

Маркс важливий для такої ревізії з певних міркувань. Він був однією з останніх чільних постатей, спрямованих до цілісної гуманітарної науки, яка могла об'єднати різні спеціалізації. Попри загальноприйняте уявлення про нього як про економічного детермініста, він ним ніколи не був. Він був матеріалістом, котрий вірив у первинність матеріальних відносин на противагу первинності «духу». Справді, його концепція *виробництва* постала на противагу концепції *духу* Гегеля. Для нього виробництво охоплювало одночасно мінливе відношення людства до природи, соціальні відносини між людьми в процесі перетворення природи і послідовні трансформації здатності людини до творення символів. Таким чином, ця концепція є не лише суто економічною у вузькому розумінні, а й екологічною, соціальною, політичною й соціально-психологічною.

Далі Маркс вступає в дискусію з тими, хто хотів уніфікувати суспільство, ринок чи політичний процес відповідно до різних способів виробництва в історії людства. Кожен спосіб представляв різну комбінацію елементів. Що справджувалося для одного способу, було хибним для іншого: таким чином не існувало ніякої універсальної історії. Але Маркс був глибоко історичний. І складові способу виробництва, і їхнє характерне поєднання були для нього визначальною історією походження, розгортання й розпаду. Маркс постає не універсальним істориком чи істориком окремих подій, а істориком різних конфігурацій або синдромів матеріальних відносин. Звичайно, більшість його зусиль було спрямовано на розуміння історії й розробку одного прикметного способу – капіталізму, з тим, щоб не захищати його, а революційно перетворити його. Оскільки наші спеціалізовані дисциплінарні міркування розвинулися як протидія революції й безладдю, то, зрозуміло, що

присутність цього примарного слідчого виявилася зовсім небажаною в академічних залах.

Втім, ця примара має важливе для нас повчання. По-перше, ми не збагнемо існуючий світ, допоки не простежимо зростання світового ринку й курсу капіталістичного розвитку. По-друге, ми повинні випрацювати теорію того піднесення. По-третє, ми мусимо пов'язати історію й теорію того зростаючого розвитку з процесами, що впливають і змінюють життя місцевих спільнот. Ця теорія повинна бути спроможною окреслити дієві елементи цих процесів і їхніх системних комбінацій в історичну добу. Водночас вона має бути так добротно скроєна, щоб пояснити істотні відмінності, що виокремлюють кожну таку комбінацію з усього загалу, скажімо, капіталізм, з інших історично відомих формацій. Врешті-решт, теоретично наповнену історію й історично наповнену теорію слід поєднати для їх застосування до специфічних у часі й просторі спільнот, як наслідок і носій суттєвих процесів.

Серед тих, хто зробив свій внесок у теоретично наповнену історію світу, яку породив капіталізм, слід виділити імена двох чоловіків як за влучність їхніх формулювань, так і за розмах їхньої дослідницької діяльності. Один із них – економіст Андре Гандер Франк, котрий на початку 1960-х рр. поставив під сумнів модернізаційний підхід до економічного розвитку. Франк сформулював єретичне твердження про те, що розвиток і економічна відсталість є не окремі, а тісно пов'язані одне з одним явища (1966, 1967). За минулі віки капіталізм поширився зі свого первісного центру в усі частини земної кулі. Усі території, куди він потрапляв, ставали залежними від метрополії сателітами. Вилучаючи надлишки у сателітів для задоволення потреб метрополії, капіталізм змінив і пристосував їх розвиток на свою користь. Це явище Франк назвав «розвитком економічної відсталості». Більше того, експлуатаційний характер відносин між метрополією й сателітами успадковувався безпосередньо в межах кожного сателіта, в середовищі тих класів і регіонів, які мали тісніші контакти із зовнішньою метрополією, що висмоктувала надлишки з глибинок, усіляко гальмуючи й спотворюючи їх власний розвиток. Тому, економічна відсталість сателітів була не явищем *sui generis* (лат.– *своє рідним*), а результатом відносин між сателітом і метрополією, завжди поновлюваних у процесі переміщення надлишку і скріплюваних тривалою залежністю сателіта від метрополії.

Подібним до Франка був історичний підхід Іммануеля Валлерстейна до походження капіталізму й розвитку «європейської світової економіки». Ця світова економіка, що зародилася наприкінці XV – на початку XVI ст., становить глобальний ринок з прикметним глобальним розподілом праці. Фірми (у формі індивідуумів, підприємств чи регіонів) зустрічаються на цьому ринку для обміну товарами, які вони виготовили в надії на отримання прибутку. Пошук прибутків спрямовує як саме виробництво, так і спеціалізацію у виробництві. Прибуток генерується первинними виробниками, яких Валлерстейн називає пролетарями, незалежно від того, яким чином мобілізується їхня праця. Цей прибуток

привласнюється шляхом юридичних санкцій капіталістами, котрих Валлерстейн класифікує як буржуа, незалежно від походження їхнього капіталу. Зростання ринку і його наслідок – усесвітній розподіл праці – спричиняють виникнення основних протиріч між центрами основних країн (метрополій) і периферією (сателітами, за Франком). Ці дві групи пов'язані «нерівноцінним обміном», за допомогою якого «високооплачувані (але низькоконтрольовані), високоприбуткові, висококапіталомісткі» товари, виготовлені в метрополії, обмінюються на «низькооплачувані (але висококонтрольовані), малоприбуткові, низькокапіталомісткі товари», виготовлені на периферії (див. Валлерстейн, 1974: 351). У центрі товари продукуються переважно за рахунок «вільної» праці, винагороджуваної заробітною платою; на периферії товари створюються здебільшого тим чи іншим видом примусової праці. І хоча Валлерстейн подає різні пояснення цих протиріч, зосереджується він на демографічному чиннику. Він стверджує, що зростання вільної найманої праці в областях центру виникає у відповідь на високу густоту населення, що зробило робітників конкурентноздатними між собою, а отже, схильними до прийняття ринкової дисципліни, тоді як на периферії низька густота населення сприяла підвищенню примусової праці. Далі ми матимемо можливість критичного розгляду деяких із цих положень. Втім, у напрацюваннях Франка і Валлерстейна важливим є те, що вони замінили марні дебати про модернізацію складними й теоретично обґрунтованими оцінками того, як виник і поширився капіталізм, як розвивалися й розповсюджувалися взаємопов'язані, однак диференційовані відносини.

Обидва – і Франк, і Валлерстейн, зосередили свою увагу на капіталістичній світовій системі і на влаштуванні її складових. Хоча вони використовували результати антропологів і регіональних істориків, однак їх основна мета полягала в з'ясуванні, яким чином центр підпорядковував собі периферію, а не у вивченні мікроспільнот, зазвичай досліджуваних антропологами. Вибір такого фокуса уваги дав їм змогу оминути розгляд розмаїття таких спільнот, їхніх способів життя до європейської експансії й появи капіталізму, і шляхів, якими ці способи проникали, пристосовувалися, руйнувалися чи поглиналися спочатку зростаючим ринком, а згодом – індустріальним капіталізмом. Без такого дослідження поняття «периферія» залишається, однак, таким же поверховим терміном, як і «традиційне суспільство». Його перевага перед старим терміном полягає передусім в його значеннях: він вказує на ширші сполучення, які слід досліджувати для пізнання дії процесів на периферії. З усього цього випливає важливість здійснення такого дослідження, якщо прагнемо збагнути, як мундуруку чи мео були втягнуті у потужнішу систему, зазнали впливу і стали її рушійною силою.

Ця книжка є спробою такого дослідження. Її мета полягає в окресленні загальних процесів комерційного й капіталістичного розвитку, тоді як їхній подальший вплив на мікроспільноти вивчається одночасно етноісториками й антропологами. Мій

погляд на ці процеси та їх наслідки є суто історичним, але в розумінні історії як аналітичної оцінки розвитку матеріальних відносин одночасно на рівні макро- і мікросистеми. Тому спочатку я звертаю свій погляд на світ 1400 року, до встановлення Європою свого всесвітнього панування. Потім розглядаю деякі теоретичні конструкції, що можуть посприяти в осягненні визначальних особливостей капіталізму й способів життя до нього. Після цього переходжу до питання розвитку європейської торговельної експансії і до визначення тих ролей, які відігравали різні європейські нації у поширенні її глобального впливу. Простеження глобального впливу європейської експансії веде до розгляду пошуків американського срібла, торгівлі хутром, работоргівлі та віднайдення нових джерел капіталу в Азії. Наступним кроком дослідження є розгляд переходу до капіталізму в ході індустріальної революції, її впливу на ті регіони світу, що постачають ресурси до індустріальних центрів. По тому я схематично накреслюю формування робітничих класів та їх міграцію в межах одного континенту і між континентами. У цьому відношенні народи, які заявляють про свою власну історію, і народи, яким було відмовлено в цьому, постають учасниками одного й того ж розгортання історії.

2.
Світ у 1400 році

У 1271 р. венеціанські торговці Ніколо і Маффео Поло разом із сином Ніколо – Марком вирушили зі східного берега Середземномор'я в подорож через Іран до Ормуза у Перській затоці. Звідти вони вирушили на північний схід до Кашгара, а там – старим Шовковим шляхом подалися до Пекіна. Після тривалої подорожі Китаєм і Південною Азією Поло взяли курс на Європу і дісталися в 1295 р. Венеції. Через сорок років Ібн Баттутах, придворний учений з Марокко, вирушив у паломництво до Мекки, а звідти продовжив свій шлях через Іран, Анатолію і Крим до Константинополя. Звідти він подався до Середньої Азії та Індії, де кілька років займав урядові посади в Делі і на Мальдівських островах. Після відвідин Південного Китаю й Суматри він повернувся до Марокко в 1349 р. Три роки по тому він супроводжував марокканських торговців у переході пустелі Сахара до королівства Малі в Західному Судані й нарешті повернувся до Феса, щоб надиктувати спомини про свої мандрівки тамтешньому писарю. Між 1405 і 1433 рр. китайський адмірал Ченг-Хо сім разів припливав до Південної Азії, досягаючи Червоного моря та східно-африканського узбережжя. У 1492 р. морський капітан з Генуї, котрий перебував на службі у королеви Арагону, вперше потрапив до Нового Світу, де побачив Багами й подумав, що він у Японії.

Ці морські подорожі були не якимись випадковими пригодницькими мандрівками, а проявом тієї сили, що втягувала континенти в дедалі тісніші стосунки і незабаром мала перетворити світ на єдину арену людської діяльності. Щоб збагнути, яким світ мав би стати, слід спочатку вияснити, яким же він був. Отже, я поведу свого уявного мандрівника в 1400 рік і опишу той світ, який міг постати перед його очима.

У цій глобально антропологічній спробі я зумисне уникатиму зображення окремих племен, культурних сфер і цивілізацій задля окреслення взаємозалежних мереж людської взаємодії, що простяглися через кожну з двох, ще відокремлених півкуль,– Старого Світу Європи, Азії й Африки та Нового Світу обох Америк. Ці мережі розгорталися в часі і в просторі. Пояснити їх, тобто

простежити їх розвиток і поширення, означає також простеження історичних шляхів окремих спільнот, які історія, написана із західної точки зору, проігнорувала чи спотворила. Їх розглядали, подібно до «примітивних сучасників» антропологів, як людей без власної історії.

Ці всебічні зв'язки серед спільнот у період доєвропейської експансії були результатом цілком матеріальних процесів, що піддаються пізнанню. Одним з таких процесів стало створення спірних гегемонійних політичних і мілітарних систем. Кожна з двох півкуль окремо засвідчила постання імперій, що висмоктували собі надлишки, створені різноманітними групами. Другим дієвим процесом був розвиток міжнародної торгівлі, що поєднала зони постачання з центрами сконцентрованого попиту і розподілила особливі ролі між народами, що освоювали торговельні шляхи. У свою чергу, розбудова імперії й розвиток торгівлі створили великі комунікаційні мережі, що пов'язали різні спільноти узами домінуючих релігійних чи політичних ідеологій. Разом ці процеси формували світ, який Європі незабаром випаде перелаштувати задля вдоволення власних потреб.

Політична географія Старого Світу

Щоб осягнути цей світ 1400 р., почнемо з географії. Карта Старого Світу виявляє певні фізичні чинники. Один із них – великий гірський ланцюг, що простягся у східно-західному напрямку через євразійські терени. Беручи початок з масивних гірських пасм Південного й Західного Китаю, ланцюг піднімається до висот Кунь-Луню, Гімалаїв і Паміру – «даху світу» і сягає через гірське пасмо Ельбрус Кавказу, Карпат, Альпів і Піренеїв. Іноді ці гори стримували контакт Півночі з Півднем. Часом розриви в ланцюзі сприяли народним заворушенням і розбійницьким нападам. У Північному Китаї імператорська династія Гань мусила вимурувати Велику стіну, щоб відокремити китайців від монголів і турків. У Туркестані дороги вели на південь в Іран та Індію. На заході грабіжники могли дістатися серця Європи через Дунайську долину.

На карті в кінці книги зображено другу константу – розподіл головних кліматичних зон. Вони спричиняють різну природну рослинність і, отже, сприяють розвитку різних видів людського житла. Карта також виявляє головний посушливий пояс, що йде на схід і на захід з пустелі Сахара й Аравійської пустелі через Іранське нагір'я в Туркестан і Монголію. Це – країна пасторальних (пастушачих) племен, які женуть свої череди пасовищами на межі пустелі й степу. Землеробство можливе тут лише в оазах, довкола

постійних джерел води. На південь від сухої зони пустелі й степу простяглися теплий і вологий тропічний і субтропічний ліси та савана, сприятливі здебільшого для рільництва, як у Західній Африці, Гангзькій рівнині, півостровах і островах Південно-Східної Азії та Південного Китаю. На північ від сухої зони простяглися ліси. Західніше від Уральських гір знаходиться лісиста місцевість, яка позначається інтенсивною кількістю опадів і досить тривалим сільськогосподарським сезоном; а отже, будучи розчищеною, вона є прекрасною землеробською територією. На схід від Уралу ліс стає сухішим і прохолоднішим. Він переходить у тайгу, низькотемпературний хвойний ліс і, разом з покритим лишайниками поясом субарктичної тундри – сприятливе середовище для проживання мисливців лісу. В ці краї зрідка навідувалися землероби і майже ніколи – скотарі.

Коли ми порівняємо поширення оброблюваних і удобрюваних сільськогосподарських земель з територією пустель і степів, то виявимо істотний контраст. Поширення сухого пояса є суцільним, а орних земель – фрагментарно-архіпелажним. Пасторальний коридор прискорив відцентровий рух; розділені рільничі зони орієнтували людей доцентрово відносно їх власних сільських угідь. Ця дихотомія між степом та орними землями спрямовувала вектор людської діяльності в Старому Світі, часом розмежовуючи скотарів та селян, а часом – спонукуючи їх до взаємодії.

Землеробство в Північно-Західній Африці обмежується середземноморською зоною північніше від гір Атласу й унеможливлюється посушливим степом і пустелею на південному сході. Пшениця, вирощувана в долинах Сус і Рхарб у Марокко, на рівнинах Шеліф і Мітіджа в Алжирі, а також на рівнині Меджера в Тунісі, набула особливої ваги в підтримці місцевих правителів і знаті. На схід від Тунісу оаза Тріполі, а вище – Єгипет, велика оаза, сформована Нілом. Його зерно забезпечувало Рим у часи імперії, а згодом – Візантію, арабів у Дамаску, а після 1453 р.– турків. Візантія й Османська імперія для поповнення своїх зернових запасів дедалі більше експлуатувала Подунав'я і чорноморське узбережжя (див. карту в кінці книги).

Маленькі острівці землеробства виникали і на терасових схилах Палестини, головні сільськогосподарські оази існували в Антіохії (сучасна Антак'я) і в Дамаску. Сирійський степ, оброблюваний ще і за римських часів, і в XX ст., виявився екологічно маргінальним і неперспективним для пасторальних кочівників. В Анатолії ведення сільського господарства можливе вздовж берегів Середземного і Чорного морів і на окремих клаптиках гірських плато, однак решту території займає степ з пустелею на південному сході. Ірак – земля в межиріччі Тигру і Євфрату – був колись надзвичайно продуктивним. Надлишкове виробництво, піднесене гідравлічними пристосуваннями, уможливило формування з аккадського періоду держави; будівництво водогонів різних споруд конструкцій досягло тут свого кульмінаційного моменту в часи іранської династії Сассанідів (226–637 рр.). Однак з ісламським завоюванням цієї тери-

торії і відповідного перетворення Багдада в столицю з більш ніж 300-тисячним населенням, землеробська могутність і людські ресурси дедалі більше приносилися в жертву місту. Це спричинило занепад сільськогосподарського виробництва і постійне зменшення кількості отримуваної данини (Адамс, 1965: 84). Остаточного удару цій галузі людської діяльності було завдано монгольською навалою в середині XIII ст., коли монгольський хан Хулагу зруйнував іригаційні системи нижньої долини.

Поза гірським пасмом Загрос лежить Іранське нагір'я. Вкрите воно переважно степом і пустелею, а землеробство можливе тут лише на окремих ділянках уздовж пояса намулених плям, що простираються довкола внутрішнього краю гірського пасма. Час від часу рільництво поширювалося і в посушливій зоні за допомогою підземних тунелів (*ганатас*), що несли потоки води вздовж зливних плит до віддалених полів. Пуста порода й пустеля обмежують землеробство на Сході, в Афганістані та Белуджистані.

Незважаючи на поширеність непривітної пустелі й степу в цій місцевості, низка урбанізованих оаз, заснованих на зрошувальному сільському господарстві, слугувала місцем відпочинку й постачання для караванів, що рухалися на схід і на захід. Найважливішим із цих караванних маршрутів був Шовковий шлях. Він починався в Антіохії (північна Сирія), простирався через Рей (біля Тегерана), перетинав Мерв та Балх (Бактрія) і йшов далі до Кашгара. У Кашгарі дорога розгалужувалася на північ і на південь від пустелі Такла-Макан (південна Гобі). Північне розгалуження вело до Куха й Карашахра, південне – через Яркенд і Хотан. Обидві дороги знову перетиналися в Туньванзі (китайська Ганьсу), звідкіля вели далі до Китаю. Кашгар, уславлений Марком Поло за його сади і виноградники, був головним центром далекої торгівлі, заселеної, за його словами, людьми, «котрі подорожують і торгують по всьому світу». З Кашгара інший маршрут вів на північ до Самарканда, а далі – до Сарая у Поволжі, звідки можна було досягти Азова і Чорного моря. Скрізь на північному схилі великого Євразійського гірського пасма знаходилися окремі клаптики орної землі, яку можна було б обробляти, коли б не скотарі зі своїми потребами в пасовищах і воді.

Отже, ланцюг широко розкиданих землеробських регіонів сформував велику дугу, що простирається від марокканських Атласних гір до самих воріт Китаю в Ганьсу. Сільськогосподарські регіони були сполучені між собою шляхами й торгівлею. Цей довгий ланцюг лишень раз за всю історію був об'єднаний і політично, й релігійно – коли ісламські війська вирушили з Аравійського півострова на схід і на захід у VII і VIII ст. Після цього ланки ланцюга були розірвані і вже ніколи не зібрані докупи. Політичне відокремлення надалі посилилося релігійним сектантством, кожен вид сегментації зміцнювався іншим.

Відновлений поділ послабив чимало ланок у цьому довгому ланцюзі. Відокремлені сільськогосподарські регіони породжували окремі держави, внутрішньо обмежені розмірами наявних ресурсів і беззахисні перед зовнішніми вторгненнями через незахищені

кордони. Що тримало ці дрібні намистини у довгому разку геополітичної структури, то це торговельні зв'язки і релігія. Ці два важливих чинники виявилися здатними піднятися над обмеженнями кожного окремого компонента і з'єднати ресурси в широкому масштабі; однак за відсутності політично об'єднаної сили, яка б захищала їх, ці зв'язки залишилися беззахисними перед постійними втручанням і розривами.

На північ від євразійського гірського пасма простяглися степи, формуючи просторий коридор від Монгольського степу на сході, через киргизькі та російські терени, до угорського степу побіля серця Центральної Європи. Це були улюблені землі пасторальних кочівників. Перетворення південної російської прерії на зону постійного землеробства ще чекало на поразку кочівників та їхніх ханів від росіян у XVII ст.

Західніше російської прерії лежав Європейський півострів – зона помірних лісів, яку можна було розчищувати й обробляти. Однак розвиток цього півострова поза межами римського Середземномор'я був занадто уповільненим. Майже повністю оточений водами – Балтійським, Північним і Середземним морями й Атлантикою,– він міг активно скористатися цим широким доступом до води лише у випадку укріплення та захищення берегів від морських нападників з півночі та півдня. А це було цілком досягнуто аж у IX ст. Водночас розчищення європейських лісів тривало ціле тисячоліття. Лише близько 1000 р. співвідношення між лісом і сільськогосподарськими угіддями схиляється на користь землеробів. Безпечне рільництво у сприятливих і військово захищених центральних районах утворило згодом смугу між лісом і морем, де здебільшого головна річка забезпечувала вихід торгового флоту до узбережжя. Такими привілейованими зонами високої продуктивності були «Нижні країни» (Бельгія, Нідерланди, Люксембург), басейн річки Сени, дренажні площі Середнього Рейну; долини Темзи в Англії, Тежу – в Португалії і По – в Італії. Сільськогосподарські надлишки цих регіонів забезпечували зміцнення політичної влади, стаючи стратегічною опорою постачання держав, що розвивалися.

На сході Шовкового шляху, у провінції Ганьсу, транс'євразійський маршрут простирався до Китаю, політико-економічний світ якого значно відрізнявся від європейського й ісламського. Європа була обмежена кордонами свого півострова, її геополітично основні області єдналися по периметру суші. Ісламський світ простягнувся впоперек євразійського хребта з розширенням у Західну й Східну Африку. Китай, навпаки, перетворився на досить компактну одиницю, величезну за розмірами порівняно з державами Заходу. Цей розвиток відбувався поступово. Державне формування розпочалося сільськогосподарським розширенням на північ, у райони річок Чінг і Вей та Фен у Шеньсі, а також у пониззі долини Жовтої річки. Основною сільськогосподарською культурою у цих краях було просо, хоча пшениця почала виходити на перші позиції після 700 р. Згодом цей давній політичний центр тяжіння

вступив у відносини з долиною Янцзи, де культивували рис, і ці дві області на початку VII ст. були сполучені великими каналами. Дещо пізніше третя ключова область постала на півдні Янцзи. Міграція етнічних китайців (хань) у райони родючих дельт і басейнів цієї області розпочалася у III ст. і була значно прискорена у VII і VIII ст. розвитком нових технологій у вирощуванні рису завдяки вдосконаленню знарядь праці, селекції насіння та впровадженню іригаційних систем.

Державна структура, що виникла під впливом китайської та індуської моделей і підтримувалася за рахунок зрошуваного рису, виникла в дельті Меконгу вже в I ст. Однак зрошувальні центри у суміжних областях і на островах протягом I тисячоліття наслідували насамперед індуські прототипи. Серед них були кхмерське королівство Ангкор і королівства Центральної Яви й острова Цейлон. У самій Індії більш рання основна область, що лежала вздовж річки Інд, колись підтримувала державні системи Мохенджо-Даро й Хараппа, зруйновані, вірогідно, індоєвропейськими завойовниками в 1200 р. до н. л. Після того посушлива долина Інду вже не змогла відновити свою попередню ключову роль, за винятком хіба що збереження статусу стартового майданчика для збройних вторгнень із Середньої Азії. Коли тут згодом почали формуватися держави, вони походили з рівнини Гангу, зокрема з області Біхару і Бенгалії. Основною сільськогосподарською культурою тут був рис, який вирощувався із застосуванням додаткової іригації, оскільки щорічна кількість опадів тут сягала лише 40–80 дюймів, і захищався спорудженням дамб від повеней у тих районах, де опадів випадало понад 80 дюймів на рік.

Розвиток іригаційного сільського господарства в Східній і Південній Азії витіснив ті спільноти, що застосовували менш інтенсивні способи рільництва. Інтенсивне землеробство Індії витіснило гірські групи народів, зайнятих у сільському господарстві вирубно-вогневої системи, типу мундів і ораонів Біхару. У Китаї народ хань набув історичної ідентичності внаслідок розвитку своєї політичної економіки на основі іригації після 700 р. до н. л. На південь від нього проживали не-ханьшуйські «варвари» – монги (мяо), ю-м'єни (яа) і тайськомовні племена. Оскільки хань просунулися через річку Янцзи на «варварську» територію, вони приєднали до себе деякі групи з подібними до власного сільськогосподарськими й політичними станами й витіснили землеробів вирубно-вогневої системи в більш гористі й несприятливі місцевості. В інших районах кочові землероби самі відступали для захисту споріднених спільнот від політичного й економічного тиску. Внаслідок цього залишки не-ханьшуйських меншин збереглися з XII і XIII ст. у горах Південно-Західного Китаю і суміжної Бірми, Таїланду, Лаосу й В'єтнаму. Ті ж самі процеси повторювалися в меншому масштабі скрізь, де виникали осередки іригаційного сільського господарства в долинах, тоді як горяни почали займатися екстенсивним землеробством вирубно-вогневої системи для освоєння гористих і недоступних внутрішніх районів.

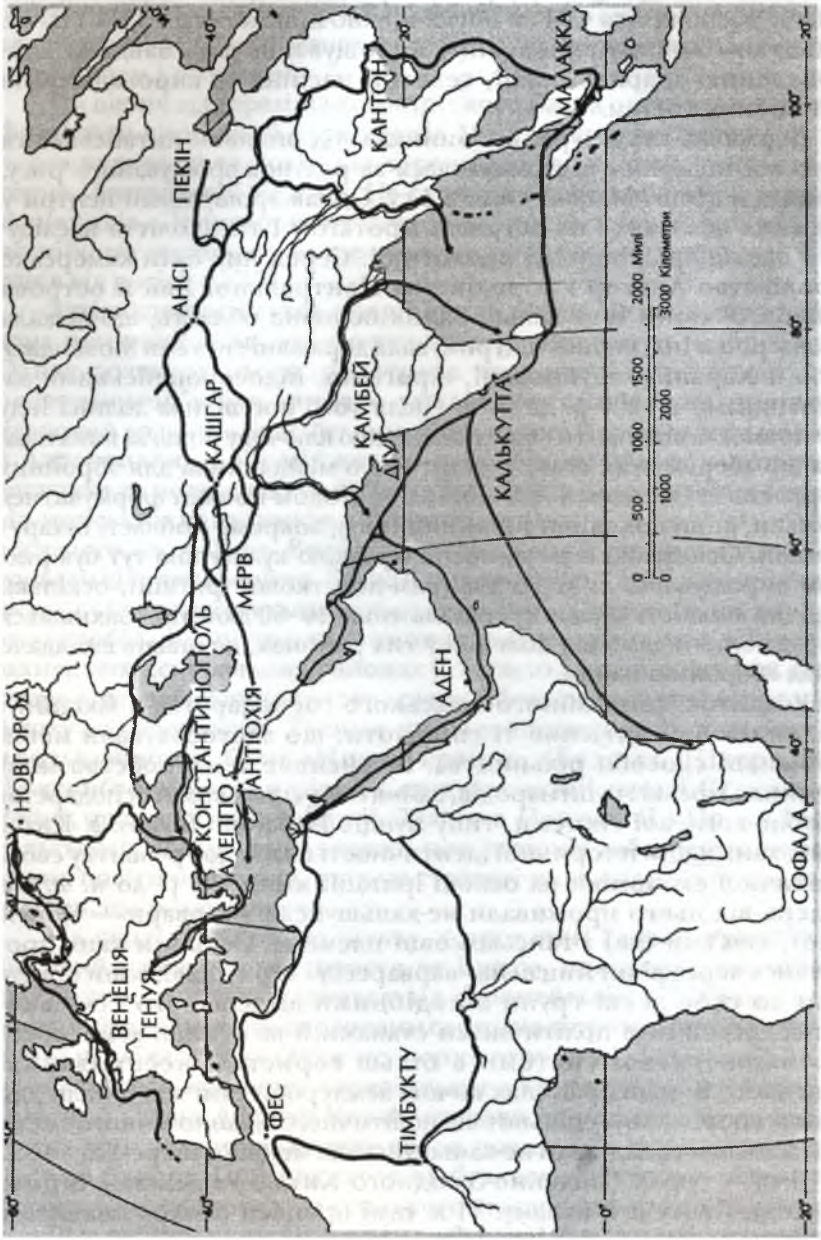

Старий Світ у 1400 році: основні торговельні шляхи

Торгівля

Прокладаючи шлях через висоти й твердині Старого Світу 1400 р., наш уявлюваний спостерігач вийшов би на слід численних торговців, які тисячоліттями докладали зусиль, щоб заснувати великі комерційні мережі між далекими регіонами. Звичайно, архіпелажне розташування землеробських зон заохочувало налагодження морських чи суходільних шляхів сполучення. Такі шляхи, близькі чи далекі, потребували певного обслуговування й захисту від нападів. Водночас будь-яка група, що встановлювала контроль над головною ділянкою сполучення, могла користуватися транспортною мережею на власну користь або ж обривати зв'язки з обох кінців, підсилюючи тим роздрібненість землеробських архіпелагів. Таким чином, історія Старого Світу могла бути написана не лише на засадах стратегічних сільськогосподарських областей, але також і на засадах сполучення між ними.

Однією з великих переваг європейського півострова над Євразією була його близькість до водних шляхів уздовж усього свого периметра від Фінської затоки і Балтійського моря до Східного Середземномор'я. Від крайньої північно-східної точки цієї морської мережі люди могли переправляти свій товар Волгою і, подібно вікінгам, пливти вниз до Каспію. Цей шлях, однак, був перерізаний степовими кочівниками до середини XVI ст. Від портів Східного Середземномор'я Шовковий шлях вів до Кашгара, а там – до самого Китаю. Другий маршрут із Середземномор'я пролягав від Алеппо до Перської затоки, а звідти – судном до Індії і Південно-Східної

Європейський півострів: близькість до водних шляхів

Азії. Третій шлях використовувався для перевезень через Суецький перешийок і морського транспортування через Червоне море й Аденську затоку до Східної Африки й далі за Індію. З південного середземноморського узбережжя караванні маршрути з використанням верблюдів – «кораблів пустелі», перетинали Сахару і сходилися в містах Гао й Тімбукту на вигині річки Нігер. Звідти річковий транспорт і в'ючні віслюки перевозили товари в глибини Західної Африки. У свою чергу, численні шляхи набігів і торгівлі перетинали Південно-Східну Азію від Малайї до Філіппін і Японії.

Існування таких шляхів нагадує, що далекі обміни мають глибоке коріння. Торговці віддавна переміщали товари з областей надлишкового виробництва до місць їх особливого попиту, одержуючи добру оплату за надання своїх послуг. Доки транспортні можливості були обмеженими і вантажі транспортувалися суходолом людьми чи тваринами, а на морі – малотоннажними суднами,– пріоритет у перевезенні здобували предмети розкоші, тобто товари, що продавалися з отриманням високих прибутків. Допоки переважала торгівля дорогими товарами, торговельні обміни відбувалися у двох різних сферах. Так, існувала місцева торгівля й обмін, коли товари повсякденного використання розповсюджувалися в селах і містах виключно однієї області; і сфера віддаленої торгівлі дорогими речами, які виготовлялися суто для еліти й слугували засобом ідентифікації їхнього статусу політичного й економічного домінування.

Кочові скотарі

Перетинаючи сухий пояс Старого Світу від Африки до найвіддаленіших околиць Азії, торговці й мандрівники вступали на територію проживання спільнот, які спеціалізувалися на її інтенсивному використанні, тобто кочових скотарів. Вони були не просто пастухами, а вправними вершниками, що верхи долали великі відстані між оазами, центральними областями й регіонами. За допомогою кінноти вони могли блокувати рух через стратегічні пункти і здійснювати масові напади на торговельні осередки в оазах і містах. Нині ситуація обертається не на користь кочових скотарів, котрі виявлялися позбавленими можливості вести війни на власну користь. До того, як європейці проклали морський шлях на Схід, кочові скотарі відігравали чільну роль у трансконтинентальній караванній торгівлі, збираючи данину за надання охоронного супроводу. Здатність накладати таку, за висловом Ф.К. Лейна, «плату за захист» давала вигідні прибутки. Нілс Стінсгард оцінив економічні втрати Леванту в 3–4 мільйони піастрів унаслідок прямої торгівлі Європи з Азією морським шляхом довкола мису Доброї Надії (1973: 175).

У 1400 р. караванна торгівля була ще в розквіті, так само як і кочові скотарі, котрі патрулювали її. Звісно, що останні не могли бути цілком незалежними в зонах осілого проживання. У пошуках пасовища і води для своєї худоби вони потрапляли в залежність від

землеробів, які постачали їх зерном і ремісничими виробами. Відтак кочові скотарі й землероби часто вступали в життєво важливі відносини обміну, умови якого залежали від розподілу влади між племенами, суб'єктами обміну. Кочові скотарі, котрі мали коней, часто використовували переваги раптовості, мобільності і переважаючого удару в стосунках з осілими спільнотами. Організованість у сегментні й лінійні родові групи також надавала кочовим скотарям стратегічні переваги. Родові лінії, що зазвичай діяли самостійно, могли об'єднуватися на підставі спільної генеалогічної угоди під керівництвом родових груп високого сану.

Це зовсім не означає, що кочові скотарі завжди були потенційними нападниками на осілі спільноти. Існувало чимало племен кочових скотарів, котрі мирно співіснували з осілими землеробами. Було також багато кочових скотарів, які займалися рільництвом протягом щорічного міграційного циклу або призначали на постійне ведення цього заняття окремі підгрупи свого об'єднання. На обмін пасторальними й сільськогосподарськими продуктами впливали численні фактори; різні зміни змушували кочовиків полишати скотарство і починати займатися рільництвом, тоді як інші – спонукали землеробів переходити від сільського господарства до постійного тваринництва. Питання, що може постати і на яке не так легко дати відповідь, стосується конкретних умов, які спричиняли вибір кочовими скотарями альтернативи ведення агресивної війни, а не стратегії мирного співіснування.

Безперечно, наш спостерігач у 1400 р. сприйняв би кочових скотарів як свого роду Божу кару. Протягом майже чотирьох століть вони не припиняли напади на осередки землеробства. Причини цього не зовсім зрозумілі. Оуен Латтімор простежив причини руху до тих прикордонних зон, де землероби й кочівники конкурували за землю, яка могла використовуватися як для оранки, так і для випасання (1951). Такі області поставали також політичними об'єктами розбрату там, де інтерес тих, хто управляв землеробами, полягав у зіткненні лобами кочівників, тоді як кочівники випробовували сили і пізнавали слабкі сторони осілих районів. Вплив кочових скотарів – турків, монголів, арабів чи берберів – досяг піку інтенсивності й розмаху за ці чотири століття до подорожі нашого спостерігача, встановивши точку відліку.

Здатність мобілізувати значні військові сили під ефективним керівництвом сприяла кочівникам у добу воєн, однак також спричинила низку проблем у мирний час. Управління підкореними народами було неможливим без утрати військової боєздатності, що неминуче викликало значні проблеми. «Імперія створювалася верхи на конях, однак нею не можливо було керувати із сідла»,– таке звернення до Огодая, наступника Чингісхана, приписують Хітан Чу-Цаю (Груссет, 1970: 257). Тому для закріплення своїх здобутків кочові завойовники зазвичай впроваджували адміністративну модель підкорених ними народів. На практиці це означало, що кочівники західних степів наслідували ісламські прототипи, а східних степів і пустель – запозичали китайську модель хань. Цей крок мав свої подальші наслідки. Зосередження на здобутті навичок

звичайного адміністрування послаблювало військову майстерність. Водночас удосконалення податкової бази, від якої залежали переваги осілого життя двору, вабило суперників – тих самих кочових, щоб кинути виклик завойовникам (Латтімор, 1951: 76–77). Результатом цього стала постійна зміна правлячих еліт, часто супроводжувана значним знецінюванням чи нищенням військових трофеїв, включно зі стратою кожного десятого виробника надлишку серед населення і технологічної бази їхнього виробництва.

Кочові скотарі взаємодіяли не лише із зонами інтенсивного рільництва, а й між собою. Вони захоплювали пасовища інших груп і змагалися за встановлення контролю над ключовими пунктами торгівлі. Приміром, згідно з Фредеріком Теггартом (1939), кожна поразка під Великою Китайською стіною спонукала кочових скотарів вирушати в похід на інші кочові племена, створюючи тим самим нові гарячі точки, допоки цих мігруючих загарбників не було спрямовано на вирубування римської липи на захід. Тоді як Теггарт, імовірно, перебільшує зв'язок між цими процесами, постійне кочування скотарів уздовж сухого пояса – монголо- і тюркомовних племен на півночі й арабомовних племен на заході – перетворили цей коридор як на область тісної взаємодії, так і на арену збройних конфліктів.

Близький Схід і Африка

Турки

У 1400 р. наш мандрівник натрапив би на значне переміщення великих пасторальних племен уздовж старого Шовкового шляху. На схід від Кашгара такими були переважно монголомовні племена, а на захід – тюркомовні племена. Починаючи з 1000 р., тюркомовні кочівники дедалі частіше вступали в контакт з міським і сільським населенням, особливо в північній прикордонній області Ірану та суміжної степової смуги. Там занепадало сільське господарство і послаблювався вплив аграрного класу, оскільки до влади почали приходити степові воїни. Прийнявши ісламську віру сунізм і прилаштувавши свою військову ідеологію до ролі *гхазі* – прикордонних вояків за віру, турки спромоглися повернути собі ідеологічну силу раннього, експансійного ісламу. Починаючи з XI ст., турки дедалі більше почали займати місце найманців і військових невільників на службі у близькосхідних правителів. У двох областях – Центральній Анатолії і Північно-Західній Індії – вони зміцнили своє правління в XI ст., і в середині XIII ст. турецька й черкеська еліта воїнів-рабів *(мамлюків)* замінила правлячу групу курдського походження в Сирії та Єгипті.

Протягом XIII і XIV ст. більшість турецьких груп бути стерті з лиця землі Чингісханом – вони спочатку об'єдналися з монголами, а пізніше скористалися їхнім відступом. В Ірані, приміром, династія турків-сельджуків не витримала натиску монголів у першій третині XIII ст., але сто років по тому боротьба між монголами і турками поновилася. Це суперництво було виграно спочатку одним турком із Трансокеанії – Кривавим Тимуром (Тамерланом). У 1400 р. його володіння простяглися від Чорного моря до воріт Кашгара, але незабаром, після його смерті в 1405 р., почали розпадатися. Через століття серцевина володінь Тимурідської династії буде завойована узбеками під проводом нащадка Чингісхана. Тоді релігійні лідери шиїтського правління Сафаві мобілізують кочових скотарів-туркменів, завдадуть поразку суністським узбекам на сході й об'єднають Іран у боротьбі проти гніту суністських турків-оттоманів, що насувались із заходу.

Самі оттомани були нащадками огхузького клану, якому належали пасовища навколо міста Мерв і який очолювала персомовна турко-сельджуцька знать. Вони стали ядром того, що Мак-Нейл назвав «прикордонним князівством флібустьєрів» (1963 : 499). З 1300 р. вони здійснювали набіги на візантійські поселення зі своєї бази в Північно-Західній Анатолії, швидко поширюючись на Балканах у другій половині XIV ст. До 1400 р. вони витіснили колись могутніх візантійців до анклавів у Константинополі, Салоніках і в Південно-Східному Пелопоннесі і вже готувалися до вирішального нападу на ці місця, коли Тимур розбив їх в Анкарі (1402). Переживши конкуренцію з Тимуром, оттомани відновлять свою експансію в XV ст., завоювавши у 1453 р. Константинополь і встановивши імперію, що існуватиме до кінця Першої світової війни.

Наш спостерігач неодмінно зустрівся б з оттоманами напередодні їхньої поразки від Тимура. Він відзначив би міць ідеології гхазі, що надихнула оттоманську експансію проти невірних під гаслом *джихаду,* або священної війни; однак він поки що не побачив би тієї системи, яку сформують оттомани для утримання та управління своїми завоюваннями. Ця колосальна імперія понад три століття домінуватиме на Близькому Сході, контролюватиме прямий вихід європейців на схід і стримуватиме європейську експансію на захід до Америк і морських шляхів навколо Мису Доброї Надії. Отже, варто було б коротко розглянути структуру імперії, що мала невдовзі з'явитися на світовій арені.

Державне управління оттоманів перебувало в руках *султана* та його імперського двору, який складався з воїнів-рабів – яничарів. Цих невільників зазвичай набирали з числа немусульман, військовополонених чи дітей, отриманих у вигляді данини від підкорених народів. Їх виховували беззастережно відданими лише султану, а не будь-якій родовій групі, що керувала державним апаратом. У такий спосіб оттомани намагалися позбутися проблем спірності й конкуренції, притаманних роздробленій соціальній організації кочових скотарів. Ідея такої управлінської моделі не належала оттоманам. Вона вже існувала в VIII ст. серед аббасидських халіфів Багдада, котрі вербували собі на службу переважно турків з

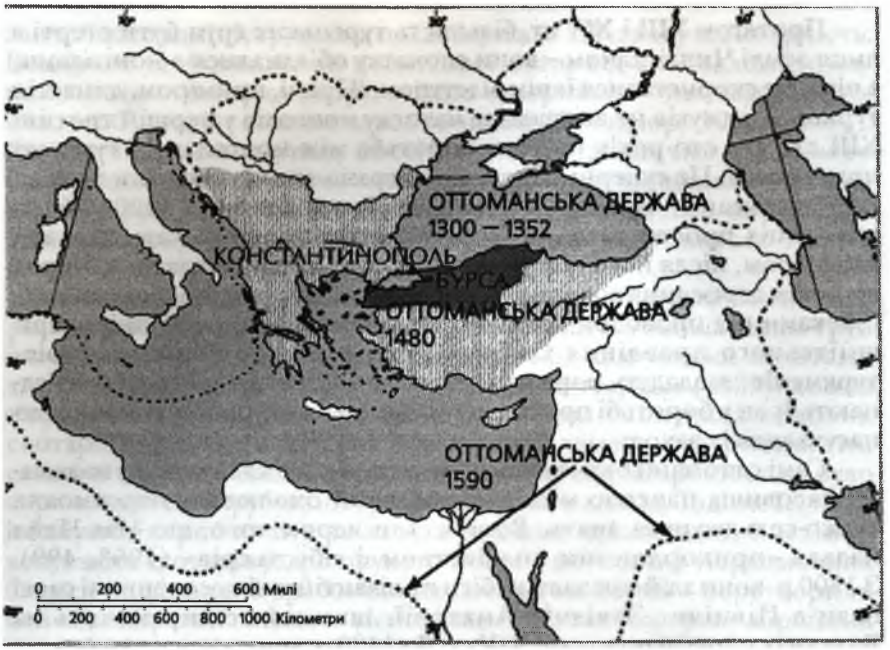

Оттоманська експансія

прилеглих степів, і серед кордовських халіфів Іспанії, що вподобали собі слов'ян.

Воїнів-рабів відправляли керувати провінціями і збирати данину, що годувала військо оттоманів і забезпечувала постачання продовольства до центральних областей. Натомість військові невільники пожиттєво отримували частину данини *(ікту)*. Фактичне право на землю зберігалося за султаном і не переходило в повну власність, таким чином стримуючи розвиток європейської форми феодалізму, згідно з якою родичі отримували у спадкоємне володіння землю і робочу силу. Оттоманська держава також установила своє домінування над улемами – ісламськими богословами. Всупереч попередній ісламській практиці, вони зорганізували улемів в ієрархію, відповідальну перед державою за узгодження закону з відцентровими впливами місцевих релігій. Воїни-раби й улеми разом сформували клас *аскерів* (воєначальників). Решта класифікувалися як суб'єкти *(раейа)*, котрі забезпечували державу та її чиновницький апарат даниною.

Однак економіка оттоманів опиралася на значному обігові грошей. Надлишки у вигляді данини разом з продуктами виробництва селян і ремісничих гільдій продавалися на місцевих, регіональних і міжрегіональних ринках. Таким чином, надходження доходів, встановлення та регулювання цінової політики залежали від стану торговців, діяльність котрих була необхідною для держави і водночас завжди загрожувала виходом з-під державного контролю. Держава видавала торговцям офіційні ліцензії, і продаж на ринку ретельно контролювався й оподатковувався чиновниками.

Наприкінці XVI ст. торгівля в межах Оттоманської імперії дедалі більше залежала від торгівлі з Венецією, Ґенуєю й Флоренцією, а також з комерційними центрами чорноморського узбережжя. Значну частку тієї торгівлі становила контрабанда і, зрештою, «контрабанда перемогла» (Ісламоглу і Кейдер, 1977: 41). Водночас, держава, все більш стаючи неспроможною збирати податки, перейшла від винагороджування своїх посадовців даниною до оподаткування сільського господарства. Оподатковуваний фермер забезпечував надходження в державну казну в обмін на право збирати данину й податки на місцевому рівні та розпоряджатися ними на власну користь. Послаблення контролю державою призвело, в свою чергу, до виникнення класу місцевої знаті, *аянів,* котрі прибрали до своїх рук місцеву владу й торгівлю.

Північна й Західна Африки

На далекому заході, в Північній Африці, кочові спільноти також відігравали стратегічну роль у 1400 р. Там кожне місто чи караванний торговий центр були оточені полями і пальмовими гаями й розмежовані пустелею або степом. Містечка були пов'язані віддаленими торговельними шляхами, але їхні каравани мусили переходити цими протореними стежками непривітні краї, контрольовані напівкочівниками й кочівниками з метою отримання власних ґешефтів.

Тоді як географія й заселення цього регіону різко контрастували між степом і орними землями, між містами і внутрішніми сільськими районами, спільноти мусульманської Північної Африки заповнили ці прогалини зв'язками «горизонтальної солідарності» (Ларуї, 1976: 35). Міста ще не були виокремлені із сільського оточення як незалежні й самоврядні одиниці. Кожне місто мало свої квартали, де проживали групи, відокремлені одна від одної етнічними, релігійними чи професійними відмінностями; ці групи мали свої відповідники в містах і селах. Таким чином, міста, містечка й села формували «географічні й екологічні, а також соціальні об'єднання, що охоплювали територію й населення, яке не було ні виключно міським, ані сільським, а змішаним» (Лапідус, 1969: 73–74). Кожне регіональне об'єднання перебувало під владою елітних родин, що складалися зі змішаних шлюбів землевласників, торговців, державних службовців, керівників гільдій і релігійних лідерів мечетей, шкіл і благодійних фундацій *(улама).* Водночас спільні інтереси пов'язували цю знать поза межами регіонів. Віддалена торгівля виснувала цілу мережу комерційних відносин серед торговельних громад і втягнула в альянс лідерів пасторальних груп, що забезпечували жвавий караванний рух. Окрім того, релігійна еліта улама виникла в усьому мусульманському світі, об'єднуючи різні області на правах провідників і тлумачів релігії та закону. Стратегічні центри й опорні пункти кінець кінцем опинилися в руках політично-військової еліти, що зазвичай складалася з військових

рабів верховного султана, котрий накладав податки і керував методом батога чи пряника членами регіональної еліти.

Утримання влади в цих державах залежало від збереження контролю над регіонами через місцеву знать і від ефективного союзу з пасторальними групами, здатними захищати караванні шляхи й оази у внутрішніх районах. Втрата контролю означала формування об'єднань бунтівних племінних елементів та їх підтримку зневіреними групами міських торговців і ремісників. Унаслідок цього виникала своєрідна гойдалка, на якій опозиція випробовувала силу влади правителя, допоки не складалися умови для здійснення перевороту. Після захоплення влади цей цикл знову міг повторюватися.

Такий безупинний процес утворення й розпаду союзів був блискуче проаналізований у XIV ст. Ібн Халдуном, берберським придворним, котрий вбачав у цьому вічне чергування родової солідарності кочівників з розмаїтістю інтересів осілого способу життя. Він показав, що цьому процесові притаманна своя логіка. Однак у Північній Африці це мало масштабніші наслідки, а саме – виникнення транссахарської торгівлі, з одного боку, і встановлення відносин з економічними й політичними силами Іберії й Італії – з іншого.

Транссахарська торгівля із Західною Африкою мала стратегічне значення для Північної Африки, Близького Сходу і навіть Європи. Торгові шляхи через пустелю сягали пояса трансафриканської савани, а далі й зони тропічного лісу. Золоті рудники Західної Африки в Бамбуку і Буре відігравали життєву роль у постачанні Старого Світу золотими зливками. У пізньому середньовіччі на цю область припадало дві третини обігу золота в економіці всієї півкулі (Хопкінс,

Західна Африка: основні торговельні шляхи

1973: 82). Лісова зона також постачала велику кількість рабів для Близького Сходу. До того ж ця територія експортувала тканини, слонову кістку, перець і насіння кола (що використовувалося як тонізуючий засіб там, де іслам заборонив уживання алкоголю), одержуючи в обмін коней, латунь, мідь, скляний посуд, бісер, шкіру, текстиль, фабричний одяг і консервовані продукти з Північної Африки, а також сіль із Сахари. Торгові шляхи через Західну Сахару до Марокко й Алжиру перебували, головним чином, у руках мандемовних дюльських торговців, котрі розширилися на південь від Дженне (розташованої у Бані, данника Нігеру) до Бегхо, головного збірного пункту золота й лісоматеріалів на межі лісової зони. Східні торгові шляхи до Тунісу й Лівії вели до мережі гауса, котрі торгували південніше в місті Кано (північна Нігерія) та інших своїх містах.

Звичайно, ця зовнішня мережа мала політичне значення. Контроль над пунктами переміщення між лісом і саваною, а також між саваною й пустелею надавав владу тим, хто був здатний його встановити й підтримувати. Межа між трьома зонами виявилася критичною для формування держав у Західній Африці. Найбільш ранньою з таких держав, яка виникла у 800 р., був Аукар, що став точкою опори торгових центрів на луках північніше Верхнього Нігеру та Сенегалу. Це держава, заснована, ймовірно, народом сонінке і яку прийнято називати Ганою на честь імені її правителя, контролювала торгівлю золотом з копалень і бамбуком і використовувала свою монополію для одержання необхідних товарів з широкого регіону від Марокко до мусульманських торговельних колоній. Це королівство було завойоване в XI ст. династією мавританських берберів – Альмурабітунів, яка встановила контроль над північною торгівлею. Згодом, у XIII ст., залежність Гани зросла і перетворила її на державу Кангаба (Малі) під домінуванням народу малінке. І знову ця влада трималася на контролюванні торгівлі золотом і шляхів з Тімбукту.

У 1400 р. Кангаба занепала. За століття її змінила Сонгаї зі столицею в Гао. Вона продовжила торгівлю з Північчю через торговців з числа мусульманських берберів, котрі зайняли територію від оаз аж до півночі. Сонгаї з часом також зазнає занепаду внаслідок вторгнення марокканців з півночі. Подальше формування держави відбуватиметься вздовж південної і східної периферії колишньої Сонгаї. До кінця XVI ст. на її півдні з'явиться кілька держав моссів, які контролюватимуть шляхи від Дженне до лісистих територій ашанті та саванної зони Нижньої Вольти. На сході держава Канем-Борну, через яку проходили торгові шляхи до Тунісу, Лівії і Середнього Нілу, буде витіснена державами гаусів, зосередженими в Каціні та Кано – процвітаючих східних торгових містах. З цих центрів гауса контактували з йорубомовними народами та їх сусідами із західно-африканських лісів.

Таким чином, Африка на південь від Сахари була не ізольованою, відсталою областю, як те нам подає європейська уява, а невід'ємною складовою цілої мережі відносин, що з'єднували землеробів лісів та гірників з торговцями пустелі та савани, а також

з правителями осілої зони Північної Африки. Ці відносини мали ухил до «торгівлі золотом мурів» і були позбавлені обміну іншою продукцією. Ця торгівля спричинила прямі політичні наслідки. Те, що відбувалося в нігерійському Беніні чи в гауській Кано, відгукувалося в Тунісі та Рабаті. Коли європейці висадяться на берегах Західної Африки, вони потраплять до країни з густою мережею міст і поселень, з розвиненою системою обміну, яка значно перевищувала вузькі анклави європейських торговельних центрів на узбережжі.

Такі впливи можна простежити в північних кінцевих пунктах торгових шляхів у Марокко й Алжирі. Тут поставала одна еліта за іншою і кожна з них залежала від взаємодії із Сахарою та лісовою зоною. Еліта була пов'язана вузами родоплемінного союзу, зосередженого, зазвичай, довкола релігійної ідеології. Ми вже згадували Альмурабітунів, котрі зруйнували Гану. Вони були членами релігійного руху, що виник у XI ст. в середовищі пасторальних берберських союзів санхайїв, коли опинилися перед загрозою нападу з боку арабських бедуїнів, які рухалися в мавританську Сахару. Зі своїх релігійно-військових пустельних пристановищ вони проповідували повернення до очищеного ісламу. Одне відгалуження Альмурабітунів вирушило на південь, щоб захопити золото Гани, а інше – на північ для підкорення Марокко й Іспанії. Під іспанізованою назвою Альморавідів вони правили Аль-Андалусією між 1090 і 1110 рр. У XII ст. їх змінили альмувіхіддіни (іспанізовані як альмохади), або унітарії масмудського союзу. У свою чергу, альмувіхіддіни в XIII ст. поступилися бені-марінідам, кочовим скотарям із пустелі побіля центру торгівлі Сіджілмасса, котрі перехопили владу у санхайїв і масмудів на користь свого союзу занатів. Згодом бені-маріниди вели війну на два фронти: проти залишків альмувіхіддінів у Тунісі, хафсидів та проти членів свого союзу – заянідів Західного Алжиру, котрі суперничали за контроль над Сіджілмассою. Хафсиди й заяніди вели торгівлю з європейським берегом, передусім з Арагоном у Східній Іспанії, намагаючись протистояти владі марінідів і компенсувати спустошення своїх внутрішніх районів нападами кочівників. Після падіння мусульманської Гранади на користь королівства Кастилії в 1492 р. хафсиди й заяніди шукатимуть прихисток в оттоманів, створивши піратський флот, який відтоді стане головним джерелом їхніх прибутків (Абун-Наср, 1971: 167).

У 1400 р. наш мандрівник застав би бені-марінідів усе ще під слабшим контролем Марокко. З XVI ст. правління перейде до лідерів релігійного руху, котрі претендували на своє походження від пророка Мухаммеда. Цей рух започаткувався серед берберів долини Сус і закликав до священної війни проти португальців. Ці садлани прагнутимуть відновити контроль над золотом Судану, загарбавши й знищивши Сонгаї наприкінці XVI ст. Проте значного процвітання вони досягнуть лише після витіснення торгівлі золотом із західних караванних шляхів на східні. Згодом ці правителі Марокко, подібно своїм колегам в Алжирі й Тунісі, звернуться до піратства як легкого засобу збагачення, курсуючи вздовж нових морських шляхів, прокладених європейцями.

Східна Африка

Східна Африка також була втягнута в мережу сухопутних і морських шляхів сполучення, наслідки чого стануть очевидні для нашого спостерігача у 1400 р.

Цю область заселяли переважно бантумовні племена. Тоді як їхня історія все ще залишається цілком заплутаною, теперішні дані археології, порівняльної лінгвістики й етноісторії засвідчують те, що ці спільноти походять з Центрального Камеруну. Звідти дві міграційні хвилі розійшлися у різних напрямках. Перша хвиля була спрямована на схід через суданську смугу і спеціалізувалася у II тис. до н. л. на виробництві хлібних злаків, розведенні тварин і ливарництві. Групи спільнот, що належали до цього східного потоку, прийшли у I тис. до н. л. у долину Ріфт і гірську місцевість Танзанії і Південної Кенії. Близько 500 р. до н. л. цей потік звернув на південь, перетинаючи пояс тропічного лісу біля озера Вікторія. З цього місця племена бантумовних рільників і пастухів рушили на південь до Трансваалю і на південний захід до центральної Замбії, Зімбабве (Родезії) й Анголи. Ті, хто рухався на південь, перетнули річку Лімпопо в Трансваалі 400 р.

Другий потік мігрантів підхопив бантумовні спільноти з Камеруну на південь, уздовж морських і річкових прибережних шляхів до гирла річки Конго. На відміну від рільників східного напрямку, котрі займалися ще й тваринництвом і ливарництвом, спільноти другого потоку довго залишалися землеробами, які вирощували виключно коренеплоди і користувалися кам'яним знаряддям праці. Десь на початку християнської доби племена цих двох хвиль об'єдналися, вірогідно, в Північній Анголі. До 500 р. вони розширилися на схід у Замбію і Південно-Східний Заїр, запустивши в дію деякі механізми державотворчих процесів. Їхнє просування витісняло мисливські і збиральницькі племена. Зокрема, їхні койсаномовні попередники були загнані до непривітного Південного Заходу Африки, де вони збереглися донині як скотарі групи кой-кой («готтентоти») і племена збирачів їжі – сан («бушмени»).

Ці новоприбулі банту щораз більше й більше входили у контакт із близькосхідними й азіатськими торговцями. Арабські пункти торгівлі існували в Східній Африці принаймні з X ст., якщо не раніше, експортуючи до Індії і далі рабів, слонову кістку, залізо, роги носорога, панцирі черепахи, бурштин та шкіру леопарда. У китайських джерелах про рабів із Зенджі (Чорна Африка) згадується в VII ст., а вже в 1119 р. більшість заможних людей Кантона мала чорношкірих рабів (Метью, 1963: 108). Цілком можливо, що торговці, залучені до цієї ранньої експортної торгівлі, були малайцями з королівства Шрівіджая на Суматрі, яке контролювало торгівлю між Індією й Китаєм з VIII по XI ст. Хоча Занзібар, як гадають, був зайнятий арабами з VIII ст., першим головним портом у Східній Африці вважається Кілва, де здійснювався нагляд за торгівлею золотом з Південної Родезії від XI ст. Іншими важливими центрами були Могадішо, Кісімані-Мафіа та Малінді. Оскільки у XIII ст. торгові

шляхи, що з'єднували Анатолію з Перською затокою та Індійським океаном, здобули пріоритет над континентальними шляхами, якими опікувалися монголи, значно збільшилася східноафриканська торгівля золотом, слоновою кісткою, міддю й рабами. Східна Африка, таким чином, стала частиною торгової мережі південних морів. В обмін на свій експорт вона одержувала індійський бісер і тканину, а також китайську порцеляну (переважно Мін) і товари з Бірми та В'єтнаму.

Торгівля золотом впливала, головним чином, на внутрішні райони. До IX ст. розробка золотих родовищ (іноді понад 100 футів завглибшки) велася значними темпами в районі між Замбезі й Лімпопо. «Цілком можливо, що експортували величезну кількість золота» (Саммерс, 1961: 5). Видобувачами були скотарі, котрі використовували залізо, а можливо, і землероби. Близько 1000 р. вони потрапили в залежність від прибульців, ймовірно, шонамовних, котрі вкорінювалися серед гірників, муруючи житлові будинки і духовні центри, найвідоміший з яких нині представлений

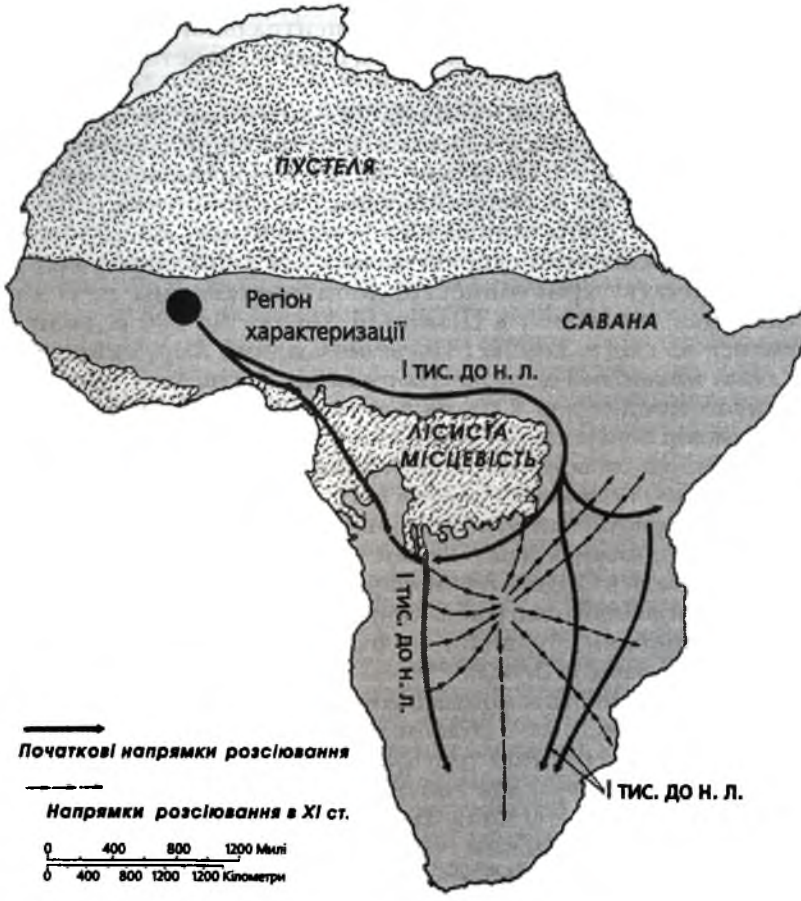

Міграція бантумовних народів (за Філліпсоном, 1977)

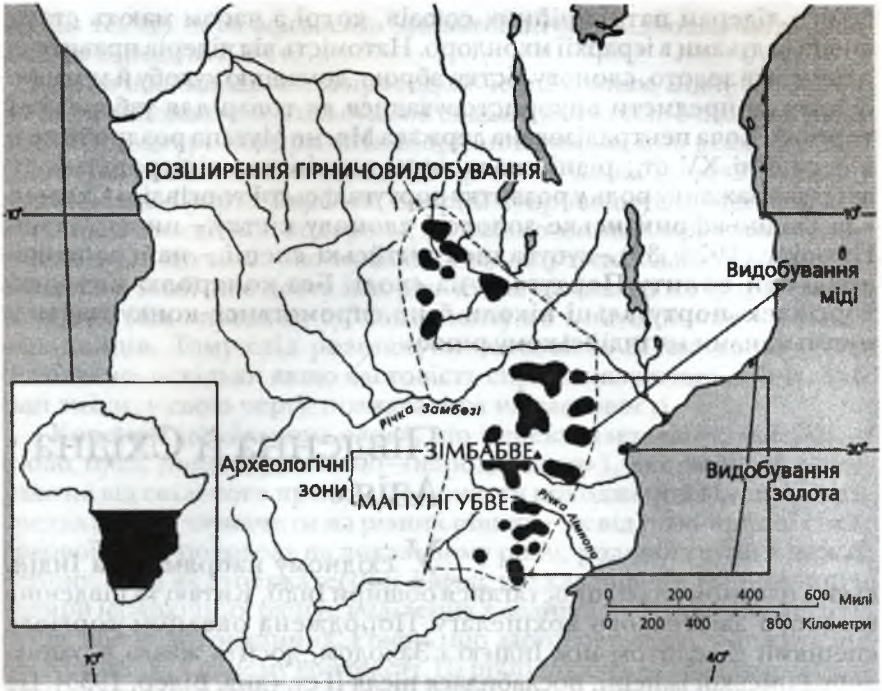

Доісторичне гірничовидобування у Східній Африці

руїнами Зімбабве. Їхні вожді перехопили в прибережних арабів торгівлю золотом і виявили слонову кістку та мідь у долині річки Лімпопо. Їхній вплив у внутрішніх районах можна простежити за знахідками у похованнях знаті в Інгомбе Іледе на річці Замбезі, що явно свідчать про інтенсивну торгівлю міддю, залізом і золотом.

У 1400 р. шонами Зімбабве правила династія Розві, Мвене Мутапа, державу яких описували ранні португальські мандрівники й відомості про яку зустрічаються у пізніших історичних джерелах (Абрахам, 1966). Те, що про них відомо, дає змогу зробити огляд формування держави, заснованої вже після вступу до світової торговельної мережі, а також дещо заглибитися у політичну економію й ідеологію африканського королівства, що розвивалося. У цьому відношенні шони з'являються як союз патрілінійностей, зорганізованих у «племена» чи родоплемінні об'єднання. Кожне таке об'єднання мало зв'язок з *мідзіму* (духами предків), підпорядкованих одному чи кільком духам *мхондоро*, які уособлювали й увічнювали родоначальника племінної верхівки і його предків. Ці духи верховних предків, у свою чергу, підпорядковувалися духові предків королівського клану Нембіре, котрий виступав посередником між кланом і богом, *мварі*. Зімбабве було одночасно релігійним центром вшанування культу мварі, божества пан-шонів і політичним центром правителя Мбіре, священне ім'я якого було Мвене Мутапа. Повна влада над земельними ресурсами перебувала в руках верховного правителя. Він, у свою чергу, надавав право на

землю лідерам патрілінійних союзів, котрі з часом мають стати вищими духами в ієрархії мхондоро. Натомість від лідерів правитель отримував золото, слонову кістку, зброю, домашню худобу й мотики. Згодом ці предмети використовувалися як товар для узбережної торгівлі. Хоча централізована держава Мвене Мутапа роздробилася в середині XV ст., різні спадкоємні князівства відіграватимуть життєво важливу роль у розвитку португальської торгівлі зі Сходом. «За східно-африканське золото і слонову кістку,– пише Малин Ньювітт (1973: 32),–купувалися індійські спеції – найголовніші предмети попиту Португалії на сході. Без контролю над цією торгівлею португальці ніколи б не спромоглися конкурувати з мусульманами на індійському ринку».

Південна й Східна Азія

У східному напрямку, за Індійським океаном і далі, простяглися обшири Індії, Китаю та південно-східного азіатського архіпелагу. Породжена океаном торгівля спеціями й золотом між Індією і Заходом, досить жвава в ранню добу Римської імперії, послабилася після II ст. (див. Вілер, 1955). Це переорієнтувало вектор індійської торгівлі в напрямку на Південно-Східну Азію (Коедес, 1964: 44–49), тоді як араби та перси заполонили шляхи на схід. У IV і на початку VII ст. колонії арабських торговців були засновані в Кантоні (Леур, 1955: 111). До X ст. китайці відправляли свої товари за кордон арабським чи іранським торговим флотом, а також кораблями мореплавних неханьшуйських народів Південного Китаю і китайських морів. Таким чином, між серцевинними областями Південної, Східної і Західної Азії існували давні торговельні зв'язки.

Однак розвиток як Індії, так і Китаю більше залежав від розширення землеробства і надлишкових продуктів, аніж від будь-яких зв'язків, створених зовнішньою торгівлею. У ході цього розширення Індія та Китай здійснили певні економічні й політичні заходи, що пов'язали споживачів надлишків виробництва із самими виробниками. Кожен із цих моментів потребує окремого розгляду. Та ми все ж таки повернемося до Південно-Східної Азії – області на перехресті шляхів між Китаєм та Індією.

Індія

Наш спостерігач, подорожуючи Індією в 1400 р., виявив би чимало зруйнованих міст. У 1388 р. Тимур вдерся в Північну Індію і завдав поразки військам турко-афганських султанів. У 1398 р. він розграбував Делі, винищив його мешканців і вивіз скарби султанів додому в Трансокеанію. По тому політичний стан у Північній Індії перебував ще тривалий час у хаосі, навіть

попри те, що нова афганська династія почала відновлювати свою владу в середині XV ст.

Якби наш мандрівник простував через селища Індії, він був би вражений поділом суспільства на спадкоємні касти. Македонський посол при дворі Чандрагапта Морії повідомляв про деякі особливості кастової системи вже в 300 р. до н. л.; на початку XVI ст. португалець Дуарте Барбоса, котрий супроводжував Магеллана в його навколосвітній подорожі, докладно опише кастовий поділ. (Примітно, що це слово походить від португальського *casta).* Кастовість в Індії має довгу історію. Вона впливала на формування відносин між народами субконтиненту до і після появи на ньому європейців. Тому слід розглянути кастовість більш докладно й стадіально, оскільки якщо кастовість спричиняла певні зміни, то й самі зміни, у свою чергу, позначалися на кастовості.

Коренем індійського слова, що перекладається як «касти», є слово *isjati, fromjan* (дослівно–«народжувати»), яке означає походження від спільного предка. Це поняття походження від спільного предка можна тлумачити на різних рівнях – як від розширеної сім'ї, родової лінії, родоводу на локальному рівні, родової групи в межах регіону, так і як суперкатегорії *Варни,* що класифікує всі одиниці в чотири ієрархічних ранги, виділених з великої негативної категорії ізгоїв, або недоторканних. Рівень, що застосовується, залежить від його розгляду в даному контексті. Ці рівні можуть накладатися один на одного для сприяння єднанню за певних обставин, а їх розділення вказує на зміну цих обставин (Бетейль, 1969: 157). Оскільки самі складові зазнають безупинного поділу й злиття, вони можуть також взаємно класифікуватися. Ідіома кастового поділу є ідіомою чистоти чи забруднення, яка надає кастовому порядку «послідовності й раціональності для тих, хто живе і підпадає під нього» (Дюмонт, 1970: 44).

Щоб скласти касту, група людей, пов'язаних кровними узами, має дотримуватися певних звичаїв, на кшталт харчової звичаєвості й особливостей традиційного вбрання, і практикувати спільні ритуали. Якщо одна складова касти забажає відокремитися від іншої, то вона має розвинути і впровадити інакшу систему звичаїв і обрядів. Якщо дві складові зливаються докупи, то їх єдність засвідчується дотриманням спільних звичаїв. У такому випадку панівна ідеологія системи матиме шанс стабільності свого влаштування із збереженням значної гнучкості та динамічності. Оскільки кастове членство пов'язане з економічною й політичною владою, дії будь-якої складової ланки впливають на всі суміжні ланки одного ланцюга. Динамічність однієї касти може блокуватися іншими кастами. Втім, одні складові посідають вищі щаблі кастової ієрархії, тоді як інші – нижчі. Примітно, що ця система дає можливість займати позиції в цій ієрархії стороннім. Характерно те, що новим завойовникам, по суті, відкрито шлях до вершин ієрархії, як, приміром, *кшатріям* (касті воїнів), так само як неіндуські етнічні групи можуть бути включені в систему через зарахування до кастової категорії.

Щоб глибше осягнути, як працює система каст, слід не обмежуватися розглядом родоплемінної організації і ритуальної

ідіоми, а йти далі до політичної економіки каст. У будь-якій окремій області родові лінійні групи займають позиції управління й домінування під керівництвом верховної лінії. Домінуючі лінії одружуються між собою, зміцнюючи цим свої керівні позиції в усій області. Така група родової лінії демонструє своє положення через ритуал, однак її влада є не лише ритуальною, а й політичною. У кожному селищі сегменти домінуючої касти керують економічним і політичним життям як землевласники і як воїни. У межах провінції верховна каста призначає зі свого середовища правителя (*раджу*), а саму провінцію політично перетворює в «невелике королівство» (Дюмонт, 1957). Таке невелике королівство становило частину більшої держави. Зростання політичного впливу провінційного раджі в межах такої держави зміцнювало вплив домінуючої касти в провінції, а зменшення – загрожувало пониженню позиції й цілісності домінуючої касти та її сегментів до селищного рівня.

В ідеальних умовах найвищий ранг у кастовому порядку припадає на споріднену групу священиків (*брамінів*). Вони є носіями *дхарми* (універсального порядку, цінностей і норм) (Дюмонт, 1970: 68). Утілюючи найвищий ступінь ритуальної чистоти, вони не забруднюють нікого, хто стоїть нижче за них, але можуть бути забруднені всіма іншими. Вони здійснюють релігійні відправи і виступають третейськими суддями у встановленні відповідних до древніх санскритських текстів стандартів поведінки. Отже, касти і кастові сегменти, які перебувають на нижчих щаблях пурифікаційної драбини, але прагнуть піднятися вище, моделюватимуть свої звичаї й обряди брамінського зразка і прагнутимуть до легалізації свого просування до рівня брамінів. Результатом цього стало поширення брамінської моделі на нижчі щаблі кастових сегментів (Шрінівас, 1961: розд. 1). Щоправда, наслідування духівництва не було єдиним засобом досягнення вищого статусу; існувала також імітація воїнських і торгових моделей.

Тоді як ранг брамінів засвідчував ритуальну чистоту, ранг кшатріїв або воїнів означав владу. На відміну від дхарми священиків, надбанням воїнів була *арта* – сила, пожива і власний ґешефт (Дюмонт, 1970: 66). Але оскільки сила породжує владу, то саме арта усталювала порядок рангів і сегментації.

У межах села чи групи взаємопов'язаних сіл локально домінуючий кастовий сегмент виконував військові функції. В ідеологічних термінах домінуюча родова лінія представляла королівську функцію на рівні селища (Дюмонт, 1970: 66). Таким чином, влада кшатріїв була реальною опорою системи і той, хто в даній місцевості був здатний реалізувати чи узурпувати цю владу, діяв як кшатрій (Джаявардена, 1971: 118). Однак за певних обставин там, де торгові групи стали більш важливими уянськими кшатріями, нижчі касти, натомість, прагнути досягти статусу торговців (Сінха, 1962). Кастовий поділ, таким чином, міг пристосовуватися до змін обставин влади й впливів; зокрема, місцеві чи провінційні родові лінії могли маніпулювати цим для зміцнення або розширення свого положення на більшій території. На рівні держави король міг навіть

змінювати кастові статуси (Хаттон, 1951: 93–97). У містах касти ставали менш вагомими, аніж членство в ремісничих гільдіях (Лехман, 1957: 523). Навіть у селах влада домінуючої касти не була абсолютною. Там, де домінуюча каста практикувала особливі відносини з підвладними кастами шляхом улаштовування святкувань, проведення обмінів і ритуалів, нижчі касти могли виявляти непокору, наслідуючи поведінку брамінів і в такий спосіб демонструвати свою опозиційність до домінуючої касти (Хістерман, 1973: 101).

Найбільшим козирем місцевого домінуючого кастового сегмента був контроль над сільськими земельними угіддями. До впровадження британцями земельної реформи у XVIII ст. існувало кілька основних форм землеволодіння. Однією була власність *бхаячар'я*, згідно з якою земля повністю належала сегменту і періодично перерозподілялася серед її домашніх господарств відповідно до коливань у їх розмірах і потребах; сегмент сплачував групову орендну плату раджі. Іншою формою землеволодіння була *паттідарі*, за якою земля розподілялася серед домашніх господарств домінуючого кастового сегмента відповідно до свого генеалогічного положення, але орендна плата все ще платилася за весь наділ. Третьою формою була *бігхадам*, коли земельні наділи були нерівними й власники сплачували орендну плату відповідно до їх розмірів. У добританській Індії ці форми землеволодіння й розподілу прибутків не були взаємно виключними, але неминуче нагромаджували розбіжності в майбутньому. Тривале роздрібнення землі й утиски з боку міцної держави могли призводити до заміни землеволодіння, базованого на генеалогічних рангах, розподілом відповідно до домашніх потреб. Така зміна могла мати місце, якщо голова пануючої родової лінії ставав досить могутнім. В основу такого землеволодіння було покладено права й обов'язки спорідненості, включно з вимогами взаємопідтримки і закликів вождів до спільної праці та лояльності між родичами. Отже, права на землю змінювалися відповідно до зростання й зменшення вимог. Коли в Індії з'явилися британці, вони інтерпретували ці мінливі відносини між людьми як фіксовані види власності європейської моделі й почали впроваджувати ліберальний, як на їх погляд, закон про власність, яким фактично ліквідували адаптивну здатність колишнього влаштування.

У селі також було дві категорії безземельних людей. Перша складалася з кастових груп, що обслуговували землевласницьку групу як ремісники чи перукарі. Вони могли бути пов'язані з певним землевласницьким господарством або працювати на всю панівну касту в цілому. Такі сільські службовці володіли знаряддями праці й забезпечувалися «прожитковим мінімумом». Це помітно вирізняло їх з того прошарку суспільства, котре не мало ні знарядь праці, ні будь-яких родоплемінних прав на землю (Мейлассу, 1974: 102–103; Ньювелл, 1974: 487). До останніх належали безземельні чорнороби або орендарі, які не мали договору з власниками, а також частково зайняті працівники, що обробляли шкіру чи виготовляли барабани. Ця категорія становила ринок робочої сили, що перебував у розпорядженні правлячої сільської верхівки (Менчер, 1974).

Вони становили так звану касту недоторканних, чиє низьке становище закріплювалося табу, що регулювали їхні відносини з більш вищими кастами. Розселення таких каст недоторканних було пов'язане з екологічними факторами. Касти недоторканних були сконцентровані головним чином у густонаселених зрошуваних регіонах на півночі Індо-Гангзької рівнини й у родючих смугах узбережжя на півдні, де вони були переважно сільськогосподарськими чорноробами. У більш посушливій і гористій місцевості землевласники обробляли землю самотужки, і ремісники часто виходили з бідних господарств самого землевласницького сегмента. Звичайно, із скороченням ресурсів сільські землевласники при нагоді виганяли недоторканних чорноробів з їхніх сіл (Ньювелл, 1974: 487–488). Там, де вони залишалися, їм доводилося працювати насамперед на сільських землевласників і підлягати їх диктатові.

Повна архітектура індійського суспільства – водночас диференційована й сегментована, проте здатна генерувати зв'язки між різними елементами й частинами – найкраще осягається на тлі політичної екології Індії. Існує щонайменше три Індії: рівнинна Індія в долині річки Ганг; узбережна Індія; Індія центрального плоскогір'я Декан. Рівнинна Індія – це область великої кількості опадів і найінтенсивнішого вирощування рису. Історично це була центральна область індійського державного формування; саме тут був центр держави Мор'ї 322–185 рр. до н. л. і тут династія правителів Гупти здобула незалежність між 300 і 600 рр. Узбережна Індія охоплює ряд річкових дельт і морського побережжя, такі як Андраг і Тамілнад уздовж Коромандельського узбережжя на сході, і Керале (на Малабарському узбережжі), Конкан і Гуджарат – на заході. Порти вздовж цього узбережжя були давно відомі в далекій зовнішній торгівлі. Третя Індія – Деканська – відділена від інших двох Індій пасмом пагорбів і гір. Вона відрізана від Гангзької рівнини на півночі гористою областю, все ще населеною австро-азіатськомовними племенами, а від прибережної низовини – двома гірськими пасмами, Західними й Східними Гатами. Декан є сухим плоскогір'ям; його природна рослинність – чагарники, а переважна більшість зернових культур, таких як просо, пристосована до посушливих умов цієї зони. Рис та інші зернові культури можуть вирощуватися методом зрошування водою, яку беруть з розкиданих водойм чи резервуарів, що мають тенденцію висихати тоді, коли вода найбільш необхідна, перетворюючи плато на зону періодичних недостач продовольства.

Індійський півострів на сьогодні є одним із найбільш густозаселених місць у світі, але концентрація поселення та інтенсифікація сільського господарства, які зробили це можливим, розвиваються повільно й нестабільно, залишаючи проміжні райони збирачам їжі та землеробам. Коли виникли централізовані держави, вони використовували свою владу для сприяння очищення землі, на іригацію, гірничу й видобувну справу і колонізацію прикордонних земель гільдіями поселенців чи брамінських організацій. Хоча політична централізація досягалася зрідка, при Мор'ї й Гуптах, а потім лише в Гангзькій рівнині. В інші часи і в інших місцях

поширеною політичною одиницею залишалося «невеличке королівство», провінція, керована раджею верховної родової лінії, якій загалом бракувало влади для мобілізації своїх людей на сільськогосподарську експансію. У Декані, до того ж, іригація уможливлювалася виключно за допомогою розсіяних резервуарів, що призводило швидше до розпорошення населення, аніж до його концентрації навколо гідравлічного осердя. Колонізація і розпорошення поселень у сприятливі, але ізольовані екологічні ніші в подальшому підсилили розсіювання й децентралізацію. Проміжні території між заселеними областями здебільшого залишалися в руках родоплемінних груп, вороже налаштованих до держав-загарбниць. Розширення сфери індійської культури, таким чином, виявляло модальність, зовсім відмінну від китайської. Китай просувався вперед завдяки розширенню гомогенного гідравлічного осердя, переміщаючи землеробів, що готували орні площі шляхом вирубування й спалювання лісів, у південно-західні гори. Індія, навпаки, розвивалася шляхом інкорпорації різноманітних спільнот через надання їм різних положень у великій мережі каст.

Браміни забезпечили силу, що протидіяла поточній роздробленості. Кожна відокремлена місцева одиниця землевласників, ремісників і службовців скріплювалися разом місцевими ритуалами й культами «невеликої» традиції, підтримуваної посиланнями на священні санскритські тексти. Некеровані етнічні групи могли стати частиною більшої культурної мережі через легалізацію своїх вождів як воїнів, через надання своїх жінок у шлюб з брамінами і через прийняття санскритської ритуальної практики – методів, що все ще діють донині, коли члени «племен» стають індусами, приймаючи юрисдикцію брамінів. Австро-азіатськомовні «описані племена» горбистої місцевості залишаються саме тими етнічними групами, що відмовилися дотепер надавати «браміну (священику), а не їхнім співплемінникам, верховний статус релігійних пастирів» [Кохн, 1971: 19]. Часто браміни також впроваджували нові сільськогосподарські технології, на кшталт орного сільського господарства і нових зернових культур, і забезпечували зв'язок з ширшими мережами торгівлі і ринків. Королі і правителі могли запрошувати брамінів жити у своїх поселеннях і надавати їм землю (Косамбі, 1969: 171–172).

Панування брамінів і наслідування кастової моделі всюди в сільських районах і селах може, таким чином, потрактовуватися як відповідь на екологічну й політичну децентралізацію. Це одночасно забезпечувало організаційні зв'язки між членами вищих каст – священиків, воїнів і торговців, і єднало місцеві кастові сегменти цього прошарку з місцевими групами ремісників та васалів. За визначенням Хестермана, це була плата бідняків імперії (1973: 107). Фредерік Лехман довів, що кастова модель слугувала для впровадження організаційного сервісу і культурних навичок в структуру сільської місцевості Індії на протидію тривалим періодам безладу внаслідок «збоїв в чинній центральній владі» (1957: 151–152).

Сільська інфраструктура, заснована на кастовості, протистояла постійним іноземним навалам протягом століть. Один за одним

контингенти майбутніх правителів виходили на індійську рівнину зі степової смуги на північ від гірського кряжу, завжди йдучи шляхом, що вів з Бактрії через проходи до Пенджабу. За східноперсомовними саками і кушанами перших трьох століть нашого літочислення прийшли монголо-турецькі епталіти (Є-тай) у V і VI ст., одна група яких, гуджари, залишилася позаду, щоб стати раджапутами (тобто «синами Короля»). Їх наступниками в XI ст. стали персіанізовані турки (газневіди), у XII ст.– афганці з Герата (гхоріди), на початку XIII ст.– династія турецьких гхорідських воїнів-рабів і монгольські загарбники, в кінці XIV ст.– персіанізовані турки Тимура і в XV ст.– афганці.

У 1525 р. Бабур, нащадок Тимура, залишивши Трансокеанію узбецьким завойовникам, вирушив у похід на Індію. Перемігши афганську й індійську раджпутську опозицію, він утвердився як перший з правителів, що об'єднав більшість індійського субконтиненту і правив ним до захоплення його британцями. Ця мугхальська (монгольська) династія була, однак, однією з останніх у ряді еліт, що походили з пасторального пояса Середньої Азії. Далекі від уособлення «традиційної Індії», як їх характеризували, вони спиралися щойно здобутою владою на соціальних утвореннях, давніших і цільніших за їх власні.

Китай

У східному кінці старого Шовкового шляху в Китаї наш мандрівник засвідчив би іншу важливу стадію взаємодії між кочівниками півночі й осілих землеробів південніше від Великої стіни. У попередніх століттях Китай зазнавав постійних нападів з боку північних «варварів». На початку XI ст. монголомовна еліта з Джехоля, Кідані (Ляо) зайняла Китай на північ від річки Хуанхе (Hwai). Лише за кілька років по тому кідані змінили тунгуські чжуржені з лісової смуги тієї місцевості, що була морською областю Радянського Союзу; ці чжуржені розширили кордони своїх володінь до берегів Янцзи. До кінця століття монголи Чингісхана спустошили і чжурженів на півночі, і китайську династію Сан, що все ще правила на півдні Янцзи, і добралися через південний гірський ланцюг до воріт Бхамо в Бірмі й Ханоя у В'єтнамі. Однак незабаром монгольські князі розпочали міжусобні війни. У 1370 р. китайському засновникові династії Мін удалося відкинути загарбників назад до Монголії, поклавши край монгольському правлінню в Китаї. Відтак 1400 р. став свідком цього китайського відродження за раннього Мін.

Хоча Китай неодноразово зазнавав вторгнення з півночі, він створив культурну сферу з потужною безперервністю традицій,– Гегель назвав його землею повторного принципу. Стратегічною умовою цієї безперервності, як показав Карл Віттфогель, була важливість водогінних систем для китайської держави. Ці гідравлічні системи мали два основних види: іригаційні канали для постачання води на поля і великі дамби та шлюзи для захисту заселених районів від повеней. Вони були згодом доповнені

транспортними каналами, які дали можливість перевозити зерно на великі відстані. Перші відомі великі водосистеми були споруджені в період занепаду Чжоу (близько 500–250 рр. до н. л.), коли політичні області зіткнулися в запеклій конкуренції одна з одною. Найважливішими були водогінні комплекси, що зрошували рівнину Ченду в Сичуані (площею в 3500 квадратних миль) і рівнину Вей-пей у Шеньсі (1000 квадратних миль).

Поява таких комплексів передувала виникненню централізованої китайської імперії династії Цінь (221–207 рр. до н. л.), вірогідно, слугуючи основою для її консолідації. Транспортні канали були також започатковані за Цінь, хоча пік їхнього розвитку відбудеться пізніше, у VII ст. Обслуговування і розширення таких водогінних систем становили чи не найголовніше завдання китайської держави. Пошуки робочої сили й коштів для цього залишалися архіважливою проблемою, а тому занепад династій безпосередньо пов'язується з їхньою неспроможністю вирішити її (Ванг, 1936).

Починаючи з VII ст., могутність Китаю зростала завдяки сільськогосподарській колонізації земель південніше від Янцзи. Істотні нововведення у вирощуванні зрошуваного рису – не лише впровадження і розширення гідравлічних систем, а й удосконалення знарядь праці та методів обробітку ґрунту й інтенсивніше використання добрив – мали місце у Південному Цзянсу й Чжецзяні. Звідти зрошувальне культивування рису поширилося на південь. Цей поступ відбувався за династії Сан, яка втратила контроль над регіоном північніше від Янцзи і тому була зацікавлена у збільшенні продуктивності своїх урізаних земель. Висока продуктивність вела до великого приросту населення, що, в свою чергу, забезпечувало ту саму продуктивність. Кількість населення на півдні зросла більш ніж удвічі в період між 606 і 742 рр. і знову подвоїлася між 742 і 1078 рр. (Елвін, 1973: 206, 208). У ході цього китайці (які називали себе хань, аби вирізнитися з-поміж інших етнічних груп), поглинали не-ханьшуйське населення на півдні Янцзи чи витісняли його в зони, де інтенсивне культивування рису було занадто тяжким. Відтак мяо, які колись населяли район Середнього пониззя Янцзи, були витіснені в Юньнань, Сичуан і Гуйчжоу; яо, котрі займали гористі райони східного узбережжя, були переміщені до їхнього теперішнього місця проживання в Гуйчжоу. У цих областях, де інтенсивне землеробство і китайська бюрократична організація не могли бути впровадженими, панувала система управління вождів (вождівства) і застосовувалося сільське господарство вирубування й випалювання (Фрід, 1952).

Не всі іригаційні системи фінансувалися державою. Більшість водогонів пониззя Янцзи, приміром, були споруджені за кошти багатих землевласників. Втім, логічно припустити, що специфічні потреби китайського сільського господарства у зрошуванні впливали на розвиток типової китайської бюрократії. Звісно, що багато функцій, забезпечуваних державою, включно з контролем за гідравлічними комплексами, були не під силу місцевій чи регіональній знаті чи об'єднанням. Створенням цілої армії чиновників держава

забезпечувала собі резерв функціонерів, котрі могли розв'язувати задачі державного рівня і запобігати відцентровим впливам місцевих князьків.

Цих чиновників інколи називають мандаринатом. Вони відбиралися з класу дворян. Їх китайська назва – *шен-шин*, що означає «вчений з поясом». Пояс символізував належність до імператорського двору; *вчений* означало знайомство особи з китайською класикою. Служба при дворі була, теоретично, пожиттєвою, однак не могла успадковуватися. Однак на весь цей термін, тобто протягом усього свого життя, посадовець звільнявся від важкої праці і податків, отримував статус судової недоторканості на місцевому рівні і право брати участь у релігійних церемоніях імператора. Навчання етикету й ідеологічний вишкіл базувалися на вивченні творів китайських класиків, особливо на висловлюваннях і листуванні Конфуція, котрий проповідував установлення належних соціальних відносин, утілених в ідеалі дворянина. Написані в часи, коли аристократія поступалася владою простолюдинам, що утверджували свої позиції, конфуціанські тексти пропагували аристократичний стиль поведінки, що міг бути прийнятим як для просто людини честі, так і для знаті. Чоловіки, котрі навчалися таких манер, мусили неухильно дотримуватися релігійно санкціонованої традиції *(лі)* і вирішувати будь-які конфлікти швидше відповідно до традиції, аніж до чинного законодавства *(фа)*.

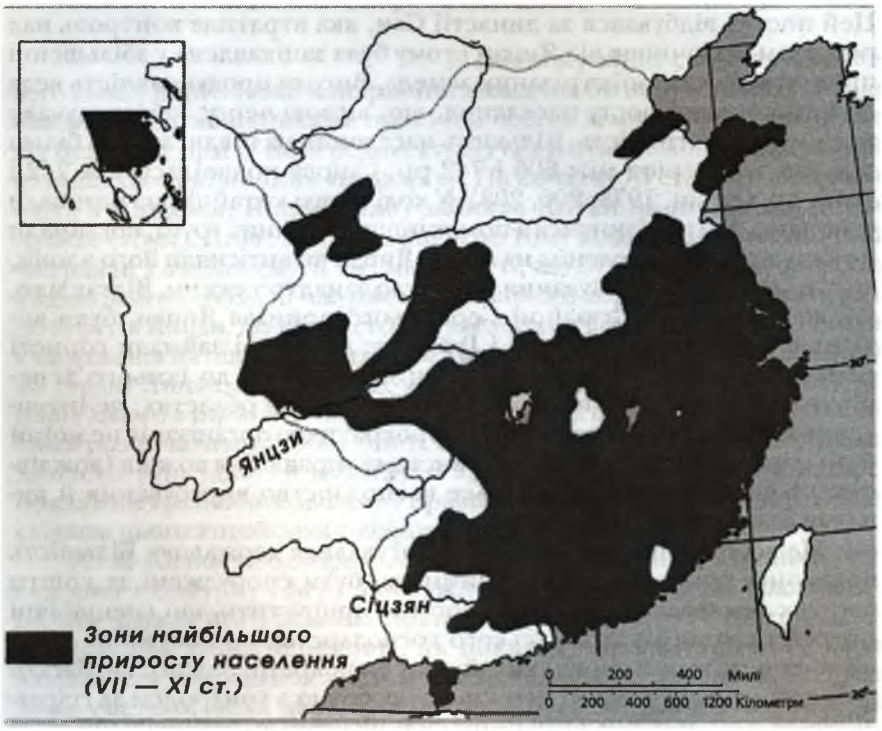

Експансія Хань у Південному Китаї (за Елвін, 1973)

Хоча цей клас імператорських службовців виникає ще при перших імператорах Цінь, а можливо, й раніше, він набуває значної ваги лише протягом VII–IX ст. за правління Тан, котрі використовували його для протидії владі шляхетних кланів. До 1000 р. володарі пояса досягли значних успіхів у здобутті економічної й політичної влади. Багато хто з них стали великими й могутніми землевласниками, котрі управляли своїми володіннями за допомогою рабської сили, користувалися звільненням від оподатковування і передавали бюрократичні посади своїм нащадкам через спадкоємний привілей *інь*. Так само, як аристократи більш ранніх періодів зміцнювали свої позиції шляхом створення базованих на предківських родових лініях, дворянство в поясах почало створювати могутні родові зони впливу, керовані верхівкою її знатних членів. Ці батьківські лінії контролювали спадкоємні маєтки, землі та цвинтарі, а також вирішували внутрішні суперечки. Вони захищали спільні інтереси від чужинців і розширювали сфери свого впливу через шлюбні союзи і політичні зв'язки. Такі родові лінії особливо процвітали на півдні Китаю, де вони часто сприяли процесам колонізації. Наймогутніші китайські лінії, фактично, сягають своїм корінням доби Сан – стратегічного періоду сільськогосподарського розширення на південь від річки Янцзи (Ху, 1948: 12–13). Тому й не дивно, що основні зусилля імператорів Мінь і Цінь після відновлення китайського правління наприкінці XIV ст. були спрямовані на протидію зростаючій незалежній владі володарів пояса. Перша така спроба мала місце в добу Мінь шляхом анулювання привілею інь і встановлення обов'язкових імператорських затверджень усіх претендентів на державні посади. Лише у XVIII ст. Цінь – Маньчжурська династія – здійснить реальну спробу послабити дворянський контроль над землею, ліквідувавши кріпосництво.

Отже, цілком очевидно, що вчені з поясом не становили ані клас філософів-королів, відданих лише високим державним ідеалам, ані клас місцевих землевласників. Вони обслуговували інституції, що функціонували на рівні держави з місцевими й регіональними повноваженнями. Їхнє становище було неминуче суперечливим і підлягало зміні залежно від того, що брало гору – державні чи місцеві інтереси.

Якщо роль і характер класу вчених з поясом з часом змінювалися, то змінювалися також роль і характер самого селянства. Держава імператорської династії Цінь, що вперше об'єднала Китай у 221 р. до н. л., зініціювала законодавчу реформу, згідно з якою селяни стали власниками своєї землі, в обмін на сплату податків, виконання тяжких робіт і проходження військової служби, що було на користь безпосередньо державі, а не жменьці знаті-посередників (Віттфогель, 1931: 50–51; Латтімор, 1951: 441–442). Латтімор вказав, що такі заходи створили категорію безземельних громадян, які склали динамічний трудовий ресурс для держави (1951: 441–442). Ця політика збільшення кількості вільного селянства була продовжена в часи правління Хань, Суй і ранніх династій Тан, що покладалися на селянську міліцію як основу свого війська. Великі

маєтності часто конфісковувалися і законодавство здійснювало більш рівноправний розподіл землі.

Втім із середини VIII ст. таке законодавство було заблоковане, і великі маєтності почали швидко зростати. Селянська міліція занепала, а звільнення селян від податків було ліквідовано. В результаті цього багато селян мусили шукати прихистку від оподатковування шляхом прикріплення до землевласника або через продаж власної землі, щоб звести кінці із кінцями. Інші примусово увійшли в залежність і стали чорноробами. І хоча все ще існувало кріпацтво, воно охоплювало досить невеликий відсоток населення (Уїлбер, 1943: 174; Елвін, 1973: 74, № 1). Робоча сила мала дві форми. Першу становили кріпаки-наймачі, прикріплені на службу до певної особи; їхній статус був спадкоємним, їх могли купувати й продавати. Теоретично лише володарям пояса дозволялося мати кріпаків, однак на практиці землевласники без пояса примудрялися набирати собі кріпаків за допомогою фіктивного акту прийняття. Окрім того, існувала категорія прикріплених до землі селян, котрі підлягали продажу разом із земельним наділом, який вони обробляли. У 1400 р. маєток, який розвивався за рахунок підневільної робочої сили, став домінуючою формою земельного володіння (Балаз, 1964: 125; Елвін, 1973: 79–80). Лише значно пізніше, у 1730-х роках при маньчжурській Ч'інг, кріпосництво, нарешті, буде скасоване. Зниження прибутку від сільського господарства в XVI і XVII ст. і зростання перспективності інших галузей змусить землевласників перемістити свої інвестиції. Як результат, знову постане селянське землеволодіння, однак в обставинах, інакших за ті, що сприяли встановленню вільного селянства в добу правління ранніх китайських династій.

Близько 1400 р. відносини Китаю із зовнішнім світом почали змінюватися. За старих часів торговельні та релігійні зв'язки сполучали Небесне Царство з його сусідами. За династії Тан (618–906 рр.) розвинулися відносини з Індією, і Китай відчинив свою браму буддизму, що наближався з півдня. У часи Сан (960–1279 рр.) великого розвитку набула торгівля з південними морями. За монголів (1280–1367 рр.) Китай вступив у контакт із Заходом, знову відкривши старі шовкові шляхи і запросивши мусульманських, християнських і єврейських торговців до Китаю. (Китайський адмірал Ченг-хо, котрий вивів імперський флот в Індійський океан і до узбережжя Африки, був мусульманином.) До того ж монгольські правителі надавали перевагу уйгурським і несторіанським християнам як переписувачам і радникам, послабивши тим самим роль конфуціанських володарів пояса.

Вигнання монголів у 1367 р. і захоплення влади Мінь цілком змінило процеси, що міцно пов'язували Китай із зовнішнім світом. Китай ізолювався й обірвав зовнішні стосунки. Можливо, це відбувалося з причини нативістського характеру самих Мінь, котрі прагнули повернення до китайських витоків після 400 років іноземного панування. Така реакція була підтримана володарями пояса, вплив яких був значно послаблений за монголів і котрі були зацікавлені в анулюванні зовнішньої політики. Звичайно, Китай

зазнавав економічних труднощів; чисельність населення різко знизилася порівняно з високими показниками періоду домонгольського вторгнення. Можливо, як зазначав Марк Ельвін (1973: 298), така зміна стала результатом початку технологічної стагнації, викликаної тим, що методи й організація виробництва вже досягли піку продуктивності напередодні індустріальної революції. Звичайно, нова династія спрямувала свої зусилля на забезпечення північних кордонів Китаю, створила могутнє військо й будівництво Великого каналу, що зв'язав Південь і Північ для воєнної мобілізації. Ця стратегія надала перевагу використанню внутрішніх водних шляхів над узбережними водними сполученнями, які зазнавали нападів з боку японських і китайських піратів. Таким чином, при Мінь Китай пожертвував технологічним розвитком задля державної стабільності. Лише в XVII ст. ця політика зазнає змін. Коаліція кланів тунгуських чжурчженів з Маньчжурії заручиться допомогою монголів і китайським співробітництвом для встановлення маньчжурського правління як останньої імперської династії Ч'інг.

Південно-Східна Азія

Там, де сходяться Індійський океан і китайські моря, лежать півострови й острови Південно-Східної Азії – одне з місць перетину індійських і китайських культурних сфер. У 1400 р. цей регіон перебував у зоні індійського і китайського впливів. Ці впливи наклалися на більш ранню культурну основу, що спиралася на землеробство вирубування й спалювання або вирощування незрошуваного сухого рису. Таке рільництво притаманне й теперішнім «горянам» на материку Південно-Східної Азії, і «племінним» групам з індонезійських зовнішніх островів, підтримуючи їх генеалогічно споріднені та ієрархічні громади. Наш мандрівник зустрів би таких *ладанзьких* землеробів, котрі продовжили почин колоністів – введення зрошувального виробництва рису й запровадили індійські чи китайські культурні форми десь на початку християнської доби.

Індійський вплив у цьому регіоні передував китайському. Його носіями, ймовірно, були індійські торговці. Вони прибули сюди в супроводі брамінів, котрі, маючи певні ритуальні повноваження, могли призначити місцевих вождів до касти правителів чи *кшатріїв*. Надаючи такі ритуальні повноваження, вони створили політичну інфраструктуру, подібну до тієї, яка існувала безпосередньо на індійському субконтиненті.

З 200 р. до н. л. і до 200 р. н. л. такі колонізаційні групи заселяли материк Південно-Східної Азії, а також головні острови Суматра і Ява. Поступово вони перетворилися на могутню знать, яка зосереджувалася при королівських дворах і одержувала прибутки з інтенсивного культивування рису чи торгівлі. Структура королівського двору всюди була дуже схожою. У його центрі був божественний бог-король, розміщений у палаці, що слугував одночасно

храмом і цитаделлю. З палацом були пов'язані охорона короля, його родова група, ремісники й фахівці з практикування ритуалів. Королівський двір виступав одночасно вершиною влади і символічним центром Всесвіту. Поза цим центром був світ васалів і союзників, які забезпечували ресурси для винагородження центром своїх послідовників і зміцнення своїх основ. Надлишки примножувалися через будівництво гідравлічних систем, експлуатацію робочої сили й колонізацію. Велика частина надлишку йшла на будівництво великих храмових комплексів-святилищ типу Боробудур у Центральній Яві (VIII ст.) і столиць Ангкор-Тхом й Ангкор-Ват у Камбоджі (IX і XII ст.). для зміцнення космічного зв'язку між королівською владою і надприродними силами. Незважаючи на всі ці зусилля зміцнення королівської харизми, а можливо, і через значні витрати, такі зміцнення держави були непостійними й часто розпадалися через династійні чвари, повстання місцевої знаті й послаблення королівської влади.

Голландський соціолог Дж. К. ван Леур протиставив ці «внутрішні» держави тим, які він назвав гаванними князівствами – торговельними портами, розташованими на морському узбережжі і в гирлах річок. Вони залежали не від іригації і тяжкої підневільної праці, а від торгівлі. Частину провіанту постачали б прилеглі маєтності, утримувані рабською працею, а решта надходила з оброблюваних методом вирубування і випалювання полів «племінного» населення, що доставляло зернові культури до торговельних центрів за посередництвом своїх вождів, королівських васалів. Торговці відігравали стратегічну роль у цих князівствах. Вони були переважно іноземцями, котрі заселяли окремі квартали відповідно до етнічної належності, кожен з яких мав свого політичного й комерційного представника. Хоча деякі торговці користувалися впливом при дворі, вони не становили окремого незалежного класу, можливо, з причини їхнього іноземного походження і космополітичних прив'язок. Вони залишалися підлеглими князю і його почту, моделюючи своє поводження відповідно до поведінки королівського оточення.

Дійсність, здебільшого, була складнішою, аніж дихотомічні ідеальні типи ван Леура. Внутрішні королівства і гаванні князівства були близькими до об'єднання у більші структури принаймні вдвічі. Одним з таких прикладів є держава Шрівіджая. Вона виникла між VII і X ст. з Палембанга у Східній Суматрі, що контролювала ключовий торговельний шлях через Малаккську протоку. Маючи достатню морську потугу, Шрівіджая захопила Суматру і велику частину Яви й у VIII ст. посадила члена своєї королівської династії на кхмерський трон у Камбоджі. Другим випадком була держава XIV ст.– Маджапахіта з центром у Східній Яві. За своєю структурою це було внутрішнє королівство, однак воно активно підтримувало торговельні стосунки з Китаєм, Індією та материковою частиною Південно-Східної Азії. Згодом вона захопила острови Ява, Суматра, південний півострів Малакка, Борнео і велику частину Філіппін. Однак уже 1400 р. Маджапахіта повністю занепала через династійні чвари і народні повстання. Водночас її морські зусилля були зведені

нанівець китайським вторгненням у південні води і, що більш важливо, зростаючим впливом ісламу в комерційному світі Індійського океану і Китайського моря. Розпад індусько-буддистської Маджапахіти супроводжувався швидким наверненням торговців і правителів до ісламу в гаванних князівствах по всьому південно-східному узбережжю Азії.

У 1400 р. місто Малакка перебувало в зеніті свого розквіту. Воно було засноване близько 1380 р. зграйкою піратів із Суматри на чолі зі шрівіджайським князем, котрі повстали проти Маджапахіти. До кінця століття князь прийняв ісламську віру, ввівши до Малакки багату мусульманську торговельну громаду з м. Пасай на Суматрі. Його компаньйони стали головними посадовцями нового торгового центру, з числа яких призначалися військовий ватажок, збирач мита й об'єднана посада скарбника, голови суду й королівського церемоніймейстера. У місті існувало чотири основні торговельні громади: гуджаратці, калінгаси і бенгальці, торговці з архіпелагу й китайці. Португалець Том Паєрс, описуючи Малакку століття по тому, оцінив кількість його населення в 40 – 50 тис. осіб, із шістдесят однією «нацією». Торгівля, за його словами, набула там «такого значення й прибутковості, що, як на мене, їй не було рівних в усьому світі. Хто б не правив Малаккою, той тримав за горлянку саму Венецію».

Іслам забезпечував ідеологічний зв'язок серед мусульманських торгових центрів, що простяглися від портів Індійського океану до островів Сулу на Філіппінах. Суфійські проповідники-мандрівники вирушали у внутрішні райони, де ісламський містицизм синкретично змішувався з місцевими віруваннями в персоніфіковані духи. Іслам насамперед ідеологічно узаконив нових гаванних князів чи піратських вожаків, котрі, подібно до мусульманських султанів, мали повноваження «тіні Бога на землі». Релігійна конвертація портів у новий спосіб виявила антагонізм між внутрішніми державами й гаванними князівствами, цього разу з явною перевагою торговельної знаті. Згодом іслам встановить своє домінування і над внутрішніми областями. Лише в Балі група індусько-буддистських біженців збереже давній ідеологічний культ острівного світу.

Новий Світ

Ні Ібн Баттута, ні Марко Поло чи Ченг-хо не залишили після себе записи про свої подорожі до Нового Світу. Однак для реконструкції тієї картини, яка могла розгорнутися перед нашим мандрівником в Америках 1400 р., можна використати археологічні, лінгвістичні й етноісторичні матеріали.

Згідно з цими свідченнями, взаємозв'язки між різними культурними регіонами Західної півкулі не лише є ймовірними, а й у деяких випадках фактично безперечними. Археологи виявили області, яким притаманна значна подібність до «областей взаємодії»

на тій підставі, що поширення подібних знарядь праці, архітектурних форм і художніх стилів у межах областей є очевидними індикаторами контактів, а отже, і певних соціальних відносин. У 1400 р. існувало дві орбіти взаємодії «високого контуру», за висловом археолога Гордона Віллея. Археологічно вони характеризуються за залишками інтенсивного рільництва та іригації; великими, густо заселеними поселеннями і містами, спорудженими довкола визначних архітектурних пам'яток типу храмів чи палаців; ремісницьких виробів, на зразок гончарного посуду, плетіння чи ткання, виготовлених для знаті високого рангу, і численних свідчень наявності ідеологічної надбудови через реалізацію мети цих керованих знаттю орбіт у цілому. Однією з таких висококонтурних областей взаємодії були Центральні Анди, тобто той регіон, який на сьогодні займає Перу і Болівія. Ця область у XV ст. стала серцем імперії інків; але в 1400 р. інки були поки що непримітною групою, що займала маленьку державу із столицею у високогірному місті Куско. Іншою областю була Мезоамерика, розташована в гірській місцевості сучасної Мексики й Гватемали, а також у суміжних долинах. Це була область, заселена на час іспанського завоювання ацтеками і майя. Втім у 1400 р. наш мандрівник навряд чи примітив би ацтеків – у той час незначну групу найманців на службі у більшої держави, тоді як майя поглинули міжусобні чвари знаті, що не могла поділити спадщину і славетне минуле.

Південна Америка

Стратегічною ареною для розвитку сільського господарства й виникнення складних політичних систем у Південній Америці став ланцюг Андських гір, що простягнувся вздовж західних теренів континенту. Анди складаються з низки масивних подовжніх гірських пасм, що мають вершини у 15 000–20 000 футів і височіють над нагірними басейнами, а також з рівнин, де сформувалися зони людського проживання. На заході Кордільєри спускаються до тихоокеанського узбережжя, вузька пустельна смуга перерізається маленькими річковими долинами, що спускаються від гірських схилів до моря. Територія пустелі та гірські схили оброблялися тисячоліттями – пустеля за допомогою іригаційних каналів, а гори – шляхом спорудження масивних терас і гідрозливів.

Для цього Андського регіону характерним є те, що узбережжя передгір'я, гірська місцевість і степ тундри (пуна) мають різні навколишні середовища й ресурси, а отже, потребують і задіюють різну людську діяльність. На узбережжі можна вирощувати бавовну в оазах і збирати послід морських птахів на добриво. У передгір'ї можна вирощувати кукурудзу й перець. Гірська місцевість постачала картоплю й лободу. У пуні пастухи випасали лам на м'ясо та вовну і збирали сіль. На східних схилах Анд люди вирощували коку і могли купувати мед, деревину, пір'я та інші продукти лісу. Водночас діяльність у різних зонах часто перепліталася. Таким чином, висотні обмеження на вирощування зернових культур можна було

зменшувати шляхом удобрювання ґрунту послідом лам. Спорудження водойм і прокладання дренажних канав на низьких висотах не лише сприяли сільському господарству, а й поповнювали водні запаси і зернові фуражні культури, а також давали можливість розширювати скотарство (Орлове, 1977). Існує припущення (Мурра, 1972), що така близькість розташування висотних рівнів та їх переплетіння позначилися на соціальній організації продуктивних сил. Це призвело до розподілення населення Анд на всіх рівнях соціальної структури – хутора, селища, області, королівства, імперії таким чином, щоб досягти контролювання найширшого діапазону екологічних зон на різних висотах. Окрім того, це сприяло систематичній концентрації ресурсів цих зон певною дієвою владою, що могла потім повторно розподіляти їх по зонах. Як довів Мурра, це лежало в основі андської схильності до організації обмінних систем через взаємодію й перерозподіл, а не через відкритий обмін приватними сторонами й ринками. Порівняно з іншими областями світу з інтенсивними системами культивації і державними системами, де ресурсами зазвичай торгували на ринку, Анди виявили тенденцію спрямовувати рух товарів через ієрархічно зорганізованих представників політичних груп.

Під час приходу іспанців уся область від Манта в Еквадорі на півночі до річки Мауле в Чилі перебувала під владою інків, але в 1400 р. їхня експансія тільки-но розпочалася. Період, що передував домінуванню інків, 1000–1476 рр., був фактично періодом політичної роздробленості. Він класифікується археологами як остання проміжна ланка, оскільки мав місце між періодом раннього об'єднання і пізнішої єдності інків. Спроба політичної консолідації була здійснена між 800 і 1200 рр. Археологічні розкопи виявляють два поширених художніх стилі, кожен з яких пов'язаний з містами: Тіауанако в південному басейні озера Тітікака і Варі в долині Айакучо в Центральних Андах. Мотиви, притаманні Тіауанако, на зразок «бога брами» з пащею ягуара і зачіскою з проміння змій (прототип інкського бога Віракочі) і котячого бога, домінують у басейні Тітікака, південніше в області Кочабамби і до посушливого краю південної частини пустелі Атакама. Віллей висловив припущення, що цей стиль був привнесений ззовні колоністами, можливо, їхньою знаттю. Місто Варі на півночі було розташоване в басейні річки Мантаро. Його ранній розвиток, імовірно, стимулювався Тіауанако. Для нього прикметним є поліхромний глиняний посуд із зображенням тіауанакських символів – міфологічних фігур і тварин. Цей стиль також, вірогідно, був запозичений у правлячої еліти, яка утвердилася в місцевих політичних і релігійних центрах від басейну Урубамба до середнього Маронона і від Оконо до Чікаме на узбережжі. Пізніші поселення Варі мали елементи планування, що, можливо, походило з узбережжя і було притаманне й пізнішим андським державам. Таке планування відображало розподіл продовольства від державних складів на територіальній основі, а також розміщення контрольних пунктів уздовж доріг і поблизу важливих поселень.

До 1250 р. ці дві великі політичні системи розпалися на кілька окремих держав. Одні з них змагалися за контроль над гірською місцевістю, інші – домінували в узбережній зоні. Найважливішим з останніх був Чіму, що правив північним узбережжям від Чіра до Супе. Його столиця, Чан-Чан, була розташована в долині річки Моче і займала площу щонайменше в шість квадратних миль. Вона була розділена на десять окремих, оточених муром кварталів, кожен з яких мав свої житлові структури, внутрішні двори, вкопані резервуари й поховання. Окрім цього елітного центру, існували провінційні адміністративні міста і численні селища. Є свідчення про масивні укріплення на всій території правління Чіму, а також велику системи каналів, що постачали водою форти і центри. Рух проходив головними шляхами, що використовувалися для торгівлі й зміцнення політичного контролю над кількома долинами. Ймовірно, що саме деякі моделі управління Чіму були пізніше запозичені інками.

Інки в 1400 р. сформували державу у верхньому басейні Уру-Бамба; династії інків тоді було близько 200 років. Однак експансія інків розпочалася лише при дев'ятому династійному правителі, Пачакуті Інка Юпанкуї (1438–1471). Вона здійснювалася професійною армією, підкорені території були об'єднані системою шляхів сполучення і контрольних пунктів.

Суспільство інків у період розширення імперії може бути описане як ієрархія, що складалася з богоподібної інської династії, носія державної релігії; аристократії з числа родичів династії, а також місцевих правителів, що підкорялися інкам; категорії місцевих чиновників, котрі очолювали ендогамні патріархальні групи землевласників *(айлуси)*, і самих членів родових груп. Чоловіки сплачували данину суспільної праці роботою в сільському господарстві чи проходженням військової служби. Жінки більшу частину часу ткали, а виготовлена тканина зберігалася на складах інків і використовувалася для оплати культових речей, оскільки мала надзвичайну ритуальну й церемоніальну цінність. Держава почала колонізувати нові сільськогосподарські краї, особливо вздовж передгірських ланцюгів, де можна було вирощувати кукурудзу. Вона сприяла веденню іригаційних робіт і прокладанню доріг, а також введенню поштової системи, що використовувала бігунів для швидкісної передачі повідомлень з одного кінця імперії в інший. Кожному, хто мирно підкорявся інкам, гарантувалося місце в межах цієї ієрархічної і добре організованої схеми; однак відмова в лояльності неминуче вела до війни, і непокірливі групи депортували геть за межі місць їхнього походження.

На півночі від Перу Анди продовжуються в Еквадорі, а потім спускаються розгалуженими ланцюгами до узбережної низовини. Гірські басейни Еквадору не є такими великими і продуктивними, як Перу, але їх клімат подібний до клімату Центральних Анд, і головними сільськогосподарськими культурами тут були андська картопля і лобода. Північніше, де гори вступають у пояс субтропіків і тропіків, головним продуктом була кукурудза. Ця зона характерна надзвичайним розмаїттям мікрокліматів, що зумовили різні види

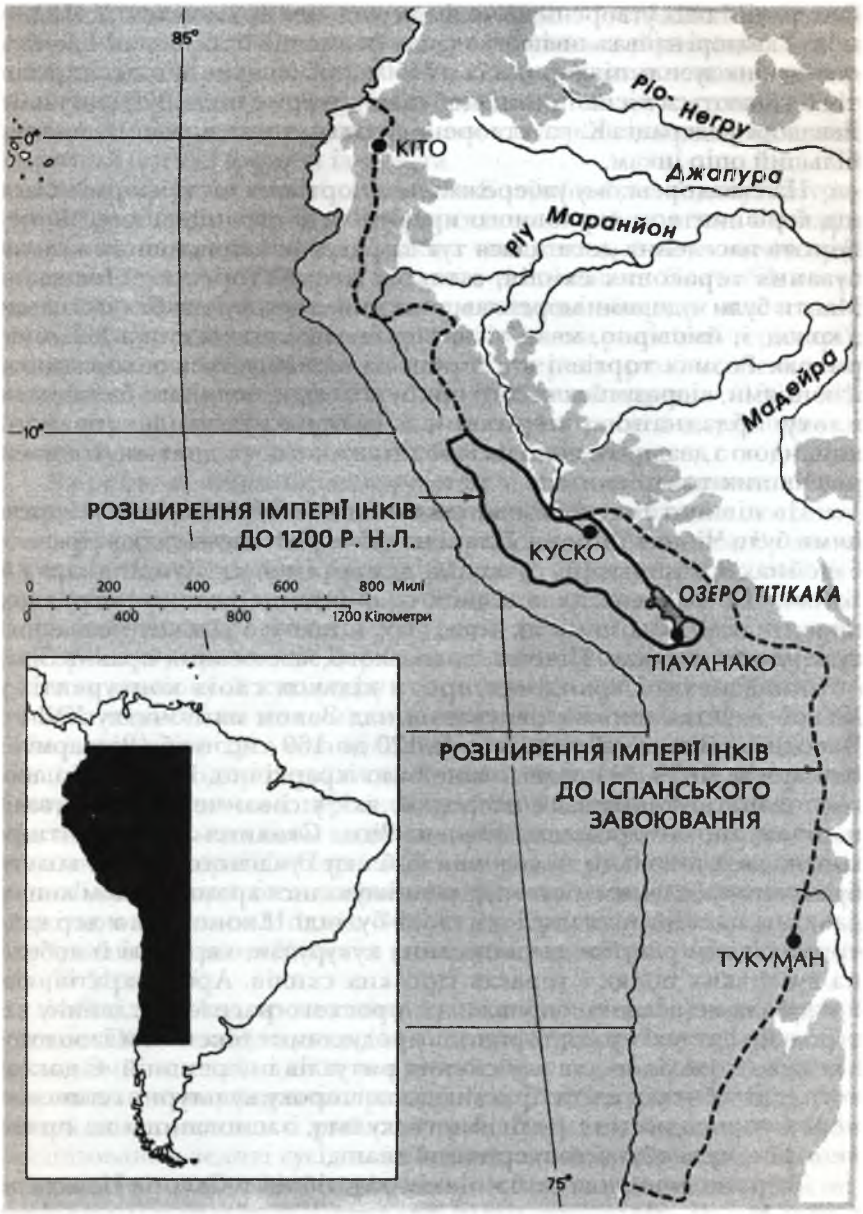

Андська зона

вирубно-вогневого рільництва, вибору орних земель, терасування та канальної іригації. Така діяльність завжди була обмежена природними умовами.

Для цього північного рубежу серця Анд були характерні невеличкі політичні утворення під владою місцевих правителів чи

федерації таких утворень на чолі з верховним правителем. У Південному Еквадорі найважливішою з таких федерацій була Канарі. Інки без особливих зусиль підкорили їх у 1450-х рр., а через шістдесят років ті об'єднаються з іспанцями, щоб скинути ярмо інків. У Північному Еквадорі федерація Кара, створена спадкоємними вождями, чинила більший опір інкам.

На еквадорському узбережжі ліга портових міст сформувалася під керівництвом верховного правителя зі столицею в м. Манта. Густота населення досягалася тут за рахунок інтенсивного культивування терасових схилів, а також жвавої торгівлі. Мешканці Манти були чудовими мореплавцями, використовуючи бальзу і плоти з колод, і, ймовірно, мали тісні торговельні відносини з Мезоамерикою. Розмах торгівлі в цій області засвідчується захопленням іспанцями, відразу після свого прибуття сюди, великого бальзового плоту, обладнаного вітрилами й каютою, укомплектованого командою з двадцяти чоловік і завантаженого тридцятьма тоннами розкішних товарів.

На півночі Колумбії найважливішими державними утвореннями були Чібча і Таїрона. Племена чібче розташувалися в гірських басейнах на території сучасних департаментів Кундінамарка й Баяка. Чібча складалася з двох головних держав, очолюваних правителями, відомими як Зіпа і Зак, а також з кількох незначних суверенних держав. Під час іспанського завоювання правив Зіпа, об'єднавши свої володіння проти кількох своїх конкурентів у XV ст. й установивши панування над Заком на початку XVI ст. Володіння Зіпа з населенням від 120 до 160 тис. осіб (Віллармін і Віллармін, 1979: 31) влаштоване було ієрархічно. Групи домашніх господарств утворювали осередки, які, у свою чергу, формували напівавтономні громади, лояльні Зіпа. Столиця Зіпи, ідентифікована за залишками поселення поблизу сучасного Фунза, колись була густо заселеним містом, де розміщувалися храми з солом'яними дахами, палаци, склади і житлові будівлі. Економічно держава трималася за рахунок вирощування кукурудзи, картоплі й лободи на вузеньких полях і терасах гірських схилів. Аристократія, яка врядувала державою, справляла з простого населення данину натурою й у вигляді праці, торгувала продуктами і текстилем за золото, яке було необхідне для здійснення ритуалів і церемоній. Є докази того, що чібчська еліта практикувала широку культурну гегемонію через упровадження релігійного культу, заснованого на привілейованому здобутті езотеричних знань.

Таїрони проживали на північ від чібчів у Сьєрра-Невада де Санта-Марта, гірському пасмі поблизу Карибського моря. Їхня політична організація, напевно, нагадувала чібчську, маючи кілька напівавтономних громад, що становили володіння верховних правителів. Останні проживали у великих центрах, прикладом яких може бути поселення Бурітака 200. Ця місцевість, зайнята в 1360–1635 рр., простягається на більш як тисячу акрів уздовж гірського хребта стрімкої гори Кореа на північному схилі Сьєрри. У центрі розміщуються складні за конструкцією будівлі зі сходами, канавами, дорогами, міськими мурами й терасами, створеними в

різних зонах поселення для житла, праці, суспільної роботи і релігійних ритуалів. Інтенсивне культивування терасових схилів, використання іригації й сівозміни забезпечували основні продовольчі культури – кукурудзу, боби, маніоку, солодку картоплю й перець чилі. Розкопки поховань у поселенні виявили вишуканий глиняний посуд і вироби із золота.

Чібчі, таїрони й інші спільноти Колумбії були втягнуті в тривалий збройний конфлікт. То була священна війна, в ході якої здобувався соціальний статус, але вона також мала й економічні причини. Як зауважив Рейчел-Долматов, ті спільноти Колумбії, котрі населяли області з низьким рівнем опадів і збирали лише один урожай кукурудзи, мали тенденцію загарбувати родючіші території, що давали два чи три врожаї на рік, перетворюючи вісімдесятидюймові ізогієти на «фактичний військовий кордон» (1961: 86). Війна також постачала рабів для польових робіт і внутрішнього обслуговування, для жертвоприношень і людожерства.

Взірець, за яким місцеві громади зі своїми керівниками були організовані у великі володіння верховних правителів, дотримувався й у ряді інших областей: на Карибських низовинах, Великих Антильських островах і рівнині Моджос у Південній Болівії. На венесуельських долинах і карибських островах такі володіння базувалися на вирощуванні кукурудзи і гіркої маніоки, а також на морському промислі. Держави рівнини Моджос культивували солодку маніоку й кукурудзу у прибережних саванах, що були занадто стрімкими для уникнення наслідків повені. Ця область мала стосунки з гірською місцевістю Андів. Так, відомо, що торговці Моджо подорожували до країни аймарів для обмінювання бавовняної тканини і пір'я на металеве знаряддя праці й прикраси. Саме цим шляхом андські дорогоцінні метали й мідь перевозилися аж у верхів'я Парагвайської річки, де перші конкістадори довідалися про легендарне королівство на заході, що звалося Царством Великих Моджо. Золоті прикраси інків також транспортувалися річкою Укаялі в рамках міжгрупової торгівлі в тропічній Монтані.

На схід від Анд простяглися тропічні дощові ліси внутрішньої частини Південної Америки. Ця місцевість була заселена переважно племенами, що займалися землеробством шляхом вирубування і випалювання, вирощуючи гірку маніоку й забезпечуючи потребу в білках мисливством і рибальством. Загалом населення було організоване у великі сусідські общини, що дотримувалися правил екзогамії і післяшлюбного проживання. Мережа родових відносин, таким чином, поширювалася через місцеві групи. Вожді могли розв'язувати війни, займатися перерозподілом продуктів харчування й інших товарів і сприяти у вирішенні конфліктів мирним шляхом. Однак їм бракувало легітимного апарату для застосування своїх санкцій. Відносини між світом людей та іншим світом, як було закодовано в міфах, осмислювалися як відносини між різними силами, якими управляли шамани, котрі досягали контактів з надприродним за допомогою галюциногенів. Після появи європейців спільноти тропічних лісів зазнають жорстокого винищення через

хвороби, набіги рабів, експропріацію надлишків і навіть прямим геноцидом; саме тому їх чисельність у 1400 р. була значно вищою, аніж у пізнішу, т. з. історичну добу.

Поміж народами тропічного лісу й Андів існували важливі зв'язки. У тропічному лісі, ймовірно, культивували ряд зернових культур, активно вирощуваних на посушливому тихоокеанському узбережжі: солодку картоплю, солодку маніоку й арахіс. Протягом усієї історії Анд продукція східних схилів у вигляді коки, пір'я, шкіри ягуара, рибної отрути та ліків обмінювалася на високогірні продукти й предмети ремісничого виробництва. Однак інки виявилися неспроможними підкорити спільноти тропічного лісу. Війна з мисливцями за головами Джіваро, земля яких була багата на золотоносні жили, закінчилася поразкою. Так само як і просування інків на південний схід на долини було зупинене в краю мосетенів.

На південь від Центральних Анд культурні моделі гірських районів впроваджувалися в посушливому поясі Північного Чилі й Аргентини спочатку в часи Тіауанако, а пізніше – за інків. У цій області значно розвинулося розведення лам поряд з також іригаційним вирощуванням зернових культур на терасах. Атакаманьйо були відомі своєю віддаленою торгівлею, за допомогою якої прибережні продукти на зразок риби і солі обмінювалися на такі гірські товари, як вовна лами й тютюн. Діагіти славилися металургією; але метою експансії інків у землях діагітів, так само як і пікунче на далекому півдні, були дорогоцінні метали – золото, срібло й мідь.

Мезоамерика (за Вейганд, 1978)

Інкам вдалося приєднати араукано-мовних пікунче до своєї імперії, однак південніші араукано-мовні племена – мапуче і гуїліче – так і залишилися непереможеними. Ці народи, що вирощували картоплю і випасали лам, були організовані в автономні родові лінії, добровільно об'єднані під проводом військових вождів. У вологих букових і кедрових лісах на південь від річки Біо-Біо андські екологічні й політичні моделі наштовхнулися на південну межу, і намагання інків просуватися далі зазнали невдачі.

Мезоамерика

У Мезоамериці наш спостерігач у 1400 р. побачив би картину значно більшого політичного роздроблення, аніж в Андському регіоні того ж часу. Місто Теотіуакан, головний центр Мексиканської долини, в I ст. встановив свою гегемонію на великій території, сягнувши на півдні аж до Каміналджуйу, поблизу сучасного міста Гватемала, і Тікаль у серці лісистої Петени. У пік свого розквіту Теотіуакан зосередив у своїх межах близько 150–200 тис. чоловік, майже повністю обезлюднивши навколишні краї. Його сільськогосподарські технології, ймовірно, включали іригаційні канали й інтенсивний дренаж прилеглих намитих приозерних земель. Місто володіло основними копальнями обсидіану і нечисленними цехами з виготовлення обсидіанового знаряддя праці. Однак у 700 р. велика теотіуаканська система розпалася.

Причини цього занепаду не є цілком зрозумілими. Вірогідно, що релігійні й політичні механізми управління населенням зазнали невдачі, оскільки сільськогосподарська продуктивність досягла критичної межі свого зростання. Внаслідок цього люди у великій кількості повернулися в сільські райони до менших поселень, ближче до своїх домашніх полів. Водночас, напевно, стався значний збій і в торговельній системі. Це могло бути спричинено міграцією войовничих груп на північ до місць покладів бірюзи і на південь до земель дорогоцінного пір'я, золота й какао, на той час головної одиниці грошового обміну.

Падіння Теотіуакана потягло за собою занепад міст майя у тропічних лісах Петен. Можливо, вони також досягли певної критичної межі в розширенні свого дренажно-польового сільського господарства. Цілком очевидно, що вони також перенаселили свої міські комплекси. Або ж, згідно з версією Ратьє, видобувачі обсидіану й базальту на периферії території майя вже не бажали постачати свою продукцію (необхідну для центрів майя) в обмін на релігійні індульгенції; натомість вони, вірогідно, спробували прибрати до своїх рук мережі обміну дорогоцінних товарів.

Після падіння Теотіуакана войовничі еліти, що утверджували різні символи політичної влади, привласнили спадок цього міста. Ці спадкоємні стани конкурували один з одним і розповсюджувалися в різних напрямках у пошуках нової здобичі. На короткий час центр

Мезоамерики перемістився на північ до Тули в Ідальго за Мексиканською долиною. Тула стала столицею толтеків, які були швидше не об'єднаною «імперією», а союзом груп воїнів, торговців, землеробів і священиків, котрі використовували толтекські імена і символи як привілеї з метою завоювання й колонізації. Деякі групи мігрували далі на північ, поширюючи землеробство на посушливу зону північніше Мексиканського нагір'я. У пошуках бірюзи, галуну, солі, ладану й міді толтекські колоністи чи торговці могли просунутися аж до території теперішніх Південно-Західних США.

Інші групи рухалися на південь, щоб завоювати Нікарагуа, високогірну Гватемалу і Юкатан. На півострові Юкатан військові угруповання чонтальмовних путунів з низовинної Табаско прийшли до влади в XII ст., заснувавши столицю в Чічен-Іца. Цей крок став спробою встановити свій контроль над експортом солі, бавовняних тканин, меду, ладану і рабів з Табаско до Гондурасу, а також імпорту какао, золота, нефриту й обсидіану з Центральної Америки. Ці путуни були, вірогідно, в союзі з гірськими толтеками в Тулі. З падінням Тули після 1200 р. занепала і контрольована путунами Чічен-Іца. Відгалуження путунської групи перемістилося до нового центру в Майяпані, допоки й це місто не зазнало краху в середині XV ст. й не зникло в безлічі ворогуючих політичних утворень.

У самій Мексиканській долині, центрі Мезоамерики, наш мандрівник у 1400 р. став би свідком конфлікту між п'ятьма містами-державами, кожна з яких управлялася незалежною елітою. Одна з таких міст-держав, Ацкапоцалько, керована групою отомімовних тепанеків, на той час мала явні переваги в силі. Однак мало хто міг передбачити, що всього лише за тридцять років це місто буде знищене ацтеками (або, як їх точніше називають, колья-мексиканцями), тоді ще простої групи найманців у тепанеків.

Північна Америка

Два потоки мезоамериканського впливу увірвалися до Північної Америки після 1000 р. Носіями одного з них могли бути «толтекські» колоністи й торговці посушливих країв Південного Заходу. Там вони вплинули на хохокамів, які заселяли зрошувальні сільськогосподарські угіддя басейну р. Кволі (Гіла), а також на анасазів із Колорадського нагір'я, відомих своїми потужними господарсько-виробничими комплексами, підтримуваними інтенсивним землеробством із застосуванням іригації й терасування. Південно-західне церемоніальне мистецтво значною мірою започатковується з кінця толтекського періоду (близько 1300 р.) і постає синтезом мезоамериканського культу бога дощу з місцевими релігійними традиціями (Келлей, 1966: 107–108). Дещо пізніше територія осілого проживання різко скоротилася, оскільки зростання посушливості й воєн перешкоджали захопленню крайніх сільськогосподарських областей.

Розширення мезоамериканського впливу на північний захід у пустелю відбувалося паралельно поширенню на північний схід у

теплі й вологі лісисті місцевості та прирічну смугу біля злиття річок Міссісіпі, Міссурі й Огайо. Внаслідок цього постала нова культура, відома як міссісіпська. На відміну від посушливого заходу, де нині можна простежити зони мезоамериканського впливу, шляхи, якими мезоамериканські типи поселень, архітектури і сакральних стилів мистецтва досягали Міссісіпського узбережжя, залишаються невідомими. Великі глиняні платформи, розміщені навколо майданів і храмів, домівок знаті та інших будівель, засвідчують зв'язок з Мексикою, так само як і дивовижні мистецькі зображення сльозоточивих і крилатих очей, людських рук з очима або хрестами, людських черепів і довгих кісток, асоційованих з так званим «південним культом». Однак прямі паралелі простежуються лише в керамічних технологіях і спотвореннях зубів. Ці мезоамериканські прикметності пояснювалися контактами з мезоамериканськими «далекобійними» торговцями, подібними до ацтекських почтеків, однак залишається незрозумілим, що могли шукати ці торговці у східних лісистих місцевостях.

Міссісіпський культурний комплекс замінив собою давніший комплекс, відомий як Могильний Пагорб. Останній бере свою назву від звичаю ховати померлих у курганах з вишуканими поховальними предметами, що засвідчували соціальний статус померлого і надходили з таких віддалених одна від одної областей, як Вайомінг та Іст-Кост. Ці обрядові речі вказували на високий соціальний статус, що передавався на широких теренах через загальну систему символів. Попри таку всебічну взаємодію, місцеві принципи харчування були досить своєрідними, включаючи дику фауну й флору, а також тутешні культури (типу соняшнику) і кукурудзу.

Міссісіпійці, навпаки, вирощували переважно кукурудзу, гарбузи і бобові. Ця продовольча основа підтримувала тип поселення, що базувався на великих містах з храмовими пагорбами й майданами, оточеними дрібнішими містами з валами, довкола яких, у свою чергу, розміщувалися села без валів. Колонії міссісіпійців розповсюджувалися від центру в Кахонії (біля сучасного Сент-Луї) аж до Вісконсіну і Джорджії. Ця міграція несла з собою Південний культ, який, подібно до більш раннього культу Могильного Пагорба, був зосереджений на вшануванні мертвих, з прославленням їхньої військової доблесті. Цей культ мав важливі політичні функції. Одне з основних місць його відправлення, пагорб Спіро в Оклахомі, можливо, був своєрідним «штабом, з якого політично вагомі нащадки знатних небіжчиків черпали свою ідеологічну силу» (Браун, 1975: 15). Матеріал для цього поховального мистецтва, на зразок міді й мушлі, постачався з обширної території від півночі Верхнього озера до Флоридського мілководдя.

Просуваючись відцентрово з Центральної долини Міссісіпі, міссісіпійці зіштовхувалися й з культурами типу Могильного Пагорба і впливали на них. Коли влада Міссісіпі внаслідок постійних воєн занепала після 1300 р., відродилися регіональні культури. Ці культури були попередниками кількох груп, що зіткнулися з прибулими європейцями,– ірокезів у верхів'ях Огайо; черокезів у Південних Аппалачах; натчі в пониззі Міссісіпі; а також пауні,

мандан та інших «сільських індіанців» Міссурі, які поєднували заняття землеробством на прилеглій до селищ території із сезонним літнім полюванням на бізонів. Ірокези та «сільські індіанці» стануть активними учасниками торгівлі хутром (розділ 6), а черокези будуть витіснені в процесі розвитку Бавовняного Півдня (розділ 9). Натчі, однак, випадуть із поля зору. Їхня складна система стратифікації – з королівською родовою лінією «Сонць», зосередженого довкола Великого Села, двома відгалуженими лініями знаті і категорією простолюдців, яких називали «смердюками» – вірогідно, стала результатом контакту міссісіпійців з більш ранньою культурою типу культур Карибської Затоки. Французи винищать натчів у XVIII ст., продавши багатьох у рабство до Вест-Індії; залишки племені приєднаються до кріків і черокезів. Однак вони продовжуватимуть своє існування в європейській уяві завдяки роману Франсуа Шатобріана *Атала*.

Таким чином, наш мандрівник у 1400 рік став би свідком великої політичної роздрібненості двох «висококонтурних» областей Америк, а також запеклої війни між державами навколо зон андського й мезоамериканського впливів. Поза смугою войовничих державок і федерацій, суміжною з двома центральними областями, існували інші зони садівництва в тропічних лісах Південної

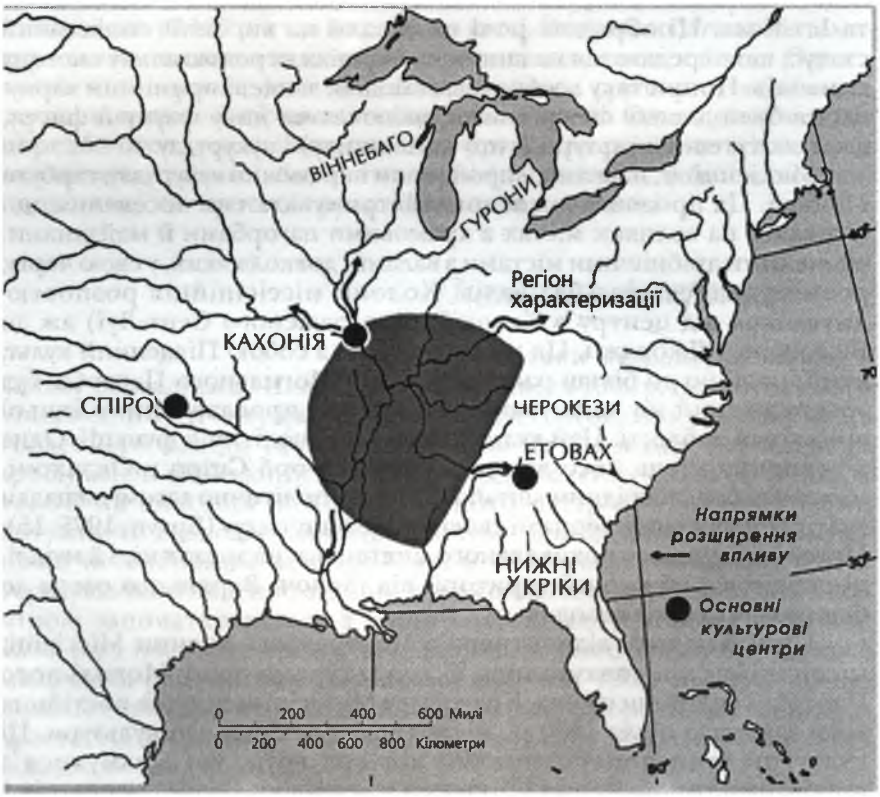

Міссісіпська експанція

Америки й у північно-східних лісистих місцевостях Північної Америки.

Коли землероби вирубно-вогневого способу проникали в ці зони, вони наштовхувалися на мисливців і збирачів, котрі відступали на периферію. Ці племена збирачів їжі значно відрізнялися одне від одного у способах використання ресурсів, доступних їм у навколишньому середовищі. Вздовж океанського узбережжя обох Америк такі групи, як мисливці арктичного навколополярного поясу, рибалки і мисливці на морських ссавців тихоокеанського узбережжя Північної Америки і збирачі молюсків чилійського архіпелагу, активно користувалися морськими ресурсами. У горах і степах, не охоплених землеробством, інші групи полювали на дичину і збирали дикі рослини, так само, як і мисливці північного арктичного лісу, збирачі жолудів і насіння посушливої Америки від гористої Каліфорнії і до мезоамериканського кордону, а також мисливці на гуанако і рхеї південно-американської рівнини Чако і пампасів. Розширюючись у зони культивації, де вони кидали виклик землеробам, як у посушливій Америці після падіння Теотіуакана, а іноді – експлуатуючи зони, не придатні для рільництва з допомогою тодішніх технологій, вони залишалися в цьому середовищі проживання аж до появи європейців.

* * *

Повсюди у світі 1400 року спільноти існували у взаємозв'язках. Групи, що самоусвідомлювали свою культурну ідентичність, перебували в родових стосунках або в церемоніальній залежності між собою; держави розширювалися, втягуючи інші народи в масу політичних структур; елітні групи змінювали одна одну, захоплюючи контроль над сільськогосподарськими спільнотами і встановлюючи нові політичні режими і символічні системи. Торгівля сформувала свої мережі від Східної Азії до Леванту, через пустелю Сахару від Східної Африки через Індійський океан до південно-східного азіатського архіпелагу. Завоювання, об'єднання, перевлаштування й торгівля були притаманні Новому Світові. В обох півкулях одні спільноти зіштовхувалися з іншими через прогалини соціальних обмежень, формуючи нові взаємопереплетені соціально-культурні утворення. Якщо й існували якісь ізольовані суспільства, то це були групи, витіснені на периферію взаємодії і полишені самі на себе лише на короткий час, тобто це було тимчасове явище. Отже, соціологічна модель відмінних і окремих систем і безконечного «доконтактного» етнографічного сьогодення не відображає адекватно ту ситуацію, яка була перед європейською експансією. Набагато менше ця модель може осягнути світову систему зв'язків, утворених цією експансією.

Подорожуючи з нашим мандрівником, ми ще не завітали до Європи, яка на той час уже була готова до свого великого трансконтинентального розширення. Тривалий час Європі було байдуже до ширшого світу від «землі франків у західних морях» до

арабів. Португальці, як перші європейці, що досягли Азії, відомі як *ферінгхі* в Малайї і *фо-ланг-кі* в Китаї. Лише поступово китайці навчилися відрізняти португальців від єзуїтів з «І-та-лі», що були в португальському Макао, та голландців *(го-лан)* від англійців. На іншій стороні світу ацтекський правитель поставив би собі питання, ким були прибулі іспанці – богами чи людьми, хоча схильний до емпіричного мислення військовий вождь тіаксалтеків вирішив би цю проблему простіше,– він просто занурив би іспанського полоненого під воду, поки б той не помер подібно до будь-якого іншого смертного. У районі Тихого океану перші європейці були відомі як *куки*, за іменем капітана Кука. Швидкість й інтенсивність, з якими ці «рудоволосі, з кирпатими носами варвари-чужинці» нав'язували свою присутність різним частинам світу, спонукають до окремого погляду на Європу, що ми й зробимо у розділі 4.

3. Способи виробництва

В огляді світу 1400 року ми спорядили нашого уявлюваного мандрівника в подорож поміж народів чотирьох континентів. У ході цієї мандрівки ми схематично зобразили різні соціальні системи та різноманітні культурні взаємини, з якими пізніше зіштовхнеться Європа під час експансії. Для осягнення стратегічних особливостей цього розмаїття як аналітично, так і описово, ми послуговуватимемося марксианським поняттям «спосіб виробництва». Спочатку розглянемо передумови виникнення цієї концепції, а потім окреслимо шляхи виявлення основних процесів взаємодії європейців з більшістю народів світу.

Виробництво і суспільна праця

Формулювання поняття способу виробництва Маркс розпочав із двох аксіоматичних визначень людського буття. Обидва вони виступають і аксіомами сучасної антропології. Перше потрактовує різновид *гомо сапієнс* як частину природи; друге – як соціальний вид, індивідуальні члени якого завжди пов'язані один з одним суспільними відносинами. Людський вид є продуктом природних процесів; водночас цей вид має соціальну природу.

Однак людський вид не є лишень пасивним результатом природних процесів; адже в ході своєї еволюції він також набуває здатності перетворювати природу на свою користь. Якщо людство співвідноситься з природою як частина з цілим, то ця частина спромоглася протистояти цілому, що містить її; або, за висловленням Маркса, людина «протистоїть природній матерії як одна з її сил... Змінюючи її, вона водночас змінює свою природу» (цит. за Шмідт, 1971: 77–78). Це активне відношення людського виду до природи закорінене в його біологічних властивостях і здійснюється

екзосоматичними засобами технології, організації та ідей. Людина повстає проти природи за допомогою того, що ми нині називаємо культурою.

Друга аксіома Маркса стверджує соціальність людства. Людські істоти існують в організованих множинностях. До того ж спосіб, яким вони зорганізовані соціально, управляє способом, яким вони протистоять природі й перетворюють її, а змінена в такий спосіб природа впливає, в свою чергу, на архітектуру людських суспільних взаємин. За твердженням Маркса, «обмежене відношення людей до природи визначає й обмежені відношення їх одне до одного, і їхні обмежені відношення одне до одного визначають обмежене відношення людей до природи» (цит. за Коллетті, 1973: 228).

Чи існує концепція, яка б дозволила нам осягнути цей складний зв'язок між соціально взаємозалежним людством і природою? Маркс створив таку концепцію у своєму понятті праці. Людство пристосовується до природи і перетворює її для свого використання через працю. Таким чином, «трудовий процес... є загальною умовою метаболізму між людьми й природою; це – постійна природна умова людського існування» (цит. за Шмідт, 1971: 136). При цьому праця завжди соціальна, оскільки вона мобілізується й розгортається організованою суспільною силою. Саме тому Маркс запропонував розрізняти поняття роботи й праці. Робота є окремою чи груповою діяльністю індивідуумів з витратою певної енергії для продукування енергії. Однак праця і трудовий процес були для нього соціальним явищем, породженим згуртованими в суспільство людськими істотами.

Про таке поняття праці як соціального процесу зорганізованої множинності не могло бути й мови, допоки різні види діяльності – землеробство, прядіння, моління – уявлялися якісно відмінними. Лише тоді, коли їх було зведено під спільний знаменник грошей, стає можливою «праця взагалі». Маркс приписував першість формулювання цього поняття Адамові Сміту, відзначаючи, що цей «величезний крок уперед» відбувся саме тоді, коли різні види праці стали взаємозамінними (*Gr. [До критики політичної економії]* 1973: 104), тобто після виникнення капіталізму. Однак прикладне значення цього поняття перевищує специфіку його історичного походження. Як тільки стає можливим говорити про працю взагалі, можна простежити, яким чином організоване людське суспільство активізує цей процес і розподіляє його продукти.

Отже, розуміння того, як люди перетворюють природу на свою користь, не вичерпується описом і аналізом техно-екологічної взаємодії. Робітник, безпосередній виробник, є не якимсь ізольованим Робінзоном Крузо, а постійним суб'єктом відносин з іншими як родич, кріпак, раб чи вільнонайманий робітник. Так само не слід розглядати розпорядників соціальної праці як техніків, котрі керують лише технічною стороною робочого процесу. Сама система розгортання соціальної праці призначає їх на посади, наділяючи ролями патріарха роду, вождя, феодала чи капіталіста. Саме ця концепція соціальної мобілізації, розгортання й розподілу праці сприяє нашому розумінню, яким чином технічне перетворення природи поєднується з організацією людського суспільства.

Маркс пристосував термін *виробництво* до цього складного комплексу взаємозалежних відносин між природою, роботою, соціальною працею і суспільною організацією. У цій книжці ми послуговуватимемося цим терміном саме в такому розумінні. Оскільки його сучасне застосування здебільшого зводиться до означення технології, важливо розглянути умови його виникнення. Поняття виробництва використовувалося Марксом для протиставлення його концепції *духу* Гегеля. Звідси випливає наявність прихованої конфронтації Маркса з гегельянським ідеалізмом. Для Гегеля різноманітні перетворення природи людиною уявлялися послідовною конкретизацією Духу чи Мислі («моделі чогось» і «моделі для чогось»). Вживання Марксом терміна *виробництво* також протиставляється абстрактному матеріалізмові Фейєрбаха. Останній критикував Гегеля за розглядання мислі як чогось трансцендентного, а не як природної властивості людства. Однак він не брав до уваги ні людську соціальність, ані протистояння людини природі. Маркс, навпаки, наголосив на діяльності соціально зорганізованого людства в подвійному розумінні, маючи на увазі активність у перетворенні природи і в налагодженні соціальних зв'язків, що впливають на зміну навколишнього середовища. Термін *виробництво* виражав для нього й активну взаємодію з природою, і супутнє «відтворення» соціальних зв'язків.

Також слід зауважити, що Марксове поняття виробництва охоплює важливий аспект здатності людського виду продукувати і руками, і головою. На відміну від тварин, людина осмислює і спланує свій трудовий процес. Відтак праця передбачає цілеспрямованість, а отже містить певну інформацію й значення. Оскільки праця завжди є соціальним продуктом, то інформація та значення є також завжди соціальними. За висловленням Маркса, мислі не падають з неба в реальний світ; мислі й мова «є лише виявом реального життя» (цит. за Коллетті, 1973: 225). Соціальна праця руками і головою спрямована на боротьбу з природою; розгортання соціальної праці, у свою чергу, відтворює і матеріальні, і духовні зв'язки людської соціальності.

Способи виробництва

Поняття соціальної праці, таким чином, дає змогу осмислювати основні організаційні засади виробництва. Кожен вид цієї діяльності становить спосіб виробництва – специфічної, історично зумовленої сукупності соціальних відносин, через які розгортається праця для здобуття природної енергії за допомогою знарядь праці, навичок, організації і знань.

Які ж існують способи розгортання соціальної праці? Маркс говорив про безліч різних способів: первісний, примітивний, комунний спосіб морганівської моделі примітивного комунізму; рабовласницький спосіб класичної європейської античності;

німецький спосіб, притаманний германським народам на початку міграційного періоду; слов'янський спосіб ранніх слов'ян; селянський спосіб; феодальний спосіб; азіатський спосіб і капіталістичний спосіб. Не всі з цих способів базуються на еквівалентних критеріях. Деякі з них, можливо, були не основними, а додатковими способами; інші становлять екстраполяції з історичних інтерпретацій, нині оголошених помилковими.

Для досягнення мети цього дослідження не є суттєвим з'ясування слушності чи хибності поглядів Маркса і того, чи він мав прийняти за основу два, вісім чи п'ятнадцять способів виробництва і чи слід замінити запропоновані ним способи на інші. Значущість введеного ним поняття полягає не в самій *класифікації*, а в її здатності наголошувати на стратегічних відносинах, задіяних у розгортанні соціальної праці організованими людськими спільнотами. Оскільки ми розглядатимемо поширення капіталістичного способу і його вплив на регіони планети, де соціальна праця мала різні показники, то зупинимося лише на тих способах, що дають змогу оптимально виявити це зіткнення. Для цього виберемо лише три способи: капіталістичний, залежний і родовий. Однак вибір цієї трійці аж ніяк не претендує на вичерпність висвітлення даної теми. Для вивчення інших проблем може бути корисним розгляд інших способів, що виявлять подальші відмінності або ж інакше систематизування останніх.

Також у даному контексті ми далекі від ствердження еволюційної послідовності цих трьох способів. При розгляді певних історичних відносин між різними способами головним положенням цієї книжки є те, що більшість суспільств, вивчених антропологами, є результатом експансії Європи, а не минулих стадій еволюції. Ця позиція доповнює протести інших авторів проти некритичного порівняння груп, племен або вождівств, описаних дослідниками після 1400 р., із суспільствами доєвропейської експансії і навіть додержавного періоду (Сервіс, 1968: 167; Фрайд, 1966, 1975). Фрайд рішуче заявив, що «плем'я» – це «вторинне соціополітичне явище, породжене посередництвом більш складних керованих суспільств, зокрема, держав» (1975: 114). Я гадаю, що всі відомі нам людські суспільства є «вторинними», а часто й третинними, четвертинними чи сторинними. Культурні зміни чи культурний розвиток діють завжди не на ізольовані суспільства, а на взаємопов'язані системи, в яких суспільства по-різному поєднані в межах ширших «соціальних сфер». Один із практичних моментів поняття способу виробництва полягає саме в тому, що воно дає нам можливість візуалізувати як міжсистемні, так і внутрішньосистемні відносини. Ми послуговуватимемося цим поняттям для виявлення різних шляхів взаємодії одного способу – капіталізму з іншими способами для встановлення свого нинішнього панування. У цьому процесі ірокези, ашанті, таміли й китайці – такі ж учасники, як і барбадосці, нові англійці чи поляки. Він пов'язав жертви і бенефіціаріїв, суперників і союзників.

Три обраних нами способи не слід застосовувати як схеми для класифікованих суспільств. Два поняття – спосіб виробництва й суспільство – належать до різних рівнів абстрагування. Поняття

суспільства бере свій початок у реальній чи уявлюваній взаємодії між людьми. Поняття способу виробництва спрямоване швидше на розкриття політико-економічних відносин, що становлять основу, орієнтують і обмежують взаємодію. Такі ключові відносини характеризують лише частину всього діапазону взаємостосунків; вони можуть охопити все суспільство; або ж виходити за межі специфічних, історично утворених систем суспільної взаємодії. У порівняльному застосуванні поняття способу виробництва привертає увагу до основних варіацій у політико-економічних формаціях і дає змогу візуалізувати їхню дію. Використання цього поняття уможливлює насамперед дослідження того, що відбулося при зіткненні різних за складом систем взаємодії – суспільств, базованих на різних способах виробництва.

Свій розгляд почнемо з капіталістичного способу, попри той факт, що він розвинувся пізніше за інші – в ході XVIII ст. Саме в аналізуванні цього способу Маркс розвинув свої загальні концепції, і ми підтримуємо його переконаність у тому, що розуміння механізмів цього способу є ключем для розуміння інших способів.

Капіталістичний спосіб

Маркс витратив більшу частину свого життя на дослідження капіталістичного способу виробництва. Звичайно, він зробив це для того, щоб збагнути його повністю й остаточно. Які ж його суттєві ознаки?

Згідно з Марксом, капіталістичний спосіб виник тоді, коли грошовий капітал набув право на придбання робочої сили. Ця специфічна здатність не є властивою ознакою капіталу як такого; вона розвивалася історично і потребувала певних передумов. Робоча сила сама по собі не є товаром, створеним для продажу на ринку. Вона виступає ознакою людських істот, здатністю *гомо сапієнс.* Допоки люди можуть використовувати засоби виробництва (знаряддя праці, ресурси, землю) для забезпечення свого проживання – за будь-якого суспільного устрою, доти не існує жодної вагомої причини для продажу здатності працювати. Для робочої сили, що виставляється на продаж, зв'язок між виробниками й засобами виробництва має бути розірваний назавжди. Таким чином, власники капіталу повинні спромогтися на придбання засобів виробництва і перекриття доступу до них усім користувачам. І навпаки, люди, позбавлені доступу до засобів виробництва, мусять звертатися до тих, хто відтепер володіє засобами, й домовлятися з ними про можливість їх використання. В обмін на це вони одержують заробітну плату, що дозволяє їм сплачувати за все, необхідне для проживання.

Звичайно, в капіталістичному способі виробництво визначає розподіл. Ті, хто володіє засобами виробництва, володіє також і

продукцією. Ті, хто виробляє товар, змушені викуповувати його у власників засобів виробництва. Засоби виробництва, у свою чергу, перебувають в обігу серед тих, хто має капітал на їх придбання. Тим, хто капіталу не має і хто вимушений продавати свою робочу силу, також бракує засобів виробництва. Отже, шлях, яким цей спосіб спонукає суспільну робочу силу до перетворення природи, також формує шляхи розподілу набутих і використовуваних ресурсів серед виробників і невиробників. Обіг ресурсів, включаючи прибуток, не є, як нещодавно написав один екологічно налаштований антрополог (Лав, 1977: 32), аналогічним поглинанню енергії біологічними організмами. Між людьми й ресурсами встановлюються стратегічні відносини, що скеровують способи застосування суспільної праці до природи.

Втім власники капіталу, володіючи засобами виробництва, не мали б ніякої причини для винаймання робітників, якби вони виробляли достатньо для покриття вартості фонду заробітної плати. Протягом свого робочого дня робітники продукують фактично більше, аніж коштує їхня заробітна плата; вони виробляють надлишок. Цей надлишок в умовах капіталістичного способу належить власникові капіталу – капіталісту, засоби виробництва якого використовують робітники. Чим більший цей надлишок, тим вищий рівень прибутку, отримуваного капіталістом, з урахуванням витрат на підприємство, ресурси й працю.

Є два шляхи, якими капіталісти можуть збільшити цей надлишок. Один полягає в тому, щоб занижувати заробітну плату або зменшити її до найнижчого, біологічно чи соціально можливого рівня. Інший шлях полягає в тому, щоб підняти рівень виробленого надлишку поза кількістю, яку слід сплатити за трудову силу, через підвищення випуску продукції робітників за певний відрізок часу. Таке зростання продуктивності вимагає вдосконалення технології й організації виробництва. Ці імперативи чинять нестримний тиск на капіталістів, заохочуючи їх до невпинного нагромадження капіталу та поновлення виробничих технологій. Чим більше капіталу в їх розпорядженні, тим вища їхня здатність до підвищення технологічної продуктивності, а отже, більша здатність нагромадження додаткового надлишку для подальшого розширення виробництва, а також для надвиробництва й продажу товарів за цінами нижчими, аніж у їхніх конкурентів, котрі не в змозі вкладати капітал у нові технології і вимушені прийняти виклик конкуренції за рахунок експлуатації своїх робітників.

Таким чином, капіталістичний спосіб виявляє три взаємопов'язані риси. Перша – капіталісти встановлюють контроль над засобами виробництва. Друга – робітники позбавлені вільного доступу до засобів виробництва і змушені продавати свою робочу силу капіталістам. Третя – максимізація надлишку, виробленого робітниками за допомогою засобів виробництва, що належать капіталістам, спричиняє «постійне нагромадження, супроводжуване змінами методів виробництва» (Свізі, 1942: 94; Мендель, 1978: 103–107).

Ці риси, однак, слід розуміти не лише синхронно, а й історично як такі, що впливають на розвиток способу, що започаткувався й розвивається в певний проміжок часу. Це є важливим моментом. Багатство власників не є капіталом, допоки не починає керувати засобами виробництва, скуповувати робочу силу і спрямовувати її до праці, невпинно збільшуючи надлишок шляхом підвищення продуктивності через постійне зростання технологічного інвестування. Для цього капіталізм повинен встановити контроль над виробництвом, виробничим процесом і постійно змінювати умови виробництва. Допоки багатство залишається зовнішнім до процесу виробництва, лише справляючи продукт з первинного виробника й отримуючи прибуток від його продажу, воно не є капіталом. Таке багатство, надбане і привласнене правителями чи торговцями, ще не ступило, за висловленням Маркса, на «справді революційний шлях» привласнення й перетворення самих засобів виробництва ([Капітал], т. III, 1967: 334). Лише там, де багатство захопило засоби виробництва зазначеним шляхом, можна говорити про існування капіталістичного способу. Отже, не існує комерційного чи торгового капіталізму. Існує лише комерційне багатство. Капіталізм, щоб бути капіталізмом, має стати виробничим капіталізмом.

Капіталістичний спосіб виробництва задумано таким чином, що він неодмінно базується на класовому поділі. Він здійснює розподіл між частиною населення, котре виробляє надлишки, і частинами населення, котре володіє засобами виробництва, постійно оновлюючи це диференціювання. Водночас він розділяє кожен клас ще й внутрішньо. У гонитві за вищою продуктивністю власники засобів виробництва діляться на переможців і невдах. У постійному рухові між віднайденням нових джерел надлишкового виробництва і регулярних спадів трудова сила курсує між повною зайнятістю, неповною зайнятістю й безробіттям. Два процеси диференціювання фактично пов'язані між собою, оскільки пайовики капіталу постійно змушені шукати нові джерела дешевої і слухняної робочої сили або заміняти дорогу й бунтівну робочу силу машинами.

Зростання цього виробничого капіталізму є процесом історичного розвитку, що започатковується в деяких областях європейського півострова. Звідти він поширюється на області поза Європою. Цей поступ був спричинений його внутрішньою здатністю до самовідтворення у ще більшому масштабі; він також розвивався завдяки вступу в робочі умови з іншими способами, відкачуючи багатство й людей і перетворюючи їх у капітал і трудову силу. Таким чином, капіталістичний спосіб завжди виявляє свій подвійний характер: здатність розвиватися внутрішньо і розширюватися, впроваджуючи свої стратегічні зв'язки по всій земній кулі; і спроможність вступати в тимчасові й мінливі відносини симбіозу й конкуренції з іншими способами. Ці зв'язки з іншими способами становлять частину його власної історії й розвитку. Звичайно, як ми побачимо далі, внутрішня динамічність капіталістичного способу може спричинити його зовнішнє розширення, а отже, й обмін з іншими способами.

Залежний спосіб

У світі 1400 р. головні сільськогосподарські області, які відвідав наш уявлюваний мандрівник, перебували у володінні держав, заснованих на стягненні надлишків з первинних виробників політичними чи військовими правителями. Ці держави представляють спосіб виробництва, в якому первинний виробник, землероб чи пастух, має доступ до засобів виробництва, тоді як данина справляється з нього політичними чи військовими засобами. Маркс охарактеризував ключові ознаки цього способу таким чином:

> Є очевидним, що в усіх формах, де безпосередній виробник залишається «власником» засобів виробництва й умов праці, необхідних для виробництва його власних засобів існування, відносини власності виникають одночасно як прямі відношення між володінням і рабством так, що безпосередній виробник не є вільним; а неволя може бути послаблена від кріпацтва з підневільною працею до просто залежних відносин. Безпосередній виробник, відповідно до нашого припущення, повинен володіти власними засобами виробництва, необхідними умовами праці для реалізації своєї робочої сили й виробництва власних засобів існування. Він провадить сільськогосподарську діяльність і пов'язане з нею незалежне сільське виробництво... За таких умов надлишкова праця номінального власника землі може справлятися іншими, аніж економічні, засобами [Капітал], т. III, 1967: 790–791].

Тобто в цих умовах соціальна праця мобілізується й спрямовується на перетворення природи насамперед через застосування влади і на встановлення домінування через політичний процес. Отже, розгортання соціальної праці в цьому способі є функцією місцеположення політичної влади, яка змінюється при зміні цієї позиції.

Можливі дві протилежні ситуації: коли влада зосереджена в руках правлячої еліти, яка займає верхівку системи влади; і коли влада належить переважно місцевим князькам, а правління на самій верхівці є непевним і слабким. Ці дві ситуації визначають континуум розподілу влади.

Правляча еліта користолюбців, що стоїть на вершині системи влади, є сильнішою у випадку керування, по-перше, певними стратегічними моментами процесу виробництва, на кшталт водогонів (Віттфогель, 1931), і, по-друге, деякими стратегічними елементами примусу, на зразок регулярного війська високої боєздатності. У такому разі правителі будуть спроможні розгорнути власну мережу збирачів данини без допомоги з боку місцевих князьків. Цим вони послаблять владу місцевих володарів над ресурсами і, отже, над первинними виробниками надлишку, і зроблять їх залежними від фінансування з боку правителів. Якщо правителям вдається досягти цього, вони можуть спонукати місцевих князьків до міжусобної боротьби за привілейований доступ до джерел прибутків. Такі правителі, у свою чергу, можуть послаблювати владу торговців, пере-

криваючи їм шлях до первинних виробників у сільській місцевості і перешкоджаючи їм надавати фінансову підтримку потенційних володарів-бунтівників. Зрештою, такій сильній централізованій владі вдасться накладати обмеження на транслокальні пасторальні об'єднання, чи то на гільдії, землеволодіння, чи на ліги або релігійні секти. Водночас сильне централізоване правління часто знаходить підтримку серед виробляючого надлишок селянства, оскільки центральних правителів і селян пов'язує спільний антагонізм з посередниками, котрі мають владу і стягують надлишок.

Навпаки, центральна влада буде слабкою, а місцеві князьки сильними там, де стратегічні елементи виробництва, так само, як і засоби примусу, перебувають у руках місцевих одержувачів надлишку. За таких умов місцеві владники можуть перехоплювати потік данини до центру, підсилювати своє володіння землею й людьми, що обробляють її, і самостійно вступати в локальні чи регіональні союзи. Такі локальні союзи, однак, часто спрямовані не лише проти центру, а й проти членів свого власного класу, в результаті чого кланова боротьба поширюється на всю округу, послаблюючи таким чином класові позиції протиборців. Кланова боротьба, у свою чергу, може сприяти виживанню центральної еліти завдяки політиці «поділяй і пануй». Хоч як це парадоксально, а міжусобні кланові війни також послаблюють позицію первинних виробників, оскільки за відсутності сильної центральної влади вони вимушені шукати надійний захист від заворушень і грабіжництва.

У широкому розумінні, ці дві розглянуті ситуації відповідають марксистському поняттю «азійського способу виробництва» і «феодального способу виробництва». Їх звичайно розглядають як постійні та незмінні суперечності. Перший термін зазвичай приписується Європі, другий – Азії. Попереднє висвітлення, однак, дає чітке висвітлення того, що ми маємо справу швидше з перемінними наслідками боротьби за владу між класами невиробників. До тієї міри, коли ці результати вкорінюються в механізми, що здійснюють «інший, аніж економічний тиск», вони виявляють родову спорідненість один з одним (Васильєв і Стушевський, 1967; Топфер, 1967). Така спорідненість найкраще передається загальним терміном для цього способу – *залежний спосіб виробництва*, який застосовував Самір Амін (1973).

Матеріалізація «феодалізму» в окремий спосіб виробництва перетворює короткий період європейської історії у типовий випадок, у порівнянні з яким мають розглядатися всі інші «феодальноподібні» явища. Поняття азійського способу виробництва, в якому централізована державна бюрократія домінує над постійними сільськими громадами пригноблених селян, так само потерпає від антиісторичного й ідеологічного прочитання азійської історії. Тривалий час на Заході було загальноприйнятим протиставляти західну свободу із східним деспотизмом – чи то з подачі Ґеродота стосовно боротьби грецьких міст-держав з Персією, чи Монтане або Вольтера, котрі протиставляли суспільства, засновані на соціальній угоді, із суспільствами, де народні маси перебували під гнітом деспотичної влади. Наш розгляд дасть змогу визначити

політично зумовлені прикметності, що відрізняють одну залежну ситуацію від іншої. Так, Китай з його інтенсивними гідравлічними системами представляє набір залежних відносин, які відрізняються від індійських, базованих на поширеній «резервуарній» іригації, чи іранських з іригацією за допомогою підземних колодязів і каналів.

Більше того, сильно централізовані «азійські» держави часто розпадаються на політичні олігополії, що нагадують феодалізм; а феодальне, розпорошене управління місцевих сил з часом поступається більш централізованій владі. Упредметнення слабких стадій сассанідської, візантійської чи танської китайської держав у феодальноподібний спосіб виробництва, а сильних стадій цих держав – в азійський спосіб хибно розділяється на два різних коливання способів виробництва в межах континууму одного способу.

Якщо варіації залежного способу підпорядковані організації влади у специфічних державах, дія цього способу, принаймні частково, визначається тим, чи є слабкою чи сильною держава щодо інших держав. Зміна влади в державах Північної Африки і Західної, Центральної та Східної Азії, наприклад, була глибоко пов'язана з військовим і політичним розширенням і скороченням пасторально-кочових спільнот, а із збільшенням і зменшенням надлишку передавалася засобами сухопутної торгівлі. Якщо слушним є припущення, що некапіталістичні, класово залежні способи використовують «інші, аніж економічні засоби» для справляння надлишку, то з цього випливає, що успішне справляння надлишку не можна збагнути в умовах окремого ізольованого суспільства; швидше за все, це – функція змінної організації ширшої сфери влади, в межах якої розташована конкретна залежна плеяда.

Історичні суспільства, засновані на залежному способі, можуть, отже, мати тенденцію до централізації чи децентралізації влади або ж коливання між цими двома полюсами. Вони також різняться за способами справляння, поширення й розподілу данини. Лише в окремих випадках, де отримувач надлишку і його почет споживають увесь отриманий надлишок *in situ*, ніякої ролі не відіграє те, як поширюються надлишки – соціально чи географічно. Також рідкісними є випадки, коли всі надлишки викачуються нагору і перерозподіляються внизу через піраміду ієрархічно влаштованої еліти без участі комерційних посередників чи торговців. Ця форма була найбільше притаманна андській державі інків, однак навіть там, за деякими даними, діяли торговці в окремих областях перуанських і еквадорських узбереж. Найчастіше надлишки передаються і обмінюються за участі комерційних посередників.

Цивілізації

Великі соціальні сфери, утворені політичною й торговельною взаємодією залежних (трибутарних, данинних.– *Пер.)* суспільств мали своїх культурних двійників серед «цивілізацій» – у зонах культурної взаємодії, зосереджених довкола центрального залежного суспільства. Така гегемонія зазвичай

використовується централізованою елітою збирачів надлишку для застосування ідеологічної моделі, яка копіюється іншими елітами в межах ширшої політико-економічної орбіти взаємодії. Хоча одна модель може стати домінуючою в межах даної орбіти, так, як, приміром, конфуціанська модель, упроваджена китайським ученим дворянством, цивілізаційна орбіта постає також широкою ареною, де співіснують чи конкурують безліч моделей у межах великої кількості символічних систем залежних суспільств орбіти.

Прикметною ознакою цих моделей є те, що вони не лише наголошують на статусі отримувачів надлишку і соціального диференціювання, а й претендують на своє надприродне походження. Китайський імператор вважався намісником Небес, забезпечуючи рівновагу між Небом і Землею; конфуціанські вчені з поясом активізували ці повноваження, запровадивши відповідні ієрархічні відносини. *Кратон* (палац) південно-східного азіатського правителя був більшим за центр управління; він слугував також місцем релігійного ритуалу, здійснюваного імператором-богом і його шляхетним оточенням. Ісламський каліф є *емір ель-мумініном*, Командувачем Відданих, охоронцем закону і тим, хто «призначає Добро і забороняє Зло» (Коран, III: 106). Серед шонів духи предків королівського клану Нембіре поєднують клан з богом – *мварі*. В іншому місці відношення вищої влади до надприродно встановленого порядку є менш прямим і може опосередковуватися через священиків. Індуський *раджа* послуговується *артою*, принципом особистої зацікавленості й зиску, але він має потребу в послугах браміна для встановлення *дхарми*, принципу належного надприродного устрою. У християнському світі король є правителем за божественним правом, але він поділяє своє правління з іншою координаційною владою – церквою. Таке домінування, монолітне чи роздвоєне, в усіх випадках вписується у структуру Всесвіту.

Ці ідеологічні моделі, притаманні залежному способу, мають деякі спільні риси. Типологічно вони виявляють уявлення про ієрархічність космосу, в якому надприродний порядок, що реалізується через чільних можновладців, охоплює й править людством. Водночас ідеологічна модель підмінює реальні відносини між владними отримувачами надлишку і пригноблюваними виробниками уявними відносинами між верховним божеством і нижчими «суб'єктами» (див. Фьохтванг, 1975). Таким чином, проблема суспільної влади зводиться до проблеми індивідуальної моралі, де відповідна поведінка «суб'єкта» і підтримання порядку заохочується винагородою. Втім, така підміна містить у собі протиріччя. Якщо суспільна влада є досить хиткою і не спроможною до правосуддя, ідеологічні зв'язки між суб'єктом і надприродними силами ставляться під сумнів. Правителі втрачають свою законність, а надані їм небесні повноваження можуть передаватися альтернативним претендентам або ж їхні піддані можуть висувати свої моральні претензії до офіційного апарату посередництва. Хоча такі аргументи базуються на природі уявлень про зв'язок між суб'єктом і надприродними силами, а не на природі управління, нав'язаного «іншим за економічний засіб».

Торговельне багатство

Якщо залежний спосіб висвітлює ключові відносини, через які стягуються надлишки, слід також розглянути, а яким же чином ці надлишки розподіляються надалі. Майже в усіх випадках деяка частина надлишку запускається в обіг і на обмін. Задовго до 1400 р. торговці переміщали споживчі товари через обширні території караванним і морським шляхом, отримуючи прибутки від продажу і нагромаджуючи значне багатство. Там, де залежні суспільства виникали на широких теренах, утворених боротьбою чи симбіозом між конкуруючими державами, далека торгівля добірним товаром чи предметами розкоші набула значного розвитку. Такі товари були уособленням низки ідеологічних моделей, які слугували засобом диференціації, а тому вони мали важливе політичне значення. Як висловився стосовно цього Джейн Шнайдер:

> Відношення торгівлі до соціальної стратифікації не було питанням просунутої групи, що вирізняла себе через ретельне застосування регулюючих витрати законів і монополії на статусний символізм; воно охоплювало пряму й свідому маніпуляцію різними напівпериферійними і середніми групами шляхом патронажу, винагородження і розрахункового розподілу екзотичних і цінних товарів [1977: 23].

Однак ця торгівля предметами розкоші часто велася паралельно з реалізацією міжнародних угод на великі поставки сировини, особливо там, де доступ до водних шляхів зменшував транспортні витрати, як у регіонах Середземномор'я, Чорного моря, Індійського океану та китайських морів. Саме тому, коли європейські морські торговці вперше з'являлися на інших континентах, вони стикалися з віддавна заснованими мережами торговельних відносин з уже знайомими їм ознаками й механізмами.

Якщо залежні відносини і комерційна діяльність тривалий час існували поряд, перебуваючи здебільшого у взаємовигідних стосунках, то така взаємність була причиною й конфліктів. Торговець є фахівцем з обміну, придбання та продажу товарів з метою отримання прибутку. Для збільшення свого прибутку торговці прагнуть розширювати сферу обміну, спрямовуючи продовольчі чи престижні товари, виготовлені в межах родового чи залежного способу, в русло товарного обміну – на ринок. Це перетворення ужиткової вартості в предмети споживання – товари, виготовлені для обміну,– не є нейтральним за своїми наслідками. Воно може серйозно послабити владу залежного способу у випадку комерціалізації товарів і послуг, на яких та влада тримається. Маючи занадто великий розмах, воно може підпорядкувати торгівлі цілі класи залежних володарів і змістити соціальні пріоритети з політичних чи військових вождів на торговців. Таким чином, суспільства, засновані на залежному способі, не лише стимулюють торгівлю, а й періодично, коли вона стає занадто розвиненою,

гальмують її. Залежно від часу й обставин, вони ставлять торговців «на своє місце», піддаючи їх політичному нагляду чи змушуючи до співробітництва з володарями; конфіскуючи їхні активи, впроваджуючи спеціальні податки чи вимагаючи високі орендні плати за «захист»; принижуючи соціально статус торговця, влаштовуючи кампанії проти торгівлі як утілення гріха чи зла або навіть віддаючи торговельну діяльність у руки зневажуваним і неспроможним групам. Становище торговців, таким чином, завжди визначається як політично, так і економічно, і залежить від влади й інтересів інших соціальних класів.

Тоді як захисні механізми спрацьовували щоразу, коли залежна влада опинялася під загрозою торговельного вторгнення, цілком імовірно, що європейські держави періоду після 1000 р. надавали торговцям більшої свободи й привілейованості, аніж більшість інших політичних систем. Це відбулося, можливо, через значну відсталість периферійного європейського півострова в порівнянні з сильнішими, багатшими і централізованішими залежними структурами Близького Сходу й Сходу. Монархи, прагнучи об'єднати владу в європейських центральних регіонах, нерідко потребували допомоги торговців для одержання доступу до коштів, і часто вони підтримували торгові групи з метою перевірки сили своїх конкурентів. Окрім того, з огляду на політичну роздрібненість європейської периферії, торговці були більш пристосовані до протистояння політичному і соціальному тискові через створення власних розгалужених торговельних і фінансових мереж.

Європейські торговці також користувалися локальними й технологічними перевагами над торговцями інших континентів. Близькість Європи до моря сприяла ранньому розвитку річкового й океанського вантажоперевезення. Транспортування водним шляхом було не лише дешевшим за сухопутне; воно сприяло тіснішій інтеграції місцевої і транслокальної торгівлі, а також значної економії витрат на охорону, що обтяжували трансконтинентальну караванну торгівлю. Розширений у мережі транспортування колообіг торговельної справи, у свою чергу, прискорював оборот грошей, що породжують гроші, даючи змогу отримувати повторні прибутки від однієї певної суми.

Деякі вчені вбачають у цих середньовічних європейських торговцях безпосередніх предтеч капіталізму. У цьому відношенні перехід від комерційного багатства до капіталу є нестримним, лінійним і кількісним; розвиток капіталізму, таким чином, постає просто як розширення вже діючих процесів залежного способу. Це, власне кажучи, позиція Вебера, Валлерстейна і Франка. Однак якщо перехід від комерційного багатства до капіталу розуміється як стимулювання не лише кількісного зростання, а швидше як головна зміна у визначальних процесах, тоді капіталізм з'являється як якісно нове явище, новий спосіб мобілізації соціальної праці на перетворення природи. Це була позиція, яку зайняв Маркс. З цієї точки зору історія грошей, породжених грішми, була всього лише «передісторією капіталу». Комерційне багатство не функціонувало як капітал, допоки виробництво перебувало під владою родових чи

залежних відносин. Те, що не було спожите виробниками чи отримувачами данини, могло потрапляти на ринок і обмінюватися на надлишкові товари інших місць, дозволяючи торговцям жити за рахунок цінових ножиць.

Зростання торгівлі після 1400 р. значно збільшило масштаби ринку, але не привело автоматично до встановлення капіталістичного способу. Залежний спосіб залишався домінуючим, допоки не розгорнувся капіталістичний спосіб і не почав йому загрожувати зсередини у XVIII ст. Протягом тривалого періоду надлишки залежного способу продовжували бути головною опорою класу правителів разом з їхнім двором і прислужниками. Данина також продовжувала бути формою постачання матеріальних ресурсів держави: на оплату війська і флоту, забезпечення керівного складу й винагородження посадових осіб. Тривале справляння данини, таким чином, визначило ті умови, в яких могла діяти й процвітати комерційна діяльність. Завдяки цьому торговельне багатство почало збільшувати канали товарообміну, ставлячи отримувачів данини в зростаючу залежність від нього. Це сприяло нагромадженню величезних сум грошей, що породжують гроші, й інвестуванню цього багатства з метою збільшення товарообороту на ринку. З часом це втягло виробників у різних частинах світу в загальну мережу обміну, до якої пристосовувалися існуючі відносини виробництва з метою охоплення товарного обміну чи субсидування примусових заходів для виробництва предметів споживання.

Європейські торговці, задіяні в закордонних торгових операціях, надавали надлишок для комерційного обміну різними способами. В одних умовах вони надавали перевагу якомусь одному способу, в інших – могли послуговуватися всіма ними разом. Жоден з цих способів перетворення товарів у предмети споживання не був новим; усі вони мали свої відповідники в інших залежних системах. Вони виходили безпосередньо із залежного способу і довго залишалися переплетеними з ним.

Один спосіб полягав у продажу залежних надлишків. Торговці скуповували запаси надлишку в залежних володарів і державних представництв, постачаючи їм натомість товари. Їхні предмети споживання визначали спосіб життя залежного класу; а товари забезпечували військо. При нагоді торговці також брали участь у привласненні чужого майна і подальшого збуту здобичі.

Інший спосіб, за допомогою якого торговці включали товари в торговельний обіг, полягав у налагодженні обміну з первинними збирачами надлишку і його виробниками. Торговці пропонували товари, що були дешевими для них, однак користувалися попитом серед туземців, в обмін на вироби низької вартості для виробника, але потенційно дорогими для продажу на віддалених ринках. У ході таких обмінів місцеві виробники отримували важливу для них споживчу вартість. Якщо забігти наперед, такі обміни, однак, поставлять розглядувані спільноти в залежність від торговців. Інтенсивне виробництво стратегічних цінностей, звичайно, викликало сповільнення або ліквідацію іншої важливої економічної діяльності. Оскільки виробники чимраз більше спеціалізувалися на

виробництві одного виду продукції, вони ставали дедалі залежнішим від торговців знаряддям праці, предметами домашнього вжитку, товарами престижу і навіть продовольства. Там, де виробники неохоче здійснювали чи продовжували обмін, торговці вдавалися до примусового продажу своїх споживчих товарів, зобов'язуючи виробників сплачувати за них. Подекуди торговці «підмащували» курс обміну лікером або тютюном, ставлячи виробника в соматичну залежність від «добродійників», що в такий спосіб гарантувало відновлення обміну. З часом такий нерівноцінний обмін, який уже почав розширюватися через систему авансування, породжував свого роду кабалу, в яку втягувався первинний виробник, маючи потребу в утриманні свого виробництва на високому рівні.

Подібний процес зростання спеціалізації й залежності позначав розвиток «видаткових» систем під комерційним контролем. Такі системи зазвичай зароджувалися разом з виробництвом спеціалізованих предметів споживання домашніми господарствами, що продавали свою продукцію торговцям для перепродажу. Однак поступово торговці збільшили свій контроль над виробничим процесом шляхом розвитку знарядь праці чи сировини, одержуючи готову продукцію як виплату відсотків за авансування виробництва.

І товарна кабала, і «видаткові» системи межували з капіталізмом, але вони ще не скеровувалися капіталістичним підприємцем. Обидві форми застосування робочої сили розвивалися в комерційних умовах, де торговець виступав як агент обміну засобів існування і мануфактурних товарів на спеціалізовані споживчі товари. За допомогою авансів торговець міг розвивати довгострокове заставне утримання робочої сили, чи то праці родинної групи, чи ремісницької лавки на межі залежної області. Він міг би навіть робити подальші кроки в розвитку знарядь праці й поліпшення якості сировини – пороху, шроту й пасток чи ткацьких верстатів і текстильного волокна – і в такий спосіб забезпечувати комплексним устаткуванням ту робочу силу. Однак такий торговець ще не купував робочу силу на ринку, де робітники конкурують за отримання робочого місця, і він ще не керував трудовим процесом. Надлишок справлявся не у вигляді надлишкової вартості, а шляхом нерівноцінного обміну в межах структури монополістичних і квазізалежних відносин. Процесом виробництва все ще більше керував попит, вимоги торговців, котрі здійснювали обмін на ринку, аніж гармонійне поєднання робочої сили і машин у процесі безпосереднього виробництва. Допоки це мало місце, торговці залишалися обмеженими в здатності контролювати виробничим процесом і змінювати його відповідно до нових вимог.

Третій шлях, яким торговці одержували надлишки для обміну, полягав у посиленні рабства. Підневільна праця ніколи не становила головний незалежний спосіб виробництва, однак вона відігравала допоміжну роль у забезпеченні робочою силою всіх способів – родового, залежного і капіталістичного. Рабство неодноразово використовувалося у великомасштабному сільськогосподарському й гірничо-видобувному виробництвах, де продуктивність залежить

від максимізації робочої сили з мінімальним застосуванням знаряддя праці і трудових навичок. Використання рабів у такому виробництві має тривалу історію в Європі з часів класичної античності, і можливість застосування рабської праці для збільшення обсягів виробництва предметів споживання на обмін стала не чимось іншим, як заморським варіантом процесу, що вже давно розгорнувся на Криті, Сицилії, Мадейрі, Азорах, Канарах і на островах Гвінейської затоки.

Як і в системі авансування, зініційованої первинними виробниками і всіма причетними до цього процесу, для приведення в рух рабство також потребувало значного вливання предметів споживання. Торговці авансували предмети споживання африканським постачальникам рабів, таким чином поміщаючи рабів у колообіги обміну як один з видів товару. Торговці також авансували гроші й предмети споживання плантаторам, котрі купували рабів на плантації. Як система примусової праці, рабство тягло за собою відповідні витрати, що часто покривалися за рахунок комерційних авансів. Рабів необхідно було приборкувати й тримати під контролем; забезпечення високої продуктивності їхньої праці потребувало значних витрат на застосування примусових дій. Оскільки більшість спільнот рабів не відтворювалася, слід було постійно постачати нових рабів і платити за них. Власники утримували своїх рабів, і витрати поглинали прибутки з плантацій. Якщо раби мали змогу задовольняти власні потреби в плантаційних «продовольчих пунктах», то збільшення їхньої автономії послаблювало владу власників. Таким чином, ефективний контроль рабської праці часто залежав від імпорту харчових продуктів та інших необхідних товарів. Торговці не були єдиними учасниками цієї системи; плантатори часто володіли успадкованим залежним багатством і повторно інвестували свої прибутки в плантації. І все ж таки торговці почали відігравали дедалі вирішальнішу роль у фінансуванні рабства, в постачанні необхідних предметів споживання, наповненні ринку товаром і в поверненні прибутків до своєї країни.

У процесі європейської експансії торгове багатство проторювало нові шляхи товаробігів та обміну. Джерелом його примноження стало утримування цінових ножиць, що давали змогу купувати дешево, а продавати дорого. Від вирівнювання цін його захищала підтримка будь-якої влади, яка могла перешкоджати розвитку «вільного» ринку. Це багатство покладалося на політичну і військову владу для захоплення нових зон постачання, одержання привілейованого доступу до постачальників, перешкоджання втручанню конкурентів у торгівлю і для забезпечення максимальних прибутків через установлення монопольного контролю над продажем. Прагнучи до влади над людьми з метою збільшення та урізноманітнення продукції, воно не створювало сам ринок праці. Відповідно торгове багатство не змінювало способу мобілізації соціальної праці і залишалося прихильником залежного способу. Така залежність існувала доти, допоки нові політичні й економічні обставини не посприяли розвитку індустріального капіталізму.

Родовий спосіб виробництва

Якщо області інтенсивного сільськогосподарського виробництва в 1400 р. були зайняті спільнотами, заснованими на залежному способі, то на їх периферії в усьому світі існували по-іншому зорганізовані соціальні групи. Такі спільноти в антропологічній літературі зазвичай називають «примітивними». Цей термін не досить точний, якщо вжити його до ірокезів, кру чи лунда як до чиїхось «сучасних предків» або ж як до людей, що ще не досягли висот цивілізації. Він є також аналітично проблемним, оскільки звертається до початків, які нічого не виявляють. Клод Мейлассу справедливо зазначав, що характеризування таких спільнот відсутністю особливостей, охрещення їх «безкласовими», «некерованими» чи «бездержавними» не наближує нас до того, якими вони є насправді.

Загальноприйнято описувати ці спільноти як пов'язані між собою вузами «спорідненості», але менш прийнято заглиблюватися в те, що ж, власне, є спорідненням. Емпірично спільноти варіюються за ступенем та інтенсивністю їхніх уз спорідненості. Деякі люди мають «близьку спорідненість», інші – далеку. Співжиття здебільшого виявляється суттєвішим, аніж генеалогія; багато місцевих груп складаються не лише з родичів, а й з чужинців. Суспільні завдання можуть виконуватися неродичами, а здобич чи інші продукти спільної діяльності можуть розподілятися як у колі родичів, так і серед неродичів. Звичайно, чимало антропологів у розумінні людської самоорганізації вважали місце проживання важливішим критерієм за споріднення. Так, і Крьобер, і Тітієв стверджували, що спільне проживання лежало в основі формування родових ліній (Крьобер, 1952: 210; Тітієв, 1943). Ліч так само закликав антропологів «починати з конкретної дійсності – місцевої групи людей, а не з абстрактної дійсності, на зразок понять родових ліній чи системи спорідненості» (1961: 104). Навіть Мейєр Фортес, головною заслугою якого був аналіз широких систем спорідненості, їхнього правового і політичного значення, зауважував:

> Родові лінії не можуть функціонувати як корпоративна група, якщо її члени не спроможні гуртуватися для ведення спільного господарства. Тому не викликає здивування наявність родових ліній в африканських племенах, локально прив'язаних, однак не обов'язково територіально компактних чи якихось виняткових. Існування ядра може бути достатнім для його діяльності в ролі місцевого центру розпорошеної групи [1953: 36].

Варіації окремих спільнот також значно залежали від того, наскільки далеко вони «розповсюдили» взірці спорідненості від окремих сімей до більш віддалено споріднених родин. Вони різняться також ступенем досягнення чи відтворення взірців сімейної спорідненості для набуття тягаря правових і політичних зобов'язань серед груп. Іншими словами, закони спорідненості

можуть управляти походженням (зв'язками між батьками й дітьми) та шлюбом (зв'язками між подружжям), але не більше. Проте такі регулювання можуть постачити людей лише словниковим запасом споріднених «назв», не накладаючи на них при цьому жодних правових і політичних зобов'язань. Однак серед інших спільнот спорідненість навпаки набуває загрозливих форм. Схеми спорідненості можуть використовуватися для розширення меж соціальних та ідеологічних родових ліній, які можуть стати головними дієвими факторами правової й політичної сфер.

Таким чином, спорідненість може функціонувати на двох рівнях: сімейному (внутрішньої групи) та політичному. Однак такі твердження все ще розглядають, як *діє* спорідненість, а не чим вона *є*. Звісно, якщо ми не можемо визначити спорідненість, то, відповідно, не можемо визначити й неспорідненість. Для непосвяченого читача може виявитися несподіванкою той факт, що антропологи ніяк не можуть дійти згоди в тому, що ж таке є спорідненість. Загалом, стосовно цієї проблематики фахівці поділяються на три групи. До першої належать ті аналітики, котрі припускають, що факти спорідненості є продуктом людської біології. Людські істоти – статево диморфні, вони вступають у статеві відносини, в результаті чого жінки народжують потомство. Біологічні факти таких стосунків і розмноження розглядаються як базові в дослідженнях проблем шлюбу й походження. З такої точки зору спорідненість є питанням виявлення родоводів. Друга група об'єднує антропологів, котрі виступають проти цього положення, стверджуючи, що спорідненість є не просто питанням соціального контролювання сексу й розмноження, воно охоплює культурологічні визначення шлюбних зв'язків і культурних конструкцій, що дають змогу потомству бути прилаштованим до батьківського подружжя. У такому розумінні спорідненість постає певною культурною сферою з її власним змістом, що складається із символічних конструкцій походження й близькості. Ці символи варіюються від культури до культури. Врешті-решт, існують антропологи, котрі розглядають цю проблему з третьої позиції, згідно з якою спорідненість є просто «ідіомою», за допомогою якої розглядаються економічні, соціальні, політичні й ритуальні відносини. У цьому контексті спорідненість постає метафорою; її реальний зміст полягає в іншому. Факти спорідненості розкриваються лише тоді, коли розкриваються відносини, які вона обслуговує для свого «виявлення».

Ті антропологи, котрі вбачають у спорідненості соціальне регулювання біології (секс і розмноження), зосереджуються на тому, яким чином права й обов'язки, включно з правами на ресурси і суспільну допомогу, розподіляються поміж біологічно продукованими дієвими особами. З їхньої точки зору форми чи взірці спорідненості є культурним надфеноменом, який виконує завдання такого розподілу. Взагалі їхня концепція спорідненості насамперед була правовою: спорідненість служить для призначення людей, народжених у групі, на правові позиції. Культурні символісти, навпаки, тлумачать спорідненість як сферу символічних конструк-

цій, пов'язаних з іншими символічними конструкціями культури. Функція таких конструкцій спорідненості розглядається як мораль, як внесок в ідеологічний порядок символічного всесвіту носіїв культури. Насправді символісти розглядають окреме сімейство як своєрідну систему культурних символів і вважають, що дослідження інших за сімейну областей виявляє ідентичні або ж паралельні символічні конструкції (див. Шнайдер, 1972).

У широкому розумінні ці дві позиції є взаємодоповнюючими. З огляду на те, що люди, на відміну від кайманових черепах, не вилуплюються з яєць, які відкладаються в безпечному місці й потім полишаються напризволяще, а народжуються й соціалізуються через застосування табу на кровозмішення, імена та категорії спорідненості є символічними конструкціями *ab ovo* (лат.– *від самого початку*). Існування табу на кровозмішення залежить від диференціювання між тими людьми, з якими ми розділяємо певну тілесну речовину, символізовану спільністю крові чи кісток, і з якими ми не можемо паруватися, і тими людьми, з якими ми можемо паруватися і котрі не розділяють нашу символічну тілесну спадщину. Хоча пояснення походження табу на кровозмішення все ще не є вичерпними, Клод Леві-Строс цілком виправдано взяв його за відправну точку свого дослідження проблем спорідненості. Так само, як початкові категорії спорідненості, встановлені табу, є символічними конструкціями, так і решта основних категорій спорідненості на кшталт статі, абсолютного і відносного віку, походження й близькості. Оскільки символіка, таким чином, задіяна в самому визначенні суспільного характеру людини, то людські істоти поєднали ці основні конструкції своєї «природи» з конструкціями навколишньої природи і надприроди. (З огляду на це, вищезгадана третя позиція у вивченні спорідненості, яка заперечує майже все, за винятком метафоричного статусу символів спорідненості, виглядає незадовільним, короткозорим дослідженням тих явищ, з якими вона не хоче мати справу.)

Можливо, слід було б об'єднати ці два підходи в робочій версії спорідненості, що дасть змогу розглянути останню з точки зору політичної економії. Відтак спорідненість можна розглядати як спосіб спрямування соціальної праці на перетворення природи через звернення до походження і шлюбу, а також до кревної спорідненості і близькості. Простіше кажучи, через спорідненість соціальна праця «згортається» або ж «упроваджується» в специфічних відносинах між людьми. Ця праця може бути мобілізована лише через доступ до людей, і такий доступ визначається символічно. *Що* зроблено – відкриває соціальну працю; *як* зроблено – включає символічні визначення родичів і близьких. Таким чином, термін спорідненості охоплює: (а) символічні конструкції («походження/шлюб; кревне споріднення/близькість»), що (б) постійно задіюють головні особи, народжені та завербовані, (в) у соціальні відносини одне з одним. Ці соціальні відносини (г) дозволяють людям різними шляхами претендувати на частку суспільної праці, виконаної кожним, з тим, щоб (ґ) здійснити необхідні перетворення природи.

Якщо спорідненість є специфічним способом встановлення прав між людьми, а отже, і висуненням вимог на частку суспільної праці, то засоби впровадження таких прав і вимог широко варіюються серед різних спільнот, носіїв культури. Антропологи дійшли до визнання того, що спорідненість діє переважно різним чином у двох ситуаціях – тоді, коли ресурси є широко відкритими для кожного, і коли доступ до ресурсів обмежений і доступний лише власникам «прав спорідненості». У першому випадку зв'язки спорідненості виходять з обмінів повсякденного життя і зв'язують людей, котрі перебувають у звичайній взаємодії одне з одним. У другому випадку коло спорідненості чітко окреслено довкола бази ресурсів шляхом суворих правил членства групи.

Цей контраст визначає два варіанти родового способу виробництва, оскільки суспільна праця розгортається у двох різних напрямках. Перший варіант найкраще презентується в антропологічній літературі «ватагами» збирачів їжі. Такі спільноти не перетворюють природу, а лише концентруються для використання природних ресурсів, доступних у їхньому навколишньому середовищі. Природне середовище не є засобом проваджуваних людиною органічних перетворень, як, скажімо, в землеробстві чи скотарстві; вона постає «об'єктом робочої сили», «об'єктом праці», а не його «знаряддям» (Маркс, *Капітал*, т. I, 1977: 284–285). За таких обставин, скупчення чи розпорошення спільнот, кожен член яких є втіленням частки суспільної праці, зазнають певних екологічних обмежень. Верхня межа такої спільної праці встановлюється технологічною взаємодією з локальним навколишнім середовищем, а також здатністю групи залагоджувати конфлікти через досягнення згоди й накладання неофіційних санкцій. У такому випадку спорідненість працює насамперед на встановлення відповідних відносин серед людей, тобто на партнерство між пайовиками суспільної праці, через шлюб і походження. Таке партнерство поширюється у вигляді мережі від одних його учасників до інших. Не маючи жодних обмежень, вони можуть приєднувати до себе нових членів або ж виключати їх, як того вимагають інтереси партнерів.

Розгортання суспільної праці відбувається по-іншому в другому варіанті родового способу. Там, де природа постає об'єктом перетворення через застосування соціальної праці, саме навколишнє середовище стає засобом виробництва, знаряддям докладання праці. Частка природи перетворюється колом людей, оснащених знаряддям праці, організованістю та ідеями, для вирощування зернових культур чи розведення домашньої худоби. У такому суспільстві суспільна праця розподілена в соціальних групах, що витрачають робочу силу кумулятивно й трансгенеративно на одиницю навколишнього середовища, водночас нагромаджуючи трансгенераційний комплекс вимог і контрвимог до самої праці. Там, де умови мають тенденцію до екологічного обмеження, відносини серед цих груп мають бути більш чітко визначені й обмежені, а самі групи охоче стають винятковими групами.

В цих умовах ідіома походження й шлюбу використовується для побудови трансгенеративних родоводів, реальних чи фіктивних.

Вони слугують для включення або виключення людей, котрі можуть висувати свої претензії на суспільну працю на основі привілейованого членства.

Такі групи зазвичай обладнані міфічними хартіями, що визначають культурно добірні й затверджені лінії родового зв'язку. Подібні хартії виконують безліч функцій. По-перше, вони дають змогу групам вимагати привілеї на основі споріднення. По-друге, вони служать для відкриття чи перекриття доступу людям до стратегічних ресурсів. По-третє, вони організовують обмін людьми між групами родоводів через їхнє визначення зв'язків близькості; шлюб, замість того, щоб становити відносини між нареченою, нареченим і виключно їхніми безпосередніми родичами, стає зв'язком політичного союзу між групами. І, по-четверте, вони надають управлінські функції певним позиціям у межах генеалогії, таким чином розподіляючи їх нерівномірно в політичній і правовій сферах – старших над молодшими, вищих над нижчими. У цьому процесі споріднення на правовому і політичному рівнях включає в категорію й організовує споріднення на сімейно-домашньому рівні, перетворюючи міжособистісні відносини на суб'єкт хартій для категоричного включення чи виключення.

Тому «розширена» спорідненість не є тим самим, що спорідненість на рівні походження і шлюбу; вона пов'язана з правовим розподілом прав і вимог і, отже, з політичними відносинами між людьми. На рівні походження й шлюбу споріднення встановлює індивідуалізовані родові лінії серед пайовиків соціальної праці; розширене споріднення, навпаки, організовує соціальну робочу силу в трудові об'єднання і встановлює контроль над передачею праці від одного об'єднання до іншого.

Сталість ідіоми споріднення в правовій і політичній сферах, однак, породжує проблему. Номенклатура споріднення завжди спричиняє символічний процес. У ході розвитку споріднення від набору міжособистісних відносин до певного політичного порядку воно стає керуючим ідеологічним елементом у розподілі політичної влади. Але чому факт спорідненості повинен зберігатися в цих різних установках? Мейєр Фортес – один з небагатьох, хто поставив собі це запитання.

> Чому походження, а не місце розташування чи якийсь інший принцип формує базис цих корпоративних груп,– є проблема, що потребує ретельного вивчення. Ми ще повернемося до того, що Редкліфф-Браун [1935] пов'язав закони правонаступності з потребою певної дискримінації прав особистості. Можливо, це найбільше пов'язано з фактом, що права на репродуктивну силу жінок легко регулюються системою групи походження. Але я гадаю, що тут справа у чомусь глибшому, оскільки в гомогенному суспільстві немає нічого, що могло б так точно і безперечно встановлювати своє місце в суспільстві, як лінія спорідненості [1953: 30].

Оскільки це пояснення не є вичерпним, Фортес вказує на два головних джерела влади у родоплемінному способі: контроль над репродуктивною здатністю жінок і над батьківством. Обидва діють трансгенераційно; обидва диференційовано розміщають людей на

позиції влади і впливу. Перше джерело надає права у сфері соціальної праці, втіленої у жінках, потомстві й близьких; друге – визначає не лише походження, а й також генеалогічний діапазон мобілізації союзників. Таким чином, термінологія інституту шлюбу й походження використовується для передачі інформації про диференційовані потужності мобілізації робочої сили, тобто інформації про зміни розподілу соціальної праці серед конкуруючих груп.

Там, де символічні конструкції споріднення є в такий спосіб розширені, відносини між носіями суспільної робочої сили в боротьбі за ресурси структуровані монополістично чи олігополістично, включаючи соціальні групи, що змагаються за першість і панування. Водночас тенденція до максимізування зовнішньої опозиції одних груп до інших супроводжується розгортанням внутрішніх протиріч. Передусім існує опозиція між чоловіками й жінками. Певна додаткова рівновага між гендерними ролями може досягатися, допоки споріднення є лише одним елементом розпорядження серед інших за умов відкритих ресурсів. Однак з появою генеалогічних груп у політичній сфері родинні відносини перетворюються на політичні відносини і жінки втрачають свій статус на користь чоловіків, оскільки останні стають символами союзу. Існує також опозиція між старими і молодими, коли старші займають управлінські позиції всередині групи й поза нею. Деякі представники молодшого покоління можуть, стаючи старшими, займати їхнє місце; однак решта ніколи не досягнуть жодної чільної посади. Відомо, що ця опозиція може призвести до відкритого конфлікту. Ми ще розглянемо у зв'язку з цим, приміром, повстання «хлопчиків» проти своїх старійшин у розширенні конярства на Великих рівнинах (розділ 6) і формування груп мисливців на рабів в Анголі (розділ 7).

Зрештою, внутрішнє ранжирування створює опозиції між автохтонними поселенцями і прибульцями, між старшими і молодшими лініями походження від спільного предка, а також між лініями, що розвиваються й занепадають. Коливання розвитку і занепаду може відбуватися через зростання чи зниження демографічних показників; успішне чи невдале керування союзами, людьми чи ресурсами; перемогу чи поразку у війні. Лідери, здатні на укладання політично стратегічних угод або на розумний розподіл провіанту та предметів розкоші між своїми прибічниками, мають перевагу над своїми суперниками. З часом досягнення такого плану можуть спонукати до генеалогічних вимог, внаслідок чого родоводи зазнають модифікації для демонстрації змін.

Те, що лідери можуть досягати висот свого становища таким чином, є також і ахіллесовою п'ятою способу споріднення, однією з його визначальних точок напруги. Оскільки старійшина чи інший лідер здобуває успіх шляхом розумного керівництва союзами й системою розподілу, він досягає тієї межі, яку може перейти шляхом порушення законів спорідненості. Він може маніпулювати посагом для придбання жінок, котрі забезпечать потомство, лояльне до нього; він може запросити чужинців оселитися в межах своєї групи

в надії на здобуття своїх прихильників; він може придбати заручників і рабів для роботи під його особистим контролем. Однак допоки такі стратегії можуть контролюватися його родичами та їхніми союзниками, сфера його діяльності є обмеженою. Один шлях, яким вождь може розширити свій контроль над надлишками, це – шлях розв'язання війни. Проте результати війни зазвичай мінімальні, оскільки трофеї – випадкові і непостійні і мають бути розділені з іншими. Щоб розірвати обмеження родового ладу, вождь повинен одержати незалежний доступ до надійних і самовідновлюваних власних ресурсів.

Тоді як родовий устрій встановлює таким чином верхні межі внутрішнього диференціювання, в умовах закритого доступу до ресурсів він видається більш схильним до породження нерівності, аніж до егалітарного розподілу життєвих благ. Розбіжності в статі, віці і в типах робочої сили діють так, щоб створювати опозиції, що руйнують родовий лад зсередини. Крім того, таке руйнування спричинюється конфліктами між окремими представниками чи цілими групами, накладанням суперечливих вимог до людей з боку різних родичів і невиконанням нормативних родових зобов'язань серед близьких чи далеких родин. Усі ці сили й фактори загрожують тривалості родового устрою. Що ж тоді може запобігати його розпаду? Як родові одиниці взагалі пов'язуються між собою в часі?

Здатність родового способу до самовідновлення може полягати у відсутності будь-якого механізму мобілізації суспільної робочої сили поза специфічними відносинами, встановленими системою спорідненості. Опозиції, що зазвичай вичерпуються, є особливим поєднанням специфічного старшого зі специфічним молодшим специфічного походження в специфічному часі і місці, а не загальною опозицією старшого до молодшого як класів. У щоденному житті родовий спосіб містить свої опозиції, конкретизуючи напружені відносини й конфлікти.

Однак у міфові та ритуалі самі опозиції, сповнені реальної загрози в повсякденному житті, драматизуються на рівні універсальності. Хоча в повсякденному житті загальне розпадається на особливе, у міфові та ритуалі особливе розпадається на загальне, передаючи інформацію про природу Всесвіту. Пояснення набувають форму уніфікованих істин. Можна подумати, що таке проектування певних конфліктів на площину універсальних міфічних подій і значень може слугувати для самовирішення тих конфліктів. Ефективність такого механізму мала б залежати від ступеня, до якого реальні конфлікти можуть утримуватися в роздрібненому й сегментованому стані. Постійне нагромадження конфліктів одного виду й одного спрямування може піддати міфоритуальну систему кумулятивному тиску і зменшити її ефективність.

Конфлікти в межах родоплемінних одиниць і між ними можуть також припинятися з огляду на страх перед високою вартістю масової підтримки. Пошук союзників означає перегляд колишніх обіцянок допомоги й запевнення союзників у майбутній підтримці. Таким чином, будь-яка ескалація конфлікту загрожує його розширенням як у часі, так і в просторі. Втім, коли ставки досить

високі, нагнітання напруженості може стати цілком бажаним, приносячи збільшення дарів та обміну жінками для закріплення союзництва. Історію північноамериканської торгівлі хутром можна тлумачити як поступове зростання союзів серед «англійських індіанців» проти «французьких індіанців». Такі союзи можуть також стабілізуватися й укріплюватися через створення міфу й ритуалу, як у випадку ліги ірокезів, що намагалася приборкувати внутрішні конфлікти шляхом спрямування енергії назовні проти спільних ворогів.

Та все ж вирішення конфлікту в родоплемінному способі наштовхується на остаточну межу у вигляді структурних проблем самого цього способу. Загальна конфліктність здебільшого перевищує здатність механізмів родового ладу справлятися з нею. Тоді групи розпадаються. Такі випадки, що часто мають місце, фактично стають важливим джерелом змін. Оскільки ми тенденційно сприймали суспільства як такі, що існували в нескінченному етнографічному сьогоденні та ізольовано одне від одного, то ми ввійшли в оману, розуміючи розпад і поділ родових груп як просте перевпорядкування батьківської групи. Насправді групи, що розділяються, лише зрідка можуть податися до незайнятої території, аби уникнути конкурентів, а здебільшого зазнають тиску від суспільств залежного й капіталістичного способів. Їх відновлення відтак видається винятковим. Більш імовірно, що такі групи зазнають змін, зіштовхуються з обмеженнями у вільному пересуванні.

Відтак соціальні групи, що виникли за принципом спорідненості, аж ніяк не є вільними від внутрішнього диференціювання і зовнішнього тиску до зміни. Диференціальний розподіл часток соціальної праці може сприяти появі впливових управлінців; водночас контакт з іншими групами може піднести людей, здатних полагоджувати розбіжність інтересів і вирішувати можливі конфлікти. Ці тенденції до функціональної нерівності значно посилюються у випадку, коли родові групи вступають у відносини із залежними чи капіталістичними суспільствами. Такі відносини надають можливість для конфіскації й передачі надлишків поза тими, що доступні в межах родинного способу. В такому випадку вожді можуть використовувати ці зовнішні ресурси для блокування функцій родового ладу. Саме тому вожді виявилися сумнозвісними колаборантами європейських торговців хутра й мисливців на рабів на двох континентах. Зв'язок з європейцями відкрив вождям доступ до зброї та цінностей, а отже, до подальшого зовнішнього світу й звільнення від нього родоплемінних обмежень.

Проблема вождівства

Термін *вождь* увійшов у загальний вжиток для позначення визнаного лідера чи голови (від лат.– *caput*) соціально організованої спільноти. Практично цей термін зазвичай застосовувався європейцями до будь-якого тубільця, котрий мав силу впливу і міг сприяти чи перешкоджати їхнім інтересам. Посилання на вождів охоплюють різні види вербування й ступенів

влади і мають незначну аналітичну вжитковість. Фактична здатність будь-якої такої особи управляти соціальною робочою силою і впливати на розвиток міжгрупових відносин залежить від її активів у владній грі; кількості й сили населення, що перебуває під його юрисдикцією; характеру ресурсів у розпорядженні того населення та їх важливістю для чужоземців; а також його військового потенціалу, здатності захищати свої ресурси і протистояти супротивникам. *Таї* з північно-західного узбережжя мав меншу силу, аніж зулуський *індуна*, а *індуна* – меншу за монгольського *хана*. Ці розбіжності також зумовлювали здатність вождя виходити за обмеження родинного способу виробництва і ставати партнером у залежних чи капіталістичних відносинах.

Такі варіації серед «вождів» проливають світло на давню антропологічну проблему «вождівства». У намаганні встановити еволюційне упорядкування культури, вождівство осмислювалося як проміжний між родовими племенами і класовими державами тип суспільства. З такої точки зору вождівство, статус і влада розподіляються певним чином у межах спільної родової лінії, хоча й без надання диференціального доступу до засобів виробництва. Вождь і його високопоставлена лінія сприймаються такими, що діють від імені соціального цілого в координуванні спеціалізованої діяльності, планування і керування суспільної роботи, здійсненні розподілу й веденні війни. Вождівство, таким чином, є «перерозподільними суспільствами з постійним координаційним агентством» (Сервіс, 1962: 144). Тоді як генеалогічний чинник диференціює людей за функціями, які вони виконують, суспільство видається втягнутим у клубок спільних інтересів, спільного походження і загального розподілу. Усі є родичами, як і колись; тільки деякі – ближчими за інших.

Втім поняття способу виробництва зміщує увагу від форми й ідіоми взаємодії між високопоставленими вождями і простолюдом у даному суспільстві до зацікавлення способами, за допомогою яких розгортається суспільна праця. У цьому контексті суспільства, класифіковані як вождівства, виявилися двох досить різних видів: тих, що базуються на родовому способі, де вождь і його послідовники все ще є втягнутими в родові відносини і пов'язані ними; і тих, в яких форма й ідіома споріднення можуть підтримуватися навіть тоді, коли домінуюча група трансформує розбіжності чинів у розбіжності класів, фактично використовуючи механізми споріднення для зміцнення своїх позицій. У цьому другому виді вождівства лінія вождя є фактично зароджуваним класом збирачів надлишку залежного способу.

Постання такого класу може охоплювати низку різних процесів. Зростання населення може збільшити відносну вагомість верховних сімейств. Такий ріст лінії вождя спричиняє його «численні зв'язки різних видів з іншими родовими лініями» (Сервіс, 1962: 149). Дотримання родинних стратегій вимагає від лінії вождя зосередження багатства, отриманого від шлюбних обмінів, у власних руках. У свою чергу, це вимагає контролювання жінками, призначеними для обміну, й заборону доступу до знатних жінок членів

нижчих чинів. Такий контроль над жінками може поширюватися донизу для посилення контролювання елітою родинними обмінами взагалі. Родинні стратегії, окрім того, впливають на випрацювання стратегій успадкування. Ті, хто одержує те, що обмежено членством у привілейованій верстві: товари, стратегічні в шлюбних обмінах і в успадкованому багатстві аристократії, можуть не потрапляти до загального перерозподілу.

Водночас лінії вождя можуть розширюватися «очікуванням родин» (Сервіс, 1962: 166) у межах звичайної зони взаємодії і поза ними. Таке територіальне збільшення високопоставленого персоналу може утворювати безліч центрів влади замість єдиного верховного ухвалення рішень. Члени ліній вождя можуть стати суперниками за верховенство чи створити нові власні володіння, відокремлюючись від материнського тіла. Змагання за владу, у свою чергу, живить процеси нагромадження й перерозподілу. Суперники за владу мають накопичити адекватні «фонди влади» і перерозподілити їх вибірково для набуття послідовників, замість того щоб відкрити ресурси для загального перерозподілу.

У такому ракурсі розподіл уявляється як набір стратегій у формуванні класів, а не як загальна характеристика устрою вождівства як «перерозподільних суспільств». Поланій, якому антропологія завдячує введенням поняття перерозподілу, виявив механізми обміну поза тими, що охоплені «взаємним» чи «ринковим» обміном. Однак необхідно визначити поняття перерозподілу трьома способами. По-перше, слід виявити різні види й сфери перерозподілу. Перерозподіл через влаштування частувань не є ідентичним розподілу постачань для проведення суспільних робіт чи ведення війн або перерозподілу спеціалізованих ресурсів за участі самого вождя. По-друге, слід чітко з'ясувати, що розподіляється, в якій кількості і, найважливіше, для кого. Влаштування ритуальних бенкетів для широкого загалу може відбуватися поряд з привілейованим нагромадженням елітою стратегічних товарів. Бенкети для ветеранів війни слугують ушануванням військової доблесті всього війська, навіть коли полонені і трофейні ресурси диференційовано розподіляються між елітою й простолюдом. По-третє, коли перерозподіл може також слугувати для «придбання» союзників та приборкання потенційних конкурентів втягненням їх та їхніх ресурсів в ієрархічно керований потік предстанцій. У цьому контексті перерозподіл виявляється не своєрідною нормативною альтруїстичною характеристикою типу суспільства, а радше черговою стратегією формування класів.

Отже, у вождівствах другого типу функція спорідненості змінюється від функції управління однаково зорганізованих груп до функції проведення головної розбіжності між соціальними станами. Тепер уже існує аристократія, котра використовує родинні зв'язки як ознаку її ідентичності й особливості, залишаючи верстві простолюдців лише залишкові вимоги. Таким чином, аристократичний клас утворює себе шляхом радикальної зміни зобов'язань спорідненості для утворення соціальної прірви між правителями і їхніми підданими. Вони можуть претендувати на диференціальне

походження від богів чи привілейоване володіння надприродною силою *мана*; вони можуть вимагати розірвання родинних уз своїх підлеглих через покарання перелюбства й кровозмішення (див. Кохен, 1969) навіть у випадку виокремлення себе як особливої верстви через практикування класової ендогамії; і вони можуть вводити спеціальні права на розпорядження військовими трофеями, включно із завойованими племенами, що не входять у їхній статут родових відносин.

Така аристократія часто відщеплюється для завоювання й правління чужинськими народами. У такій роздрібненості та відірваності аристократія підтримує свої окремі зв'язки спорідненості як джерело класової солідарності і як спосіб свого виокремлення з-поміж підпорядкованого їй загалу. Це може відбуватися мирним шляхом, як у випадку, коли не-алурські етнічні групи запросили членів алурських вождівських ліній, здатних викликати дощ і вирішувати конфлікти, поселитися серед них як їхні правителі (Саутхол, 1953). Однак здебільшого войовничі та міграційні аристократії використовують свої надприродні можливості для впровадження власних моделей домінування над підлеглими спільнотами. Прикладом таких хижих аристократій можуть бути толтеки, котрі поширилися від Тули до кордонів Мезоамерики; еліти племен луба й лунда, що прибули з Центральної Африки (див. розділ 7); велика кількість монгольських, тюркських та арабських аристократій, що нав'язали себе сільськогосподарським спільнотам посушливого поясу Старого Світу.

У контексті нашого дослідження слід чітко усвідомити, що соціальна праця розгортається як в економічній, так і в політичній площинах. Родовий спосіб забороняє встановлення політичної влади лише на засадах досягнення згоди серед груп учасників. Окрім того, зв'язки спорідненості встановлюють обмеження обсягів соціальної праці, мобілізованої для досягнення колективних цілей. Соціальна праця може бути об'єднана за рахунок тимчасової конвергенції багатьох окремих зв'язків, але вона знову розсіюється, коли зміна умов вимагає перестановки зобов'язань. Водночас розширення і скорочення родинних зв'язків спричиняє відкритість і мінливість кордонів таких суспільств.

Вождь може стати осердям влади у своїй групі спорідненості, однак якщо він інколи втілюватиме родовий порядок, то стане його бранцем. Вожді, котрі прагнуть прорватися через обмеження родового порядку, повинні впровадити механізми гарантування їм необмеженої влади над ресурсами. Такі вожді мусять або асигнувати частину контрольованої ними робочої сили іншому способу, або ж вступити у відносини з тим способом безпосередньо, виступаючи як данинні володарі чи як учасники капіталістичного виробництва. Здійснення такої зміни потребує новий політичний інструментарій домінування чи то за безпосереднього керівництва самих вождів, чи їхніх представників. У випадку невдачі, люди, яких вони прагнуть змобілізувати, можуть повстати чи відколотися, залишивши їх «з порожніми руками».

На відміну від родового способу, залежний і капіталістичний способи поділяють підлегле їм населення на клас виробників надлишку й клас отримувачів надлишку. Обидва вони потребують механізми домінування для забезпечення переміщення надлишку на узгодженій підставі від одного класу до іншого. Таке домінування може охоплювати, цього разу чи іншого, застосування широкого спектру санкцій, заснованих на страху, надії та милосерді; але воно не може бути захищене без розвитку силового апарата для утримування основного поділу на класи й захисту похідної структури від зовнішніх нападів. Таким чином трибутарний і капіталістичний способи позначені розвитком і встановленням такого апарату, а саме – держави.

Трибутарний спосіб складається з механізмів домінування, що стягають данину від виробників «іншим, ніж економічний тиск» (див. с. 94). Політика в трибутарній державі може впливати на концентрацію і розподіл данини серед конкуруючих категорій отримувачів надлишку, але вона залишається недієвою у прямих відносинах справляння, незалежно від організаційної форми держави.

Капіталістичний спосіб, навпаки, видається економічно саморегульованим. Допоки засоби виробництва належать капіталістам і недоступні робітникам, останні постійно йдуть у найм до перших після завершення кожного циклу виробництва й початку нового циклу. Однак держава відіграє стратегічну роль і в породженні способу, і в його утриманні. Щоб привести спосіб у рух, необхідно передусім накопичити гроші, що дають гроші, конвертувати їх у капітал і створити клас робітників, котрі запропонують свою робочу силу на продаж як товар. У цих подвійних процесах «первісного накопичення» вирішальна роль належить державі. Як тільки впроваджено спосіб, держава мала розгорнути далі свою владу для підтримання й гарантування власності на засоби виробництва капіталістичному класові, вдома і за кордоном, і підтримувати необхідний для способу режим праці і трудової дисципліни. Окрім того, державі слід було забезпечити спосіб інфраструктурою технічних послуг – таких як транспортування й зв'язок. Зрештою, саме новій державі випадає розглядати і регулювати конфлікти між конкуруючими когортами капіталістів у межах її юрисдикції і представляти їхні інтереси в конкурентній боротьбі між державами, де можливо – дипломатією, а де потрібно – війною.

Три способи виробництва, які я виокремив, не становлять ані типи, на які людські суспільства можуть бути класифіковані, ані стадії культурного розвитку. Вони висунуті як конструкції, за допомогою яких можна передбачити деякі стратегічні відносини, що формують умови, в яких минає людське життя. Ці три способи є інструментами для розгляду вирішальних зв'язків, створених серед експансивних європейців та інших жителів земної кулі так, щоб ми могли осягнути наслідки цих зв'язків.

4. Європа: прелюдія до експансії

Спостерігач, оглядаючи світ 800 року, навряд чи звернув би увагу на європейський півострів. На той час Рим уже впав і його місце не зайняла жодна дієва централізована влада. Навпаки, безліч роздрібнених залежних володінь вчинили чвари за сплюндрований римський спадок. Центр політичного й економічного тяжіння змістився на схід до «нового Риму» – Візантії, а також до мусульманського халіфату. Шість століть по тому, в 1400 р., наш мандрівник потрапив би в зовсім іншу Європу і завважив би разючу зміну її стосунків із сусідніми Азією й Африкою. Багато дрібних князівств об'єдналося в більші держави. Останні успішно конкурували зі своїми сусідами на півдні та сході і вже збиралися влізти у свою головну закордонну авантюру. Що ж там відбувалося?

Для відповіді на це запитання слід розглянути принаймні три взаємозалежні проблеми. Перша: в далекій торгівлі сталися події, що змінили позицію Європи із залежної від Азії зони в ключову область торговельного розвитку. Яким же був характер цих змін? Друга: численні дрібні й розпорошені залежні князівства 800 року перетворилися на політично й військово об'єднані королівства. Хто увійшов до тієї консолідації? Врешті-решт, кілька об'єднаних держав прагнули до розширення своїх кордонів спільно з войовничими правителями й класом торговців. Тож які сили спонукали ці держави до експансії і яким був характер цього співробітництва в кожному окремому випадку?

Зміни в далекій торгівлі

Західний середземноморський регіон і Південно-Західна Азія мали давні зв'язки. Періодично рівновага сил зміщувалася від західного сектору до східного і навпаки. Археологічні знахідки підтверджують наявність азійської переваги в надлишковому виробництві, державному формуванні,

ремісничій спеціалізації, містобудуванні та далекій торгівлі. Швидке просування єгипетського й месопотамського розвитку в Егейський регіон у II тис. до н.л. викликало піднесення торгівлі із Західною Європою, що забезпечувала східний сектор необхідними ресурсами й постачала в обмін цінні вироби правителям Заходу. Фінікійці та карфагенці наслідували егейських торговців. Це стало поворотним моментом. У III ст. до н. л. грецька експансія відчинила браму «нестримному потокові народів з Південно-Східної Європи до Сирії, Вавилонії та Ірану, посиленого Малою Азією і навіть Сирією» (Гіршмен, 1954: 225). Римська експансія взяла той самий курс, перетворюючи Єгипет на житницю Риму.

То був початок тривалого падіння Римської імперії. Поступово сільська місцевість домоглася переваг над містами. Різні частини імперії дедалі більше ставали економічно самостійними після 100 року. Виробництво продовольства не задовольняло попит міст, і міське ремісництво перемістилося у внутрішні сільські райони. Славнозвісні політична і юридична системи Риму, який «зосередився на організації непереможної влади шляхом непохитного дотримання порядку і покори в окремих сферах життя» (Дойч, 1954: 10), ставали дедалі менш ефективними. Війська на провінції набували автономності, а околичні області імперії стали панувати над імперським центром.

Коли пересічний ватажок Одоакр Герульський завдав остаточного удару римській армії на заході, Рим «упав» у цьому регіоні. Звичайно, він залишився ще на тисячоліття на своїх східних теренах – у Візантії – новому Римі. Візантія постала і розвивалася на підвалинах, закладених грецькою експансією, з римськими установами й законом, розвиненим урбаністичним життям, релігійною терпимістю до східного християнства і золотим карбуванням, що залишалося предметом заздрощів для Заходу аж до XI ст. У VI ст. вона також розвинула могутній флот, що дав можливість контролювати західні та південні підступи до Візантії і розширювати державу до прикордонних районів Чорного моря, звідки йшло постачання пшениці, деревини й рабів. Це була, по суті, більше Геллеспонтійська влада, аніж середземноморська, адже вона залишала більшу частину Середземномор'я під домінуванням інших претендентів.

Головна частина середземноморського регіону була розділена між ісламом і західно-християнським світом. Іслам почав швидко поширюватися від свого центру в караванному місті Мекка і протягом VII ст. заполонив усю Північну Африку. В другій декаді VIII ст. мусульманські армії зайняли більшість Піренейського півострова; у XIX ст. Сицилія впала під натиском мусульман. Коли столиця ісламського халіфату перемістилася з Дамаска до Багдада в середині VIII ст., ісламський центр тяжіння переміщався на схід із Середземномор'я паралельно східному напрямку просування Візантії. Торгівля з Кавказом, внутрішньою Азією, Аравією, Індією й Китаєм набувала більшої ваги, аніж із західним Середземномор'ям. Середземноморська торгівля, що стала периферійною, здійснюва-

лася торговцями із Сирії і, передусім, євреями, на зразок торговців, відомих як раданіти або аль-радханьї (можливо, від перського *rah dan* – «той, хто знає шлях»), котрі з'єднали «країни франків» з Єгиптом, а Єгипет – з Китаєм.

Економічна історія мусульманського світу все ще недостатньо вивчена, але можна зазначити деякі її головні аспекти. Починаючи з VIII ст., ісламські країни здійснили сільськогосподарську революцію, яка спричинила зміну видів посівних культур, сільськогосподарських методів виробництва та зрошувальних технологій. Ця революція посприяла розвитку колонізації. Сільськогосподарський сектор обумовив збільшення виробництва надлишків, що вкладалися в інтенсифікацію сільського господарства, розширення торгівлі й розвиток міст. З початку IX ст. ісламський світ встановив монополію на золото Судану й скарби Єгипту та Ірану. Все це надзвичайно збільшило масштаби мусульманських торговельних відносин і ремісництва як для внутрішньої еліти, так і для зовнішніх споживачів предметів розкоші.

Таким чином, іслам і східне християнство розподілили між собою на сфери впливу значну частину середземноморського узбережжя; оминаючи, проте, належною увагою морські акваторії. Залишки спадщини Західного Риму дісталися західному християнству, що уособлювався на той час низкою залежних держав під проводом тевтонських ватажків. У західно-християнському світі не збереглося жодного міста, подібного Константинополю з населенням щонайменше в 200 тис. чоловік, (Расселл, 1958), Багдаду – із близько 400 тис. жителів (Адамс, 1965: 115) чи Кордобі – з 90 тис. мешканців (Расселл, 1972: 178). Хоча в сільській місцевості почало зароджуватися паростки міського ремісництва, сільські зони Європи знову звернулися до прожиткового сільського господарства й обмеженого локалізованого товарообміну. Залучені до далекої торгівлі європейські торговці не зникли (Веркотерен, 1967), однак їхня діяльність була затьмарена з VI по VIII ст. сирійцями та євреями, котрі з'єднали Левант з європейським півостровом, областю, що «експлуатувалася на користь Сирії, Александрії та Константинополя» (Льюїс, 1951: 14). Європа постачала переважно рабів і деревину, одержуючи взамін деякі предмети розкоші.

Європейські раби потрапляли на Близький Схід не лише морськими шляхами Середземномор'я, а також разом з дорогоцінним хутром та іншим товаром російськими річками, що впадали в Чорне море. Вони доставлялися варягами, відгалуженням мореплавних народів, котрі вийшли зі своїх *вік*, тобто вузьких морських заток у Скандинавії, для здійснення нападів на європейське узбережжя й доставку рабів на близькосхідні ринки. У IX ст. вони почали підкоряти й колонізувати країни на теренах Англії і Нормандії, Сицилії, Балтійського узбережжя й Росії. Отже, європейський півострів на цьому етапі можна уявити як ділянку суші, оточену водою з трьох боків, на якій переважала далека торгівля з центрами у Геллеспонті та Леванті.

Зародження італійських портів

У IX ст. у цієї торгівлі з'явилися нові конкуренти. Вони прибули з портових міст, утримуваних як візантійські анклави вздовж берегової лінії Італії. Найважливішими з них була Венеція, форпост Адріатики, і Амалфі в Салернській затоці. Спочатку ці міста займали позиції пересічних торгових посередників, які не мали великого значення для влади Леванту. Розбудовуючись на цих початкових засадах, вони, однак, увійшли у сферу державних інтересів поступовою інтенсифікацією торгівлі.

Амалфі був описаний арабським торговцем Ібн Хокалом у 977 р. як «найбільш процвітаюче, найшляхетніше, найславетніше місто в Ломбардії» (цит. за Лопес і Раймонд, 1955: 54). Втім незабаром його спустошили хижі сусіди. Венеція, навпаки, все більше і більше просувалася вперед, обмінюючи західне залізо, деревину, морські снасті та рабів на східний шовк, спеції і предмети із слонової кістки, до яких долучала сіль зі своїх лагун і вироби зі скла.

У X ст. два інші італійських ломбардних порти започаткували комерційну та військову експансію. Це були Піза й Генуя, що на узбережжі Тірренського моря. Відповідаючи на набіги мусульман перетворенням своїх рибацьких човнів на військово-морську флотилію, вони завдавали контрударів на Корсиці, в Сардинії і на північно-африканському узбережжі.

Завдяки успіхам у торгівлі і військовій справі, ці італійські міста схилили баланс обміну між західними й східними частинами Середземномор'я на бік Заходу. Не маючи власних аграрних районів, вони почали розширювати кордони своєї морської торгівлі, дістаючи добру нагоду скористатися новою кон'юнктурою влади і впливу в Середземномор'ї після 1000 року. На той час Візантія, покладаючись на озброєне селянство, розпочала військову консолідацію на суші для захисту від нападів з усіх сторін. Венеція стала дієвим економічним чинником Візантії і збільшила обсяги морської торгівлі.

Політична консолідація

Тоді як італійські портові міста набували ваги в середземноморському регіоні, внутрішні сільські райони на південь і на північ від Альп були втягнуті в процеси економічної й політичної консолідації. Ці процеси діяли на двох рівнях: місцевому й регіональному. Ми вже відзначили, що занепад Риму в Західному Середземномор'ї спричинив крах і демонтування римської юридичної і політичної надструктур, а також переміщення міських ремесел у сільську місцевість. Зростання села й поширення ремісничих технологій створили технічну базу для розвитку нової

форми політико-економічної організації. Це згуртувало селян довкола цитаделі верховного «лорда» (від англосаксонського *hlafweard* – наглядач хліба, той, що годує утриманців). Землероби були прив'язані до лордів цілою низкою різноманітних відносин залежності, всіляко намагаючись різними способами уникати передачі данини від виробників до отримувачів надлишку. Такий устрій гарантував політичну і військову владу будь-якому отримувачу надлишків у його відносинах з колегами, так само як і владу отримувачів надлишку як класу.

Виробництво надлишків значно зросло після 1000 р. внаслідок інтенсифікації й розширення землеробства. Це було особливо характерне для регіонів на північ від Альп, де впровадження трирічного циклу сівозміни за допомогою важкого гужового плуга позначилося абсолютним приростом надлишкового продукту. Розчищення густих лісів континентальної Європи й розорювання європейської рівнини збільшувало посівні площі, які могли приносити надлишки. Ці два процеси відбувалися під егідою власників данини, зміцнюючи політичну владу панівного класу. Зростання виробництва надлишків вело надалі до збільшення військової дієздатності цього класу, який мав бути спроможним оплачувати високу вартість бойових коней і військових обладунків.

Кроки до політичної консолідації під владою центрального королівства залежали від здатності справляти данину для покриття військових витрат і нарощування воєнного потенціалу відповідно до масштабів політичних завдань. По суті, існувало три шляхи досягнення цього. Перший полягав у зовнішній експансії, боротьбі з суперниками й захопленні у них надлишків. Другий шлях вів до пошуку ресурсів, вітчизняних чи трофейних, для обміну їх на необхідні товари чи отримання кредитів. Третій – пропонував розширення королівських володінь, з яких король отримував би все необхідне без посередників. Держави Європи, що розвивалися, наслідували всі три стратегії у різному по'єднанні, в різний час і з різними результатами.

Зовнішні війни

Захоплення зовнішніх ресурсів стало головною політикою іберійської влади Португалії, Леон-Кастилії й Арагону в їхній Реконкісті проти мусульманської Іспанії. Інша спроба застосування цієї стратегії набула форму хрестових походів, здійснюваних королями Франції й Англії відразу після початку консолідації їхньої влади (1096–1291). Офіційною причиною хрестових походів було визволення святих земель від невірних. Однак насправді хрестові походи стали спробою об'єднати зароджувані політичні системи через напад на ослаблених ворогів. Візантія відступала на свої основні терени, залишаючи торгівлю венеціанцям. Халіфат Аббасидів у Багдаді був зруйнований внутрішніми повстаннями і зовнішніми нападами кочівників, можливо, тому, що успішний розвиток його далекої торгівлі критично перенапружив виробляюче данину селянство (див. Андерсон, 1974: 509). Хрестові

походи, в кінцевому результаті, виявилися невдалими, вони в будь-якому випадку не приносили безпосередньої вигоди королям Північно-Західної Європи.

Якщо хтось і скористався з хрестових походів, то це італійські портові міста, які забезпечували вантажоперевезення, збут трофеїв, а по закінченні воєнних дій заснували екстериторіальні колонії у Візантії й мусульманському Леванті. Оскільки французи й англійці відступили, італійські торговці, відтепер підсилені чисельно й впливово зростаючою часткою внутрішніх міст Італії, виявилися готовими до започаткування великої торговельно-фінансової експансії «від Гренландії до Пекіна», за висловленням Роберта Лопеса. У своєму розширенні ця італійська торгова мережа перетнула Альпи, встановивши контакти з південними німецькими містами, а за сприяння Рейнланда – із Фландрією й Англією.

Інша спроба примноження королівських ресурсів шляхом зовнішніх завоювань була здійснена німецьким королем «Священної римської імперії». Затиснений у межах первісних німецьких областей *(Urdeutschland)* своїми могутніми конкурентами, він опинився перед вибором єдиної стратегії в розширенні королівських ресурсів – зовнішніх завоюваннях. Ця стратегія передбачала насамперед захоплення Італії німецькою імператорською короною. Ця спроба зазнала невдачі в 1176 р., коли італійські ломбардні міста-держави об'єдналися, щоб дати відсіч імператору в Легано. Це поклало край централістичним устремлінням німецьких королів.

Торгівля

Друга стратегія полягала в комерціалізації продукованих або захоплених у війнах товарів поряд з іншими засобами стягнення надлишків. Торгівля й війна неодмінно підгодовували одна одну; водночас вони застосовували різні принципи організації. Торгівля вела до формування торгових компаній і федерацій торговців. Війна надавала перевагу розвитку військових фахівців, утримання і забезпечення надійної бази для яких лягало на плечі платників данини. Часом торговці та військові кооперувалися, а часом – розбігалися вусебіч. Як зазначає Едвард В. Фокс:

> Якщо феодалізм як система живився за рахунок сільськогосподарського виробництва індивідуальних маєтностей, то він був тісно пов'язаний з кругообігом донесень і чоловіків у забезпеченні військової оборони. Існування комерційного суспільства залежало від обороту товарів, де можливо – водним транспортом, і послань у формі замовлень і платежів. Це досить різна діяльність, й існує чимало доказів того, що вони зазвичай не змішувалися [1971: 57].

У добу європейського середньовіччя можна виявити деяке зростання держав унаслідок жорсткої конкуренції між політичними силами, що спиралися, з одного боку, на сільськогосподарські центри і військову міць, а з іншого,– на торговельні мережі вздовж прибережних і морських шляхів. Приклад ярмарків Шампаня є

показовим. Ці ярмарки, на які прибували італійські торговці для обміну середземноморських товарів на північні вироби, стали доступними із Середземномор'я через западину, сформовану річками Рона і Сона. Вони процвітали, допоки залишалися незалежними від королівства Франції і «Священної Римської імперії німецької нації». Після захоплення французьким королівством цього регіону в 1285 р. ярмарки занепали внаслідок збільшення оподатковування, частих військових сутичок та введення обмежень на імпорт англійської вовни і фламандської тканини.

Тоді торгівля перейшла до каботажного морського і сухопутного транспортування між Північною Італією і долиною Рейну. Вздовж морських шляхів відбувалося зростання орієнтованих на автономію торгових корпорацій і ліг, на кшталт *консолятів* Каталонії, Марісмаського братерства кантабрійських портів, і торговельних товариств, або ганса, що простиралися від Кельна і Рейнських земель до Любека і Гамбурга в XIII ст. Уздовж транспортних коридорів через Альпи і Рейн сформувалися перепускні держави, тісно пов'язані з рухом товарів через гори, типу Швейцарської Конфедерації і Тіролю. Вздовж Верхнього Дунаю й Рейну в XIII і XIV ст. процвітали торгові палати у південно-німецьких містах і торговельних конфедераціях типу Швабської ліги, Рейнської ліги та Товариства сімнадцяти міст Фландрії і Брабанту. Хоча кожна з цих комерційних федерацій перебувала в залежності від наземних військових володарів, «міста смуги торговельних шляхів від Середземномор'я до Північного моря й Балтики були протягом багатьох століть достатньо сильними, щоб протистояти зусиллям військової адміністрації» (Роккан, 1975: 576).

Розширення королівських володінь

Третя стратегія політичної консолідації – розширення центрального володіння – впроваджувалася в областях майбутніх Франції й Англії. Це був зовсім інакший шлях на відміну від того, що впроваджувався на Піренейському півострові. Португалія й Кастилія були переважно грабіжницькими державами, які існували за рахунок ресурсів мусульманської Іспанії. Ембріоном португальської держави став військовий орден Авіських Лицарів, великий магістр якого став першим португальським королем у 1384 р. Кастильська держава так само трималася на релігійно-військових орденах Калатрава, Алькантара й Сантьяго, заснованих у XII ст. Франція й Англія, навпаки, були сформовані довкола власних володінь своїх королів.

Ядро майбутньої Франції становили безпосередні володіння династії Капетінгів; ця область, названа Францією, захопила долини Сени й Луари. Її сільськогосподарське значення засвідчене тим фактом, що перше документальне свідчення про трирічну сівозміну і сучасні засоби використання тяглової сили стосується саме цієї області. З цієї початкової бази французькі королі розпочали

примноження своїх володінь через війни, клерикальну допомогу і партнерські стратегії. До 1328 р. королівські володіння і феодальні угіддя французької корони разом займали територію майже всієї Франції.

Англія сформувалася тоді, коли група офранцужених вікінгів з Нормандії силою заснувала «англійську Нормандію» за каналом (Дуглас, 1969: 29). Ядро цієї англійської Нормандії створив Вільям Завойовник, розділивши феодальні володіння серед своїх послідовників, а собі забезпечивши в межах кожного графства пряму владу, більшу за владу будь-якого свого васала. Експансійні інтереси англійців і французів незабаром зіштовхнулися. Королі Франції й Англії багато століть воювали за володіння Західною й Південною «Францією». До XIII ст. «англійська» сторона контролювала значну частину «Франції», допоки англійців не було звідти вигнано в 1453 р.

Усі європейські держави розвивалися досить повільно як об'єднання багатьох різних часток і їх поступового розростання. Їхні кордони формувалися по-різному, створюючи карту Європи, і значно відрізнялися від обрисів нинішніх держав, які вважаються неподільними національними одиницями. На тій карті ми, можливо б, знайшли морську імперію, яку утворювали Скандинавія, північне узбережжя Європи і Англія; державу, що включала Західну Францію і Британські острови; союз Східної Франції і Західної Німеччини або державу, що охопила долини Рони і Рейну і розташовувалася між Німеччиною і Францією; союз Німеччини і Північної Італії; державу, що поєднала Каталонію й Південь Франції; Піренейський півострів, розділений на низку північно-християнських королівств і південний мусульманський пояс. Кожне з цих утворень представляє тогочасну реальність і наводить на думку про те, що геополітичні кордони нинішньої Європи потребують уточнень і не можуть вважатися само собою зрозумілими.

Державотворення та експансія

Зовнішні війни, торгівля і внутрішня консолідація спричинили появу нових держав у Європі й цілком змінили відносини між домінуючим Сходом і виснаженим Заходом, притаманні більш ранньому періоду. Однак близько 1300 р. темпи європейського розвитку зазнали нового падіння. Сільське господарство зупинило зростання, можливо, тому, що доступні на той час технології досягли меж продуктивності. Клімат погіршувався, роблячи продовольче постачання менш стійким і ненадійним. Епідемії вражали велику кількість людей, виснажених незадовільним харчуванням. Втім скрутне екологічне становище виявилося лише одним аспектом ширшої кризи, яку інколи називають «кризою феодалізму». Для фінансування воєн та експансії військові збирачі данини збільшили стягнення надлишків, викликавши цим хвилю селянського спротиву і повстань.

Вихід із цієї кризи полягав у встановленні нових кордонів. Економічно це було необхідно для отримання додаткових надлишків. Практично це означало просування в нові області для вирощування там більшої кількості продуктів, а також віднайдення нових запасів продовольства. Така стратегія давала можливість придбання предметів розкоші за нижчими цінами або ж отримання більшої кількості золота і срібла для їх оплати. Це також давало надію на вирішення проблеми, що хвилювала ще римлян, а на 1200 р. стала критичною – припинення відпливу золотих зливків на Схід. Вирішення цієї кризи потребувало розширення масштабів й інтенсивності воєн: збільшення виробництва зброї та кораблів, підготовку солдатів і моряків та фінансування воєнних операцій і спорудження сторожових застав.

Криза феодалізму була вирішена економічно шляхом визначення місцезнаходження, захоплення й розподілу ресурсів поза європейськими кордонами. Рух до Нового Світу, закладення фортів і встановлення торговельних пунктів уздовж узбережжя Африки, вхід до Індійського океану і китайських морів, а також поширення торгівлі хутром поза арктичними лісами Америки й Азії – все це було засобами досягнення поставлених завдань. У кругообіг вступали нові товари: тютюн, какао, картопля, тюльпани. Африканське золото й американське срібло, як зазначив Бродель, давали змогу Європі існувати не на свої кошти.

Однак збільшення запасів і форм багатства, що перебували в обігу в Європі, було недостатнім. «Первинне нагромадження» потребувало не лише захоплення ресурсів, але також і їхню концентрацію, організацію й розподіл. Такі дії виходили за межі компетенції будь-якої окремої торгової фірми чи гільдії, будь-якого окремого військового угруповання чи бюрократичного апарату. Намагання здійснити їх сприяло появі всеосяжних організмів, що могли зосередити такі великомасштабні експансіоністські й комерційні зусилля, а також згуртувати для такої мети народні маси, що виробляли надлишок.

Такими всеосяжними організмами, що постали, були держави з високим ступенем концентрації влади в руках окремого правителя і його наближення, як у Португалії та Іспанії, або групи правлячої олігархії, як у Сполучених Провінціях Нідерландів. По суті, такі держави були політичною коаліцією між централізованою виконавчою владою і класом торговців. Держава купувала зброю й кораблі. Товарами, здобутими за допомогою зброї, оплачувалися послуги найманців, виготовлення рушниць і гармат, розбудова флоту. Озброєні торговці, промишляючи грабіжництвом за кордоном, мали потребу в державі, яка захищала б їх від конкурентів і забезпечувала бюрократичним апаратом для утримування й об'єднання захоплених територій. Водночас держава мала потребу в торговцях, котрі поповнювали б казну Корони чи фінансували експедиції, а також займалися б збиранням, відправкою і продажем товарів, отриманих за кордоном, і, що ставало дедалі актуальнішим,– добуванням та експортуванням товарів у віддалені куточки володінь. Різні дослідники наголошують то на бюрократичному

характері експансіоністської держави, то на надлишковому виробництві сільських власників як її базисі, то на її зв'язках з торговцями, схильними до закордонних грабунків і легких прибутків. Державам, що виникали, були притаманні всі ці ознаки в різній комбінації складових елементів.

Ключовими державами, що здійснювали експансію за кордоном, були Португалія, Кастилія-Арагон, Сполучені Провінції, Франція й Англія. Кожна з них постала в результаті певних обставин і стратегій. Кожна розвинула розмаїття класів, зосереджених довкола центру держави. Кожна спрямовувала людей і ресурси на виконання завдань завоювання й торгівлі і кожна претендувала на свою частину земної кулі, впливаючи, у свою чергу, на великі спільноти. Кожна намагалася перекрити іншим доступ до внутрішніх і зовнішніх ресурсів, залишити своїх конкурентів поза грою в експансію. Ми розглянемо кожне з цих політичних формувань, щоб простежити, як вони розвивалися, використовуючи ресурси військової й комерційної експансії, а потім досягли межі політичної економіки, заснованої на комерційному багатстві.

Португалія

Португалія була першою з європейських держав, яка перетворилася на центр експансіоністської діяльності в пошуках багатства. Вона є найзагадковішою з держав, втягнутих у розширення. Наприкінці європейського середньовіччя це була бідна країна з населенням у мільйон осіб. Незабаром вона заснувала колонії аж у Бразилії в Америці, Мозамбіку в Африці та Малацці в Південно-Східній Азії. У 1725 р. архієпископ Гоа міг усе ще мріяти про португальську імперію, створену на засадах Господніх «надійних обіцянок підкорення всієї земної кулі» (цит. за Боксер, 1973а: 376). Та все ж до 1800 р. вона занепала до рівня другорядної держави. Особливо дивовижним видається її влада й запал на початкових етапах експансії, що мала таку обмежену базу природних ресурсів.

Португалія зароджувалася як прикордонне феодальне володіння іспанського Леона. Подібно до Леона, вона розвивалася поступово, в міру просування зграй мародерів-лицарів і поселенців на південь до земель мусульманської Іберії. Проте, на відміну від Іспанії, вона рано здобула політичне визнання. У 1147 р. Лісабон був захоплений мусульманами; у 1249 р. Сільвес, остання мусульманська цитадель, впав під натиском португальських солдатів. У 1385 р. нове королівство завдало поразки кастильцям, утримуючи свою цілісність у часи правління династії, заснованої Великим магістром релігійно-військового ордену Авіссів.

Хоча португальці згодом вирушать до віддалених куточків земної кулі, країна залишалася у значній залежності від сільського господарства протягом усієї своєї історії. І це за умов, коли більша частина її території відзначається надмірною крутосхильністю чи кам'янистістю, несприятливими для землеробства, і з низьким

рівнем і нерегулярністю опадів, а тому – з досить низькою врожайністю. Однак значна кількість її населення працювала на землі, переважно на умовах оренди, що забезпечувало довгострокову зайнятість для землеробів через платежі натурою або грошима (що сягали від однієї десятої до половини річного виробітку) і через безоплатний відробіток від двох до трьох днів на тиждень.

Залежність від сільського господарства також спрямовувала увагу країни на внутрішні землі, подалі від моря. У холодній течії, що омиває Португалію і західне узбережжя Африки, існував рибний промисел, але він гальмувався несприятливими потоками й вітрами, а також браком достатньої кількості захищених портів. Попри свої морські звитяги, Португалія ніколи не мала великого контингенту мореплавців і потребувала укомплектування свого флоту моряками. Португальці також потребували більше кораблів. Оскільки в Португалії не було достатньої кількості деревини для суднобудування, то значна кількість цієї сировини і морського оснащення слід було імпортувати. Навіть у часи свого розквіту Португалія володіла лише 300 океанськими кораблями (Боксер, 1973а: 56). Після зовнішньої експансії більшість португальських кораблів споруджувалися в Гоа (Індія), де деревина постачалася з тикових лісів західного узбережжя, і в Байю, де використовувалися бразильські лісоматеріали. Нестачу своїх моряків португальці часто компенсували вербуванням інших європейців, азіатів і африканських рабів.

На батьківщині військова знать, звільнена від оподаткування і володіюча статусом недоторканності, а також великий штат чиновників утримувалися за рахунок сільськогосподарської ренти й податків. Зменшення кількості населення внаслідок епідемії чуми «Чорна Смерть» у XIV ст. сприяло зниженню орендної плати на землю в сільській місцевості й водночас міграції селян до міст у надії більших заробітків. Дефіцит сільськогосподарської робочої сили, ймовірно, спонукав знатних рантьє братися до зброї й вирушати у пошук альтернативних джерел робочої сили за кордоном. Зі 150 тис. африканських рабів, захоплених португальцями між 1450 і 1500 рр. (Боксер, 1973а: 31), частину було послано на щойно окуповану Мадейру й Азорські острови, де виробляли цукор і вирощували пшеницю, а частину продано до Італії й Іспанії. Однак більшість із них потрапила до Португалії і стала новим джерелом примусової робочої сили. Водночас військова еліта втратила значну частину своєї політичної влади після війни з Кастилією в 1385 р., коли більшість «старої знаті» було знищено чи відправлено на заслання за лояльність до кастильців. Це проклало шлях «новій» знаті, котра підтримала династію Авіссів, а також збільшило політичну вагу торгового класу.

Торговці досягли значного процвітання наприкінці XIV ст., особливо в Лісабоні й Опорто. Вони займалися сільськогосподарською продукцією, торгуючи спочатку зерном, а пізніше – оливковою олією, вином, корком і барвниками для англійських тканин. Завдяки підґрунтовим соляним покладам в Сетубалі вони постачали Європу значною кількістю солі, необхідної для зберігання м'яса й риби.

Попри такі вагомі досягнення, навряд чи можна говорити про вихід торгової верстви з-під залежного контролю, як це роблять деякі дослідники. Найбільшим торговцем була сама Корона в особі Інфанта Дом Енріка (більше відомого як принца Генрі-мореплавця). Дом Енріке ввійшов в історію своєю пристрасністю до мореплавства й картографії. Свою бурхливу діяльність він фінансував за рахунок надходжень від торгівлі в Західній Африці й на островах Атлантики, ліцензіювання рибальства за Альгарве, імпорту барвників і цукру до Португалії і від контролю над внутрішнім миловарним виробництвом – і все це всупереч численним протестам у Португальській асамблеї. Він був і архітектором португальського захоплення в 1425 р. Сеути, одного з кінцевих пунктів торгівлі золотом через Сахару. Енріке також мав зиск із захоплення й продажу рабів, захоплених у рейдах уздовж західно-африканського узбережжя. Згодом Корона встановила власну монополію на імпорт золота, рабів, спецій і слонової кістки, а також усіх прав на експорт і реекспорт. Торговці отримували прибуток від усієї цієї діяльності через концесії й контракти, але вони ніколи не мали влади, необхідної для зміни класової структури країни будь-яким дієвим способом.

Кастилія–Арагон (Іспанія)

Іншою впливовою силою на Піренейському півострові була Іспанія, що досягла політичної єдності із союзом корон Кастилії й Арагону в 1469 р. Коли німецькі вторгнення з півночі і мусульманські набіги з півдня зруйнували адміністративну цілісність римської провінції Іспанія, на півночі залишилися дрібні держави. Поступово вони об'єдналися в подвійні держави Корони Кастилії і Корони Арагону, що включала Князівство Каталонії й Королівство Арагону.

У XIV ст. союз між цими двома державами не був стійким. Кастилія, що піднялася проти мусульманської Аль-Андалусія, зациклилася на своїй військовій ролі, розподіляючи завойовану землю у великій латифундії військовій знаті, котра керувала завоюванням. Це створило наприкінці XV ст. такий спосіб землевласності, коли 2 чи 3% населення володіли 97% землі, більшість з яких перебувала в руках кількох родин (Елліот, 1966: 111). Основним заняттям на кастильській території стало розведення домашньої худоби, особливого виду овець для виробництва мериносової вовни, з якої виготовляли тканину в Нідерландах.

Країни Корони Арагону, навпаки, були поступово колонізовані поселенцями, котрі утворювали невеликі громади, між якими земля була більш рівномірно розподілена, аніж у Кастилії. Водночас Корона Арагону об'єднала торговельне князівство Каталонії і переважно сільський Арагон. Каталонія була в XIII і XIV ст. процвітаючою торговельною державою з морськими торговими зв'язками з Левантом. Втім у XV ст. вона не витримала конкуренції

з генуезцями. Генуя не лише послабила каталонський вплив у Середземномор'ї, а й перекрила його, вступивши в комерційні та фінансові відносини з Кастилією. Ця коаліція генуезьких фінансистів і шляхетних кастильських виробників вовни фактично загальмувала каталонський торговельний розвиток і звела нанівець дієвість каталонського текстильного виробництва й експорту. В кінці XIV і в XV ст. Каталонія зазнала подальшого економічного занепаду внаслідок низки великих селянських повстань проти данницьких («феодальних») податків і через відкриті конфлікти в містах між торговою аристократією та дрібними торговцями й ремісниками.

Союз між Кастилією й Арагоном поєднав двох досить нерівних партнерів і забезпечив панування Кастилії над Арагоном, що було тоді «суспільством, змушеним відступити» (Елліот, 1966: 42). Це надало лідерство у новій іберійській державі шляхетним власникам величезних отар овець. Вони були зорганізовані в могутнє товариство вівчарів – *места*, яке захищало їхні соціальні та політичні інтереси перед державою в обмін на сплату податків Короні. Експорт кастильської вовни через північні порти ввів цю Кантабрійську периферію у сферу інтересів кастильської військової знаті.

Вирішальний кастильський перехід до пасторальної економіки не лише загальмував індустріальний розвиток в іспанському королівстві, а й зменшив здатність інших класів протистояти домініону військових збирачів данини. Не торговельний та індустріальний розвиток, а війни та захоплення людей і ресурсів стали домінуючим способом соціального відтворення. У цьому контексті завоювання Нового Світу постає лише продовженням Реконкісти в межах Піренейського півострова. Надходження срібла з Нового Світу з початку XVI ст. й надалі гальмувало іспанський промисловий розвиток через зростання цін та інфляцію, роблячи його неконкурентоспроможним порівняно з промисловою продукцією Нідерландів.

Щоправда, срібло Нового Світу примножувало казну Корони. Іспанські вівці й американське срібло спричинили великомасштабні воєнні операції іспанців у Європі, а також зростання королівської бюрократії, утримання якої перевищувало можливості іспанської економіки. Дефіцит платіжного балансу гасився позичками від іноземних фінансистів, які охоче надавали їх під заставу майбутнього імпорту срібла чи податків на продаж вовни. Іспанія, таким чином, ніколи не випрацювала послідовної економічної політики; імперська бюрократія слугувала своєрідним трубопроводом викачування національного багатства в італійську, південно-німецьку та голландську скарбниці. Вигнання з Південної Іспанії 250 тис. не навернених на іншу віру мусульман між 1609 і 1614 рр. завдало удар по іспанських сільських господарствах через припинення орендних платежів землевласникам, котрі не могли відшкодувати свої застави. У середині XVII ст. навіть іспанське експортування вовни почало зазнавати невдачі в конкуренції з англійцями. Торговельний флот занепав, і до кінця XVI ст. іспанські суднобудівники вже не могли

ефективно конкурувати з новими технологіями північноєвропейських верфей. Капітал почав чимраз більше перетікати в приватні позички й урядові зобов'язання, що давали вищі прибутки, аніж інвестиції безпосередньо у виробничі сфери. На 1600 р. Іспанія вже була тим світом розпаду і розчарування, який Мігель Сервантес майстерно зобразив у своєму «Дон Кіхоті». Іспанська економіка стала просто пропускною спроможністю торговельного багатства для інших економік, «матір'ю іноземців, мачухою іспанців».

Міжнародний кругообіг торговельного багатства

І в Португалії, і в Кастилії-Арагоні іноземні торговці стали відігравати стратегічну роль в економіці. Португалія шукала й знайшла необхідне багатство і комерційну підтримку в італійському місті Генуя, яке тоді змагалося з Венецією за встановлення контролю над торгівлею з Левантом і прагнула опікуватися португальською торгівлею як способом прорватися крізь встановлені обмеження Середземномор'я. Генуезькі торговці з'явилися в Португалії в XIII ст., і на початок XIV ст. Лісабон став головним центром генуезької торгівлі. Зі свого боку, генуезці оселилися в Севільї у XV ст., де брали участь у фінансуванні іспанських рейдів у Західну півкулю в XV і XVI ст. Головними учасниками цього процесу були родини Спінолів, Центуріонів, Юстініанів і Доріїв. І, звичайно, не випадково Колумб працював на Центуріонів у Лісабоні в 1477 р., а в 1478 р. провів свій медовий місяць у круїзі до Мадейри з метою закупівлі цукру для них (Пайк, 1966: 154, № 58; 206, № 2). Кошти на перший і другий рейси Колумба надійшли від Франциска Пінело (італійською – Пінеллі). До генуезьких фінансистів незабаром приєдналися Фуггери й Велсери з Аугсбурга в Південній Німеччині, чиє зростаюче процвітання із середини XV ст. завдячувало південно-німецькій торгівлі з Венецією і гірничо-видобувним операціям в Альпах та Карпатах.

Генуезьке й баварське фінансове зростання сприяло розквіту міста Антверпен, розташованого в гирлі річки Шельда в Брабанті. На початку XV ст. воно було ще незначним портом, а вже між 1437 і 1555 рр. його населення зросло з близько 17 тис. до понад 100 тис. мешканців (Расселл, 1972: 117; Сміт 1967: 395). Маючи вихід до морських шляхів, він був також і кінцевим пунктом сухопутного шляху з Венеції до Рейну і зв'язковою ланкою у союзі міст Ганза в північних морях. Коли герцог Бургундії, у межах якої був розташований Антверпен, став імператором Чарльзом V, сфери впливу міста зросли до охоплення морських шляхів транспортування срібла із Західної півкулі. Відтак у першій половині XVI ст. Антверпен став центром міжнародної кредитно-платіжної системи. Генуезькі й баварські банкіри незабаром вкладали свій капітал в американський

флот, що займався перевезенням срібла, і мали відсотки з податкових надходжень Кастилії, отриманих через надання авансів імператорській короні; у цей спосіб срібло текло на північ до Антверпена і в його міжнародні канали.

Проте домінування Антверпена і його покровителів виявилося нетривалим. Іспанська корона вперше стає банкрутом в 1550 р. Незабаром, у 1566 р., в Нідерландах спалахнуло повстання; бунтівні «морські жебраки» оточили Антверпен з моря, а іспанські війська звільнили його в 1576 р. в компенсацію своїх витрат. У 1575–1576 рр. іспанська Корона зазнала свого другого банкрутства, втягнувши в нього баварські торговельні палати. Однак генуезці твердо трималися свого курсу і контролювали імперські ресурси, що тепер дедалі більше надходили до Ґенуї. В результаті вони стали «операторами міжнародних платежів, прибутків як із Європи, так і з решти світу, не безперечними, а досить сильними власниками політичного срібла Іспанії з 1579, а можливо, і навіть з 1577 року» (Бродель, 1972: 393).

Але, у свою чергу, генуезці були витіснені на початку XVII ст. Амстердамом і його голландськими містами-союзниками. Амстердам відтепер став європейським центром міжнародної платіжної системи, приймаючи іспанське срібло та португальське золото в обмін на товари, виготовлені в Північній Європі. Важлива місія в цьому відводилася португальським «новим християнам», вихрещеним або таємним євреям, котрі емігрували в Амстердам, щоб уникнути економічного тиску і релігійного переслідування в Іберії. Вони відігравали чільну роль у португальській торгівлі рабами і цукром у Новому Світі, а відтепер вони надали свій капітал і досвід у розпорядження голландцям.

Сполучені Провінції

Португалія та Іспанія, намагаючись вирішити проблеми своїх розширених імперій, зіштовхнулися з новим конкурентом в особі мореплавців і рибалок голландських Нідерландів. У XV ст. голландці піднялися на хвилі морської торгівлі між Балтикою і Західною Європою, транспортуючи балтійське зерно і деревину, а також шведський метал на захід і привозячи сіль і тканину на північне узбережжя в рейдах на схід. Після того, як оселедець в 1452 р. мігрував з Балтійських вод до Північного моря, вони збільшили виловлювання риби, їхньої «основної золотої копальні». Ця балтійська торгівля завжди залишалася економічно важливішою за голландську торгівлю з Азією й Вест-Індією. Голландська експансія в інші моря зміцнила цю пристрасність до морської торгівлі.

У фінансуванні такого підприємництва за кордоном голландці спочатку покладалися на іноземний капітал, головним чином, італійських і південно-німецьких банкірів. Коли Чарльз V приєднав Нідерланди до своєї заокеанської імперії, він надав їхнім торговцям привілеї, якими користувалися іспанські торговці в іспанських портах. Відтак, голландські торговці скористалися і з потоку золотих зливків, що йшов через Лісабон і Севілью, і нагромаджували

значний капітал для вкладення його в незалежну від іноземних фінансистів бізнесову діяльність.

Початок Реформації й прийняття голландцями протестантства призвело до розриву з католицькою Іспанією і до восьмидесятилітньої війни між Голландською республікою Сполучених Провінцій та іберійцями. Як це не парадоксально, але Сполучені Провінції вийшли з цієї затяжної війни ще могутнішими не лише у військовому відношенні, а й фінансово. Повстання зміцнило союз кількох голландських міст, кожне з яких управлялося місцевою елітою торгових олігархів, так само як і союз між цими морськими елітами і данницькими володарями доберегових провінцій. Вітаючи релігійних дисидентів з Валлонії і Фландрії, а також португальських та іспанських євреїв, нова Республіка значно примножила свої фінансові запаси й знання. Якщо до 1585 р. голландські кораблі рідко з'являлися в Середземномор'ї, то після цієї дати вони стали там завсідниками. Пряма голландська торгівля з Бразилією зростала, допоки голландці контролювали від половини до двох третин транспортної торгівлі між Бразилією і Європою до 1621 р. Примітно, що протягом тривалої війни голландські купці продовжували торговельні відносини з ворогом. Іспанський і португальський флоти потребували деревину і морське начиння, які голландці привозили з Балтики; мито, сплачуване голландськими торговцями за дозвіл на торгівлю з ворогом, були головним джерелом прибутків держави для продовження війни (Боксер, 1973б: 23–24). У XVII ст. в результаті такої великої торгівлі Амстердам став центром європейської торгівлі золотими зливками, і цю позицію він зберігатиме впродовж двох століть.

Однак у другій половині XVII ст. голландська гегемонія досягла свого зеніту й почала занепадати. Балтійське зерно втрачало свою значущість на ринках Європи, це послаблювало голландський вплив (Гламанн, 1971: 42–44). Водночас Сполучені Провінції почали потерпати від конкурування з Англією, що збільшувала обсяги експорту зерна у відповідь на депресію і почала обкладати податком голландські товари, заохочуючи таким чином розвиток англійських галузей промисловості. Недешеві війни також позначилися на голландській економіці, оскільки для їх фінансування зростав податковий тиск.

Виникає запитання, чому ж тоді Сполучені Провінції не взяли курс на промисловий розвиток? На це є кілька причин. По-перше, мореплавство, суднобудування і пов'язана з ними діяльність залишалися досить вагомими й вигідними. По-друге, прибутки від комерційної діяльності були досить високими, значно вищими за інвестиції у текстильне виробництво. По-третє, сільське господарство в Сполучених Провінціях уже було капіталомістким і спеціалізованим, з високою заробітною платою, а отже в ньому не було збіднілого селянства – джерела дешевої робочої сили для промисловості, як це мало місце в Англії. По-четверте, голландський розвиток був заснований швидше на здатності перетворювати в капітал знання й послуги, аніж на власній потужній ресурсній базі. Населення Сполучених Провінцій було незначним. Воно зросло з

275 тис. у 1514 р. до 883 тис. у 1680 р.; а потім скоротилося до 783 тис. у 1750 р. Фактично, трудові ресурси були недостатніми навіть для торговельного флоту, і у XVIII ст. на голландські кораблі наймали велику кількість скандинавів та північних німців. Окрім того, Сполучені Провінції не мали покладів ні вугілля, ні залізної руди, якими була достатньо забезпечена Англія. Зрештою, Республіка завжди була державою, що складалася з відносно автономних держав урбаністичного типу, кожна з яких мала свою торгову олігархію. Що спрямовувало їх в одне русло, то це домінуючі позиції Амстердама і їхній розвиток у добу голландського панування. У кризові періоди зростаюча фракційна боротьба наштовхувалася на здатність партнерів голландського союзу формувати й провадити спільну політику. Після 1688 р. почався відплив голландського капіталу в Англію, де він інвестувався в англійську Ост-Індську компанію, Англійський банк і на погашення британського національного боргу, а також у нові галузі промисловості. За цю ініціативу Нідерланди були «покарані». Першість перейшла до рук їхнього головного конкурента.

Франція

Франція є прикладом іншої реакції на кризу феодалізму. Вона була батьківщиною класичного політичного феодалізму, що використовував законну форму відносин між сеньйорами і васалами для зведення великої споруди ієрархічних відносин з королем на її вершині. Тут головний поштовх політичної консолідації був спрямований на перетворення феодальної піраміди, очолюваної королем, на мережу відносин патрона-клієнта, що охопила б усю Францію і підпорядковувалася королю через його контроль головних ресурсів (див. Кьонігсбергер, 1971: 6). Така трансформація була досягнута у Франції шляхом нагромадження внутрішніх сільськогосподарських надлишків, а не закордонної експансії. Водночас французька Корона уникала, ревніше за правителів Португалії чи Кастилії і Арагону, залежності від іноземних фінансистів і відповідних міжнародних конфліктів.

Ми вже розглянули, як майбутня Франція поставала з маленької, але родючої центральної області, що контролювала річки Сену й Луару в середній течії. Спочатку король був усього лише *першим серед рівних* могутніх феодальних васалів, але він набував щораз більшої влади, розширюючи королівські володіння в усіх напрямках, допоки в 1328 р. вони не охоплювали половину тієї території, що нині є Францією. Інша половина земель перебувала у феодальних володіннях Корони. Однак у процесі експансії французький король не лише вигнав англійців та їхніх феодальних власників, а й установив панування над потенційними конкурентами в Аквітанії на Заході та Оккітанії на Півдні. Це надало в розпорядження Корони додаткові сільськогосподарські ресурси, а також підкорило політичному центру в Парижі морські землі Заходу і Півдня, включно з торговельними містами Нант, Бордо й Тулуза. Починаючи з XV ст., економічні й політичні потреби центральної області французької монархії підпорядковували й обмежували комерційну діяльність

вздовж Атлантичного узбережжя, втягуючи Францію в європейську експансію (Фокс, 1971).

Хоча король встановив контроль над усією Францією, він не міг кинути прямий виклик правам знаті на справляння надлишків із селянства. Селянство одержало право на сплачування оренди грішми чи натурою, а не трудовою повинністю на фермі чи в маєтку збирача данини. Селянство самотужки займалося виробництвом, землевласники справляли свою частку врожаю як данину для продажу на ринку. У цьому відношенні король був найшляхетнішим, оскільки утримував себе за рахунок власних угідь. Велика частина володінь забезпечувала йому відповідну могутність, але допоки знать залишалася звільненою від оподатковування, фінансові ресурси Корони були обмеженими. Король намагався капіталізувати торгівлю і кредитові відносини з італійськими містами, однак їх занепад позбавив його можливості одержати ті кошти.

Врешті-решт, король спробував вирішити цю проблему створенням власної знаті – знаті мантій на противагу знаті меча – шляхом продажу посад і чинів торговцям та людям вільних професій. Серед нової знаті були сільськогосподарські податківці, що поповнювали казну Корони в обмін на права збирати й зберігати податки. Податки сплачувалися селянством і торговельними та мануфактурними підприємцями. Прибуток, отриманий з податків, був величезний – приміром, у десять разів більший, аніж в Англії (Файнер, 1975: 128), однак його високі ставки загальмували розвиток сільського господарства, а також придушили торгівлю й промисловість. Селянство було переобтяжене; буржуазія також перебувала під тиском виживання (Валлерстейн 1974: 297).

Ця система відносин між королем, старою знаттю, новою знаттю й селянством була зруйнована Французькою революцією 1789 року. Революцію здійснили селяни, повставши проти своїх знатних рантьє, бідні ремісники і поденні робітники (підмайстри) Парижа, а також збідніла буржуазія. Це була революція проти аристократії, внаслідок якої селянство звільнилося від данини й проклало шлях для членів «третього стану». Однак це не була революція, що очистила шлях для капіталістичного розвитку. «Буржуазія», яку вона звільнила, була не класом індустріальних капіталістів, а «дрібною» буржуазією з числа ремісників, власників крамниць, дрібних торговців і місцевих підприємців. Франція ще мала чекати на Велику індустріалізацію в другій половині XIX ст.

Межі торговельного обігу

Ми вже розглянули, як три європейські держави – Португалія, Іспанія та Сполучені Провінції – пережили стадію торговельної експансії за кордоном, зазнавши внаслідок цього значного спаду. Четверта держава, Франція, спрямувала свої потуги на внутрішню консолідацію, обмежуючи діяльність приморських територій шляхом централізації влади у Парижі.

Союз держави й торговців, який уможливив розквіт Португалії, стався на початку XV ст., набув інерції у XVI і занепав у XVII ст. Метюенська угода 1703 р., за якою англійський текстиль почав експортуватися до Португалії в обмін на імпорт портвейну до Англії, констатувала той занепад. Іспанія – союз держав на чолі з правителями Кастилії, розширилася в XVI ст. для створення імперії від Флориди до Чилі і від Карибського моря до Філіппін. Однак на початок XVII ст. Іспанія перебувала в занепаді, марячи фантазіями минулої величі в пітьмі декадентської реальності. Навіть розважливі спроби у XVIII ст. династії Бурбонів зупинити той спад засобами «прикладного просвітництва» виявилися марними. У свою чергу, Сполучені провінції успішно виступили проти Іспанії в 1566 р. і розширилися за кордоном у XVI і XVII ст.; однак вони досягли меж своєї могутності наприкінці XVII ст., потрапивши під зростаючий тиск англійців. У XVIII ст. Франція почала витісняти Англію з Індії і Північної Америки. Затримавши розвиток своєї промисловості і не використавши свої морські можливості, вона, однак, опинилася віч-на-віч з цією проблемою як наземна держава, нездатна конкурувати з флотом і промисловою могутністю Англії.

XVII ст. стало вирішальним для державотворчих процесів. Держави, яким вдалося подолати «кризу феодалізму» у XV ст., зазнали економічної депресії і зіткнулися з політичними проблемами в XVII ст. Піренейський півострів став яскравим прикладом цього. Там надлишки, незалежно від характеру їх справляння, витрачалися на військові та політичні потреби держави і на судову систему. Постійні війни й грабіж сприяли стабільності позицій залежних землевласників і навіть зростанню їхньої влади. Продовження Реконкісти в Америках зміцнювало військову і суспільну владу короля і знаті й водночас спричиняло економічний застій у містах та в сільській місцевості. Заразом збільшення воєнних витрат поглинало ресурси чи віддавало їх кредиторам Корони. У Франції надлишковий продукт був зосереджений у руках короля і використовувався для знищення чи підкупу внутрішньої опозиції і для ведення зовнішніх війн, від чого потерпали економічний і політичний розвиток держави. Голландський уряд був значно скромніший у витратній частині бюджету на власні потреби. Однак світова комерційна експансія акцентувала на посередницькій ролі голландських торговців, навіть тоді, коли вона сприяла розвитку допоміжних мануфактурних галузей торгівлі і корабельної справи, приміром, суднобудування й забезпечення морських складів. Голландський випадок засвідчує те, що не великі витрати на війни чи життя королівського двору спричинили кризу, а швидше нездатність використати військові здобутки і комерційну діяльність для нового виробництва надлишку. Ця здатність залежить від перетворення комерційного багатства в капітал.

За економічною й політичною кризами держави XVII ст. крилася більша криза, викликана неспроможністю комерційного багатства трансформувати засоби спрямування робочої сили на продукування нових ресурсів. Ми вже відзначили відмінності між капіталізмом і використанням багатства для одержання прибутку. Європейські торговці дійсно робили гроші і нагромаджували багатство. Вони

торгували хутром, спеціями, рабами, золотом і сріблом. Вони розгортали регіональну спеціалізацію через розвиток основної торгівлі, обмінюючи зерно, вирощене тут, на сіль, видобуту там, тканину, виткану в одному місці, на залізо, виплавлене в іншому. Вони заснували комерційні мережі, що дали змогу з'єднати людей і знаряддя праці й, у такий спосіб, виробляти у великій кількості предмети споживання для централізованого продажу. Вони вплинули на формування товарообігу. Вони провадили *комерцію* в тому розумінні, як це уявляв собі берберський соціолог XIV ст. Ібн Хальдун:

> Слід знати, що комерція – це пошук зиску шляхом примноження стартового капіталу, коли предмети споживання купуються за вигідною ціною і перепродуються за значно вищою ціною, байдуже, чи цими предметами споживання є раби, зерно, тварини чи текстиль. Це примноження називається прибутком. Прибуток отримується шляхом нагромадження товару й очікування коливальних тенденцій зростання ринкових цін, що дає великі прибутки; або транспортування зазначеного вище товару до іншого регіону, де попит на нього є значно вищим, що також приносить великий прибуток [цит. за Родінсон, 1966: 47].

Європейські торговці навіть змінили повсюди організацію й умови праці, які застосовувалися для створення товарів на продаж. Однак що вони *не* робили, так це не використовували своє багатство як капітал для придбання й перетворення засобів виробництва й приведення їх у дію через купівлю робочої сили, виставленої на продаж робітничим класом.

Англія

Лише Англія здійснить крок від нагромадження й розподілу комерційного багатства до ретельної капіталістичної трансформації. Однак якщо поглянути на Англію періоду до 1400 р., то вона видалася б найбезнадійнішим кандидатом на пізніше домінування. Вона була ексцентричною за своїм географічним розташуванням поза берегами Європи, і курс її розвитку є особливим порівняно з континентальними державами. Завоювання її території франкомовними нащадками норвезьких вікінгів у 1066 р. принесло уніфіковану фінансову й судову систему під контролем короля. Ця система базувалася не на складній і централізованій бюрократії французького типу, а на партнерських відносинах місцевої знаті. Витрати на уряд були, таким чином, значно скорочені. До того ж податковий тиск був розподілений більш справедливо, ніж у Франції. Англійська знать сплачувала податки, тоді як французька знать була звільнена від них аж до Революції 1789 р. З огляду на острівне положення, Англія була відносно захищеною від нападів з континенту, і після того, як англійських королів витіснили з Франції, країна звільнилася від великих витрат на наземні та морські війни, які лягали тяжким тягарем на плечі її пізніших континентальних конкурентів.

До кінця XIV ст. Англія була переважно сільськогосподарською країною, зосередженою на своїх внутрішніх територіях і не спокушеною морем (Грем, 1970: 14). Втім дві особливості вирізняли

англійську економіку від континентальної. Перш за все це було поступове скасування в XIV і XV ст. спадкоємного права власності поміщиків на селян, що замінилося введенням орендної плати, яка час від часу переглядалася залежно від існуючої економічної ситуації. З часом це уможливило перетворення «звичайних» податків на нефіксовану орендну плату грішми. У Франції, навпаки, селянство зміцнило своє право на землю через гарантії довічного успадкування. Землевласник міг збільшувати розміри належної йому данини; проте він аж ніяк не міг змінити умови розпорядження землею і її обробітку. Таким чином, англійське селянство було занадто слабким порівняно з французьким. Використання землі для отримання прибутку у формі нефіксованої орендної плати грішми надало землевласникам право перерозподіляти землю між орендарями, котрі могли максимізувати прибуток. Тому-то англійському збирачеві данини було простіше, аніж його французькому колезі, перетворити землю безпосередньо в товар. У плині XVI ст. англійські землевласники стали на шлях товарного виробництва як «прогресивні землевласники».

Друга особливість англійської економіки полягала в ранньому набутті Англією ролі виробника сирої вовни, чи не найкращої за якістю в Європі. У XIII і XIV ст. велику кількість цієї вовни продавали за кордон, особливо для вовняної промисловості Фландрії. Незабаром торгівля вовною стала основним джерелом королівських прибутків. Експорт вовни перетворив Англію на своєрідну колонію фламандців, «задоволених», як зазначав Піренне,

> постачанням їх сировиною. Вона була для фламандської текстильної промисловості тим, чим Республіка Аргентини й Австралія є для текстильної промисловості Європи й Америки сьогодні. Замість того, щоб конкурувати з ними, вона поринула в збільшення виробництва вовни, на яку завжди був попит [1937: 153].

Мало того, що ця вовна призначалася для іноземних ринків, але й транспортували її до місць призначення по той бік Каналу переважно іноземці, особливо ганса.

Щоправда, наприкінці XIV ст. англійці перейшли від експорту вовни до власного виготовлення тканини. Кілька взаємопов'язаних факторів сприяли цій зміні. Розвиток текстильного виробництва створив економічне підґрунтя для конкурування англійської вовняної тканини на іноземних ринках. Водночас криза феодалізму XIV ст. створила сприятливі обставини, особливо в сільськогосподарських районах, для подолання майбутньої депресії. Виготовлення вовняної тканини почало поширюватися з міст у сільські райони, де воно могло використовувати силу води для запуску сукновалень і де можна було знайти дешеву робочу силу, не обтяжену різноманітними обмеженнями на працю, введеними міськими гільдіями. Таке альтернативне залучення сільської робочої сили, разом з розширенням розведення овець за рахунок землеробства, зміцнило використання землі як ринкового товару і як знаряддя товарного виробництва.

Розвиток текстильного виробництва знайшов підтримку держави. Вітчизняна промисловість була захищена від іноземного імпорту. Всіляко заохочувалося будівництво англійських кораблів, і для

спорудження «круглих» вітрильників, оснащених зброєю, було застосовано нові технології. Для зростання експорту англійської тканини створювалися комерційні організації з державними привілеями, на кшталт Лондонської компанії Мерсерса в XIV ст. та Компанії торгових підприємців у XV ст. Незабаром постали торговельні організації за кордоном: Російська компанія – у 1553 р.; Іспанська компанія – у 1577 р.; Істландська компанія, заснована 1578 р. для торгівлі в Скандинавії та Балтиці; Левантська компанія, створена в 1592 р.; Ост-Індська компанія – у 1600 р.; Вірджинська компанія – у 1606 р.; Англо-амазонська компанія (1619–1623 рр.) і Массачусетс Бей Компані – у 1629 р. Значно пізніше, в 1660 р., Королівська компанія торгових підприємців дісталася Африки і через дванадцять років була замінена дієвішою Королівською африканською компанією. Ці компанії та їхні спадкоємці незабаром розширили масштаб англійської комерційної діяльності, що сприяло розвитку ремесел і мануфактур для забезпечення нових шляхів і місць товарообороту.

Шлях для експансії був розчищений політичними переворотами 1640 і 1688 рр. «Славна революція» згуртувала землевласників, мануфактурників і торгових агентів проти привілеїв судової системи, високої знаті і торговельних монополістів. Вона зруйнувала королівський абсолютизм, реформувала уряд і трансформувала податкову базу, замінивши оподаткування виробничих монополій і королівські данинні податки на акцизний збір (податок на предмети широкого вжитку) і оцінку майна – земельний податок. Вона створила національну армію і флот, підготувавши їх до військової конкуренції зі Сполученими провінціями та Францією. Вона прискорила розвиток сільськогосподарського товарного виробництва, заохочуючи подальше захоплення землі та громадських вигонів. Вона підтримала розвиток вітчизняної промисловості, застосовуючи робочу силу переміщених землеробів чи безземельних домашніх господарств.

У ході революції влада перейшла від одного класу до іншого, від захищених судовою системою можновладців, котрі все ще покладалися на закони залежного способу, до коаліцій провінційних підприємців. Однак революція не знищила переможених. Навпаки, вона зробила їх своїми партнерами (див. Хілл, 1949: 126). І справді, англійці зберегли чимало установ своєї данинної традиції: монархію, титули лордів, церкву, парламент і звичаєве право, пристосувавши їх до нових функцій. Вони також дотримувалися ідеології й етикету знаті як форми, якщо не змісту, класового правління: землевласник, що отримує прибуток, мануфактурник, що зароджується, і торговець, що набирає ваги, прийняли символічні форми традиційного поміщицького класу.

Отже, у багатьох відношеннях англійський приклад видається самобутнім. Англія зароджувалася як маргінальна й колоніальна країна, що знаходилася поза континентом, заселеним могутнішими, заможнішими й інфраструктурно облаштованішими сусідами. Однак вона досягла раннього об'єднання за норманських королів, котрі уніфікували управління і зруйнували внутрішні бар'єри для товарообороту і переміщення людей – бар'єри, які все ще гальмували розвиток багатьох її континентальних сусідів аж до XIX ст. Англійське

селянство виявилося абсолютно незахищеним юридично і було легко викоренене. Розвиток торгівлі текстилем, що забезпечував Англії вихід на широкі ринки і політичні орбіти, був досить успішним завдяки сприятливому збігу низки обставин. Зрештою, спосіб державного управління – із поєднанням старого і нового, але насамперед досить заощадливий, мав визначні зрушення у здійсненні й утримуванні розподілу класових сил, від яких залежав успіх капіталістичної індустріалізації. Англія також поплатиться за «запізнілу ініціативу», однак лише через століття після того, як здійснить прорив до нового способу виробництва.

Віками після 800 р. Європа зазнавала змін від крайньої межі Старого Світу до центру багатства й сили. Європейське просування здійснювалося потугами союзу двох класів: класом військових володарів, що прагнули до розширення своїх володінь, і класом торговців, котрі намагалися конвертувати данинні надлишки в гроші й прибутки. Політична й військова консолідація спричинили виникнення територіальних держав, що перемістили владу з рук незалежних володарів до рук верховних правителів. У цьому процесі данинна аристократія втратила здатність формувати незалежні союзи через державні кордони і підпадала під зростаючий вплив політичного центру, отримуючи натомість політичні гарантії їх данинних прав. Водночас розвиток торгівлі збільшив можливості для перетворення данинних надлишків у стратегічні й престижні предмети споживання. Таким чином, субсидування торгівлі дало змогу новим політичним системам розширити межі ресурсів для їхнього використання. Хоча при цьому торгівля несла в собі потенційну загрозу: несприятливі обміни могли послабити державу, «розтринькати серце нації» більше, аніж сприятливі обміни – зміцнити її. Нові централізовані політичні системи мали також визначити своє відношення до торгівлі і до її двоїстої перспективи.

Дві іберійські держави, Португалія й Кастилія, досягли значних успіхів як збирачі данини в ході воєнних дій проти мусульманських держав півострова. В обох королівствах контроль короля над торгівлею зміцнював владу самого королівства і забезпечував еліту багатством для придбання товарів за кордоном, не змінюючи внутрішньої данинної структури. Та все ж в обох країнах те багатство не могло покрити витрати на управління й війни. Банкрутство і борги королівства перемістило контроль над казною і торгівлею до іноземних торговельних банкірів, перетворюючи ці дві країни на «Ґенуезькі Індії» (Сюаре де Фігероа, 1617, цит. за Елліот, 1970: 96). Франція, навпаки, прагнула уникнути цієї участі, досягаючи політичної централізації незалежно від іноземних кредитів. Це встановило пріоритет виробництва вітчизняних сільськогосподарських надлишків над інтересами торгівлі, що з часом спричинило розвиток «класичного», заснованого на землеволодінні, залежного феодалізму. Таким чином, оскільки Франція не стала бранкою іноземної заборгованості, це обмежило на тривалий час її здатність ефективно конкурувати у торгівлі за кордоном.

Тоді як іберійські держави виявилися жертвою зовнішньої торгівлі, а Франція уникла цього, Сполучені провінції Нідерландів

і Англія успішно пристосувалися до неї. Сполучені провінції розвивалися як федерація торговельних олігархій. Залежні віддавна від морської торгівлі, голландці максимізували свої можливості за рахунок забезпечення значної територіальної бази у своїх внутрішніх районах. Вони стали «італійцями півночі», подібно до торговельних міст Генуї й Венеції, інвестуючи свої головні ресурси в розширення далекої торгівлі. Англія, навпаки, була тривалий час суходільною державою, якою правила військова аристократія збирачів данини до XV ст., відколи вона мусила полишити запеклі поля боїв у Франції. Відкинута назад на свій острів, англійська аристократія знищила себе в громадянських війнах, звільняючи шлях новій аристократії, більше налаштованій на комерційній перспективі вівчарства, виробництва вовняного текстилю і закордонної торгівлі. Водночас нова англійська Корона виявилася менш могутньою за своїх континентальних колег. Налаштована на централізацію не менше за континентальних королів, англійська монархія надійно контролювалася землевласницьким дворянством і торговими групами. Корона, землевласники й торговці були змушені, таким чином, дійти до взаємного партнерства, створюючи гнучкі коаліції, що сприяли процвітанню усіх компаньйонів.

Сполучені провінції й Англія відрізнялися у своєму розвиткові, однак їх єднала, на відміну від інших європейських держав, готовність перетворити торгівлю на безпосереднє знаряддя політичних змагань. Англія рано звільнилася від мертвої хватки італійських і торговців ганса у зовнішній торгівлі; голландці здобули незалежність від Іспанії, ведучи економічну й політичну війни зі своїми ворогами. Цей спільний досвід привів їх обох до використання торгівлі більше, аніж досі, як засобу «політичної таємної війни» (Джон Хагтроуп Джент, 1625). Для голландської та англійської правлячих олігархій торгівля й війна за кордоном стали додатковими засобами досягнення тієї ж самої мети, успішного нагромадження капіталу, «самим тілом і кров'ю королів» (Джерард Малайнс, 1623).

Таким чином, у голландській та англійській закордонних експансіях три засоби встановлення державної влади, що забезпечили політичну консолідацію в межах Європи, були об'єднані в унітарну політику, спрямовану на максимізування володіння державою золотим запасом. Для досягнення такої, за визначенням Томаса Хоббса, «Співдружності націй» необхідно було збільшити надходження золотих зливків до національної скарбниці і перешкодити його відтоку. Для Нідерландів і Англії це означало стягнення якомога більше золота й срібла з Португалії й Іспанії, а також їхніх американських колоній, і використання цього капіталу для налагодження і монополізування торгівлі на Сході. Азія, яка ще з римської доби постачала цінні товари для панівних класів з Європи, тривалий час викачувала з Європи дорогоцінні метали. Таким чином, розширення завоювань і торгівлі в Азії обіцяло цілком змінити нерівноправні стосунки між боржником і кредитором і відкрити європейським морським торговцям доступ до скарбів Сходу. Той, хто керуватиме тією торгівлею, стверджував Чарлз Дейвнант у XVII ст., буде здатний «встановлювати закони в усьому комерційному світі».

Частина 2

У ПОШУКАХ БАГАТСТВА

Розширення Європи за кордоном почалося з незначної події 1415 року: захоплення португальцями мусульманського порту Сеута на африканському боці Гібралтарської протоки. Португальці прагнули лише здобути «ключ до Середземномор'я», однак загарбання північно-африканського узбережжя могло привести їх до Атлантичних островів і обширів африканського узбережжя. В такому відкритті шляхів Південної Атлантики для європейського судноплавства португальці діяли як авангард європейського прориву. Ми вже розглядали, як зменшення надлишків спонукало європейців до пошуків нових ресурсів за кордоном, особливо в час необхідності фінансування держави на стадії її становлення. Таке багатство можна було віднайти у візантійських та ісламських країнах Леванту, але шлях до нього через Східне Середземномор'я був перекритий, з одного боку – Візантією, турками-сельджуками, а після 1453 р.– турками-оттоманами, а з іншого – Венецією і Генуєю, суб'єктами європейської торгівлі зі Сходом. Новий атлантичний маршрут португальців пролягав в обхід турецьких контрольно-пропускних пунктів і вів до скарбів Азії.

У 1420 р. португальці блискавично здійснили захоплення Сеути і колонізацію Мадейри, в 1448 р. спорудили один форт і склад на острові Аргуїн поблизу Мавританії, а в 1482 р.– другий форт в Ель-Міні (Міні) у Бенінській затоці. Через рік по тому вони досягли гирла річки Конго і в 1487 р. обігнули Мис Доброї Надії. Таким чином, дорогу до Індії було відкрито, і в 1497 р. Васко да Гама вирушив у плавання навколо Мису до Східної Африки і до індійського узбережжя Малабара. У 1505 р. португальці заснували укріплену базу в Софалі (Східна Африка), а через чотири роки розпочали завоювання ключових опорних пунктів південних азіатських морів. Португальці також перетнули Атлантику, висадивши Педро Кабраля в Бразилії в 1500 р. Близько 1502 р. цього мореплавця з Лісабона було уповноважено транспортувати цезальпінію до Португалії. У 1520-х рр. на бразильському північному сході розпочалося ви-

робництво цукру, і після 1530 р. до нової колонії почали доставляти африканських рабів.

Відтоді боротьба за панування в Європі набуває глобальних масштабів, оскільки європейські держави прагнули здобути контроль над океанами і витіснити своїх конкурентів з вигідних позицій в Азії, Америці чи Африці. З тих пір події в одній частині земної кулі відгукуватимуться в іншій. Кілька континентів буде втягнено в єдину світову систему зв'язків.

Португальська експансія незабаром була наслідувана Кастильським Арагоном. У 1492 р. Колумб, котрий працював на Кастилію, досяг островів Карибського моря. Просування на материк було стрімким. Бальбоа перетнув Панамський перешийок, щоб досягти Тихого океану в 1513 р.; Кортес розпочав завоювання Мексики в 1519 р.; у 1530 р. Пісарро вирушив з Панами для підкорення Перу. Вирушивши з Мексики, іспанські експедиційні сили окупували Філіппіни в 1564 р., розширюючи іспанський вплив у Тихому океані. В 1580 р. іспанський король успадкував і португальський трон, приєднавши Португалію до Іспанії лише в 1640 р.

Голландці, перебуваючи у стані тривалої війни з Іспанією, отже, знайшли підстави і можливості вигнати португальців із своїх володінь в Азії та Америці. В 1602 р. була заснована голландська Ост-Індська компанія для ліквідації португальської монополії на торгівлю спеціями. У 1621 р. була створена голландська Вест-Індська компанія. Через двадцять років по тому голландці захопили більшість португальських цитаделей уздовж Атлантичного узбережжя Африки, підкорили Бразилію, окупували Кюрасао і декілька інших карибських островів, заснувавши у Північній Америці поселення в Нью-Амстердамі, на острові Лонг-Айленд і в Делаварі. Але вже на той час, з успішним завоюванням голландцями Східної Індії, вони виявилися неспроможними утримувати більшість своїх нових володінь на Заході. Бразилія піднялася на повстання, вигнавши голландців у 1654 р., португальці повернули собі значну кількість своїх африканських цитаделей і англійці захопили Нью-Амстердам у 1644 р.

Англійська зовнішня експансія спочатку перебувала в тіні голландської держави. Англійська Ост-Індська компанія була заснована в 1600 р., але до кінця XVII ст. вона посідала друге місце після голландської компанії. В період боротьби англійців з Іспанією в XVI ст. вони нишпорили по Америках, допоки не утвердилися в іспанському Карибському морі аж у 1624 р., заселивши Барбадос, що супроводжувалося захопленням Ямайки в 1655 р. Вони заснували низку поселень уздовж північноамериканського узбережжя у Вірджинії, Меріленді і Новій Англії, консолідуючи їх в умовах конкуренції з голландцями; в ході глобальної конкуренції між англійцями й голландцями в другій половині XVII ст. ці англійські володіння в Америці набрали ваги лише після падіння голландської влади. Заснування в 1660 р. нової англійської компанії для торгівлі в Африці дозволило Англії завдавати подальших ударів голландській торгівлі.

Втім з ліквідацією голландської загрози англійці зіткнулися віч-на-віч з французами за домінування в Північній Америці. Французька колонізація розпочалася там на початку XVI ст. У 1608 р. був заснований Квебек; у 1642 р.– Монреаль. Тільки-но торгівля хутром поширилася на захід уздовж річки Сент-Лоренс до Великих озер, вона викликала тривалий опір англійців просуванню французів. Ця боротьба завершиться лише після захоплення Великобританією Канади в 1763 р. На іншому боці земної кулі англійська Ост-Індська компанія зіткнеться у жорстокій конкуренції з французькою Індійською компанією (заснованою 1664 р.). Переможницею цих конкурентних змагань знову буде Англія, коли руйнівні військові борги доведуть французьку Компанію до банкрутства в 1769 р.

Отже, за менше ніж два століття європейські держави поширили свою торговельну діяльність на всі континенти і перетворили світ на поле герцю. Гонитва за американським сріблом, торгівля хутром і рабами, пошук азіатських спецій втягували людей у нові й непередбачені взаємозалежності і корінним чином змінювали їхнє життя.

5.
Іберійці в Америці

У 1493 р. Колумб повернувся зі своєї першої подорожі до Карибського моря з вірою, яку він плекав до самої смерті, в те, що він досяг островів, які лежали поблизу східного узбережжя Азії. Через рік Кастильський Арагон і Португалія підписали Тордесільясську угоду, за якою між ними розподілялися щойно відкриті землі. Вони проклали розмежувальну лінію в 370 ліг на захід від островів Зеленого Мису. Кастилія, відтепер сподіваючись на контролювання прямого шляху на Схід, висунула свої претензії на всі обшири західніше від цієї лінії і в такий спосіб здобула головну частину західної півкулі. Португалії, яка сподівалася, головним чином, на вигнання іспанців з Південної Атлантики, дісталися всі землі на схід від цієї лінії, й, таким чином, вона заволоділа Бразилією. Португалія, заклопотана встановленням власного домінування над Південною Атлантикою і мусонською Азією, не поспішала закріпити свої претензії в Новому Світі. Кастильський Арагон, однак, діяв блискавично у справі здобуття легендарних скарбів так званих Індій.

Через два десятиліття після відкриття Америк кастильці вже зміцнили свої бази на Великих Антильських островах і вздовж Панамського перешийка. Завоювання Кортесом Мексики завершилося в 1521 р. руйнуванням мексиканської столиці Теночтітлан. Пісарро захопив столицю інків Куско в 1533 р. Близько 1541 р. кастильці заклали підвалини нового міста Сантьяго в Чилі. Ці Індії належали Кастильській Короні й управлялися безпосередніми представниками кастильського короля, що знаходилися у Мехіко, центрі віце-королівської влади Нової Іспанії, і в Лімі, центрі віце-королівської влади Перу.

У цих володіннях, здобутих унаслідок завоювань, нагородою за перемогу були слава й добробут, залежні, як вважалося, від праці туземних спільнот. Нове суспільство було розділене від самих початків на «уродженців землі» *(naturales de la tierra)* та іспанців. Тубільців категоризували загальною назвою *індіанці*, незважаючи на значні розбіжності в їхніх мовах і культурах. Корінне населення перебувало в залежності від іспанців-завойовників, їхніх нащадків і

Іспанія і Португалія в Новому Світі

решти прибульців, котрі домагалися свого статусу «людей розуму» *(gente de razon)*. Не всі ці «люди розуму» були одного типу. Завойовники складалися зі знаті й простих людей, з багатих і бідних. Після завоювання вони почали стрімко розділятися далі на різні і, здебільшого, антагоністичні прошарки: розпорядників багатством і владою; людей середнього достатку, навичок і впливу; маси голодранців, чий «хліб і вода» *(paniaguados)* залежали від інших; і господарів бродяг-маргіналів соціальних відносин, що розвивалися.

Втім усіх їх єднав спільний інтерес утримання привілеїв переможців над переможеними. Вони сформували домінуючий елемент населення міст, охопивши завойовану сільську місцевість мережею іспанського контролю і становлячи основу іспанської влади в Індіях. Ці міста були розбудовані за одним планом павутини, зосередженої довкола центральної площі з мерією і церквою, постійним базаром і казармами військових сил швидкого реагування. Кожне місто з його олігархічним муніципалітетом (*кабільдо*) громадян, що мають право відвідувати зібрання ради (*веднос*), представляло мікрокосм іспанського контролю у морі «індіанців».

Це були ті індіанці, котрими колоністи сподівалися управляти. Однак цей основний людський ресурс зазнав стрімкого й катастрофічного занепаду.

Великий мор

«Великий мор» спочатку пройшовся островами Карибського моря. Потім він поширився до берегів материка та Середньої й Південноамериканської низовини, зачепивши гірську місцевість, що живила великі держави ацтеків, чібчів та інків. Внаслідок цього в Еспаріолі (Санто-Домінго), яка налічувала близько мільйона жителів у 1492 р. з часу першої зустрічі з Колумбом, до кінця 1520-х рр. вижила лише незначна кількість населення (Сойєр, 1966: 65–69, 200–204). Основна причина занепаду місцевої людності полягала в поширенні хвороботворних мікроорганізмів Старого Світу, до яких спільноти Нового Світу не мали імунітету. Смертоносних ударів віспи й кору, здебільшого ускладнених респіраторними захворюваннями, вірогідно, зазнали значні обшири територій. Всього зафіксовано аж чотирнадцять великих епідемій у Мезоамериці та близько сімнадцяти в Андському регіоні за період між 1520 і 1600 рр. (Гібсон, 1964: 448–451; Добінс, 1963: 494). Інші хвороби мали більш локалізовані наслідки. На мезоамериканському узбережжі малярія, ймовірно завезена іспанськими торговцями й солдатами з Італії, спричинила місцеве спустошення, а потім розповсюдилася через тропічні низовини.

Поява хвороботворних вірусів, однак, сама по собі не дала адекватного пояснення того, що сталося. Слід з'ясувати також соціальні та політичні умови, що дозволили патогенам поширитися з такою швидкістю. Завдяки цим обставинам на островах і прикордонних теренах Карибського моря склалися сприятливі умови для дармового використання індіанської робочої сили в пошуках золота, а після 1494 р.– зростанню кількості рейдів за рабами й поширенню рабства. Лише Нікарагуа втратила у першій половині XVI ст. близько 200 000 осіб, яких продали в рабство на карибських островах, Панамі і в Перу (Мак-Леод, 1973: 52). Португальське поселення принесло у Бразилію великомасштабне індіанське рабство. В 1560-х рр. 40 000 корінних американців було поневолено для рабської праці на бразильському Північному Сході (Хеммінг, 1978: 143).

Протягом останньої третини XVI ст. місцеві суспільні відносини були настільки порушені, що змусили індіанців Байї повстати у багатотисячному русі, *сантідаде*, коли люди припиняли вирощувати продукти для себе в надії, що Бог звільнить їх від рабства і натомість зробить європейців їхніми рабами. За загальними підрахунками, за весь період існування рабства в Бразилії мисливці на рабів – *бандейрантів* – Сан-Пауло могли постачити на бразильський Північний Схід 350 000 корінних американських рабів. Оскільки більшість населення низовин мала родоплемінний устрій, такий масовий відплив трудових ресурсів різко зменшив їхню здатність виживати в нових умовах.

У Мезоамериці і в Андському регіоні великомасштабні спільноти підтримували складні трибутарні системи типу Ацтекської конфедерації й Царства інків. У цих областях катастрофічне зниження населення вплинуло на роздрібнення існуючих держав. Доіспанське населення Мезоамерики було оцінене в 25 мільйонів осіб, включно з Царством інків, яке нараховувало від 6 (Роуві) до 30 мільйонів (Добінс) осіб. Та хоч би якою була справжня кількість, населення зазнало страшного занепаду. В Мезоамериці кількість корінних жителів скоротилася до найнижчого показника в 1,5 мільйона осіб у 1650 р., а після того почала повільно відновлюватися. Число мешканців іспанських Ліми і Чаркаса в Нижньому й Верхньому Перу, відповідно, скоротилося з 5 мільйонів під час Завоювання до менше ніж 300 000 у 1780-х і 1790-х рр. (Каблер, 1946: 340).

У цьому гірському регіоні з причин недоїдання зросли епідемії нових хвороб (див. Фейнмен, 1978). Продовольчі поставки і в Мезоамерику, і в Анди залежали насамперед від високоорганізованих і інтенсивних систем використання землі. Будь-яке порушення цих систем – через війни, іноземне вторгнення чи смертність від хвороб певної частини робочої сили – становило реальну загрозу виживанню решти населення. Руйнування гідравлічних систем і перебої в обмінах між зонами, що спеціалізувалися на виробництві різних продуктів, почали даватися взнаки. Обидва регіони також залежали від злагодженої діяльності системи переміщення продовольства – через нагромадження і перерозподіл данини в Андах, а також через перерозподіл данини і торгові домовленості в Мезоамериці. Коли ці механізми були зруйновані, наявні надлишки не могли потрапляти до спільнот, які їх потребували, в результаті чого на багатьох чекала голодна смерть. Врешті-решт, ці регламентовані механізми залежали, у свою чергу, від політичної та ідеологічної ролі правлячих класів; місцерозміщення місцевої еліти і введення іспанських норм правління та релігії негативно позначилися на цій ролі.

За короткий час європейці почали пристосовувати землю і воду під власні ферми, млини й пасовища та занаряджати тубільне населення на роботи. У багатьох частинах Мезоамерики, як і в Іспанії, вівці почали «поїдати» людей. В Андах розвиток європейського сільського господарства на узбережжі і гірничо-видобувної справи у внутрішніх гірських районах зруйнував синхронізовані

екологічні відносини між узбережжям, передгір'ям, гірською місцевістю і пуною (див. розділ 2). Нове сільське господарство й скотарство використовували привезені зі Старого Світу зернові культури, такі як пшениця, в доповнення до місцевої кукурудзи чи картоплі, а також почали розводити свійських тварин, яких не було в Америках до Завоювання, на кшталт коней, рогатої худоби, овець, кіз і свиней. Та все ж нова система виробництва продовольства не була такою інтенсивною, як зрошувальне садівництво народів доіспанського періоду, навіть там, де було споруджено дамби, прокладено канали та водогінні системи. Падіння темпів і обсягів землеробства спричинило скорочення робочої сили, що також могло призвести до зниження кількості населення. Сільське господарство ретельно оброблюваних полів і відкритих пасовищ замінялося садівництвом, заснованим на виправному культивуванні, дренажі й терасуванні невеличких ділянок землі.

Скарби Іспанської Америки

У пошуках срібла

Те, що шукали іберійці у Новому Світі, було, насамперед, скарбами у вигляді дорогоцінних металів. Спочатку це було золото. Золотоносні жили знайшли на Антильських островах, але «продуктивних районів було небагато з незначною кількістю покладів на невеликій глибині» (Сойєр, 1966: 198). Корінне населення незабаром стало жертвою тих розробок. Золотоносні родовища центральноамериканського перешийка виявилися ефемерними. Лише Колумбія – «Золота Кастилія», як її незабаром назвали – стала важливим виробником золота. Вона дала більшу частину 185 тис. кг золота, відправленого до Севільї з 1503 по 1660 рр.,– кількість, що примножила європейські золоті запаси на одну п'яту (Елліот, 1966: 180). Втім видобування саме срібла стало, зрештою, підґрунтям іспанського багатства й, отже, основним показником сили чи слабкості королівського правління.

Поклади срібла були вперше виявлені іспанцями в 1545 р., коли індіанський золотошукач визначив місцезнаходження срібної гори висотою в 2 000 футів у Сан-Луїс-Потосі (нинішня Болівія). Невдовзі були відкриті родовища в західній частині гірського пасма Мексики: в Закатекас у 1546 р., Гуанахуато в 1548 р., Такско у 1549 р., Пачука в 1551 р., Сомбререте й Дюранго в 1555 р., Фреснілло у 1569 р. Потосі став синонімом поняття багатства. На його гербі проголошувалося, що він є «скарбом світу, королем усіх гір, заздрістю всіх королів». У 1611 р. Потосі з населенням у 160 000 жителів було найбільшим і найбагатшим містом Америк. Лежало воно у високогірному районі (13 000 футів), настільки несприятливому для проживання, що все продовольство треба було завозити, а дружини іспанців змушені

були перебиратися мешкати в долини заради здоров'я своїх дітей. Для видобутку руди з чарівної гори власники копалень наймали корінне американське населення. У Потосі в 1603 р. налічувалося 58 800 індіанських робітників. Більшість із них, 43 200 осіб, були вільними працівниками; 10 500 були *мінгасами* – контрактниками. Решта, 5 100 чоловік, були *мітайосами* – трудовими повинниками, більшість з яких використовувалися в ризикованій роботі перенесення кошиків з рудою ненадійними драбинами із шахт копалень. Почергове обов'язкове виконання колективних робіт *(міта)* існувало ще за часів інків; іспанці використали його для організації праці в копальнях. Введене у 1570 р., воно накладало на кожне селище щорічну квоту в одну сьому його дорослого чоловічого населення для праці в копальнях чи на суспільних роботах. Робітники мали працювати не більше вісімнадцяти тижнів протягом семи років за заробітну плату і під наглядом королівських інспекторів. Отримана платня давала змогу працівникам сплачувати данину, яка відтепер справлялася сріблом.

Однак практика виявилася більш жорстокою, аніж теорія. Приміром, наприкінці XVI ст. провінція Чікіто на берегах озера Тітікака відправляла щороку 2200 чоловіків зрілого віку на копальні в Потосі. Оскільки такі повинники вирушали разом зі своїми родинами у 300-мильну подорож тривалістю у два місяці, то загальна їх кількість сягала 7000 осіб, включно з 30 000 – 50 000 лам, що перевозили їхні пожитки і забезпечували харчуванням у дорозі. У Потосі мітайо чотири місяці працював у копальні і два місяці відпрацьовував додаткову обов'язкову повинність. Якщо він витримував шість місяців тяжкої праці, то повернення до Чікіто потребувало ще двох місяців. Опинившись удома, він потрапляв у залежність від своїх сусідів, допоки не міг зібрати власний врожай і виростити нову череду лам. Водночас він підпорядковувався у своєму селищі іншим мітам для роботи по господарству, транспортуванню, обслуговуванню пошти, заїжджих дворів *(тамбосів)* і дорожніх робіт (Каблер, 1946: 372–373). Окрім того, в XVII і XVIII ст. сільських жителів могли примушувати виготовляти ремісничі вироби і постачати продовольство, фураж і деревину до міст (Вілламарин і Вілламарин, 1975: 73). Постійне сільське населення *(хатунрунас)* також мало сплачувати данину.

Протягом періоду різкого скорочення населення квоти на обслуговування й данину залишалися незмінними. Тож місцева влада була змушена занаряджати чоловіків на службу частіше, аніж це передбачалося законом, справляти більшу данину з тих, хто залишався у селищі, або наймати контрактних працівників *(мінгасів)* для заміщення відсутніх. Багато трудових повинників не поверталися до своїх громад після відпрацювання своєї повинності, намагаючись у такий спосіб уникнути подальшого здирства й зобов'язань міти. Деякі залишалися в гірничо-видобувних центрах, поповнюючи лави вільнонайманих робітників. Інші йшли на службу до іспанців як прислуга, *ориянакони*, допоки чисельність такої прислуги не зрівнялася з кількістю сільського населення, що сплачувало данину (Вілламарин і Вілламарин, 1975: 76; Каблер, 1946: 377–378). Проте інші

мітайоси стали мігрантами, *форастеросами*. Хоча колоніальні звіти не завжди розрізняли прив'язаних до села землеробів, котрі регулярно мігрували між різними екологічними зонами традиційним андським способом, і неприв'язаних мігрантів, рух яких був екстенсивним (Роуві, 1957: 180; Сантамарія, 1977: 255–257). Зрештою, деякі горці просто спускалися в тропічні ліси (Роуві, 1957: 175).

Тоді як міта існувала в Потосі і Верхньому Перу до 1823 р., в Мексиці використання змінної праці в копальнях було скасоване на початку XVII ст. З одного боку, змінна праця була необхідною для суспільних робіт, таких як дренажування Мексиканської долини, з іншого – до 1600 р. у видобувних районах уже існувала значна кількість вільної оплачуваної робочої сили. Вона складалася з індіанців, котрі втратили культурні і мовні зв'язки з рідними селищами, або зі збіднілих іспанців і африканців, як рабів, так і вільних. Гірська промисловість функціонувала на підставі, аналогічній половинщині. Власник копальні міг укласти контракт з незалежним копачем (*бусконом* або старателем), котрий працював на себе або ж винаймав інших, що копали на нього. Власник постачав старателя знаряддям праці й порохом, отримуючи взамін половину продукції. Старатель платив за освітлення у копальні і за транспортування руди до отвору шахти, одержуючи за це іншу половину продукції. Свою частку він міг продати або власникові копальні, або безпосередньо плавильникові. Однак добування срібної руди за допомогою ртуті є процесом, що викликає небезпеку отруєння ртуттю та захворювання на силікоз і зазвичай призначався для рабів: спочатку індіанців, а згодом – африканців. Ця трудова система, в якій поєднувалася вільна робоча сила для видобування руди і рабська праця для її обробітку, існувала в мексиканських копальнях до кінця XVIII ст., коли великі копальні в Гуанахуато значно компенсували зниження видобутку срібла в Потосі.

Потік срібла

Для спрямування потоку срібла до Іспанії Корона встановила королівську монополію на подорожі до Індій і торгівлю з ними. Агентством, створеним Короною для керування грошовим потоком, споживчим товаром і людьми, стала Торгова палата *(Каса де Контратадон)* у Севільї. Каса видавала ліцензії на судноплавство й торгівлю, переміщення пасажирів і товарів й одержувала дорогоцінне срібло з Індій. У другій половині XVI ст. була створена система постійного щорічного плавання великим флотом для охорони атлантичних переправ від зовнішніх нападів. Після 1560 р. два флоти щорічно вирушали з Кадіса чи Севільї у плавання до Америки. Перший, Новий іспанський флот, пришвартовувався у Веракрусі в Мексиці. Другий, Перуанський флот, плив до Картахени в Колумбії чи в Портобело на Панамському перешийку. З Картахени каравани мулів перевозили європейські товари через Андські перевали до Верхнього Перу. Від Портобело інші обози мулів доставляли вантаж на Тихоокеанське узбережжя

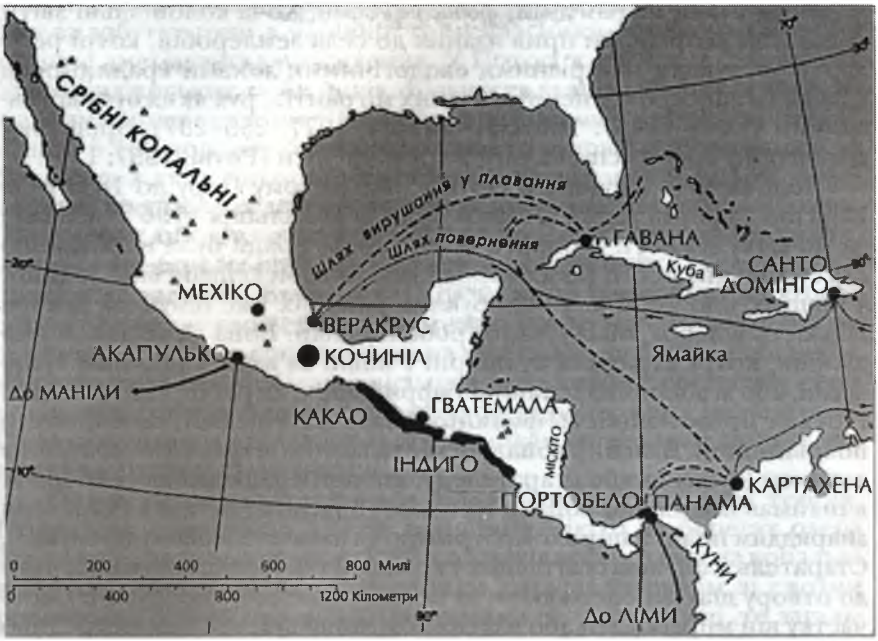

Морський доступ до іспанських володінь у Новому Світі

для каботажного перевантаження в Ліму. На зворотному шляху каравани перевозили срібло й американські товари до флотилії, що зимувала в американських портах в очікуванні зворотного плавання додому. Новий іспанський флот знову завантажувався у Веракрусі, а Перуанський флот – у колумбійському й панамському портах. Ці два флоти зустрічалися в Гавані, пришвартовуючись по дорозі в Антильських портах, а потім брали курс до гирла Гвадалквіві в Іспанії.

Між 1503 і 1660 рр. понад сім мільйонів фунтів срібла було доставлено в Севілью з Америки, що втричі поповнило європейський запас цього дорогоцінного металу (Елліот, 1966: 180). Корона одержала близько 40% загальної кількості чи то у вигляді сплати американських податків, чи в отриманні королівської однієї п'ятої частини оподаткування на виробництво срібла. Навіть при всьому цьому все срібло Америк не врятувало іспанську Корону від банкрутства – настільки вона була переобтяжена військовими діями в Європі і по всій земній кулі. До 1550-х рр. імператор Чарльз V одержував 200–300 тис. дукатів американського срібла на рік, але витрачав близько мільйона, і через тридцять сім років його борг, переважно іноземним кредиторам, становив 39 млн дукатів. Філіп II, скупіший за свого батька, одержував близько 2 млн дукатів сріблом з Америки до 1590-х рр. в доповнення до майже 8 млн дукатів податків із кастильських і церковних доходів. Однак на той час він витрачав понад 21 млн дукатів на рік (Елліот, 1966: 203, 282–283). Водночас надходження срібла спричинило зростання цін у вітчизняній

економіці, значно ослабленої занепадом внутрішнього продовольчого виробництва, зростанням експорту деревини для оплати дешевшого іноземного імпорту і значним збільшенням імпорту товарів іноземного виробництва для використання в Іспанії та в Індіях. Втім поява американського срібла мало чим посприяла вирішенню фінансових проблем Корони, навіть навпаки, вона прискорила занепад іспанської промисловості на користь її конкурентів.

Іспанія зазнала стрімкого загального зростання цін, що збільшило вартість предметів споживання як для Корони, так і для її підданих. Сучасники тієї «цінової революції» та історики економіки пізнішої доби одностайно вбачали її первинну причину в значному надходженні зливків. Великий запас грошей, звичайно ж, відігравав провідну роль, однак цим не можна пояснити економічну кризу в усій її повноті. Збільшений попит на європейські товари в Америках міг призвести до підвищення цін у XVI ст.; існував також високий внутрішній попит на товари. Від того, що американські колонії ставали дедалі самодостатнішими в забезпеченні себе товарами й послугами, колонізаторська країна, можливо, мала не так уже й багато вигоди. Щоправда, більшість срібла не осідала в Іспанії: приміром, наприкінці XVI ст. три п'ятих усієї кількості зливків, привезених до Іспанії, потрапили за кордон як оплата королівських і приватних боргів. Зі своїм значним розвитком американський транспорт поглинав чимраз більші суми на кораблі, постачання й охорону. Іспанське зациклення на експорті первинних товарів, зокрема вовни, вина і оливкової олії, морського оснащення, олова, полотна, риби й круп, створило проблему платіжного балансу, що вирішувалася за рахунок збільшення експорту срібла.

Вторинний експорт: барвники й какао

Срібло було основним експортним продуктом іспанських Америк, але *кочиніл*, індиго й какао також були важливими товарами. Кочиніл – це червоний барвник, який виготовляється з комах, що живляться кактусами. Для отримання одного фунта барвника кочинілу необхідно 70 тис. висушених комах. Енкомендеро і королівські *коррегідори* примушували племена корінних американців, особливо в провінції Оахака (Мексика), збирати й обробляти цих комах. Кочиніл набув важливого значення у другій половині XVI ст., становлячи, після срібла, найважливіший експортний товар Нової Іспанії. Інший барвник – індиго, дає синю фарбу великої природної стійкості. Його одержували шляхом зоління чагарникового листя, формуючи відстій у брикетах. Уперше він був виготовлений силами сезонних робітників з числа корінного населення на тому ж самому Тихоокеанському узбережжі Центральної Америки, де почали вирощувати какао. У XVI ст. зростання вартості транспортування спричинило переміщення виробництва індиго до мексиканських низовин, де Юкатан залишався важливим його виробником до XIX ст.

У доіспанські часи какао вирощувалося вздовж тихоокеанського узбережжя Центральної Америки. За іспанців королівські посадовці стягували з корінних американців данину какао й примушували гасити надані аванси товаром. Чиновники й енкомендеро навіть зажадали какао від гірських землеробів, котрі мусили спускатися на узбережжя і працювати на плантаціях какао для сплати данини. Втім високий рівень смертності скоротив виробництво какао, і Центральна Америка дедалі більше втрачала позиції лідера у його виробництві на плантаціях рабів у тропічних прибережних смугах Еквадору й Венесуели.

Зовнішня торгівля

Іспанія діставала срібло, золото, какао, кочиніл та індиго з Нового Світу, а відвозила дорогі мануфактурні товари та предмети розкоші. Найбільша частка цих товарів виготовлялася поза Іспанією, переважно в Північно-Західній Європі; вони оцінювалися для оподаткування й сплати митного збору на користь держави, а також для монополістичного прибутку продавцям. Обмін перебував у руках торговців, об'єднаних з європейського боку у торгову гільдію, чи *консуляду*, Севільї, а з американського – в близнюкові гільдії Нової Іспанії й Ліми. З європейського боку, гільдія узгоджувала свою діяльність з королівською Торговельною палатою, головним урядовим агентством нагляду за суднами, людьми і товарами, що подорожують до й з Індій, справляння податків і мита для королівської скарбниці. Ведення торгівлі зумисне обмежувалося й перебувало у компетенції винятково монополістичних агентств, які використовували іспанські судна і кастильських агентів. Вона не керувалася вільними законами попиту і збуту, а радше була, за висловом Карманані, «лімітованою торгівлею», обмеженою попитом європейської сторони (1975: 31).

Ця обмежена торгівля фактично складалася з двох різних циклів ведення ділових операцій. Перший був трансатлантичним, другий – внутрішньоамериканським. Для активізування трансатлантичного циклу європейські торговці за гроші купували споживчі товари і переправляли їх своїм посередникам чи агентам *(хабілітадорам)* у Новий Світ, сподіваючись на компенсацію своїх витрат американськими споживчими товарами для продажу з високим прибутком. На початку цього європейського циклу ділових операцій здійснювалося інвестування грошей, а наприкінці – споживчі товари перетворювалися у гроші й прибуток у Європі. Втім у межах Америк існував не обмін грошей на гроші, а лише обмін предметів споживання на предмети споживання. Американські посередники постачали європейські споживчі товари власникам копалень чи кочиніловим підприємцям, котрі повинні оплачували це американськими предметами споживання. Оскільки в Європі ціни на мануфактурні товари зросли, обмінні цінності американського срібла й інших предметів споживання знизилися. Ця диспропорційність впливала на американських виробників, які шукали шляхів зменшення вартості своєї продукції. Далі ми ще розглянемо значення

цього циклу у відновленні трибутарного управління сільським господарством і скотарством Нового Світу. Він також призводив до нечуваного шахрайства й примусу в системах виробництва кочинілу й індиго корінними жителями.

Нові системи постачання

Оскільки видобування срібла відігравало основну роль в економіці кастильських Індій, воно стало домінувати й змінювати структуру кастильських областей Нового Світу. Спирання на гірничо-видобувну промисловість перемістило ключові економічні зони далеко від зон інтенсивного доіспанського садівництва й заселення вздовж срібних покладів посушливої Сьєрра-Мадре Нової Іспанії і непривабливого болівійського *альтіплано*. Це викликало основні зміни у виробництві харчових продуктів і сировини, а також спричинило зміну урядової політики від початкового введення королівського контролю і над завойовниками, і над підкореними до політики, спрямованої насамперед на максимальний розвиток гірської промисловості й системи постачань. Такі зміни створили нову географію і нові екологічні, економічні та політичні умови життєдіяльності завойованих народів.

Ці зміни були тісно взаємопов'язаними. Зменшення американського корінного населення й руйнування політичного контролю над інтенсивним місцевим садівництвом спонукало до нових способів виробництва продуктів харчування для копалень і міст. Гірська промисловість створювала значний попит на продовольство і напої для чоловіків і робочих тварин, шкіру для мотузок і вмістищ, олію для світильників і смолоскипів для освітлення шахт, ртуть для виділення срібла з руди, порох, деревину для топки плавилень і велику кількість тяглових тварин для роботи й транспортування. Нова сільськогосподарська економіка також мала забезпечити продовольством іспанські міста, які підтримували мережу іспанського контролю, духовні установи в містах і сільській місцевості, а також пунктів перепочинку вздовж шляхів, які пов'язували місця видобутку, міста й порти. Попит копалень та міського споживання потребував якомога дешевших продуктів.

Корона сприяла розвитку цієї системи постачання кількома способами. Оскільки ртуть була суттєвим компонентом у процесі обробки срібної руди і становила найбільші витрати видобувної промисловості, Корона прагнула стати гарантом постачання цього металевого елемента за низькими цінами. Виробництво ртуті та її продаж були королівською монополією; перуанські шахтарі одержували її з королівської копальні в Хуанкавеліці, видобувачі Нової Іспанії – з іспанських рудників в Альмадені. Корона також провадила політику забезпечення постачання продовольства до копалень і міст за регульованими цінами через громадські зерносховища. Насамперед, згідно з цією стратегією, держава передавала

дедалі більші ресурси землі та робочої сили в користування сільськогосподарським підприємцям, полишаючи ранні спроби встановлення свого безпосереднього контролю над індіанським населенням.

Початковим наміром Корони було позбавити прийдешніх завойовників будь-якої прямої влади над землею та індіанською робочою силою. Вона прагнула загальмувати розвиток незалежного класу трибутарних володарів в Індіях, і тому наполягала на використанні корінних американців виключно за її умовами. Це здійснювалося шляхом видачі тимчасових актів поручительства *(енком'єнди)*. Остання дозволяла поручителю використовувати передбачену кількість індіанської данини і тубільних робітників в обмін на навернення до християнства язичницьких душ. Втім поручительство не надавало права на індіанські землі чи необмежену владу на послуги індіанців. Ці права Корона зберігала за собою. Вона сподівалася поділити суспільства на два сектори: сектор завойовників і окремий індіанський сектор. Таким чином держава прагнула помістити своїх королівських посадовців між іспанськими наймачами індіанської робочої сили й самими індіанцями.

Після 1542 р. опікунів було зобов'язано подавати прохання королівському чиновнику, якщо вони хотіли залучити місцевих робітників для виконання специфічних завдань. Посадовець мав одержувати такі клопотання, встановлювати пріоритети серед них, призначати робітників на основі змінної праці і гарантувати їм оплату праці за передбаченими нормативами. Офіційно цей спосіб розподілу праці став відомий як *репартім'єнто*. Однак у Мезоамериці його продовжували називати ацтекським словом *куатеквітл*, що означало примусову працю на суспільних роботах, а в Андах – кечуанським терміном *міта*.

Іншим засобом ізоляції іспанців від індіанського населення стало формальне скасування індіанського рабства в 1542 р. Рабство було оголошено поза законом усюди, за винятком прикордонних зон, де бунтівні племена відмовлялися визнавати іспанську владу. Це означало, що араукани з Південного Чилі могли бути захопленими й поневоленими, і так – до 1680-х рр. Подібною була ситуація і на північно-західних кордонах Мексики, де апачів, навахів і шошонів продовжували поневолювати аж до XIX ст. (Бейлі, 1966). Проте в основних областях іспанського домінування індіанське рабство вважалося скасованим або ж принаймні було значно скорочено. Ця заборона рабства не поширювалася, однак, на африканців, яких у великій кількості завозили на заміну вимираючому населенню корінних американців.

Гасієнда

Поступово опікунство було замінено *гасієндами* – землеволодіннями, оброблюваними робітниками, котрі проживали в їх межах і безпосередньо залежали від їхніх землевласників. Корона не мала у своєму розпорядженні достатньо персоналу чи ресурсів для гальмування їхнього розвитку, оскільки

поміщики з повним контролюванням землі та робочої сили були більш пристосовані за опікунів, котрі залежали від королівського бюрократичного апарату, у задоволенні потреб міста й копалень. Однак розвиток гасієнд не скрізь набував єдиної форми чи наслідував один і той же ритм. Спочатку гасієнди з'явилися у малонаселених областях, де домашню худобу можна бути розводити незначною робочою силою. Згодом вони розвинулися там, де селища корінних племен чи королівські коррегідори, зацікавлені в туземній робочій силі та данині, виступали проти зазіхань гасієнди на землю і трудові ресурси. Таким чином, у перуанській гірській місцевості гасієнди постали не раніше XVIII ст. В інших місцях енкомендеро, одержуючи свої права в XVI ст., ставали власниками гасієнд лише через століття. Юридично надання прав на енком'єнди не могло стати запорукою створення гасієнд, оскільки енком'єнда була королівською «пожертвою», що не давала прав на землю і не дозволяла їх володарю визначати умови праці корінного населення чи справляння данини. Гасієнда, навпаки, спиралася безпосередньо на законній власності на землю і на здатності власника укладати трудові угоди на власний розсуд.

Більшість робітників гасієнд вербувалася з числа корінних американців. Іноді землевласники отримували робочу силу, позбавляючи місцеві поселення їхніх земельних угідь. Часом вони залучали і мігрантів, котрі полишали свої обтяжені даниною села в пошуках інших місць виживання. Власники гасієнд також пропонували своїм робітникам сплату їхньої данини або ж надавали кредит в інших формах. Безпосереднє закабалення через боргові зобов'язання, включно з уведенням спадкоємного боргу, виникло в наступних століттях.

Зазвичай робітник мав доступ до частини землі гасієнди в обмін на надання ним певних послуг і постачання врожаю власникові. Останній залишав за собою *каско* (центр) із сільськогосподарською технікою, стратегічне постачання води й землю, найпридатнішу для вирощування головних товарних продуктів споживання, віддаючи в оренду своїм робітникам бідніші й віддаленіші землі своїх володінь. Таким чином, гасієнда базувалася на подвійній структурі комерційного сільського господарства і земельного кріпацтва орендарів. З часом виникла почерговість між прямим керуванням власника й вирощуванням врожаю кріпаками-орендарями за готівкову оплату. Зростання ринку сприяло розширенню власницького сектору за рахунок кріпаків-орендарів; занепад ринку був на руку орендарям.

Гасієнди переслідували різну мету. Ті, що утримувалися власниками копалень чи цехів, забезпечували необхідні для цієї діяльності продукти за низьку ціну або ж зовсім безоплатно. Інші гасієнди працювали на регіональний ринок, створений попитом навколишніх міст, видобувних центрів чи портів. Деякі географічні зони стали спеціалізуватися на виробництві продовольства для таких ринків. У Центральній долині Чилі вирощували пшеницю для Перу; сільськогосподарські низовини Кочабамба і Сукре годували Верхнє Перу (Болівію); Мексиканська долина й область Байя забезпечували зерном Мехіко і видобувні центри. На посушливій

півночі Мексики розводили рогату худобу для міст і копалень, як і в дренажній місцевості Ріо-де-Ла-Плати. Деякі низовинні області спеціалізувалися на виробництві цукру і дистильованого лікеру для внутрішнього ринку; мексиканське нагір'я вирощувало агаву і виробляло з неї пиво *(пульке);* у тропічному поясі Анд вирощували листя коки. Скрізь існували гасієнди, що належали духовним установам чи групам родин вищого класу, які включали також клієнтів та їх утриманців. Інколи гасієнди змінювали свої функції, переходячи, скажімо, з постачання міського зерносховища до постачання копальні або з орієнтування на продаж на ринок до виробництва продуктів на власні потреби. Вони також були чутливі до змін на ринках і могли пристосовуватися до коливань попиту.

Попри адаптаційну здатність гасієнд, їхній потенційний розвиток обмежувався рівнем попиту й труднощами транспортування. Вони були більш прибутковими там, де могли збувати свій товар на сталому, однак обмеженому місцевому чи регіональному ринках, де відносний товарний дефіцит гарантував стабільність цін. Такими були, приміром, гасієнди, що виробляли основний європейський продукт – пшеницю, на яку тут склався невеликий, однак надійний ринок споживачів-європейців. Подібною була ситуація і там, де обов'язковий продаж до суспільних зерносховищ запобігав ціновій конкуренції з боку племен корінних американців, які здебільшого могли виробляти значно дешевші продукти.

Загалом гасієнди не були суперприбутковими підприємствами. Більшість із них залізала в борги, а потім часто переходила в руки нових власників, серед яких найбільшого успіху досягали духовні організації. Девід Брадінг влучно описав загальні умови життєдіяльності в іспанських Америках, коли охарактеризував мексиканську гасієнду

> як стічну трубу, через яку без упину витікав надлишковий капітал, нагромаджений в експортній економіці. Багатство, створене в гірській промисловості та торгівлі, інвестувалося в землю з тим, щоб там поступово розпорошитися й переміститися до церковної скарбниці. Унаслідок цього відбувалася постійна заміна класу *гасендадів* [1977: 140].

Індіанські спільноти

Міста й копальні виявилися в оточенні гасієнд; навколо останніх, у свою чергу, простяглися поселення корінних племен, що перебували на межі виживання. Такий тип поселення орієнтувався на копальні, однак він не був просто географічним чи екологічним. Його формувала та політична економія, яку він уособлював, де кожний щабель нижчого рівня забезпечував надлишок рівня, що був вище нього. Копальнярі продавали свій продукт торговцям, котрі правили високі ціни за європейські мануфактурні вироби. Власники копалень тоді чинили тиск на власників гасієнд чи управителів для зниження цін на продукти харчування й сировину. Власники гасієнд і управителі, в

свою чергу, чинили тиск на корінні спільноти, втягуючи їх у залежну кріпосну оренду земельних угідь чи залучаючи до сезонної праці за низьку плату. У цій піраміді індіанські спільноти посідали найнижчі щаблі ієрархії.

Ці, як їх називали іспанці, *республіки індіанів* часто розглядалися антропологами так, начебто вони були «бабусиними скринями» доіспанської минувшини, не ушкодженої трьома століттями кастильського домінування. Однак цим спільнотам було надано колоніальною бюрократією організаційну форму як складовим іспанської держави та її економічної системи. Заснуванням цих одиниць Корона переслідувала подвійну мету: руйнування доіспанського апарату влади й забезпечення відокремлення та роздрібнення отриманих сфер підпорядкування. Тоді як нищення держав інків, мексиканців або чібча сприяло відновленню деяких старих зазіхань на правління й лояльність, загальним результатом цієї політики стала заміна держав доіспанського завоювання системою невеликих феодальних володінь і територіальних громад.

Вища індіанська верхівка була формально перетворена на іспанську знать, за нею було закріплено права на справляння данини, приватну власність і пансіон, однак вона була позбавлена будь-якого доступу до управлінських важелів влади. Навернення цього прошарку до християнства також гарантувало її ізолювання від доіспанських джерел ідеологічного впливу й залучення до діяльності церкви. Нижчі групи індіанської знаті – *прінднали* у Мезоамериці, *куракаси* в Андах – були занаряджені на нагляд за місцевими громадами. Подібно африканським вождям, котрих через три століття по тому британці спорядили керувати африканськими племенами шляхом «непрямого правління», ця тубільна еліта стала посередником між завойовниками і підкореними. Вона була представником своїх округів перед зовнішньою владою, прагнучи внутрішньо утримувати підпорядковану їм сферу через дотримання традиційних правил і чеснот.

Громади, над якими вони верховодили, вже були зовсім не тими, що до завоювання. Більшість доіспанських племен винищено з лиця землі Великою Смертю, а нові утворення формувалися шляхом об'єднання решток населення для тіснішого управління і духовного контролю. Ця типова іспанська політика переселення й концентрації змінила характер місцевих округів не лише демографічно, а й адміністративно. Кожна нова громада отримувала юридичну ідентичність з її власною адміністративною місцевою радою, чи *кабільдою,* і духовну ідентичність з каплицею чи церквою на ім'я певного святого-патрона. Громада зазнала й економічних змін, одержуючи права на землі й ресурси селища, а також зобов'язання сплачувати данину. Ця повинність включала данину грішми до Королівської скарбниці, данину продуктами й наданням послуг іспанському поручителю (*енкомендеро*), данину своєму індіанському вождю і обов'язкову участь в урядових проектах, на кшталт будівництва дамб чи доріг.

Королівські посадовці, *коррегідорес де індйос,* наглядали за індіанським адміністративним сектором, складеним із цих громад. Було

створено спеціальні індіанські суди для розгляду юридичних справ на позови місцевих представників. За цією адміністративною структурою стояли наміри Корони ізолювати індіанців та іспанців. Однак невдовзі індіанські суди були переповнені скаргами на іспанських завойовників і підприємців, котрі прагнули загарбати землі і водні ресурси корінного населення країни до своїх гасієнд. Більше того, місцева індіанська еліта вождів чи куракаси, відповідальна за управлінням ресурсами й зобов'язаннями громад, часто перевищувала свої повноваження в селищах, вступаючи в змову із зовнішніми іспанськими можновладцями. Коррегідори, у свою чергу, мали привілеї в отриманні значних ґешефтів за допомогою своїх адміністрацій. Вони могли, як у Перу, збирати данину, продавати її на аукціоні, викупляти назад за половину її ринкової вартості до загальної суми данини і потім перепродувати її вже за ринковими цінами (Роуві, 1957: 163). Вони могли також дешево купувати товари в міських торговців і змушувати підлеглих індіанців купувати їх за високими цінами або ж скуповувати вироби в індіанців для продажу за значно вищими розцінками в інших місцях. Вони могли, зрештою, самі ставати підприємцями. Так, у Західній Гватемалі коррегідор міг придбати сирову бавовну на узбережжі, примусити індіанських жінок його району прясти й ткати її, а потім продати готову тканину назад тим-таки індіанцям чи колоністам, маючи значний прибуток (див. Мак-Леод, 1973: 316).

Такі індійські лідери та королівські посадовці згуртовувалися для захисту корінних громад, якщо їхнім власним джерелам влади й прибутку загрожували зовнішні інтереси. У той же час, зіткнувшись із зростанням попиту на робочу силу з боку промислових і сільськогосподарських підприємців в умовах зниження чисельності корінного населення, багато хто з них вимушений був притлумити свої поривання як захисників громади. Корона також виявила, що її зацікавленість у максимізуванні грошових потоків через податки чи прибутки часто суперечила її ролі захисника корінних американців. Якщо колоніст використовував робочу силу й ресурси в певній комбінації, виграшній для Корони, політичні чи моральні міркування часто відкидалися в сторону. Так було тоді, коли підприємці перейшли від постачання товарів високого попиту в доіспанському минулому, на кшталт какао, цінного пір'я і бавовняного текстилю, до перекроювання землі й перевлаштування організації праці для вирощування пшениці, видобування срібла, виробництва вовняної тканини, збирання кочинілу чи розведення овець для вовни. Коли гроші починали говорити, то швидше іспанською мовою, аніж мовами науатль чи кечуа.

Врешті-решт, ці зміни в системі ресурсів задля виробництва товарів для копалень і міст спричинили появу нових груп, окремішних від індійських племен. Вони складалися з ремісників, чорноробів і службовців, котрі працювали в нових поселеннях чи поблизу них, а також із посередників, які займалися переміщенням товарів з одного місця на інше. Це зростаюче населення індіанців

та *метисів* незабаром заповнило соціально-економічну нішу поміж самими громадами і формальною трибутарною пірамідою, об'єднуючи людей на околицях поза діяльністю й інтересами. Регулярні скарги королівських посадовців на те, що чужинці входили в індіанські громади зі своїм власними інтересами, а члени індіанських громад полишали свої місцепризначення і приєднувалися до чужинців-метисів, або *чоло*, яскраво виявляють прозорість меж громад.

До того ж громади не були внутрішньо унітарними й недиференційованими. В якийсь момент члени громади могли об'єднуватися під проводом свого вождя для протистояння вторгненню іспанських власників гасієнд чи підприємців. За інших умов, той самий вождь, уподібнюючись власникові гасієнди чи підприємцю в своїх ділових стосунках з увіреними йому людьми, міг бути спільником іспанців або ж звинувачуватися в цьому своїми підданими. Десь в іншому місці торговці і землероби, ставши заможними в межах громади, могли вступати в конфлікт із владою, включно зі своїм індіанським володарем, і представляти громаду в її захисті від тиранії. Ті ж таки торговці й землероби, втягнуті в ринкові стосунки через виробництво кочинілу чи бавовняної тканини, могли закрити громаду від зовнішнього світу для утримування внутрішньої монополії на працю.

В обох цих типах віце-королівських громад заохочувалося керування своїми внутрішніми справами через ієрархію місцевих посадових осіб, наділених іспанськими титулами, повноваження яких базувалося на іспанських прототипах. Водночас церква заснувала духовні організації на зразок іспанських братств для практикування ритуалів, пов'язаних з річним календарним циклом католиків. У великих іспанських та іспанізованих поселеннях два види цих організацій – цивільні та релігійні – залишалися досить різними, але в індіанських громадах вони, зазвичай, зливалися із загальними цивільно-релігійними ієрархіями, в яких перебування на світській політичній посаді пов'язувалося зі спонсоруванням релігійного життя. Таке спонсорство, як правило, охоплювало значні витрати на феєрверки, декорації, ладан та свічки, на музик, їжу та напої для учасників церемоній. Це означало, що лише заможні члени громади могли висуватися на вищі і дорожчі позиції релігійної та політичної влади, що потребувала корінного економічного перерозподілу. І навпаки, такий перерозподіл став відігравати важливу роль в економіці господарств одержувачів, роблячи їх економічно, політично й релігійно залежними від сакралізованого чиновництва. Таким чином, цивільно-релігійні ієрархії встановили систему елітного домінування в межах громад, дозволяючи в той же час еліті представляти громаду перед зовнішніми можновладцями і властями.

Ця ієрархія також практикувала ритуали введення громади у світ надприродного. Такі ритуали набували подвійного християнсько-язичницького характеру. Християнство менше зацікавлене визначенням священного простору, аніж священного часу; визнаючи такі священні місця, як Єрусалим, Рим, Ассізі чи Лурд, воно

акцентує на виявленні часу через Падіння, Спокуту, Осуд і Воскресіння. Навпаки, доіспанські релігії базувалися на просторових поняттях, застосовуючи ділянки простору для розмежування відрізків часу, ознак соціальних груп, аспектів природи й сонмищ надприродних сил. Суміш християнського літургійного календаря з доіспанськими віруваннями поєднала часові рамки християнського спасіння з екологічними референтами дохристиянських традицій. У доіспанську добу ці місцеві екологічні референти становили частину всеосяжної ідеологічної організації священного простору, впорядкованого й утримуваного державами інків, мексиканців або чібчів. Завоювання зруйнувало цю велику ідеологічну структуру і замінило її християнською економікою спасіння. Водночас ця домінуюча літургія була накладена на місцеві вірування, на діяльність місіонерів, котрі намагалися ввести її у свідомість тубільців, і на практику тутешніх лікарів, які прагнули подати її доцільність і корисність для місцевого населення. Результатом цього став розвиток релігійних структур, що різнилися від громади до громади і відповідали своїм ідеологічним локалізмом політичної окремішності громад.

Відтак індіанські громади були залежними складовими більшої політико-економічної системи і зазнавали змін із змінами тієї системи. Вони не становили ані «племінні» залишки доіспанської минувшини, ані статичний тип селянської громади, якій притаманна низка визначених ознак. Вони зростали в результаті перетягування каната між завойовниками і підкореними і були об'єктом взаємодії зовнішніх і внутрішніх інтересів. Іспанська держава надала їм права на землю й прибутки, однак зобов'язала постачати данину і робочу силу як частину їхніх політичних зобов'язань. Здебільшого громади виявлялися беззахисними перед хижими землевласниками, посадовцями й церковниками. Час від часу нестерпне визискування призводило до повстань, відмов у співробітництві чи втеч. Громадам дозволялося провадити самоуправління через систему їхніх цивільно-релігійних ієрархій. Це місцеве чиновництво могло захищати свої громади від зовнішніх властей і конкурентів, але воно набивало і свої кишені за рахунок односельців або ж зраджувало громадські інтереси на угоду чужинецьких можновладців.

З точки зору іспанського колоніального порядку індіанські громади становили швидше не первинні, а вторинні його основи. Центром такого порядку була видобувна економіка й діяльність, що забезпечувала її. Індіанські громади, у свою чергу, слугували джерелами робочої сили і дешевих сільськогосподарських та ремісничих виробів. Там, де індіанці мали сплачувати данину грошима, їм слід було найматися за заробітну плату або ж самим вирощувати продукти на ринок. Альтернативно вони виконували свої данинні зобов'язання натурою. Як об'єкти трудових наборів влади, їх, крім усього іншого, могли забирати на суспільні чи приватні роботи, що визначалися королівськими коррегідорами ставлениками як суспільно важливі. Таким чином, за систему імперських поборів вони платили своєю злиденністю.

Бразилія і Карибський басейн

Тоді як іспанці засновували своє царство Індій на гірських підвалинах срібла, португальці започаткували виробництво цукру на плантаціях у тропічних низовинах бразильського узбережжя. Іспанське сільське господарство в Новій Іспанії й Перу було пристосовано до задоволення внутрішніх потреб колоній, але нові португальські підприємства від самого початку орієнтувалися на виробництво продовольства на експорт. Тим, чим стало срібло для іспанської Америки, прагнутиме стати цукор для Бразилії й Португалії. Втім у XVII ст. вирощування цукру також пошириться на острови Карибського моря, і голландці, англійці та французи стануть конкурентами португальців у цьому. Тоді як сільське господарство іспанського материка було спрямоване не на Європу, а на видобувні зони внутрішніх територій, плантаційний пояс тропічної Америки, що почав розвиватися, орієнтувався безпосередньо на європейські ринки.

У вирощуванні цукру на глинистих чорноземах *(массапе)* бразильського Північного Сходу португальці переносили до Нового Світу давні традиції рільницького комплексу європейського Середземномор'я, започатковані арабами наприкінці I тисячоліття. Протягом століть, що передували завоюванню Нового Світу, вирощування цукру стійко поширилося на захід через середземноморські острови. В останній чверті XV ст. португальці почали вирощувати цукор на Мадейрі, а незабаром на Сан-Томі у Гвінейській затоці, використовуючи рабів, придбаних на прилеглому західноафриканському узбережжі. В 1500 р. португальський флот, прямуючи до Індії, вперше виявив Землю Істинного Хреста, яку незабаром назвуть Бразилією за назвою червоного фарбувального дерева, що росло на її берегах. Чверть століття по тому лісабонською митницею було накладене мито на бразильський цукор. Португальським планам на розширення цукрового виробництва в Африці став на перешкоді африканський опір, що обмежував доступ португальців до узбережжя; тому вони збільшили виробництво в Бразилії. До 1570 р. у Бразилії вже діяло шістдесят заводів, що виробляли 180 000 *арробів* цукру на рік, і того ж року виробництво в бразильських областях Пернамбуку, Байя і Ріо-де-Жанейро сягнуло рівнів Мадейри і Сан-Тома. Після 1570 р. бразильське цукрове виробництво значно зросло, сягнувши понад 1 млн арробів після 1627 р. (див. Баррет і Шварц, 1975: 541).

Центром виробництва в бразильській сільській місцевості був млин – *енгенхо.* У ньому переробляли цукор, вирощений на власній землі і на вільних угіддях *(лаврадорес де сана),* до того ж на останні припадала половина врожаю. Основою робочої сили була рабська праця, спочатку бразильських індіанців, а пізніше – африканців, однак наймана праця за заробітну плату також набувала значної ваги. Найбільший завод у Бразилії у XVI і XVII ст.– Сержіп де Конде у Байї

з виробничою потужністю близько 180 тонн тростини – мав 259 власних робітників у 1600 р. і до того оплачував ще 270 працівників. За підрахунками, 20 вільних угідь, котрі постачали тростину до Сержіпа, могли налічувати ще 200 рабів (Баррет і Шварц, 1975: 547).

Тоді як виробництво було в руках португальців, обробка й фінансування перебувало в компетенції фламандців і голландців. Від самого початку значна частина цукру, виробленого португальцями, відправлялася до Нідерландів. Спочатку Антверпен, а після 1590 р.– Амстердам стали головними центрами очищення цукру, а також фінансування португальської цукроторгівлі. Навіть у період з 1580 до 1640 рр., коли королівство Португалії було приєднане до Корони Кастилії, голландці зуміли зберегти свої португальські контакти через португальських посередників. Голландці здійснили невдалу спробу захопити Байю у 1624–1625 рр.; водночас вони просувалися в Центральній Африці в надії захопити прибуткові джерела рабів у Луанді. У 1629 р. вони загарбали Пернамбуку, зайнявши цукрові райони на п'ятнадцять років. Однак у 1645 р. населення голландської Бразилії на чолі з обтяженими боргами лусо-бразильськими плантаторами повстало проти своїх володарів. Хоча голландці мали союзників серед корінних американців деяких груп потігуарів і гемовних тапуйя, інші племена потігуарів і маранхаоських тобаджарів підтримували португальців. У подальшій партизанській війні лусо-бразильці здобули контроль над сільською місцевістю, а голландці дедалі більше укріплювалися в прибережних містах. Вони утримували Ресіфі до 1654 р., допоки не були змушені здати і його. Партизанська тактика супротивників завдала їм значних утрат. Водночас Нідерланди були втягнуті у свою першу торговельну війну з Англією. Однак вирішальними факторами здачі позицій було те, що більшість цукрової промисловості Бразилії була зруйнована, що заснування потужної голландської цукрової колонії у Бразилії коштувало забагато і що акціонери Голландської Вест-Індської компанії починали нарікати на значні втрати.

Зіштовхнувшись з труднощами в Бразилії, голландці перемістили свою діяльність у Карибське море. У другій чверті XVII ст. на дрібних фермах англійських островів типу Сент-Кітс, Невіс і Барбадос почали розводити тютюн. Останній заполонив європейські ринки до 1639 р. і значна кількість острів'ян мігрувала до інших країв у пошуках кращої долі. На початку 1640-х рр. голландці з Бразилії навчили англійських поселенців Барбадосу вирощувати цукрову тростину. Вони продовжили англійські кредити на придбання африканських рабів, а також технічний посуд для процесів переробки тростинникового соку у цукор і виставили цей продукт на продаж у Європі. Цукор швидко перетворив економічне й політичне життя островів. Дрібні власники тютюнового виробництва стали «бідними білими» і, стрімко витіснені великими плантаціями, які обробляли африканські раби, мігрували до інших місць. У 1655 р. англійці загарбали Ямайку і за п'ять років вигнали звідти останніх іспанців.

Відтоді вирощування тростини на островах почало стрімко зростати. Незабаром воно перевершило за своїми обсягами лусо-бразильську цукрову промисловість і виявило здатність нагромаджу-

вати капітал навіть в умовах зниження світових цін на цукор. На відомих цукрових плантаціях коефіцієнт прибутку був завжди позитивним і сягав до 20% на капітал, вкладений до 1700 р., щонайменше 10% – між 1750 і 1775 рр., і близько 7,5% – десь у 1790 р. (Кратон, 1974: 139). Життя англійських Брістоля і Ліверпуля значною мірою стало залежати від Ямайки й Барбадосу; наприкінці XVIII ст. Вільям Пітт-молодший підрахував, що 4/5 британських доходів надходило з Вест-Індії. Нант і Бордо у Франції також підтримувалися виробництвом підпорядкованого французам Санто-Домінго (Гаїті). Коли гаїтянські раби повстали проти своїх власників у 1791 р., вони зруйнували структуру, що охоплювала дві третини французьких комерційних інтересів за кордоном.

Контрабанда

Одним із наслідків поширення вирощування цукру на Карибських островах було заснування низки баз європейських атлантичних держав перед самою брамою до кастильського царства Індій. Це голландське, англійське та французьке просування припало на час занепаду іспанської могутності. Тоді як надходження срібла до Іспанії зростало протягом XVI ст., воно досягло свого піку в останню декаду століття і пішло на спад. Однак попри зменшення обсягів відправки срібла до Іспанії, його виробництво в Новому Світі помітно не знижувалося. Відтепер цей метал осідав в Америках або переправлявся іншими каналами. Частково ним розплачувалися за захист від іноземних вторгнень і від конкуренції. Втім більша його частина йшла на ведення контрабандних афер з ворогами іспанської Корони – голландської Вест-Індської компанії та англійських морських торговців.

З послабленням іспанської держави ці конкуренти й антагоністи вперто шукали доступ до багатств іспанських володінь у Новому Світі. Велика кількість іноземців купувала привілеї натуралізації, що давали їм змогу торгувати з Індією. Число іноземних суден, що становили частину трансатлантичних флотів, зростало, допоки не почало здійснювати одну третину всіх морських переправлень через Атлантику в 1630 р. Відтоді контрабанда сягнула нечуваних розмірів.

Голландці, відрізані іспанською окупацією Португалії й іспанським захопленням Сетіїбалу від доступу до іберійської солі, започаткували в 1594 р. постійні рейди в Карибське море, захопивши соляний острів Арайя в 1599 р. Вони почали торгувати безпосередньо з іспанськими колоністами венесуельського й колумбійського узбережжя, обмінюючи північноєвропейські товари й африканських рабів спочатку на сіль, згодом – на тютюн і шкіру, а потім – на какао. Англійська окупація Ямайки відкрила іншу прибуткову торгівлю рабами та європейською контрабандою з іспанськими залежними територіями. Збільшивши виробництво какао, Венесуела також почала обмінювати його на іспанське срібло з Мексики. В такий спосіб голландці й англійці здобули можливість перехопити потік іспанського срібла через відкриті вени Карибського моря.

Наприкінці XVII ст. кількість іспанського срібла, яке вивозилося виключно шляхом ямайської торгівлі, оцінюється в 200 000 фунтів стерлінгів на рік, що сягало близько половини загальної кількості злитків, експортованих щорічно на Далекий Схід британською Ост-Індською компанією (Ланг, 1975: 57). Товари з Північно-Західної Європи також потрапляли в Західну півкулю через Бразилію, де португальці суходолом торгували з іспанськими володіннями в Потосі та Верхньому Перу. За ці товари іспанці сплачували сріблом, і, за підрахунками, бразильська торгівля мала оборот у чверть виробництва потоського срібла в XVII ст. (Ланг, 1975: 56). Коли внаслідок Утрехтської угоди 1730 р. Англія здобула право на постачання іспанських колоній африканськими рабами, потік контрабанди на іспанські Кариби збільшився разом з работоргівлею.

Однак іспанське срібло йшло не лише до Європи; воно просувалося і на захід, через Тихий океан. У другій половині XVI ст. багатостороння торгова мережа, здебільшого контрабандного характеру, розгорнулася довкола головної комерційної осі, що з'єднувала Акапулько в Мексиці з Манілою у Філіппінах. У 1564 р. іспанці, скориставшись послабленням позицій португальців у Південній Азії, розпочали завоювання Філіппінських островів. Навіть після відмови Португалії від своїх претензій на ці острови португальські торговці Макао на узбережжі Китаю продовжували торгувати в Манілі. В 1573 р. перший манільський галеон доставив китайський шовк, атлас, порцеляну і далекосхідні прянощі в Акапулько, повернувшись до Маніли з іспанським сріблом Нового Світу. Відтоді Маніла перетворилася на центр торговельної мережі, що втягнула китайців у філіппінську орбіту і створила товарообіг, у якому китайський текстиль обмінювався на срібло Нового Світу. Маніла стала не тільки іспанським, а й китайським містом. За останню чверть XVI ст. чисельність китайців у Манілі настільки зросла, що для них було відведено спеціальний квартал (*Паріан*, тобто ринок). До середини XVII ст. Маніла вже мала 42-тисячне населення, яке забезпечувалося рисом, деревиною і робочою силою у вигляді данини з мешканців сусідніх Лусони і Пампанги через посередництво тубільних *патронів*.

В Акапулько товари завантажувалися на мулів для відправки до Мехіко. Втім зростала кількість і перуанських торговців, котрі привозили перуанське срібло для обміну на китайські товари. Незабаром ця нелегальна перуанська торгівля в Акапулько і вздовж узбережжя Нікарагуа стала причиною значного занепокоєння іспанської Корони, яка намагалася всіляко обмежити її. Однак торгівля тривала попри урядові заборони й збільшення нападів голландців у південноазіатських морях; у XVIII ст. вона залучала дедалі більше число не лише китайських торговців через Кантон, а й індійських торговців через Манілу (Шоню, 1960; Бертін та ін., 1966). Протягом XVIII ст. там фактично виникло два кола китайської торгівлі: одне розширювалося в західному напрямку й охоплювало обмін китайського чаю на індійський опіум, а інше рухалося в протилежному напрямку і задіювало обмін китайського текстилю на американське срібло. Ця китайсько-південноамериканська торгівля тривала до кінця іспанського панування в Південній Америці (Чеонг, 1965).

Звичайно ж, масштаби цієї торгівлі були значними. За загальними підрахунками, в 1597 р., особливому році, вартість зливків, відправлених з Акапулько до Маніли, сягнула 12 млн песо – суми, що перевищує весь капітал, задіяний у трансатлантичних перевезеннях. В останні декади XVI ст. експорт зливків коливався між 3 і 5 млн песо, з яких дві третини, ймовірно, надходили з Перу (Перрі, 1973: 119). З 1570 по 1780 рр. близько 4 – 5 тис. тонн срібла експортувалися на Далекий Схід (Конецке, 1971: 310).

Пірати, «колоніальні племена» і марони

Слідом за контрабандою, захопленням рабів і работоргівлею у прикордонних областях Карибського моря постала низка спільнот, що жили на межі встановленого суспільства і за рахунок решток його ресурсів. Гористі й посічені карибські обшари, безліч островів і бухт, щільність тропічного рослинного покрову забезпечували надійні криївки контрабандистам і рабам-утікачам, а їхнім союзникам надавали комерційні чи військові можливості.

Одним з елементів цього хисткого світу були пірати (буканьєри). Вони складалися з французів, були серед них і англійці. Свою кар'єру вони розпочинали як мисливці на дику рогату худобу, полишену іспанцями на Санто-Домінго. Їх назва виникла від слова *букан* – дерев'яний рашпер, на якому в'ялили димом м'ясо; вони зазвичай продавали м'ясо й шкіру командам суден, що проходили повз них. Зазнавши утисків з боку іспанців, вони почали поєднувати мисливство з піратством. Коли іспанці здійснили спроби припинення їхньої діяльності, пірати розширили масштаби розбійництва, стаючи союзниками почергово то англійського губернатора Ямайки, то французького губернатора Санто-Домінго, виступаючи спочатку проти іспанців, а пізніше – проти голландців. Наполовину пірати, наполовину найманці, вони чинили напади на головні іспанські міста і порти, ведучи торгівлю вздовж узбережжя й у внутрішніх районах. В останній чверті XVII ст. їхні дії становили таку загрозу для розвитку місцевої торгівлі, що провідні європейські держави Карибського басейну вжили рішучих заходів для очищення регіону від флібустьєрів. Внаслідок цього деякі з піратів перекинулися на работоргівлю й заготівлю сандалового дерева вздовж узбережжя Британського Гондурасу. Інші перемістили свої бази на Сьєрра-Леоне в Західній Африці, а звідти на Мадагаскар. У Мадагаскарі вони заснували піратську республіку Ліберталію, справжній «ринок Веселого Роджера» (Туссент, 1966: 146). Після нищівного удару французького флоту вони були змушені шукати притулку в работорговельній державі Беціміза́рака на східному узбережжі Мадагаскару, продовжуючи займатися піратством у союзництві з тубільним населенням аж до початку XIX ст.

Ще одним елементом на карибських теренах були групи, які Мері Хелмс охрестила «колоніальними племенами». Найвідомішими з них є міскіти на Москітовому березі в Гондурасі та Нікарагуа і куни з Панами й Колумбії. Міскіти було родовим племенем корінних американців, що поглинуло значну кількість збіглих африканських рабів і піратів. Оснащені піратами зброєю й боєприпасами, вони почали здійснювати набіги і вести торгівлю зі своїми внутрішніми сусідами. Вони одержували какао, золото, тютюн, індиго, а пізніше – рогату худобу від виробників з глибинки, а потім торгували всім цим разом з товарами власного виробництва: каное, веслами, панцирами черепахи, шкірою, гумою й гамаками в обмін на мануфактурні товари прибулих англійців. Міскіти також полювали на рабів і використовувалися англійцями для вистежування непокірливих маронів на Ямайці (Кемпбелл, 1977: 395, 411–412).

Куни були чібчамовним племенем, що досягло перед приходом європейців набагато вищого рівня технології виробництва й суспільної організації, аніж міскіто. Куни були структуровані в поділені на класи трибутарні держави з правлячими династіями і стали відомими своєю комплексною металургією й спеціалізацією на далекій торгівлі. Внаслідок завоювання вони втратили свою комплексну соціальну й політичну організацію, полишили займатися виплавкою металів і поступово перейшли до збиральництва, у такий спосіб стаючи одним з класичних прикладів «історичної декультурації» Стюарта і Фарона. Подібно міскітам, вони виявляли свою гостинність рабам-утікачам й укладали союзи з піратами, від яких одержували зброю й боєприпаси. Використовуючи новітнє озброєння, вони розпочали в XVII ст. жорстоку експансію через річку Атрато в Колумбію, спаливши Монтерію на річці Сімі в 1779 р. і примусивши іспанців забезпечити переправу через Сімі флотиліям човнів-довбанок (Фалс Борда, 1976: 18). Лише в XIX ст. контроль над ними встановила Колумбія.

Прихильність до рабів-утікачів у середовищі міскітів і кунів привертає увагу до третього елементу спільнот навколокарибського коловороту – втеклих рабів, або маронів. Термін *марон* походить від іспанського слова *дмаррон,* яким спочатку позначали дику худобу іспанців, що втекла, пізніше індіанських рабів-утікачів і, нарешті, в 1530-х роках – африканських утікачів. Часто втікачі об'єднувалися для взаємної підтримки, захисту й здійснення нападів. Вони утворювали певні угруповання, а там, де цьому сприяли природні умови,– більш стійкі спільності. *Марронаж,* як називали французи цей спосіб порятунку, виявив стійкою та істотною особливістю життя плантацій, свого роду нестримною кровотечією плантаційної системи. Повсюди з'являлися повстанські громади рабів-утікачів. Першу з них сформували заколотники в копальнях Бурсія біля Баркісімето (Колумбія). Згодом такі громади з'явилися на Кубі в 1530-х рр. Загалом таких груп було багато у віддалених закутках Карибського й Панамського узбережжя, вздовж тихоокеанського узбережжя Колумбії й Еквадору та в гірських цитаделях деяких карибських островів. Такі групи здебільшого займалися контрабандою й піратством як додатковим до сільського господарства заняттям. Вони часто підтримували озброєних грабіжників, котрі промацували обороноздатність іспанських військових сил.

Отож «внутрішнє море» Карибів утворювало м'яку підчеревину іспанських домініонів у Новому Світі. Тут проходили стратегічні транспортні сполучення, що з'єднували домініони зі столицею в Іспанії, але це була й область військової уразливості, місце вторгнення ворогів-іспанців. Це був також політично й економічно слабкий регіон – контрабандисти, ласі на плантаторські надбання, і флібустьєри проникали в монополістичну структуру іспанської імперії і виснажували її на користь зовнішній міжнародній економіці.

Початок XVI ст. засвідчив експансію двох іберійських королівств в Америках, іспанське завоювання Центральної Америки й встановлення контролю над цілим материком, тоді як Португалія окупувала Атлантичне узбережжя Бразилії.

У гірській місцевості іспанської Америки кастильська Корона запровадила новий колоніальний режим на руїнах доіспанських залежних держав. Той порядок базувався на видобуванні дорогоцінних металів і створенні нової європейської системи продовольчого виробництва для постачання видобувної промисловості. Зв'язки обмеженої торгівлі пов'язали «срібну» економіку із зовнішнім світом, але система постачання харчових продуктів і сировини зосереджувалася на внутрішніх районах, далеко від моря до місць видобування. Для контролювання корінних американців новий порядок перетворив їхні громади на установи непрямого правління, автономія яких була завжди обумовлена діяльністю іспанського сектору. Такі племена постачали цьому секторові дешеву робочу силу й предмети споживання, а в нього купували товари, часто в примусовому порядку. Індіанським спільнотам у межах своїх територіальних громад дозволялося створювати власні можновладні ієрархії. Ці посадовці репрезентували свої громади перед зовнішнім світом, полагоджуючи внутрішні справи шляхом дії цивільного-релігійного ранжирування, економічного перерозподілу й маніпулювання релігійними символами, що поєднували християнські та місцеві культурні форми. В контексті більшої іспанської системи індіанський сектор, роздроблений на безліч місцевих одиниць, становив резервуар робочої сили й продовольства.

У плантаційній смузі низовинних узбереж і островів європейські плантатори та їхні нащадки зламали опір попередніх родових і трибутарних суспільств, замінивши їх підрозділами африканських рабів, які працювали в системі примусового сільського господарства. Система працювала на експортне товарне виробництво, але вона й загороджувала плантації від вторгнень індіанців з тилу і від утечі робітників на узбережжя. Виробництво експортних зернових культур міцно прив'язувало цю зону до європейських ринків, тоді як постійна потреба в новій підневільній робочій силі поєднала колоніальну Америку безпосередньо з розширенням триконтинентальної работоргівлі. Таким чином, африканські раби та їхні нащадки стали домінуючим населенням атлантичного узбережжя Бразилії, Карибських островів, а також узбереж Колумбії, Еквадору та Перу. Тут, на плантаціях, вони випрацьовували спільно з рабами-втікачами власні способи адаптації і спротив у тій історії, вивчення якої лишень починається.

6.
Торгівля хутром

До кінця XVI ст. в Атлантиці домінував іберійський флот, який блокував експансію інших європейців у Північній Америці. Втім з послабленням іберійської влади пожвавився процес заселення європейцями північного узбережжя, а разом з ним активно розвивалася північноамериканська торгівля хутром. Останнє не було предметом високої пріоритетності в європейських пошуках джерел багатства: золото, срібло, цукор, прянощі й раби займали вищі щаблі в цій ієрархії цінностей. Однак «хутряна лихоманка» наклала глибокий відбиток на корінні народи Північної Америки та їх життєвий уклад, залишаючись однією з найдраматичніших сторінок в історії європейської торговельної експансії.

Витоки торгівлі хутром

Торгівля хутром уже мала свою довгу історію в Європі й Азії на час, коли перші європейські торговці розпочали свою діяльність у цьому напрямку на північноамериканському континенті. Скандинавія постачала у Стародавній Рим різні види хутра разом з бурштином, морською слоновою кісткою і рабами, одержуючи взамін золото, срібло й коштовності (Джонс, 1968: 23). Наприкінці IX ст. сеньйоральні торговці, на кшталт Оттара з норвезьких фіордів поблизу сучасного Тромсьо, отримували хутро куниці, північного оленя, ведмедя й видри як данину від лопарських мисливців і продавали його у Норвегії, Данії й Англії (Джонс, 1968: 161–162). На початку X ст. Варязька Русь постачала хутро соболя, білки, горностая, чорно-білої лисиці, куниці, бобра й рабів булгарам на закруті Волги; у 922 р. арабський мандрівник Ібн Фадлан графічно змалював подорож руських торговців униз по

Волзі із соболями й дівчатами-рабинями на ринки ісламського Леванту. Після вікінгів північно-німецька Ліга Ганзів перехопила торгівлю хутром на півночі. З торговельного осередку в Бергені вона нещадно експлуатувала норвежців, примушуючи їх поставляти й обробляти велику кількість хутра й риби як відробіток за надання авансованих платежів, таким чином застосовуючи свого роду «міжнародну боргову кабалу» (Валлерстейн, 1974: 121). Там, де нині простяглися простори Росії, дії Вікінгової Русі посприяли розвитку держав Києва й Новгорода в IX і X ст. Для цих держав, як і для всіх їхніх спадкоємців, хутро стало «найкоштовнішим предметом торгівлі з початку XVIII ст. і надалі» (Кернер, 1942: 8). Справді, курс російської експансії пролягав в одному напрямку розширеного пошуку «домінування над послідовними річковими басейнами шляхом контролю вантажоперевезень між ними, швидкість просування експансії зумовлювалася швидкістю винищення хутра в кожному послідовному басейні» (Кернер, 1942: 30). Росіяни, подібно до їхнього попередника Оттара, справляли хутро через данину *(ясак)*, накладену на корінні спільноти загалом, і через десятину – на все хутро, здобуте індивідуально. Звісно, що одержане таким чином хутро пізніше стало джерелом основних прибутків Російської держави, що підвищилося з 3,8% від усіх державних доходів у 1589 р. до 10% у 1644 р. Лише коли Петро I спрямував Росію на шлях індустріалізації, данина хутром утратила своє значення. Однак при цьому вона ще залишалася головним внеском Сибіру в російську економіку до XIX ст.

Таким чином, торгівля хутром стала не північноамериканським, а міжнародним явищем. Проміжною ланкою між Старим і Новим Світами була голландська Вест-Індська компанія. До британського завоювання Канади Амстердам одержував великий відсоток хутра Північної Америки, реекспортуючи хутро бобра в Росію для подальшої його обробки як частину своєї балтійської експортної торгівлі. Світова мережа реекспортерів часто запобігала перенасиченню європейських ринків товарами, особливо протягом воєн у XVII ст., утримуючи стабільний рівень цін у всій міжнародній системі (див. Річ, 1955). У XIX ст. хутро бобра втратило свою цінність і було замінено хутром морської видри й тюленя, що експортувалося головним чином з Північної Америки до Китаю. Росія також втратила свою домінуючу роль на європейському ринку хутра до кінця XVII ст. і шукала вихід для продажу свого хутра в Китаї та інших місцях Азії (Манколл, 1971: 12).

В епіцентрі північноамериканської торгівлі перебував бобер, особливо після зменшення його кількості в Європі наприкінці XVI ст. Значний попит на нього пояснювався якостями не самої шкіри, а вовняного хутра – прошарку м'якої кучерявої вовни, що росла найближче до шкіри і яку слід було відокремлювати від шкіри і від довшої та цупкішої захисної вовни. З цього вовняного хутра виготовляли повстяні тканини чи фетрові капелюхи. Використання вовняного хутра бобра для вироб-

ництва капелюхів набуло особливої ваги. Приміром, в Англії іспанські й голландські іммігранти популяризували носіння капелюхів замість вовняних кашкетів на початку XVI ст. Після того вже ніяке регулююче витрати законодавство не змогло зупинити занепад виробництва кашкетів. Відтак носіння останніх стало ознакою належності до нижчих класів. Для вищого суспільства форма і тип капелюха перетворилися на свого роді показник політичної лояльності. Стюарти та їхні послідовники вподобали висококоронованого крислатого і прямокутного «іспанського бобра». Пуритани ввели плоский конічний фетровий або бобровий капелюх. Доба Реставрації надавала перевагу крислатим, приплюснутим, з опущеними крисами і оздобленими пір'ям капелюхам французького двору. Велика Революція покликала до життя низькокоронований крислатий «клерикальний капелюх», що поступився місцем трикутному, загнутому вгору капелюху. Цей стиль існував до часів Французької Революції, що породила «високий капелюх». Лише на початку XIX ст. капелюхи з бобрового хутра вийшли з моди, поступившись капелюхам, виготовленим із шовку та інших матеріалів.

Втім спочатку пошук не хутра, а риби спонукав європейських моряків вирушити у води Північної Атлантики. Риба була одним із стратегічних комерційних товарів у середньовічній Європі: в'ялена й солена, вона забезпечувала життєважливими білками в дні обов'язкового посту і протягом лютих зим. У XV і XVI ст. вилов оселедця в Балтійському морі зменшився, і рибалки почали курсувати вздовж наповнених тріскою басейнів узбереж Лабрадору, Ньюфаундленду та Нової Англії. Португальські рибалки були в цьому, вірогідно, першими, таку вони висунули офіційну претензію на всю берегову лінію, хоча не могли захистити її від зростаючої кількості конкурентів з Нормандії, Бретані й англійської Західної країни. Спочатку плавання до тих берегів були поодинокими, і моряки могли повертатися до своїх рідних портів зі свіжою рибою на продаж. Однак пізніше рибалки причалювали до берега на все літо для лаштування своїх сітей, сушіння та копчення риби. Відтак «узбережжя Ньюфаундленду стало постійним сезонним місцем влаштування таборів незалежної космополітичної рибальської громади» (Перрі, 1966: 69).

Північноамериканська торгівля хутром виникла тоді, коли ці рибалки почали обмінювати рибу на хутро в місцевої групи індіанських племен – алгонкінів. Можливість експлуатації «нововідкритих земель» на предмет добування хутра не була пропущена королівськими агентами й поселенцями, котрі досліджували узбережжя Північної Америки. Однак ця дієва колонізація узбережжя північними європейцями могла відбутися лише після занепаду іберійської морської гегемонії в Атлантиці, спричиненої смертю Філіпа II у 1603 р. Невдовзі по тому було закладено кілька поселень: Джеймстаун, заснований Вірджинською компанією англійців у 1608 р.; Квебек – база Компанії Нової Франції, заснованої того ж самого року; Форт Нассау в Олбані в 1614 р. і Нью-Амстердам у 1624 р.,

засновані голландською Вест-Індською компанією; Нью-Плімут у 1620 р. і Массачусетс Бей у 1630 р.

Серед цих поселень Квебек і Нью-Амстердам відіграватимуть чільну роль у розвитку торгівлі. Кожне з цих міст лежало на головних шляхах до багатств внутрішніх районів країни хутра. Квебек контролював річку Сент-Лоренс, що вела до ланцюга Великих озер, і перевезення нею. Нью-Амстердам установив своє домінування над річкою Гудзон до Олбані, а також над шляхом на захід до Освего на озері Онтаріо. Таким чином, північний шлях надовго слугував французьким інтересам, тоді як південний доступ підпорядковувався спочатку голландцям, а після 1644 р.– англійцям. Тому торгівля хутром розвивалася в контексті змагання між цими двома державами. Ця конкуренція зачепила не лише європейських торговців, а й племена корінних американців, котрі постачали їм хутро.

Однією з прикметних особливостей торгівлі було її швидке просування на захід унаслідок стрімкого винищування популяцій бобра, оскільки мисливці за хутром мусили пробиратися в глибину країни в пошуках недоторканих місць проживання бобрів. Це неминуче означало, що люди, котрі першими зазнали впливу торгівлі хутром, залишалися далеко позаду, тоді як нові групи прагнули вступити в неї. Поява торгівлі повсюди позначалася на житті її учасників. Вона руйнувала узвичаєні соціальні відносини і культурні традиції, спричиняючи формування нових внутрішніх і зовнішніх відносин повсякденного життя різних спільнот. Оскільки торговці вимагали хутро то в однієї групи, то в іншої, платячи за нього європейськими артефактами, кожна група наслідувала відносини з європейськими виробниками. Водночас попит європейців на хутро збільшував конкуренцію серед груп корінних американців – конкуренцію за нові мисливські угіддя для задоволення зростаючого попиту європейців, а також конкуренцію за доступ до європейських товарів, що незабаром стали важливими складовими місцевої системи маркерів соціального статусу. Таким чином, торгівля хутром змінила характер війн між племенами амеріндів (американських індіанців), збільшивши їх інтенсивність і розмах. Це призвело до винищення цілих народів і до вигнання багатьох спільнот з місць їх постійного проживання. При цьому хутро не було єдиним товаром індіанців. Розвиток торгівлі також потребував інших постачань, а оскільки торгівля хутром просунулася на захід, то це змінило схеми виробництва продовольства для мисливців і торговців.

Отже, в цілому торгівлю хутром слід розглядати в кількох площинах. Французи й англійці взаємодіяли між собою і з різними групами індіанців. Племена америндів, у свою чергу, опинилися під тиском необхідності прилаштовуватися як до європейців, так і одне до одного. Метою всіх цих конфліктів і пристосувань була гонитва за прибутком, що отримувався від заманювання в пастку маленької хутряної тваринки вагою в 1,5 фунта.

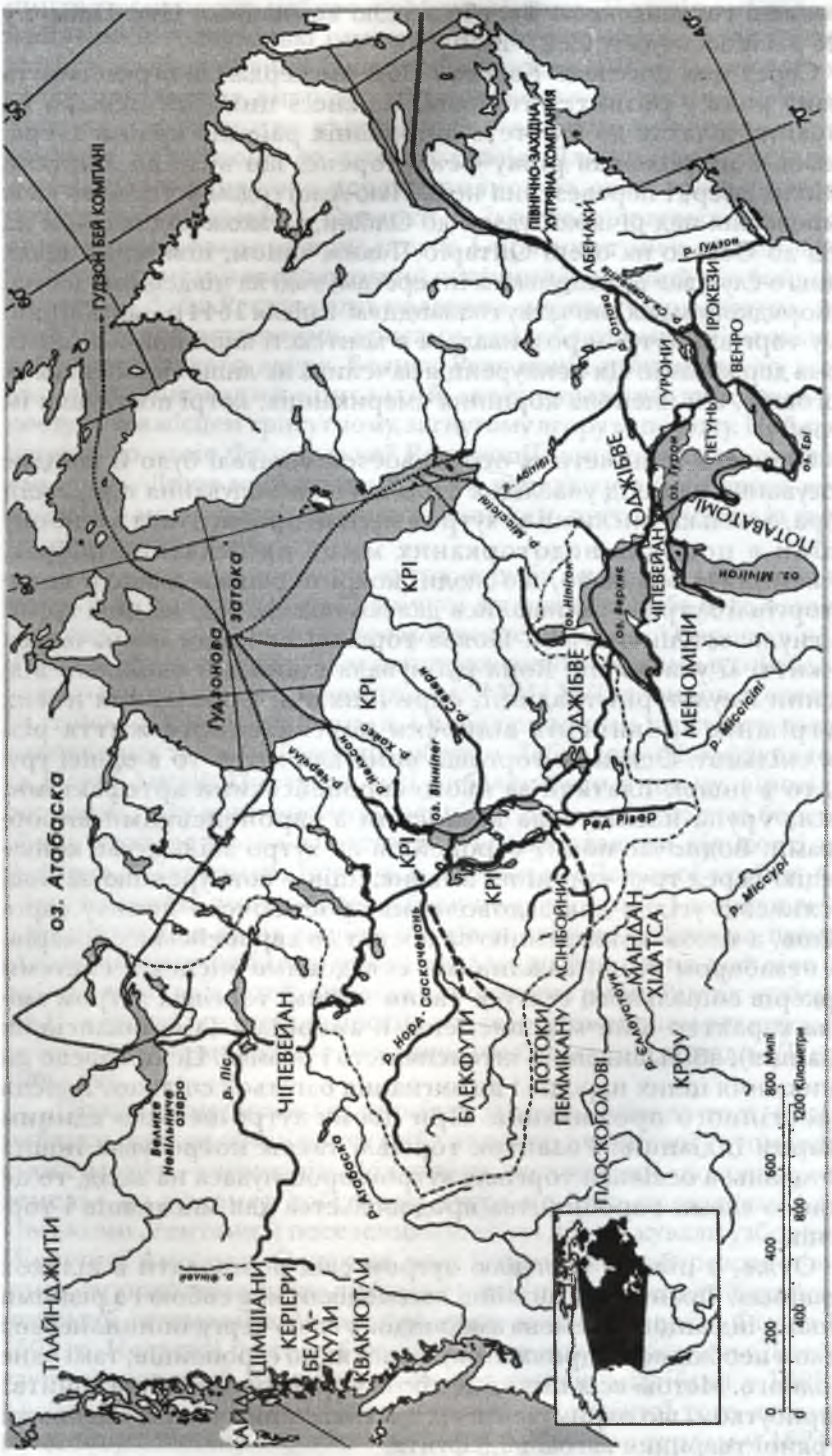

Шляхи північноамериканської торгівлі хутром

Північно-східні племена

Абенаки

Серед перших племен корінних американців, із якими європейці почали торгувати хутром, були алгонкінськомовні східні абенакі з узбережжя штату Мен. Їхній приклад демонструє два побічних ефекти такого контакту. Перший полягав у різкому зменшенні корінного населення. Другий – у зміні економічної діяльності, яку провадили місцеві групи, і порушенні соціальних відносин. На початку XVII ст. східні абенаки проживали у понад двадцяти селищах, кожне з яких мало вождя й населення у 10 тис. осіб. До 1611 р. вижило лише 3 тис. чоловік, а решта померли від завезених європейцями хвороб, до яких корінні американці не мали імунітету. Ті, що вижили, зайнялися переважно полюванням на бобра для обміну його хутра з європейцями. Вони продовжували вирощувати незначну кількість кукурудзи, однак, з огляду на короткотривалість сільськогосподарського сезону і постійних неврожаїв, почали дедалі більше надавати перевагу придбанню продовольства завдяки торгівлі хутром, приміром, із Плімутською колонією з 1625 р. Вони полишили узбережжя, де перед тим займалися рибальством і полюванням на водоплавну птицю, і поділили між родинами свої внутрішні землі на невеликі мисливські угіддя, перетворивши полювання вузьким родинним колом на основу свого пристосування до нових умов (Сноу, 1976).

Першість у такому розвитку родинних мисливських угідь не належала абенакам. Цілком можливо, що перед появою європейців корінні мисливці надавали перевагу окремим мисливським угіддям, де вони полювали взимку. Однак територія полювання, яку доглядали і захищали від інших можливих конкурентів виключно вузькі родинні групи, стала наслідком нових індивідуалізованих відносин обміну між ловцями й торговцями (див. Лікок, 1954). Католицькі місіонери, які прибули з першою хвилею поселенців, також скористалися з цього розколу великих груп, оскільки це полегшувало навернення до нової віри, бо ж кожна родина обирала «власну територію полювання без перебігання дороги своїм сусідам» (Єзуїтські відносини, 1632, цит. за Бейлі, 1969: 89).

Гурони

Подорожуючи верхів'ями Сент-Лоренсу, французькі піонери і торговці незабаром встановили стосунки з ірокезомовними гуронами. Гурони (від франц. *гуре* – «вепр», «головоріз», «дикун»), котрі називали себе вендат, утворили конфедерацію з 20 – 30 тис. чоловік різного походження, вірогідно, ще в XV ст. Прихильники садівництва, вони спочатку заселили

береги затоки Джорджія на озері Гурон і започаткували торгівлю з мисливцями та збирачами північніше за них; вони обмінювали кукурудзу, тютюн та індіанський гашиш на хутро, шкіряний одяг, рибу, мідь, а також мисливське й транспортне начиння. Таким чином, гурони займали стратегічне положення у провадженні розширеної торгівлі хутром серед мешканців північних лісів.

Із зростанням їхньої прив'язаності до торгівлі, вони обмежили заняття садівництвом, дістаючи значно більші запаси кукурудзи від своїх союзників – петунів (тіонтаті), що мешкали західніше від них, і нейтралів (аттівандаронів – «тих, хто говорить іншою мовою») на клаптику землі між озером Онтаріо й Ері. Від мешканців північних лісів вони перейняли будівництво ефективних каное з березової кори, що стали основним засобом транспортування великої кількості хутра вниз по річці на щорічні ярмарки в Монреалі. Якийсь час гуронська мова стала *lingua franca* (мовою міжетнічного спілкування і порозуміння між діловими партнерами) у районі Великих Верхніх озер і Канадського щита. Гурони, до винищення їх ірокезами в 1648 р., були головними агентами і бенефіціаріями французької внутрішньої торгівлі, а також оплотом французьких воєнних дій у цьому регіоні.

Успіхи гуронів у цьому пояснювались кількома причинами. Вони займали стратегічне місце розташування для обміну між біотичною зоною на півдні, де вирощувалися переважно зернові культури типу кукурудзи, бобів, гарбузів і тютюну, та зоною на півночі, зайняту мисливцями й рибалками. Ці обміни випереджають контакти з європейцями на кілька століть, відносячись, вірогідно, до часів процвітання садівництва близько 1200 р. (Мак-Феррон, 1967). Коли торгівля хутром вступила в цю область, там уже існували механізми сприяння обміну товарами, які відтепер могли доповнюватися введенням нових товарів, зокрема хутра бобрів та інших тварин. Священик Жан де Бребьоф ще в 1636 р. стверджував, що певні ланцюги чи лінії обміну забезпечувалися окремими родовими лініями й активізувалися спадкоємним «хазяїном».

Угоди всіх видів супроводжувалися обміном подарунків як символів дружби, що становило важливу частину церемоніальних процедур і дипломатичних святкувань (див. Райт 1967). Найприкметнішим є те, що великомасштабні обміни подарунками супроводжували Свято Мертвих, яке проводилося кожні десять років для поховання залишків тих, хто помер із часу останнього свята. З цієї нагоди визначалися спадкоємці померлих вождів, які отримували імена небіжчиків. У такий спосіб ритуали слугували засобом забезпечення неперервності в лідерстві місцевих родових груп, стаючи доброю нагодою обміну подарунками між їхніми вождями. Ці обряди наголошували на окремішності й самобутності таких груп й одночасно встановлювали союзницькі зв'язки між ними. Такі події зазвичай спрямовувалися і на примирення членів різних мовних і політичних груп, як, приміром, на святі, засвідченому французьким місіонером Лейлмантом у 1641 р. в затоці Джорджія, коли місцеві ніпісінги запросили 2000 чоловік з далекого заходу із Солт-Сент-Марі і з далекого сходу Гуронії. Вартість наданого хутра, одягу, намиста і

металевих виробів була значною. З цього приводу Лейлмант зазначив, що «дари, які ніпісінги принесли іншим націям, у Франції коштували б сорок чи навіть п'ятдесят тисяч франків» (цит. за Хікерсон, 1960: 91). Такі обміни подарунками, уособлюючи єдність союзу і визнання статусу вождя, стали широко розповсюдженою супровідною обставиною торгівлі хутром у місцях її поширення в глиб країни від гуронів. Прийнята спочатку в середовищі алгонкінськомовних племен Великих озер, ця традиція поширилася від них до племен крі на захід від Верхнього озера і від крі до Великих рівнин наприкінці XVII ст. (Некич, 1974).

Ірокези

Голландці в Нью-Амстердамі й англійці, які змінили їх у 1644 р., у верхньому дренажі річки Гудзон зіткнулися з іншим ірокезомовним племенем садівників, яке стало відомим серед європейців як «ірокези» – французька версія алгонкінського слова, що означає «справжня змія (вуж)». Ірокези були зорганізовані в конфедерацію, яку вони назвали *Ганонсйоні* («Вігвам, що простирається вподовж»). П'ятьма «націями», або групами материнських ліній, що утворювали конфедерацію, були могавки (від алгонкінського слова, що означає «канібал»), котрі називали себе *Ганьєнгехага* або «Кременисті Люди»; онейди; онондаги; каюги і сенеки (від слова *сіннекен* – помилковий переклад голландцями могіканської версії ірокезької назви онейдів). На початку XVIII ст. онейди дозволили приєднатися до конфедерації тускарорам. Серед чужинців ця конфедерація була більше відома як «Шість націй», хоча тускарори ніколи не мали права голоса у конфедеральній раді. За деякими даними, ірокези віддавна проживали в цій області. В історичні часи кожна з цих п'яти націй мала власну групу поселень, поля, ліси та мисливські угіддя. Хоча вони й належали до однієї політичної організації, між ними існували культурні та мовні відмінності. Різні групи не розуміли мови одна одної, тож справи конфедерації велися вождями-поліглотами.

Ірокезька конфедерація, ймовірно, постала в ході XV ст. як засіб вирішення конфліктів і воєн серед груп. Однак незабаром зростання торгівлі хутром принесло спільний інтерес до різних груп. Оскільки бобри вже лише зрідка водилися в землях ірокезів і стрімко зникали із збільшенням полювання на нього, то ірокези незабаром збагнули, що їхнє особистісне й громадське майбутнє залежало саме від бобра. Щоб збільшити доступ до хутра, вони, однак, повинні були спочатку позбавитися чи послабити конкуренцію з боку своїх сусідів. Підтримані голландцями, а згодом англійцями, вони розв'язали ряд руйнівних воєн зі своїми суперниками, підтримуваними французами. Після того, як епідемія віспи значно ослабила гуронів у 1640 р., ірокези напали й зруйнували Гуронію як окрему державу в 1648 р. У 1656 р. вони знищили Нейтральну націю та ері. У 1675 р. могавки напали на Алгонкінську конфедерацію, що сформувалася з метою протистояння англійським колоністам у Новій Англії.

Того ж року сенеки у союзі з англійськими поселенцями Меріленду і Вірджинії позбулися загрози з боку саскуїханнів, які контролювали центральну рівнину Пенсільванії. У 1680 р. П'ять Націй розпочали війну з іллінойсами, щоб запобігти встановленню контактів між ними і французами.

Попри великі масштаби арени військових дій ірокезів, фактичне число задіяних у них воїнів було незначним. За підрахунками одного єзуїтського священика у 1660 р., могавки на той час могли змобілізувати 500 воїнів, онейда – менше 100, онондага – 300, каюги – 300 і сенеки – до 1000 (цит. за Треліз, 1960: 16). Що надавало ірокезам високої боєздатності, то це широкий доступ до вогнепальної зброї, яку їм продавали переважно голландці й англійці. На 1660 р. кожен ірокезький воїн, вірогідно, мав мушкет, а високоякісний порох разом з упевненістю у власній військовій вправності у веденні партизанської війни надавали їм перевагу над їхніми сусідами (Оттербейн, 1964).

Запровадження торгівлі хутром та ведення інтенсивних воєн спричинили зміни в екології і соціальній організації ірокезів. Економічну базу життєдіяльності ірокезів до того часу становило садівництво й мисливство. Садівництво перебувало значною мірою в компетенції жінок, хоча чоловіки допомагали їм у підготовці земельних ділянок шляхом вирубування й спалювання дерев. Соціальний склад груп такого розчищення залишається невідомим, однак інші процеси обробітку землі виконувалися в цілому жінками села під керівництвом головної матері верховного роду й матерями інших родових ліній, котрі діяли як її заступники. Права на землю, а також на знаряддя праці передавалися через жіночу лінію. Розподіл продуктів виробництва був також у руках жінок. Завдяки виконанню цих економічних ролей жінки отримували значну владу, оскільки вони могли використовувати свої можливості у виробництві продовольства й мокасин для накладання вета на ті військові дії, які вони не схвалювали (Рендл, 1951: 172). Це також надавало їм привілей виявлення милості під час святкувань, важливого аспекту зміцнення союзів серед груп (Браун, 1975: 247–248; Розенберг, 1976: 112). Окрім того, жінки володіли багатосімейним житлом і мали право призначати членів Ради Вігваму.

Мисливство і війни, навпаки, були роботою чоловіків, і ця діяльність ставала дедалі важливішою з утягуванням ірокезів у торгівлю хутром і введенням їх у залежність від неї. Європейські торгові товари, які, очевидно, вимінювались на хутро, з'являються на території ірокезів уже в 1570 р., а століття по тому ірокези майже цілком покладалися на торгівлю і дипломатичні дари з метою одержання зброї, металевого знаряддя праці, казанів, одягу, коштовностей і лікеру. До 1640 р. чисельність популяції бобрів значно скоротилася у країні ірокезів, і вони мусили щораз далі просуватися в країни сусідів та ворогів для захоплення ресурсів на оплату європейських предметів споживання або вести війни для компенсування наданих їм дипломатичних подарунків. Розподіл чоловічих і жіночих ролей поглибився з розвитком торгівлі хутром та інтенсифікацією іноземних втручань; чоловіки тривалий час перебували

далеко від дому в гонитві за хутром чи у переслідуванні ворогів, тоді як жінки були прив'язані до своїх полів і садів. Можливо, ірокези стали більш матрілокальними з XVII ст. (Річардс, 1957) саме завдяки такому розподілу діяльності.

Видається також імовірним, як запевняє Річардс, що жінки поступово набули право приймати бранців до місцевої материнської лінії – функції, що ставала життєважливою, оскільки ірокези потребували заміну загиблим на війні чоловікам. Вважається, що в 1657 р. сенеки «складалися більше з чужинців, аніж із корінного населення». У 1659 р. єзуїт Лейлмант зазначав: «Якби хтось заходився підрахувати кількість чистокровних ірокезів, то він виявив би їх не більше 1200 осіб у всіх П'яти націях, оскільки вони є, головним чином, лише спільністю підкорених ними різних племен». У 1669 р. дві третини онейдів становили алгонкіни і гурони. Зафіксовані навіть скарги єзуїтів на те, що стало важко проповідувати ірокезам їхньою рідною мовою (див. Квейн, 1937: 246–247.)

Цей факт має важливе значення. Він свідчить про вірогідність того, що в процесі торгівлі хутром і частих воєн форми родоплемінного приєднання залишалися тими ж самими, однак їхнє значення й функції зазнали корінних змін. На час першого прибуття європейців Вігвам був насамперед лігою місцевих груп, що патронували місцеві інтереси на оброблюваній землі й інших ресурсах, а також запобігали розгортанню місцевих суперечностей і воєн. Однак дедалі більше ірокезька конфедерація діяла як об'єднання торговців хутром і воїнів, іноді дуже різного походження, відносно транслокальних імперативів торгівлі хутром і політичною боротьбою між конкуруючими європейськими державними системами. Вільям Фентон говорив про Лігу як «родову державу», поєднуючи, таким чином, два поняття, що розглядалися здебільшого як несумісні. Ірокезьку конфедерацію, можливо, краще охарактеризувати як об'єднання, що намагалося використати форми споріднення в реалізації асоціативних функцій. Її навіть можна було б розглядати як корінну американську паралель структурі європейських торговельних компаній, що також поєднували економічні й політичні функції. У цьому контексті ірокези напрошуються на порівняння з аро з Нижнього Нігеру в Західній Африці, котрі також використовували механізми споріднення і ритуал для організації й домінування в місцевій работоргівлі (див. розділ 7). Подібно до аро, ірокези були не державою, а об'єднанням, заснованим на родових ланках, що розвинулися у відповідь на транслокальні політичні й економічні тиски.

Тривалий родоплемінний базис конфедерації був одночасно джерелом її сили і її слабкості. Як уже згадувалося, ірокезькі жінки мали право на призначення чоловіків своїх матрілінійностей на посади в Раду в Онондага. Ці посади були пов'язані з п'ятьдесятьма титулами чи назвами, що належали й контролювалися материнськими лініями. Важливо зазначити, що члени Ради завжди відстоювали місцеві інтереси й гідність і що вони виступали в Раді не від свого власного імені, а за повноваженням своїх родоплемінних виборчих округів. Отже, конфедерація ніколи не була монолітним

політичним інструментом. Вона функціонувала, головним чином, щоб запобігти боротьбі і ворожнечі між селищними групами і одержати деяку юрисдикцію в переговорах із чужинецькими послами й агентами. Вона могла оголосити війну від імені конфедерації в цілому, але ухвалення цього рішення мало бути одностайним. Питання розбрату відкладалися й вирішувалися в процесі діяльності тієї чи іншої групи. Багато видів діяльності конфедерації мали церемоніальний характер, на кшталт жалобних церемоній, на яких ушановували померлих радників і призначали нових. Шляхом такого ритуалу титули та монолітність Ради увічнювалися в ідеологічній площині, навіть коли розбіжність інтересів поділяла виборців в економічних, соціальних, політичних і релігійних питаннях.

Суперечливість проблеми в середовищі Ради загострювалася з розгортанням війни. Як зазначав Квейнт,

> коли війна, роздмухувана контактами з європейцями, ставала частиною щоденного життя, воєводи перетворювали військову популярність на власну політичну перевагу і відігравали основну роль управлінців. Рівновага сил між індіанськими вождями і воєводами, що раніше схилялася на користь перших, змістилася так, що корпоративні мотиви врядування вождів уже не були істотними [1937: 267].

Зрештою, не існувало жодного механізму вирішення фактичних чи потенційних розбіжностей. До того ж відносини між могавками на сході і сенеками на заході були здебільшого напруженими, інколи до такої міри, що ледь не призвели до війни між ними в 1657 р. Сенеки і онондаги часто підтримували напади французів на могавків, а могавки, у свою чергу, відмовлялися допомагати сенекам і каюгам у війнах із саскуеханнами. Та чи інша група селищ могла при нагоді укласти угоду з французькими чи англійськими представниками окремо від інших груп об'єднання. Лише зрідка конфедерація спромогалася на якусь об'єднавчу акцію, і з цієї причини не могла протиставляти французів та англійців. Як вважає Еліен Треліз (1960: 342), труднощі полягали в тому, що членам Ради «бракувало прийняття рішень чи повноважень для їх упровадження». Така ж нездатність випрацьовувати й провадити загальну політику виснажувала й ірокезів у часи Американської революції. Між могавками й онондагами відбувся внутрішній розкол, внаслідок чого одні підтримували американських повстанців, а інші – прихильників британців. Каюги і сенеки підтримували останніх, тоді як онейди й тускарори допомогли американцям, незважаючи на офіційне проголошення нейтралітету.

Втім, не слід перебільшувати політичну єдність конфедерації ірокезів чи приписувати їй наявність будь-якої спільної стратегії у монополізуванні торгівлі хутром. Доступ до бобрового хутра був, звичайно ж, найпріоритетнішим для ірокезів, але вони одержували його шляхом загарбання мисливських угідь своїх сусідів або захопленням уже зібраного й транспортованого іншими хутряного товару. І хоча вони витіснили гуронів з посередницьких позицій у торгівлі, однак не спромоглися перешкодити посіданню цієї позиції оттавами – західними сусідами гуронів. Їхній військовий потенціал

був значний, але, цілком очевидно, недостатнім для протистояння європейському вторгненню,до того ж французи й англійці опинились у вигідному становищі, дозволивши ірокезам відігравати роль буфера між ними. Озброївши ірокезів, англійці змогли заблокувати доступ французів до оттавів і мисливських угідь Великих озер. У свою чергу, французи вбачали свої інтереси «в послабленні ірокезів, але не в цілковитому їх розгромі», як зазначив барон де Лагонтан близько 1700 р. (цит. за Треліз, 1960: 246, № 44). Відносини між французами й ірокезами були досить парадоксальними, оскільки

> хоча ірокези і становили найбільшу економічно-військову загрозу Канаді, вони були також тим єдиним фактором, що перешкоджав олбанам установити прямі відносини з оттавами і в такий спосіб зашкодити канадській торгівлі хутром [Треліз, 1960: 246].

Звичайно, якби існував відкритий канал сполучення між олбанами і заходом, Нова Франція не конкурувала б з Нью-Йорком. Англійці мали перевагу завдяки нижчим виробничим і транспортним витратам, нижчим рівнем оподаткування, вищою якістю товарів і доступом до дешевого рому з Вест-Індії. У 1689 р. одна рушниця коштувала п'ять бобрових шкір у Монреалі, однак лише одну – в Олбані; червона чи біла ковдра оцінювалася у дві боброві шкіри в Монреалі, але лише в одну – в Олбані. За одну боброву шкіру індіанцю давали в Олбані шість повних кварт рому, тоді як у Монреалі за ту шкіру не давали навіть кварти бренді (Треліз, 1960: 217, №27). Таку різницю в цінах, що зберігалася до XVIII ст., Кадволладер Колсон узагальнив словами, «що торговці Нью-Йорка могли продавати свої товари в індійських країнах за півціни, яку могли правити спільноти Канади, і пожинати подвійний прибуток» (див. Вошборн, 1964: 153). Присутність ірокезів, отже, захищала французьку торгівлю із Заходом, незважаючи на факт ворожнечі між ними.

І навпаки, ірокези могли зіштовхнути лобами французів з англійцями. Однак такі дипломатичні ігрища рідко відчувалися на рівні конфедерації. Швидше за все окремі групи підтримували то французів, то англійців. Лише могавки послідовно трималися англійців. Інші, подібно до сенеків, навіть виступали на боці французів у середині XVIII ст. і брали участь у підтриманому французами повстанні Понтіака проти англійців (1763–1764).

Втім ці різнобічні чужинецькі втручання негативно позначилися на єдності самих ірокезів. Американська війна за незалежність налаштувала одну групу проти другої. Фракційний поділ у межах спричинив міжродові чвари. Це послабило й роздробило конфедерацію, яка ще трималася на церемоніальному підґрунті, але з американською перемогою втратила свої чільні військово-політичні функції. Пробританські ірокези перейшли до Канади, де й досі проживають їхні нащадки.

Таким чином, конфедерація ірокезів виявила свої істотні слабкі сторони. Вона мала здатність вирішувати конфлікти між групами, допоки це було можливим. Вона була спроможною балансувати між

інтересами суперницьких іноземних держав та їхніх індіанських союзників, однак не змогла випрацювати спільну стратегію захисту від домінуючого супротивника. Зв'язки, що єднали їх, були родовими і церемоніальними. Запровадженням жалобного ритуалу конфедерація використала поширений серед сусідніх племен взірець ушановування смерті вождів і проголошення їхніх спадкоємців. У середовищі гуронів Свято Мертвих мало ті ж функції консолідації всіх суб'єктів союзницьких відносин. Такі моделі зустрічаються і серед оджібве та союзницьких груп. В усіх цих випадках єдність досягалася ритуальними засобами. Ритуал установлював політично життєздатні зв'язки, допоки політичні інтереси перебували в одній площині. Однак він уже не міг забезпечити ці спільноти, втягнуті в суперечності торгівлі хутром і політики, механізмом досягнення консенсусу з усіх сторін. Маючи військово-адміністративний досвід, ірокези не спромоглися створити державу і вистояти в боротьбі з більш централізованими політичними одиницями.

Спільноти Великих озер

Хоча ірокезам не вдавалося монополізувати торгівлю хутром на захід від пониззя річки Сент-Лоренс, вони мали величезний вплив на спільноти регіону Великих озер. Залишки гуронів, не винищених ірокезами, подалися на захід. Ірокези також витіснили мешканців прерій, які вирощували кукурудзу – потаватомі, сауків, фоксів, кікапу, маскоутенів і частину іллінойсів з їхніх земель. Ці племена були вигнані з області нижнього Мічигану та Огайо на північ від річки Огайо до західного озера Мічиган. Там вони вступили в торгівлю хутром через посередників потаватомів і оттавів у французькому торговельному осередку, заснованому в Грін-Беї в 1634 р. Жодне з цих племен не походило з цієї області й не оселялося там (як вважали раніше) лише з причин використання тамтешнього дикого рису. Магнітом, що притягнув їх до Грін-Бею, була торгівля хутром, а силою, що виштовхнула їх з місць свого одвічного проживання, виявилися ірокези (Уілсон, 1956).

Посередницьку роль гуронів перехопили переважно оттави, названі так за алгонкінським словом *адаве*. Цей термін, знайомий багатьом алгонкіномовним індіанцям, слугував загальною назвою низки алгонкіномовних груп, що полишили свою традиційну діяльність заради торгівлі й перемістилися на захід до мисливських угідь аж до Чекуамегонської затоки в 1660 р. До 1683 р. дві третини всього хутра, що йшло до Франції, проходило через руки оттавів (Пекхем, 1970: 6).

Інші спільноти також почали рухатися на захід по хутро. Уже в 1620 р. групи алгонкіномовних індіанців, які носили назви звірів чи птахів, на кшталт Ведмедя чи Журавля, почали сходитися на річці Солт-Сент-Марі, що зв'язує озеро Гурон з Верхнім озером через

пороги. Французи назвали ці пороги Солт (Перекатом), а людей порогів – солтерами, або солто. Цей регіон був ідеальним місцем зустрічі торговців хутром, оскільки він мав потужні й дешеві продовольчі ресурси – білу рибу. Незабаром до груп солто приєдналися біженці від ірокезів і контингент людей, ідентифікованих по-різному як потаватомі, крі, алгонкіни та віннебаго. Поступово термін *солтер* дав назву одній з місцевих груп – *утчибу*, або оджібве.

Ці комбінації і зміни етнічної ідентичності є складовими більш загального процесу, спричиненого інтенсифікацією торгівлі хутром у східній субарктиці. Невеликі місцеві групи з локалізованими іменами

> перемістилися, головним чином, на захід у пошуках хутра; міжгрупові конфлікти наростали, і групи ставали змішаними. З часом вони втратили свою ідентичність і ввійшли в категорію назв більших груп. Назви таких великих груп іноді можуть походити від назв колишніх маленьких місцевих груп типу *солтерів* (солто) чи утчибонів (оджібве). Не існувало ніякої великої групи, відомої за часів французів як оджібве чи солто. Окрім того, встановлення торговельних пунктів на місцях місіонерських осередків, можливо, сприяло формуванню більших груп різноманітного походження з навколишніх областей [Роджерс, 1969: 38].

Одним з таких пунктів змішування стало селище Чекуамегон на південних берегах Верхнього озера. Це селище було зайняте оджібвами в 1679 р., коли вони досягли угоди з дакотами, котрі займалися полюванням і вирощуванням кукурудзи в західній частині озера, щодо їхнього доступу до мисливських угідь в обмін на торгові товари, отримані від французів. Чекуамегон вирощував кукурудзу та інші зернові культури, мав населення близько 750–1000 осіб на 1736 р.– час, коли домовленість із дакотами була анульована й між колишніми партнерами розгорнулася жорстока війна.

Мідевівін

Такі процеси і союзи між групами, що попередньо усвідомлювали свою окремішну місцеву ідентичність, мали важливі ідеологічні наслідки. Свято Мертвих, як головний ритуал обміну і союзництва, було замінено новими релігійними формами, найвідомішою з яких є Мідевівін. Цей культ, імовірно, походить з Чекуамегона і датується близько 1680 р. Свято Мертвих відзначало місцеву ідентичність групи й спадкоємність місцевого верховенства й водночас воно зміцнювало союзні узи й обміни між подібними місцевими групами. Мідевівін, навпаки, був спрямований на індивідуума і його інтеграцію в ієрархічну асоціацію, що виходила за межі місцевості та групи походження.

У церемонії Мідевівін індивідуальна влада, яка досягалася через прямий контакт з надприродними силами, передавалася білою мушлею, або *мегіс*. Кожен член вігваму Міде мав «знахарську» валізку релігійних артефактів, серед яких була і ця мушля. Людина посвячувалася шляхом «пронизування» «променями» з цих мушель. Кожна мегіс вважалася вмістищем надприродної сили, яка

уособлювала в межах кожного поселення силу всього товариства. Водночас, за давніми міфами, вона була сформована ще до появи будь-якого символу чи тотему групи походження, а отже, мала пріоритет над будь-якою специфічною локальною групою походження. Саме це знахарське товариство було ієрархічним, і його члени просувалися від нижчих до вищих щаблів священних знань, і навпаки – шляхом внесення певної плати чиновникам.

Таким чином, багатство було передумовою просування в товаристві, лідерство здобувалося досягненнями на війні чи у торгівлі хутром. До того ж суспільство відзначалося транслокальністю у просторі. Вожді та священики товариства були одночасно носіями найвищих священних знань і суддями в соціально-правових відносинах щойно сформованих поселень. Вони також мали справу з чужинцями – торговцями, урядовими посадовцями та місіонерами. Таким чином, слідом за торгівлею хутром певні символи похідних груп поступилися розвитку транслокальної «церкви», створюючи механізм соціально-ідеологічного контролю великих мас спільнот, що групувалися в зимову пору.

Розширення на захід

До початку останньої третини XVII ст. північноамериканські хутра направлялися до Європи переважно двома шляхами: через Сент-Лоренс і Гудзон. Втім у 1668 р. був відкритий новий торговий шлях, цього разу через північ, коли губернатор і Компанія підприємців Англії, що торгувала в Гудзоновій затоці, спорудили форт у гирлі річки Руперта, яка впадає в затоку Джеймса. Форт став відомий як Дім Руперта, а компанія – як Гудзон Бей Компані. Слідом за цим швидко постали й інші форти, що приваблювали крі й сіумовних ассінібойнів, котрі до цього перебували у стані війни з крі, але тепер об'єдналися з ними для боротьби зі своїм родовим племенем – янктонаїв. Великим попитом у Гудзон Бей Компані користувалася вогнепальна зброя, понад 400 одиниць якої продавали щорічно в 1689–1694 рр. (Рей 1974: 13). Навіть за умов, що багато рушниць ставали непридатними в разі виходу їх із ладу, володіння цією зброєю давало крі й асінібойнам вирішальну перевагу над їхніми суперниками – дакотськими сіу на півдні, індіанцями племен «великоживотих» і «чорноногих» на південному заході та атапаськомовними індіанцями на півночі.

Французи, тепер побоюючись оточення з боку Гудзонової затоки, а також із Нью-Йорка і Нової Англії, розв'язали жорстоку війну за володіння фортами вздовж затоки і спробували підбурити дакотів проти англійських торговельних постів. Однак у 1713 р. за Утрехтською угодою затока відійшла до Англії, й озброєні англійськими рушницями крі й асінібойни тепер збільшили свій тиск на дакотів. Французи, у свою чергу, почали просувати свої торговельні

пости та місії на захід з метою встановлення прямих контактів з племенами корінних американців на нових мисливських територіях і протистояння експансії Гудзон Бей Компані з півночі та руху торговців з Луїзіанської колонії на півдні. Однак цим французи лише викликали підозру оджібве і ледь не втратили свою роль посередників з дакотами. Оджібве, включно з тими, що із Чекуамегона, приєдналися до асінібойнів і крі у кривавій війні з дакотами, витіснивши останніх з їхніх місць проживання в Міннесоті та північному Вісконсіні. Крі й асінібойни, у свою чергу, поширилися на атапаскську територію аж до річки Черчілль, допоки там у 1717 р. не був заснований форт Черчілль, що відкрив атапаскам власний доступ до зброї.

Конфлікти між дакотами і оджібве, крі й асінібойнами були не просто суперечками між племенами корінних американців, а північноамериканським виявом глобального конфлікту між Францією й Англією. В Індії французька й англійська Ост-Індські компанії вели між собою неоголошену війну, допоки розпочата 1756 р. Семилітня війна (відома в Америці як французько-індіанська війна) не спричинила пряму конфронтацію між двома державами та їх союзниками. За Утрехтською угодою Англія залишила за собою Гудзонову затоку, але в 1713–1756 рр. французи зміцнили свої позиції шляхом укріплення союзів з корінними групами, заснування Нового Орлеана з метою відкриття річки Міссісіпі для морського судноплавства, і спорудження форту Дюкесне у Пітсбурзі, щоб об'єднати свої зусилля у володінні Огайо. Спроба англійців захопити форт у 1755 р. виявилася невдалою. Однак за сім років війни англійці завдали нищівної поразки французам на трьох континентах. 1757 р. в Індії Клайв розгромив французів і їхніх союзників у Плассе. У 1758 р. англійці взяли форт Дюкесне, перейменувавши його на честь британського прем'єр-міністра на Форт Пітт. У 1759 р. британський флот розбив французький флот біля берегів Франції. У 1760 р. англійці захопили місто Квебек. За Угодою 1763 р. Франція поступилася Великобританії Канадою, а Іспанії – областю Верхньої Міссурі.

Зміни у торгівлі хутром

У другій половині XVIII ст. торгівля хутром поширилася до дренажної системи Саскачеваня. Це викликало ряд взаємопов'язаних наслідків. Змінилася і сама технологія торгівлі.

Відповідно сталися зміни й у внутрішній структурі корінних американських груп, задіяних у торгівлі, й зміни у відносинах між торговцями і мисливцями. До того часу шляхи торгівлі хутром прокладалися по природних лініях проникнення зі східного узбережжя вгору по річках, уздовж каскадів озер і через внутрішні моря. Головні внутрішні торговельні пости й форти споруджувалися у верхів'ях цих морських чи річкових шляхів. Тепер зусилля спрямовувалися

на прокладання суходільних маршрутів між Атлантичним і Тихоокеанським дренажами. Внаслідок цього було полишено бази постачання пониззя Сент-Лоренсу, риболовецькі угіддя і кукурудзяні узбережжя Великих озер з тим, аби ввійти в країну, що потребувала нових засобів транспортування.

Поряд з необхідністю впровадження цих екологічних факторів, на торгівлю чекали організаційні зміни. До середини XVIII ст. торговельні компанії цілком влаштовувало співробітництво з посередниками корінних американців у постачанні хутра. Це співробітництво, однак, лише частково задовольняло потреби компаній, оскільки внаслідок автономності груп посередників, вони могли здійснювати лише маргінальний контроль соціально-політичних відносин індіанців, включно з їхніми союзами та конфліктами. Відтак компанії прагнули обійтися без посередників і мати справу безпосередньо з первинними «виробниками», мисливцями і збирачами хутра. Саме тому торговці дедалі глибше проникали у внутрішні райони для виявлення джерел постачання хутра.

Повстання Понтіака

Наслідком цих змін у торгівлі, що збіглися в часі із французькою-англійською війною, стало велике повстання корінних американців в 1763 р.– повстання Понтіака. За походженням Понтіак був оттавом і належав до провідної групи посередників з Великих озер. До середини XVIII ст. оттави потрапили у велику залежність від європейських торговців з тим, щоб продовжити свою роль посередників і постачати європейські мануфактури. Водночас пряме проникнення у внутрішні райони європейських торговців хутром становило загрозу упривілейованим посередникам. Ставало дедалі очевиднішим, що європейці прийшли в ці краї не як гості корінних американців, а як їхні постійні квартиранти, налаштовані витіснити справжніх господарів з їхніх земель. Ці «подвійні пута», залежність від агентів, котрі також підривали можливості їхнього виживання, спричинили в середовищі племен корінних американців східних лісистих місцевостей потужний ідеологічний спротив. Їхні пророки проповідували моральну реформу, закликаючи до звільнення від загарбників-колонізаторів. Повстання Понтіака виявилося блискавичною містичною відповіддю на заклик Володаря Життя і військовою реакцією на рішення англійців про те, що відтепер оттави «повинні утримувати свої родини "працьовитим життям" без сторонньої допомоги» (Якобс, 1972: 81; див. також Пекхем, 1970; Уолліс, 1970: 120–121). До повстання приєдналися індіанці племен шонів, оджібве, гуронів, майамі, потаватомів і сенеків. Спочатку досить успішний, рух зазнавав невдачі після того, як повстанці не спромоглися захопити головні британські форти в Детройті, Ніагарі й Пітсбурзі. Недостатньо забезпечене рушницями й боєприпасами і зраджене французами, котрі уклали окреме перемир'я з англійцями того ж року, повстання стало жертвою внутрішніх суперечностей і відступництва.

Північно-західні атапаски

Тоді як групи посередників втрачали свою стратегічну роль у торгівлі хутром, нові племена на заході від Гудзонової затоки були безпосередньо залучені до торгівлі. Торговці хутром налагодили контакт з атапаскомовними чіпевейанами, котрі проживали між фортом Черчілль та озерами Грейт Слейв і Атабаска. Угруповання чіпевейанів, озброєні рушницями, почали витісняти племена бобрів і невільників з району озера Атабаска і Невільничої річки і промишляти хутром з Північного Єллоунайфа й Догріба. Між чіпевейанами й лісовими крі на півдні і на сході також існували суперечності; крі, колишні посередники, нині втрачали цю позицію. Деякі угруповання крі й асінібойнів поступово перемістилися в прикордонну зону між субарктичним лісом і прерією, де почали полювати на бізона. Після 1730 р. вони отримали коней і відтоді почали спеціалізуватися на їх розведенні.

Торговці хутром тепер спробували вести пряму торгівлю з мисливцями, аби не випередити ініціативу мисливців вести торгівлю з ними. Полювання на оленя карибу і рибальство увійшли в протиріччя з виловлюванням бобрів. Відтак торговці хутром дедалі більше намагалися перетворити «споживачів карибу» на «перевізників» (відмінність, проведена чіпевейанами), авансуючи продовольство, зброю й боєприпаси, пастки, тканину, ковдри, лікер і тютюн «вождям» та окремим індіанцям. Протягом XVIII ст. постачання основних видів продовольства, зокрема борошна, сала й чаю, спричинило занепад автономного заняття мисливством серед племен індіанців-ловців. Оскільки люди стали менш залежними від великомасштабного переміщення карибів і від групового рибальства, «велика людина, яку всі наслідують» і котра організувала великі загони мисливців на карибів, утратила свої функції. Торговці хутром відтепер наймали мисливців для постачання їхніх фортів м'ясом чи мали справу з «вождями торгівлі», котрі впливали на своїх послідовників шляхом постачання мисливського начиння й рибальських гачків з торговельних точок. Деякі родоплемінні групи почали самостійно полювати й торгувати, особливо коли конкуренція серед торговців хутром збільшила як кількість вождів, що прагнули вступити в союз із ними, так і конфлікти між цими вождями. Відтак відносини між торговцями й мисливцями стали індивідуалізованими, перевага в них надавалася формуванню невеликих груп, заснованих на подружніх парах, а не на колишніх великих мисливських угрупованнях.

Нові компанії

У 1797 р. Гудзон Бей Компані зіштовхнулася з новим конкурентом – Північно-Західною компанією, спонсорованою переміщеними з Олбані торговцями хутра, котрі залишилися лояльними до британської Корони в час американської війни за незалежність. Вона покладалася на набуті

французькими торговцями хутром досвід і знання і наймала переважно французько-канадських *комівояжерів* та шотландських ветеранів, які брали участь у британському захопленні Канади чи воювали проти американців. Нова компанія сприяла розвитку нової потужної хвилі дослідження і торгівлі через озера, а також транспортуванням і перевезенням у район Скелястих гір і далі. Її підприємцями були здебільшого перші європейці на нових територіях внутрішнього північного заходу.

Розширення на захід двох канадських компаній заохочувало конкуренцію з боку американців, котрі прагнули встановити контроль над континентом для щойно сформованої республіки. У 1803 р. Сполучені Штати здобули територію Луїзіани, а в 1804–1806 рр. Льюїс і Кларк досліджували Захід за дорученням Конгресу США. У 1808 р. Джон Джекоб Астор з мовчазного схвалення президента Джефферсона зареєстрував Американську хутряну компанію, і в 1811 р. ця компанія заснувала форт Асторію у гирлі річки Колумбія. Хоча Асторія через два роки була віддана британцям, Американська хутряна компанія спромоглася витіснити старіші французькі компанії з Сент-Луї й до свого банкрутства в 1842 р. успішно конкурувати з канадськими компаніями.

Кінські пастухи на рівнинах

Усюди на захід від Великих озер торговці хутром ставали дедалі залежнішими від припасів м'яса, які їм постачали з Рівнин кінські вершники – мисливці на буйволів. Розвиток конярства у цій області був відносно новітнім історичним досягненням унаслідок завезення коней іспанцями під час завоювання Мексики в 1519 р. Першими корінними американцями, які осідлали коней, були збирачі їжі чічімеки на північних кордонах Нової Іспанії, котрі захопили чи викрали скакунів з іспанських укріплень. Згодом спадкоємні племена одержали коней, використовуючи їх для здійснення набігів на слабших сусідів і захоплення полонених на продаж як рабів французам та іспанцям.

Апачі перейняли коней від чічімеків у 1630 р.; юти й команчі отримали їх від апачів близько 1700 р. Східні шошони зі Східного Вайомінгу і Монтани, включно з індіанцями «зміїного» племені, стали вершниками в першій третині XVIII ст., а останні незабаром перетворилися на головних торговців кіньми й мисливців на рабів у північних рівнинах. Шошони, у свою чергу, постачали коней індіанцям племені «чорноногих» (блекфутів). Інші шляхи поширення коня вели на північний схід. Команчі постачали їх кіовам на північ близько 1730 р.; кіова були, ймовірно, провідними постачальниками коней садівничим племенам пауні, арікара, хідатса й мандан.

Кінь забезпечував своїх нових власників збільшенням військового потенціалу. Він також поліпшував їхню здатність полювати на буйволів і транспортувати різні товари. Зростання мобільності, у

свою чергу, сприяло розширенню торгової мережі, що незабаром відкрила доступ до нового військового ресурсу – зброї.

Першими корінними американцями, які поєднали верхову їзду на конях з використанням зброї, були дакоти. Як уже розглядалося, початково, до 1730-х років, дакоти були пішими садівниками і мисливцями в лісистій місцевості й преріях західніше від Верхнього озера, коли вони зіштовхувалися з просуванням крі, асінібойнів і оджібве, озброєних Гудзон Бей Компані. Дакоти, у свою чергу, одержали зброю від французів, котрі прагнули обмежити коло союзників англійців. Усе ще піші, вони використовували рушниці для відбиття нападів з півночі, для витіснення інших племен (на кшталт чейєнів), і для здійснення набігів на садівничі села вздовж річки Міссурі з метою захоплення рабів для продажу їх європейцям. Однак сільські жителі, котрі придбали коней у кіова, застосовували кінноту проти дакотів, допоки ті близько 1750 р. не спромоглися одержувати власних коней від арікарів. До 1775 р. дакоти вже перетворилися на озброєних кінських вершників – господарів північно-східних рівнин. Вони встановили прямі торгові відносини з європейськими торговцями в Сент-Луї, обійшовши таким чином манданів, котрим вдалося заволодіти великою часткою торгівлі між Рівнинами й містами на річці Міссісіпі. Дакоти перемогли шайєннів, відрізали кіова від арікарів і обірвали контакти між племенами індіанців – «воронів» і манданів.

На північно-західних рівнинах подібну роль відігравали індіанці племені «чорноногих». Збирачі їжі, витіснені з місць свого колишнього проживання на заході Гудзонової затоки просуванням крі й асінібойнів, «чорноногі» одержали коней близько 1730 р. і вогнепальну зброю в другій половині XVIII ст. Незабаром їм удалося випередити своїх головних конкурентів – індіанців «зміїного» племені, а також кутене і «плоскоголових», які не мали доступу до зброї.

Поява коня не лише змінила військові розклади сил і збільшила мобільність, а й зробила ефективнішим великомасштабне полювання на буйволів. Принада такого нового життя спонукала багато племен стати виключно мисливцями на буйволів. Окраїнні племена садівників полишали свої поля; деякі приклади цього – племена «великоживотих», дакотів, шайєнів і арапахів. В інших випадках групи, що відкололися, відмежовувалися від племен садівників, як це зробили «ворони» – відгалуження хідатса.

Навіть постійні селища садівників племен манданів, арікарів, хідатса й пауні вздовж річок Міссурі і Платта зазнали впливу цих нових можливостей. Вони спеціалізувалися на вирощуванні кукурудзи, яким займалися жінки на матрілінійних землях. Чоловіки воювали й полювали, але садівництво і садівничий ритуал домінували у річному циклі, що включав і щорічне полювання на бізона. Матрілінійності були поділені на домашні господарства простолюдинів та еліти. Одна родова лінія забезпечувала вождя селища, інша – жерця. Вождь підтримував порядок у межах села і контролював військові дії; жрець, разом з іншими членами елітної групи, опікувався священними узами матрілінійностей вігваму, що займав центральне місце в кожному селищі. Еліта стягувала надлишки

з високопродуктивного садівництва, а також одержувала дари під час церемоній, плату за входження до ієрархічних чоловічих об'єднань і товари від навколишніх збирачів їжі в обмін на продукти садівництва. Надбане таким чином багатство перерозподілялося відповідно до різних статусів одержувачів. Загальна конфігурація, вочевидь, була заснована на родовому способі виробництва. Затим що предстанції базувалися на родовій і церемоніальній участі, то цілком можливо, що вони набували трибутарних ознак, оскільки еліта почала використовувати надлишки кукурудзи для розширених обмінів з асінібойнами (котрі торгували вогнепальною зброєю і мануфактурними виробами, отриманими від Гудзон Бей Компані), і з європейськими торговцями.

Нові можливості для індивідуального підприємництва, що відкрилися внаслідок полювання на бізонів, поставили під сумнів контролювання елітою військових дій, діяльності об'єднань і набуття надприродних сил. Як тільки молоді воїни чи «хлопчаки» починали полювати, торгувати й вести бойові дії самостійно, то вже цим вони зробили виклик владі селищних вождів. Так, коли члени Товариства Молодих Собак у середовищі пауні («заставоутримувачів») викрадали священне м'ясо під час охорони селища, вони виправдовували свої дії тим, що далеко на заході вони зустрічали людей, котрі діяли подібним чином (Холдер, 1970: 133). Серед арікарів «погані молоді чоловіки», котрі примкнули до сіу, підлягали вигнанню (Холдер, 1970: 129).

Найважливішим є те, що розширення можливостей полювання на буйволів створило новий предмет торгівлі з європейцями. Коли торгівля хутром поширилася в Басейн Маккензі у другій половині XVIII ст., торговці хутром здобули нове джерело продовольства від кінських пастухів. Це був пеммікан – консервоване м'ясо бізона, порізане на шматочки і висушене на сонці чи на вогні, потовчене й перемащене розтопленим жиром, кістковим мозком і пастою, виготовленою із сушених диких ягід. Суміш пакувалася в шкіряні лантухи по 90 фунтів. За підрахунками, комівояжер у торгівлі хутром потребував у середньому 1,5 фунта пеммікану на день; відтак кожен лантух забезпечував французького комівояжера харчуванням на 60 днів (Меррімен, 1926: 5, 7). У 1813 р. Північно-Західна компанія потребувала 58 059 фунтів пеммікану, або 644 лантухи для завантаження ними 219 каное (Рей, 1974: 130, 132). Кочівники Рівнин стали головними постачальниками пеммікану на застави Вудленд, Баррен Граундз і Черчілль, а також уздовж річок Колумбія й Фрезер. Вони також почали постачати їх кіньми, необхідними для транспортування у північні краї, поза стоянками каное, до форту Едмонтон. З буйволів виробляли й інші споживчі товари. З Сент-Луї там розгорнулася жвава торгівлю буйволячими язиками й жиром, а оскільки значення бобра зменшилося у першій чверті XIX ст., то одяг із шкіри буйвола став головним предметом торгівлі. З 1841 по 1870 рр. 20 000 одиниць одягу з буйвола було зібрано лише у форті Бентон у країні індіанців племені «чорноногих» (Льюїс, 1942: 29).

Таким чином, поєднання коня і зброї у контексті розширення торговельних відносин заклало підвалини для появи протягом

декількох років нової конфігурації індіанців Рівнин. Ця конфігурація була швидко прийнята пішими мисливцями-збирачами, а також землеробами. Крім того, ці різноманітні племена стали наслідувати одне одного в соціальному й культурному плані, попри відмінності свого походження. Деякі з причин цієї конвергенції крилися в новому способі екологічної адаптації. Череди бізонів розсіювалися протягом зими, пересуваючись невеликими групами до прихистку в горах; навесні тварини поверталися на трав'янисті рівнини, гуртуючись знову у великі череди протягом сезону парування у липні та серпні. Полювання на бізонів мало пристосовуватися до цього ритму. Люди розподілялися на невеликі загони чи родинні групи взимку, а влітку знову згуртовувалися для ведення великого щорічного полювання. Місця стоянок також слід було вибирати так, щоби була можливість випасати табуни коней і надійно їх захищати.

Інші причини конвергентного розвитку культури Рівнин полягали в потребах утворення великих угруповань, примирених і згуртованих для ведення спільного мисливства й здійснення набігів й при цьому здатних зберігати гнучкість у пристосовуванні до змін сезонних вимог. Для щорічного великого полювання слід було об'єднати розпорошені різні групи в загальне коло табору. У відповідь на цю потребу кінські пастухи запозичили організаційні форми з доцентровими функціями у сусідніх осілих племен садівників типу манданів і пауні. Серед них були чоловічі громади у вигляді танцювальних клубів, військових асоціацій і «буйволиної поліції», яка координувала щорічне полювання на бізонів. Інший об'єднавчий механізм полягав у використанні символів для об'єднання різних загонів, на кшталт племінного знахарського зілля пауні, священних стріл шайєннів і священної люльки та колеса арапахів. Особливої ваги в цьому набувала велика щорічна церемонія Танцю Сонця, що походила із середовища садівничих племен арапахів, шайєннів і дакотів. Прикметні складові цього ритуалу мають свої прототипи чи аналогії серед манданів, арікарів і пауні, але в його побутуванні серед кінських пастухів об'єднавчі функції громадського ритуалу поєднувалися з досягненням особистісних чеснот. Ця подія зазвичай відзначалася у поєднанні зі щорічним полюванням на бізонів. Вона зосереджувалася на індивідуальному самобичуванні, але водночас із плеканням надії на відродження всього світу. Цей новий церемоніал поширився з північно-східних Рівнин до фактично всіх племен, що пересувалися Рівнинами.

Тоді як у селищах земля, привілеї і знахарське зілля належали матрілінійностям чи кланам, корпоративні родинні одиниці значно зменшилися або ж зовсім зникли на Рівнинах. Власність на такі засоби виробництва, як коні та зброя, а також права на знахарське зілля, пісні, танці й найменування були індивідуалізовані. Родоплемінна термінологія, пов'язана з лініями походження, поступилася місцем двостороннім акцентам, наголошуючи на походженні обох батьків особи; крім того, поширення терміна *брат* на неродичів підсилило егалітарну єдність воїна, здобуту за рахунок єдності ліній походження. У селах лідерство було спадкоємною прерогативою

елітних домашніх господарств, котрі вимагали підкорення їм усього сільського населення. Однак серед кінських пастухів лідерство залежало насамперед від досягнень на війні чи у торгівлі, й відтепер ватажок одержував свою головну підтримку швидше від власного загону, аніж від усього племені. Отже, якщо конфігурація Рівнин набувала доцентрових елементів від селищ садівничих племен, то вона також послаблювала вузи спорідненості та влади.

Децентралізація ухвалення рішень і збільшення рухливості кінних груп на Рівнинах також була спричинена необхідністю розширення торгівлі. Для одержання більшої кількості зброї і боєприпасів, чайників і металевого знаряддя праці, вовняної тканини, тютюну й лікеру кінські пастухи мусили діставати більше пеммікану і коней на продаж торговцям хутром. Таким чином, виник підвищений попит на коней і супутнє зростання випадків захоплення та викрадення коней. Це, у свою чергу, збільшило потребу в конях для здійснення нападів та для оборони. Кількість коней, необхідних для викупу за наречену, зростала, відповідно збільшуючи попит на коней, оскільки доступ до останніх дозволяв чоловікам придбати більше дружин, а отже, збільшити робочу силу для виготовлення пеммікану.

Чим більшу кількість пеммікану чоловік міг надати для продажу, тим ширшими були його можливості у придбанні зброї та спорядження для бойових походів, а також у мобілізації чоловічої частини родини й утриманців на війну. Відтак більш успішні підприємці й вожді, котрі мали зв'язки з торговельними точками, ставали переможними військовими лідерами. Результатом усього цього стала концентрація коней і цінних товарів у руках багатих і успішних, проводячи диференціювання між багатшими й біднішими, між вождями та їхніми утриманцями. Досягнення соціального статусу вимагало ліберального розподілу багатства, плату за вступ і подальше просування в об'єднаннях, платежі за знахарське зілля і церемоніальні прерогативи, витрати на викуп за наречену, доступ до коней і зброї, що, врешті-решт, було запорукою успіхів як у суспільних, так і в ритуальних стосунках. Розвиток ієрархічних об'єднань серед індіанців племені «чорноногих», арапахів і «великоживотих» вірогідно не був результатом запозичення архаїчних елементів у сільських племен. Його початок, явно запізнілий, датується близько 1830 р. Об'єднання забезпечували «ідеальний механізм для вираження й спрямування вертикальної мобільності, що виникала із збільшенням багатства» (Льюїс, 1942: 42).

Ред-ріверські метиси

Індіанці Рівнин ненадовго залишалися єдиними постачальниками пеммікану торговцям хутром, так само як і екологічна адаптація індіанців Рівнин не була винятковою для індіанців. На початку XIX ст. шотландські іммігранти оселилися у країні Ред-Рівер у Манітобі і незабаром зайнялися мисливством на додачу до вбогого сільського господарювання. До них, у

свою чергу, приєдналися так звані метиси – люди змішаного походження від європейців та індіанців, багато з яких втратили свої функції мисливців і посередників унаслідок раціоналізації торгівлі хутром, а також племена крі й оджібве. Коли Північно-Західна компанія прагнула спорядити свої саскачеванські й атабаскські бригади, вона звернулася до цих ред-ріверських мисливців і ловців як до постачальників пеммікану. Відтак на річці Ред-Рівер зародився цілий цикл діяльності, подібної до діяльності сільських жителів Міссурі. Спільноти Ред-Ріверу жили в постійних поселеннях у рублених хижах біля своїх ферм протягом майже всього року, маючи заробіток від компаній. У гарячий сезон вони переселялися в намети, полюючи на буйволів і транспортуючи туші на двоколісних повозах, здатних перевозити до 900 фунтів м'яса. Іноді вони могли воювати з дакотами. За два місяці полювання в 1840 р. ред-ріверські метиси одержали майже мільйон фунтів буйволячого м'яса. Його було продано Компанії на оплату боргів і на придбання товарів домашнього вжитку; але багато мисливців мусили знову вирушати на полювання вдруге чи втретє того ж року з метою одержання достатньої кількості м'яса для забезпечення своїх родин узимку. Коли канадський уряд надав резервації групам корінних американців і напівкорінним мешканцям, приєднаним до таких груп, метисів із цієї категорії було виключено. Їхнє невдоволення вилилося у два великих повстання 1869 і 1885 рр. під проводом Луї Ріля.

Північно-Західне узбережжя

В останній чверті XVIII ст. було відкрито новий кордон для торгівлі хутром на північно-західному узбережжі Північної Америки. Кораблі капітана Кука «*Резолюшн*» і «*Діскавері*» пришвартувалися в 1778 р. в Нутка Саунд, де придбали кілька шкір морської видри. Коли їх продали в Китаї, то ціна на кращі шкіри сягала $120. Звістка про це стрімко поширилася, і до 1792 р. там уже тіснилося двадцять одне європейське судно, в надії одержати побільше шкір морської видри. Морська торгівля сягла свого апогею в 1792–1812 рр. Незабаром після її впровадження торговці хутром із Північно-Західної компанії дісталися суходолом узбережжя і заснували у 1805 р. перший торговельний пункт західніше від Скелястих гір. До кінця британської-американської війни 1812 р. Північно-Західна компанія встановила повний контроль над тихоокеанським схилом. Однак систематична наземна торгівля розпочалася лише тоді, коли Північно-Західна компанія злилася з компанією Гудзонової затоки в 1821 р. Найважливішими цитаделями Компанії стали Форт Сімпсон, збудований на землях цімшіанів поблизу «великого торгового центру» у гирлі річки Насс у 1831 р., і Форт Руперт, споруджений серед квакіютлів у 1849 р.

Сибірська торгівля хутром

Оскільки європейці увійшли у води північно-західного узбережжя, їхні торговельні флоти зіштовхнулися з росіянами, котрі почали досліджувати це узбережжя в 1730-х рр. Як уже згадувалося раніше, росіяни розпочали пошуки хутра ще в X ст. Їхня активність набула нового імпульсу із здобуттям перемоги над монголо-турецькими ханствами Волзького басейну в середині XVI ст. У 1581 р. військо козаків, котрі перебували на службі у торгового дому Строганових, перетнуло Урал і зруйнувало Сибірське ханство. Звідти козаки рушили далі, допоки не досягли тихоокеанського берега в 1638 р. До 1690 р. уже були засновані постійні поселення на Камчатці, а в 1730-х і 1740-х рр. досліджувалися Курильські й Алеутські острови. У 1797 р. була створена державна торгова компанія для виявлення ресурсів хутра на Далекому північному сході; вона заснувала базу на острові Кадьяк і колонії вздовж узбережжя далеко на південь, аж до Каліфорнії. У 1839 р. Гудзон Бей Компані здала в оренду узбережжя материка від Феарвезера до Портлендського Каналу в обмін на право постачання північних російських фортів. Аляска була придбана Сполученими Штатами в 1867 р.

На відміну від північноамериканської торгівлі, що включала обмін предметів споживання на хутро, російська торгівля базувалася переважно на данині, тобто платежі хутром здійснювалися як символи політичного підкорення. Таким чином, з перемогою над Сибірським ханством було негайно накладено щорічну данину хутром соболя і чорно-бурої лисиці. Борис Годунов, більше відомий як цар, котрий закріпостив російських селян, встановив розміри данини в розмірі десяти соболів з кожного одруженого чоловіка, п'ять соболів – з кожного холостяка плюс десяту частину всіх інших здобутих шкір. Російська назва торгівлі хутром – *ясак* – походить від слова, спільного для монголів і турків, яке означало «регулювати» або «встановлювати» (Груссет, 1970: 586 №106) і є спадщиною монгольського державотворення. Накладення данини хутром відбувалося паралельно експансії у Сибіру. Етнографічна карта *(Атлас Ремезова)*, укладена для Петра I в 1673 р., зображує розподіл ясаку серед поселень і соціальних груп (Бедлі, 1919,1: 136). Спочатку хутро збиралося військовими командувачами; пізніше це стало компетенцією «присяжних чоловіків», котрим не сплачувалася ніяка заробітна плата, але надавалася ліцензія на самогоноваріння й опікування тавернами, і котрі часто брали хутром оплату за самогон. Якщо у ранні періоди приватні торговці відігравали лише другорядну роль, то у XVIII ст. вони набували більшої ваги, оскільки почали торгувати хутром з Китаєм в обмін на китайський чай, шовк, полотно й ревінь. У цій діяльності торговці були підтримані клановими й племінними вождями бурятів, тунгусів і якутів, яких росіяни кооптували, перетворивши їх у спадкоємну знать. Їм надавалися російські титули й привілеї, а після 1760-х рр.– право на безпосереднє збирання ясаку (Ватроус, 1966: 75).

Втім, як і в Північній Америці, розширення полювання з метою виконання вимог ясаку призвело до масового винищення хутряних тварин. У XV ст. соболі водилися на заході аж до Фінляндії; в 1674 р. вони були лише в Сибіру, а до 1750 р.– лише в Південно-Східному Сибіру. У XVIII ст. фокус торгівлі перемістився із соболя на морську видру, високо поціновану в Китаї, особливо серед маньчжурської знаті. Російська експансія в північні зони Тихого океану була спричинена пошуком морських видр.

Входження російської торгівлі в тихоокеанську орбіту потребувало головних зусиль в організації перевезення й постачання. Центром торгівлі був Іркутськ; постачання надходило з далекозахідного Єнісейська. Місцевих якутів зобов'язали не лише забезпечувати великою рогатою худобою, а й кіньми для транспортування зерна й інших продовольчих запасів до узбережжя і на півострови. Вожді *(тойони)* виступали постачальниками великої кількості коней з якутськими провідниками; прості ж якути були об'єктами реквізиції. Вони використовували низькорослих і міцних тварин – славнозвісних «рибоїдних» коней якутів, яким давали свіжу рибу на додачу до випасання, кори й верболозу (Гібсон, 1969: 191). Взимку транспортування здійснювали собачі упряжі, і в цю пору року місцеве виловлювання риби мало бути надзвичайно інтенсивним для забезпечення великої кількості мороженої риби, необхідної для годування шістьох собак з розрахунку на одну людину.

Росіяни залежали від місцевого населення в постачанні рибою, так само вони потребували їхніх морських навичок у полюванні на морську видру. Спочатку вони використовували камчадалів, але в 1750 р. морську видру було знайдено на Камчатці. У 1750-х рр. російські торговці просунулися до Алеутських островів, наклавши на алеутів обов'язкову повинність у полюванні на морську видру. За сімдесят років корінне населення алеутів скоротилося до однієї двадцятої від своєї загальної кількості, а морська видра стала рідкістю на Алеутських островах уже в 1789 р. Після того торгівля морською видрою перемістилася на північно-західне узбережжя Північної Америки, де цей бізнес контролювався переважно британськими й базованими в Бостоні американськими кораблями, доступ росіян до яких був значною мірою заблокований.

Племена північно-західного узбережжя

Досягнувши узбережжя, європейці зіткнулися з навколишнім середовищем, досить відмінним від середовища арктичної Північної Америки. Клімат тут є помірним; тепле вологе повітря здіймається від Японської протоки й конденсується у вигляді дощу й туману на прибережних висотах. Значна кількість опадів живить густі зарослі хвойних дерев: ялини, кедра, тису і червоного дерева. Мешканці північно-західного узбережжя займалися насамперед рибальством, що залежало від океанського лосося й оселедця, яких виловлювали протягом їхніх щорічних

запливів до річок у пошуках прісноводних місць нересту. Такий промисел доповнювався рибальством у прибережних водах, полюванням на дикого птаха й збиранням молюсків та їстівних коренів. Одна група, нутка, спеціалізувалася в полюванні на китів. Продовольчі ресурси на узбережжі були потужними, хоча сезони непогоди і щорічні коливання кількості нерестової риби спричиняли певну нестачу.

Перша зафіксована зустріч європейських мореплавців і жителів узбережжя відбулася в 1774 р., коли іспанське судно «Сантьяго» вело торгівлю з групою хайда, постачаючи одяг, намисто й ножі в обмін на хутро видри, ковдри, різьблені дерев'яні скриньки та інші речі. Лише через чотири роки кораблі капітана Кука пришвартуються й займуться торгівлею шкірами морської видри в Нутка Саунд.

Прибульці швидко збагнули, що вони матимуть справу з торговими партнерами настільки хитрими й розважливими, як ніхто з тих, хто траплявся їм у попередніх плаваннях. Вони фактично ввійшли в зону великої туземної торгівлі. Оскільки ресурси північно-західної області узбережжя були здебільшого обмежені, тут віддавна існувала торгівля між острів'янами й мешканцями материка, а також між мешканцями узбережжя і внутрішніми племенами. Таким чином, олачен можна було зустріти лише в обмежених областях, таких як Насс і деяких річках та бухтах вздовж протоки Королеви Шарлотти; люди прибували здалека з товарами для придбання олаченової олії, монополія на яку належала групам з правами на рибальські угіддя. Полювання на тварин суходолу було особливо важливим для спільнот у верхів'ях річок. Північні тлінкіти виробляли чілкатські ковдри з вовни гірського козла і кедрової кори, але оскільки кедри не росли в їхньому краї, то кора й деревина кедра мали надходити з півдня. Мідь завозили з району Купер Рівер до Чілкату, а звідти переправляли на південь. Хайда і нутка прославилися своїми прекрасними каное, а жовтий, з кедрової кори, одяг, виготовлений нутка і квакіютлами, а також селішський одяг з вовни гірського козла, собачої шерсті і пуху диких птахів, продавалися по всьому узбережжі. Острів'яни постачали мешканців материка в'яленою олениною, тюленячим жиром, сушеною рибою, молюсками, нефритом для знарядь праці, корою кедра, кошиками з кедрової кори, деревиною кедра для церемоніальних речей і деревиною тису для священних скриньок та вмістищ. Мешканці материка постачали острів'ян шкірою й хутром, тканиною й одягом, олаченом і олаченовим жиром, журавлиною, ложками з роговини, кошиками з коренів ялини і чілкатськими ковдрами.

Хоча тубільні торговельні рейси здійснювалися не у відкритому океані, а переважно вздовж узбережжя, вони іноді покривали великі відстані. Групи тлінкітів долали 300 миль, щоб торгувати з хайда чи цімшианами. Мешканці материка також торгували з атабаскськомовними племенами внутрішньої частини, привозячи їм кошики з кедрової кори, риб'ячий жир, залізо й прикраси з мушлі, а повертаючись із шкірами, мокасинами, батогами й міддю (Друкер, 1963; Оберг, 1973: 107–108). Одне плем'я з пониззя річки Колумбія – чінуки – відігравало важливу роль посередників у торгівлі вздовж

узбережжя та поміж узбережжям і внутрішніми районами. Вони торгували рабами від Каліфорнії у пониззі Колумбії до узбережжя (див. Френч, 1961: 363 – 364) в обмін на каное й мушлі нутків. Їхня мова, симбіоз структурних особливостей чинукських і нуткських та англійських слів, стала чинукським жаргоном, мовою торгівлі північно-західного узбережжя.

Що європейці шукали на узбережжі, то це передусім шкіру морської видри. З 1785 по 1825 рр. близько 330 зареєстрованих кораблів відвідали узбережжя, майже дві третини з них займалися торгівлею два чи більше сезонів (Фішер, 1977: 13). Шкіру морської видри отримували спочатку в обмін на залізо й інші метали; згодом – на тканину, одяг і ковдри; а ще пізніше – на ром, тютюн, патоку й мушкети. Торговцями з боку корінних американців виступали переважно «вожді», котрі мобілізували своїх послідовників і використовували особисті контакти для постачання шкір видри і чия влада зростала відповідно до розвитку торгівлі.

Ці вожді зайняли верховні позиції у родових одиницях регіону. Серед племен на північ від каналу Дугласа – тлінкітів, хайда й цімшіан – основними одиницями були матрілінійності. На південь від каналу, особливо серед нутків і квакіютлів,– одиниці становили білатерально розширені сімейства чи «будинки». Кожне з родових ліній чи груп будинків формувало місцеве угруповання, що мало, як орган, права на ресурси типу риболовних та мисливських угідь, молюскових русел і ягідних галявин, а також на володіння церемоніальними прерогативами. Правами на управління цими ресурсами наділялися певні чини, володарями яких були вожді, названі іспанцями *таїс*, а на жаргоні чінуків – *таї*. Як розпорядники групових ресурсів, ці вожді також стали головними агентами торгівлі хутром. Найвідоміший з них – вождь нутків на ім'я Маквіна, з яким уперше налагодили контакт у 1791 р. Він контролював торговельну мережу племен, що заселяли східне узбережжя Ванкуверського острова, і незабаром його визнали торговельним лідером регіону. До 1803 р. він був настільки багатий, що міг виставити на продаж 200 мушкетів, 200 ярдів тканини, 100 сорочок, 100 дзеркал і 7 барелів пороху (Джуїт, 1815, цит. за Фішер, 1977: 18). Існували й інші подібні вожді. Вони не лише залучали своїх людей до інтенсивного полювання на морську видру, але й утягували у свої торгові мережі групи інших племен, хутро яких вони реекспортували.

Залучення до торгівлі хутром, напевно, вабило цих чоловіків, оскільки завдяки йому відкривався безпосередній шлях до збільшення масштабів наявних у їхньому розпорядженні ресурсів. Як зазначав Джойс Вайк (1957: 309): «У більшості секторів найдоступніші ресурси особливого значення і вартості, здається, були вже привласнені або розподілені до такої міри, що для однієї групи розширення було неможливим, хіба що за рахунок інших». Зростання доступності європейської зброї породжувало ескалацію військових конфліктів, спричинених як територіальними зазіханнями, так і захопленням рабів. Водночас місцеві вожді розглядали нову торгівлю як засіб зміцнення власних позицій у

своєму суспільстві. Оскільки здобуття ними посад не було автоматичним, а потребувало певних витрат на громадські розпродажі, участь у торгівлі хутром обіцяла примноження багатства, від якого залежав їхній статус.

Там, де люди були згруповані в матрілінійності, кожна така група мала спільну генеалогію й набір церемоніальних титулів. Набуття обов'язків вождівства вважалося похідним від старшої лінії походження, однак правило визначило лише тих, котрі мали на це право, а не були фактичними спадкоємцями. Відбір наступника залежав від здатності чоловіка підтвердити успадкування через розпродажі, під час яких подарунки надавалися гостям, що мали фактичне або потенційне родинне походження. Такі розпродажі були відомі як *потлачі*, від чінукського слова, що означає «давати». Тоді як набуття всі титулів включало деяку форму розпродажів, стратегічний потлач серед жителів півночі був тим, що оголошував спадкоємність вождівства (функція, що нагадує Свято Мертвих серед гуронів і алгонкінськомовних індіанців Великих озер). У результаті торгівлі хутром обсяг цих розпродажів значно зріс. До появи європейців асортимент виробів на роздачу складався переважно зі шкіряного одягу й продовольства. Після започаткування торгівлі хутром вони становили цілу низку імпортованих європейських предметів споживання, а також місцевих харчових продуктів та ремісничих виробів, отриманих завдяки торгівлі цими предметами споживання.

Серед південних груп білатеральні розширені «родини» оцінювалися один відносно одного, але претенденти на високі щаблі повинні були випрацювати цілий «портфель» титулів як з батьківської, так і з материнської сторін. Саме тому шляхом до успіху для цих людей було не право спадкоємності по старшій лінії походження, але нагромадження титулів з двох сторін через різні обряди переходу. Найважливішим з останніх був шлюб. Кожен обряд переходу супроводжувався розпродажем із шлюбними потлачами, які відігравали вирішальну роль у підготовці портфеля з титулами для потенційного вождя.

Члени матрілінійності чи білатерально розширених родин були зазвичай пов'язані вузами спорідненості, хоча і залишалися розділеними на чини. Нащадки старшої лінії на півночі і «родовиті» носії титулів на півдні сформували своєрідний прошарок «знаті», яка вирізнялася від верстви «простолюдинів» своїм вбранням, поводженням і ритуальними прерогативами. Північна знать зміцнила своє особливе положення через перехресні шлюби кузенів, зберігаючи, таким чином, чистоту походження і потлачного багатства в певних межах. На півдні, де сходження по щаблях чинів і надання потлачу були теоретично більш відкритими, стратегічні високопоставлені чини фактично купувалися кожним поколінням власників титулів для їхніх прямих нащадків. Володіння титулами надавало переваги: знать отримувала від однієї п'ятої до половини продовольства, виробленого простолюдинами (Райле, 1973: 615). Верства знаті постачала адміністраторів родолінійних ресурсів, військових лідерів, торговців, підприємців і організаторів церемо-

ніальних обмінів й користувалася всіма привілеями, що супроводжували ці посади.

Знать, окрім того, володіла й торгувала рабами. Невільниками були переважно військовополонені або чоловіки й жінки, виміняні в П'юджет-Саунд чи в Північній Каліфорнії. Кількість рабів у різних групах оцінювалась від однієї сьомої до однієї чверті відсотка від усього населення (Райле, 1973: 613–614). Вождь нутка Маквіна мав близько 50 невільників, згідно з Джуїт (1815), котрий був рабом Маквіна протягом трьох років. Родерік Фінлейсон, клерк Гудзон Бей Компані, запевняв, що два тлінкітських вожді у форті Стікайн мали по 90–100 рабів кожний, придбаних, головним чином, у хайда (Хейс, 1975: 45). Рабів могли викупляти їхні родові групи, якщо ті, котрі захопили їх у полон, проживали поруч або якщо бранці були важливими особами. Серед тлінкітів у першій декаді XIX ст. викуп становив насамперед шкури морської видри (Ленгсдорф, 1817, цит. за Гантер, 1972: 181). Чим далі від своєї групи походження знаходилися бранці, тим менше вони мали шансів бути викупленими.

Рабство було спадкоємним. Рабів прив'язували до їх власників, і вони не мали права на пересування, на відміну від звичайних членів ліній, котрі могли відділитися для формування нових поселень. Рабів могли приносити в жертву чи дарувати в обмінах подарунками. Їх також експлуатували для виконання брудної господарської роботи, а з розвитком торгівлі хутром вони здійснювали тяжку працю з висушування й розтягування шкур морської видри для підготовки їх на продаж. Достеменно невідома вартість раба в часи контакту. Тлінкітські вожді у форті Стікайн близько 1840 р. правили по 10 $ за раба. У 1870-х рр. чілкатські тлінкіти здавали в оренду білим своїх рабів за суму від 9 до 12 $ за вантаж (Хейс, 1975: 96). Інформатори похилого віку повідомляли Оберга в 1931 р., що коли вони були молодими (тобто десь в останній чверті XIX ст.), один раб коштував чотири чілкатські ковдри або одну рушницю із затвором; за десять–п'ятнадцять рабів можна було придбати велике каное (1973: 111–112).

Таким чином, вожді використовували свої повноваження у торгівлі хутром для накопичення потлачного багатства, укріплення своїх родинних зв'язків через сприятливі шлюби, розширення їхньої торговельної мережі й зміцнення власних соціальних прерогатив. Деякі вожді використовували робочу силу своїх рабів для збільшення виробництва предметів багатства. Однак основне розгортання соціальної праці в суспільствах північно-західного узбережжя базувалося на родоплемінному способі. Керівник посідав чільну позицію як виконавчий представник родинної групи. Домашні господарства жертвували товари для його предстанцій на підставі родинних зв'язків, і в очікуванні на компенсацію своїх витрат через перерозподіл. Частота, з якою «безкоштовні люди» зустрічаються в етнографічній статистиці, вказує на те, що внески родичів вождю – у формі робочої сили чи потлачного багатства – не завжди були автоматичними. В разі невдоволення своїм вождем громада полишала його і переселялася на інше місце. Зрештою, якщо вождь невміло управляв ресурсами групи, його могли просто стратити.

Оскільки цивільна влада Колумбії зіштовхнулася з місцевими війнами, політичні функції потлача у конкуренції й союзництві, ймовірно, розширилися, «зупиняючи ріки крові ріками багатства». Зростаюча економічна доцільність застосування рабської праці зменшила церемоніальні вбивства, водночас сприяючи розвитку новоспечених підприємців. Однак вожді не змогли стати незалежними від системи потлача. Якщо потлач постав своєрідною банківською справою, за висловом нутського вождя Маквіна 1896 р. в листі до часопису «Дейлі Колоніст» (Хейс, 1975: 88), то він полягав у банківській справі родоплемінних відносин, а не трибутарного багатства чи капіталу.

До 1830-х рр. промисел на морську видру став недостатнім, і торгівля перемістилася від острів'ян до жителів материка, головним завданням яких було встановити й підтримувати контроль за постачанням хутра з гірських внутрішніх районів. Індіанці тлінкіти у Врангелі під проводом вождя «зміїв» монополізували торгівлю з атапасками у верхів'ях річки Стікайн. Тлінкіти у Таку контролювали торгівлю у верхів'ї й пониззі річки Таку, тлінкіти у Чілкаті – в долині річки Чілкат. Жителі Мілбанке Саунд домінували над шляхами між фортом Мак-Луглін і внутрішнім Чілкатом. Цімшіани за вождя Легейка у форті Сімпсон, що належав Гудзон Бей Компані, поглинули торгівлю у верхній Скіні з індіанцями гітскан, які, в свою чергу, контролювали торгівлю із секані; бела-кули відігравали ту ж саму роль відносно алькатчських керіерів. Коли Гудзон Бей Компані заснувала форт Руперт у 1849 р., квакіютли перебралися туди і почали контролювати тамтешню торгівлю з іншими племенами.

У цих стосунках між прибережними групами й групами внутрішніх районів родові зв'язки часто структурували партнерство асиметричної торгівлі. Бела-кули, приміром, інтегрували алькатчських керіерів у свою мережу торгових партнерів, беручи чоловіків алькатчо в зяті. Ці алькатчські родичі вербувалися з числа «успішних мисливців, проникливих і енергійних торговців, щасливих гравців» (Голдмен, 1940: 344), тобто тих, хто був здатний постачати своїх белакульських тестів хутром. У свою чергу, вони одержали знатних белакульських дружин, а також титули і великі імена лінії походження дружин. У результаті цього постала алькатчська «аристократія», яка почала вплітатися в белакульську систему потлачу. Найважливіший алькатчський «шляхтич» села став його потлачним вождем і його агентом у системі міжсільських потлачів. Однак реальна влада таких фігур залишалася слабкою. Продовольча база алькатчо була занадто обмеженою, щоб дозволити значні обміни потлачу; «звичайний обмін охоплював близько десятка ковдр» (Голдмен, 1940: 347). Приватну власність було ліквідовано в середовищі бела-кулів, але серед алькатчо вона була лише символічно «кинута у вогонь». Система потлачу збільшила продуктивність розширених родин, що брали участь у ньому і спонукали деяких алькатчських підприємців збирати хутро від сусідніх керіерів і чілкотінів, але обмежена продуктивна база врешті обмежувала

зростання потлачування. Алькатчо до того ж не перейняли складний комплекс таємного суспільства у своїх заможніших родичів. Неспроможність прийняти ці форми, можливо, була спричинена труднощами у проведенні таких заходів за відсутності необхідних для цього ресурсів в алькатчських селищах. Водночас бела-кули оберігали ці церемоніали й пов'язані з ними ритуальні прерогативи як засоби впливу на своїх сусідів, котрі мали острах до чаклунства бела-кулів.

Домінуючі торговельні племена намагалися захистити свої монополії. У 1834 р., коли Гудзон Бей Компані збиралася побудувати форт на Стінкайні, щоб перехопити торгівлю хутром тлінкітів з росіянами, тлінкіти погрожували зруйнувати його. (Він був фактично збудований в 1839 р. за згодою російської сторони.) У 1854 р. чілкатські тлінкіти послали військовий загін на 300 миль у глиб країни в Юконську Долину, щоб знищити форт Гудзон Бей Компані - Селкерк, який перешкоджав їхній торгівлі.

Встановлення такого дійового контролю над каналами торгівлі був на руку прибережним посередникам за рахунок внутрішніх груп. У 1930-х рр. деякі тлайнджити все ще із задоволенням згадували, як вони придбали рушниці з крем'яними затворами у європейського торговця за купу хутра, що дорівнювала висоті рушниці, а потім продали цю зброю атапаскам за вдвічі більшу купу хутра (Оберг, 1973: 10). Почастішали випадки захоплення рабів і зросла работоргівля. Раннє оволодіння зброєю спільнотами на північ від П'юджет-Саунда надавало їм перевагу над прибережними селішами, котрі все ще були озброєні луком із стрілами. Рейди за рабами стали настільки розповсюдженими, що племена у верхів'ях річок боялися виходити в океан до початку свого річного циклу рибальства (Коллінс, 1950: 337). Форт Сімпсон, так само як Даллес, став головним ринком рабів.

У фортах Сімпсон і Руперт до того ж сталися істотні політичні події у середовищі цімшіанів і квакіютлів. Форт Сімпсон був споруджений у країні цімшіанів. Дев'ять з чотирнадцяти цімшіанських груп з лососевими угіддями в пониззі р. Скін і олаченовими місцями на р. Нассу сформували загальне зимове поселення в Метлакатла Пасс (біля сучасного Прінс Руперта). Ці групи мали розвинену систему ієрархічних родових ліній у межах кожної групи, надаючи найвищий титул вождю верховної лінії. У формуванні конфедерації вони зіткнулися з проблемою ранжирування дев'яти лінійних груп відносно одна одної. Чотири групи квакіютлів, що перемістилися до форту Руперт у 1849 р., у свою чергу, сформували конфедерацію і стали відомими як «фортрупертці». Саме цих людей уперше докладно описав Франс Боас; для них було прикметним надзвичайне процвітання потлачу. Далекий від того, щоб стати загальним явищем доконтактної доби в усій області, конкурентоспроможний потлач «належить до царини вивчення проблем виникнення культури, а не примітивної економіки» (Руйле, 1973: 625). Філіп Друкер зазначав (1955: 137–140), що конкурентноспроможний потлач особливо притаманний цим двом

групам, у яких виникли ідентичні проблеми. Фортрупертці не мали прецеденту ранжування вождів чотирьох складових груп нової конфедерації, і системи конкурентноспроможного потлачу розвинулася як засіб установлення їхнього рангу. Цімшіани у форті Сімпсон зробили те ж саме, використовуючи потлач для ранжування дев'яти груп у межах конфедерації. Відтак, у цих двох місцях конкурентоспроможні потлачі «досягли свого найвищого розвитку – чи пак, піку своєї найзапеклішої конкуренції» (Друкер, 1963: 137).

Конкурентоспроможний потлач спричиняв не лише прояви люті, а й збільшення кількості розданих товарів. Елен Кодер, описуючи потлачі періоду до 1849 р., зазначає, що

> протягом шести поколінь до 1849 р., кожне з яких тривало близько двадцяти років (немає жодних відомостей про потлачі задовго до цього чи до легендарних перших трьох поколінь), п'ять із десяти згаданих потлачів сягали за обсягом 170–220 ковдр, загальний обсяг коливався від 75 до 287 ковдр, і не було жодної тенденції до збільшення цієї кількості; два відносно невеликих потлачі з'явилися пізніше [1961: 443].

Після того кількість розподілених ковдр стрімко збільшувалася. Потлач, проведений 1869 р., сягав 9000 ковдр, у 1895 р.– понад 13 000 ковдр, і останній квакіютлівський потлач у 1921 р. становив понад 30 000 ковдр (1961: 467) разом з іншими товарами.

Частина цього багатства була отримана з торгівлі хутром; форт Руперт заробив близько 6000 фунтів стерлінгів на хутряній торгівлі в 1850 р. (Кодер, 1961: 457). Але починаючи з 1858 р., жваве місто Вікторія запропонувало квакіютлівським чоловікам щоденну роботу, а квакіютлівські жінки почали заробляти гроші як пралі та повії. На консервні заводи, кількість яких зростала, також наймали чоловіків для ловлі риби, а жінок – для консервування цієї риби. Водночас відбувалося катастрофічне зменшення чисельності населення, більшу частину якого косили європейські хвороби, особливо сифіліс і віспа. Чисельність південних квакіютлів, сягаючи у 1835 р. 7500–8000 осіб, зменшилися до 2300 осіб у 1881 р. і до 1200 осіб у 1911 р.– однієї шостої частини своєї кількості за 75 років до цього (Кодер, 1961: 457). Таким чином, із збільшенням грошового обороту доступ до вершин, титулів і прерогатив обмежувався. Це надало нові можливості соціально й економічно мобільним особам. Проста людина могла скористатися передачею нерухомої спадщини й влади наприкінці XIX ст. і придбати високі титули за кошти, отримані від проституції і плати донощикам (Уайк, 1957: 311; див. Боас, 1921: 1113–1117).

Вирішального удару зазнали племена корінних американців регіону у 1858 р., коли розголос про виявлення золота в річці Фрезер досяг Каліфорнії. Протягом кількох місяців туди прибули тисячі золотошукачів, за якими незабаром подалися поселенці, котрі прагнули утвердитися на землі, яку вони називали «спустошеною без жодних перспектив на відродження» (цит. за Фішер, 1977: 104). Наслідки цієї навали були очевидні для одного тубільного ванкуверського остров'янина, який прорік у 1860 р., «що незабаром тут

буде більше людей короля Георга, котрі заберуть нашу землю, наші дрова, наші риболовецькі угіддя, а нам відведуть невелике місце і примусять нас виконувати забаганки посланців короля Георга» (цит. за Фішер, 1977: 117).

Понад три століття торгівля хутром процвітала і розвивалася в Північній Америці, втягуючи дедалі нові й нові групи корінних американців у зростаючий кругообіг товарообміну, що відкрився між прибуваючими європейцями і їхніми тубільними партнерами. Торгівля спочатку зачепила збирачів їжі й садівників східних лісистих місцевостей і субарктичних територій. Потім, із вигнанням французів і поділом Північної країни між британською Канадою і Сполученими Штатами, вона сягнула за Великі озера в Західну Субарктику, створюючи водночас нову зону постачання в області Рівнин. Врешті-решт, наприкінці XVIII ст. торгівля встановила свій береговий плацдарм на тихоокеанському Північному заході, з'єднавшись через прибережні гори з розвиненими торговельними осередками внутрішніх пунктів.

Скрізь, хоч би куди вона сягнула, торгівля хутром приносила інфекційні хвороби й запеклі війни. Багато корінних груп було повністю винищено, інші було спустошено, розбито чи вигнано з їхніх рідних земель. Племена, що залишилися, шукали притулок у своїх союзників чи в угрупованнях з іншими племенами, здебільшого вже під новою назвою й етнічною ідентичністю. Деякі, подібно до ірокезів, розширилися за рахунок своїх сусідів.

Окремі групи, які мали вигідне стратегічне розташування чи значний військовий потенціал, першими мали зиск із торгівлі хутром. Вони процвітали і випрацювали нові культурні конфігурації, що поєднали тубільні та європейські артефакти й моделі. Таке культурне напрацювання стало можливим завдяки надходженню нових цінних європейських товарів до все ще саморегульованої тубільної економіки. Допоки корінні американці були здатні спрямовувати більшість соціальної праці, доступної через родоплемінні відносини, на забезпечення свого існування, товари, отримані внаслідок полювання на хутро за сумісництвом, доповнювали, а не заміняли їхні власні засоби виробництва.

Зрештою, до кінця XVIII ст. групи корінних американців розглядалися як союзники конкуруючих європейських держав у їх політичній і військовій боротьбі. Індіанці були все ще незалежними військово-політичними чинниками, сучасною мовою – «націями», підтримка яких досягалася постачанням товарів, включно зі зброєю. В результаті обмін товарами й послугами між індіанцями і європейцями більше нагадував принесення дарів, аніж обмін предметами споживання – знакові відносини, що підносилися над суто матеріальними стосунками. Як зазначив Марсель Мосс, обмін подарунками уособлював заклик до дружби й союзництва, а його припинення – початок ворожнечі та війни.

Доступ до європейських товарів і подарунків незабаром змінив моделі взаємодії як у середовищі самих груп, так і між ними. У родоплемінних групах збільшення здатності одержувати такі

товари і розподіляти їх серед родичів та послідовників сприяло висуненню «великих чоловіків» або військових вождів. Подарунки й товари також сприяли утворенню союзів між індіанськими групами, так само як і між європейцями й індіанцями. Такі обміни відігравали важливу роль у формуванні нових висловів групи у розвитку різноманітних етнічних одиниць. Іноді такі великі етнічні спільності чи конфедерації виростали з об'єднання попередніх самобутніх місцевих груп навколо європейської цитаделі чи торгового осередку. В інші часи такі союзи чи конфедерації формувалися у прагненні одержати контроль над новими мисливськими угіддями чи стратегічними каналами доступу до торгівлі. Багато індійських «націй» чи «племен», пізніше визнаних урядовими чиновниками чи антропологами як самобутні етнічні одиниці, формувалися у відповідь на поширення торгівлі хутром – процес, в якому корінні американці були такими ж активними учасниками, як і торговці, місіонери чи солдати прибулих європейців. Таким чином, історія цих, на загальний погляд, народів без історії фактично є частиною історії європейської експансії.

Щоб пов'язати ці нові етнічні об'єкти докупи, корінні американці розвинули універсальні колективні форми й ритуали. Інколи вони надавали нові функції традиційним культурним формам, як, скажімо, у випадку перетворення алгонкінського Свята Мертвих у «торговий ритуал», у розробці шаманських змагань у мідевівінській «церкві» чи у використанні потлача Північно-західного узбережжя для зміцнення торгового партнерства чи координування діяльності конкуруючих груп. В інші часи було досягнуто більшої згуртованості через нові комбінації культурних форм різноманітного походження, як тоді, коли народи Рівнин розвинули в Танці Сонця груповий ритуал, що більше відповідав їхньому динамічному способу життя.

Та все ж з об'єднанням економічного й політичного статусу європейських торговців збалансовані відносини між корінними мисливцями і європейцями ставали нестійкими. Скорочення кількості міжнародних воєн зменшило політично обумовлений потік товарів від європейських держав до їх союзників – корінних американців. Самі ж індіанці ставали дедалі залежнішими від торговельних осередків не лише через знаряддя праці та торгівлю хутром, а й засоби власного проживання. Ця зростаюча залежність спонукала тубільних мисливців за хутром і постачальників пеммікану спрямовувати більше робочої сили на торгівлю, щоб розраховуватися за товари, надані їм торговцями. Припиняючи традиційну діяльність щодо забезпечення засобів до існування, вони перетворювалися на спеціалізованих працівників системи погашення, у якій підприємці авансували і товари виробництва, і товари споживання за предмети споживання, що мали постачатися в майбутньому. Така спеціалізація жорстко втягувала корінних американців у континентальні та міжнародні мережі обмінів швидше як підпорядкованих виробників, а не як партнерів.

7. Работоргівля

У Південній Америці віднайдення нових ресурсів багатства зосередилося на пошуку золота і срібла. У Північній Америці воно набуло форму масового винищування бобра – «улюбленця» європейців, як називали цю тваринку тубільні мікмаки. В Африці головним товаром стала т. зв. «чорна слонова кістка» – раби для продажу, насамперед в Америках.

Торгівля людьми не була якимсь новим явищем і не обмежувалася територіями американських континентів. Європейський півострів довго постачав рабів спочатку до Візантії, а згодом до ісламського світу; в Середземномор'ї, на Кіпрі й Сицилії робоча сила рабів застосовувалася на цукрових плантаціях і в шахтах ще в XII ст. Тоді рабство не базувалося на явно расових принципах. Європейці також використовували рабів в Азії. У XVII ст. голландці, приміром, здобували рабів аж на Мадагаскарі та Мінданао для залучення їх до праці в поселеннях на Мисі Доброї Надії в Африці й у гаях мускатного горіха на островах Банда. Місто Батавія на Яві, щойно засноване голландцями, було заселене рабами, привезеними з Бенгальської затоки (Боксер, 1973 б: 268–269). З розгортанням работоргівлі в XV ст. чимраз більше рабів доставлялося з Африки, а згодом їх відправляли у найбільшій на той час кількості до Америк. Америка створювала головний попит на цей товар, а Африка – головну пропозицію.

Курс работоргівлі

Американський попит на працю рабів зазнавав різних фазових змін. Він поступово зростав у XVI ст. у зв'язку з попитом іспанців на цю робочу силу в срібних рудниках і на плантаціях, і з потребою португальців у збирачах і подрібнювачах цукрової тростини на бразильському Північному Сході. Близько 275 тис. рабів було відправлено до Америки та Європи в період з 1451 по 1600 рр. Протягом XVII ст. експортування невільників з Африки зросло у п'ять разів і сягнуло загальної кількості в 1 341 000 осіб,

насамперед у відповідь на розвиток вирощування цукрової тростини на островах Карибського моря. (Цей Антильський бум до певної міри компенсував економічну депресію XVII ст. в Західній Європі.) В середині того століття відбувся перелом у сільськогосподарському виробництві Карибських островів. До 1650 р. на більшості островів вирощували тютюн, врожай якого тоді потрапляв переважно до рук європейських поселенців, які працювали на невеликих фермах. Після 1650 р. острови перейшли на виробництво цукру на плантаціях із застосуванням праці рабів, тоді як вирощування тютюну також значно зросло за рахунок підневільної робочої сили на великих землеволодіннях Північноамериканського материка, головним чином у Вірджинії і на Каролінах.

XVIII ст. стало золотим віком рабства, коли за 1701–1810 рр. з Африки було насильно вивезено понад 6 мільйонів чоловік. Основними центрами виробництва були британська Ямайка і французький Санто-Домінго; дві третини рабів відправлялися на цукрові плантації Карибів. У 1807 р. Великобританія скасувала работоргівлю; однак ще майже 2 мільйони рабів було відправлено з Африки між 1810 і 1870 рр., більшість із яких призначалися для Куби, головного карибського виробника цукру в XIX ст. XVIII ст. і перша половина XIX ст. яскраво засвідчили пік работоргівлі: 80 % усіх рабів Нового Світу потрапили туди в 1701–1850 рр.

Ініціаторами торгівлі вздовж західного узбережжя Африки стали португальці, розширивши колонізацію атлантичних островів на південь. Мадейра, відома картографам уже в XIV ст., була заселена португальцями в 1402 р., Канарські острови захопила Кастилія в 1344 р., але в другій чверті XV ст. Португалія почала заселяти деякі острови, вступивши у війну, як і її кастильські колеги, з гуанчами, білошкірим корінним населенням островів. Португальці поневолили гуанчів і вивезли їх до Мадейри для спорудження іригаційних систем, що незабаром перетворили цей острів на «справді сільськогосподарський рай» пшениці й полів цукрової тростини (Грінфілд, 1977). Азорські острови були вперше окуповані португальцями в 1430-х рр. Перший португальський торговельний пост *(фейторія)* був заснований в Аргвіні неподалік Мавританського узбережжя в 1445 р. Затим було відкрито острови Сан-Томе і Прінсіпі у Гвінейській затоці в 1470 р. і Фернандо-По в гирлі Нігеру в 1471 р. Невдовзі, 1482 року, другий важливий прибережний торговельний пост з'явився в Ель-Міні в Бенінській затоці, а за ним – ще один в Аксімі 1503 р. У 1483 р. Дієго Као відплив у рейс угору від гирла річки Конго і започаткував період «дружніх відносин» між королівством Конго й королем Португалії.

Рання португальська торгівля в Західній Африці не зосереджувалася на невільницькій робочій силі. Пошуки золота і прянощів сприяли здійсненню перших португальських морських вояжів, з яких торговці поверталися із золотом, перцем, слоновою кісткою, фарбувальним деревом, камеддю, воском, шкірами й деревиною, а також рабами. За час правління Дона Мануеля I (1496–1521) золото, відправлене до Португалії лише з Ель-Міни, становило щороку в середньому 170 000 *добрасів* – золотих монет (Боксер, 1973а: 29).

Натомість португальці ввозили до Африки текстиль з Англії, Ірландії, Франції і Фландрії; пшеницю – з Марокко, островів Атлантичного океану і Північної Європи; мідний посуд і скляне намисто з Німеччини, Фландрії та Італії, устриць – з Канарських островів. Відтак вони були найбільшими реекспортерами товарів інших народів. Незабаром в Африці з'явився бразильський тютюн і став для португальців тим товаром, що залишався ринковим протягом усієї африканської торгівлі.

Тоді як португальці вели подібну торгівлю багатьма предметами споживання, работоргівля відразу виявилася найприбутковішою поміж них. За 1450–1500 рр. португальці, вірогідно, придбали 150 тис. рабів, яких відправляли до Португалії (Боксер, 1973а: 31). Работоргівля зростала надалі, коли близько 1500 р. було виявлено, що острови Сан-Томе і Прінсіпі, до цього не заселені, могли стати ідеальним місцем для вирощування цукрової тростини. Після того приплив африканських рабів збільшився, хоча там оселялися й інші люди, скажімо, такі як депортовані з Португалії єврейські діти. Сан-Томе став одним із центрів процвітаючої торгівлі цукром і рабами. Між 1500 і 1530 рр. його цукрове виробництво збільшилося в тридцять разів. Однак у 1520 р. цукор почали виробляти в Бразилії, яка незабаром стала найбільшим споживачем рабської праці.

Якщо португальці були головними постачальниками работоргівлі в XV і XVI ст., то голландська Вест-індська компанія почала зазіхати на португальські заповідні території, і незабаром вони почали домінували в цій торгівлі. Появу голландців на африканських берегах слід розглядати в зв'язку з їх спробами відібрати контроль над бразильським цукровим узбережжям у португальців між 1624 і 1654 рр. Рухаючись до Східної Африки, голландці нападали на португальців у Мозамбіку в 1607 і 1608 рр.; у Західній Африці вони захопили Ель-Міну, Аксім та Шаму в Золотому Березі в 1637 р. і зайняли узбережжя Анголи в 1641–1648 рр. Однак у 1654 р. вони втратили свою останню цитадель у Бразилії, після чого полишили спроби заволодіти прямим територіальним контролем і в Бразилії, і в Африці. Проте вони утримували свої позиції на островах Кюрасао й Аруба в Карибському морі.

Замість того, щоб самим займатися первинним виробництвом цукру, голландці стали вкладати свій капітал і ноу-хау в карибських цукровиробників і захопилися работоргівлею. Більшість бразильського цукру, призначеного для Європи, все ще направлялася до Амстердама, оскільки португальці обробляли його на голландських фабриках. Однак 1660 року голландці зіштовхнулися з першим проявом організованої конкуренції з боку англійців у вигляді т. зв. королівських підприємців в Африці і їх більш продуктивних спадкоємців – Королівської африканської компанії. Починаючи з 1664 р., французи також заснували низку компаній для торгівлі в Південній Атлантиці.

Як і їхні португальські попередники, англійці прибули в Африку не лише з тим, аби торгувати виключно рабами. Золото було найважливішим товаром Королівської африканської компанії наприкінці XVII ст. Згідно з оцінками, у період з 1500 по 1700 рр.

Золотий Берег експортував золото загальною вартістю в 200 000 фунтів стерлінгів на рік (Бін, 1974: 353). Однак з початку XVIII ст. головним товаром африканської торгівлі стали раби, й англійці домінували в тій торгівлі. У 1701–1810 рр. Англія вивезла із Західної Африки понад 2 мільйони невільників – близько двох третин загальної кількості всіх експортованих рабів трьома головними работорговельними державами; інші дві – Франція й Португалія, вивезли близько 600 тис. рабів кожна за той самий час. До 1710 р. Королівська африканська компанія, заснована в Лондоні, поступилася комерсантам із Брістоля, а до середини століття Брістоль поступився першістю Ліверпулю. Ліверпуль став ведучим работорговельним портом Європи до ліквідації торгівлі рабами в 1807 р. Це місто процвітало у цій діяльності завдяки своїм тісним зв'язкам з промисловими внутрішніми районами, що розвивалися й постачали капітал та дешеві індустріальні вироби для обміну на рабів в Африці. Головним невільницьким портом французів був Нант, до якого після 1763 р. приєдналися інші французькі порти у прагненні компенсувати перехоплення англійцями канадської торгівлі хутром.

Тоді як кількість транспортованих до Америки рабів постійно зростала, питання рівнів прибутків від работоргівлі залишаються дискусійними. Окремі торговці мали з цього бізнесу 300 % прибутку (Кретон, 1974: 120); однак багато інших – збанкрутували. Работорговці мусили сплачувати податки місцевій африканській владі, наймати місцеву робочу силу, покривати витрати затримок відвантаження і втрат команд і рабів у Мідл Пасажі. Однак у цілому ця торгівля була, звичайно ж, досить вигідною. Малачі Постлетвейт, британський комерсант, котрий представляв інтереси Королівської африканської компанії, стверджував, що «торгівля неграми і відповідні її наслідки можуть бути цілком справедливо визнані як джерела невичерпного багатства і морської могутності цієї нації» (цит. за Дейвіс, 1966: 150). Работоргівля, писав він, була «основоположним принципом усього іншого, головною рушійною силою машин, що приводила кожне коліщатко в рух» (цит. за Кретон, 1974: 120). У 1700 р. Королівська африканська компанія планувала отримати за рабів суму, що в чотири рази перевищувала вартість торгових товарів, заплачених за них, тоді як приватні торговці сподівалися отримати прибуток у розрахунку шість до одного. Кретон оцінює загальний прибуток від работоргівлі за час між 1620 і 1807 рр. в сумі близько 12 мільйонів фунтів, половина з якої могла бути отримана в 1750–1790 рр. (1974: 117). Клінгберг оцінив річний прибуток цієї торгівлі у XVIII ст. в 24 % (за Дейвіс, 1966: 155, №60); однак, згідно з Енсті, прибутки між 1769 і 1800 рр. були нижчими, коливаючись у межах від 8 до 13 % щорічно (1977: 84).

Торгівля мала непрямі наслідки на задіяні в ній європейські країни. Предмети споживання, за які купували рабів на африканських узбережжях, мали вироблятися чи оплачуватися в самій країні. Таким чином, 1730–1775 рр. вартість британського експорту до Африки зросла приблизно на 400 %. Виробники, постачальники і моряки – всі наживалися на торгівлі й у різні часи відстоювали її продовження. Крім того, плантації, на яких працювали раби, були

рентабельними, і більшість прибутку поверталася до рідної країни. Західноіндійські цукрові плантації давали близько 20 % щорічного прибутку до 1700 р., щонайменше 10 % – між 1750 і 1775 рр. і приблизно 7,5 % – у 1790 р. (Кретон, 1974: 139). Кретон робить висновок, що, отже, досить слушним є припущення, що прибутки від усіх вестіндійських плантацій у XVIII ст. ніколи не були нижчими за 8–12 % від ринкової вартості рабів з цукрових плантацій [1974: 140].

У своїй книжці *Капіталізм і рабство* Ерік Вільямс стверджує, що торгівля рабами та її доповнююча діяльність фактично створили капітал, який дав змогу Англії здійснити індустріальну революцію. Цілком імовірно, що Вільямс недооцінив зростання внутрішнього ринку й переоцінив роль Африки й Америки у нагромадженні капіталу в розвитку Англії. Внутрішній ринок був досить вагомим – англійський експорт до Європи перевищував експорт до Африки й Америки у XVII і XVIII ст. Однак зростання попиту англійських плантацій у другій половині XVII ст. справді створило «ринок, на якому англійські виробники були захищені, мали незначну внутрішню конкуренцію, і який відзначався здатністю до швидкого розширення із зростанням колоніального експорту» (Дейвіс, 1954: 154). Окрім того, англійський експорт до Африки й Америки збільшився в десять разів протягом XVIII ст., тоді як експорт до Європи залишався незмінним. «Отже, основним динамічним елементом англійської експортної торгівлі в середині XVIII ст. була колоніальна торгівля» (Дейвіс, 1962: 290). Тезу Вільямса, таким чином, можна перефразувати так, що не англійський індустріальний розвиток

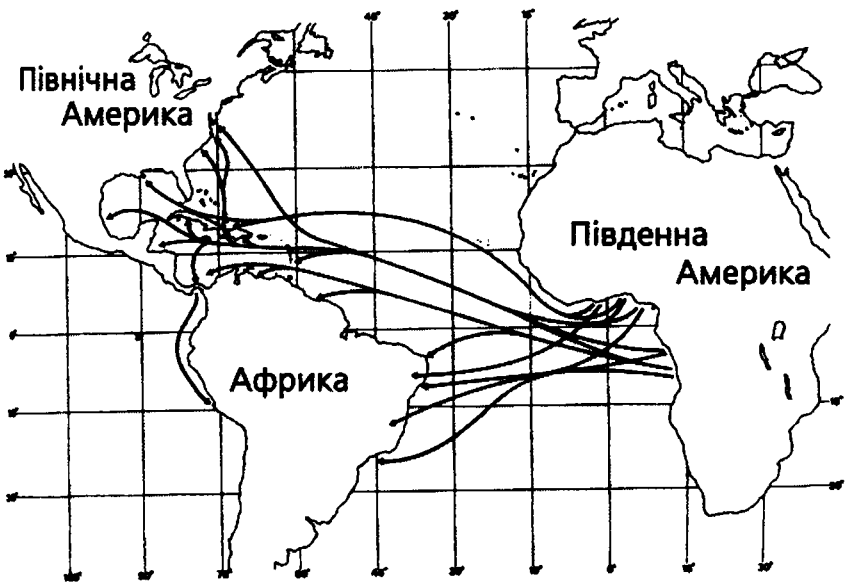

Витоки і пункти призначення атлантичної работоргівлі

базувався передусім на атлантичній торгівлі, а що атлантична торгівля забезпечила англійський індустріальний розвиток «основним динамічним елементом».

У ході торгівлі джерела попиту на рабів змінювалися, оскільки старі плантаційні зони і видобувні райони замінювалися новими; території постачання рабів також змінювалися, впливаючи на прибутки торговців і постачальників. За початковий період португальського домінування в торгівлі XV ст. раби надходили переважно з регіону, що простягся на південь від річки Сенегал у Сьєрра-Леоне – області, легкодосяжної з Островів Зеленого Мису, яку португальці називали *Гвінеєю Зеленого Мису* (Картін, 1969: 96). У XVI ст. Сенегамбія залишалася головною областю постачання великої кількості рабів, взятих у полон у час воєн, що супроводжували розпад держави Джолоф. Водночас область на південь від річки Конго набувала дедалі більшого значення внаслідок португальського проникнення у королівство ндонгів (Картін, 1969: 101–102). До середини XVII ст. переважною більшістю рабів, експортованих в іберійські сектори Нового Світу, були ангольці.

Протягом XVII ст. Бразилія отримала 42 % загальної кількості відправлених рабів, а іспанська Америка – 22 %, однак британські Кариби відтепер одержували 20 % загального обсягу цих поставок, а французькі Кариби – решту 12 %. Проте раби для англійців дедалі більше надходили з нової області постачання – із Західної Африки, між Кейп Маунтом і Бенінською ущелиною, включаючи Грейн Коуст, Кот-д'Івуар, Золотий Берег і Невільничий Берег. Близько 1675 р. 64 % всіх рабів, проданих Королівською африканською компанією, походили саме з цього регіону (Картін, 1969: 122). Ця зміна у розподілі, ймовірно, вплинула на нові афро-американські культури Західної півкулі.

У XVIII ст. Сенегамбія і Сьєрра-Леоне відійшли на другий план, тоді як Західна Африка стала головним джерелом постачання. У цей період близько 60 % рабів, експортованих португальськими, англійськими і французькими торговцями, були вивезені із Західної Африки (близько 3 234 000 осіб), тоді як 40 % (2 228 000 осіб) надійшли з Центральної й Південно-Східної Африки (Картін, 1969: 211). У межах Західної Африки кількість рабів, що постачалися з різних областей, варіювалася відповідно до обставин. Протягом першої декади століття Бенінська затока, або Невільничий Берег, відігравали чільну роль у торгівлі через стратегічний порт Вайдах. Період із 1730 по 1750 рр. відзначився розвитком і консолідацією держави Ашанті, Золотий Берег став основним джерелом постачання. У 1740-х і знову в 1760-х р., значна кількість рабів надходила з Віндвордського Берега, особливо з території сучасної Ліберії, де група народів кру почали займатися работоргівлею й мореплавством. У 1740 р. бухта Біафра – район дельти Нігеру – також започаткувала постачання великих партій рабів. Відтоді й до кінця століття ця область експортувала понад 100 тис. рабів кожні десять років; у 1760-х і в 1790-х рр. цей показник зріс до близько 140 тис. осіб. Таке збільшення експорту рабів було пов'язане з розвитком ефективного захоплення рабів та організації їх постачання в тих

областях, які до того заселяли родоплемінні спільноти. В 1780-х рр. Невільничий Берег знову перетворився на важливе джерело постачання рабів, експортуючи понад 120 тис. осіб; це був час, коли королівство Ойо збільшило частку своєї участі в торгівлі.

У XVIII ст. работоргівля швидко розвивалася і в Центральній Африці. Хоча в 1710-х і 1720-х рр. португальці привозили більшість рабів з Бенінської затоки, кожне десятиліття, починаючи з 1730-х рр. і аж до скасування работоргівлі, вони експортували не менше 120 тис. рабів з Центральної Африки і Мозамбіку, а в останню декаду століття число рабів з цієї області перевищило 180 тис. осіб. Британці також покладалися на цей регіон, одержуючи з нього понад 100 тис. рабів кожне десятиліття в період з 1781 по 1810 рр., а французи придбали близько 130 тис. рабів звідси протягом 1780-х рр. (Картін, 1969:211). Ці числа засвідчують розмах торгівлі в Центральній Африці з головними соціополітичними наслідками для цього регіону.

Хоча британське рішення про скасування работоргівлі в 1807 р. зупинило потік до британських Карибів і значно зменшило імпорт рабів до Сполучених Штатів, понад 600 тис. осіб було відправлено в іспанські домініони Нового Світу в XIX ст., з яких 550 тис. призначалося для Куби. Французькі Кариби придбали майже 100 тис. рабів між 1811 і 1870 рр., а Бразилія – аж 1 145 000. Бразильські поставки невільників надходили, головним чином, з району басейнів річок у Конго й Анголі. Однак рекордна за всі попередні часи кількість рабів прибувала з Мозамбіку в Східній Африці, де народ яо активно діяв на східному кінці великого невільницького тракту, що пролягав серединою Центральної Африки.

Роль Африки

Може постати питання, чому саме Африка стала головним джерелом рабів для Західної півкулі? І справді, чому Африка, а не сама Європа стала джерелом рабської сили для європейців? Відповідь на це не є досить чіткою, однак деякі частини цієї загадки вже розкриті. Як уже розглядалося, в І тисячолітті н.л. Європа постачала рабів мусульманам і візантійцям. У добу Хрестових походів мусульмани століттями поневолювали християн, а християни захоплювали мусульман, і ця схема тривала на Піренейському півострові до кінця XV ст. У XIII ст. генуезці і венеціанці почали імпортувати турецьких і монгольських невільників через Тану біля Чорного моря, тоді як більшість рабів, завезених до Європи протягом XIV ст., становили слов'яни і греки. У XIV і XV ст. невільники з цих регіонів формували значну частину населення Тоскани й Каталонії-Арагону. Наповнення казни Венеції стала залежним від работоргівлі. Хоча продаж невільників на громадських аукціонах у Венеції був заборонений після 1386 р., ними все ж продовжували торгувати шляхом приватних контрактів у XVI ст. Работоргівля становила значну частину діяльності піратів

по обидва боки Середземного моря в XVII ст. Однак рабство в Європі не було суто середземноморським явищем. Робітники вугільних шахт і солеварень у Шотландії все ще поневолювалися в XVII і XVIII ст., деяких із них навіть примушували носити комірці з іменами їхніх власників (Джон Міллар, 1781, цит. за Дейвіс, 1966: 437; Манту, 1928: 74–75). До того ж шотландських та ірландських військовополонених віддавали в неволю (не в довічне рабство) до Нового Світу.

Англійці, окрім того, значно залежали від кабально-договірного невільництва – джерела робочої сили для колоній Нового Світу. Така невільницька домовленість становила договірні відносини, в яких «сторони перебувають у певних стосунках чи на умовах протягом визначеного часу лише під владою однієї людини» (Бейнес, 1641–1643, цит. за Джордан, 1968: 62). Практично кабально-договірне невільництво дещо відрізнялося від рабства. Договірних кріпаків часто купували й продавали, зв'язавши їх умовами договору. Їх жорстоко карали за порушення дисципліни, і багато хто з них не доживав до закінчення терміну їхньої неволі, подібно до африканських рабів у карибському регіоні, котрі відзначалися сумнозвісно короткою тривалістю життя. З кожних десяти договірних служників в англійській Північній Америці з 1607 по 1776 рр. лише двоє отримували статус незалежного фермера чи ремісника після закінчення терміну їхнього договору. Більшість із них помирали до миті свого звільнення, а решта ставали чорноробами чи жебраками (Сміт, 1947: 297–300). Кабально-договірне невільництво досягло свого піку в Північній Америці наприкінці XVIII ст. Воно було вигідним для підприємців, оскільки вартість договірного служника була меншою за вартість раба. В той же час це невільництво обмежувалося в часі, регулювалося звичаєвими та правовими нормами і підлягало скасуванню, якщо служник досягав певного рівня забезпеченості. Проте в будь-якому випадку не слід переоцінювати силу юридичних чи ідеологічних обмежень на поневолення європейців. Питання, чому поневолення останніх не було узаконено юридично, донині залишається відкритим. Можливо, меркантильні поняття про збереження внутрішніх трудових ресурсів відіграли в цьому свою роль, оскільки заклики до християнської рівності виявилися марними. В Новому Світі різниця між європейськими тимчасовими невільниками й африканськими пожиттєвими рабами відокремила білошкірих від чорношкірих у численних юридично-соціальних контекстах.

У такому разі чому ж тоді європейці не вдалися до інтенсивнішої експлуатації корінних американців? Іспанці не мали ніяких докорів сумління щодо поневолення індіанців, особливо в першій фазі своєї колонізації у Карибському морі. У пошуках рабів вони здійснювали набіги не лише на центральноамериканський материк, а й на атлантичне узбережжя та узбережжя Затоки Північної Америки. У 1520 р. Лукас Васке де Еллон привіз п'ятдесят індіанців з Північноамериканського материка до Вест-Індії (Неш, 1974: 110). У Бразилії португальці почали в XVI ст. використовувати робочу силу тубільців у цукрових районах Байї, а протягом XVI і XVII ст.

мисливці на рабів із Сан-Пауло, за переказами, поневолили аж 350 тис. індіанців (Картін, 1977: 6).

У Північній Америці, там, де пізніше сформується штат Південна Кароліна, англійські поселенці одержували від місцевих племен індіанських невільників, захоплених у війнах, а також оленячі шкури в обмін на європейські споживчі товари. За висловом Гаррі Неша, англійці «уклали угоди на війну» з індіанцями (1977: 117). Вони підбурили уестосів проти населення внутрішньої частини; шонів – проти уестосів; кріків – проти тімуквів, гуалів і апалачів (10 000 представників цих груп були захоплені в рабство і вивезені в 1704 р.); катавбів – проти шонів; катавбів, конгарів і шонів – проти черокезів; а черокезів – проти всіх інших. Індіанська работоргівля в Південній і Північній Каролінах досягла свого піку у війні 1715–1717 рр. і пішла на спад після того.

Причина надання переваги африканським рабам над корінними американцями полягала в переконанні, що африканці були кращими і надійнішими робітниками. До 1720-х рр. африканці коштували дорожче за індіанців (див. Перду, 1979: 152 №5). Однак головний фактор такої пріоритетності полягав у відносно близькому розташуванні індіанських рабів від своїх племінних груп, що заохочувало непокору й утечі. Англійські колоністи також боялися, що індіанське рабство позбавить їх союзництва з корінними американцями у війнах проти іспанців і французів. Врешті-решт, корінних американців можна було вербувати для виловлювання африканських рабів-утікачів і повернення їх власникам. Приміром, у 1730 р. черокези підписали угоду про захоплення і повернення збіглих рабів в обмін на зброю й одяг за кожного доставленого раба (Перду, 1979: 39).

Тоді як білошкірі кріпаки та раби з числа корінних американців могли, до певної міри, сподіватися на підтримку своїх власних груп, африканські раби були позбавлені цього. Продаж чи захоплення їх в африканських кінцевих пунктах торгівлі розлучало їх з родичами та сусідами; з прибуттям до американських портів рабів різного етнічного й мовного походження зумисне змішували для запобігання їхній згуртованості. Після набуття своїх власників їхнє відокремлення від білих кріпаків і корінних американців затверджувалося юридичною дискримінацією і підсилювалося нагнітанням расистських настроїв. У разі втечі колір їхньої шкіри слугував виразною ознакою для кожного «патрульного», котрий прагнув легкої наживи. Отже, поневолення африканців поповнювало ресурси робочої сили, що могла бути застосована для важких і тривалих робіт під контролем власника, з накладенням на невільників юридичних обмежень і зведенням до мінімуму їхніх традицій. Чорні раби не мали альтернатив, наявних для інших робітничих спільнот Нового Світу.

Отже, чому ж тоді Африка? У Середземномор'ї вже існувала розвинена работоргівля на час відкриття португальцями й іспанцями Атлантики. Однак Західне Середземномор'я було незабаром відрізане від джерел постачання рабів у Східному Середземномор'ї і навколо Чорного моря через захопленням оттоманами Констан-

тинополя у 1453 р. і подальшого блокування турками торгових шляхів на Схід. На той час уже розпочалося португальське полювання на рабів уздовж західних берегів Африки; голландці, французи й англійці просто йшли слідом за португальськими піонерами. У своїй першій подорожі 1562 р. Джон Хокінс почув на Канарських островах, «що негри були дуже добрим товаром в Іспанії» (цит. за Джордан 1968: 59). Безсумнівно, що усвідомлення можливості мати з цієї торгівлі «деякий зиск» надихнуло його пензель на зображення «зв'язаного полоненого напівмавра».

Африканські передумови

На той час, коли Хокінс довідався, що «крамницю з неграми можна було б запросто тримати на узбережжі Гвінеї», Африка, фактично, не була областю високого демографічного приросту. Населення Західної Африки від північних кордонів Сенегалу до східних кордонів сучасної Нігерії налічувало в 1500 р. близько 11 мільйонів осіб; Західно-Центральна Африка (Екваторія, Заїр та Ангола) мала на той час близько 8 мільйонів жителів (Мак-Іведі і Джонс, 1978: 243, 249). Завезення американських зернових культур, на кшталт кукурудзи й маніоки, ймовірно, сприяло збільшенню населення цих областей у 1800 р. до відповідно 20 і 10 мільйонів. Здатність цього регіону пережити великомасштабну торгівлю людьми видається дивовижною, так само як і стрімкий розвиток системи постачання, що звела європейський попит з африканською пропозицію. Цей розвиток поєднав європейську ініціативу з африканським співробітництвом. Європейці фінансували й організовували торгівлю. Захоплення, доставка й контроль над утриманням бранців до прибуття океанських пароплавів залишалися переважно в руках африканців. У свою чергу, транспортування, «карантин» (процес адаптування невільників до нових умов) та їх продаж у пункті прибуття здійснювалися європейцями.

Цю нову торгівлю було прищеплено суспільствам з подібним типом вирубно-вогневого землеробства з вирощуванням картоплі, бананів, проса та сорго і, де можливо, розведенням домашньої худоби. (Заняття скотарством і конярством у більшій частині лісистого пояса було неможливим через поширеність там мухи цеце.) Майстри по металу постачали залізні мотики й сокири, а також наконечники для списів і мечі. Інтенсивний обмін ремісничими виробами та місцевими ресурсами: залізною рудою, міддю, сіллю й речами з пальми здійснювався через великі обмінні мережі та ринки. Доступ до земельних та інших ресурсів контролювався родовими лініями, що представляли собою стійкі утворення предків і нащадків. Ці лінії очолювалися старійшинами, в обов'язки яких, поміж іншого, входило створення союзів серед родових ліній шляхом обміну викупу за наречену на права репро-

дуктивної здатності жінок і їхнього потомства. Цій системі бракувало не землі, а робочої сили, права на яку регулювалися родоплемінними домовленостями під орудою старійшин як представників ліній.

Тоді як такі взаємодіючі родові лінії мали тенденцію до формування автономних соціально-економічних систем, всепоглинаючі держави виникали інколи під правлінням «божественних королів», які втілювали своєю особою й статусом певні прикметності надприродних сил. Там, де такий ритуальний королівський сан поєднувався з контролюванням королем стратегічних ресурсів, на кшталт золота, покладів залізної руди, солі та рабів, і з монополією на далеку торгівлю, виникали складніші «пірамідальні» політичні структури. Витоки таких держав сягають глибин міфологічного походження правлячих родових ліній з головних центрів надприродної сили, але їхнє формування, ймовірно, тісно пов'язане з мінливими політичними відносинами серед спільнот, що проживали вздовж торгових шляхів від лісистої зони Африки до середземноморського узбережжя (розділ 2). Політична консолідація через війни і залучення до далекої торгівлі сприяла розвиткові військової й торговельної еліт, що могли об'єднати низку місцевих родових ліній довкола королівського центру. Такі політичні «піраміди» трималися на відносно автономній сільськогосподарській основі, однак правлячий прошарок захоплював військові й економічні ресурси, концентруючи їх при королівському дворі. Місцеві родові лінії зосередили велику частку контролю над землею і робочою силою, однак підпорядковувалися королівському центру в питаннях війни і торгівлі. Цей розподіл влади також дозволяв поєднати інтереси «старших», які використовували місцеві земельні ресурси і викуп за наречену, з масштабнішими інтересами релігійної й торговельної еліт королівської родової лінії. (Ця конвергенція,

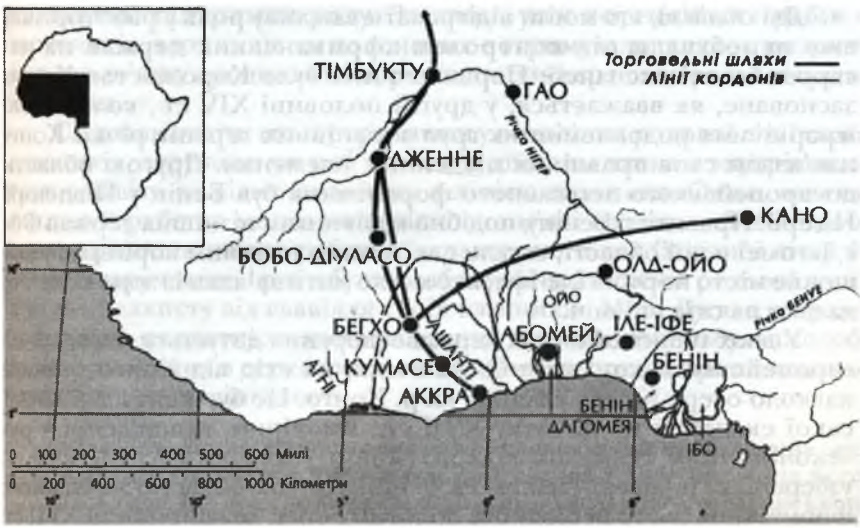

Формування держав і торговельні шляхи в Західній Африці

вірогідно, відобразилися в панівній ідеології, відповідно до якої влада не стільки делегується, як бере участь і розподіляє). Розвиток ключових монополій, інтенсифікація війн і розширення далекої торгівлі могли збільшувати соціополітичну піраміду; іноземні вторгнення чи внутрішні чвари могли її знову зменшувати. Такі ієрархічні системи почергово перебували під загрозою зовнішнього завоювання чи втручання.

Контакт з європейцями, котрі привезли з собою метал, залізні вироби, вогнепальну зброю і порох, текстиль, ром і тютюн, позначився на таких пірамідальних системах у двох напрямках: по-перше, в обігу престижних товарів, що керували шлюбними союзами і розподілом потомства; по-друге, у споживанні еліти – вершини відносин, що охоплюють далеку торгівлю. Тож можна було б припустити, що європейське розширення узгоджувалося з існуючими раніше африканськими системами обміну, не змінюючи їх основної структури, а лише вклинюючись у той товаропотік. Однак існує інший аспект щодо цього питання, який згодом уплинув не лише на товарообіг як такий, а й на розподіл робочої сили. Допоки європейці потребували лише перець, золото чи галун, проблема рабства залишалася на другому плані; однак досить швидко попит на людей в обмін на імпортовані товари вплинув на характер продуктивних відносин.

Процвітання работоргівлі мало неминучі політичні наслідки для областей постачання, тим більше, що європейці брали безпосередню участь у полюванні на рабів лише в окремих випадках. Натомість вони покладалися, як висловився наприкінці XVII ст. французький комівояжер Жан Бабо, на африканських «королів, багатіїв і провідних торговців» (цит. за Девідсон, 1966: 213). У свою чергу, таке африканське співробітництво зміцнювало існуючі держави і сприяло процесам державотворення в областях, де не існувало ніяких держав до появи там європейців.

Дві області, що могли відігравати важливу роль у работоргівлі, вже перебували під контролем африканських держав на час європейської експансії. Першою з них було Королівство Конго, засноване, як вважається, у другій половині XIV ст., коли кілька ієрархічних родоплемінних груп з північних теренів річки Конго нав'язали своє правління південним племенам. Другою областю доєвропейського державного формування був Бенін у Південній Нігерії. Правителі Беніну, подібно керівникам пізніших держав Ойо і Дагомеї в цій області, сягали своїм генеалогічним корінням у священне місто йорубів Іле-Іфе, яке могло мати зв'язки із зоною Нігеру далеко на схід і північ.

У двох інших областях державотворення датується часом постєвропейського контакту. Одна з них, на схід від Конго, лежала навколо озера Кісале у верхів'ях р. Конго. Це був центр луба-лундської експансії на початку XVII ст., ймовірно, приведеної у рух «економічним стимулом відкриття португальцями Атлантичного узбережжя» (Олівер і Пейдж, 1962: 129). Другою областю державного формування цього періоду був Золотий Берег, де наприкінці XVII ст. з цілої низки дрібних держав постала держава Ашанті.

Механізми поневолення

Хто і яким чином ставав рабами? До появи європейців існувало три механізми перетворення вільної людини на потенційного раба: інституція заставництва (заручництво, судове вилучення людини з його родової лінії та війни за бранцями).

Перший з них, заставництво, був широко розповсюдженим. Ця інституція використовувалася для оплати боргів шляхом надання однієї особи у володіння іншої для відробітку. Цим актом володарю раба передавалися всі права на працю, репродуктивну діяльність і потомство заставної особи на термін застави. Люди могли також заставляти себе чи своїх родичів у випадку настання голоду, обмінюючи права людини на доступ до продовольства.

Другий механізм утворення потенційних рабів діяв через судовий процес. Загалом порушення родоплемінного порядку і структури родової лінії розглядалися як такі, що спрямовані не просто супроти живих людей, а також і супроти предків, а отже, і надприродних сил. Коли за злочин карали виключенням особи з її родової лінії, то це було не просто відлученням особи від підтримки її роду, а шельмування особи як порушника божественного порядку. Таким чином, родовий порядок захищав себе від можливих викликів вигнанням за його межі. Таких вигнанців могли продати в рабство. Іноді цих рабів звинувачували в злочинах, якщо родова лінія власника чи його родичів мали достатню владу для відведення обвинувачення від себе (Баландьєр, 1970: 338-339).

Третім механізмом перетворення в рабство було захоплення в полон під час війни. Для його жертви це, подібно до інших механізмів, означало виокремлення його з родової лінії й позбавлення подальшої підтримки роду. Загалом, усіх потенційних рабів – заручників, злочинців чи полонених – отримували шляхом розриву їхнього зв'язку з родинами і переміщенням жертви до родової групи власника.

Слід зазначити, що, потрапивши у володіння родової лінії своїх власників, заручник чи раб міг стати дійовим членом внутрішньої групи навіть за відмови зв'язку з лінією власника. Отже, заставництво й рабство могли мати відносно м'які наслідки, без жодних ознак кріпосницького рабства, характерного для Західної півкулі. Однак і заручники, і раби були позбавлені прав членів родової лінії, а отже, і захисту від свавілля своїх власників. Мері Дуглас яскраво зобразила, як здатність маніпулювання заручниками набувала особливого значення в середовищі соціальних утворень, організованих на засадах матрілінійності:

> Жінка-заручниця виробляє складові родових ліній інших кланів, які можуть проживати в його [власника] селищі і перебувати під його контролем. Він може запропонувати її доньок своїм молодим членам клану як дружин і так створити свою локальну кланову секцію. Її синів, що також стануть його заручниками, він може примусити жити в його селищі.

Пропонуючи їм дружин із свого власного клану, він може протистояти тенденціям чоловіків приєднуватися до братів їхньої матері. Власники заручників можуть також створювати складні союзи між своїми заручниками з різних кланів [1964: 303].

Окрім того, за умов полігамії заставництво може наділяти додатковою владою старійшин родових ліній, котрі займалися розподілом жінок і весільним викупом (див. Дуглас, 1964: 310).

Усі ці механізми працювали по-різному на рівні внутрішньої робочої групи і на рівні елітного управління. Придбані вождями і верховним правителем заручники, злочинці та полонені не ставали членами внутрішніх груп, а працювали натомість на полях і в садах вождів, на королівських золотих рудниках чи транспортували товари в ході далекої торгівлі. Торговці використовували рабів також для виробництва продуктів харчування для місць привалів каравану вздовж торгових шляхів і як носіїв. Так робоча сила рабів забезпечувала військовій, судовій і комерційній знаті значну частку надлишків, а також товарів і послуг, відповідно до свого соціального статусу. Отже, військовий і судовий контроль застосовувався для збільшення класу, праця якого забезпечувала привілеї знаті (Террей: 1975).

Усі ці три механізми використовувалися для ведення работоргівлі. Таким чином, існуюча раніше інфраструктура почала слугувати європейській торговельній експансії. Африканські суспільства стали спеціалізуватися на постачанні рабів і на відсталих та провідних родових лініях, які торгівля приносила з собою. Для простеження розгалуження торгівлі та її впливу на місцеві спільноти слід зосередитися на двох областях постачання великої кількості рабів у Західну півкулю: Західній Африці (зокрема, Золотому Березі, Невільничому Березі і дельті Нігеру) та Центральній Африці, джерелі «анголів» і «конгів» з реєстрів рабів.

Області постачання: Західна Африка

Золотий Берег

Поява работоргівлі відразу спричинила низку політичних переворотів на Золотому Березі. У другій половині XVI ст. постало чимало дрібних держав уздовж пояса тропічних лісів, які поспішили скористатися новими комерційними можливостями. Деякі з них сформувалися навколо «великих мужів» – чоловіків, достатньо владних для підтримки то однієї групи європейських торговців, то іншої відповідно до власних інтересів. Прикладом таких великих мужів були брати Акросани, котрі в середині XVII ст. здобули владу у Фету. Після смерті старшого брата

в 1656 р. молодший брат, відомий європейцям як Джон Клессен, став «наймогутнішою людиною всього узбережжя Гвінеї» (Дааку, 1970: 109). Його влада підсилювалася володінням цілим флотом військових каное і 2000 озброєних мушкетами солдатів. Маневруючи між голландцями в Ель-Міні та Шведською компанією, він дозволяв собі нехтувати хабарами обох цих сторін. Йому запропонували королівський сан Фету, проте він відмовився, оскільки ритуальне табу на контактування короля з морем могли перешкодити йому ведення переговорів з європейцями. Іншою такою видатною постаттю був Акомані з Акваму, артилерія якого дозволила захопити й заволодіти Крістіансбурзьким замком.

Однак найвідомішим з усіх цих прибережних підприємців був Джонні Кейбс з Коменда. Він народився близько 1640 р. або 1650 р., а помер у 1722 р. Джонні Кейбс став одним з чільних посередників між англійцями й ашанті, залишаючись при цьому незалежним від обох сторін. Він контролював життєважливі поклади солі та плантації кукурудзи, що постачали продовольство для работоргівців, котрі вирушали до Мідл Пасажу та забезпечували робочою силою й сировиною будівництво фортів і торговельних пунктів, й утримував цілі флотилії каное напрокат. Визнаючи суверенітет правителя Ігуфо, він мав власну армію. Сучасником Джонні Кейбса був Джонні Коннай з Покосо в Аханта. Він також діяв як посередник з ашанті, особливо в торгівлі золотом. Ворог голландців, він підтримував Бранденбурзьку компанію. Голландці й англійці навіть уклали союз для боротьби з ним, але зазнали невдачі (див. Дааку, 1970; Хінайдж, 1977).

Те, що ці перші підприємці утримували власні збройні сили, засвідчує появу нового політичного фактору – вогнепальної зброї. Вплив останньої не слід переоцінювати, оскільки в середовищі тропічного лісу ранні форми вогнепальної зброї здебільшого були позбавлені своєї ефективності. Ця нова зброя набула ваги, лише потрапивши до рук організацій, які могли дієво скористатися нею. Держава Бенін тримала першість у цій галузі ще до ввезення сюди європейської зброї; династія, що правила цією лісовою державою, виникла на початку XIV ст., перед появою португальців (Бредбері, 1964: 149; Кі, 1971: 185–186).

Використання вогнепальної зброї і пов'язані з нею навички були принесені в цю область не лише європейцями. В саванному поясі на північ від лісів застосування зброї й пороху походило з Близького Сходу, а не з Європи. Тоді як металеві рушниці вперше з'явилися в Західній Європі та в Скандинавії на початку XIV ст., то гармати поширилися на Балкани і дійшли до турків-оттоманів на кінець того ж століття. Ручна зброя набула широкого розповсюдження на початку XV ст., а в середині цього століття артилерія й аркебузи спричинили революцію у військовій стратегії оттоманів. У 1590 р. марокканські загони, що складалися з озброєних аркебузами іспанських мусульман і португальських та іспанських військовополонених, знищили Сонгаї; а до кінця XVI ст. правитель Борну найняв у Тріполі турецьких інструкторів для вишколу свого підрозділу мушкетерів (Гуді, 1971: 52; Девідсон, 1966: 139). Таким

чином, зброя вже була відома на північних околицях лісистої зони ще до контакту з європейцями.

Однак стає цілком зрозумілим, що великомасштабне володіння вогнепальною зброєю племенами в лісах значно змінило баланс політичної влади і прискорило формування нових держав. Для захисту своїх фортів португальці розподіляли вогнепальну зброю між «дружніми тубільцями» на околицях Ель-Міни, а в 1610 р. зброєю почали торгувати англійці. На 1660 р. уже процвітала торгівля зброєю з аканськими торговцями. Кількість вогнепальної зброї у регіоні різко зросла в другій половині XVII ст., коли англійська Ост-Індська компанія розпочала вільну торгівлю зброєю. З 1658 по 1661 рр. Ост-Індська компанія продала 5531 мушкет із пороховими набоями на Золотому Березі. У 1700 р. голландський торговець Вільям Босмен писав з Ель-Міни:

> Головною військовою зброєю є мушкети або карабіни, в користуванні якими ці африканці є надзвичайно вправними... ми продаємо її у дуже великій кількості і цим вкладаємо в їхні руки ножа для перерізування наших горлянок. Але ми змушені так чинити. Бо якщо б ми цього не робили, вони легко дістали б достатню кількість мушкетів від англійців або від датчан чи від пруссаків. І навіть якби ми могли домовитися припинити продаж вогнепальної зброї, приватні англійські чи голландські торговці продовжували б його [цит. за Девідсон, 1966: 217].

До 1730 р. щорічний імпорт зброї у Західну Африку сягнув 180 000 одиниць; з 1750 по 1807 рр. він коливався між 283 000 і 394 000 одиницями на рік (Інікорі, 1977; Річардс, 1980). У задоволенні шаленого попиту на зброю вирішальними виявилися крем'яні рушниці. Вони підвищували боєздатність їх власників і надавали силові засоби для політичних організацій, здатних їх застосувати. Нові можливості для ведення торгівлі й війни спричинили появу дрібних держав, які базувалися, за висловлюванням Кі (1971: 201), «на вогнепальній зброї». Однією з таких ранніх держав була Денк'їра на річці Ода. Заручившись підтримкою голландців з Ель-Міни, які постачили їй вогнепальну зброю, Денк'їра спромоглася скинути свого колишнього володаря Адейнса і здобути незалежність. Далі на схід федерація Акваму вздовж річки Бірім прорвалася до узбережжя в 1677 р., підкоривши міста Га, зокрема Велику Аккру, і встановила прямий контакт з англійцями, голландцями й датчанами. За сприяння європейців, Акваму розширилася далі, допоки не охопила державу фантів Агону на заході й увесь східний Золотий Берег до Вайдаха (1702 р.). Однак у 1729–1730 рр. Акваму була знищена своїм північним сусідом – Акієм, який контролював багаті золоті копальні й заснував недовговічну державу Акієма Абуаква.

Маневри всіх цих груп були заблоковані стрімким розширенням ашанті. Останні, домінуючи над Золотим Берегом у XVIII і XIX ст., постали як самобутня політична одиниця лише наприкінці XVII ст. У ранні декади того століття деякі твімовні матрілінійності почали вибиратися з Адейнського регіону. До середини XVII ст. деякі з них, зокрема екуонойські й ойокські *ммусуа*, здобули вигідне політичне

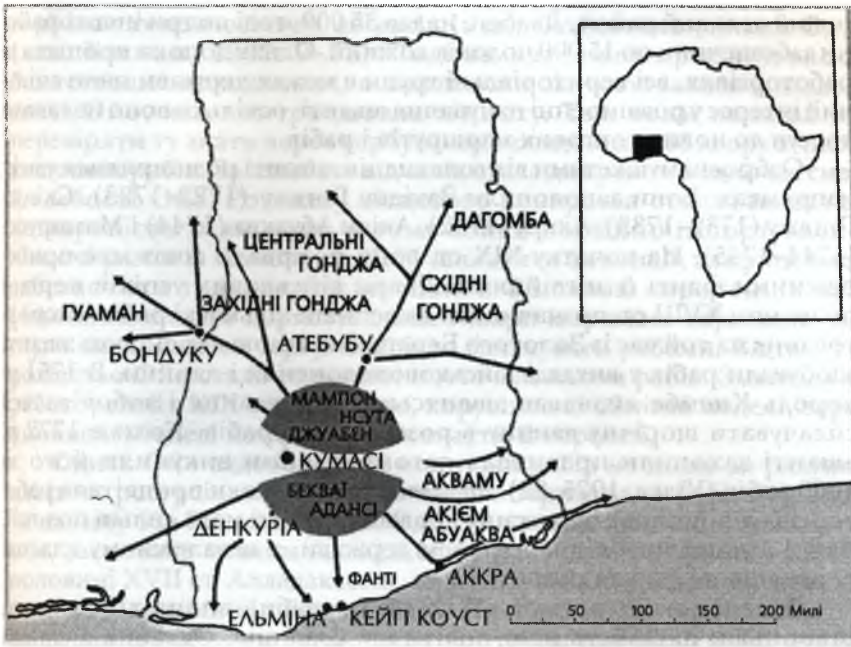

Експансія Ашанті

становище, ймовірно, завдяки придбанню рушниць шляхом прибережної торгівлі вогнепальною зброєю (Уїлкс, 1975: 110). У 1660-х і 1670-х рр. ці родові лінії брали участь у боротьбі за встановлення контролю над областю Кваман довкола давнього осередку торгівлі золотом у Тафо. Спочатку вони були підлеглими державі Денк'їра, що вимагала від них золото й рабів для оплати зброї та інших товарів в Ель-Міні. Вони повстали проти Денк'їра в 1699 р. і зруйнували його правління у 1701 р., а потім зайняли його місце в обмінах з європейцями.

Влада королівського ослінчика, що став символом ашантського королівства, вочевидь безпосередньо базувалася на здатності Ашантіхена (ашантського правителя) діставати зброю від європейців і контролювати торгівлю, тобто на централізації військової й комерційної функцій. Золотий ослінчик Ашанті також символізував судовий суверенітет, так само як загальний зв'язок усіх ашантів з надприродними силами. Водночас матрілінійності при їхніх вождях залишалися досить автономними, навіть у військовій організації; і держава Ашанті була швидше союзом родових ліній, аніж централізованою державою.

Район Кумасі слугував місцем резиденції Ашантіхена, котрий возсідав на своєму золотому ослінчику; це також був регіон щільного заселення з великим містом (12–15 тис. осіб у 1817 р.) і великою кількістю землеробів, які виробляли продовольчі товари для вождів та їхніх родин. Він становив наймогутнішу військову одиницю ашантського війська. Цей район постачив 60 000 солдатів у 1817 р.;

інший великий район, Двабен, надав 35 000, тоді як три інших райони забезпечили по 15 000 чоловік кожний. Однак допоки процвітала работоргівля, всі територіальні групи в межах держави мали спільний інтерес у розширенні панування ашанті, оскільки воно надавало доступ до нових торгових маршрутів і рабів.

Озброєні мушкетами від голландців, ашанті розширялися у всіх напрямках. Вони заполонили Західну Гонджу (1722–1723), Східну Гонджу (1732–1733), Аккру (1742), Акієм Абуаква (1744) і Мампруссі (1744–1745). На початку XIX ст. вони розірвали союз між прибережними фанті й англійцями. Лаври військових успіхів першої половини XVIII ст. позначилися на великій кількості рабів, експортованих на той час із Золотого Берега. З кожною перемогою ашанті здобували рабів у вигляді військовополонених і данини. В 1751 р. король Кпембе визнавав ашантське домінування і зобов'язався сплачувати щорічну данину в розмірі 1000 рабів. Коли в 1772 р. ашанті захопили правителя дагомбів, сини викупили його за 1000 рабів (Уїлкс, 1975: 22). Здавалося, що допоки процвітала работоргівля, військова орієнтація держави Ашанті мала сильні позиції. Купці залишалися під контролем держави, а незалежному класові торговців не давали розвитку.

Занепад работоргівлі в XIX ст. послабив вплив військових, створивши натомість нову політичну коаліцію. Остання з'єднала комерційних підприємців *(асікафо)* з нижчим класом *(ахіафо)*, що складався з рабів (переважно північного походження), ашанті, закладених в оплату боргів, і позбавлених своїх посад чиновників. Ця коаліція особливо виразно сформувалася довкола проблеми військової повинності (Уїлкс, 1975: 701–720).

Ойо і Дагомея

Держава Ашанті розширилася від свого центру в лісиситій місцевості до областей на південному узбережжі й у внутрішній савані. Інша держава, йорубське королівство Ойо, простяглася від високогірних долин на північ для стягнення данини з народу нупе на річці Нігер і на південь для контактування з європейцями в нових портах. Між західною країною лісів Ашанті та східних лісів, що простираються до річки Нігер, широка смуга відкритої савани сягає вниз до узбережжя. Тут держава Ойо спромоглася розгортати свою кінноту у бойовий порядок, неможливий в умовах лісистої зони. Купуючи коней у гаусів на півночі від них, правителі Ойо розпочали близько 1550 р. свою військову й політичну експансію, встановивши своє панування у саванній смузі.

Правителі Ойо, або *алафіни*, були членами йорубамовної династії, що сягала своїм походженням Одуа, котрий, за віруваннями, був творцем землі і першим королем святого міста Іле-Іфе. Навіть сьогодні ці давні уявлення є своєрідним міфологічним статутом королівського сану в середовищі більшості йорубських підгруп, і порядок наслідування королівського трону визначається у

термінах генеалогічних зв'язків із шістнадцятьма синами Одуа (див. Баском, 1969: 9–12). Тоді як алафінам приписувалося божественне походження, в житті вони зіштовхувалися з владою знаті Ойо, яка контролювала кінноту. Тож вони намагалися перевіряти ту знать через вербування посадових осіб двору з числа колишніх рабів. Залежність від коня стала джерелом водночас сили й слабості Ойо. Розвитку місцевого конярства стояла на заваді поширеність мухи цеце, а тому коней постійно імпортували з півночі разом із конюхами. Щоб заплатити за коней, алафіни мали забезпечити товаропотік на північ. З появою європейців найбільшим попитом користувалися товари морських торговців, послуги яких, у свою чергу, слід було сплачувати рабами. Відтак, королівство Ойо стало головним постачальником рабів. Зменшення работоргівлі в XIX ст., зрештою, порушило ці обмінні моделі, спричинивши місцеві конфлікти між знаттю й королем.

Однак Ойо задовольняла попит на рабів не лише за рахунок власних ресурсів; королівство також отримувало рабів і товари як данину від інших держав. Однією з таких данників була Дагомея, заснована кланом Алладаксонів у середовищі фонів у другій половині XVII ст. Алладаксони, як й алафіни Ойо, претендували на своє походження від богині Одуа. Подібно іншим відгалуженням нащадків Одуа, вони встановили контроль над місцевими племенами, закріпившись на плато Абомей (звідки й пішла назва Дагомея).

Дагомея, якою правив Онідада – король фонів, часто зображується абсолютно автономною державою, що промишляла полюванням на рабів і власною торгівлею. Насправді ж вона була данником Ойо, зазнавши від нього поразку в 1712 р. Ойо збільшила свої вимоги, відправляючи кінноту проти Абомея принаймні п'ять разів з 1724 по 1730 рр. Щорічна данина, *агбан*, сплачувалася впродовж усього століття. Серед речей данини було близько 1700 рушниць на рік. Напади Ойо на Абомей здійснювалися не лише з метою одержання данини, а й для позбавлення фонів контролю над узбережжям. У 1725 р. фони атакували Ардрах, тоді ще – королівство під гегемонією Ойо, що контролювало низку прибережних портів. Вони захопили окремі порти, такі як Вайдах (1727), Саві (1728) і Джакін (1732); але незабаром Ойо вдалося відібрати у них Ардрах і Джакін (або Порто-Ново). Після спроби залучити англійців до захоплення Вайдаха на винятковій і постійній основі (див. Поланій, 1966: 29–30) фони досягли в 1704 р. угоди між правителем Саві та європейцями про відкриття цього порту всім бажаючим. Отримавши Вайдах, фони здобули можливість систематизувати работоргівлю. Однак до 1772 р. вони зіштовхувалися з численними місцевими повстаннями, підбурюваними то Ойо, то різними іноземними агентами й компаніями. Відтак Вайдах, далекий від того, щоб стати активом Дагомеї, перетворився на «відкриту рану на тілі держави» (Поланій, 1966: 33).

Попри зовнішні проблеми, що тривали до розпаду Ойо на початку XIX ст., держава Дагомея відзначалася високою централізацією і внутрішньою цільністю. Основними її структурними

одиницями були землеволодіючі патрілінійності, очолювані старійшинами. Низка таких патрілінійностей сформувала село, що запровадило власну організацію спільної праці – *докпве*. Селищне керівництво підлягало затвердженню короля. Однак нова держава була чимось більшим, аніж просто організацією, де королівська патрілінійність керувала іншими патрілінійностями. Вона мала регулярну армію, озброєну мушкетами, включно з королівською охороною в 2500 солдатів-жінок. Окрім того, існувала загальна військова повинність у разі війни. Держава також мала ефективну податкову систему, яка справляла основний податок з сільськогосподарської продукції, який встановлювався індивідуально для кожного села; податки на домашню худобу, сіль і ремісничі вироби і мито на товари для ринку. Перепис населення та облік виробництва здійснювалися дієвими методами. Королівство запровадило суворий судовий контроль. Якщо вождь скоював злочин, його обгороджені бараки для робітників руйнували, майно конфісковували, жінок із його домашнього господарства продавали в рабство, а нащадків чоловічої статі забирали до війська. Таємні об'єднання, притаманні для західноафриканського лісистого пояса, були оголошені в Дагомеї поза законом з метою блокування протидіючих владі сил. Натомість там існував державний культ, практикований священиками, які керували ініціаціями. Щоб запобігти в державі бунтарству, членам королівських патрілінійностей не дозволялося займати відповідальні посади, і лише сини, народжені від короля простими жінками, могли прийняти королівський сан. Чиновниками були прості люди, заохочені на державну службу дарунками й дозволом одружуватися на жінках королівського клану. Їм не давали зосереджувати в своїх руках будь-яку владу, оскільки вони перебували на службі у короля, їхні посади не були спадковими, а за їх працею пильно наглядала жінка королівського походження, названа матір'ю посадовця.

Зовнішня торгівля також ретельно контролювалася державою. Будь-яке судно, що прибувало до Вайдаха, вітали представники короля і місцевим носіям доручалося перенесення товарів до міських складів. Європейці мали можливість перебути в місті, займаючись своїм бізнесом, ще й отримати служників і помічників. Торгівля велася під керівництвом королівського посадовця. Ціни на товари і рабів установлювалися самим королем. Європейцям не дозволялося залишити Вайдах без королівського на те дозволу. У той же час работоргівцям з півночі заборонялося відвідувати Вайдах і безпосередньо мати справу з європейцями, вони мусили продавати свій товар дагомейським посередникам. Ніяка зброя чи боєприпаси не пропускалися повз Дагомею до північних держав.

Володіти рабами дозволялося лише в рамках надання рабів з волі короля; ніхто не мав права незалежно володіти чи торгувати рабами. Втім деякі посадові особи могли полювати на рабів зі своїми власними загонами і їм дозволялося за окрему плату в казну держави тримати полонених рабів. Коли в ході війни захоплювалося місто,

то офіцер-переможець міг монополізувати торгівлю міста, що підлягала оподаткуванню. Однак від нього вимагалося вести свою діяльність через заліцензованих посадових торговців, незалежних від військових.

Бенін

Чи не єдиною державою у прибережній Західній Африці, що перебувала поза європейським контролем, був Бенін у Східній Гвінеї. Подібно *алафіну* Ойо й *онідаду* Абомея, правителі Беніну (*оїоба*) також вели своє коріння від богині йорубів Одуа з Іле-Іфе. Близько 1400 р. ця династія встановила контроль над едомовними племенами Бенінської області, вірогідно, в зв'язку з торгівлею на річці Нігер. На відміну від Ойо, де алафін вимушений був суперничати зі спадкоємною знаттю, Бенінська держава відзначалася безліччю товариств, які дозволяли сходження простої людини соціальною драбиною. Ці товариства, що нагадували об'єднання на сході регіону річки Нігер, були створені органами титулованих осіб і торговців (Бредбері, 1964). У добу розквіту Беніну ці асоціації, ймовірно, були основним підґрунтям підтримки королівства в середовищі туземного населення.

Продаючи португальцям спочатку перець, а згодом і рабів, Бенін став першою державою на Невільничому Березі, яка заволоділа вогнепальною зброєю. Правителі Беніну застосували мушкети для експансії аж до Бонні на сході й Еко (Лагосу) на заході. Протягом XVII ст. Бенін став головним джерелом постачання рабів. Втім, до кінця століття ціна на рабів із Беніну зросла внаслідок ескалації конкуренції з боку інших йорубських міст, що змусило європейців шукати дешевших рабів у Вайдах і Калабар. З продовженням економічного занепаду Беніну посилювалися внутрішні конфлікти. Обас і далі був священним центром Беніну, однак навколо нього розгорталися чвари між спадкоємною знаттю, титулованими особами різних об'єднань, палацовою прислугою, релігійними представниками простолюдців і членами торговельних асоціацій, котрі контролювали шляхи між Невільничим Берегом і внутрішніми ринками. Ці розбіжності інтересів призвели до внутрішніх повстань, які спричинили втрату Беніном значної частини своєї могутності наприкінці XVIII ст.

Нігерська дельта

Держави Золотого Берега і Невільничого Берега – Ашанті, Ойо, Дагомея, Бенін – мали свої бази в глибинках країни, звідки вони сягали узбережжя для встановлення свого контролю над життєво важливими пунктами завантаження й імпортування товарів. На захід від Беніну, включно з дельтою річки Нігер, уздовж узбережжя і водних шляхів, постали центри работоргівлі. З'явилися великі порти на кшталт Бонні, Нового та Старого Калабарів, слугуючи місцями надходження європейських

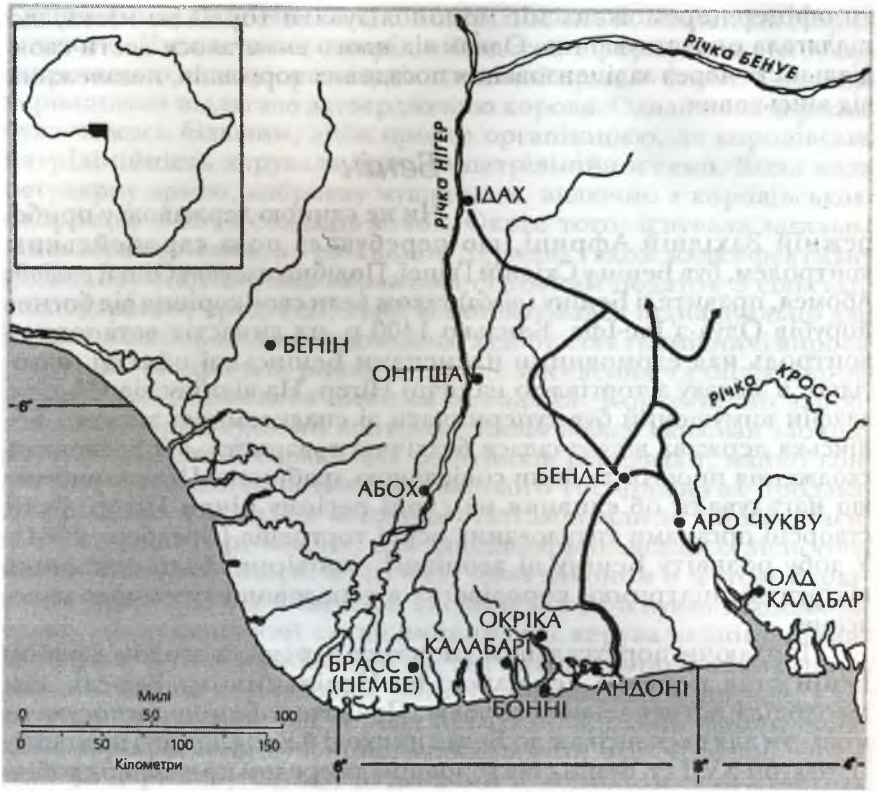

Дельта Нігеру. (Торговельні шляхи аро. За Оттенбергом, 1958)

товарів і завантаження рабів із внутрішніх районів. На відміну від Золотого Берега і Невільничого Берега, де работоргівля велася трибутарними державами, торгівля в дельті Нігеру мала соціальне коріння і перебувала під домінуванням родоплемінних корпорацій.

Бенін уже владно заправляв справами в дельті Нігеру, відсилаючи колоністів на чолі з родичами чи прислугою обас. Ці колоністи сформували дрібні сателітні королівства з непостійною прив'язкою до Беніну. Одним із таких королівств був Абох, що мав стратегічне розташування в місці, де Нігер формує три притоки на шляху до моря. Іншим сателітом Беніну став Ідах, що на півночі, в королівстві Ігала. З Ідаха ігальський правитель – *ората* – надсилав титулованих вождів колонізувати внутрішні території у глибині країни, виявивши в цій залежній області рабів, слонову кістку й інші товари, якими вони торгували вниз по річці до Абоха в обмін на сіль та європейські вироби.

Мангрова болотиста місцевість дельти нижче Абоха була заселена іджомовними племенами, організованими в автономні селища, що складалися з розширених родових «будинків» *(уарі)*. Іджо займалися рибальством і добуванням солі, обмінюючи свої продукти на зернові культури, домашню птицю і худобу із сателітними коро-

лівствами на півночі. За сіль і рибу іджо потім виторговували далі по Нігеру ямс, пальмові продукти, домашню худобу, слонову кістку й поташ.

Коли європейці встановили контакт з узбережжям, іджо займали стратегічне положення в експлуатуванні шляхів, що вели від нових портів через бухти і притоки дельти до міст у верхів'ї річки. На початку XVI ст. північні королівства розпочали торгівлю з іджоськими селищами, постачаючи їм в обмін на сіль рабів, продукти і домашню худобу, які іджо, у свою чергу, продавали європейцям за мідні браслети. До кінця XVII ст. іджовські громади Калахарі, Андоні, Бонні, Окріка й Бразза (Нембе) стали важливими центрами обміну рабів на європейські мануфактурні товари. Із загальним поширенням вогнепальної зброї у XVIII ст. військові вожді іджо озброїли свої п'ятдесятимісні каное гарматами і розпочали боротьбу за встановлення контролю над зростаючою торгівлею. У ході цих змагань розширені родинні сімейства іджо перетворилися на «каноєчні сімейства» – корпорації, утворені з родичів і асимільованих рабів, котрі були задіяні у великій торгівлі й війнах за одержання невільників.

До XVIII ст. каноєчні сімейства, оснащені значною кількістю каное з гарматами, виникли також і в Абоху. Останній фактично став головним джерелом постачання таких каное для всієї дельти. Більшість рабів, придбаних Абохом, надійшла, в свою чергу, від ігалів з Ідаха на півночі, котрі полювали на рабів і слонову кістку в місцевості, де сходяться річки Нігер і Бенуе, і торгували ними на півдні в обмін на сіль та європейські товари. Ця работорговельна діяльність розділила племена регіону на *олу* й *ігбо – полюючих на рабів* прибережні племена, очолювані королями (олу), і нагірні племена, які здійснювали рейди за рабами (ігбо). Назва *ігбо*, таким чином, першопочатково застосовувалася до жертв торгівлі; лише поступово вона стала іменем етнічної категорії – сучасних ібо (див. Хендерсон, 1972: 40–41). Внаслідок цієї боротьби Брасс, Калахарі та Бонні перетворилися на головні центри східної дельти.

Інший такий центр работоргівлі з'явився у Старому Калабарі на річці Крос Рівер, серед прибережних ібібіомовних народів. Тут племена також жили насамперед за рахунок рибальства, добування солі й торгівлі своїми продуктами на півночі в областях ібо в обмін на ямс. Наприкінці XVI ст. група ібібіомовних рибалок і торговців перемістилася з рідного села до місця, що стало відомим як Крік-Таун (Етанко). На початку XVII ст. частина мешканців Крік-Таун відокремилася, заснувавши Старе Місто (Обу-тонг); згодом, у 1620-х чи 1630-х рр., частина родової лінії, що відокремилася від Старого Міста, заснувала Дьюк Таун (Атакпа). Ці міста утворили Старий Калабар. Работоргівля започаткувалася тут усередині XVII ст.; за підрахунками, близько 250 000 рабів було експортовано звідси з 1650 по 1841 рр., тобто до ліквідації зовнішньої работоргівлі (Летхем, 1973: 22–23). Серед європейських товарів, які вимінювали, спочатку були залізо, мідь, металеві вироби й тканина; вогнепальна зброя додалася до цього асортименту пізніше – в 1713 р.

Работоргівля незабаром обернулася в Старому Калабарі на великий бізнес. Як серед іджомовних племен, де гонитва за рабами перетворила розширені родові будинки на «каноєчні» будинки, так і серед ібібіомовних ефіків торгівля рабами підірвала патрілінійності і ради вождів родових ліній. Патрілінійності були замінені сімома адміністративними районами, кожен з яких складався з різних розширених родин і часток родових ліній, згрупованих довкола провідного торговця і його прибічників. Деякі з цих районів процвітали й розвивалися за рахунок інших. «Це були округи», як вважає А. Дж. Летхем,

> найуспішніші в торгівлі, що найшвидше розширювалися, бо мали найбільше служників. Деякі опіки зростали швидше за інші, оскільки європейці торгували і кредитували тих, хто сплачував свої борги швидко й чесно. Згодом злісні боржники втратили можливість отримання кредитів, і лише кредитоспроможні підприємці діставали підтримку. Чим більше до них було довіри, тим могутнішими ставали їхні організації і запаси і тим більшу вони мали здатність виправдати надання подальших кредитів [1973: 51].

На відміну від іджомовних племен, ефіки не допускали рабів у свої розширені родини і родові лінії. Вони підтримували й зміцнювали свою солідарність як вища каста, частково через культ спільного опікунського божества *Ндем Ефік*. Однак вони таки відкрили шлях підприємцям неефікського родоводу, дозволивши їм вступити в таємне братство Екпе, назване на честь лісового духа. Екпе (відомий європейцям як Егбо), що з'явилося на початку XVIII ст., було відкритим для всіх чоловіків, як вільних, так і рабів. Членство було платним. Братство мало ієрархічну структуру, найвищі чотири рівні якої були теоретично досяжні лише вільним громадянам, хоча відомий випадок, коли чоловік, за народженням раб, став віце-президентом. Кожен рівень мав свого магістра *(обонга);* на чолі Екпе стояв президент *(еямба)* і віце-президент *(ебунко)*. Магістерство, президентство й віце-президентство зазвичай належали членам домінуючої опіки. Братчики вищого рівня утворювали раду з ухвалення рішень, а другий рівень мав ці рішення реалізовувати.

Це братство мало різні функції. З однієї точки зору, це був соціальний клуб, де чоловіки провідних опік могли зустрічатися для спілкування чи бенкетування. З іншої – воно виконувало юридичні повноваження: розробляло й упроваджувало в життя закони. Воно могло накладати штрафи на людей, заарештовувати їх чи суспільну нерухомість, ув'язнювати й страчувати кривдників. Воно могло також оголошувати бойкоти, могло конфісковувати чи знищувати власність чоловіка або накладати табу на його використання. Найважливішим є те, що братство провадило економічні функції. Воно наділялося владою справляти виплату боргів. Це була «влада, яка наполягала на відшкодуванні кредитів, що надавалися поза зоною поширення суспільств Екпе серед інших народів в глиб країни у верхній течії річки Крос Рівер, оскільки, приймаючи екпів, вони

робили себе кредитоспроможними в очах ефіків й відтак могли користатися кредитами останніх» (Летхем 1973: 39). У результаті такої політики кілька європейських торговців приєдналися до екпе.

Тоді як ефіки займалися работоргівлею у пунктах завантаження, більшість рабів на їхніх ринках постачалися внутрішньою групою, відомою як аро. Останні складалися з людей різного походження, об'єднаних окойонгськими найманцями з Аканкпи біля Крік-Тауна. Схема найму в торговельну мережу чи на війну була звичайною, але аро становили особливий розвиток цієї схеми. Спочатку вони утвердилися біля річки Крос Рівер, дещо східніше від головного ринку рабів у Бенде. Їхні поселення складалися з дев'яти первинних селищ, у кожному з яких розміщувалася первісна патрілінійність, і десяти вторинних сіл, утворених з решток цих родових ліній. Голова центральної патрілінійності в селищі Отусі був також головою основної родової лінії аро. Дев'ять глав патрілінійності, разом із представниками вторинних сіл, утворювали раду аро. Наслідуючи модель, широко розповсюджену серед племен ібо, вони заснували в Аро Чукву – центр пророцтв і паломництва (який згодом став відомий серед британців як Біг Джуджу – Великий Амулет).

Зі свого осередку в Аро Чукву аро засновували колонії серед інших народів, що розташовувалися від невеличких пунктів уздовж торговельних шляхів аро до головних поселень, домінантної ринкової чи сільської групи. Ці колонії часто були резиденцією місцевого оракула, до якого зверталися зі своїми проблемами – чвари за землю і спадщину, ворожнеча, злодійство, чаклунство й убивства. Суперечності, що не могли бути вирішені на місцевому рівні, передавалися на розгляд головному оракулу в Аро Чукву. Будь-який аро мав право направляти людей до оракула аро. При цьому він також міг збирати інформацію для помічників оракула, яка могла бути використана для винесення вироків. Осіб, визнаних винними, могли штрафувати, страчувати або продавати в рабство.

Аро також надавали кредити членам інших племен за відповідну винагороду або ж, у випадку неплатоспроможності останніх, примушувати їх продавати себе чи членів їхніх родин у рабство. Аро також скуповували рабів на місцевих невільничих ринках або наймали мисливців на рабів. Підґрунтям для судових, релігійних та економічних функцій аро було їхнє контролювання вогнепальної зброї, отримуваної у великій кількості через зв'язки в Калабарі.

Аро не створили справжньої держави. Вони не спромоглися розвинули централізовану управлінську ієрархію, а також не були зацікавлені в політичному домінуванні. Однак їх діяльності притаманні деякі функції держав як своєрідної економічної мафії, узаконеної релігійно. За цими ознаками вони були більше подібними до конфедерації ірокезів і до Варязької Русі, що виникла в пониззі Волги з рабами і бурштином у IX ст., аніж до централізованих західнооафриканських держав Ашанті, Дагомеї чи Беніну.

Зони постачання: Центральна Африка

Королівство Конго

Коли португальці в 1483 р. вирушили у плавання річкою Конго, вони натрапили на одну з найбільших африканських держав – королівство баконгів, столиця якого знаходилася в Мбанзаконго (пізніше – Сан-Сальвадор).

Це королівство Конго було однією з провідних держав верхів'я річки Конго та її двох приток – Касаї й Санкуру. Усі ці держави гіпотетично вважають себе похідними від основоположного королівства на півночі від області Стенлі Пула. Далі на схід, вище недосяжних Водоспадів Стенлі, лежала друга зона державного формування у верхів'ях річки Конго та її приток із центром навколо озера Кісале. Це було місцем походження знаті з народів луба й сонгаї, що ставала дедалі активнішою в державотворчих процесах, оскільки вплив работоргівлі позначився і в глибині країни аж до берегів річки Луалаба (див. Вансіна, Моні й Томас, 1964: 96–97).

За розмірами Королівство Конго було великим, займаючи площу в близько 60 тис. квадратних миль від річки Конго на півдні до річки Данде й Атлантичного узбережжя на сході до річки Кванго. Цю область заселяли близько 2,5 мільйонів осіб на час приходу туди європейців. Соціальна організація королівства базувалася на матрілінійному походженні, поєднаному з авунколокальним (належним до дядьківської лінії) проживанням. Основні соціальні одиниці становили матрілінійності, ієрархічно вибудувані в піраміду з королівською матрілінійністю на вершині. Кожна материнська лінія віддавала своїх жінок у шлюб наступній, вищій за рангом, матрілінійності, одержуючи весільний викуп за наречену і подарунки. Лінія, що брала її жінок собі за дружин, віддавала їй синів від цих шлюбів. Сини приймали місцепроживання матрілінійностей своїх матерів у складі братів їхніх матерів. Королівська родова лінія не обмінювалася жінками, але утримувала їх. Їхні жінки могли одружуватися з простолюдинами й рабами; але і жінки, і їхнє потомство залишалися в межах королівської лінії. Результатом цієї системи було те, що королівська родова лінія зініціювала ланцюг весільного приданого й надання подарунків нижчим за рангом матрілінійностям (Екхолм, 1977). Оскільки королівська материнська лінія не одержувала подарунки, а лише надавала їх, однією з основних передумов повноцінного функціонування шлюбних обмінів був королівський доступ до ресурсів, недосяжних іншим верствам.

У доєвропейські часи такі ресурси становила мідь, сіль і мушлі *нзімбу* з королівських рибних угідь острова Луанда, який Пігафетта назвав «грошовою копальнею, яку використовували король Конго й люди з навколишніх районів» (цит. за Баландьє, 1968: 130).

Ці мушлеві гроші були стандартизовані: вартість одного *кофо* (20 тис. великих мушель) була вдвічі більшою за один *луфуку* (10 тис. великих черепашок), а один луфуку прирівнювався до *тенфунда* (1 тис. великих черепашок). Мушлі нзімбу були основним видом доєвропейських данинних платежів і слугували грошовою одиницею всього царства, виступали чільним засобом суспільної фінансової системи. Для приватних операцій зазвичай застосовувалися стандартизовані шмати тканини; до кінця XVII ст. 100 *мпусу* кожна розміром із серветку, відповідала 4000 португальським *реалам* чи одному рабові (Баландьє, 1968: 129–132). Тому цілком зрозуміло, що королівська влада вітала появу нових заморських ресурсів для розширення своїх внутрішніх фондів влади.

Саме тому португальці були з радістю прийняті *мані конго*, правителем Конго. Однак вони вимагали рабів і слонову кістку в обмін на свої товари. Отже, будь-яка інтенсифікація обмінів з португальцями збільшувала работоргівлю і підсилювала існуючі раніше форми рабства. Якийсь час королівство Конго фактично виступало союзником португальців. Останні надсилали своїх місіонерів для проведення інструктажу баконзького двору в питаннях християнської віри і для охрещення його членів. Король Нзінга Нвемба (1506–1543) був обернений на християнство і став Дом Афонсо Першим, зрікшись у процесі цього санкцій божественного королівського сану в розумінні баконгів. Португальці запропонували те, що нині зветься технічною допомогою, можливо, тому, що їхні запаси мануфактурних товарів були вкрай обмежені. Кваліфіковані робітники, ремісники і навіть інструктори в питаннях внутрішньої економіки направлялися з Лісабона до Мбанзаконго для передачі своїх навичок баконгам. Деякі молоді баконги також вирушали до Португалії на навчання.

Втім розширення работоргівлі щораз більше й більше зводило нанівець усі ці зусилля. 1530 р. щорічний експорт рабів із Конго оцінювався у 4000–5000 *пегів* індіанів. Одна *пега* (частина) дорівнювала молодому здоровому чоловікові разом з жінками й рабами іншого віку, які коштували менше пега. Спочатку рабів отримували з-поза баконзького королівства шляхом бартеру з теками та мпумбами на північному сході або внаслідок воєн чи торгівлі з мбундами на півдні. Проте з часом португальці дедалі настирливіше шукали джерела рабської сили в самому Конго. Португальські ремісники, торговці, священики, морські офіцери й матроси, королівські посадовці почали займатися работоргівлею самостійно. Це масове підприємництво португальців також означало, що європейські товари і зброя відтепер уже не будуть проходити виключно через руки королівської родової лінії, а стануть доступними місцевим вождям чи енергійним ділкам, котрі могли постачати рабів. Відтак соціополітична організація королівства Конго розпалася разом з його ієрархічною структурою матрілінійностей, потоком жінок і станцій. Цей крах поглинув і саму королівську владу. Надалі, оскільки місцеві вожді почали самі здійснювати рейди за рабами, матрілінійні групи поступилися патрілінійним, оскільки вожді, потребуючи чоловічі ресурси для полювання на рабів, почали відбирати дітей від їхніх власних жінок-рабинь.

Для збільшення зони захоплення португальці розширили свою торгівлю до мбундського королівства Ндонго на південь від річки Данде, зробивши вождів Конго правителями мбундських ватажків і вимагаючи від них рабів. Ця торгівля розпочалася приватними підприємцями з Сан-Тома, котрі відправляли рабів із гирла річки Кванза, попри спроби Корони спрямувати весь рух рабів через конголезький порт Мпінда. Однак із середини XVI ст. Корона зосередила зусилля на підсилення контролю над державою Ндонго і на розміщення на східних окраїнах області рейдерів, котрі користалися слабкістю держави конгів, займаючись полюванням на рабів. Наприкінці XVI ст. португальські королівські війська систематично просувалися в Анголі, захоплюючи в полон рабів, накладаючи данину у вигляді рабів на мбундських вождів і відряджаючи євроафриканських торговців *(помбейросів)* у внутрішні райони країни на *помбоси* (ярмарки) для придбання невільників. Слово *помбо* походить від назви одного з найвідоміших таких ярмарків, що проводився серед хамітів у Стенлі Пулі. Поступово цей термін поширився на африканських керівників работорговельних експедицій. Невільників купували й продавали за португальське вино і бренді, бразильський ром і тютюн, європейську й індіанську тканину, а також вишукану пальмову тканину, що надходила від мешканців лісів уздовж північного кордону Конго, в обмін на сіль і морські мушлі з узбережжя. В результаті цієї работорговельної експансії 13–16 тис. невільників було відправлено з Анго-

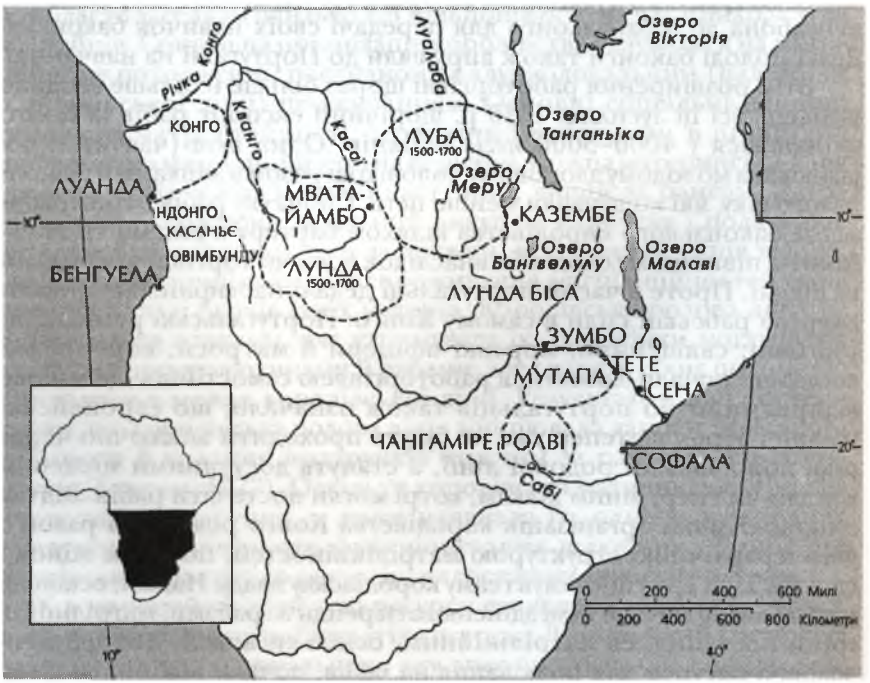

Формування держав у Центральній Африці

ли в середині XVII ст. Ознакою занепаду королівства Конго стало захоплення португальцями рибних угідь *нзімбу* в середині XVII ст. Цим актом королівська скарбниця Конго була, фактично, передана представникам португальського короля Джоао.

Якщо торгівля рабами й предметами споживання спочатку приваблювала племена на узбережжя, то пізніше її руйнівні дії змушували людей рухатися на схід подалі від узбережжя. Ця міграція частково пояснювалася і намаганням уникнути мисливців за рабами. Причина її також полягала і в прагненні ватажків полюючих на рабів груп поліпшити умови обміну з португальцями шляхом монополізування торгівлі в глибині країни.

Імбангала

Послаблення гегемонії Конго й розширення торгівлі в глиб країни спричинило низку подій в областях, значно віддалених від зон прямого португальського впливу. Однією з арен розгортання цих нових подій була савана між річками Верхня Луалаба й Касаї, де головні політичні зміни відбулися після 1500 р. Ці зміни спочатку не мали значного зовнішнього впливу, однак незабаром вони зачепили процеси, що відбувалися в работоргівлі.

Ці зміни спочатку стали відчутними в межах зони португальського впливу, коли мисливці на рабів з'явилися на східних кордонах Конго і Ндонго. Скориставшись зростанням безладдя в Конго, де вожді змагалися один з одним за королівський трон, збройні угруповання з віддалених районів глибинки країни грабували трибутарні групи більших королівств і заснували власні работорговельні держави. Протягом двох століть правителі останніх відігравали роль мисливців на рабів і торговців з португальцями і водночас перешкоджали подальшому просуванню європейців у глиб країни. Вони більш відомі під назвою імбангола чи імбангала, хоча деякі групи останніх увійшли в історію як джаги – люди, зображувані в португальських переказах як канібали, котрі вбивали своїх дітей, коли ті ставали їм тягарем (Міллер, 1973). Поява імбангалів на східних кордонах Конго і Ндонго могла бути частково результатом розширення лубів і лундів на схід із безсумнівними можливостями ведення работоргівлі. Імбангали заснували низку держав в областях Кванго, Амбако, Касанье й у високогірній місцевості Бенгела; Касанье незабаром став найважливішим ринком рабів на узбережжі (Вансіна, 1968: 145, 202). Далі на північ якське королівство Кванго тероризувало племена в середньому басейні річки Кванго-Касаї. Основним комерційним центром яків була Матамба, де торгівля перебувала в руках місцевих амбаків, інших африканців і португальців. Королівства, засновані імбангалами серед овімбундів у гірській місцевості Бенгела, також почали здійснювати набіги на внутрішні райони країни, продаючи бранців торговцям із Ндонго. У XVIII ст. усі ці королівства були головними учасниками работоргівлі (Вансіна, 1968: 199).

Луба-лунди

Поява імбангалів уздовж кордонів Конго і Ндонго могла стати результатом більш широких політичних процесів, коріння яких простягалося далеко на схід, довкола озера Кісале. Поява і розвиток політично-військових аристократій позначився на розвитку королівств Луба й Лунда.

Народ луба першопочатково виник як сукупність патрілінійностей, що стали домінувати над значною кількістю місцевих груп. Відтак ці лубські патрілінійності перетворилися на еліту загарбників – *балопве.* Ця верхівка забезпечувала короля, правління якого вважалося реалізацією *булопве* – надприродної сили, що передається по чоловічій лінії. З цієї когорти обиралися вожді, котрі управляли підкореними племенами. При цьому залишали місцевих вождів, влада яких сприймалася як влада «ритуальних власників землі». Згодом луби розширювалася, засновуючи нові колонії під наглядом вождів, котрі підпорядковувалися центру й оселялися серед суміжних племен. Суверенітет Луби, однак, залишався обмеженим, оскільки балопвеська еліта і власники землі трималися як окремішні категорії. Власники землі не змішувалися з лубською правлячою елітою, залишаючись лише збирачами данини і, отже, часто ставали джерелом локальних чварів. Водночас влада короля контролювалася владою балопвеських патрілінійностей, котрі постачали королівській лінії дружин і могли позбавити своєї підтримки конкуруючих королівських спадкоємців. Цей шаблон був притаманний головному королівству лубів між річками Лвембе і Луалаба, а також для другорядних лубських королівств Кіконджа на сході та Калундве й Каніок на заході.

Деякі родові лінії лубських балопве заселяли долину річки Нкалаани, ставши ядром лундського королівства. На відміну від луба, в середовищі яких балопвеські родові лінії завжди залишалися ізольованими від туземних груп, лунда випрацювали політичну модель, яка підтримувала зв'язки споріднення серед лундської еліти й одночасно дозволяла злиття нелундів. Ця модель включала подвійні стандарти позиційної правонаступності та нескінченного споріднення (Вансіна, 1968: 80 – 83). Позиційна правонаступність означала, що кандидат на певну посаду успадковував не лише посаду, а й ресурси та соціальну ідентичність свого попередника, включно з його ім'ям і зв'язками споріднення. Таким чином, генеалогічні нащадки двох братів, розділених значною дистанцією споріднення, могли ідентифікуватися з цими двома предками й визначатися братами. Спадкоємці посадових осіб набували ідентичності перших пращурів доби заснування королівства. Водночас нелундські місцеві вожді могли асимілюватися як сільські старости і набути соціальної ідентичності в межах схеми лундського нескінченного споріднення.

Відповідно до моделі лундів, села управлялися такими старостами, чия посада була спадкоємною в межах материнської лінії і підтримувалася радою старійшин. Старости п'ятнадцяти найдавніших селищ мали особливі ритуальні посади при дворі. Селища групувалися згідно із зв'язками нескінченного споріднення, визна-

ного серед їхніх старост; групи селищ утворювали райони, які управлялися з центру, але керувалися вождями, призначеними старостами. Головною функцією цих вождів було справляння данини.

В центрі цієї ієрархії був король Мваант Яав. Його оточення становила релігійна знать, включно із старостами найдавніших сіл: «батьки»-посадовці, чиї «сини» збирали данину з вождів районів, і представники нелундських вождів у сільській місцевості, котрі були «дітьми» короля. «Мандруючі вожді» вирушали на нелундську периферію королівства для справляння данини та виконання інших розпоряджень.

Королівство лундів становило не обмежену цілісність, а сферу влади, найбільше сконцентровану в центрі з послабленням на периферію. Столиця Муссамба утримувалася за рахунок данини й торгівлі. Данина надходила у вигляді солі, міді, продовольства й рабів. Її головним торговим партнером з XVII ст. було імбангальське королівство Касаньє на заході, пов'язане з Мваантом Яавом узами споріднення й ритуалу. Раби і слонова кістка відправлялися з Муссамби до Касаньє, а потім до узбережжя, тоді як зброя й тканини надходили у зворотному напрямку. Це був також шлях поширення американських зернових культур у глиб країни. Кукурудзу завезли на узбережжя в другій половині XVI ст., а маніок – близько 1600 р. (Вансіна, 1968: 21). Ці зернові культури, вірогідно, стали одним із чільних факторів консолідації влади лундів. Раби використовувалися в Муссамбі для вирощування маніоки, яка зміцнила виробничу базу королівства. Цілком очевидно, що структура лундів спиралася на захопленні рабів і на здатності військової аристократії постачати рабів центру (Веллат, 1972: 77, 83–84).

Лундська військова еліта впроваджувала цю політичну модель і в південному та східному напрямках. Серед тих, хто рухався на південь до верхів'я річки Замбезі, був військовий вождь Канонджеша. Він розділив захоплені землі серед родичів і членів свого оточення в обмін на данину, що була частково передана Мваанту Яаву. З часом вожді нових земель здобували дедалі більшу автономність, до них приєднувалися інші прибульці з їхнього оточення. Серед народів, що потрапили під домінування лундів шляхом такого процесу колонізації еліти, були ндемби, відомі антропологам за працею Віктора Тернера. Хоча зв'язок між правителями ндембів і центром лундів у Муссамбі з часом послаблювався, вони все ще ідентифікували себе, за опитуванням Тернера в 1950-х рр., «людьми Мваанта Яава» (Тернер, 1967: 3).

Інші лундські вожді рухалися в східному напрямку в область між річками Луабала й Луапула. Цього разу розширення володінь лундів було стрімким завдяки вогнепальній зброї. З Мваантом Яавом підтримувався суто ритуальний зв'язок, оскільки вожді нових володінь ставали дедалі більше політично незалежними. До кінця XVIII ст. один із цих лундських вождів на ім'я Казембе здобув лідерство. Він наклав на інших вождів данину з обширної області, що простяглася за озером Мверу. Він також започаткував власну торгівлю з португальцями в Теті, а свою столицю заснував на місці постійної зупинки на шляху до озера Ньяса і далі до Кілви. Однак

Казембе ніколи не розривав торговельні відносини з Мваантом Явом, надсилаючи рабів до Муссамби в обмін на вишукані вовняні тканини, мушлі каурі, разки намиста із синіх перлів, бусинки, дзеркала і чайні сервізи (Каннісон, 1961: 65). Кукурудза, маніок і рафієва пальма також відправлялися цими каналами на схід (Вансіна, 1969: 173).

Таким чином, до кінця XVIII ст. головний трансконтинентальний торговий шлях зв'язав Атлантичний берег з узбережжям Індійського океану. Ним користалися ібангальські посередники з Касаньє на заході і народ біса на сході. Біса, батьківщина котрих знаходилася між озером Бангвеулу і плато Бемба, були зорганізовані лундськими вождями, які визнавали верховенство Казембе. Більш відомі вони як далекобійні торговці. Португалець, котрий відвідав столицю Казембе на річці Луапула в 1806 р., зустрів там одного представника народу біса, який знав про Анголу (Каннісон, 1961: 65).

Слонова кістка й полювання на рабів у Східній Африці

Наприкінці XVIII і на початку XIX ст. східні прикордонні області володінь Казембе зазнали тиску, спричиненого підвищенням попиту на слонову кістку й рабів. Східна Африка тривалий час постачала на азіатські ринки слонові бивні, але XVIII ст. відкрило європейцям художні вподобання китайців та індусів, і ті сповнилися пієтетом до різьблення на слоновій кістці, інкрустації мистецьких творів, віял, більярдних куль і фортеп'янних клавіш. Водночас підвищився попит на рабів. Французи потребували рабів для своїх нових плантацій в Індійському океані – на островах Возз'єднання і Маврикія; їх скуповували у великій кількості в королівствах Мадагаскару і в работоргівців у мусульманських портах східноафриканського узбережжя. Британське втручання в західноафриканські джерела постачання рабів після скасування работоргівлі в 1807 р. спонукало бразильських і кубинських работоргівців звернути свій погляд на Східну Африку в пошуках нових невільників. Водночас оманські араби заклали плантації гвоздики в Занзібарі, закуповуючи рабську робочу силу для нової діяльності поряд, на африканському узбережжі.

Подвійний попит на слонову кістку і на рабів був задоволений низкою племен у внутрішній частині Східної Африки, що вже постачали слонову кістку на узбережжя до 1700 р. Головною групою таких торговців були біса, котрі з'єднували столицю Казембе на Луапулі з Кілви на узбережжі; вони також торгували з яо, головними постачальниками слонової кістки португальцям. Яо, займаючи територію на схід від озера Малаві (колишнє озеро Ньяса), тепер почали розширювати свою торгову мережу на північ, щоб охопити Кілву й Занзібар, а також португальські поселення вздовж річки Замбезі. Оскільки Казембе і біса втратили своє колишнє панування

над торгівлею, яо підсилили полювання на рабів, так само як й інша група, чікунди, котрі почали здійснювати набіги в західному напрямку вздовж річки Замбезі. Ці чікунди були змішаного етнічного походження, але перетворилися на «нове» плем'я із самобутньою мовою й етнічною ідентичністю в процесі свого залучення до торгівлі. Територія на північ від озера Малаві, захоплення рабів і торгівля перебували в компетенції нуамвезів, організованих у самобутні групи під керівництвом *нтемі* (тих, хто ухвалює рішення) – вождів, котрі поєднували ритуальні та судові функції з підприємницькими ролями в караванній торгівлі між внутрішньою частиною країни та узбережжям.

Ці нові комерційні можливості не лише сприяли входженню внутрішніх груп у торгівлю слоновою кісткою і рабами, а й приваблювали оманських арабів із Занзібару і мусульманських торговців суахілі з узбережжя. Ці новоприбулі спорядили озброєні каравани і заснували форти й торговельні станції у внутрішній частині країни. Дедалі більше оснащені вогнепальною зброєю, вони утвердили себе як місцеві володарі, перебуваючи часом у союзі з африканськими вождями, а іноді – у відкритій ворожнечі з ними. Зростання політичної конкуренції поряд з активно розширеною работоргівлею спричиняли цілий ряд збройних конфліктів. Із занепадом одних держав поставали інші, більше налаштовані до воєнної ескалації. Серед цих груп, що виходили на велику сцену, були бемби.

Бемба

Народ бемба визначає свою ідентичність через визнання лінії вождів, що походять від крокодилячого клану і мають довічний титул *чітімукулу*. Вони сприймають себе нащадками послідовників першого лубського балопве, котрий заснував королівство лундів. Чітіму-кула – Чіті Великий – є почесною назвою цього представника луба (Чіті Малуба або Чіті Луба). Бемби досягли верхів'їв річки Луалаба в середині XVIII ст., наслідуючи схему лундського встановлення вождівства серед місцевих племен, з якими вони зіткнулися. До кінця XVIII ст. вони почали справляти данину у вигляді слонової кістки і полювати на слонів. У 1800–1830-х рр. вони поступово підкорили групу біса. Досягнувши стратегічного розташування поміж озером Ньяса і Кілва на озері Меру, бемби встановили контроль над зростаючою торгівлею слоновою кісткою і рабами з узбережжя Суахілі.

Близько 1840 р. місцевий вождь бемба, котрий нажив статків завдяки торгівлі слоновою кісткою шляхом контролювання посередників з племені біса, захопив королівський трон бемба й узурпував владу у своїх руках. Він створив регулярне військо й водночас встановив королівську монополію на торгівлю слоновою кісткою. Обмінюючи останню на зброю, він розширив свій вплив на цю торгівлю і здійснював набіги на своїх сусідів з метою захоплення

рабів. Уклавши союз з арабами, цей бембський правитель спромігся на якийсь час обійти всіх конкурентів, навіть нгонів, склавши у такий спосіб бембам репутацію військової майстерності, що збереглася донині. Усе це ще раз засвідчує стрімкий розвиток агресивної й мілітаристської держави, пов'язаної із зовнішньою торгівлею рабами, слоновою кісткою та зброєю. Коли британці скасували работоргівлю і заборонили полювання на слонів, бемби були змушені перейти на обробіток неродючої землі і на трудову міграцію до копалень мідного пояса (див. Стівенсон, 1968: 114).

Протягом 500 років від Сенегамбії на заході до узбережжя суахілімовних племен на сході работоргівля постачала на узбережжя мільйони невільників для транспортування за кордон, переважно до Нового Світу. Полювання на рабів спричинило поділ праці, в якому захоплення, утримання і сухопутне транспортування рабів перебувало в руках африканців, а заморська доставка, акліматизація, відбір і кінцевий розподіл рабів належав до компетенції європейців. Для задоволення американського попиту работоргівля базувалася на активному співробітництві покупців з постачальниками і на складному узгодженні діяльності обох сторін.

Слід особливо наголосити на цій ключовій позиції, оскільки історія, написана самими неволювачами та їхніми спільниками, тривалий час приховувала африканське минуле, зображуючи африканців дикунами, яким європейці принесли світло цивілізації. Така історія закривала очі на існування складної політичної економії до появи європейців і організаційну здатність, виявлену африканцями в розгортанні торговельної діяльності. Нещодавно було запропоновано цілком протилежний підхід до африканської історії з тим, аби заперечити участь африканської військової та комерційної еліти у поневоленні своїх земляків. Однак завдання реального висвітлення африканських спільнот полягає не у звинувачуванні чи виправдовуванні однієї етнічної групи перед іншою, а у виявленні тих сил, що пов'язали європейців і африканців (й інших) одне з одним у творенні світу. Людські втрати від работоргівлі залишаються незліченними; однак економічні та політичні причини й наслідки для всіх її учасників піддаються аналізу.

В Західній Африці торгівля зміцнила деякі існуючі держави, на кшталт Беніну, і покликала до життя інші, подібні до Ашанті, Ойо і Дагомеї. У дельті Нігеру вона спричинила трансформацію родоплемінних патрілінійностей у войовничі й торговельні організації під проводом визначних підприємців. Уздовж берегів Нігеру торгівля зміцнювала владу задіяних у работоргівлю місцевих трибутарних правителів, тоді як у внутрішніх районах вона призвела до формування федерації полюючих на рабів родових ліній аро. В Конго работоргівля послабила ранню державність і посприяла швидкому зростанню в Центральній Африці трибутарних військових і комерційних еліт, що прагнули торгівлі й воєн у своїх зазіханнях на схід.

У цих економіко-воєнних діях були переможці і переможені; останні, здебільшого, поневолювалися чи витіснялися на територіальні периферії, де деякі з них збереглися донині. Такою була доля лодаджаа, гурунсів, таленсів і кокомбів у прикордонній зоні між Верхньою Вольтою й Ганою. Таленсі, уславлені антропологами, сформувалися із суміші первісних мешканців країни з іммігрантами, очолюваної вождями, що полювали на рабів і становили частину верховної ієрархії вождів, що сплачували данину рабами ашанті. Іншою понівеченою зоною, створеною работоргівлею, був середній пояс Нігерії, улюблений край і для ісламських еміратів на півночі, і для работоргівців з узбережжя, котрі прагнули здобути невільників серед родоплемінних народів. На південному сході від цього пояса знаходилася країна *ігбів*, де загальна орієнтація на захоплення рабів з узбережжя сприяла «етнічній» спільності локалізованих родоплемінних груп, з яких постали сучасні ібо. Іншою зоною інтересів рабомисливців була прикордонна область між сучасними Анголою, Заїром і Замбією, заселена південними лундами, з яких ндембу стали найвідомішими в антропологічній літературі. Тут епігонські вожді лундської еліти здобули нове економічне і політичне життя в другій половині XIX ст., перетворившись на рабомисливських агентів овімбундських работоргівців.

Оскільки Африка віддавна становила невід'ємну частку політичної й економічної системи Старого Світу, європейська експансія після 1400 р. втягла її у процеси глобального масштабу. Попит на африканських рабів змінив політичну економію всього континенту. Він дав спільний початок новим залежним державам і спеціалізованим організаціям мисливців на рабів і перетворив суспільства, описані антропологами як «ацефальні (некеровані), роздрібнені, лінійно-укладні», у ласу мішень поневолювачів. Втім ці різні конфігурації не слід сприймати типологічно окремими державами або «племенами» людей без історії. Найімовірніше, вони є різними наслідками єдиного історичного процесу. Також неможливо збагнути історію Європи без визначення ролі Африки в її розвитку й експансії. Дійовими особами того поступу були не лише європейські торговці та ділки работоргівлі, а й її африканські дилери, агенти й жертви.

8. Торгівля і завоювання на Сході

Подорожі європейських дослідників і торговців до Америки й Африки були зумовлені пошуками шляхів до Азії – легендарної скарбниці незліченних багатств. У 1291 р., коли Марко Поло повернувся до Венеції, щоб розповісти про своє плавання на Схід, брати Вівальді вирушили з Генуї у пошуках «західного» морського шляху до «Індій». Про них уже більше ніхто не чув, однак спроби досягти Азії західним океаном ніколи не припинялися. Колумб гадав, що він вирушив до Сіпангу (Японії) Марко Поло. Венеціанець Джованні Кабото (Джон Кабот) сподівався, що, пливучи на захід у високих широтах, де світ мав бути вужчим, він досягне Сіпангу з півночі. Навіть торговець хутром Джин Ніколет під час зустрічі з індіанцями племені віннебаго на західному березі озера Мічиган у 1638 р. одягнув китайський халат, який він привіз із собою, сподіваючись на зустріч з Великим ханом Китаю.

Сухопутні шляхи до Китаю були відомі європейцям з часів подорожей Марко Поло. На початку XIV ст. тосканець Пеголотті подав у своїй *Практиці торговельної справи (Practice of Commerce)* детальні інструкції щодо здійснення мандрівки від Азова до Китаю. Вірогідність існування східного морського шляху до Азії, всупереч заяві Птоломея про те, що Індійський океан з усіх боків оточений сушею, підтверджувалася картою 1459 р. венеціанця Фра Мауро, копія якої потрапила до рук португальського принца Генріха Мореплавця. Португальські моряки незабаром перетворили ту вірогідність на дійсність. Вони пливли вздовж африканської берегової лінії в пошуках не лише золота Гвінеї, а й Престера Джона, міфічного правителя легендарних Індій. У 1487 р. Бартоломео Діас довів хибність твердження Птоломея, здійснивши подорож навколо Мису Доброї Надії. Через десять років Васко да Гама обігнув Мис, підібрав досвідченого арабського мореплавця в Малінді й досяг Калькутти в Індії. Східний шлях на Схід був відкритий.

Коли європейські морські торговці почали розширювати торгівлю в Азії протягом XVI ст., її терени перебували в руках великих і могутніх трибутарних держав – більших, густіше населених і здебільшого продуктивніших за європейські держави. Однак

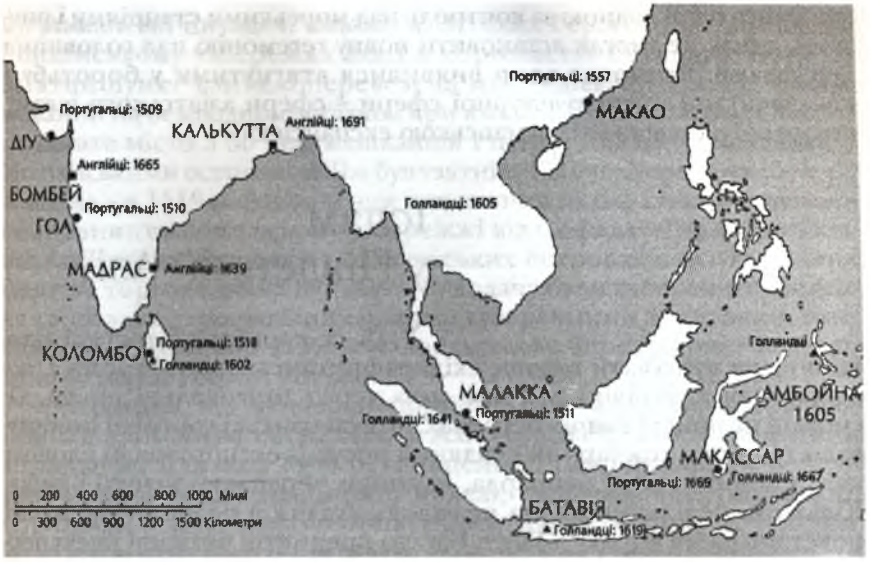

Португальські, голландські й англійські бази в Азії, 1500–1700

морські шляхи навколо Азії були відкриті для загарбників, здатних зібрати достатній військовий та організаційний потенціал для здійснення нападів на турецький прибережний флот і проникнення у води Індійського океану. Португальці, які торгували на користь свого короля і на себе, стали першими у здійсненні такої бойової операції. Голландська Ост-індська компанія незабаром повторила її, змагаючись за першість з португальцями в південних морях. Наступними були англійці. Ост-індська компанія, заліцензована англійською Короною, кинула виклик своїм попередникам у захопленні контролю над морськими шляхами і торгівлею. Протягом трьох століть ці європейські держави не могли загарбати азіатські держави. Вони заснували «фабрики» – пункти заселення і торгівлі – навколо морської периферії континенту, у такий спосіб обмежуючи себе «на більшості території Азії до ненадійних опорних пунктів на лініях припливів і відпливів» (Мерфі, 1977: 13). Лише наприкінці XVIII ст. Англія зробила крок до створення наземної імперії – монгольської імперії, і почала поєднувати податкові доходи з прибутками від торгівлі.

Переважаюча військово-морська сила і комерційна організація дозволили європейцям захопити морські шляхи, встановивши контроль над океанським рухом і втручаючись у потужну і прибуткову транспортну торгівлю, що велася арабськими, гуджаратськими, малайськими і китайськими торговцями між береговими лініями та островами Індійського океану і Китайського моря. Однак європейці не спромоглися домінувати над виробництвом і торгівлею так рішуче, як вони зробили це в Америках і через работоргівлю в Африці. Різні європейські торговельні групи залишалися тривалий час залежними від місцевих правителів і зазнавали змін від політичних союзів. Вони

змагалися одна з одною за контроль над морськими станціями і ринками, однак не змогли встановити повну гегемонію над головними державами. Водночас вони виявилися втягнутими у боротьбу з конкурентами іншої культурної сфери – сфери азіатського ісламу, створеної ранньою мусульманською експансією.

Іслам у Південній Азії

У IX ст. кораблі з Перської затоки почали курсувати вздовж східноафриканського узбережжя, досліджуючи внутрішні райони *«зен»* через торговельні пости, засновані на прибережних островах. Мусульманські торговці імпортували тканини, гончарний і скляний посуд, а експортували слонову кістку, амбру, шкуру леопарда, панцири черепахи, золото і рабів. Кількість невільників була чималою, судячи з розмаху зендзьких повстань рабів в Іраку в IX ст. Багато предметів розкоші реекспортувалося в Китай, де вже в XII ст., а можливо, й раніше, були засновані арабські торговельні колонії.

У кінці XI ст. перші мусульманські держави з'явилися в Північній Індії. Після 1200 р. Бенгалія і Гуджарат з їхніми важливими портами в південних морях перебували в руках мусульман. Наприкінці XIII ст. основна область південно-східної азіатської торгівлі вздовж Малаккської протоки стала мусульманською. Малакка була заснована як головний торговельний центр і цитадель на північному березі протоки. На початок XIV ст. Індія перебувала під мусульманським правлінням, за винятком найпівденнішого індуського королівства Віджаянагар. Оскільки протока перебувала під владою мусульман, решта портів і гаванних князівств островів підкорялися їм. Прийнявши іслам, вони перейняли культурну модель, що проповідувала релігійний егалітаризм усупереч спадковим розбіжностям рангів і каст; водночас іслам закликав до космополітичних торгових зв'язків. На початку XVI ст. правителі Яви також прийняли іслам, можливо, задля контролювання селянства, поміж яким почала поширюватися ця релігія (Вертгейм, 1973: 13). Лише Балі, розташований на периферії торгових шляхів, залишався вірний індуїзму. Таким чином, іслам і торгівля йшли обіруч азійськими морями. Отож коли європейці ввійшли в ці моря, вони потрапили в сферу гегемонії ісламу.

Португальці в Азії

Португальці, котрі прибули на узбережжя Суахілі в Східній Африці, відразу ж зіткнулися там із розвиненою мусульманською торговельною мережею Південної Азії. Португальський адмірал Альфонсо де Альбукерке швидко збагнув природу цієї мережі і визначив стратегічні пункти напруги в ній. У стрімкій послідовності португальці захопили головні

мусульманські цитаделі вздовж азіатських берегів. Це були Гоа на Конканському узбережжі Індії в королівстві Біджапур; Хормуз, багатий пункт вантажоперевезень між Індією і Персією, розташований на безлюдному острові при вході в Перську затоку; і Малакка, багате місто з 50 тис. мешканців і центр торгівлі прянощами з Молуккськими островами. Гоа був узятий у 1510 р.; Хормуз – у 1515 р.; Малакка – в 1519 р. Захоплення цих ключових баз супроводжувалося будівництвом по всьому узбережжі від Софала у Південно-Східній Африці до Тернате на Молуккських островах португальських фортів і торговельних пунктів. На додачу були засновані поселення в зонах, контрольованих іншими суверенними державами, типу Сан-Том де Меліапор на Коромандельському березі, Хуглі в Бенгалії і Макао на узбережжі Китаю.

Знаряддям, що дозволило португальцям та іншим європейцям пізніше здійснити експансію в Азії, був озброєний гарматами вітрильник. Близько 1400 р. європейські суднобудівники почали комбінувати власні традиційні моделі, оснащені чотирикутними вітрилами, з латинськими трикутними вітрилами арабів. Чотирикутне вітрило на фок-щоглі давало судну перевагу при плаванні проти вітру; латинське трикутне вітрило арабського стилю на головній і бізань-щоглах забезпечувало йому швидкість у плаванні. Подальшим досягненням мало стати обладнання кораблів гарматами. Гармати стали широко застосовуватися в Європі та в Азії в XIV ст., але в XV ст. європейські зброярі перевершили своїх азіатських конкурентів у кількості та якості озброєння. До того ж після 1500 р. в Європі зброю почали встановлювати не лише на верхній палубі та у фортецях, а й на головній палубі, скорочуючи гарматні порти в корпусі судна. Результатом став галеон – напіввійськове, напівторгове могутнє вітрильне судно, озброєне гарматами. Відтоді перемога у морській битві стала більше залежати вже не від капітана, котрий міг протаранити чи взяти на абордаж ворога, а від морського артилериста, котрий знав, як вивести судно на потрібну позицію і здійснити артобстріл. У такий спосіб поблизу Діу 1509 р. Альбукерке знищив об'єднаний флот єгипетського мамлюка і Гуджарата, відкривши морські шляхи південних морів для португальської експансії.

Португальці шукали переважно прянощі, особливо перець, «речовину Індій», як нагадував своєму наміснику Лісабон у 1587 р. Попит на перець був зумовлений загальною потребою європейців у всіх видах прянощів. Останні використовувалися як консерванти для м'яса і риби, оскільки європейську велику рогату худобу не могли утримувати в затяжні зими, і м'ясо тварин, забитих восени, слід було засолювати і маринувати для відповідного зберігання. Іншим фактором цього попиту став вплив східної кулінарії, що відкрив європейцям не знані ними досі прянощі. Перець перетворився на найважливішу спецію; на другому місці був імбир. Велику частку європейського попиту на перець задовольняла португальська торгівля малагетою (подібною до перця рослиною) із Західної Африки. Цей продукт продавався у великій кількості, однак прибуток від цього не міг зрівнятися з прибутком від продажу перцю з Південної та Південно-Східної Азії. Фактично в деяких частинах

Європи перець навіть слугував за грошову одиницю. Подібно до золота, він був стійкий і легко розділюваний, ним часто вимагали сплачувати податки.

Торгівля Азії з Європою прянощами має давню історію, що йде від класичної доби. В час португальського вторгнення східні торговельні термінали перебували в руках китайців, котрі збирали гвоздику, мускатний горіх і мулаву з острова Південно-Східної Азії і привозили їх до Малакки. З Малакки мусульманські торговці, завантаживши ще й цейлонську корицю та індійський перець, доставляли товари в порти Малабарського узбережжя і Гуджарата. Там їх приймали посередники мусульманських торговців, базовані у Східній Африці, Аравії чи Єгипті, і транспортували товар у порти Червоного моря і Перської затоки. Звідти прянощі подорожували сушею до портів східного Середземномор'я. В Александрії і вздовж сирійського узбережжя венеціанські торговці могли купувати ці товари за високими цінами для перепродажу по всій Європі. Португальці ефективно вклинилися в цю торгівлю і якийсь час домінували в ній, пропонуючи перець за більш низькими цінами. Однак їм ніколи не вдалося досягти повної монополії у цій торгівлі. Натомість вони здобули контроль над відвантаженням в азіатських морях, змушуючи капітанів суден брати на це португальську ліцензію *(картаз)* і сплачувати мито в португальських цитаделях. Отже, «португальське судноплавство в цьому регіоні стало ще однією ниточкою в існуючій основі і пітканні малайсько-індонезійської міжпортової торгівлі» (Боксер, 1973а: 49). Коли португальці спробували розширити силою свій береговий плацдарм у Китаї в 1521 р., їм було завдано рішучої відсічі з боку китайського берегового флоту. З тих пір вони послуговувалися своїм опорним пунктом в Макао для придбання частки китайської торгівлі – вже на умовах китайського імператора.

Таким чином, португальська влада мала свої межі. Португальці досягли значного успіху у відношенні політично й військово роз'єднаних морських королів і торгових колоній, оскільки дотримувалися спільної політичної стратегії, розкриваючи економічні можливості своїм друзям і агентам і закриваючи їх своїм ворогам. Вони контролювали головні морські шляхи і мережі азіатської транспортної торгівлі, проте ніколи не мали панування над будь-якими континентальними внутрішніми районами. Вони влаштовували морські порти заходу і використовували їх для збільшення своєї частки в торгівлі між різними азіатськими берегами. Вони діставали прибуток від доступу до перцю й інших прянощів, допоки залишалися безперечними володарями Індійського океану. Однак у 1630-х рр. стало цілком очевидним, що вони не були достатньо могутніми для блокування Перської затоки від конкурентів, котрі прагнули відправляти прянощі через затоку, яка тепер охоронялася турками, які набували потуги. В результаті цього португальські поселення на Сході розглядали перспективу свого виживання, залишаючись швидше з Азією, аніж з рідною країною, «інкрустуючи себе,– за висловом Годінхо (1969: 783),– у східний світ».

Голландці в Азії

На 1600 р. португальці почали відчувати конкуренцію з боку голландців. Зусилля останніх в Індіях наприкінці XVI ст. спочатку здійснювалися окремими конкурентоспроможними компаніями, але в 1602 р. уряд ухвалив створення Голландської Ост-індської компанії. Вона явно відрізнялася від свого португальського аналогу. Португальський король мав монополію на торгівлю прянощами, однак приватні особи могли вкладати свій капітал у торговельну діяльність. Приватна торгівля немонополізованими предметами споживання провадилася поряд з торгівлею прянощами за допомогою азіатських торговців. Голландська компанія, навпаки, одержала повну монополію на всю голландську торгівлю. Вона здобула право оголошувати війну місцевим суверенним державам і укладати з ними мир, будувати форти й впроваджувати місцеву адміністрацію. Тоді як Компанія керувалася правлінням директорів – так званими Сімнадцятьма Джентльменами, генерал-губернатор, котрий представляв Компанію на Сході, мав великі повноваження у формуванні тактики й виконанні рішень на місці. Основна мета цього закладу від самих початків полягала у встановленні повного панування над виробництвом і розподілом прянощів.

Голландські напади на португальські цитаделі в Азійському океані розпочалися захопленням Тідоре й Амбойни на Молуккських островах у 1605 р. Розуміючи, що ці форти були занадто віддалені від центра азіатської торгівлі, Голландська компанія спробувала захопити Малакку в 1606 р. і, зазнавши невдачі, вирвала у султана Бантаму, а згодом – невеликий яванський порт Джакарту. Тут вона спорудила свою головну цитадель Батавію, яку успішно захищали від нападів яванської держави Матарам у 1628–1629 рр. У 1638 р. вони розпочали кампанію проти португальців на Цейлоні, здобувши в 1658 р. контроль над цим островом і над виробництвом кориці на ньому. У 1641 р. вони витіснили португальців з Малакки, а в 1662 р. розбили іспанців, котрі прибули на підмогу португальцям. Завоювання Малакки дало голландцям можливість тримати в покорі королівство Матарам, що експортувало рис на Малайський півострів. 1677 р. вони перемогли цю державу, повторивши цю тактику в 1684 р. під час завоювання Бантаму на Яві. Оскільки португальці вже втратили Хормуз на користь персів у 1622 р., в їхніх руках залишалися лише Гоа і Макао.

Серед найголовніших володінь у південних морях були Молуккські острови, джерело гвоздики, мускатного горіха й сушених лушпайок мускатного горіха – мулави. Головним виробником гвоздики був острів Амбойна, мулава і мускатний горіх культивувалися на острові Банда. Колишнім правителем цих островів був султан Тернату. Від нього Голландська компанія одержала право здійснювати монополістичний контроль над цими прянощами в обмін на зобов'язання захищати його від іспанців на Філіппінах. Голландці тоді заключили офіційні контракти на ексклюзивні поставки

прянощів з місцевим керівниками і на Амбойна, і на Банда, так званими *оранг кайа* (дослівно, «багатими чоловіками»).

Втім ані формальні дозволи султана, ані контракти з місцевими керівниками не могли запобігти закупівлі іншими торговцями – й азіатами, і європейцями – споживчих товарів чи продажу їх туземцями. Відтак для збереження свого контролю голландці розпочали жорстку боротьбу з конкурентами. У 1621 р. були винищені чи депортовані до Батавії люди племені банда, на місце котрих прийшли голландські колоністи *(перкеньєри)*, яким виділялися земельні наділи з деревами мускатного горіха й надавалися послуги невільників Компанії для їх обробітку. Контроль над виробництвом гвоздики було здобуто шляхом знищення посадок дерев гвоздики всюди, за винятком Амбойни і кількох сусідніх островів. Султанові Тернату компенсували його втрати надходжень до казни платежами, що з'явилися в реєстрах Компанії як «гроші викорінення». Починаючи з 1625 р., регулярні експедиції озброєних аутригерів споряджалися в заборонені зони виробництва гвоздики для неліцензійних насаджень дерев гвоздики. Постачання робочої сили на Амбойну було надалі збільшене за рахунок примусового переселення 12 000 осіб із Західного Сераму в 1651 р. Із остаточним підкоренням Макассару в 1669 р. голландці покінчили з нелегальними операціями в бізнесі прянощами. Вони також одержали контроль над гаванню, що стала притулком для невдоволених мусульманських торговців з інших областей.

Різні фактори пояснюють перевагу голландців над португальцями в битві за Індії. По-перше, Об'єднані Провінції мали значно більшу кількість судів, аніж португальці; вони були легші, надійніше збудовані, більш маневрені за португальські й оснащені кращою далекобійною артилерією. Зі своїми базами на островах голландці могли перебувати в морі довший час і більш гнучко розгортатися на місцях, аніж португальці, базовані в Гоа. По-друге, голландці не мали жодних труднощів у наборі моряків і солдатів для своїх заходів, їх могли знайти якщо і не вдома, то шляхом найму французів, німців, скандинавів і, до 1652 р., англійців. Португальці гостро відчували брак морехідних матросів; рекрутами в Індіях набирали таку велику кількість чоловічого населення, що їм доводилося вербувати ув'язнених з португальських в'язниць. По-третє, голландські командири володіли вищою майстерністю ведення військово-морської тактики, покладалися на вишколене військо і мали більше часу на залучення своїх цілком достатніх ресурсів, аніж їхні португальські супротивники. Португальці все ще дотримувалися тактики ведення морських баталій узяттям на абордаж і висадки на вороже судно; у сухопутних боях вони все ще атакували з вигуками *«Santiago e a ellesl»* і мали неефективне й централізоване командування. Крім того, португальці дуже залежали від релігійних мотивацій, тоді як голландці були налаштовані на те, що їхня головна мета полягала в торгівлі і «знали це достатньо добре, щоб наражати її на небезпеку через проповідування своїх доктрин» (Мейлінк-Релофс, 1962: 181). Однак основний фактор, безсумнівно, полягав у тому, що Нідерланди залишалися багатою державою, натомість Португалію дедалі

більше обступали злидні. Різниця у їхній могутності була, у свою чергу, результатом різносторонньої торговельної діяльності голландської комерційної олігархії, тоді як Португалія незабаром стала жертвою вбогості своєї внутрішньої бази і потреби в імпортуванні зерна, тканини і мануфактурних товарів. У змаганні між голландцями і португальцями торговельна буржуазія перемогла морських торговельних аристократів.

Втім, незважаючи на успіхи голландців у відношенні до португальців, їхня перемога на Сході виявилася примарною. Компанія отримувала прибуток, але за велику плату – війну. До того ж лишень голландці домоглися повного контролю над торгівлею прянощами, останні почали втрачати ринковий попит у Європі. Намагаючись утримати свою монополію за будь-яку ціну, Голландська компанія придушила діяльність азіатських торговців і зруйнувала торгівлю князівств і гаванних королівств. Малакка вже ніколи не повернула собі колишнє становище. Матарам на Яві, що постачав рис до Малакки, відповідно, втратив зв'язки з острівною торгівлею. Торгівля Бантаму, колись великого торгового центру в Північно-Східній Яві, що постачав рис і рабів на острови, де вирощували прянощі, а також до портів Малайї і Яви, була переорієнтована на Батавію. Гаванні князівства занепали, королівства-виробники рису стали сателітами Компанії. Жителі островів, де були вирубані дерева гвоздики, перейшли на саго як основний харчовий продукт. Таким чином, діяльність Голландської компанії розладнала торгові мережі південних морів на користь вузької спеціалізації у виробництві обмеженого асортименту споживчих товарів для віддалених ринків.

Англійці в Індії

Англійці, подібно до португальців, спочатку перебували в несприятливому становищі у відношенні до голландців; однак незабаром вони спромоглися обернути цю несприятливість на власну користь. Англійська Ост-індська компанія не відзначалася такою централізованістю, як Голландська компанія. Її монополія ніколи не була такою абсолютною, як Голландської компанії, і багато приватних британських «сільських торговців» промишляли паралельно з діяльністю Компанії. У розпорядженні англійців було менше капіталу і готівки, аніж у голландців; Голландська компанія мала стартовий капітал, що у вісім разів перевищував активи англійської Компанії. Фактично англійці часто були вимушені брати позики у своїх принців і знаті (Мейлінк-Релофс, 1962: 194). Голландці на початку XVII ст. також володіли майже вдвічі більшою кількістю кораблів.

Британці незабаром визнали контролювання голландцями торгівлі прянощами, особливо після своєї невдалої спроби захопити Банда в 1619 р. Заснувавши торговельні пункти в Сіамі та Японії в 1612 і 1613 рр., вони закрили їх уже 1623 року. Переслідування англійських торговців голландцями на Амбойні прискорило

подальший відступ англійців зі своїх занадто просунутих позицій. Індонезійська торгівля залишалася для англійців важливою до останньої третини XVII ст., але поступово вони змістили свої акценти з Індонезії на Індію.

На індійський субконтинент англійці ступили не релігійними хрестоносцями, подібно до португальців, і не пошукачами прямої політичної влади, як голландці. Їхня мотивація була не моральною чи політичною, а економічною. Вони не мали ні організації, ні капіталу для спорудження нових фортів та укомплектування командами військових кораблів. До того ж вони добре пам'ятали про голландську перевагу на морі. Виходячи з необхідності, вони визнали суверенітет місцевих правителів, покладаючись на переговори з метою отримання переваг у торгівлі і часто використовуючи уряди своїх господарів для захисту від португальських та голландських конкурентів. Таким чином, англійці заснували одну фабрику в Масуліпатамі держави Голконд (1611 р.), а другу – в Сураті на західних кордонах держави Великих Монголів (1612 р.). 1639 року вони придбали Мадрас у другорядного індуського вождя і управляли ним як представники індійських правителів. Лише в 1665 р. Бомбей стає англійською колонією, перейшовши до Чарльза II як частина приданого португалки Кетрін Браганзької. Чарльз, у свою чергу, уступив колонію Ост-індській компанії в обмін на позичку. У 1690 р. Компанія заснувала скромне поселення в Калькутті.

Добру частину цілого століття англійські торговці залежали від милості монгольських правителів. Їхні ранні поселення в Сураті, Мадрасі та в інших місцях на узбережжі мали пристосовуватися до існуючих умов. Англійці прагнули змінити ці умови шляхом економічних чи соціальних маніпуляцій, але не за допомогою сили. Торгуючи в Сураті, вони використовували цей головний порт держави Великих Монголів, що експортувала текстиль та індиго з внутрішніх районів. Сурат також був основним місцем відправлення в *хай* – паломництво до Мекки. Пароплавство перебувало в руках мусульман, котрі торгували з арабськими портами на Червоному морі, а маклерство, торгівля і кредитування грошей було компетенцією могутніх родових ліній індуських торговців. Маклери, у свою чергу, контактували із селищними старостами в областях первинного виробництва. Кожен маклер збирав продукцію у власній зоні постачання. Такий ретельний контроль не залишав англійцям достатньо місця для проведення своїх маневрів. Лише у XVIII ст., коли послабилася влада монголів і войовничі маратхи захопили велику частину внутрішніх районів Сурата, деякі з місцевих торгових сімейств звернулася по захист до Компанії. На той момент повстання і політичне безладдя почали перешкоджати торгівлі від Сурата до Заходу, й англійці, супроводжувані своїми парськими торговельними партнерами, перебралися до Бомбея.

Оскільки суратська і західна торгівля занепали, торгівля зі Сходом – Китаєм, Філіппінами й Індонезією – почала набирати оберти. Англійських торговців особливо вітали на Коромандельському узбережжі Південно-Східної Індії. Там, поза досяжністю монголів, вони не блокувалися могутніми торговими кланами, як у

Сураті, і могли вступити у відносини з багатьма дрібними торговцями для виявлення процвітаючого текстильного виробництва у внутрішніх районах. До того ж за взаємовигідними домовленостями англійці могли служити військово-морськими офіцерами на індійських суднах, а індійським агентам з найму і фрахтувальникам дозволялося працювати на британців.

Мадрас, що став головною англійською базою, дозволяє розглянути структурованість відносин між іноземними торговцями та місцевим населенням. Місто під владою спорудженого британцями форту Сент-Джордж складалося з Білого міста і Чорного міста. У Білому місті мешкало п'ятдесят європейських службовців Остіндської компанії, двадцять п'ять європейських вільних торговців і шістдесят морських капітанів-європейців разом з дев'ятьма вірменськими і шістьма єврейськими домашніми господарствами, трьома чи чотирма домашніми господарствами євразійців вищого класу і випадковими індійськими торговцями. У Білому місті розташовувався гарнізон із 200 найманих солдатів-європейців і 400 піхотинців та артилеристів неєвропейців. Чорне місто було притулком для понад 10 тис. осіб місцевого населення. Судна з Європи доставляли у мадраський порт срібло і коштовності з коралів, виготовлених спеціально для продажу на Сході євреями в Ліворно, а завантажувалися на зворотний шлях китайським чаєм, індонезійським перцем, іспанськими срібними доларами з Філіппін і текстилем з Короманделів. Однак наприкінці XVII ст. Мадрас, у свою чергу, поступився Калькутті з її зростаючою експортною торгівлею з Китаєм.

Імперія Великих Монголів

У Калькутті англійці знову зіткнулися з монголами. Вони підлягали правлінню імперії Великих Монголів у часи її розквіту, і вони ж зазнали зрадливості долі в добу її занепаду. Стало звичним говорити про монгольську Індію як про «традиційну» Індію, але монгольська держава сама по собі була відносно молодим політичним явищем. Її засновано тимурідськими турками з Туркестану, котрі почали здійснювати набіги в Індію на початку XVI ст. і які в 1527 р. зробили свого верховного вождя Бабура першим імператором Великих Монголів. Оскільки монгольська система повністю сформувалася при онукові Бабура Акбарі, вона взяла за взірець турецький центральноазіатський варіант, згідно з яким чільні позиції влади надавалися солдатам, що мали ранги відповідно до кількості підрозділів під їхнім командуванням. З числа цієї військової еліти – *мансабдарів* – також виходили головні чиновники. В часи Акбара близько однієї третини цих військових посадовців були завербовані з первісних військових угруповань, що потрапили в Індію з Туркестану; одну третину становили перси, джагатаї та узбецькі мусульмани, а решту – місцеві індуси (переважно раджапути) і мусульманські ватажки. З часом кількість місцевих лідерів збільшувалася.

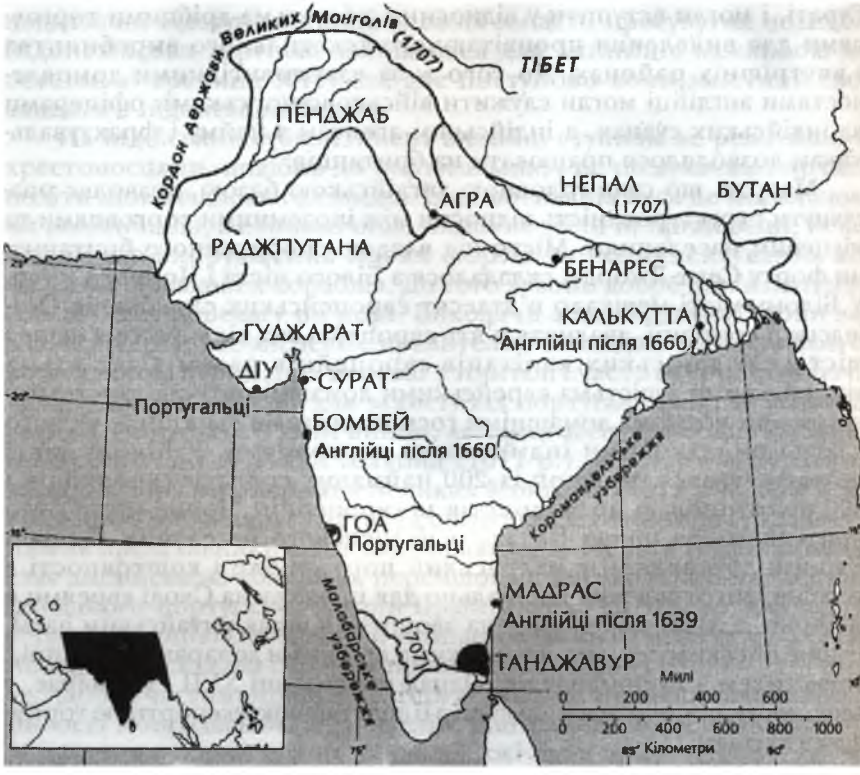

Індія періоду імперії Великих Монголів

Ці мансабдари сформували космополітичну еліту і створили космополітичну придворну культуру, ознаками якої стали вишукані лати і зброя, дорогі текстилі та килими, палаци з розкішними садами й інтер'єрами. Їхні художні смаки, стиль вбрання (штани, сорочки і пальта яких є прототипом деяких сучасних жакетів), їхній пієтет до поезії, краснопису і мініатюрного живопису, а також вживання перської мови і персифікованої мови хінді (урду) слугували взірцем для наслідування нижчими можновладцями у межах царства. Придворне життя, у свою чергу, посприяло розвитку мистецької творчості і ремісничого виробництва в палацових містах й у всіх областях, що стали спеціалізуватися на ремеслах. Оскільки еліта одержувала свій прибуток у грошовій формі, то вона всіляко опікувалася торгівлею продовольчими товарами і предметами розкоші. Це, у свою чергу, спричинило розвиток класу торговців, який також забезпечив надходження коштів, необхідних еліті для ведення свого аристократичного способу життя.

Члени цієї мансабдарської еліти отримували дозвіл *(джагір)* на справляння данини з певних областей. Такі ліцензії були дійсними протягом усього життя їхніх власників (*джагірдарів)* і не передавалися у спадок. Цим вони наслідували схему турецької *ікти* й

іспанської *енком'єнди.* До того ж данинні області часто змінювалися, оскільки джагірдар у процесі виконання своїх службових обов'язків (мансабдар) часто переїздив з одного місця на інше.

Між мансабдарською елітою і загальним населенням знаходилися *заміндари* (землевласники-феодали). Зазвичай це були вожді ведучих родових ліній, котрі володіли спадкоємними патрімоніальними правами на одержання данини з данницьких областей царства. Лінії, з яких походили заміндари, належали до правлячої касти регіону. Як старійшини центральної лінії, вони справляли данину з інших членів лінії і передавали монгольському уряду частину надлишку грошима. Як посередники між центральною владою та своїми родовими лініями, заміндари набували чи втрачали свою вагу залежно від зміцнення чи послаблення зв'язків між державою і лініями. Коли зв'язки були слабкими, вожді центральної лінії, підтримуваної їхньою численною родиною, ставали могутнішими і впливовішими в середовищі бюрократичного апарату держави. Коли ж держава була досить сильною, вона могла розширювати свою фіскальну владу без допомоги центральної лінії і справляти данину безпосередньо з місцевих складових ліній або могла засновувати нові поселення шляхом змішування складових ліній з різних лінійних систем. Таким чином, розподіл влади був нестійким. Окрім того, права заміндарів могли передаватися шляхом їх продажу (Хабіб, 1964: 43). Джагірдари перетворювали свої джагіри на заміндарські володіння, коли центральна держава не могла цьому перешкоджати. І навпаки, права заміндарів могли конвертуватися на джагіри шляхом примусу в разі, якщо держава була сильною. Відтак держава і заміндари перебували в стані потенційного конфлікту, що був найслабшим місцем структури держави Великих Монголів.

Іншою «ахіллесовою п'ятою» монгольської держави було релігійне різнодумство. Антимусульманська опозиція частково підтримувалася індуським королівством Віджаянагар, заснованим біженцями з Декану, врятованими від мусульманських нападів на початку XIV ст.; королівство вижило у XVII ст. Ще одним вузлом суперечностей були різні еклектичні культи, що постали на індуській містиці та мусульманському суфізмі, проповідуючи *бхакті* – однобожжя і виступаючи проти системи ритуалів і каст. Проповідники цих культів зверталися до своїх послідовників на жаргоні. Багато хто з цих лідерів походив з ремісників і навіть з нижчих каст, а найвідоміший з них – Кабір (1440–1518) – був ткачем. Другий лідер, Нанах (1469–1539), засновник сикхізму, проповідував об'єднання релігій і скасування соціальних відмінностей серед каст землеробів групи джатів з Пенджабу. Іншою сектою були сатнаміси, до яких входили селяни, ремісники і дрібні торговці.

Спочатку монгольські правителі приймали цей духовний плюралізм, оскільки мертвий невіруючий не сплачував жодних податків. Однак із часом вони ставали дедалі нестерпнішими. Аурангзеб, зійшовши на трон у 1658 р., був фанатиком, який зруйнував індуські храми і наклав особливі податки на немусульман. Його релігійні переслідування довели багатьох заміндарів та їхніх

послідовників із селян до відкритого повстання, що набуло особливого розмаху при послабленні режиму. У 1647 р. маратхімовні племена Західного Декану під проводом Сіваджі піднялися на боротьбу проти імперії Великих Монголів з метою відновлення індуської віри, спаплюженої мусульманськими правителями. Згуртовані в конфедерацію Маратхі, вони встановили своє панування в Декані. Подібно цьому, монголи втратили підтримку індуських родових ліній Центральної Гангзької рівнини (області, що нині відома як Уттар-Прадеш). Врешті-решт, із послабленням монгольської влади державні посадовці у віддалених районах почали розширювати свою власну владу і самостійно торгувати із заїжджими європейцями. Відтак до кінця XVII ст. підгрунтя для втручання англійців в індійські справи було підготовлене.

Зміцнення англійського правління

Поселення англійців у Калькутті (1690 р.) стало стратегічним кроком для скористання занепадом імперії Великих Монголів. Бенгальська провінція, відносно ізольована від воєн і криз, що терзали іншу частину Індії, тепер вступила в період комерційного процвітання, експортуючи не лише вишуканий шовк і бавовну, а й цукор, рис, селітру, індиго й опіум. Хоча французи і голландці також мали свої торговельні пункти в цій області, англійська Ост-індська компанія незабаром провадила торгівлю у понад 150 «факторіях». Торгуючи через могутніх індійських банкірів, котрі обклали податком землеробів на користь *навабів* (напівавтономного намісника провінції Монгольської імперії або правителя, назва якого перефразована англійською мовою як «набоб») і котрі часто надавали величезні кредити англійцям, Компанія спромоглася укласти контракти з ткачами, які виробляли текстиль. У Бенгалії розпочалася боротьба між навабами і заміндарами, багато з яких колонізували нові землі, не сплачуючи обов'язкових податків правителю. У цьому конфлікті англійці зайняли сторону заміндарів проти навабів. Підтримувана торговими банкірами й у таємному союзі з багатьма заміндарами, Компанія спровокувала навабів на відкриту війну. Заручившись фондами головних банкірів Бенгалії, вона завдала остаточної поразки навабським військам у Плессі у 1757 р. Як переможець, Ост-індська компанія розграбувала державну скарбницю Бенгалії на суму в понад 5 мільйонів фунтів стерлінгів. Вона також встановила монополію на торговельний імпорт та експорт. Регулюючи ціни на власну користь, вона витіснила місцевий клас торговців і отримала в 1775-1780 рр. ще 5 мільйонів фунтів стерлінгів прибутку. Використовуючи індійських посередників, котрі часто купували свої посади в Компанії, вона встановила прямий контроль над понад 10 тис. бенгальських ткачів, яких через контракти змушувала торгувати

виключно з Компанією. До 1765 р. Компанія також набула статусу *діуан*, або цивільної адміністрації в Бенгалії. Вона стрімко провела реформу системи оподатковування, збільшивши прямий прибуток від мита на землю з близько 15 мільйонів рупій у 1765 р. до 30 мільйонів рупій у 1776–1777 рр. Збільшення податкового тягара виявилося згубним для значної кількості бенгальських землеробів і ремісників. Відтак у 1770 і 1783 рр. мали місце масові голодомори.

Здобувши точку опори в Бенгалії і скориставшись зростанням політичної боротьби, Ост-індська компанія змогла швидко й ефективно розширити свій територіальний вплив. Безупинні війни потребували від Компанії створення найдієвішої армії; безупинне втручання місцевих правителів у цивільні справи сприяло розвитку її бюрократичного апарату на місцях. Компанія взяла на себе безпосереднє управління деякими областями Індії, залишивши інші під юрисдикцією місцевих правителів за її субсидування. Відтак, після 1765 р. Компанія перетворилася з торговельної організації, що підпорядковувалася законам іншого управління, на військове і бюрократичне знаряддя британського уряду.

Ця трансформація суті Компанії, а отже, і характеру англійського правління в Індії, спричинила також зміну пріоритетних спрямувань англійців. До перемоги в Плессі типовий англієць в Індії був торговцем, котрий через проживання у своїй «факторії» і ділові відносини з внутрішніми районами здобував відчуття рівності з членами індійської еліти, з якими він мав справу. Торговець чи торговець Компанії, котрий діяв як посадова особа, часто жив подібно до індійської знаті, маючи індійську домогосподарку *(зенану)*, парських або мусульманських служників, португальських чи гоанських кухарів і малабарських чи малагасійських дворецьких рабів. Парадоксальність цієї ситуації відзначив Спір, стверджуючи, що

> доба корумпованих посадовців Компанії, набутого нечесним шляхом багатства, утисків хліборобів [селян], зенани (жіночої половини дому) і незаконних статевих зв'язків була також добою, коли англійці цікавилися індійською культурою, складали перські вірші і зустрічалися з пандитами, маулвісами і навабами на умовах соціальної рівності й особистої дружби [1963: 145].

Якщо до Плессі англійський торговець вів справу нарівні з індійськими торговцями, то після своєї перемоги англійці почали використовувати щойно здобуту політичну владу для контролювання індійських конкурентів разом з торговцями з інших європейських компаній. До Плессі англійці діяли через місцевих посередників, яких називали *дюбаш (комісіонери)* або *модельяр* у Коромандельській і Малабарській областях і *дадні* в Бенгалії. Термін *дадні* (в однині *дадан*) означав авансування за інтересами торговцям із внутрішніх районів, котрі, у свою чергу, надавали аванси місцевим землеробам чи ремісникам на майбутні постачання. Такі посередники не лише виконували фінансові й організаційні функції, але також мали справу з місцевою політичною владою й ремісничими організаціями і були водночас «придворними, перекладачами,

укладачами контрактів, виступаючи також гарантами і експертами» (Дермігней, 1964, I: 783). Ці посередники були тепер замінені *гомастасами*, або оплачуваними клерками, котрі вели справи Компанії, видаючи торговельні ліцензії. У той же час, як побачимо далі, це не зробило англійців незалежними від індійського капіталу. Метою діяльності англійців – як Компанії, так і приватних підприємців – було використання індійських ресурсів і робочої сили на виробництво товарів для торгівлі з Китаєм. Значна частина коштів, що фінансували цю зростаючу торгівлю, надходила від індійських банкірів і лихварів.

Роль англійського торговця зазнала істотних змін від торгового партнера індусів до соціально віддаленого зверхника. Це супроводжувало зміни в політичній сфері, оскільки встановлення влади й адміністрації надало перевагу солдату-адміністратору, котрий мав схильність нехтувати «м'якими бенгальцями» і котрий дивився на індусів з висоти моральної праведності, намагаючись правити ними за англійським взірцем і викорінити їхні неанглійські звички.

Перемога англійців у Плессі відкрила дорогу до перевороту на індійському півострові. Кроки до встановлення англійського домінування мали місце не згідно з планом володарів, а внаслідок регіональних криз і воєн. Монгольська держава розпалася на низку ворогуючих спадкоємних держав типу Маратхської федерації в Західному Декані, Хайдарабад у нагір'ї між річками Крішна та Годаварі та Майсур, що з'єднував внутрішнє плато з прибережною областю на північ від Керала. Ці нові держави становили реальну загрозу англійській присутності в Бомбеї, Мадрасі та Калькутті. Вони також заручилися підтримкою їхніх мінливих союзів з боку французів чи афганців, таким чином створюючи тенденцію переростання регіональних воєн у міжнародні конфлікти. Одночас їхня внутрішня роз'єднаність і нездатність укласти спільний союз дозволили англійцям розділити їх і завдати поразки кожному окремо. Англійці перемогли Хайдарабад у 1789 р., Майсур – у 1799 р. і Маратхську федерацію – між 1816 і 1818 рр.

Ці багатосторонні війни за владу виявилися надзвичайно руйнівними для багатства і ресурсів. Протягом півстоліття усі сторони оподатковували і грабували з метою одержання коштів на ведення політичної та військової боротьби. Однак перемога англійців забезпечила Ост-індській компанії та її посадовцям засоби для використання індійських ресурсів у процесі нагромадження капіталу в своїй країні. Значні приватні кошти, отримані шляхом грабунків, переправлялися й інвестувалися в Англії. Данина, яка раніше живила місцевих правителів, тепер «переміщалася до акціонерів у Європі шляхом неоплачуваного експорту» (Філдхауз, 1967: 159). Завоювання політичного суверенітету також дозволило Англії реорганізувати індійське земельне володіння й оподатковування, щоб перекласти на плечі Індії військові витрати і кошти на продовження англійської окупації. Зрештою, земельна і податкова реформи могли впроваджуватися для того, щоб переорієнтувати індійське сільське господарство на виробництво вигідних

товарів споживання, на кшталт сирої бавовни й опіуму як стратегічних засобів збільшення торгівлі Англії з Китаєм.

Нові порядки землеволодіння й оподаткування

Устрій монгольської держави базувався переважно на залежному способі, дозволяючи джагірдарам і заміндарам справляти надлишок із землеробів, над якими було встановлене особистісне чи чиновницьке панування. Основна різниця цієї системи і пізнішої англійської практики полягала в тому, що ці права були, власне кажучи, не правом власності на землю, а швидше претензією на працю людей і результати цієї праці. Однак у постійній колонізації, запровадженій англійцями в Бенгалії 1793 року, заміндари були перетворені на прямих власників, від яких вимагалося віддавати британській адміністрації дев'ять десятих усієї данини, отримуваної від їхніх селян, і залишати собі одну десяту частину. Таким чином, одним махом англійці створили тритисячний клас індійських землевласників, котрі користувалися тими ж правами власності, що й англійські землевласники, включно з правом продавати, закладати й успадковувати землю.

Завдяки праці Бернарда С. Кона багато чого стало відомо про вплив нового англійського земельного кодексу і податкової системи в одній області, де запроваджувалося постійне заселення,– в Бенаресі. Дослідження Кона забезпечило історичне тло для студій американських антропологів 1940-х і 1950-х рр. у Джаунпурському районі, що колись становив частину Раджадомського Бенареса. У цій області у XVIII ст. права на людей і данину належали корпоративним родовим лініям, головним чином, раджпутів – дрібним вождям чи раджам, і власникам ліцензій на обслуговування – *орджагірам*. Усі ці місцеві збирачі данини підпорядковувалися раджі Бенареса, останній підлягав навабу з Удха, котрий, у свою чергу, був васалом монгольського правителя. Власники ліцензій на обслуговування отримували данину, але не сплачували податків. Усі інші ділилися даниною з кількома своїми сеньйорами, хоча фактична оплата данини варіювалася залежно від політичної і військової спроможності платників данини та її отримувачів. Виникало чимало конфліктів у боротьбі за ресурси серед різних груп, що вирішувалися через арбітраж і пошуком компромісів.

Англійське правління миттєво перетворило всі ці групові і статусні права на людей і данину в права на приватну власність. Землеволодіння стали власністю зареєстрованих платників данини, що почали сплачувати податки за надання приватних прав власності, успадкування і розпорядження. Оскільки податки були фіксованими, вони не залежали від зміни цін на землю чи від вартості зібраних врожаїв. Неоподатковувані володіння стали особливо цінними для влади, їх примусово заселяли чи вкладали

там вигідні інвестиції. Фактична робота по накладанню і збиранню податків ставилася за обов'язок індійських посадовців, котрі віднайшли можливість мати зиск із фіктивних розмірів оподаткування і вимушених продажів володінь, що не виконали зобов'язань по сплаті своїх податків. Деякі з цих посадовців паралельно займалися кредитуванням грошей, торгівлею чи банківською справою або мали зв'язки з грошовитою знаттю.

Такі чиновники надалі скористалися знанням англійської законодавчої процедури. Англійський закон замінив індійську юридичну практику, що базувалася на понятті, яке сер Генрі Мейн назвав «статусом», на противагу «контракту». Індійська юридична процедура передбачала суперечливі конкуруючі сторони не дискретними індивідуумами, а пов'язаними з іншими комплексними і багатоманітними соціальними, політичними і ритуальними зв'язками. Вона визнавала існування соціально, політично і ритуально нерівних корпоративних родових ліній і каст і сприймала спірні справи як явища тривалих відносин серед таких груп. Однак після реформ членів корпоративних ліній слід було розглядати як індивідуальних осіб. Англійський закон наполягав на визначенні позивачів і відповідачів як рівних та індивідуальних партнерів, що підлягають у вирішенні справи лише судді і позбавлені соціального контексту, що спричинив справу. Індійська юридична практика уникала ухвалення заключних вироків на користь ведення тривалих переговорів. Англійська юридична процедура, навпаки, наполягала на вирішенні справи, поданої до суду, шляхом прийняття конкретного рішення. Результатом цього стало те, що індійські позивачі і відповідачі домовлялися обходити британський процес юридичного судового вирішення винахідливими способами, незаконними з точки зору суду, але практикованими для самозахисту сторін у суперечці. «Вірогідно,– зазначає Кон (1959: 90),– що більшість справ, які надходили до судів, були сфабриковані для прикриття реальних суперечок». Впровадження нових юридичних кодексів, призначених бути справедливими і чесними, таким чином, було на руку тим, хто міг найліпшим чином використовувати закон у своїх інтересах.

Внаслідок появи нових систем надання землі у власність, накладання податків і юридичної процедури, в області Бенарес постав новий клас власників переважно з числа індійських державних службовців, банкірів і торговців. Ці нові землевласники здебільшого не проживали у своїх володіннях, керуючи ними через агентів, а не через стару систему прав на людей і данину. До середини XIX ст. цей клас керуватиме майже половиною всієї землі в області, тоді як багато заміндарів-невдах набуде до статусу селян.

В інших областях, як і в регіонах Північної і Західної Індії, реформоване заселення було впроваджене в 1833 р., в результаті чого було витіснено володарів, що збирали прибутки. А оскільки індійські села вважалися егалітарними республіками співвласників у корпоративному організмі, землю було передано корпоративним сільським групам чи «землеробським братствам».

Усюди в Індії нові суб'єкти власності зазнавали значного тиску з метою спонукання їх до вирощування зернових культур на ринок,

виробництва цукру, тютюну, спецій, вирощування бавовни, джуту, індиго. Хоча там розвинулися кілька плантацій монокультур під європейським патронатом, велика частина сільськогосподарської продукції отримувалася через свого роду аграрну систему надомництва, в якій зернові культури передавалися від виробника покупцеві через ланцюг посередників (Мур, 1966: 356). Повсюди лихварі, досить відомі в індійській сільській місцевості люди, розширювали масштаби своєї діяльності, надаючи під високі відсотки гроші селянам на збирання врожаю і задоволення попиту на їхню продукцію для отримання прибутку. Також скрізь заміндари, котрі не витримали конкуренції з боку своїх заможніших колег, поборів місцевої знаті і спротиву вождів, що боролися з англійським вторгненням, згуртовувалися для формування об'єднання невдоволеної опозиції до нового порядку, який позбавив їх ресурсів і титулів і кинув на дно соціальної ієрархії. Число безземельних робітників зросло, особливо після 1814 р., коли англійська фабрична бавовняна тканина почала заповнювати індійський ринок, знищуючи ремесла з виготовлення високоякісного текстилю в індійських містах і його постачальників з сільської місцевості.

Нова ситуація також зміцнила позицію прошарку сільських можновладців, котрі були здатні протистояти і навіть скористатися з радикальних і деструктивних змін, що відбувалися. Це були «сильні чоловіки» (Торнер і Торнер, 1962: 16–17; Торнер, 1964: 64–66), котрі використали механізми місцевої родової лінії і кастовості для утримання і розширення своєї влади над сільськогосподарськими робітниками та орендарями, примушеними через голод працювати за гроші. Водночас ці можновладці використовували місцеві зв'язки споріднення і шлюбу для виходу з-під влади відсутніх заміндарів і державних офіційних осіб. Юридичні заяви проти них не могли бути дієвими, і навіть могутні заміндари й торговці змушені були укладати з ними угоди для одержання прибутку і продукції. Такі сильні чоловіки, могутні в межах місцевих сегментів родових ліній, тримали контроль у своїх руках через авансування кредитів, насіння і продовольства своїм односельцям, через свою роль у вирішенні конфліктів у межах села і, зрештою, через контроль над засобами чинення фізичного тиску – від залякування своїх супротивників до винищення урожаїв і відмови від землі та проживання в селищі (Шрінівас, 1959: 15; Кон, 1971: 85). Результатом цього став розвиток сільської олігархії, опосередкованої спорідненням і кастовими обмеженнями. Такі сільські олігархи підтримували залежні відносини в сільській місцевості навіть тоді, коли вони відігравали роль підприємців відносно ринку.

Нова армія і бюрократія

Англійське панування мало два інших наслідки для підкореного населення. Перший полягав у створенні армії під англійською юрисдикцією, де офіцерами були англійці, а солдатами – індійські *сипаї* – браміни, раджпутси і

мусульмани, котрі служили найманцями за плату від англійського уряду. Це ефективно покінчило з монгольською схемою, за якою знать, яка збирала данину, мала право утримувати загони і зобов'язувалася надавати їх у розпорядження правителя. Таким чином, засоби силового тиску опинилися в руках нових європейських правителів. Другим наслідком було створення бюрократичного апарату, найвищі щаблі якого посідали виключно європейці, котрі діяли через велику і зростаючу армію підлеглих їм клерків.

Ці залежні посадовці вербувалися, головним чином, у Бенгалії з числа перекладачів, брокерів, молодших адміністраторів, дрібних торговців й орендарів, котрі були другорядними партнерами англійської Компанії, і приватних торговців (Мухерджі, 1970: 48). Багато хто з них до англійців служили монголам. Відтепер вони змінили свою відданість і скористалися новими політико-економічними можливостями, створеними англійською присутністю. Більшість із них походили з вищих каст брамінів, байдьїв і каяштів, і вони використовували нові призначення для зміцнення власних позицій як носіїв елітної культури, хоча також вербувалися і представники з нижчих каст.

Ці нові службовці називали себе *бхадралоками* («респектабельними людьми»), підмінюючи закорінену в кастовій термінології ідентичність новими критеріями на кшталт володіння англійською мовою, контролювання писемної індійської традиції, професійної та канцелярської служби. У цьому контексті вони були не лише вестернізаторами, а й новаторами особливого зразка. Вони поєднали навички, властиві європейцям, із сильним почуттям власної місії. Вони прагнули повернення під їхнім проводом до великого бенгальського минулого, до тих часів, коли правдиві брахманські чесноти не були розбещені буддизмом та емоційним індуїзмом бхактійського спрямування (див. Брумфільд, 1966: 63–64). Подібні регіональні еліти виникали в Мадрасі на південному сході й у Махараштрі на заході; й англійці вербували собі службовців з таких груп для праці у внутрішніх районах країни і встановлення контролю над новими областями. Неминуче такі прихильники англійського правління наражалися на вороже ставлення старої еліти. З поширенням англійської мовної і літературної освіти серед інших сегментів населення, таких як мусульмани та індуси нижчих каст, бхадралоки потрапляли під зростаючий тиск навіть у своїх рідних областях.

У Південній Індії, як і в Мадрасі в 1812 р., заміндарів не існувало, а тому тут було впроваджено іншу модель. З метою створення життєздатного селянства англійці ввели земельно-податкову систему *райятварі*, за якою власницькі права на землю закріплювалися за індивідуальними селянами, котрих зобов'язали сплачувати податки безпосередньо державі. Один із прикладів таких змін у кодексах власності й оподатковування наведено в дослідженні Кетлін Каф (1978) Танджавурського району (який британці називали Танджур) поблизу Мадраса, нині – частина штату Тамілнад. До появи британців кожне селище Танджавур перебувало під владою

керівної касти брамінів, або велаллів. Ця каста займалася розподілом фіксованої кількості зібраного зерна серед сільських землеробів, половинщиків і служителів і несла відповідальність за сплату данини державі. Нова англійська адміністрація зробила кожне домашнє господарство індивідуально відповідальним за його орендарів-рільників і за сплату податків, а з середини XIX ст. видала індивідуальні акти, що підтверджували право на володіння ділянками селищної землі. Землероби, яких змушували платити податки готівкою, дедалі більше влазили у борги до кредиторів, які раніше могли брати під майнову заставу для позичок лише будинки, врожаї і коштовності, а відтепер – відбирати землю. Внаслідок цього значна кількість селян втратила свої земельні наділи, тоді як інші збільшували свої землеволодіння. Сільське господарство змістило основні акценти з продовольчих потреб домашніх господарств до вирощування рису на експорт до плантацій Південної Азії, тоді як колишні спадкоємні пайовики ставали чимраз ненадійнішими орендарями, що працювали за річними контрактами. Таким чином, Танджавурський район став однією з головних зон постачання договірних робітників, що шукали праці за кордоном (див. розділ 7).

Повстання

У середині XIX ст. англійська політика поширювалася на щораз більші географічні терени. Різноманітні земельні кодекси і податкові реформи змінили характер економічних і політичних ієрархій. Індійський текстиль – головний експортний товар до кінця XVIII ст. – був витіснений з британських ринків, тоді як Індії нав'язали безмитне ввезення предметів англійського виробництва. Це призвело до швидкого руйнування спеціалізованого виробництва текстилю ремісниками Індії. Поширення мануфактурних товарів спричинило занепад сільських ремесел. Число ремісників, котрі жили за рахунок виготовлення гончарного посуду, дубленої шкури, фарбованої тканини, олії і прикрас, зменшувалося. Суднобудування і прокладання залізниць у 1840-х і 1850-х рр. прискорили темпи зростання розвитку сільського господарства в сільській місцевості, що позначилося на експорті пшениці з Пенджабу, бавовни з Бомбея і джуту з Бенгалії, а також на переході з виробництва зернових продовольчих культур до технічних культур типу бавовни, арахісу, цукрової тростини і тютюну. Значного поширення набуло лихварство з високими процентними ставками, оскільки селяни почали купувати харчові продукти на ринку, а гроші були необхідні для заохочення виробництва товарних культур, і ціни на землю зростали із середини століття. Хвиля невдоволення збурилася серед колишніх можновладців та їх оточення, котрих дедалі більше витісняли на задвірки і котрі були налякані земельною і податковою реформами англійців. У Північній Індії ці бунтарські настрої вилилися в потужні повстання, які англійці назвали Великим Заколотом 1857 р.

Основною причиною цього повстання стало те, що набої до нової гвинтівки Лі-Енфілда потрібно було ретельно змащувати лоєм, виготовленим із свинячого та коров'ячого сала. Щоб зарядити набій, слід було відкусити його кінець для висипання пороху. Забій корів традиційно вважався анафемою серед індусів, а контакт з продуктами свинини становив табу для мусульман. У травні сипаї вчинили заколот, піднявши на збройне повстання багато областей. Заколот виявився іскрою у пороховій бочці загального невдоволення. Колишні сановники тепер звернулися на периферію до місцевої знаті, яка сподівалася відновити владу монголів або маратхів, сільських жителів, які животіли під економічним і політичним тягарем, прихильників релігійного протистояння нав'язливим християнам – усі ці прошарки населення відгукнулися на заклик до повстання. Заколот був жорстоко придушений з великою кількістю людських жертв. Для англійців уже сама думка про можливість виходу Індії з-під їхнього контролю змінила їхнє ставлення до місцевого населення. Після заколоту англійські правителі полишили ідею реформування Індії шляхом упровадження англійських ліберальних ідей і натомість приступили до зміцнення того, що вони розцінювали як індійські традиції. Так виникло те, що Хатчінс охрестив міфом «реальної Індії».

> Ця «реальна Індія» складалася з давньої Індії в сільській місцевості, а також слуг й утриманців британської влади, принців, селян і меншин. Індуси, котрі проживали в містах, були зайняті в бізнесі і на службі, які не залежали від британської милості і не мали жодного бажання зберігати за собою привілейоване становище, гарантоване прихильністю британської влади, називалися «нехарактерними» [1967: 156].

Англійці знову звернули свою увагу на кастове диференціювання, вирізняючи полки на підставі їхнього релігійного і кастового статусу і заохочуючи систему привілеїв для групи кшатріїв. Це був чіткий вияв політики «поділяй і пануй», а також прагнення зміцнити кастові обмеження і привілеї на противагу динамічності й самодостатності «нових» людей, як окремих осіб, так і цілих груп.

Самі ж англійці згуртувалися у нову квазікасту правителів, окремішних і відмінних від решти населення країни. Існувала сильна тенденція називати індусів «нігерами» («чорномазими») (Хатчінс, 1967: 108), щоб принизити їх і відвести їм найнижчі щаблі суспільної ієрархії. Була й тенденція задля плекання моральних якостей прищепити британцям ідеали працелюбства, мужності, авторитетного поводження, аскетизму і спорту й водночас нав'язати індусам протилежні якості, перетворюючи їх на пасивних, фізично немічних і малодухих, подібних до жінок, брехливих, марнотратних і аморальних осіб (Хатчінс, 1967: 29–78). Їхня нова роль правителів-опікунів, як висловився Вудраф, була спричинена їхнім прагненням до елітного життя, відмінного від того, яке вони вели в Англії. «Функція Індії полягала в перетворенні англійців на «новоспечених аристократів» (Хатчінс, 1967: 107–108), і схильність англійців до

цих нових стандартів була обернено пропорційною реаліям їхнього життя на батьківщині.

Від Індії до Китаю

Політична й економічна консолідація в межах Індії відбувалася у тісній залежності від розвитку торгівлі Англії з Китаєм. Ресурси Індії були мобілізовані для входження до скарбниці Сходу. «Все відбувалося так,– говорив Луї Дермігней про англійців,– начебто вони перетворили увесь півострів на васала, щоб спрямувати його до Китаю» (1964, 1:781).

Однак в отриманні доступу на ринки Китаю англійці наштовхнулися на значну перешкоду у формі небажання китайської держави брати участь у будь-якій торгівлі з «рудоволосими варварами». З появою Тунгусо-Маньчжурської династії, що правила у Пекіні як Цінь (1644), зміцнів імперський контроль над зовнішньою торгівлею. Відновлення контролю слугувало і для викорінення поборників попередньої династії Мінь, і для стримування іноземного впливу на узбережжі Китаю. Головним прихильником Мінь на півдні був Чжен Чен-Гун (Коксінга), котрий правив областю Фуцзянь і ледь не завоював місто Нанкін. Він підтримував тісні стосунки з європейцями, діючи в Макао і Манілі на користь португальців та іспанців, у Тайвані – на голландців, а також в Японії, де він одружився. Коли його вигнали з материка, він знайшов собі притулок на Тайвані, де й перебував до 1683 р. Хоча Коксінга був найвідомішим і наймогутнішим претендентом на маньчжурський трон, існували й інші (Дермігней, 1964, I: 97, 132). На пораду колишнього лейтенанта Коксінги, маньчжурський імператор повністю очистив узбережжя, сподіваючись через створення безлюдної території звести до мінімуму можливість неконтрольованих контактів чужинців-мореплавців з населенням внутрішніх районів.

З відновленням імперського контролю іноземні торговці знову стали бажаними особами в китайських портах. Англійська Остіндська компанія була головним бенефіціаром цієї відновленої можливості. З 1685 по 1760 рр. англійцям дозволялося торгувати в багатьох портах провінцій Фуцзянь та Чжецзянь. Однак вони чимраз більше зосереджували торгівлю в Кантоні, де заснували гільдію зовнішньої торгівлі (Кохонг), що стала досить заможною для здійснення великих постачань у кредити і де митні посадовці (хоппо) діяли в прямому підпорядкуванні імператору, залишаючись незалежними від місцевого дворянства. Коли імператор знову обмежив зовнішню торгівлю в 1760 р., Кантон залишався єдиним відкритим для зовнішньої торгівлі портом.

У перші роки торгівлі з Китаєм англійці купували шовк, порцеляну та ліки. Вони намагалися розраховуватися англійськими вовняними тканинами, але серед китайців на них не було попиту.

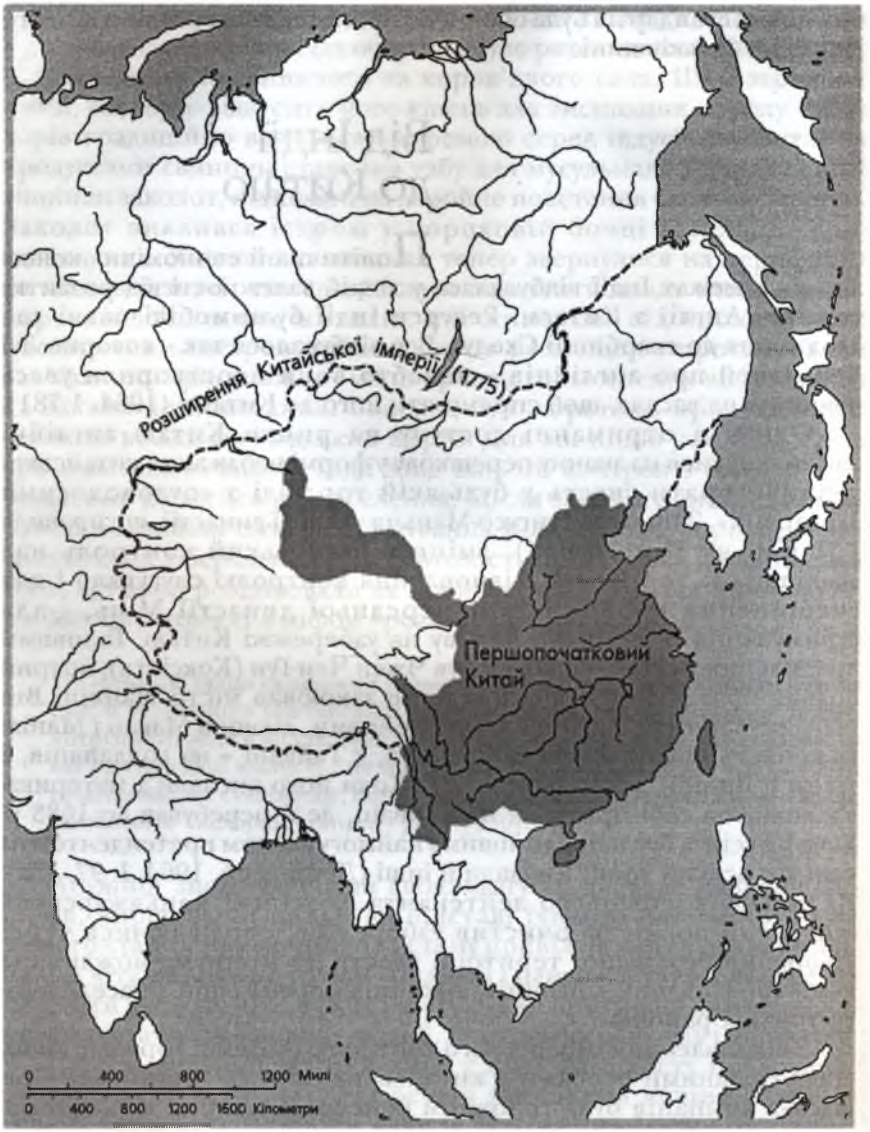

Китай за часів династії Цінь

Вони продавали у невеликій кількості англійський свинець, який використовувався для облицювання скринь, олово, ротангову пальму з Малайської протоки, а також перець, селітру і рис із Яви і Філіппін; однак, як писав китайський імператор Георгу III у 1793 р., «нам нічого не бракує... і ми не маємо потреби в мануфактурних виробах вашої країни» (цит. за Тенг і Фаїрбенк, 1961: 19). Врешті-решт, англійці мусили платити сріблом, і ці платежі були причиною постійного вичерпування їхніх запасів. Дефіцит оплати збіль-

шувався, особливо тоді, коли у XVIII ст. Компанія додала до списку споживчих товарів на імпорт зубчастий сорт листя чайного куща.

Опіум за чай

Вживання чаю, введене в Європі голландцями, започаткувалося в Англії 1664 року, коли було привезено два його фунти і дві унції. На 1783 р. кількість проданого чаю однією Ост-індською компанією сягала майже 6 мільйонів фунтів, а через два роки ця кількість зросла до понад 15 мільйонів (Грінберг, 1951: 3). Таку ж кількість, очевидно, було завезено контрабандою до Англії приватними торговцями, які намагалися уникнути оподаткування. (Коли Корона не спромоглася справляти податки в Європі, вона вирішила збирати їх у Бостоні, перетворюючи американців одночасно на заколотників і кавоманів.) За чай слід було розраховуватися сріблом, що спричиняло відтік цього металу на Схід у формі «хронічного фінансового крововиливу» (Дермігней, 1964, 1: 724). Китай діставав срібло з Японії і Маніли. У 1600 р. надходження срібла з Японії до Китаю сягало 200 тис. кілограмів, але близько того ж року щорічні поставки срібла з Маніли до Китаю оцінювалися у 8 млн кілограмів (Роускі, 1972: 76). Китай став «курганом американських скарбів». Дермігней оцінює загальну вартість срібла, що потрапило до Китаю в період з 1719 по 1833 рр., в суму від 306 до 330 млн піастрів – кількість, яка становила одну п'яту частину всього срібла, видобутого в Мексиці за цей період, і, можливо, цілих 20% всього європейського запасу срібла (1964, 1: 740).

У цьому відтокові зливків англійці успадкували давню проблему. Ще за римських часів Південна Індія постачала прянощі, муслін і дорогоцінне каміння до Середземномор'я, одержуючи взамін римське золото. Римські *ауреї* чи *денарії* були знайдені у великій кількості в Індії (Вілер, 1955: 164–166). Обсяги надходження зливків із Середземномор'я були значними. Пліній відзначав, що «кожного року Індія поглинала не менше п'ятдесяти мільйонів сестерцій» (цит. за Вілер, 1955: 167). Цей потік не припинявся і з падінням Римської імперії. У добу середньовіччя постійний відтік золота і срібла йшов через Італію до Візантії і мусульманського світу, а звідти – до Індії (Лопес, Міскімін і Удович, 1970). На початку сучасної доби, як писав Бродель,

> Середземномор'я в цілому діяло як механізм нагромадження дорогоцінних металів, яких, до речі, йому ніколи не вистачало. Воно нагромаджувало цей капітал лише для того, щоб повністю його витратити в Індії, Китаї та Ост-Індіях.
> Великі відкриття, можливо, відновили шляхи і ціни, але вони не змінили цю фундаментальну ситуацію [1972, I: 464].

У XVII ст. з цією ж проблемою зіткнулася Північно-Західна Європа.

Така комерційна діяльність мала, звичайно, наслідки і в самому Китаї. У XVI ст. вздовж південного узбережжя Китаю зростаюча португальська й іспанська торгівля спричинила спеціалізоване виробництво цукру, текстилю, порцеляни і металевих виробів на зовнішній ринок. У свою чергу, іберійці завезли сюди з Нового Світу тютюн, солодку картоплю й арахіс. Нові продовольчі культури охоче були прийняті китайським селянством і, вірогідно, посприяли подальшому стрімкому приросту населення (Хо, 1965). Тютюн став головною товарною культурою у XVII ст., поширюючись у глиб країни від узбережжя до провінції Юньнань, Північно-Західного Китаю і до долини в пониззі Янцзи. Роускі (1972) простежив цілий ланцюг наслідків цієї комерціалізації, що виявилися у зростанні цін на землю, підвищенні конкуренції за землю, вкладенні значних інвестицій в удобрення грунтів, зростанні продуктивності, орендної плати і відсоткових ставок. Збільшення попиту на чай активізувало цей цикл, оскільки авансування з Ост-Індської компанії почало надходити до Кохонгу, а з Кохонгу – до оптових торговців чаєм у провінціях Фуцзянь, Чжецзянь, Цзянсі й Аньхой. Оптовики надавали аванси родовим «гірським домашнім господарствам», які поступово переходили з розведення чайних кущів як допоміжного заняття до повної спеціалізації на чаї.

За чай слід було платити, і Ост-Індська компанія зіткнулася з постійно зростаючим дефіцитом платіжного балансу. Вона вже мала значний борг перед англійською Короною за кошти, надані їй у ході завоювання Індії. Для виконання своїх фінансових зобов'язань Компанія позичала гроші у багатих парських банкірів, на кшталт Джагата Сета, тоді як його торговельні посадовці, торгуючи як приватні особи, часто влазили у борги до індійських лихварів. Гроші вкладалися у вирощування бавовни в Індії і транспортування її до Китаю. Там розвинулася складна тристороння торгівля, за допомогою якої приватні агентства «сільських торговців», керовані переважно парськими і шотландськими комерсантами, могли постачати індійську бавовну до Кантона і продавати її там за срібло. За вторговане срібло вони могли купувати акредитиви Ост-Індської компанії, що погашалися в Лондоні. У свою чергу, Компанія використовувала срібло, отримане від продажу своїх акредитивів, на придбання чаю.

Такими операціями чимало англійських сільських торговців і посадових осіб Компанії, котрі вели власний бізнес, заклали підвалини значного капіталу, що став засобом впливу і політичного іміджу на батьківщині. Їхній вплив у парламенті, сконцентрований, за висловлюванням Вільяма Пітта, в руках «бенгальської команди», незабаром перевищив вплив групи, що представляла західно-індійські інтереси.

І хоча англійці в середньому продавали щорічно 27 мільйонів фунтів сирої індійської бавовни в 1785–1833 рр., прибутки від цього все ще були недостатніми для закупівлі і відправки до Англії необхідної кількості чаю. Для поповнення свого грошового запасу Англійська Ост-Індська компанія була змушена імпортувати монети з іспанських володінь у Новому Світі. Однак у 1776 р. Американська

революція відрізала Англію від потоків мексиканського срібла. Водночас бавовна з Північного Китаю почала надходити в китайське текстильне виробництво за цінами, нижчими за індійську бавовну. Вирішенням проблеми задоволення фінансових апетитів Компанії став опіум з Індії.

Продаж опіуму був головним джерелом монгольських доходів. У 1773 р. Ост-Індська компанія встановила монополію на торгівлю опіумом, а в 1797 р. вона розширила свою монополію і на його виробництво. Посередники в Патні та Гхазіпурі поблизу Бенареса дали назви опіуму, який вони виробляли,– «патна» і «бенарес». Згодом князівство Малва на західному узбережжі Індії приєдналося до цих виробників. Опіум з Патни і Бенаресу, упакований у ящики з деревини манго по 145 фунтів кожний, був продуктом виробництва з площі в п'ять-шість акрів і продавався з аукціону на Майдані Танк у Калькутті. Опіум Малви потрапляв у Кантон через парських торговців з Бомбея. Американці також приєдналися до торгівлі, транспортуючи дедалі більшу кількість опіуму з Туреччини до Нью-Йорка і звідти – до Китаю.

Торгівля опіумом була таємною і незаконною, проте надзвичайно прибутковою. Агентства з торгівлі опіумом незабаром освоїли такі обсяги торгівлі, вартість яких у чотири рази перевищувала вартість усіх товарів Компанії, доставлених до Кантона на її власних суднах. Армії комівояжерів і корумпованих чиновників переміщали опіум усередині країни. До кінця XIX ст. кожен десятий китаєць вочевидь був наркоманом. Нарешті європейці отримали товар на продаж китайцям. У першій декаді XIX ст. торговельний надлишок Китаю становив 26 млн срібних доларів. У третій декаді Китай сплатив 34 млн доларів за опіум (Вейкмен, 1975: 126). Незабаром відтік срібла з Китаю в цілому позначився на країні. Уряд встановив податкові квоти сріблом; селяни платили мідними монетами. Оскільки срібла бракувало і ціна на нього зросла, постала необхідність у більшій кількості міді для сплати податків. Таким чином, опіум не лише підірвав здоров'я китайських наркоманів, а й спричинив зміну соціального устрою в сільській місцевості.

Тихоокеанська торгівля

Найважливішу частку імпорту до Китаю становив опіум, однак європейці прагнули нав'язати китайцям й інші товари. Одним із них було сандалове дерево, з олії якого китайці виготовляли ладан. На початку розвитку торгівлі сандаловим деревом судно за доставку цього товару з Сіднея в Австралії могло дістати прибуток у 25 % (Фурнас, 1947: 221). З метою одержання сандалової деревини по-варварськи експлуатувалися різні тихоокеанські острови. На Фіджі ліси були повністю вирубані в період з 1804 по 1810 рр., на Маркізьких островах – з 1804 по 1818 рр., на Гаваях – з 1811 р. до середини 1830-х рр. Гавайський

король щорічно на сандаловому дереві мав виторг у 300 тис. американських доларів, одержуючи в обмін вироби з металу, тканину, одяг, ром, рушниці, і навіть став власником розкішної яхти, збудованої в Салемі, штат Массачусетс. Однак до 1826 р. вожді мали заборгованість у поставках, й американські торговці вимагали натомість укладення угод, за якими кожен гаваєць чоловічої статі обкладався податком в один пікуль (близько 140 фунтів) сандалового дерева за чотири іспанських долари для покриття боргу (Фурнас, 1947: 120).

Близько середини століття тубільців наймали за контрактом для вирубки сандалового дерева в Новій Каледонії і на Нових Гебридах. Використання місцевої робочої сили поширилося в 1850-х рр., коли австралійська золота лихоманка вичерпала запаси європейських трудових ресурсів. За свою працю тубільці одержували металеві знаряддя праці й вироби, одяг, тютюн і люльки, а також мушкети і порох. Водночас торговці розраховувалися і місцевими товарами з інших островів, таким чином пожвавлюючи обмін між островами. Фіджі, Ліфу і Тана постачали свиней на інші острови. Жителі Тана правили черепахові панцири з Соломонових островів в обмін на свиней; Ероманги – імпортували мушлі *нунпурі* з Нової Каледонії; Еспіріту-Санто й Ероманги – одержували свиней, мушлі, черепахові панцири і китовий вус в обмін на сандалове дерево (Шайнберг, 1966).

Іншим продуктом, що користувався значним попитом у Китаї, був морський огірок (який також називався трепанг), поціновуваний китайцями за харчові й стимулюючі властивості. Цей товар віддавна постачався індонезійськими і філіппінськими моряками, але європейські торговці започаткували самостійну торгівлю. Збір і обробіток морських огірків потребували великих затрат праці. На підприємстві середнього масштабу працювали близько 300 чоловік, зайнятих очисткою і збиранням дров для сушіння цього морського продукту. Для цього наймали тубільців, за котрими наглядали спочатку власні вожді, а пізніше – європейці. Оплата морських огірків торговими товарами, включно і зброєю, ймовірно, перевищувала плату за сандалове дерево. Ціни в Кантоні сягали аж 90 американських доларів за пікуль (Фурнас, 1947: 212).

Торгівля сандаловим деревом і морськими огірками, поряд з інтенсивним полюванням на китів, сприяла значному поширенню вогнепальної зброї у Південних морях. Там, де могутні місцеві вожді здобували контроль над постачанням нової зброї, вони значно примножували свій військовий потенціал. Таким чином, європейська торгівля спричинила виникнення на низці островів невеликих держав на чолі з могутніми вождями, котрі мали європейське озброєння.

На Гаваях контроль над сприятливо розташованими берегами дозволив Кеймхеймхі, племінникові гавайського верховного правителя, придбати склад зброї в 1790-х рр. і використати її спочатку для завоювання кількох конкуруючих племен, а потім для зміщення законного спадкоємця королівського трону. На 1804 р. Кеймхеймха мав у своєму розпорядженні 600 мушкетів, 14 неве-

ликих гармат, 40 поворотних рушниць і 20 кораблів (Фурнас, 1947: 121). Його син і правонаступник надалі зміцнив королівство, скасувавши систему традиційного табу, за допомогою якого духівництво протистояло централізації влади (Вебб, 1965; Давенпорт, 1969).

На острові Таїті молодий вождь Ту завдяки європейській вогнепальній зброї, виміняній на свиней, яких продали тюремним колоніям Нового Південного Уельсу, проголосив себе королем Помейром. Його син, Помейр II, зміцнив нове королівство шляхом союзництва з англійськими місіонерами і примусовим наверненням свого народу до християнства.

На Фіджі було ввезено п'ять тисяч рушниць в 1828–1835 рр. і, ймовірно, таку ж кількість – у 1842–1850 рр. в ході торгівлі морськими огірками. Ця військова могутність спричинила виникнення держави Бау, коли вождь на ім'я Калщбау спромігся монополізувати імпорт вогнепальної зброї (Верд, 1972: 110–111). Подібні військові лідери з'явилися на Соломонових островах і на Нових Гебридах (Докер, 1970: 23–42).

Португальці першими проклали морський шлях в азіатські води, за ними незабаром рушили голландські, англійські та французькі компанії і приватні торговці. Неспроможні дістатися на материк, європейці укріпилися вздовж азіатського узбережжя і продовжили огортати узбережжя континенту мережею міжнародної торгівлі. Для забезпечення процвітання торгівлі різні області вздовж морських маршрутів почали спеціалізуватися на виробництві одних предметів споживання для обміну на інші. Деякі товари, насамперед, китайський чай, користувався особливо високим попитом. Для оплати чаю на хвилі стрімкого піднесення комерційної діяльності до Китаю почали надходити шкура видри з Північно-Західного узбережжя Північної Америки, морські огірки і сандалове дерево з Тихого океану, срібло з Америки, індійська сира бавовна й опіум. Водночас зростання морської торгівлі позначилося на віддалених внутрішніх районах зменшенням ролі сухопутної караванної торгівлі та зміною рівноваги сил між пасторальними і осідлими народами.

Тоді як більшість азіатсько-європейської торговельної діяльності залишалася тісно пов'язаною з її головним середовищем – морем, одна комерційна структура – англійська Ост-індська компанія – намітила собі інакший курс. Вона прийняла політико-економічний спадок сухопутної держави Великих Монголів, змінюючи свою роль з торговельної організації на політичну монархію. Після встановлення суверенітету цей спадок дістався англійській Короні. Запровадження англійського правління відчутно позначилося на індійському суспільстві. Земельна і податкова реформи анулювали ієрархії отримувачів данини, що формували монгольський устрій, і замінили їх безліччю землевласників. Еліти місцевих і регіональних правлячих каст були перетворені на землевласницьких підприємців, від яких вимагалося збирання грошей на податки і сприяння вирощуванню товарних культур задля цього. У свою чергу був змінений і характер відносин між землевласниками, сільськими

залежними робітниками. Тоді як культурні форми зобов'язання і залежності в середовищі каст підтримувалися і навіть посилювалися новою політикою, ці відносини дедалі більше сприяли мобілізації робочої сили на виробництво сільськогосподарських споживчих товарів.

У межах усієї Британської імперії Індія почала відігравати вирішальну роль. За час британського правління Індія платила колоніальну данину для покриття англійських витрат на завоювання і придушення Великого Заколоту, а також на утримання англійської адміністрації в Індії. Здобич, захоплена у війнах XVIII ст., стала базисом значних англійських капіталів. Доходів, отриманих у Бенгалії, цілком вистачало на фінансування зростаючої торгівлі зі Сходом без щорічного надходження коштів з Англії. Індійський опіум відкрив Китай для зовнішньої торгівлі й цілком змінив грошові потоки з Європи до Азії. Англійці торгували вишуканим індійським текстилем у Європі, Африці й Індонезії, сприяючи накопиченню грошей, що породжують гроші, у своїй вітчизні.

З упровадженням капіталістичного способу виробництва в Англії (розділ 9), індустріальний капітал почав домінувати над торговельним багатством, втягуючи Індію в свою зростаючу орбіту. Англійський фабричний текстиль заполонив індійський ринок на шкоду індійському ремісництву. У середині XIX ст. прокладання залізниці в Індії забезпечило головний вихід для англійського капіталу, сприяючи виробництву заліза та сталі в Англії і відкриваючи ринок для англійського вугілля на субконтиненті. Відповідно до цього експорт індійської сільськогосподарської продукції і фабричної індійської бавовни на міжнародні ринки допоміг збалансувати торговий дефіцит британців з індустріальними націями Європи і Сполучених Штатів. Індійські надлишки дозволили Англії створити й підтримувати глобальну систему вільної торгівлі. Якби Англія заборонила імпорт зі Сполучених Штатів і Німеччини і конкуренцію з ними на іноземних ринках, американська і німецька індустріалізація йшла б набагато повільнішими темпами. Таким чином, «Азія взагалі, а Індія і Китай зокрема, далекі від периферійних позицій, були фактично вирішальним чинником у розвитку тогочасної міжнародної економіки» (Латхем, 1978: 70). За англійського домінування Індія стала основним фундаментом усесвітньої капіталістичної будівлі, обриси якої з'явилися на обрії.

Частина 3

КАПІТАЛІЗМ

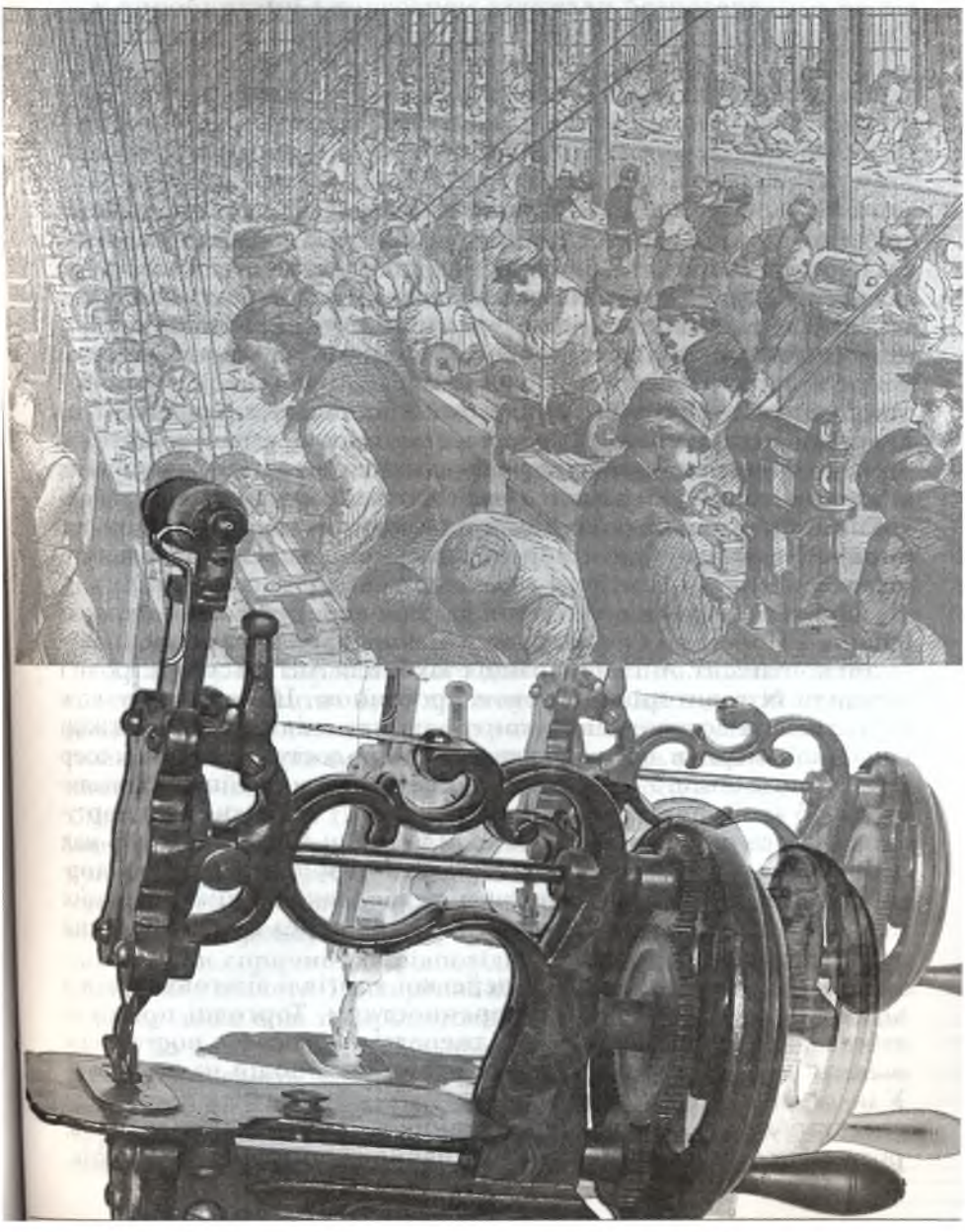

Починаючи з XV ст., європейські солдати і моряки здійснювали рейди під стягом своїх правителів в усі чотири сторони земної кулі, а європейські торговці заснували склади від Вера Крусу до Нагасакі. Пануючи над морськими шляхами світу, ці торговці вклинилися в існуючі мережі обмінів і пов'язали їх між собою. Служачи «Богові та прибутку», вони виявили джерела продуктів, що користувалися значним попитом у Європі, і створили системи їхнього примусового постачання. У відповідь на це, європейські ремісничі цехи, поодинокі чи об'єднані в мануфактури, почали виробляти продукцію для забезпечення міжнародних військово-морських кампаній і надавати споживчі товари закордонним постачальникам в обмін на продукцію для внутрішнього ринку. В результаті було створено комерційну мережу глобального масштабу.

Протягом трьох з половиною віків європейської експансії Іспанія і Португалія розподілили між собою південноамериканський континент. Англія і Франція захопили Антильські острови і засадили їх територію цукровою тростиною. Ці держави також змагалися за встановлення контролю над східним узбережжям Північної Америки, не поділивши між собою доступ до Великих озер і земель поза ними. У Старому Світі, навпаки, європейці просувалися в глиб країн лише зрідка, як, приміром, у випадку, коли португальці просочилися в Анголу і коли англійці взяли контроль над індійським субконтинентом. Здебільшого європейські морські торговці в Азії й Африці надавали перевагу захопленню головних морських шляхів і викачуванню ресурсів через контролювання життєво важливих портів.

Водночас зростання європейської торгівлі зіштовхнулося з власними обмеженнями і суперечностями. Торговці прагнули забезпечити собі контроль над джерелами дешевого постачання шляхом запровадження різноманітних монополій на торгівлю. У цьому їм допомагали правителі, котрі сподівалися поповнити свої скарбниці за рахунок супротивників. Торговельна діяльність, розвинена і зміцнена державою, значно збільшила товаропотік,

однак відбувалася здебільшого в межах визначених коридорів, під «дахом» низки привілеїв і прерогатив. Навіть там, де торговці почали мобілізовувати ремісників і будівельників на виробництво товарів через купівельні домовленості або систему стягнення, вони лише зрідка зводили працівників безпосередньо з приватними установами. Натомість вони надавали перевагу збиранню прибутків із товарообороту, залишаючи ризики виробництва прямим виробникам. Таким чином, як висловився Добб, «відносини економічної залежності між індивідуальними виробниками або між виробниками і торговцем залежали безпосередньо не від потреби самого акту виробництва, а від зовнішніх обставин» (1947: 260).

Допоки капіталістичні відносини не стали домінувати в промисловому виробництві, система взаємопов'язаних змін була необхідною для гарантування нового устрою. Держава мала перейти від залежного устрою до структури підтримки капіталістичного підприємництва. Залежні відносини, втілені в монополіях різних форм, перешкоджали репродуктивній здатності капіталу і підлягали скасуванню. Бюрократичний державний апарат мав відповідати потребам нагромадження капіталу шляхом ліквідації держконтролю над продуктивними ресурсами і скороченням впливу залежних володарів на механізми держави. Водночас державні інвестиції слід було переспрямовувати на створення транспортної і комунікаційної інфраструктури, що могла принести користь капіталу без надмірних на те витрат. Існувала потреба в нових юридичних кодексах, які б захищали право приватної власності і приватного накопичення, з одного боку, і втілювали в життя нові форми трудового договору – з іншого. Втручання держави було необхідне і для ліквідації внутрішніх бар'єрів для потоків капіталу, машин, сировини і робочої сили. Зрештою, державна допомога і субсидії були потрібні для захисту нових галузей промисловості від зовнішньої конкуренції або для відкриття нових ринків за кордоном.

Прориву від торговельного домінування до капіталістичного способу виробництва було досягнуто в Англії в другій половині XVIII ст. Низка технічних відкриттів, заохочуваних капіталістичним інвестуванням, встановила панування машинного виробництва, спочатку в текстильній промисловості, а згодом – у прокладанні залізниць. Приклад Англії незабаром був наслідуваний іншими країнами Європи й Америки. Набираючи темпи розвитку, промисловість потребувала сировину і харчові продукти для нових «цехів світу». Оскільки індустріальне виробництво під капіталістичним патронатом трансформувало промислові області, рівнозначні сили спричинили відповідні зміни в житті людей у зонах постачання планети. Поширення капіталістичного устрою привело в рух не лише нові товаропотоки, а й великомасштабну міграцію людей до центрів індустріальної діяльності. Світ засвідчив появу робітничих класів, що варіювалися за своїми характеристиками відповідно до місця і часу свого вступу в процес нагромадження. Керований загальною динамікою розвитку, капіталізм спричинив появу і своїх варіацій.

9. Промислова революція

Головним рушієм переходу до капіталістичного способу виробництва стала текстильна промисловість Англії XVIII ст. У виробництві тканини торговельне багатство явно перетворювалося в капітал, оскільки воно мало подвійну функцію придбання машин і сировини, з одного боку, і закупівлі людської енергії для приведення їх у дію – з іншого. Відтоді нагромадження капіталу вже не залежало від стягнення надлишків «іншими, аніж економічні, засобами» і від продажу надлишків торговцями. Через закупівлю машин багатство-капітал заволоділо технологією і стало власником матеріального апарату для перетворення природи. Здобуваючи робочу силу, капітал підпорядкував соціальну працю і спрямував її на перетворення природи на власних умовах. Люди працювали за заробітну плату до встановлення капіталістичного устрою; однак відтепер оплачувана праця стала основною формою трудового найму й існування робітничого класу, неодмінно залежного від заробітної плати, стало домінуючим фактором керування мобілізацією і розгортанням соціальної робочої сили. Технологія і трудові ресурси підпорядковувалися створенню додаткової вартості. Результат повинен був прискорити темпи технологічних змін і синхронізацію робочої сили з технічними вимогами. Як висловився Поланій, «до кінця XVIII ст. індустріальне виробництво в Західній Європі було лише аксесуаром торгівлі» (1957: 74). Тепер, за словами Маркса, торгівля стала служницею промисловості (*Капітал*. III, 1967: 330, 336).

Чому ця трансформація відбулася в Європі? Одна з можливих відповідей полягає в тому, що Європа була «забезпечена привілеєм відсталості». До 1000 р. вона становила прикордонну область, окраїнну у відношенні до Середземномор'я, ісламського Близького Сходу і централізованих держав Сходу. Політична влада була роздробленою; її носії були слабкі. Відносини між військово-політичними володарями і торговцями відзначалися здебільшого неоднозначністю й антагонізмом. Сеньйори могли оббирати торговців, обмежувати їхню політичну автономію чи забороняти торговельні інвестиції в землю. Однак вони мали більшу потребу в

торговцях для обміну надлишків на стратегічні споживчі товари, аніж великі централізовані держави, що могли забезпечувати необхідне постачання шляхом системи оподатковування. Хоч як це парадоксально, але, перешкоджаючи торговцям купувати землю й здобувати політичну владу, володарі Європи спонукали повторно вкладати капітал у торгівлю, ризикуючи своїм надбанням, а не безпечно інвестувати його в нерухомість. Таким чином, поміж сферами послабленої влади європейські торговці були здатні встановлювати комерційні зв'язки, що могли в широких географічних областях перетворювати надлишки в споживчі товари і споживчі товари в гроші.

Наявність торгівлі сама по собі не приводить до появи капіталістичного способу виробництва. На Близькому Сході, в Індії, Китаї існувала багатостороння міжрегіональна торгівля і навіть заохочуване торговцями ремісниче виробництво, зосереджене на мануфактурах чи розпорошене по домівках. Втім торговці в цих централізованих залежних державах зазнавали постійних утисків з боку політичних правителів і були залежними від них. Тут могли, за висловлюванням китайських дослідників, існувати лише «паростки капіталізму», однак аж ніяк не сам капіталістичний спосіб виробництва. Що є особливим в англійському випадку, то це не те, що торговці мали справу із споживчими товарами, а те, що вони були втягнуті – вмить і безповоротно – у сферу виробництва.

Англійська трансформація

Як це сталося і чому саме в Англії? Попри велику кількість досліджень на цю тему, жодне з них не дало вичерпної відповіді. Однак можна назвати кілька вірогідних причин цього незвичайного розвитку.

У XV ст. Англія перейшла від експортування вовни за кордон до власного виробництва вовняної тканини. З часом ця галузь стала лідером англійської промисловості. У провінційних містах з'явилися безліч торговців і фінансистів, котрі скуповували цю сировину у виробників, здійснювали контроль над її обробкою і швидкою доставкою на ринок. Відтак торгівля вовною спричинила виникнення цілої піраміди комерційних інтересів, що тісно пов'язували Лондон із внутрішніми районами.

Це мало чотири взаємозв'язаних наслідки. По-перше, землевласники стрімкими темпами перетворювали сільське господарство на бізнес, виділяючи наділи під розведення овець, але водночас сприяли впровадженню у землеробство нових методів, запозичених на континенті. Як висловився Тоуні, землевласники «могли багато чого здобути в разі пристосування свого сільського господарства до нових економічних умов. Вони могли також багато чого втратити, якщо залишалися і надалі консервативними, дотримуючись старих методів господарювання» (1967: 195).

По-друге, встановлення зв'язків між внутрішніми районами країни і Лондоном не лише спричинило розмаїтість торговельних груп, а й викликало тісну взаємодію і відчуття взаємності між комерційними агентами та трибутарними володарями, між торговцями і землевласницькою аристократією. У багатьох регіонах Європи землевласники не могли брати участь у торгівлі, а торговцям заборонялося купувати землю. В Англії торговці і феодали поєднувалися шлюбними стосунками і взаємодіяли найтіснішим чином.

По-третє, ця торговельно-землевласницька знать примудрялася скористатися особливим статусом англійських «фермерів». Цей статус був результатом характерного парадоксу в економічному розвитку Англії: землероби почали виборювати собі більше прав на звільнення від сплати данини володарям іще з середини XV ст., однак вони не спромоглися на встановлення повного контролю над землею. До середини XV ст. англійське селянство домоглося скасування кріпацтва, а з ним – і трудової повинності та деспотичного обкладання митом. Ставка орендної плати фіксувалася законом, і її реальна вартість падала разом з інфляцією. Лорди, не здатні до феодальних реакційних заходів, що могли б відновити і зміцнити кріпацтво, започаткували раціоналізацію сільськогосподарського виробництва за допомогою фінансових інструментів. Вони перевели землю селян із звичайного володіння на орендовану власність, заохочуючи діяльність заможних орендарів, котрі давали великі прибутки за землю. Окрім того, вони наклали на селянство систему пені за успадкування і підтвердження права власності. В областях з розвиненим вирощуванням зернових селянські орендні землі здавалися під «удосконалене» комерційне сільське господарство. В областях, де сільське господарство було нерозвиненим і де переважало розведення рогатої худоби, особливо в гірській місцевості Півночі і Заходу, селянство прагнуло до альтернативної зайнятості в кустарних промислах і допоміжних заняттях. Таким чином, у деяких областях, де селяни почали примножувати свої статки спочатку виробництвом вовняної тканини, а пізніше – ткацтвом, кількість селян, котрі сплачували звичайну орендну плату, зросла протягом XVI і XVII століть, хоча при цьому загальна площа орендних земель скоротилася (Тірск, 1974). Здатність поєднувати заняття землеробством чи скотарством із ремісництвом, а згодом і з найманою працею, також означала, що чоловіки та жінки були здатні одружуватися і давати потомство раніше, аніж колись. Втім, у свою чергу, приріст населення подрібнив земельні наділи ще більше (див. Тіллі, 1975: 404–405). Також зросло число безземельних селян. До кінця XVII ст. землевласники володіли 70–75% орних земель (Бреннер, 1976: 63); до 1790-х рр. великі землевласники і дворянство контролювали вже 80–85% землі (Мінгей, 1973: 25). За підрахунками Е. Л. Джоунс, на кінець XVII ст. 40% англійського населення полишили свої земельні наділи, багато з них пішли у промисловість (цит. за Бреннер, 1976: 66). «Удосконалені» землевласники та їхні орендарі в такий спосіб заклали підвалини для капіталомісткого сільського господарства, а промисловість одержала робочу силу «вільних» працівників.

По-четверте, послідовна політична боротьба послабила владу чільних аристократів і торговців на користь короля, даючи більшу свободу нижчим прошаркам землевласників і комерційних агентів у провінціях. Відтак був підготовлений ґрунт для інноваційної діяльності на місцевому рівні.

Трансформація сільського господарства і виникнення потреби сільського населення в повній чи частковій зайнятості дозволили торговцям значно розширити свою діяльність. Одним із шляхів такого розширення було розміщення у провінційних містах досвідчених майстрів ремісничої справи, які виготовляли необхідні вироби в невеличких цехах, де вони працювали родиною чи наймали робітників. Інший шлях полягав у системі надомництва, за якою торговці розподіляли сировину між робітникам для її обробітку у власних будинках, здебільшого з використанням простих машин, орендованих у «надомників-наймачів». Ці дві системи мобілізації робочої сили часто перепліталися, приміром, коли майстри були зайняті в одній стадії виробничого процесу, а також виступали сільськими посередниками в іншій. У такому випадку торговці та їхні агенти збирали готову продукцію і відправляли її на ринок.

Голландська й індійська конкуренція

Торгівля текстилем, здійснювана під егідою торгового багатства, незабаром зіткнулася з відчайдушною конкуренцією з боку двох сторін: голландців та ремісників Індії.

Конкуренція у текстильній торгівлі з боку голландців була досить вагомою. Їхні методи фарбування й обробітку тканини перевершували доступні англійцям технології. Щоб витримати конкуренцію з голландцями, англійці перейшли на виробництво дешевших виробів. Замість нефарбованих, необроблених, повністю вовняних «старих драпірувань» вони почали виготовляти «нові драпірування» – суміші вовни із шовком, полотном чи бавовною, а також легку камвольну тканину, в якій основа і піткання були з крученої вовни. Вони могли виробляти таку продукцію дешевше за голландців, спочатку через переміщення виробництва з міських зон до сільської місцевості, а пізніше – завдяки механізації текстильної промисловості. Голландці були неспроможними наслідувати цей приклад з причини переважання високої заробітної плати в промисловості й у сільському господарстві (де Вріс, 1975: 56) й через те, що їхня торгівля давала значно більші прибутки, аніж текстильна промисловість (див. Сміт, 1975: 62). Тоді як голландська робоча сила була дорогою, натомість англійська сільська робоча сила була дешевою.

Однак ця перевага у вартості не спрацьовувала в конкуруванні Англії з текстильною промисловістю Індії. Індія виготовляла текстиль і дешевший, і технічно якісніший за будь-який євро-

пейський. Індійська бавовна і набивний ситець (калікоуз), названий на честь міста Калькутта на Малабарському узбережжі, стали товаром підвищеного попиту Європи. І голландська, і британська Ост-Індські компанії почали занаряджати індійських ткачів на виготовлення ситцю на європейський смак й імпортувати його до Європи для нанесення на нього європейських орнаментів. Індійський шовк і миткаль також здобули популярність в Європі, й обидві компанії імпортували їх разом з індійською бавовною, передусім з Бенгалії. Втім за цих умов вітчизняна промисловість вдалася до політичних заходів для перекриття потоку індійського текстилю. Англійській Ост-Індській компанії було заборонено імпортувати ситець або ж декорувати його. Тим часом англійська промисловість почала виробляти копії, особливо помпезний фланелевий стиль, суміш полотна і бавовни, який було важко відрізнити від індійського оригіналу. Ця конкуренція, у свою чергу, зміцнила механізацію англійської промисловості, дозволивши їй завдати поразки азіатським конкурентам шляхом виробництва дешевої мануфактурної тканини. Водночас досягнення англійців у використанні машинного виробництва для «заміни імпорту» азійських виробів дозволило їм опинитися поза німецькою і французькою конкуренцією наприкінці XVIII ст.

Нові підприємці

З 1760 р. машини, використовувані в британському бавовняному виробництві, були все ще «майже такими ж простими, як в Індії» (Е. Бейнс, 1835, цит. за Ростов, 1975: 126). Система надомництва, в рамках якої бавовну пряли і ткали по домівках, «розвинулася як організаційна інновація без різкої зміни технології» (Кольман, 1973: 14). За два десятиліття швидкими темпами відбувалися технологічні й організаційні зміни. Хто спричинив їх? Це були не солідні лондонські торговці з Блеквел Холу – Лондонського ринку тканин, а радше провінційні торговці та їхні агенти чи посередники, втягнуті в комерційні мережі системи надомництва. Ці торговці і посередники почали розширювати своє контролювання над завершальними стадіями виробництва тканини, її відбілювання, фарбування і вибивання візерунків з метою одержання стандартизованої продукції, спроможної конкурувати із закордонними тканинами. Від контролю над кінцевими фазами виробництва вони перейшли до виготовлення поліпшеної пряжі, стаючи її безпосередніми виробниками або ж спонукаючи власників цехів упроваджувати нові верстати. Як уже відзначалося, ці дві ролі інколи перепліталися: власники цехів могли також виступати і сільськими посередниками надомних торговців. Крім того, за результатами дослідження Чепменом (1973) активів тисячі текстильних підприємців 1730–1750 рр., вони також часто займалися солодженням, пивоварінням і готельним бізнесом, роздрібною торгівлею і сільським господарством, скуповуванням нерухомого майна. Ці активи дозволяли їм накопичувати певні статки

і поліпшувати своє соціальне становище, запобігаючи спадам на текстильному ринку. Будинки, готелі і дворища готелів легко перетворювалися на цехи й орендовані приміщення ткачів або ж закладалися для одержання інвестиційних фондів. Розміри капіталу, необхідного для придбання перших верстатів і найму робочої сили, спочатку були невеликими (3–5 тис. фунтів стерлінгів), допоки поширення автоматичної мюль-машини Робертса не підвищило після 1830 р. цю суму в десять разів (Чепмен, 1972: 26, 30). Як буде видно далі, коли прядіння стало механізованим, виникла потреба у транформації і самого процесу ткання з метою збільшення виробництва пряжі. Започаткування капіталовкладень у машини, сировину і робочу силу створювало власну експлуатаційну логіку, що прагнула максимізувати додаткову вартість через «раціональне» застосування факторів виробництва. Так сам процес використання людей для праці за верстатами спричинив виникнення класу капіталістичного підприємця, котрий поєднав у своїй особі «капіталіста, фінансиста, менеджера, торговця і продавця» (Вільсон, 1957: 103). У соціальному відношенні це був клас «нових» чоловіків, набраних з нижчих прошарків провінційного середнього класу – «стану,– за висловленням одного із сучасників цього явища,– між панами і батраками або селянами» (цит. за Добб, 1947: 125). З цієї ж самої верстви й з цього ж середовища постали «інженери» і «ремісники», котрі розробляли, вдосконалювали і виготовляли нові механізми разом з водяними колесами, паровими двигунами і сільськогосподарським устаткуванням. Стартовий капітал у промисловості мав значною мірою локальний характер й був отриманий через зв'язки споріднення, шлюбу, приятелювання і місцевих знайомств; він «походив не з благодійних джерел» (Перкін, 1969: 80). Здійснення ділових операцій було спрощене за допомогою надання короткострокових кредитів, векселів. Вексель являв собою заяву, що надсилалася особі, котра не розрахувалася за товари і послуги. Боржник мав підписати вексель як акт визнання своєї заборгованості і повернути його постачальнику. Останній мусив підтвердити вексель і потім міг використовувати його для виконання власних фінансових зобов'язань. Для полегшення й прискорення цих операцій наприкінці XVIII ст. з'явилися посередники, відомі як вексельні дилери або біржові маклери. Вони зазвичай мали справу зі щойно заснованими місцевими банками, направляючи векселі з Лондона для застосування їх у промисловості.

Механізація

Основний капітал ішов на придбання машин, але ключовою проблемою у використанні машин для досягнення низьких і конкурентоспроможних цін вважалася відсутність синхронізації виробничих стадій прядіння і ткання. Прядіння за допомогою прядки було досить повільним процесом, тоді як ткання – порівняно швидким. Упровадження ручного «плаваючого човника» Кея у 1733 р. подвоїло продуктивність праці

ткача, збільшивши швидкість, з якою човник подавався до основи. Ботелнекс зайнявся вдосконаленням подачі пряжі до ткацьких верстатів. Відтак винахідники зосередилися на підвищенні ефективності процесу прядіння.

У 1770 р. Джеймс Харгрівс створив прядильну машину «Дженні», яка дозволила виробляти одночасно кілька ниток високоякісної пряжі. У 1769 р. Річард Аркрайт запатентував ватермашину (прядильний верстат з приводом від водяного колеса), що витягувала вільно перекручені волокна на роликах і намотувала їх на вертикальні веретена в ході однієї безперервної операції. У 1779 р. Кромптон запровадив свою мюль-машину, в якій поєдналися конструктивні елементи і водяної рамки, і «Дженні», до якої в 1790 р. був підведений паровий привід. Нові винаходи спричинили відчутне збільшення продуктивності виробництва. Якщо на індійській ручній прядці XVIII ст. для обробки 100 фунтів бавовни потребувалося понад 50 тис. годин праці, то на мюль-машині Кромптона цей процес був скорочений до 2 тис. годин, а парові мюлі 1795 р. виконували цю роботу вже за 300 годин. Це був рівень продуктивності роботи машини Аркрайта з використанням некваліфікованої і низькооплачуваної праці жінок і дітей. Вона тримала першість у продуктивності до появи автоматичних мюлів Робертса, які дали змогу з 1825 р. обробляти 100 фунтів бавовни за 135 годин (Чепмен, 1972: 20–21). Зростання продуктивності також супроводжувалося поліпшенням якості виготовленої пряжі. Це вимірювалося кількістю міток чи мотків волокон, зсуканих на фунт нитки. Цей показник підвищився з 16–20 мотків ручної пряжі до понад 300 мотків на мюлі Кромптона в кінці XVIII ст. Таким чином, кількість мюльних веретен зросла з 50 тис. у 1788 р. до 4,6 млн у 1811 р. (Чепмен, 1972: 21–22).

Механізація змінила й підготовчі етапи прядіння. Свіжа бавовна зі стосу має бути відібрана й очищена. Потім її слід потовкти для відкриття волокон, вичесати, щоб розплутати їх, і витягти в паралельному положенні. Оскільки ці операції почали виконуватися машинами, були розроблені бази для координування різних етапів безперебійного процесу прядіння. Запровадження парового двигуна Ватта (1764) в усі ці машини забезпечило перехід від ручного до автоматичного управління.

Нові машини також змінили і види праці, необхідної для приведення їх у дію. Як уже зазначалося, водяна машина Аркрайта могла управлятися жінками та дітьми і, отже, ефективно конкурувала з більш продуктивними машинами на межі двох століть, а в деяких віддалених областях і дещо пізніше. Нові машини, звичайно ж, збільшили кількість веретен, які могла обслуговувати одна людина. Із запровадженням автоматичного мюля Робертса в 1830-х рр. один прядильник з двома-трьома підсобниками міг управляти аж 1600 веретенами. Мюльне прядіння, таким чином, стало висококваліфікованим і добре оплачуваним заняттям, що незабаром привело до створення власної профспілки, для членів якої в тавернах були зарезервовані кращі місця з табличками «Лише для мюльних прядильників». Парадоксально, але тоді як прядіння зазнало механізації, ткацтво тривалий час залишалося технологічно відста-

лим. Механічний ткацький верстат з ножним приводом Картрайта був запатентований у 1785 р., але став поширюватися лише через 40–50 років, сягаючи кількістю від 12 150 одиниць у 1820 р. до 85 000 у 1833 р. Водночас зросла й кількість ткачів ручних верстатів з 75 тис. у 1795 р. до 250 тис. у 1833 р. (Чепмен, 1972: 60). Згодом ці показники зазнали деяких змін. По-перше, конкурування із силовим ткацьким верстатом призвело до зниження заробітків ткачів ручних верстатів, котрі швидко втрачали свою самостійність і ставали все більш збіднілими і пригноблюваними (Томпсон, 1966: розд. 9). Це зниження прибутковості ручного ткацтва, ймовірно, загальмувало й застосування силового ткацького верстата. По-друге, падіння заробітної плати і соціального статусу не обійшло і розкидані на великих обширах сільські домашні господарства, що ставали щоразу більше незахищеними через цю розпорошеність. Внаслідок цього машинна праця в бавовняній промисловості фактично не набула значного поширення до 1830-х рр. На початку 1830-х рр. виробники бавовни на ручних верстатах усе ще перевищували за чисельністю всіх дорослих робітників – чоловіків і жінок – на прядильних і ткацьких фабриках з виробництва бавовни, вовни і шовку. По-третє, цю нову робочу силу, що обслуговувала силові ткацькі верстати, становили жінки і підлітки. До 1838 р. лише 23 % текстильних фабричних робітників текстильної промисловості становили дорослі чоловіки (Хобсбом, 1969: 68).

Фабрики

Розпорошена організація праці поступилася розвитку нової форми виробничого підприємства – фабрики. Ідея концентрування великої кількості робітників, зайнятих у різних технічних операціях на одній ділянці і навіть в одному комплексі будівель, не була новою. Що в ній було нового, то це здійснення такої організації під єдиним технічним управлінням, відповідальним за синхронізовані виробничі процеси і за зміни у виробництві у відповідь на мінливості умов ринку. Цехи і будинки системи надомництва діяли «у частково нерухомому навколишньому середовищі, з досить статичною технологією, користуючись фактичною або юридичною монополією, а також маючи великі замовлення від некомерційних покупців, на кшталт королівських дворів чи армій» (Поллард, 1965: 7).

Поява фабрики стала наслідком обмежень надомницької системи (див. Ландес, 1969: 55–60; Поллард, 1965: 30–37; Шламбом, 1977: 274–276). Система, в якій торговець-підприємець постачав сировину невеликим домашнім підприємствам для її подальшого обробітку, зіткнулася з серйозними труднощами в здійсненні й розширенні масштабу та можливостей операцій. Це, ясна річ, перешкоджало подальшому нагромадженню капіталу. Існували обмеження в інтенсивності і тривалості праці там, де виробники працювали в розкиданих і неконтрольованих економічних одиницях. Така ситуація спостерігалася там, де праця на промисловому вироб-

ництві доповнювалася сільськогосподарським заняттям, коли робота на полі здобувала пріоритет над роботою за прядкою і ткацьким верстатом. Точно так само релігійна діяльність, родинні заходи і відпочинок впливали на інтенсивність праці і технологічних процесів. До того ж, торговець не був достатньо захищений від розкрадання і розбазарювання сировини розміщеними в різних місцях робітниками і не міг контролювати якість продукції – ці дві проблеми ставали дедалі гострішими у XVIII ст. Недостатня синхронізація послідовних етапів виробництва збільшувала транспортні витрати: коли прядіння було повільним, торговий координатор змушений був знаходити прядильників для завантаження ткацьких верстатів; коли темпи прядіння зросли завдяки інноваціям, торговці шукали ткачів для роботи на ручних верстатах. Існували затримки в обробці й постачанні, що уповільнювало темпи капіталообігу і залишало клієнтів незадоволеними. Таким чином, великомасштабна торгівля, яка постійно розвивалася, ввійшла у суперечність з обмеженнями виробничої системи, поділеної на численні дрібні цехові одиниці, «неконтрольовані і непідвладні» (Поллард, 1965: 31). Вирішенням цієї суперечності стало заснування капіталістичної фабрики.

Ця нова форма організації праці спричинила низку взаємопов'язаних змін. По-перше, вона об'єднала «під одним дахом» таку кількість виробничих стадій, яка була можливою і вигідною. Така концентрація зменшила витрати на нагляд і транспорт, притаманні надомницькій системі. Вона також підсилила контроль над робочою силою, дозволяючи організаторам виробництва «приборкувати непоступливі характери робітників, звиклих до нерегулярних нападів ретельності», як писав у 1835 р. Ендрю Ер, апологет фабричної системи (1967: 16). По-друге, відбувся поділ праці «на основні складові», заміняючи «поділ градацій праці серед ремісників» (Ер, 1967: 20). По-третє, ці різні фази виробництва були розподілені за необхідними для їх виконання підготовкою та навичками і винагороджувалися диференційовано. Це сприяло ефективнішій синхронізації роботи при підсиленні контролю над працею через поділ робочої сили на спеціалізовані бригади. По-четверте, синхронізація виробничих завдань надавала робочому процесові безперервності, максимізуючи одержання додаткової вартості. Звичайно, безперервність праці стала головним імперативом фабричної діяльності, оскільки збільшення обсягів капіталу почали фіксуватися на машинах. Торговець, котрий управляв надомницькою системою, міг просто зупинити виробництво в разі зниження попиту. Однак за капіталістичних виробничих відносин простоювання устаткування просто пожирало капітал. До того ж, якщо машини вводилися в експлуатацію не новими, то вони могли не відшкодувати свою вартість до того, як застаріють. Підприємець перетворювався на «заручника своїх інвестицій» (Ландес, 1969: 43).

Утім перші британські текстильні фабрики зіткнулися із загальним небажанням потенційного робітничого класу найматися на працю. Насамперед він протистояв нещадній праці та суворій дисципліні на фабриках, таких відмінних від товариських ста-

росвітських звичаїв автономної роботи. Багато ранніх фабрик моделювалися на виправно-трудових таборах і в'язницях і, зазвичай, комплектувалися випадковими підмайстрами з бідноти. Ототожнення фабрики з примусовими виправними роботами також означало, що колишні ремісники чи робітники сільської промисловості відчували втрату свого соціального статусу в переході з відносної самостійності надомного виробника до рабства індустріального робітника. І справді, «допоки існувала якась свобода вибору між домівкою і фабрикою, робітник надавав перевагу домівці» (Поллард, 1965: 162). Зростання вільного фабричного пролетаріату було повільним, йому чинився опір. Несприйняття фабричної системи ледь не спричинило, без перебільшень, громадянську війну в Британії між дворянством і простолюдом у першій половині XIX ст. Спалах цього конфлікту почав згасати лише в другій половині століття, коли стабілізація фабричної праці відбувалася разом із зростанням диференціювання у статусі і винагороді різних посад, а фабрична дисципліна була зміцнена поширенням ідеалу працьовитості і покірності серед нового робітничого класу (Поллард, 1965: 186 197; Фостер, 1974).

Розвиток бавовняних фабрик забезпечував зростання великих текстильних центрів Англії. До цього там існували великі урбаністичні скупчення, але із збільшенням числа фабричних міст Англії відбулася неперевершена за масштабами і темпами якісна зміна. Велике місто Лондон з півмільйонним населенням у 1660 р. тоді ще було не промисловим містом, а «столичним центром торгівлі та розподілу кваліфікованих майстрів по металу і друкарської справи; одягу, меблів та моди; всіх видів роботи, пов'язаної із судноплавством і ринком» (Вільямс, 1973: 147). На противагу цьому, нові промислові міста, що взяли курс на індустріальну революцію, «зосередилися на своїх специфічних місцях роботи» (Вільямс, 1973: 154). Найістотнішим представником і символом таких міст став Манчестер. У 1773 р. він мав лише 24 тис. мешканців; а в 1851 р., коли більшість населення Британських островів уже проживала в містах, його населення зросло більше, аніж у десять разів, і становило 250 тис. осіб. Із них до середини століття кожні два з трьох жителів були робітниками; у прилеглих індустріальних містах-супутниках навколо Манчестера це число сягало дев'ять з десяти. На той час також понад дві третини його населення віком понад двадцять років походило з інших місць. З них близько 130 тис. чоловік прибуло з навколишніх графств і близько 40 тис.– з Ірландії. Для декого нове місто було «величним як Ніагара» (Карлейль), для інших – «новим Гадесом» (Токевіль), «входом до справжнього пекла» (Нейпір). Для Фрідріха Енгельса воно уявлялося однією з колисок англійського пролетаріату. Люди, звільнені розпадом способу виробництва, що колись міцно тримав їх, йшли туди «за власною свободою вибору» (1971: 135) продавати свою трудову силу. Однак відтепер вони підпорядковувалися нагальним потребам капіталістичного способу, що спонукав продавати робочу силу на ринку праці лише для перетворення свого товару у безпосередні засоби, за допомогою яких капіталіст зможе потім придбати його. Таким

чином, індустріальні міста стали ареною великих ринків праці, де різні групи і категорії – ручні і машинні прядильники, ткачі ручних верстатів й оператори силових ткацьких верстатів, чоловіки, жінки та діти, колишні ремісники і нові іммігранти – конкурували за отримання роботи. Ці ринки робочої сили породжували, у свою чергу, тривалі суперечності: суперечності між ремісниками, яких ось-ось мали замінити машини, і операторами машин; суперечності між керівниками виробництва і самими виробниками; суперечності між чоловіками, праця яких оцінювалася вище, і жінками та дітьми, що отримували значно нижчу заробітну плату; суперечності між тими, хто мав роботу, і безробітними, особливо в час періодичних спадів 1826 р. і 1840-х рр.; і суперечності між англійськими робітниками та ірландськими іммігрантами.

Конфлікт між англійськими й ірландськими робітниками особливо загострився з розвитком індустріалізації. Імміграція ірландців до англійських міст значно зросла після 1800 р. В 1830-х рр. ірландців можна було зустріти задіяними в «усіх найнепрестижніших видах ручної праці» (Звіт про стан ірландських бідняків у Великобританії, цит. за Томпсоном, 1966: 435). У 1870 р. Маркс писав:

> Кожен промисловий і торговельний центр Англії тепер мав робітничий клас, розділений на два ворожих табори: англійських та ірландських пролетарів. Звичайний англійський робітник ненавидить ірландця як конкурента, котрий стає причиною зниження рівня його життя. У відношенні до ірландського робітника він почувається членом правлячої нації і, таким чином, перетворює себе в знаряддя аристократів та капіталістів його країни проти Ірландії й, отже, зміцнює їхнє панування над собою. Він має релігійні, соціальні та національні упередження стосовно ірландського робітника. Його ставлення до нього є майже таким самим, як ставлення «бідних білих» до «чорномазих» у колишніх рабовласницьких штатах США. Ірландець платить йому тією ж монетою. Він беззастережно вбачає в англійському робітникові спільника і тупе знаряддя англійського домінування в Ірландії... Цей антагонізм є таїною безсилля англійського робітничого класу, попри його згуртованість [1972: 293–294].

Конфлікти між англійцями й ірландцями виникали час від часу в першій половині XIX ст., але значно загострилися під кінець століття. Ця ескалація напруженості була пов'язана із зміною політики робітничого класу від загального спротиву встановленню чартизму в першій половині XIX ст. до прийняття капіталістичного панування в другій половині століття. Профспілковий рух, що почав розгортатися, організовував робітників, але він також утвердив градації навичок і вмінь, зміцнив професійні ієрархії, включно з домінуванням чоловіків-робітників над жінками-робітницями, і прагнув досягти стабілізації зайнятості й умов праці шляхом введення освітніх і моральних норм вищого класу (див. Фостер, 1974). Водночас конфлікти між англійськими й ірландськими робітниками підсилилися завдяки антикатолицькій пропаганді англіканської церкви, що не визнавала політичних вимог ірландських католиків (див. Хетчер, 1975: 269).

Експорт бавовни

Виробництво бавовняного текстилю стало «провідною» промисловістю індустріальної революції під егідою капіталізму у Великобританії. Після наполеонівських воєн, на думку Еріка Хобсбома,

> близько половини обсягів британського експорту становила бавовняна продукція, а в час його піку (середина 1830-х рр.) сира бавовна становила 20 % всього імпорту. Фактично британський платіжний баланс залежав від цього окремого виду промисловості так само, як і від британського судноперевезення та зовнішньої торгівлі. Також її внесок у нагромадження капіталу був безперечно більшим за внесок інших галузей промисловості [1969: 51].

Тож куди йшла вся та бавовна? Латинська Америка, на думку британців, була одним із найбільших вільних ринків збуту. До 1840 р. він поглинав 35 % англійського текстильного експорту (Хобсбом, 1969: 147). Це супроводжувалося поширенням англійських комерційних фірм у Латинській Америці. У другій декаді століття понад 150 таких торговельних домів уже діяло в Латинській Америці, більшість з них – у Бразилії й Аргентині. Однак ринок, доступний латиноамериканським імпортерам, опинився під загрозою, коли місцеве виробництво виявилося спроможним конкурувати з британськими виробами попри стійке падіння цін на імпорт. Щоб зберегти латиноамериканський ринок, британський уряд застосовував суспільні фонди для відкриття кредитних ліній латиноамериканським урядам із британськими фірмами, що працювали в Латинській Америці, але це запобігло зниженню продажів лише в Бразилії й Аргентині. Для компенсування втрат у Латинській Америці британські текстильні експортери збільшили торгівлю своєю продукцією в Азії. Індія і Китай, маючи лише 6% бавовняного експорту в добу після наполеонівських воєн, збільшили цей показник до 22 % у 1840 р., 31 % – у 1850 р. і понад 50 % – після 1873 р. Відтоді Індія стала головною учасницею цієї азіатської торгівлі (Хобсбом, 1969: 147).

Області постачання: Бавовняний Південь

На відміну від вовни – першої козирної карти Англії у вступі в міжнародну торгівлю,– яка була внутрішнім продуктом, бавовна мала імпортуватися. У 1787 р. більше половини цього імпорту сирої бавовни надходило з європейських володінь у Вест-Індії. Смірна і Туреччина постачали ще одну чверть. Однак до 1807 р. понад 60% усіх товарів, що відвантажувалися в Лондоні, Ліверпулі та Глазго, надходило з колишньої

Текстильне виробництво в індустріальній революції: промислові центри і зони постачання

колонії Англії – Сполучених Штатів (Норт, 1961: 41), які залишалися головним джерелом англійської бавовни і надалі. Бавовна, у свою чергу, стала «найвагомішою причиною експансії» в американській економіці після 1815 р. (Норт, 1961: 68). У період між 1815 і 1860 рр. вона становила понад половину загального обсягу внутрішнього експорту.

Як прядіння і ткацтво в Англії були модернізовані технологічним поєднанням парового двигуна з прядкою «Дженні» і силових ткацьких верстатів, так і бавовняне виробництво на американському Півдні було механізоване, у даному випадку, бавовноочисною машиною Елі Уїтні. Початково британці мали попит на бавовну з Сі Айленда, яку завезли на узбережжя Джорджії-Кароліни з Багамів у 1786 р. У цієї бавовни волокна легко відділялися від насіння при прокатці через ролики, але в зв'язку з кліматичними умовами виробництво було непродуктивним. Більшість американської експортованої бавовни становила другосортна бавовна з «Середнього Нагір'я». Машина Уїтні, що спростила видалення насіння з липких волокон, незабаром дозволила очищувати п'ятдесят фунтів нагірної бавовни за час, який до цього потребувався для очищення лише одного фунта.

Підприємства, задіяні у вирощуванні бавовни, базувалися на використанні праці рабів і були високоорганізованими трудомісткими виробничими одиницями. З переміщенням плантацій на захід відбувся перехід від вирощування тютюну і зерна до виробництва бавовни. Це потребувало розширення виробничих площ, а отже, і збільшення кількості рабів. Небагато рабовласників могли забезпечити такий розвиток. Найбільш спеціалізоване бавовняне вироб-

ництво стало розгортатися в землеволодіннях з 30 чи більше рабами. У десятиліття до війни між Союзом і Конфедерацією мінімальне число рабів на високопродуктивній плантації сягало близько 50 осіб у чорноземній смузі Алабами і Техасу і понад 200 осіб – у наносних землях заплав Міссісіпі. Висока інтенсивність праці досягалася шляхом призначення трудовим бригадам послідовних спеціальних завдань у межах землеробського циклу і в ритмі промислового виробництва. Остаточне забезпечення дисципліни, необхідної для такої діяльності, звичайно ж, покладалося на наглядачів. Сила була вирішальним фактором системи, оскільки, як зазначали Фоджель та Інджермен (1974: 238), «згідно з фактами застосування примусу це дозволяло одержувати працю рабів щонайменше за половину тієї ціни, яку слід було б сплачувати за відсутності цієї сили».

Вирощування бавовни із застосуванням рабської праці було вигідною справою. В середньому рабовласники заробляли близько 10 % на ринковій ціні своїх рабів, що прирівнюється до прибутків найуспішніших текстильних фірм Нової Англії в середині XIX ст. (Фоджель та Інджермен, 1974: 70). Водночас слід зауважити, що існувало чимало білих родин, які взагалі не мали рабів, і що навіть половина рабовласників володіли не більше п'ятьма рабами одночасно (Брачей, 1967: 165).

Вирощування бавовни не було причиною рабства в Сполучених Штатах, але воно стало важливим фактором існування рабства аж до XIX ст. В основі цього лежав стійкий попит, переважно англійців, на бавовну. Із загальних обсягів продукції в 3000 тюків бавовни в 1790 р. американське бавовняне виробництво зросло до 178 тис. тюків у 1810 р., до 732 тис.– у 1830 р. і до 4500 тис.– у 1860 р. (Фоджель та Інджермен, 1974: 44). Це зростання виробництва супроводжувалося розширенням площ вирощування бавовни, оскільки бавовняне виробництво перемістилося на захід з Атлантичного узбережжя до крайнього Півдня уздовж кліматичного пояса, в якому було щонайменше 200 днів без морозів і необхідна для бавовняної культури кількість опадів. Поширенню вирощування бавовни сприяв розвиток транспортування за рахунок пароплавів і залізниць, які з'єднали найвіддаленіші регіони з головними портами. Це розширення спричинило масове переселення. З 1790 по 1860 рр. було переміщено 835 тис. рабів, переважно з Меріленду, Вірджинії і Каролін до Алабами, Міссісіпі, Луїзіани і Техасу. Понад дві третини цих рабів було переселено в 1830–1860 рр. найбільшою хвилею примусової міграції за всі часи.

Спільноти рабів у Північній Америці значною мірою були самовідтворювальними, на відміну від рабів Вест-Індії. Уже 1680 р. негри, народжені в колоніях Сполучених Штатів, становили більшість невільницького населення. До завершення Американської війни за незалежність народжені тут раби перевищували чисельність рабів, народжених в Африці, у співвідношенні чотири до одного. До 1860 р. майже всі раби, за винятком одного відсотка, народилися тут, багато хто з них був третьою чи четвертою генерацією місцевих невільників.

Ця ситуація помітно відрізнялася від стану речей у Вест-Індії та Бразилії, де населення рабів мало поповнюватися за рахунок невпинного імпорту. «З усіх рабських суспільств Нового Світу,– вважає Юджин Ґеновіз (1972: 5),– лише старий Південь мав рабську силу, яка відтворювала саму себе». Причини цього не зовсім зрозумілі. Теза про те, що раби систематично розводилися на продаж, є сумнівною згідно з вивченням плантаційних реєстрів (див. Фоджель та Інджермен, 1974: 78–86). Побутувала версія, що жовта лихоманка винищила рабів у тропічній Вест-Індії, але не на території більш сприятливого для здоров'я континенту. Втім ця гіпотеза була б переконливою лише за умови порівняння загального епідеміологічного навколишнього середовища цих двох областей. Гатмен (1976: 341–343) визначив наступні після 1720 р. десятиліття як критичні у континентальному переході від подібного до західноіндійської картини смертності рабів до самовідтворення і зробив припущення, що формування сімей і поява родових мереж серед північноамериканських рабів відіграли вирішальну роль у забезпеченні подальшого поступу.

Якими б не були причини безперервного відтворення рабів у Сполучених Штатах, очевидно, що це населення могло набути власного досвіду, способів виживання і передавати його наступним поколінням. Нещодавні дослідження (див., зокрема, Гатмен, 1976) показали, як мережі споріднення і псевдоспоріднення функціонували в середовищі рабів і як вони використовувалися для передачі і вдосконалення знань та вірувань, заснованих на досвіді рабів, а не на вимогах їхніх власників.

Існування таких мереж, що пов'язували покоління родини і квазісімейств у просторі та часі, ставить під сумнів образ раба як істоти, цілком соціалізованої у патріархальній ідеології його власника. Раби вчилися ладити зі своїми господарями, але не існує жодних доказів того, що вони пасивно сприймали панування своїх власників як духовне покарання. Фоджель та Інджермен вважали малоймовірним, що сила могла коли-небудь «оптимально» застосовуватися у такій системі праці для одержання найбільшого обсягу продукції з найменшими витратами (1974: 232). Що становило основу суперечностей між власниками і рабами, то це не обережне калібрування «поводження» для одержання «оптимального підпорядкування», а складні і нестабільні стосунки між двома класами, поєднаними командою і працею, але розмежованими класовою організацією й інтересами. Гатмен, по суті, навів на думку, що «існування родинних і квазісімейних мереж серед спільнот рабів на всьому Півдні в 1840-х і 1850-х рр. є важливою причиною того, що система рабства залишалася жорстокою і примусовою» (1976: 325). Втім за цих обмежень щоденні стосунки повинні були постійно переглядатися. Як висловився Джордж Роувік (1972: 62), «стосунки були дуже проблематичними і вимагали постійного випрацювання етикету для сприяння гуманізації соціальних відносин, що були ієрархічними і базувалися лише на владі».

Таким чином, на Південній плантації існував подвійний стандарт відносин: ієрархічні відносини Великого Дому і його

рабів і горизонтальні зв'язки чорношкірого співтовариства, що простиралися поза плантацією. Кожна плантація мала наглядача, зазвичай білошкірого; погоничів, переважно чорношкірих; велику кількість майстровитих рабських ремісників і польових робітників. Існувала й домашня прислуга з невільників, хоча відмінності між нею і польовими працівниками становила швидше стадію у життєвому циклі, а не абсолютний бар'єр – прислугу набирали з числа молодих і старих, тоді як польовиків вербували з числа працездатного населення молодого і середнього віку. Були також вільні негри, кількість яких у 1860 р. сягала близько півмільйона осіб, зосереджених переважно в Меріленді, Вірджинії, Каролінах і Луїзіані. Ці люди іноді працювали як ремісники і чорнороби, особливо в Луїзіані, хоча в інших місцях ставлення до них з боку власників плантацій було неоднозначним. У містах, навпаки, рабів часто орендували для роботи в іншому місці.

Маклери

Раби, погоничі, наглядачі і власники плантацій були лише ланками в ланцюзі, що також охоплював посередників, які переправляли бавовняний урожай до місця призначення, і торговців, котрі прискорювали його шлях. Бавовну вивозили з південних штатів в обмін на кредити і товари, придбані за ці кредити. Основним агентом, який керував цим подвійним потоком за комісійні з продажу, був комісіонер. Комісіонери розміщувалися в прибережних портах, типу Саванна і Чарльстон, і у внутрішніх містах, типу Файєтвіль, Колумбія, Августа, Мейкон, Атланта, Монтгомері/Нешвіль, Мемфіс і Шрівпорт. Ці внутрішні комісіонери мали справу безпосередньо з великими плантаторами, контактуючи з дрібними плантаторами через власників складів у внутрішніх районах, котрі надавали кредит у формі авансів і отримували бавовну. Банки надалі сприяли проведенню ділових операцій, дисконтуючи векселя плантаторів, яких підтримували їхні комісіонери. Бавовна відправлялася, тільки-но надходив кредит. Власники складів чи плантатори переправляли бавовну внутрішнім комісіонерам, котрі домовлялися з прибережними комісіонерами щодо її транспортування в Європу. До кінця наполеонівських воєн (1815) більшість бавовни завантажувалася у Саванні та Чарльстоні для відправки у Ліверпуль. Після цього Балтимор і особливо Нью-Йорк стали головними портами трансатлантичних вантажоперевезень.

Нью-Йорк установив своє лідерство у бавовняній торгівлі Півдня з цілої низки причин. У 1816 р. група підприємців, переважно квакерів, пов'язаних шлюбними узами, заснували *Блек Бол Лайн* («Лінію Чорної Кулі»), яка почала надавати постійні морські послуги доставки вантажів до Європи і вздовж американського узбережжя. Вона почала перевозити бавовну з південних портів і з Нью-Йорка до Ліверпуля, повертаючись з Європи з англійськими фабричними товарами та європейцями-іммігрантами. Потім європейські та північні товари переправлялися на Південь (Альбіон,

1939). Стратегічна роль Нью-Йорка в цьому торговельному трикутнику зросла тоді, коли західне зерно, м'ясо і деревина почали рухатися у східному напрямку через щойно споруджений канал Ері, а із сходу на захід ішли фабричні товари місцевого й іноземного виробництва. Інший чинник набуття Нью-Йорком свого визначного становища полягав у запровадженні там правил, що забороняли вилучення товарів для продажу в разі падіння цін. Отже, місто щораз більше і більше вабило покупців пошуками вигідних угод. У свою чергу, ці багатосторонні ділові операції полегшувалися розвитком прибуткових банківських закладів. Відтак значна кількість бавовняних комісіонерів, що діяли на Півдні, були або нью-йоркцями, або агентами нью-йоркських фірм. Значна частина кредитів, що надавалися плантаторам Півдня, надходила з Нью-Йорка, перевищуючи за обсягами ті кредити, які могли надати комерційні структури Півдня (Фоунер, 1941: 12).

Більшість фабричних товарів, що потрапляли на Південь, були домашнього чи закордонного виробництва і постачалися з Північного Сходу. Після закінчення наполеонівських воєн Північний Схід почав використовувати бавовну Півдня у власній текстильній промисловості. Кількість веретенів у цьому регіоні зросла втричі з 1815 по 1831 рр. і знову потроїлася в 1831–1860 рр. (Норт, 1961: 160). Саме експансивний Захід постачав найбільшу кількість продовольства на Південь, особливо після 1816 р., коли на річці Міссісіпі було запроваджено судноплавство.

Західне продовольство у дедалі більших обсягах ішло на північний схід з часу відкриття каналів в Огайо, Ері та Пенсільванії в 1820-х і 1830-х рр. З будівництвом східно-західних залізниць у 1850-х рр., значною мірою на британські кошти, Чикаго перетворювався на зерноелеватор і «свинячого м'ясника» Сполучених Штатів. Відтак різні регіони США ставали дедалі більш спеціалізованими і доповнюючими у своїй спеціалізації; однак у цій мережі взаємозалежностей Південь був явно в програші. Тільки-но прибуток нагромаджувався у руках плантаторів, він відразу ж вичерпувався оплатою харчових продуктів для слабозабезпечених володінь та імпортуванням фабричних товарів: одягу і металевих виробів для рабів та предметів розкоші для їхніх власників.

Переміщення індіанців

Розширення на захід, здавалося, здійснило «американську мрію». В північноамериканській дикій місцевості виявилася вільна для заселення земля, й аграрні демократи, на кшталт Джефферсона, мріяли про створення нації міцних йоменів (селян), незалежних ні від кого завдяки володінню землею. Однак цілком зрозуміло, що це не була «земля без людей для людей без землі». Земельні угіддя були зайняті і використовувалися племенами корінних американців; і для виникнення йоменів спочатку слід було позбутися цих тубільців. Для нових

поселенців земля була ціннішою за зернові культури і домашню худобу, які вона могла їм дати. Земля була «для нації найбажанішою після споживчих товарів у першій половині століття часів встановлення республіки» (Рьорбаф, 1968: xii), її «головна інвестиційна можливість» (Роджин, 1975: 81).

Головними політичними одиницями індіанців на Південному Сході були чіроки – на території теперішніх штатів Алабама, Джорджія, Північна Кароліна і Теннессі; кріки – в Алабамі і Джорджії та чокто – в Міссісіпі. Менш численні чікасави населяли Північний Міссісіпі, а семіноли – південну Флориду. Всі ці групи були садівниками (переважно жінки), а також мисливцями, котрі міцно заккорінилися на своїй землі і мисливських угіддях і не бажали поступатися ними чужинцям. Основною адміністративною одиницею індіанських спільнот було село, населення якого коливалося в межах 350–600 осіб серед чіроків, 100–1000 осіб – серед кріків. Ці села були автономними, і кожне з них доповнювалося матрілінійними кланами, радою старійшин з материнської лінії і вождем села, зазвичай з особливої лінії. Оскільки клани були немісцевими і розділяли села, існував механізм можливого союзництва; і на початку XVIII ст. чірокські та крікські села почали об'єднуватися у конфедерацію. Під тиском європейців, здійснюваним за допомогою індіанських союзників – французів, англійців чи іспанців, ці конфедерації ставали централізованішими. Такій централізації особливо сприяла потреба в захисті від експансіоністської колонії Каролін, яка здійснювала далекі набіги за рабами. У той же час відносини з європейцями привели до прийняття багатьох європейських форм, включно з вирощуванням зернових культур і розведенням домашньої худоби, а також використання вогнепальної зброї. Деякі впливові вожді ставали власниками бавовняних плантацій, що часто оброблялися африканськими рабами, придбаними у європейців. Тубільна еліта розвинулася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Її представники одружувалися з європейцями і часто наверталися у християнство. У випадку черокезів еліта також стала грамотною; черокське письмо виникло на початку XIX ст. завдяки Секвойя, котрий розробив алфавіт, не знаючи англійської грамоти (Крьобер, 1948: 369).

Ці племена, а особливо кріки і чокто, перебували на шляху до розширення кордонів і перешкоджали досягненню головного інтересу – здобуття землі для вирощування бавовни. Війна з кріками в 1813–1814 рр. створила перший пролом, крізь який білошкірі плантатори дісталися Алабами на хвилі зростання цін на бавовну після війни Англії зі Сполученими Штатами 1812 року. Війна, яку Ендрю Джексон вів у 1817–1818 рр. проти семінолів, племен кріків, які просочилися на півострів Флориду, не лише приєднала Флориду до Сполучених Штатів, але також ліквідувала прихисток серед корінних американців для багатьох біглих чорношкірих рабів.

На 1817 р. ідея переселення всіх індіанців в область на захід від Міссісіпі – ідея, схвалена Джефферсоном, почала втілюватися у життя. За сприяння Джексона індіанці дістали альтернативу отримання землі індивідуальними частинами або ж масово.

Переселенська кампанія супроводжувалася хвилями вторгнень в індіанські землі за таємної підтримки уряду. З часом були захоплені індіанські території, ресурси і меліоративні системи – гра скінчилася. Індіанських мисливців змушували полювати у чітко визначених зонах. Шляхом підкупу індіанців і шахрайства отримувалися земельні права. Державні закони були покликані виснажити індіанців, котрі ще проживали на своїх теренах. У середовище корінного населення засилалися урядові агенти для пропагування акції переселення, тоді як індіанських вождів підкуповували подарунками і наданням рент з метою заручення їхньою підтримкою цієї політики. Місіонерам та іншим білошкірим, які проживали серед індіанців і чинили спротив переселенню, було наказано виїхати звідти.

Саме переселення було законодавчо затверджене у 1830 р. До місцевості, звідки індіанські групи добровільно не вибиралися, надсилали військо для силового виконання наказу про переселення. В 1820–1840 рр. три чверті індіанців із загальної кількості в 125 тис. осіб, котрі проживали на схід від Міссісіпі, потрапили під урядову програму переселення; за той час від однієї чверті до однієї третини всіх південних індіанців загинуло. До 1844 р. менше 30 тис. індіанців залишилося на сході Сполучених Штатів, більшість із них зосередилася навколо Верхнього озера. Увесь процес примусового переміщення супроводжувався славослів'ям на честь перемоги цивілізації над дикунством. Успіх операції справдив надію Джексона на те, що індіанська земля може бути швидко виставлена «на ринок» (цит. за Роджин, 1975: 174).

Області постачання: Єгипет

Англійська текстильна промисловість імпортувала бавовну не лише з американського Півдня, а й зі східного Середземномор'я. Левант віддавна вирощував бавовну на продаж до Європи, і в XIX ст. Єгипет став важливим виробником бавовняного волокна для європейського ринку. Цей єгипетський розвиток мав подвійну мету. Єгипет був однією з перших областей Оттоманської держави, яка встановила торговельні відносини із Заходом і, таким чином, стала першою неєвропейською країною, що намагалася «наздогнати» індустріалізацію і комерціалізацію Європи.

Це подвійне спрямування потребувало передусім корінної зміни існуючих політико-економічних відносин. У XVIII ст. влада в Єгипті належала *мамлюкам,* турецько-черкеській еліті військових поручителів і збирачів данини, що викупили в оттоманської наддержави права на справляння данини з селян-землеробів. Єгипет вів з Європою жваву транзитну торгівлю еменською кавою, яка різко знизилася наприкінці століття. Це зниження призвело до пропорційного збільшення розмірів данини на багатостраждальне

селянство. Суперечки військових збирачів данини за владу і ресурси подвоїли тягар оброку. Однак селянські поселення зуміли відстояти свою автономну юрисдикцію на комунальні володіння і передачу землі, і їх залишали в спокої вирощувати зернові культури на власний розсуд, допоки сільські старости відправляли мамлюкам відповідну данину.

Цей розподіл політичних і економічних сил був цілком змінений у 1803 р. з приходом до влади Мехмета Алі, племінника оттоманського віце-губернатора з Албанії. Він збагатився на батьківщині торгівлею тютюном і відігравав важливу роль у командуванні контингентом албанських військ під час вигнання французів з Єгипту. Мехмет Алі не лише здобув автономію від Оттоманської держави, а й перехопив владу у мамлюків, позбавивши багатьох з них життя. Хоча він сприймав Єгипет більше як приватне родинне володіння, аніж відповідальність перед суспільством, усе ж визнавав необхідність політико-економічних перетворень для набуття конкурентоспроможності з чужоземцями. Відповідно в 1820-х рр. він запровадив програму скорочення виробництва зерна для внутрішнього використання і збільшення вирощування однієї зернокультури, що могла експортуватися,– довговолокнистої бавовни. Він також здійснив спробу створити промисловість, зосібна, для підвищення своєї боєздатності, і створив армію із сільських призовників для заміни ненадійного албанського контингенту. Ці ініціативи були підтримані першими «технократами» Європи – французькими утопічними соціалістами сен-сімоніанцями. В рамках такої допомоги в 1869 р. було збудовано Суецький канал під керівництвом сен-сімоніанця де Лессепса. Селян у великій кількості залучали до іригаційних робіт і спорудження каналів з метою створення гідравлічної інфраструктури, необхідної для вирощування бавовни.

За Мехмета Алі та його спадкоємців автономія селян у вирощуванні продовольчих зернових культур різко зменшилася на користь примусових бавовняних постачань і важкої підневільної праці, і селянські землі переходили до великих землевласників, котрі розширювали бавовняне виробництво. До таких феодалів, звичайно ж, належала і сама королівська родина. У 1818–1844 рр. землеволодіння селян скоротилися з 85–90 до 56 % загальної площі. Іноземні позички, надані орієнтованому на розвиток режимові, призвели до подальшого збільшення розмірів данини державі, що спричинило, у свою чергу, ще більше зосередження на бавовняному виробництві робітниками великих угідь, а також скіпщиками і дрібними власниками, котрі прагнули виконувати податкові платежі. У процесі цього селищні старости набували владу як посередники між селянством і державою і як лихварі. Відтак їхні володіння також примножувалися. Наростання внутрішнього невдоволення і бунтарства разом з дедалі більшою неспроможністю держави гасити іноземні борги, врешті-решт, викликало іноземне втручання для придушення антиіноземного військового повстання. У 1882 р. британці зайняли Єгипет. Вони зміцнили механізм вирощування бавовни на великих угіддях, заклавши основу проблем, що почали терзати Єгипет у XX ст.

Індійська текстильна промисловість

В азійських провінціях Британської імперії індустріальне виробництво текстилю почало розвиватися у другій половині XIX ст. Цей розвиток не був результатом високо розвинених текстильних ремесел індусів раннього періоду європейської експансії в Азії. Кустарні промисли настільки занепали внаслідок англійського імпортування в Індію фабричної тканини і пряжі, що в 1840 р. керівник провідної англійської торговельної фірми в Індії говорив про *банданнас* (декоровані вручну кольорові носові хустинки з шовку) як про «останнє згасаюче виробництво Індії» (цит. за Торнер і Торнер, 1962: 71). Окрім того, індійська сира бавовна не дуже котирувалася на англійському ринку, на неї був попит хіба що тоді, коли припинялися американські поставки бавовни. Індійський сорт бавовни був коротковолокнистий, її було важче очищувати і обробляти, що потребувало додаткових затрат праці порівняно з довговолокнистою американською бавовною. Втім, індійська сира бавовна становила один з основних товарів англійського експорту до Китаю. Таким чином, земельні площі під бавовну розширювалися в Індії, допоки не сягнули понад 8 мільйонів акрів у 1850 р. Близько половини цієї площі знаходилося в Західній Індії, у межах досяжності зростаючого міста Бомбей (Гуха, 1972, 1973). Бомбейські агентства і торговці, працюючи через посередників, авансували гроші землевласникам у провінціях і концентрували продукцію для місцевого використання чи на експорт. Потреба в транспортуванні великої кількості бавовни спричинила «революцію волових возів» (Гуха, 1972: 21), коли запряженим парою волів возом транспортували вантажі вагою в шість разів більшою, аніж возом з одним волом.

Розширення індійської мережі залізниць також посприяло збільшенню площ вирощування бавовни до 17 млн акрів в останній декаді XIX ст. (Гуха, 1973).

Початковий розвиток індійської текстильної машинної промисловості, подібно до розширення бавовняних площ на субконтиненті, слід розглядати у зв'язку з роллю Індії як основної англійської бази торгівлі з Китаєм. Бавовняна пряжа і мануфактурні товари займали лише друге місце після опіуму в асортименті експорту до Китаю, і вони стали найважливішими після занепаду торгівлі опіумом (Латхем, 1978: 88–90). Участь індійських торговців в опіумній і бавовняній галузях заклали підвалини індійських статків, що інвестувалися в розвиток текстильної промисловості, єдиної промисловості в Індії, яка «завдячувала своєму зародженню і розвитку ініціативам внутрішнього капіталу і внутрішнього підприємництва» (Сейні, 1971: 98). Цей автономний розвиток став можливим лише тому, що Індія діяла як ретрансляційна станція у викачуванні надлишків з Китаю. Ця промисловість розширювалася,

допоки не зіткнулася з японською конкуренцією за китайський ринок наприкінці XIX ст. Навіть тоді індійська текстильна промисловість продовжувала постачати значну частину пряжі, що використовувалася японськими фабриками.

Бомбей

Центром цієї нової текстильної промисловості був Бомбей. Початково невелике поселення на одному із семи островів, назване на честь богині-покровительниці місцевих рибалок, воно відійшло до Британської Корони в 1665 р. Для заохочення нових поселенців до міста англійський губернатор застосував індійську схему договірних контрактів між правителем і обслуговуючими кастами. Хоча його важливість як торговельного порту була спочатку затьмарена Суратом і Броучем – кінцевими пунктами торгівлі з Левантом,– Бомбей незабаром набув комерційного значення від часу поселення в ньому торговців з Діу і Сурата та із зростанням парської колонії. Останню становили зороастрійські ремісники, торговці і суднобудівники, вихідці з Ірану, котрі незабаром збільшили свою частку у прибутковій торгівлі зі Сходом. Населення Бомбея зросло з початкових 10 тис. жителів до 160–180 тис. у другій декаді XIX ст. (Морріс, 1965; Роуві, 1973).

До 1800 р. Бомбей став головним портом Західної Індії, експортуючи опіум і сиру бавовну до Китаю та імпортуючи цукор і металеві вироби. До середини століття він перетворився на головний пункт розповсюдження британської продукції в Азії і головний склад перевантаження сирої коротковолокнистої бавовни до Європи. Будівництво залізниці в другій половині століття збільшило роль Бомбея як центру перевантаження бавовни з Гуджарата і Нагпура. Цілком очевидно, що індійський бавовняний експорт стрімко виріс з припиненням американського постачання протягом війни між штатами.

На середину XIX ст. місто стало центром бавовняної текстильної промисловості Індії. Перша фабрика, що застосовувала англійську технологію, але фінансувалася за рахунок індійського, головним чином парського, капіталу, була запущена у 1856 р. Виробляючи спочатку лише пряжу, а незабаром перейшовши і на ткання, число фабрик збільшилося до 86 одиниць на 1900 р. Відповідно кількість робітників на цих підприємствах зросла з 6,6 тис. осіб у 1865 р. до 80 тис.– у 1900 р., серед яких одну п'яту–одну чверть становили жінки.

Хоча в заснуванні цих фабрик велика частка належала індійському капіталові, керування ними перебувало в руках управлінських агентств. Керівні агенти, які зазвичай розпочинали свою кар'єру торговцями, мали стратегічні частки в акціонерних компаніях і взаємозалежних групах директорів цілого ряду різних галузей промисловості. Вони відігравали вирішальну і здебільшого спекулятивну роль у розробці ресурсів, якими Індія розраховувалася за іноземний імпорт. Бавовняна текстильна промисловість була

лише одним із цих спрямувань і часто «розглядалася як дійна корова» (Морріс, 1965: 34) інших підприємств під орудою агентств.

На кожній фабриці адміністративний і технічний персонал складався передусім з британців, але згодом почали набирати й індусів. Ключовою фігурою в організації роботи фабрики був «джобер» (відрядний працівник, маклер), свого роду майстер, відповідальний за набір і нагляд за робітниками низької кваліфікації. Він мав великі повноваження. Відбираючи нових працівників біля фабричної брами, він міг віддавати перевагу родичам або членам касти з його селища чи області, допоки не почав брати за це певну плату, а пізніше – отримувати відсотки із заробітної плати влаштованих ним на роботу людей. Оскільки в його обов'язки входило забезпечення трудової дисципліни, його вирішальне слово стосовно того, хто міг залишатися, а хто мав іти геть, гарантувало інше джерело прибутків і часто спричиняло плинність трудових ресурсів. Водночас він надавав робітникам грошові позички під відсотки і продавав їм на комісійній основі товари зацікавлених торговців. Хоча теоретично він не був трудовим підрядчиком, однак фактично відігравав важливу роль в організації трудового ринку через особисті контакти. Вочевидь, перевага в наймі на роботу здебільшого надавалася членам його власної родової лінії чи кастового сегмента.

На виробництві не існувало ніякої кастової дискримінації за трудовою спеціалізацією, за єдиним винятком. Касті «недоторканних», які становили менше 10 % від загальної робочої сили, діставалася найбрудніша робота. Їм був закритий шлях до найпріоритетнішого і самого високооплачуваного цеху – ткацтва, з огляду на те, що, висмикуючи пряжу на «човнику» при заміні котушки, вони, як вважалося, забруднювали б своїх ритуально вищих колег (Морріс, 1965: 79).

У XIX ст. більшість робітників прибували на бомбейскі фабрики з районів, що розташовувалися на відстані в 100–200 миль: з Конканського району і плато Декан – південніше і східніше від Бомбея. У XX ст. помітно зросло число робітників-іммігрантів з Уттар-Прадеша на півночі, за 750 миль. Вільям Роуві, котрий досліджував цих північних мігрантів у 1950-х рр., зробив припущення, що спочатку вони вербувалися з числа мусульманських каст бавовняного прочісування і ткання (1973: 222). Вони селилися у Бомбеї за принципом свого місця походження і своєї касти. В середині 1950-х рр. такі групи проживання формувалися за кровною спорідненістю, але включали також родичів з тієї ж самої касти. Фіктивне споріднення, що було більш відоме під назвою *селищний брат (гоан бхай)*, надалі підсилювало групову солідарність. Групи мали старосту, котрий добре знав місто і діяв як свого роду влада в межах груп і як представник груп поза їхніми межами. Водночас групи проживання вищого кастового статусу мали ширші родові зв'язки і використовували їх для пошуку кращої і вищеоплачуваної роботи.

Індійське текстильне виробництво з ринками, головним чином, в Азії є раннім прикладом індустріального розвитку зростаючої промислової капіталістичної системи на «периферії». Маючи перешкоди у вигляді англійського мита на імпорт, акцизних податків та

експорту капіталу з Індії, текстильна галузь, однак, представляє єдину економічну сферу з домінуванням внутрішнього капіталу. Хоча спочатку виробництво розширялося, однак темпи його росту почали коливатися і стабілізувалися на низьких показниках після 1890 р. Обсяги індійського текстильного експорту, який складався переважно з пряжі, знизилися майже наполовину в період між її піком наприкінці XIX ст. і другою декадою XX ст. Причиною цього спаду стала зовнішня конкуренція, що скінчилася втратою японського і китайського ринків на користь Японії, яка створила власну текстильну промисловість після відродження в 1869 р. Індійська індустрія перейшла тоді на виробництво тканини для внутрішнього ринку, навіть імпортуючи японську пряжу після Першої світової війни (Сейні, 1971).

У межах Індії розвиток текстильної промисловості вплинув, у свою чергу, на області її розташування. Вже розглядалося, як він викликав появу індійського робітничого класу текстильщиків. Це також дало стимул для розширення земельних площ під бавовною в Індії, особливо в Бомбеї-Сінді, Берарі та Хайдарабаді (Гуха, 1973), з бомбейськими агентствами, що продовжували кредити в обмін на врожаї. Коли виникла потреба в додаткових бавовняних площах, їх у великій кількості було отримано в інших британських володіннях, зокрема, в Уганді. Там згідно з Угандською угодою 1900 р. родолінійні та кланові землі були передані у повне спадкоємне володіння, що призвело до монополізації значної частини землі класом близько тисячі вождів і знаті, котрі наймали своїх братів по клану як співорендарів для вирощування бавовни (Мейр, 1934; Аптер, 1961: 122–123).

Таким чином, після більш раннього періоду політичного й економічного занепаду великої групи індійських ткачів-ремісників, розширення Британської імперії та її торгівлі, особливо на Сході, сприяло вторинному зростанню індійської машинної текстильної промисловості з власною базою постачання і робочої сили. І хоча цей індустріальний розвиток не був підтриманий, він забезпечив ранній прецедент капіталістичної індустріалізації на периферії – процес, що значно прискорився у XX ст.

Криза і нова хвиля експансії

Саме в Англії капіталісти вперше стали на «справді революційний шлях» перетворення засобів виробництва, досягнувши це у виробництві бавовняного текстилю. Ми вже розглянули розвиток цієї «провідної промисловості» і її вплив на екстра-європейські області постачання, головним чином, на півдні Сполучених Штатів і в Єгипті. Втім слід мати на увазі, що ця ініціатива, важлива в стимулюванні економіки Англії та забезпеченні її майбутніх перспектив, була відносно скромною за масштабом. Текстильна промисловість була лише однією з багатьох

галузей промисловості, капітал потребував інтенсивного будівництва, і запуск нових фабрик залежав від підприємців з дуже скромними можливостями. У той же час це була промисловість насамперед з виробництва споживчих товарів, хоча вона, в свою чергу, створювала попит на нові машини. Її перше досягнення полягало в збільшенні прибутків за рахунок відносно дешевого обладнання, виготовленого ремісниками, і зменшення трудових затрат.

Здавалося б, що англійська текстильна промисловість упевнено просувається вперед, аж раптом у другій чверті XIX ст. вона несподівано зазнала однієї з перших великих «структурних» криз капіталізму. Вірогідно, це сталося частково внаслідок підвищення цін на машини, яке різко скоротило рівень прибутковості. Це могла бути також і криза «реалізації», оскільки низька заробітна плата скоротила внутрішній ринок, тоді як іноземні ринки видавалися перенасиченими. Які б не були справжні причини, відрізок часу між 1826 р. і 1847–1848 рр. став періодом скорочення виробництва. В Англії цей процес супроводжувався політичними заколотами, оскільки наростання загального невдоволення розряджалося радикальними заворушеннями. Це також був час, коли дедалі більше мігрантів з Британських островів вирушало на пошуки альтернативних місць проживання і працевлаштування за кордоном (див. розділ 12).

Будівництво залізниць

Повторний запуск двигуна, що генерував би гроші, потребував нових капіталовкладень і розвитку промисловості, здатної відновити рівні накопичення і віднайти нові ринки збуту. Цією промисловістю стало будівництво залізниць з її близнюковими сателітами – виробництвом сталі та вугільною промисловістю. Прокладання залізничних шляхів мало, за визначенням Добба (1947: 296), «безцінну перевагу для капіталізму в тому, що було надзвичайно капіталомістким; у чому воно поступається лише гонці озброєнь і може прирівнятися до сучасного міського будівництва». Ця промисловість зародилася в Англії, де перша залізниця з'єднала у 1825 р. вугільний басейн Дарема з узбережжям. У той же час новий технічний винахід швидко поширився за кордоном. У 1827 р. Балтиморська та Огайська компанії одержали чартер на залізницю, проклавши через п'ять років сімдесят миль шляхів. Зародження і швидке зростання залізничного будівництва у Сполучених Штатах завдячувало значною мірою англійським капіталовкладенням в американський розвиток. Особливим результатом такого вливання стало будівництво каналу Ері, розпочатого в 1817 р. і завершеного в 1825 р. Канал з'єднав Нью-Йорк із Буффало, а через Буффало – із Заходом, перетворюючи Нью-Йорк на велику кінцеву станцію і склад західної торгівлі. Американське будівництво залізниць стало прямим на-

слідком цього досягнення. Інші штати, аби не відставати, заохотили англійський капітал до фінансування будівництва каналів і залізниць. Англійські інвестори вклали щонайменше 200 млн американських доларів в американські цінні папери на 1836 р., коли цей бум скінчився економічною кризою настільки потужною, що «торгівля трьох континентів скоротилася наполовину» (Дженкс, 1973: 98). Неспроможність Американської Республіки сплачувати відсотки за отримані позички «спричинила приєднання у фінансовому гетто американських акцій до португальських, мексиканських і грецьких» (Дженкс, 1973: 99).

Однак до цього часу будівництво залізниць у самій Великобританії відкрило альтернативні можливості для інвестицій. Коли наслідки американської кризи докотилися до Англії, виявилося, що залізниці, прокладені там провінційними капіталістами в 1830-х рр., процвітали і почали давати дивіденди в 1840-х рр. Наступний залізничний бум незабаром поглинув понад 60 мільйонів фунтів інвестицій. Капіталізація британських внутрішніх залізниць зросла більш ніж утричі в 1844–1849 рр.; протяжність залізниць також збільшилася майже втричі. Виробництво сталі розвивалося відповідно. Оскільки «літні чоловіки і жінки невеликих статків, торговці всіх видів, пенсіонери, громадські діячі, професіонали, купці, сільські добродії» (Томас Тук, цит. за Дженкс, 1973: 132) вкладали свої кошти в будівництво залізниць, нове економічне піднесення приглушило ремствування соціального невдоволення.

Отже, спорудження залізниць спонсорувало другу стадію індустріальної революції, змістивши виробничі пріоритети з бавовняного текстилю на залізо і сталь. Ми настільки привчені сприймати промисловість у термінології «важкої» промисловості, що можуть видатися дивними слова Фернанда Броделя про те, що до початку XIX ст. залізо було «бідним родичем» (1973б: 275–277). До цього часу металургійні галузі промисловості процвітали насамперед під час воєн і зазнавали застою в мирну добу. В XVI ст. Англія відстала від таких металургійних областей, як баскські землі, Стирія, Льєж, Франція, Німеччина і Швеція. У 1539 р. вона виробляла лише 6 тис. тонн заліза. Напередодні Громадянської війни в Англії 1640 р. виробництво металу зросло там до 75 тис. тонн заліза, але в 1788 р. воно знову знизилося до 68 тис. тонн.

У XIX ст. стався великий прорив уперед. Деякі з його передумов були технологічні. Значне зростання темпів виробництва потребувало палива і силових конверторів для перетворення тепла в енергію. Маючи недостатні запаси деревини, Англія перейшла на вугілля як вид палива. Крім того, англійська руда була низькосортною і потребувала додаткових енерговитрат для очищення її від домішок шляхом плавлення, пудлінгування і прокатки. Для постачання такої енергії інноватори пристосували насоси для відкачування затоплених шахт. Згодом використання вугілля і заліза перетворило Англію на «цех світу».

Рушійною силою цього перетворення була залізниця. Прокладання залізничних шляхів зросло з 45 тис. миль у 1840 р. (з яких 17 тис. розміщалися в Європі, 28 тис.– у Північній Америці) до понад

228 тис. миль в усьому світі через сорок років (Хобсбом, 1975: 54). Значна частина цього будівництва була мотивована тим, що

> підприємства потребували роботи, металургійні фабриканти – замовлень, банкіри і ділові кола – проектів для реалізації. І прокладання залізниць стало тією послугою, якою Великобританія могла влаштувати демпінг за кордоном, коли її власний фінансово-будівельний завод не був завантажений [Дженкс, 1973: 133-134].

На середину століття виробництво заліза в Британії досягло 2,5 млн тонн. Британський експорт заліза та сталі для залізниць потроївся в 1845–1875 рр., тоді як експорт машин зріс у більш як десять разів (Хобсбом, 1975: 40, 39). Фінансовані залізничними «королями» й організовані підрядчиками, «ударники індустріалізації» (Хобсбом, 1975: 39) ринули за кордон будувати залізниці від Аргентини до Пенджабу. Частина цього прокладання залізничних шляхів представляла просто «показне виробництво», але велика частина цього забезпечувала транспортну інфраструктуру, що сприяла збільшенню переміщення суходолом товарів з місць виробництва до пунктів завантаження на узбережжі. Важливим аспектом зростання обсягів товароперевезень було падіння рівня сухопутного фрахтування, що знизилося в останній чверті XIX ст. більш як на 90 % (Бейроч, 1975: 115–119).

Судноплавство

Вартість океанського фрахтування протягом століття значно знизилася і майже досягла вартості сухопутних перевезень. Технічно це уможливилося вдосконаленням морських суден, особливо розвитком гостроносих американських кліперів. Саме цим швидкохідним вітрильникам – балтиморським опіумним і чайним кліперам – завдячує американський військово-морський флот своїм розвитком у першій половині XIX ст. Однак у другій половині століття британці відновили свою морську гегемонію, будуючи кліпери, краще від американських суден, пристосованих для фрахтування різних вантажів. У 1853 р. вони вже мали залізні корпуси; а в 1864 р.– сталеві. Такі вітрильники з металевими корпусами мали вантажопідйомність у 1,5–2 тис. тонн, що зробило їх на якийсь час конкурентоспроможнішими за дорожчі пароплави.

Проте згодом пароплав переміг вітрильника, оскільки мав більший тоннаж і швидкість. Вирішальним кроком у забезпеченні цієї перемоги стало введення сталевих котлів, що дозволили досягти вищого тиску, а отже, і більшої потужності. Тоді як середнє кліперне судно вантажністю в 1 тис. тонн могло подолати відстань від південного узбережжя Китаю до Лондона за 120–130 днів, то пароплави компанії *Блу Фанл Лайн* («Лінія Синьої Труби») вантажністю в 3 тис. тонн, створені в 1865 р., здійснювали цей рейс всього лиш за 77 днів (Гайд, 1973: 22). Пароплав, уперше введений для трансатлантичного плавання, підкорив Атлантику в 1840-х і 1850-х рр. Використанню парових суден в азійських морях значно посприяло відкриття в

1869 р. Суецького каналу. Втім кліпери не зникали з цих просторів до останньої чверті XIX ст. Остаточна перемога пари над вітрилами відбулася лише в часи Великої Депресії 1873–1894 рр., коли надлишок тоннажу викликав кризу надвиробництва у суднобудівництві (А. Лякруа, цит. за Туссент, 1966: 212).

Будівництво Суецького каналу, врешті-решт, скоротило час подорожі від Англії до Східної Азії наполовину. Прокладання залізниць через перешийок розпочалося в 1851 р., а в 1854 р. концесію на спорудження каналу Єгипет надав французькому консорціуму (див. стор. 286). Франція взяла на себе відшкодування однієї третини загальної вартості цього проекту, а єгипетський правитель *(кхедіве)* – другу третину, а третю частину акцій планувалося продати іншим країнам. Однак на цю останню третину не знайшлося покупців, і ці витрати дісталися приватним європейським фінансистам. Будівництво каналу було завершене у 1869 р. потугами 20 тис. набраних єгипетських фелахів (хліборобів). Проте витрати на канал та інші інноваційні проекти, перетворені на ще більші позички з нечувано високими процентними ставками за домовленістю фінансових експертів (див. Дженкс, 1973: розд. 10), у кінцевому підсумку спустошили єгипетську скарбницю. У 1874 р. британський уряд придбав більшу частину акцій у Компанії Суецького каналу через домовленість з банком Ротшильда, який авансував будівництво. Нищівний борг, накладений на Єгипет, помістив країну під нагляд адміністрації фінансових доходів англо-французького Казначейства громадських боргів і зобов'язав її до щорічної виплати відсотків. Борг, врешті-решт, був сплачений єгипетськими фелахами. Коли група єгипетських військових за підтримки сільських шейхів піднялася на повстання проти своїх правителів, котрі ввели країну в повну залежність від зовнішнього капіталу, втрутилися британці і встановили одностороннє правління.

Спроба прокласти подібний канал через Панамський перешийок була здійснена в 1879 р., через десять років після завершення Суецького проекту, і знову під керівництвом французької компанії, очолюваної тим самим де Лессепсом. Роботи розпочалися у 1881 р. насамперед за рахунок ямайських трудових ресурсів, але технічні труднощі призупинили їх у 1888 р. Проект був відновлений лише 1903 р., коли Сполучені Штати заохотили Панаму порвати з Колумбією і отримали права на перешийок шириною в десять миль за круглу суму золотом і зобов'язання щорічних платежів «тією ж монетою». У 1904 р. Сполучені Штати придбали права на канал у Французької компанії, і десять років по тому завершений канал було відкрито для океанського судноплавства.

Зростання англійської текстильної промисловості започаткувало соціальний устрій, що базувався на новому способі виробництва. Згідно з домінуючими відносинами цього способу, капіталісти купували машини і наймали робітників для приведення їх у рух, тоді як новий прошарок робітників підкорявся дисципліні фабричної праці в обмін на заробітну платню. Контроль над засобами виробництва дозволяв капіталу маніпулювати машинами і

трудовою силою як заманеться і перелаштовувати їх задля підвищення прибутковості. Водночас капітал міг зупинити машини і звільнити з роботи трудові ресурси в галузях низької рентабельності і відновити виробництво в інших сферах з потенційно більшою віддачею. В умовах нового способу капітал був здатний започаткувати процес безупинної внутрішньої і міжнародної міграції, втягуючи дедалі більші групи людей у свою орбіту і відтворюючи стратегічні відносини будь-де і будь-коли там, де він пустив коріння.

В історичному контексті таке великомасштабне поєднання капіталу із залежною від зарплатні вільною працею є настільки нетиповим, що виникає запитання, як «вільна» праця могла розвинутися взагалі. Чому саме вільна праця, а не та чи інша форма рабства? Англійці, подібно до інших європейців, були добре знайомі з формами каторжного рабства, невільництва бурлаків, дитячої експлуатації, примусової праці у виправно-трудових таборах і договірної кабали і могли взяти за основу будь-який з цих силових механізмів забезпечення фабрик, що зароджувалися, робочою силою. Однак перші фабриканти знайшли незадіяне джерело трудових ресурсів, історично створене обгородженням і очищенням громадських земель, а також зростаючим числом родин надомників. Завдяки цьому дивовижному збігові обставин англійська текстильна промисловість набула можливості використання вільної праці для подолання голландської та індійської конкуренції.

Нові галузі промисловості потребували не лише робочої сили і машин, а й сировини, і великі регіони світу зазнали реорганізації для постачання фабрик цими ресурсами. Така діяльність спричинила нові режими праці і значно збільшила попит на робочу силу в існуючих системах. Для забезпечення сировиною фабрик Ланкашира плантації, де застосовувалася рабська праця, витіснили племена індіанців на американському Півдні, тоді як зростаючий попит на бавовну тягарем ліг на плечі рабів. У Єгипті сільське виробництво було віддане до великих володінь, де вирощувалася бавовна. В Західній Індії мільйони акрів землі, зайняті колись під зернові продовольчі культури, були віддані під бавовну для забезпечення бомбейских фабрик цією сировиною.

Коли капітал перемістився з виробництва текстилю до прокладання залізниць, області постачання сировини відкрилися для підтримки нових комбінацій людей і машин, створених ерою залізниці. У свою чергу, будівництво залізниць і розвиток судноплавства розширили сферу постачання і товарної торгівлі. Однак коли капіталізм безпосередньо чи побічно втягував усе нові й нові спільноти в орбіту своїх зв'язків, він також підлаштовував їх під свій ритм прискорення й прогресу, уповільнення і регресу. За цього нового способу виробництва об'єднання породило спеціалізацію, а спеціалізація спричинила залежність від економічних і політичних збігів усесвітнього масштабу.

10. Криза й диференціювання капіталізму

З механізуванням текстильної промисловості під егідою капіталізму Англія вступила на «справді революційний шлях» до встановлення капіталістичного способу виробництва. Розширюючись у XIX ст. поза межі Англії, цей спосіб почав домінувати в усьому світі. Під його прямий вплив потрапили такі області, як Північна Америка і, після 1868 р.,– Японія. В інших місцях він охопив інші області, встановлюючи капіталістичні анклави з інакше влаштованими внутрішніми районами.

Процес створення стратегічних основ капіталістичного устрою і залежних зон його підтримки тривав як на батьківщині капіталізму, так і за кордоном. На цьому факті слід наголосити, оскільки цей момент часто затінюється некритичним використанням таких термінів, як *ядро й периферія*. Капіталістичний розвиток створив периферію в межах самого ядра. Поява індустріального капіталізму в Англії, заснованого на машинному ткацтві і прядінні, спричинила колосальний крах ручних ремесел, організованих за торговельної системи надомництва. У Британії області, здатні до стрімкого переходу, на кшталт Вест Райдінга й Ольстера, стали головними індустріальними центрами, тоді як інші регіони, типу Вест Кантрі, Східної Англії і Південної Ірландії, зазнали занепаду. Коли прорив континентальної блокади Наполеона відкрив англійському текстилю європейські ринки, то активні у кустарному виробництві області не витримували конкуренції з дешевшим імпортом. Проте інші регіони Європи, де виготовлявся текстиль для закордонних ринків, особливо Латинська Америка, поступилися Британії. Економічна депресія особливо зачепила Ірландію, Фландрію і Брабант, Західну Францію, Південну Іспанію, Південну Італію, Південну та Східну Німеччину. Вони стали допоміжними або залежними областями, що постачали дешеві харчові продукти, сировину і робочу силу для промислових центрів.

Капіталізм: спосіб і ринок

У результаті цього процесу постала складна ієрархічна система, керована капіталістичним способом виробництва, включно з цілою низкою допоміжних галузей, що практикували різні комбінації капіталістичного способу з іншими способами. В системі панували транспортні галузі промисловості, але вони мали нестійку й мінливу опору, втілену здебільшого в різних способах виробництва. Ернст Мендель (1978: 48–49) висвітлив складні відносини цієї системи, характеризуючи її як «виразно сформульовану систему капіталістичних, напівкапіталістичних і докапіталістичних відносин виробництва, пов'язаних між собою капіталістичними відносинами обміну і керованих капіталістичним світовим ринком». Таке визначення охоплює щонайменше три позиції. По-перше, воно проводить межу між капіталістичним способом виробництва і «капіталістичним світовим ринком». Капіталістичний спосіб виробництва може бути превалюючим у межах системи капіталістичних ринкових відносин, але він не перетворює всі народи світу на індустріальних виробників додаткової вартості. По-друге, він порушує питання про те, як капіталістичний спосіб співвідноситься до інших способів виробництва. По-третє, він дозволяє розглядати різнорідність різних суспільств і субсуспільств, що становлять систему, замість того, щоб ігнорувати ту різнорідність у дихотоміях типу «ядро–периферія» чи «метрополії–сателіти».

Слід наголосити, що визначення Менделя вказує на модель, відмінну від моделей капіталістичної системи, розвинених А. Дж. Франком та Іммануїлом Валлерстейном. Їхні моделі – імпліцитно, у випадку Франка, та експліцитно у випадку Валлерстейна – визначають капіталізм як систему виробництва для ринку, що розвивається інтенцією до прибутку, здійснюваного підприємцями-невиробниками, котрі присвоюють надлишковий продукт безпосередніх виробників. Відтак обидва автори зосередили свою увагу на процесі розподілу надлишку, а не на способі виробництва, за якого ці надлишки генеруються. Для Валлерстейна питання, яким чином застосовується соціальна праця у виробництві надлишків, є другорядним, оскільки для нього всі виробники надлишку, що працюють за умов капіталістичних відносин обміну, є «пролетарями», а всі збирачі надлишку – «капіталістами». Ці моделі руйнують поняття капіталістичного способу виробництва і перетворюють його в поняття капіталістичного світового ринку. До того ж у сприйнятті капіталізму як виробництва для ринку з метою отримання прибутку цей підхід ідентифікує європейську експансію, що розпочалася в XV ст., з появою капіталізму в усій його повноті. Таким чином, Франк і Валлерстейн не лише визначили європейські пошуки багатств у XVI–XVIII ст. як чистий і простий капіталізм; для них з того часу весь світ і всі його складові перетворилися на капіталістичні.

Капіталізм як спосіб виробництва є не просто економічною діяльністю, що «спирається на очікування прибутку шляхом використання можливостей обміну, тобто на (формально) мирні шанси на отримання прибутків... дію, що, згідно з останніми дослідженнями, орієнтувалася на прибуток від обміну», чи дисциплінованою «гонитвою за прибутками і постійним відновлюваним прибутком за допомогою невпинного, раціонального, капіталістичного підприємництва» (Вебер, 1958: 17).

Визначення капіталізму Максом Вебером представляє не що інше, як сучасну версію «пошуків вигоди» Ібн Холдуна чи постулату «людської схильності до завантажування й обмінювання» Адама Сміта. Ніхто не заперечує того факту, що торговці прагнули отримати зиск. Адже відомо, що Франческо ді Марко Датіні, торговець XIV ст. з Прато, на своїх бухгалтерських книгах великими літерами викарбовував «В ім'я Бога й прибутку» (Орайго, 1957). Однак слід відзначити аналітичну розбіжність між використанням багатства для набуття ще більшого багатства і капіталізмом як якісно відмінним способом спрямування соціальної праці на перетворення природи людиною.

Тут ми вже маємо справу з розбіжністю між Максом Вебером і Карлом Марксом. Для Маркса капітал був не просто запасами багатства, а стратегічним фінансовим елементом, поєднаним з іншими елементами: машинами, сировиною і трудовою силою. Ця комбінація, на думку Маркса, не є закорінена в жодній відомій людській схильності, ані в людській жадібності. Вона не універсальна, а специфічна в часі і просторі. Вона охоплює історичний розвиток окремих неідентифікованих елементів і їхньої комбінації в часі. Ці елементи зазвичай набувають форму накопичень багатства, людської енергії та знарядь праці. Але саме тоді, коли ці ресурси здатні купувати людську енергію і спрямовувати її на певну діяльність із застосуванням знарядь праці, з метою накопичення додаткового багатства, що зможе придбати ще більше людської енергії й знарядь праці, таке багатство стає капіталом. Багатство, людська енергія та знаряддя праці є лише факторами, допоки вони не об'єднані в систему відносин, де кожен фактор взаємодіє один з одним. Лише тоді, коли запаси багатства можуть бути пов'язані з людською енергією і купувати живу енергію як «трудову силу», запропоновану на продаж людьми, які не мають інших засобів використання своєї праці для забезпечення собі засобів до існування; і коли вони зможуть застосувати ту трудову силу для придбання машин – результат попереднього перетворення природи людською енергією, витраченою в минулому,– «багатство» стає «капіталом».

На відміну від Франка і Валлерстейна, я переконаний, що капіталістичний спосіб виробництва виник не раніше другої половини XVIII ст. До того часу європейська експансія заснувала широку мережу торговельних відносин, базованих на некапіталістичних способах виробництва. Всесвітній товарообіг генерував ціни і гроші, що породжували гроші, поки що не відносячи ні засоби виробництва, ні трудову силу до категорії капіталу. Лише

перетворення засобів виробництва і трудової сили на товар, що може купуватися й продаватися на ринку, створило всеосяжний «саморегульований» ринок. Після цього «організація праці мала змінюватися одночасно з організацією ринкової системи» (Поланій, 1957: 75). Капіталістичний спосіб виробив одночасно нову форму розгортання соціальної робочої праці й перехід від торговельного до капіталістичного ринку. Таким чином, виникнення капіталістичних відносин обміну ґрунтується на розвитку капіталістичного способу виробництва, а не навпаки. Значний розвиток цих відносин до рівня всесвітнього капіталістичного ринку був зумовлений динамізмом того новоявленого способу.

Експансія капіталізму

Постає запитання, що ж є джерелом тенденції капіталізму невпинно розширятися поза власними межами? Відповідь Маркса полягала в тому, що безупинне нагромадження капіталу разом з постійним підвищенням рівня продуктивності завдяки інвестиціям у технології мало різні й суперечливі наслідки. У процесі капіталістичного виробництва капітал купував два елементи: засоби виробництва і трудову силу. Із збільшенням технологічних інновацій пропорція капіталу, інвестованого у засоби виробництва, зростає, тоді як пропорція капіталу, вкладеного в трудову силу, зменшується. «Надлишок» за капіталістичних умов є кількістю вартості, виробленої робочою силою за час використання засобів виробництва, поза часом, необхідним для отримання коштів на заробітну плату. Таким чином, зростання обсягів капіталу, інвестованого в технологічні сфери, знижує відсоток капіталу, інвестованого у трудову силу. І справді, надлишок може зростати кількісно, але *рівень* надлишкового виробництва, а отже, й *рівень* отриманого прибутку, зменшується (див. Свізі, 1942: 69). У цій диспропорційності Маркс убачав основну суперечливість капіталістичного способу виробництва. Конкуренція вимагає постійних інвестицій у розвиток засобів виробництва, але цей потужний розвиток загрожує зниженню *рівня* прибутків. Коли цей рівень падає нижче певної межі, настає криза.

Що ж тоді відбувається? Одним наслідком цього, як наголошував Маркс, є те, що капітал стає непродуктивним і навіть зазнає руйнації. Заводи зупиняються, кредити, засновані на майбутньому виробництві, згорають, капітал знецінюється. Водночас зростання безробіття веде до зниження заробітної плати. Цей подвійний рух, однак, змушує цикл починатися знову. Капітал, вкладений у засоби виробництва, знецінюється під час кризи, і трудова сила продається задешево. Отже, пропорція капіталу, інвестованого у засоби виробництва, до капіталу, інвестованого у робочу силу, тепер стає оберненою до того, якою вона була перед кризою. Досі більша пропорція устаткування для праці викликала падіння рівня при-

бутків; тепер більша пропорція праці для устаткування приводить до підвищення прибутку ще раз, і розширення починається знову. Цю модель не можна застосовувати до випадків особливих криз, вона є швидше спробою окреслити властивий капіталістичному способові структурний дисбаланс, що робить його завжди нестійким.

Сам Маркс указував на інше джерело кризи, але не розробив його: проблема реалізації надлишкової вартості в момент, коли трапляється надвиробництво, ринкові ціни падають нижче своєї вартості, й прибуток зменшується, а то й зовсім зникає. Ця «криза реалізації» виникає не з властивої прибутковому рівню тенденції до падіння, а від позбавлення капіталістів прибутків через неспроможність споживачів поглинути масу виготовлених товарів (див. Свізі, 1942: розд. X). Така криза може бути результатом або ж конкуренції між капіталістами, яка спричиняє виробництво більшої кількості товару, аніж може бути фактично продано, або ж відсутністю достатньої купівельної спроможності споживачів.

Послідовники Маркса послуговувалися тим чи іншим аспектом його моделі капіталістичної кризи для пояснення тенденції капіталізму до розширення поза межі окремої політичної системи. Однак Маркс перейнявся цією проблемою лише побіжно. Він говорив не про імперіалізм, а про зовнішню торгівлю. І справді, слово *імперіалізм* не зустрічається в його працях, хоча воно вже увійшло в ужиток до 1850-х років. Він цікавився насамперед можливістю використання англійського прикладу як основи абстрактної моделі, що дозволить йому визначити «закон динаміки» капіталізму. Втім пошук пояснення явища імперіалізму став, однак, головним зацікавленням деяких його послідовників, особливо Леніна й Люксембург. «Імперіалізм» Леніна був написаний у 1916 р.; «Нагромадження капіталу» Люксембург з'явилося в 1913 р.

Ленін залучив працю англійського ліберального економіста Джона Гобсона, чиє «Дослідження імперіалізму» побачило світ у 1902 р. Гобсон намагався пояснити розвиток імперіалізму тезою про те, що, коли капітал почав нагромаджуватися в руках капіталістів, внутрішній ринок був недостатнім для виготовлених предметів споживання; а отже, капітал шукав можливості нових інвестицій за кордоном. За політичною й військовою конкуренцією етнічних держав крилася, згідно з Гобсоном, економічна конкуренція капіталістів за можливості експортування й інвестування капіталу. Але якщо книга Гобсона була написана для доведення користі створення більшої купівельної спроможності і ринків, що живилися внутрішньою купівельною спроможністю, то Ленін розширив дослідження Гобсона з метою довести, що імперіалізм був швидше не зворотною стороною капіталізму, а необхідною стадією його подальшого розвитку. Згідно з Леніним, капіталізм переростав умови конкуренції між індивідуальними фірмами і вступав у таку стадію, де гігантські об'єднання фінансового й промислового капіталу сконцентровували виробництво й нагромадження капіталу в руках фінансової олігархії, що домінувала над усією економікою. Володіючи занадто великими обсягами капіталу

для знаходження внутрішніх ринків збуту продуктів виробництва, ці гігантські об'єднання шукали інвестиційні можливості за кордоном. У свою чергу, інвестиції у зовнішні області потребували розширення політичного контролю, і гігантські об'єднання почали розкраювати світ на сфери впливу. У процесі цього вони спричиняли війни між капіталістичними державами. Таким чином, аргумент Леніна поєднує монополістичний капіталізм, потребу експортування капіталу, політичне захоплення колоній і спалахи воєн серед конкуруючих капіталістичних держав в один ланцюг причинної зумовленості.

З часу досліджень Леніна деякі з ланок цього ланцюга виявилися випадковими особливостями специфічних обставин, а не послідовними й неминучими стадіями. По-перше, Ленін, імовірно, переоцінив роль монополії у капіталізмі. Існувало небагато капіталістично-індустріальних комбінацій наслідків у Великобританії 1900 року. В Німеччині банки встановили контроль над промисловістю досить рано, але великі трести виникли лише на початку століття. У Сполучених Штатах злиття компаній у перші роки XX ст. призвело швидше до зростання, аніж до зменшення конкуренції (Колко, 1963). Таким чином, гігантські об'єднання утворювалися у різних місцях не одним і тим самим чином, до того ж їхнє зростання мало різні наслідки.

По-друге, британський експорт капіталу спрямовувався не так до колоній, як до інших капіталістичних країн – у Сполучені Штати, Аргентину і британські домініони Канади, Австралії та Південної Африки. Індія одержала близько однієї п'ятої частини всього експортованого капіталу. Африканські компанії стягували свої фонди, головним чином, з дрібних жертводавців, а не з великих банків (Каїрнкрос, 1953). Навіть за часів Леніна капіталізм виявляв тенденцію повторно вкладати капітал у вже існуючі центри накопичення, аніж відкривати прикордонні області нових інвестицій.

По-третє, відношення між торгівлею і національним прапором у багатьох частинах світу було більш опосередковане, аніж це міг запропонувати аналіз Леніна. Зв'язок Англії з Індією був, звичайно, життєво важливим для британської імперської системи, й Англія таки вдерлася в Єгипет у 1882 р., щоб захистити Суецький шлях до Азії. Однак експансія британців в Африці й Малайї стала швидше результатом конфліктів між європейськими торговцями, базованими закордоном, і місцевими правителями, котрі конкурували один з одним. Такі локальні конфлікти завжди були доброю нагодою для конкуруючих європейських держав використати ситуацію на свою користь. У Латинській Америці, справді, англійці не наважилися встановити своє колоніальне правління; захоплення Белізу (Британський Гондурас) було винятком, а від планів загарбання Буенос-Айреса швидко відмовилися. Однак втручання й захоплення таки часто супроводжували специфічні ходи у капіталістичній експансійній грі. Рональд Робінсон наголошував на труднощах розрізнення некапіталістичних і капіталістичних соціальних утворень. Така синхронізація вимагає появи соціальної групи посередників чи колаборантів. Якщо між ними існує розкол через внутрішні

конфлікти або ж вони не здатні концентрувати необхідні функції посередництва у своїх руках, тоді носіям капіталістичного способу виявляється тяжко вести свій бізнес. Таким чином Робінсон відстежує імперські перевороти «руйнування колабораційних механізмів в екстра-європейській політиці, що дотепер забезпечувала їм адекватну можливість і захист» (1972: 132).

Утім не слід забувати, що соціальні плеяди Європи були також нестійкими, хоча, можливо, різним чином. Джозеф Шумпетер, приміром, вважав, що великі війни спричинювалися не капіталізмом як таким, а сумішшю монополістичної промисловості з анахронічними державними апаратами з характерними мілітаристськими традиціями. Тоді як він міг помилятися щодо пацифістського значення капіталістичного способу, його судження насправді вказують на можливість того, що клас залежних володарів, асоційованих із попереднім некапіталістичним способом виробництва, може зберегти себе за капіталізму шляхом входження у військовий чи в колоніальний бюрократичний апарат. Такий клас, схвалюючи ведення воєн і колоніальне правління, міг знайти союзників серед промислових магнатів і робітників, які мають зиск із гонки озброєнь чи з доступу до дешевшої сировини, і серед колоністів і торговців з активними інтересами у місцевих переворотах. Врешті-решт, завжди існує можливість «соціального імперіалізму», що прагне об'єднувати людей вдома, перекладаючи внутрішні конфлікти на зовнішнього ворога, з матеріальним прибутками, що нагромаджуються членами «панівної раси» від переважаючої маси «роботяг». Розповсюдження імперіалізму й розширення прямого колоніального правління, отже, видається результатом більш складної взаємодії соціальних плеяд за ту, що була запропонована Леніном.

Аналіз Рози Люксембург є важливим з інших причин. Для неї реальна причина капіталістичної кризи полягала не в тенденції падіння рівня прибутків і не в нагромадженні капіталу без можливостей для інвестицій, а скоріше в тенденції системи продукувати більше споживчих товарів, аніж їх могла поглинути купівельна спроможність. Отже, вона вважала, що капіталізм міг розвиватися лише за рахунок розширення своїх ринків і продажу товарів новим споживачам. На її думку, таких споживачів можна було знайти лише в некапіталістичних економіках.

Люксембург, імовірно, помилялася у своєму економічному діагнозі. Вона знехтувала тим фактом, що розширення капіталістичного виробництва базується на тенденції виробництва бути самим же його споживачем – виробляти більше засобів виробництва для розширення виробництва, а не виробляти більшу кількість вартості для споживання людьми. Вона також вважала, що доходи робітника не можуть зростати за капіталізму; фактично, капіталістичне розширення збільшує інвестиції капіталу у засоби виробництва не лише в промисловості виробників, а й у промисловості споживачів, що піднімає реальну вартість заробітної плати робітника. До того ж, вона не запропонувала жодного пояснення, звідки ж вірогідні споживачі в некапіталістичних

економіках можуть одержувати купівельну спроможність, необхідну для придбання предметів споживання, вироблених капіталістичною промисловістю.

Втім Люксембург справді вказала на тенденцію капіталістичного способу розширятися в пошуках нової сировини в інших місцях і в пошуках дешевої робочої сили для обробки сировини. Окрім того, її емпіричні розрахунки доповнюються прикладами, які показують, що такий контроль над сировиною і трудовими ресурсами здебільшого набувався силою і що сила також застосовувалася для примушення трудових спільнот купувати предмети споживання, вироблені в інших місцях. У такий спосіб Люксембург показала ясніше, аніж будь-хто раніше, що зовнішнє розширення капіталістичного способу часто супроводжувалося розгортанням процесів домінування над некапіталістичними способами. Вона стала попередницею тих підходів, що відхиляють зосередження на капіталістичній державі як окремому явищі, наголошуючи натомість на відносинах між капіталістичним центром і периферією, що потрапляє у залежність.

Диференціювання капіталізму

Позаяк Маркс вибудував модель капіталістичного способу виробництва в його чистому вигляді, постає питання, чи вважав він, що цей спосіб запроваджуватиметься всюди однаково. У «Капіталі» (III, 1967: 792) він писав, що один економічний базис міг виявити «нескінченні зовнішні вияви варіацій і градацій» з причини «нескінченної кількості різних емпіричних обставин, природного середовища, расових відносин, зовнішніх історичних впливів і т. п.». Маркс збагнув також, що наявність великого селянства могла стати на заваді повному розгортанню капіталістичного способу (Кап. III, 1967: 196; також оригінал розд. 6 Кап. I, цит. за Мендель, 1978:45). У 1881 р. в листі до Віри Засулич він зауважував, що його аналіз капіталізму був «явно обмежений країнам Західної Європи» (див., зокрема, чернетку цього листа [Маркс, 1942: 298–302]). Примітно, що Маркс написав це в той час, коли він занурився з головою в етнологічну й аграрно-історичну літературу.

Ленін і Люксембург намагалися застосувати модель Маркса до аналізу всесвітнього поширення й впливу капіталістичного способу в період між початком Великої Депресії 1873–1894 рр. і Першою світовою війною. Ленін зосередився на необхідності експорту капіталу, а Люксембург – на обмеженнях внутрішнього ринку. Однак обоє цікавилися насамперед визначенням «закону руху», що спрямовував капіталістичний спосіб від місця його походження назовні до інших частин земної кулі. Вони зосередилися на вивченні капіталістичного вихору, який проштовхував уперед капітал чи споживчі товари; і вважали, що його наслідки є надзвичайно

подібними всюди, перетворюючи цілий світ на тотожні сфери діяльності.

Вибух Російської революції 1917 р. (і подальша невдача Німеччини у наслідуванні їй) яскраво засвідчив, що «нескінченні зовнішні вияви варіацій і градацій», про які писав Маркс, мали стратегічні наслідки для того способу, який обрала постулатна система в історичній дійсності. Коли Ленін характеризував Росію як «найслабшу ланку» у ланцюзі капіталістичного домінування, він імпліцитно поставив питання, що саме робить одні ланки сильнішими, а інші – слабшими. Троцький, намагаючись дати на це відповідь, твердив, що така варіативність була спричинена «нерівним і комбінованим розвитком» – «нерівним», тому що капіталізм зіткнувся з надзвичайно різноманітними умовами, створеними неоднаковим розвитком у минулому, і «комбінованим», оскільки капіталізм мав сполучитися з цими нерівними умовами шляхом проникнення в них. Ця відповідь надала критерій впливовості існуючим раніше некапіталістичним способам і визнала, що спосіб, за допомогою якого діяв капіталізм, залежав від цієї впливовості. Проте Троцький усе ще визначав капіталізм однорідним у його «законі руху», а отже, і однорідним у його наслідках. Утім, а якщо капіталізм спричиняв варіативність і диференціювання не лише через своє комбінування з іншими способами, але й унаслідок власної діяльності?

Ми можемо розрізняти низку джерел диференціювання. Деякі виходять із самого способу. Усі капіталісти знають, що гонитва за більшими прибутками потребує постійних капіталовкладень у нові технології для максимізування їхніх засобів виробництва, але не всі здатні реагувати однаково. У кожній точці кривої зростання накопичення капіталу деякі сукупності капіталу зростають швидше, а інші – повільніше. Одні власники капіталу вириваються вперед; інші – залишаються на старих позиціях; а ще одні – сходять з дистанції. Переможці виграють за рахунок переможених:

> різниця у рівнях прибутку випливає з конкуренції капіталів і з безжалісного відчуження всіх фірм, галузей і областей, що відстали у цій гонці і в такий спосіб змушені віддавати частину «власної» додаткової вартості лідерам. Чи є цей процес чимось іншим за безупинне продукування слаборозвинених фірм, галузей, областей і регіонів [Мендель, 1978: 85]?

Відтак у всіх відношеннях капіталістичний спосіб породжує відмінність між тими сукупностями капіталу, що застосовують вищий коефіцієнт капіталу у засобах виробництва порівняно з капіталом, базованим на робочій силі, і тими, що застосовують нижчий коефіцієнт. Ця відмінність, у свою чергу, впливає на різні шляхи відношення одиниць капіталу до інших джерел фінансів, технологічних інновацій, ринків, заходів для одержання робочої сили і політичного впливу як внутрішнього, так і зовнішнього.

Іншим джерелом варіативності є тенденція капіталістичного способу до постійних піднесень і спадів економічної діяльності, чергування проривів у нагромадженні капіталу із застоями. У марксианській моделі такі коливання розглядаються як причина

протиріч самого способу. У книзі «Пізній капіталізм» (1978) Ернст Мендель визначає сім «довгих хвиль» у розвитку капіталістичного способу, починаючи з останньої декади XVIII ст. і закінчуючи війною у В'єтнамі. Кожна хвиля відрізняється від попередньої різницею у рівні прибутків, створених, у свою чергу, зміною пропорцій капіталовкладень у засоби виробництва до капіталовкладень у робочу силу. Щоразу, тільки-но капітал інвестувався в нові технології, більша кількість капіталу, вкладеного в машинне устаткування, порівняно з капіталом, вкладеним у робочу силу, в результаті спричиняла збільшення рівня прибутків. Це притаманне першій стадії індустріалізації (1793–1825), коли ремесла були замінені ремісничими машинами; періоду з 1848 до 1873 рр., коли було впроваджено машини для виробництва машин і стався бум у прокладенні залізниць; проміжку між 1894 і 1913 рр., коли з'явилися електричні машини й двигуни внутрішнього згоряння; і знову між початком Другої світової війни і 1966 р., коли капітал інтенсивно інвестувався у воєнну промисловість, що надалі спричинило появу поствоєнних електронних галузей промисловості.

Кожна стадія зростання рівнів прибутку супроводжувалася стадією їх сповільнення. Так, після піднесення індустріальної революції настав період депресії 1826–1847 рр., що охопив «кризу реалізації» як наслідок скорочення ринків промислових виробів. Спокійний період розвитку машин для виробництва машин і потужного залізничного будівництва 1848–1873 рр. поступився Великій Депресії 1873–1894 рр. Цей спад відзначився зростанням експорту капіталу й зусиллями, спрямованими на зменшення вартості сировини. Його політичний вияв було підсилено боротьбою між конкуруючими європейськими державами за сфери впливу і за доступ до сировини за кордоном. Короткотривалий бум 1894–1913 рр. пожинав плоди експортування капіталу й збільшення виробництва сировини в попередній період, а продуктивність праці різко зросла через упровадження нових технологій. Однак бум скінчився з початком Першої світової війни й відповідними економічно-політичними втратами (1914–1939 рр.). Лише Друга світова війна і наступна технологічна революція врятували систему від депресії і започаткували нову стадію зростання прибутковості.

Ця періодизація капіталістичного розвитку виявляє, що вплив капіталізму не є однаковий на всіх стадіях. У різний час спосіб змінюється у своїх потребах, а отже, і у вимогах до різних сфер світу.

Інше джерело диференціювання полягає в тому, що іноді докапіталістичні моделі торговельного багатства виживають за капіталістичних умов. Історично й еволюційно гроші, що породжують гроші, перетворювалися в капітал тоді, коли він набував функцію виробничого капіталу. В цьому розумінні капітал є породженням нагромадженого торговельного багатства. Однак зміною своєї функціональності гроші-як-капітал досягали того, на що не могли спромогтися гроші, що породжують гроші, а саме – здатності впливати й регулювати кількість та якість соціальної праці, втіленої у споживчих товарах.

Комерційна діяльність шукала прибуток шляхом дешевої купівлі і дорогого продажу, що загальновідомо як нееквівалентний обмін. Для цього торговці одержували товари різними способами. У торгівлі хутром торговець надавав товари, які цінувалися, на кшталт зброї й ковдр, одержуючи натомість хутро. У торгівлі прянощами голландська Ост-індська компанія обмінювала європейські товари або високоякісні тканини, виготовлені в Індії, на прянощі, які місцеві володарі одержували як данину. У випадку цукрового виробництва із застосуванням праці рабів торговці авансували засоби виробництва у формі рабів і цукрообробного устаткування, а також європейських продуктів споживання, одержуючи в обмін від плантаторів цукор. В усіх цих випадках торговці використовували гроші й товари, придбані за гроші для отримання застави на виробництво, але самі вони залишалися поза процесом виробництва. Вони впроваджували свої ланцюги обміну в інші способи розгортання соціальної праці, використовуючи політику «батога і пряника» для заручення підтримкою й співробітництвом. Однак та співпраця була нестабільною і переглядалася щоразу, тільки-но місцевий союзник підвищував свої вимоги, передавав свою торгівлю конкуренту чи взагалі відмовлявся від співробітництва. Торговець завжди залежав від власної спроможності забезпечити виконання своїх вимог. Водночас він зобов'язувався пом'якшувати позицію свого торгового партнера задля зміцнення їхнього нерівноцінного обміну.

Із установленням капіталізму в Англії і в суміжних областях індустріальний капітал захопив контроль над внутрішнім товарним виробництвом; у такий спосіб він додав внутрішній кінцевий пункт торговельного колообігу до нової виробничої бази. З розширенням на інші терени капіталістичний спосіб зачепив, у свою чергу, закордонні кінцеві пункти комерційних операцій. Це справджувалося все більше й більше, оскільки розвиток нових машин потребував значно розширених і гарантованих постачань продуктів споживання з-за кордону. Протягом XIX ст. індустріальний капітал поступово позбавляв торговців автономності, перетворюючи їх більше на агентів капіталу, аніж на самостійних підприємців. Однак цей процес відбувався нерівномірно на різних стадіях капіталістичного розширення й у різних частинах світу. Торговці, котрі діяли як агенти зростаючої текстильної промисловості, в першій чверті XIX ст. шукали ринки збуту в Латинській Америці, але наступний економічний спад спонукав їх до пошуків нових ринків збуту в Африці й Азії. В період залізничного будівництва торговельна діяльність активізувалася, але черговий застій новим тягарем упав на плечі торговців. Тогочасний великий попит на сировину призвів до появи діючих на капіталістичних засадах плантацій і шахт у кількох частинах світу. В цих областях торговців або витіснили на околиці нового сектору індустріального сільського господарства і гірничої промисловості, або ж змусили вкласти свій капітал у великі комерційно-індустріальні картелі, на зразок англійської й французької торговельних компаній у Західній Африці.

Утім комерційна діяльність і накопичення залишалися істотними чинниками в багатьох регіонах світу, що зазнавали впливів розвитку капіталістичного способу, але безпосередньо не були охоплені машинним виробництвом або «польовими фабриками», тобто в тих регіонах, які знаходилися вздовж передових кордонів капіталістичного розширення чи поміж зон його просунутих виступів. Такі регіони охоплювали внутрішні райони Британської імперії поза її «білими» колоніями і головними сировинними областями; внутрішню частину Латинської Америки поза поясом узбережних плантацій; краї американського й канадського просування через північноамериканський континент і острови Тихого океану. В цих областях передові торговці створили товарно-трудові кордони. Вони постачали в ці зони товари з промислових центрів, обмінюючи їх на місцеві продукти, або ж авансували їх для вербування робітників на плантації й шахти.

У цих регіонах початкове торговельне проникнення часто дозволяло групам зберігати свій родоплемінний чи залежний спосіб у XIX і навіть у XX ст. Випадкові обміни сприяли підвищенню здатності групи перетворювати навколишнє середовище і захищатися від вторгнення чужинців. Однак зростання обміну поступово підірвало автономію місцевих груп. Допоки сфера обмінних відносин залишалася обмеженою, тубільний торговельний партнер і зовнішній торговець були рівними партіями в обміні, кожен пропонував необхідний іншому товар. Проте з розширенням сфер обміну тубільні виробники почали перетворюватися більше на клієнтів торговця, аніж на рівноправних партнерів. Оскільки вони ставали дедалі більш залежними від торговців стосовно виробничого інструментарію, на кшталт зброї, боєприпасів, сталевих пасток і металевого знаряддя праці, а також продуктів споживання, типу мануфактурних товарів і навіть продовольства, то вони входили у зростаючу залежність і від широкого капіталістичного ринку. Вони протистояли поступовому знищенню їхньої здатності керувати засобами виробництва, особливо коли розширення обміну почало руйнувати їхню спроможність відтворювати ці засоби через механізми споріднення чи влади. Так само трибутарні еліти, втягнуті в залежність від товарів капіталістів, потрапляли в лещата необхідності підсилення залежної праці й переспрямування її на комерційне виробництво. Наймачі, котрі обмінювали гроші чи продукти споживання на робочу силу, спричинили зміни у зв'язках, що пов'язували робітників з їхніми родичами чи володарями. За таких обставин місцеві ресурси й послуги виявили тенденцію перетворюватися на предмети споживання і ставати залежними від ділових операцій, здійснюваних поза межами існуючих раніше устроїв.

Отже, такі терени були поступово втягнуті в капіталістичний ринок і побічно пов'язані з індустріальними базами капіталістичного способу виробництва. У цьому процесі торговці наштовхувалися на протиріччя. Як уповноважені ринку в прикордонних зонах, вони користувалися відносною автономністю, яку вони часто

переводили в місцеве чи регіональне панування. Оскільки ринкові відносини ставали більш інтенсивними, їхній зростаючий попит на капітал і продукти споживання все ж таки прив'язував їх тісніше до центрів виробництва й розподілу метрополії. Водночас їхні тимчасові місцеві монополії здебільшого розпадалися під натиском шаленої конкуренції.

Деякі прикордонні області, що слугували джерелом непостійної робочої сили, з часом були перетворені на постійні резервуари робочої сили. Сюди входили райони постачання найманих робітників в Індії і Китаї у XIX ст., «місцеві резерви» Африки кінця XIX ст. і зони постачання міграційної робочої сили в навколосередземномор'ї XX століття. Історично ці області сформували частину держав, які програли у війні або були витіснені на узбіччя європейською експансією. Такі території були утворені для плекання робочої сили і її зберігання після завершення продуктивного періоду. Одна частина населення мобілізувалася для найманої праці поза зоною постачання, тоді як їхні родини залишалися в резерві, утримуючи себе за рахунок поєднання домашнього виробництва для прожиття і товарного виробництва на продаж. Потік у зону заробітної плати і грошових переказів ззовні разом з продуктами споживання, виготовлених на місцях, зумовив появу торговельних посередників, котрі приєднали трудовий резерв до його капіталістичної матриці.

Диференціювання: держава

Головною причиною диференціювання в межах капіталістичного способу є те, що капіталізм розвивається за сприяння політично незалежних і відмінних держав. Щоб збагнути цей аспект капіталістичного устрою, спочатку слід поставити собі питання разом з Бером Борочовим,

> чому, з одного боку, капіталістична система виникає як міжнародна, знищуючи кордони між племенами і народами і викорінюючи всі традиції; а з іншого – сприяє нагнітанню міжнародної боротьби й зростанню національної самосвідомості [1937: 160].

У попередньому розділі (2) ми дали визначення держави з капіталістичним способом виробництва як апарату, встановленого для підтримки і подальшого розвитку стратегічних відносин, що керують капіталістичним розгортанням соціальної праці. Капіталістична держава існує для забезпечення панування одного класу над іншим. Однак у кожній державі ця функція здійснюється по-різному і має різні наслідки.

Такому станові речей є історичні причини. Капіталістичний устрій не відразу встановив цілковите панування над усім. Він зародився з давніх трибутарних улаштувань і розширявся імпульсивно

й поступально з метою захоплення ширших соціальних теренів. Кожна нова когорта капіталістів зіштовхувалася з іншими, існуючими раніше класами різних трибутарних улаштувань. Кожне капіталістичне суспільство, що з'являлося, відрізнялося від інших походженням його робітничого класу й швидкістю та інтенсивністю розвитку цього класу. Така мінливість у класовій «суміші» була надалі посилена різним чином так, що капіталістичні класи встановили своє панування. У сходженні до влади англійські промисловці вступили в союз із «удосконаленими власниками». В ході німецької індустріалізації промислові магнати приєдналися до плантаторів Східної Ельби – юнкерів – за пактом «сталі та хліба». У Сполучених Штатах питання, а хто ж має правити державою, привело в кінцевому підсумку до війни між Союзом і Конфедерацією, що закінчилася поразкою класових сил Півдня.

Тільки-но такі внутрішні війни припинялися, проблема класового панування набувала вигляд політики «хто одержує, що і коли» у межах структури класового правління. Така політика знову ж таки є відмінною в різних державах. Політика за капіталізму спричиняє насамперед конфлікти між сегментами самого капіталістичного класу. Оскільки всі капіталісти мають спільний інтерес у класовому пануванні, окремі групи капіталістів фактично нерідко конфліктують між собою з причин розбіжностей своїх вузьких інтересів. Ці суперечності можуть навіть виростати до масштабів, що становлять загрозу самій державі. Різні сегменти капіталістичного класу також вступають у союзи із сегментами інших класів, включно із зростаючим робітничим класом. Оскільки характеристики всіх цих класів різняться в залежності від типу держави, характер внутрішньокласових і міжкласових конфліктів і їхніх союзів також є відмінним. Така варіативність, що розвивається в часі, кумулятивно зумовлює форму й функції державного апарату.

Інше джерело диференціювання поміж капіталістичними державами полягає в тому, яким чином кожна капіталістична когорта вступала у фазу нагромадження зовнішнього капіталу. Рання експансія європейських торговців закордоном створила мережі комерційного впливу і влади у різних регіонах світу. Деякі групи процвітаючих капіталістів були здатні використовувати у своїх інтересах ці комерційні мережі й перетворювати їх у ресурси для власного нагромадження. Окрім того, щоразу як капіталістична держава встановлювала контроль над областю, вона змінювала умови входу пізнішим конкурентам. Так, Англія у своєму першому великому прориві в капіталістичний спосіб спромоглася нажитися на комерційній мережі, створеній британськими торговцями, одержавши стратегічні переваги в доступі до ринків та сировини і блокуючи такі переваги своїм пізнішим суперникам на кшталт Франції й Німеччини.

Успіх Англії, у свою чергу, змінив курс політичного розвитку її конкурентів. Гегемонне розширення Англії і її капіталістичного класу викликало консолідацію національних держав серед усіх її конкурентів. Така консолідація прагнула поліпшити контроль

кожного капіталістичного суспільства над його власними «умовами виробництва» шляхом зміцнення державної влади. Була розроблена політика підтримки капіталістичного розширення для захисту промисловості, що зароджується, від англійської конкуренції; розвитку транспортної й комунікаційної інфраструктури відповідно до національних потреб; запровадження централізованого інвестування і банківської справи, створення національної системи трудової дисципліни і державної освіти, а також набуття потужного військового потенціалу. Тоді як Англія почала капіталістичний розвиток з «дешевої» держави, що все ще була спроможною надавати чималі управлінські повноваження місцевим можновладцям, її пізніші конкуренти мали розбудовувати сильні й «дорогі держави», аби не зійти з дистанції конкурентних змагань.

Усі держави, дешеві чи дорогі, потребують фондів для оплати державних послуг. Такі фонди зазвичай складаються з податків або суспільних позичок, що відшкодовуються з податків. Податки збираються шляхом відрахувань із заробітної плати або переміщенням додаткової вартості від капіталістів до держави. Такі відрахування чи переміщення додаткової вартості по-різному здійснюються різними державами, з різними наслідками для їхніх громадян. Однак усі вони слугують для накопичення фонду «непрямої додаткової вартості» (О'Коннор, 1974: 39-42), яким розпоряджається державний апарат. Тоді цей фонд може використовуватися для сприяння додатковому індустріальному розвитку, особливо військових або пов'язаних з ними галузей промисловості, надаючи перевагу одному сегменту капіталістичного класу над іншими; або ж він може бути розподілений для соціального забезпечення чи в програмах цінової підтримки різних видів, що сприяють деяким класам чи класовим сегментам. І знову проблеми класової гегемонії проектуються на політику. Різні наслідки конфліктів за те, «хто отримує, що й коли» впливають на диференціювання капіталістичних держав. Хоча в книзі розглядається насамперед початкова фаза розвитку міжнародної державної системи капіталізму XIX ст., слід зауважити, що ці державні функції, засновані на нагромадженні непрямої додаткової вартості, надзвичайно зросли в XX ст., особливо після 1930 р., під впливом депресії, соціальної дислокації та війн.

11. Товарообіг

За останню половину XIX ст. капіталістичне виробництво здійснило великий стрибок уперед, нарощуючи попит на сировину і харчові продукти і розширюючи ринок до світового масштабу. Цілі регіони почали спеціалізуватися на виробництві певного виду сировини, продовольства чи стимуляторів. Одні регіональні спеціалізації були встановлені ще раніше під торговельною егідою, як у випадку цукровиробничих областей Карибського моря. Інші постали внаслідок раннього капіталістичного розвитку, на кшталт бавовновиробничих областей Сполучених Штатів, Єгипту й Індії. А ще одні – були цілком новими. Зосередження регіону на вирощуванні однієї сільськогосподарської культури чи видобуванні одного виду сировини потребувало, у свою чергу, щоб інші регіони вирощували зернові культури для забезпечення первинних виробників або ж постачали трудовою силою нові плантації, ферми, шахти, устаткування для обробки і транспортні системи.

Щоб збагнути, яким чином люди втягувалися у цей ринок, останній слід розглядати не лише як засіб обміну товарами й послугами, але і як комплекс «механізмів соціального сполучення» (Мінц, 1959а: 20). Товари і послуги, призначені для ринку, є предметами споживання; як предмети споживання вони можуть оцінюватися й обмінюватися незалежно від соціальної матриці, у якій вони були виготовлені. Як уже зазначалося, обмін споживчими товарами задовго передував виникненню капіталістичного способу виробництва, оскільки торговці надавали для обміну речі, виготовлені в умовах залежного чи родоплемінного способу. В кожному товарі втілено частку соціальної праці, спрямованої на перетворення природи задля потреб людини і соціальної праці, мобілізованої при основних відносинах способу виробництва. Із розгортанням капіталізму дедалі більша кількість таких предметів споживання потрапляє на ринок, де зіштовхується й конкурує з товаром, виготовленим в інших способах виробництва. За умов зростання світового панування капіталізму ринок був перетворений на арену з'єднання й конфліктів між конкуруючими способами виробництва,

виражених в обміні різноманітними споживчими товарами. Капіталізм не завжди анулював інші способи виробництва, але він часто прямо впливав і змінював життя народів на відстані.

Розвиток індустріального капіталізму не був спрямований по рівній зростаючій лінії. Етапи прогресу у нагромадженні капіталу поступалися спадам; періоди оптимістичного розквіту супроводжувалися періодами непевності й мороку. Кожна стадія розвитку відкривала нові театри дії і нові зони постачання. Кожен спад робив виклик домінуючому курсу інвестицій капіталу і спричиняв появу низки договірних ринків, як у Латинській Америці після 1825 р. Кожен етап прогресу і кожне зусилля, спрямоване на зупинення потоку депресії, впливали на спільноти, що потрапляли у тенета капіталістичних зв'язків. Іноді наслідки капіталізму були прямими результатами інвестицій чи скорочення капіталовкладень у промисловість, постачання сировини чи продовольчих підприємств у різних регіонах земної кулі. А інколи він діяв через механізми ринку, підсилюючи чи зменшуючи трансформуючий вплив капіталізму на інші способи. Кожна фаза прогресу викликала зміни у способі організації соціальної праці. Втім, коли прогрес супроводжувався регресом, повернення до попередніх умов уже було неможливим. Для багатьох народів, досліджуваних антропологами, такі зміни стали особливо критичними в останній чверті XIX ст.

Велика Депресія

Лише через п'ять років після відкриття Суецького каналу з перспективою збільшення торгівлі між Європою й Азією капіталістичне розширення зазнало ще одного великого спаду. Залізничне будівництво витягло капіталізм з різкого спаду 1826–1847 рр., спричинивши відновлення темпів розвитку в 1848–1873 рр. шляхом збільшення виробництва заліза, сталі та вугілля. У 1873 р. це піднесення поступилося новому спадові. Наслідки останнього стали відомими як Велика Депресія. Історики економії не погоджуються з узагальненою природою цього явища, відзначаючи, що в різних місцях воно мало різний ступінь поширення й інтенсивності. Деякі вчені навіть заперечували його існування взагалі. Однак головна зміна сталася в темпах і характері капіталістичного нагромадження, відлуння цієї зміни збереглися донині. Велика Депресія провістила нову стадію в зіткненні капіталізму з рештою світу. Протягом цього етапу мілітаристський капіталізм як ніколи інтенсивно втручався у соціальні влаштування, базовані на залежному чи родоплемінному способах виробництва. Це сталося шляхом утягнення ресурсів і трудової сили, організованих різними способами, у велику систему, над якою домінували і в яку проникали капіталістичні продуктивні відносини. В межах цієї системи допоміжні складові були зацікавлені або примушені стати виробниками спеціалізованих споживчих товарів, які вироблялися й продавалися відповідно до директив центрального процесу нагромадження капіталу.

В основі цієї зміни механізмів капіталістичного розвитку лежало кілька факторів. Рівень прибутків падав із зростанням реальної заробітної плати в Європі, а вартість сировини підвищувалася в інших частинах світу. Капіталовкладення у відновлення засобів виробництва з метою скорочення цих зростаючих витрат здійснювалися занадто повільно. Можливо, що запаси тодішнього капіталу були недостатніми для фінансування швидкого переходу від парових двигунів до нової технології, заснованої на двигуні внутрішнього згорання й турбіні, що працювали на нафті чи електроенергії. Зароджувалася і нова хімічна промисловість.

Індустріальне сповільнення мало географічний і політичний аспекти. Зниження темпів розвитку зазнала лише англійська промисловість, базована на паровій техніці, тоді як Сполучені Штати й Німеччина поступово розширили свої галузі промисловості на новій технологічній базі. Великобританія втратила свою першість у ролі світового цеху. До 1870 р. вона володіла лише чвертю світової парової потужності і виробляла менше половини загальних обсягів сталі планети (Хобсбом, 1969: 134). В 1880–1890 рр. американське виробництво сталі наздогнало британське; у наступне десятиліття німецьке виробництво сталі зрівнялося з британським (Барратт Браун, 1970: 82). Британські «сатанинські заводи» усе ще жевріли в Бірмінгемі та Шеффілді; англійський банк «Стара Леді з Треднідл-стріт» усе ще залишався центром міжнародних фінансових операцій; і Британія «все ще керувала парадом». Однак вона вже була не індустріальним лідером світу, а лишень однією з промислово розвинутих країн.

Таким чином, Велика Депресія постала як криза капіталістичного нагромадження, оскільки її наслідки позначилися на всій країні, що живила цей процес, і змінили відношення Британії до решти світу. Вона стала початком кризи британської гегемонії. Затим швидше плоди колишніх здобутків Британії, аніж її індустріальна потуга, забезпечили їй збереження впливовості ще на якийсь час. Що робило Великобританію конкурентоспроможною на міжнародній арені, то це її контроль над Індією, індійська бавовна й текстиль, які продавалися в зростаючій кількості до Сполучених Штатів на європейському континенті і в Японії, забезпечуючи імперську систему надлишками. Індійська торгівля бавовною й текстилем зросла в другій половині XIX ст. з 4 до 50 млн американських доларів. Ще важливішими були так звані «домашні обов'язки» – данина, накладена на Індію для оплати витрат на утримання британської адміністрації й відсотків за борги колоніального британського уряду Індії, що зросли з 70 до 225 млн фунтів стерлінгів в останній чверті століття (Барратт Браун, 1970: 85). Надходження цих коштів утримувало британське панування як фінансовий центр, але флагшток міжнародної першості перейшов до інших.

Водночас головна зміна відбулася в європейському сільськогосподарському виробництві, яке несподівано зіткнулося з масивним імпортуванням американської та російської пшениці, що призвело до різкого падіння цін на зерно. Американська експансія в область рівнин і російське культивування в південно-східних степах дозво-

лили збільшити постачання пшениці, тоді як розвиток транспортування, завдяки прокладенню залізниць, розширенню пароплавства і вітрильного судноплавства через Атлантику, викликав різке зниження вартості вантажоперевезень. Вартість доставки восьми бушелів пшениці від Чикаго до Ліверпуля становила в середньому одинадцять шилінгів у 1869–1879 рр., але впала нижче трьох шилінгів у 1902 р. (Бегвел і Мінгей, 1970: 75). Це підірвало основу європейського сільського господарства і збільшило потік мігрантів до Америк (див. розд. 11).

Наслідком цього стало те, що кілька капіталістичних держав Європи почали інтенсивний пошук нових інвестицій і ринків збуту в період спаду. Вони зіткнулися один з одним у жорсткій конкурентній боротьбі за контроль над областями, що могли постачати дешеву сировину і робочу силу. Той самий стимул спонукав Сполучені Штати і Росію до трансконтинентального розширення, колонізації й консолідації. Наростання внутрішнього невдоволення і зовнішньої конкуренції, у свою чергу, розв'язали руки експансії політичними засобами, тобто політиці імперіалізму. Ця політика прагнула об'єднати зневірені й суперницькі класи всередині країни шляхом спільної боротьби за колоніальні сфери впливу за кордоном, надаючи при цьому «рідній країні» привілейований доступ до ринків і ресурсів. Велика Депресія сприяла розширенню європейського суверенітету за кордоном. Африка була розділена на шматки; нові колонії з'явилися в Азії; відбулася колонізація Тихого океану. Європейські держави за час економічного застою потроїли свої територіальні володіння за кордоном. Капіталістичне нагромадження було, таким чином, відновлено, хоча і з певними перепонами. Використовуючи на свою користь нові засоби транспортування, доступні в останній чверті XIX ст., капітал перейшов на розвиток «тропічних» сільськогосподарських продуктів і сировини для європейських ринків.

Регіональна спеціалізація

Поява нових зернових культур і нових продуктів значно змінила характер відносин між областями як на самому континенті, так і між цілими континентами. Одні регіони спеціалізувалися на виробництві харчових продуктів або індустріальної сировини; інші обробляли сировину, споживали продовольче зерно чи м'ясо і відправляли назад фабричні товари. Уже розглядалося, як Великобританія стала залежною від американського, а пізніше – єгипетського й індійського постачання бавовни. Бавовновиробляючі області, у свою чергу, почали настільки спеціалізуватися на вирощуванні однієї товарної культури, що мусили ввозити продовольчі і промислові товари з інших місць. Великобританія була спроможною прогодувати себе сама і навіть експортувала сільськогосподарський надлишок у XVIII ст., уже

наприкінці XIX ст. увійшла в залежність від іноземних постачань чотирьох п'ятих частин своїх потреб у пшениці і двох п'ятих – у м'ясі (Вудраф, 1971: 12). Американський бавовняний Південь став майже повністю залежати від мануфактурних виробів Півночі й пшениці Заходу.

Регіональна спеціалізація не обмежилася продовольчим зерном, м'ясом і бавовною. Для виробництва у великих обсягах тропічних продуктів типу цукру, чаю, кави чи каучуку, всі світові області були перетворені на цукрові, чайні, каучукові чи кавові плантації. Оскільки плантаційне виробництво було зосереджене переважно на одній чи двох товарних культурах, робоча сила повинна була утримуватися, у свою чергу, виробниками, котрі могли постачати харчові продукти й інші необхідні споживчі товари. В азійському контексті саме рис, а не пшениця, став основним продуктом харчування робочої сили, і тому розширення сільського господарства плантацій відбувалося паралельно із зростанням виробництва рису, призначеного для тих областей, де його бракувало. Проте інші регіони світу почали спеціалізуватися не на зернових культурах чи індустріальній діяльності, а на постачанні робочої сили для сільського господарства й промисловості. Тоді як спільні зобов'язання між цими областями поступово набували пріоритетності під егідою індустріального капіталізму, їхня взаємозалежність, фактично, вела до розбіжностей і до тривалої реорганізації соціальних відносин і культурних взірців у межах кожної області.

Коли Адам Сміт і Давид Рікардо передбачили зростання всесвітнього розподілу праці, вони гадали, що кожна країна вільно обере собі ті предмети споживання, у виробництві яких вона була найкваліфікованіша, і обмінюватиметься своїм оптимальним товаром з іншими. Таким чином, згідно з Рікардо, Великобританія направляла б до Португалії свій текстиль, а англійці натомість ввозили б португальські вина. Що не врахувало таке бачення вільного товарообміну, то це фактор примусу, який керував вибором певних споживчих товарів, а також політико-військових санкцій, що зазвичай гарантували продовження досить нерівноцінних обмінів, які були на користь одній стороні, та поглинали активи іншої.

Лише зрідка у зростаючій системі взаємозв'язків існувала свобода вибору. У більшості ж випадків він зумовлювався силою або обмеженнями, накладеними ринковим домінуванням могутніших учасників. Примус чи обмеження – шляхом прямого політичного захоплення колонії або через економічне домінування – були суттю цього процесу, а не його епіфеноменами. До того ж, тільки-но певна область входила в капіталообіг, вимоги нагромадження ставали такими, що вона повинна була реорганізувати своє виробництво для збільшення приросту капіталу або ж потрапити під колеса фаетону прогресу. В капіталістичному сільському господарстві це вело або до розвитку висококапіталізованих «польових фабрик», або до зростання дрібних спеціалізованих виробників, діяльність яких диктувалася торговельними ринками. Водночас сам процес нагромадження позбавляв інші області доступу до засобів виробництва, «звільняючи» їх і перетворюючи на продавців трудової сили третій стороні.

У цьому розділі ми простежуємо, яким чином деякі аграрні й пасторальні товари почали вироблятися на плантаціях чи в дрібних землеволодіннях і проілюструємо деякі зі шляхів, якими ці нові форми виробництва вплинули на причетні до нього спільноти. У наступному розділі ми розглянемо детальніше всесвітній розвиток робітничих класів, які комплектували нові галузі промисловості й сільськогосподарські підприємства, створені нагромадженням капіталу в ході його найінтенсивнішого відтворення.

Комерційне сільське господарство: плантації

Головним інструментом капіталістичного розширення в сільському господарстві XIX ст. була плантація і спеціалізована на виробництві товарної культури дрібна ферма. Формально плантацію можна визначити як капіталомістку одиницю, що застосовує значну робочу силу під пильним управлінським наглядом для вирощування врожаю на продаж. Робоча сила зазвичай зорганізована в трудові бригади, що під пильним оком і керуванням виконують у необхідній послідовності й синхронізації поставлені завдання. Відтак плантаційне сільське господарство набуває ознак армійської дисципліни та муштри, що дало підставу Едгару Т. Томпсону охарактеризувати його як «військове» сільське господарство. Мета останнього полягає у продукуванні однієї чи двох зернових культур для ринку. Ця спеціалізація є джерелом одночасно його сили і його слабкості. Таке влаштування може легко реагувати на збільшення попиту на ринку; але воно досить вразливе до економічних спадів.

Плантації мають тенденцію бути великими за розміром, досягаючи ощадливості шляхом спрямування своїх максимально можливих ресурсів на культивування окремої сільськогосподарської культури. Великомасштабне виробництво потребує великомасштабного обробітку. Основна кількість продукту має бути переміщена з полів до переробного центру; оброблений урожай слід складувати, допоки його не відправлять на ринок. Об'єднання функцій організаційного керування, обробітку й збереження сприяє появі плантаційного центру, що стає своєрідним командним пунктом, відгородженим від навколишніх полів і робітничих бараків. Там, де виникає плантація з новими формами і функціями посеред уже заселеної сільської місцевості, вона перетворюється на своєрідний «анклав» у чужому навколишньому середовищі. Плантації, сформовані на околицях старих поселень, утворюють розширений «кордон». Вони фактично стають аванпостами одного способу виробництва всередині інших способів. Відносини між плантацією й формами виробництва, заснованими на цих інших способах, зазвичай антагоністичні. Плантація є загарбником, і її успішне розширення є наслідком її успішного загарбання. До кінця XVIII ст.

плантації виникали, головним чином, в Америках і на декількох островах Індійського океану. На них у великій кількості застосовувалася праця рабів, імпортованих з Африки. Однак у 1807 р. Великобританія скасувала работоргівлю, її приклад незабаром наслідували Сполучені Штати, Франція й Нідерланди. У 1833 р. Великобританія пішла далі, оголосивши поза законом рабську працю у будь-яких формах власності по всьому світу. Питання, чому работоргівля й рабство були скасовані в перші десятиліття XIX ст., є не з легких. Одна з вірогідних причин цього полягала в тому, що прибутки від рабства почали падати (див. Кретон, 1974: 113). Також очевидно, що клас плантаторів на британських карибських цукрових островах – колись провідна фінансова зоря зростаючої імперії, був серйозно ослаблений в останній чверті XIX ст. Французька конкурентоспроможність, заснована на експлуатації робочої сили рабів у Санто-Домінго, а також збільшення імпорту цукру з Бенгалії, спричинили падіння цін на цукор. Війна зі Сполученими Штатами, а потім із Францією, зіпсувала відносини з північноамериканськими колоніями і викликала голод та інфляцію на островах. На деяких острівних територіях виробництво цукрової тростини, здавалося, досягло меж своєї продуктивності. До того ж у добу наполеонівських воєн континентальна Європа збільшила виробництво цукру шляхом інтенсивного вирощування цукрового буряку, який незабаром став грізним конкурентом тростини. Обкладені боргами британські феодали Карибського басейну зазнали реальної «кризи класу плантаторів» (див. Регец, 1928).

Однак перехід від рабської праці до інших форм управління робочою силою в межах британської орбіти слід розуміти не лише в контексті внутрішнього британського розвитку, а й з огляду на зміну міжнародної системи, складовою якої була Великобританія. В умовах зростання гегемонії індустріального капіталізму збільшувалася тенденція пріоритетності використання вільної робочої сили над рабством. Утім слід зауважити, що рабство тривало в Сполучених Штатах і навіть посилилося в Бразилії і на Кубі в XIX ст. Бразилія скасувала рабство в 1871 р., а Куба, з її процвітанням цукрового виробництва на польових фабриках,– лише в 1886 р. Колишні раби на Ямайці полишили плантації і зайнялися рільництвом на власних земельних ділянках. Однак Бразилія все ще імпортувала близько 1900 тис. рабів у 1811–1870 рр., а Куба – 550 тис. Ліквідація работоргівлі і рабської праці в одній частині світу призвела до їх продовження і навіть розвитку – в іншій. Однією з областей, що все ще використовувала невільницьку силу, був американський Бавовняний Південь – головний виробник стратегічної сировини зростаючого капіталізму в Британії. Поява індустріального капіталізму, відтак, спиралася на збереженні рабства в іншій частині світу, навіть за умов, що те рабство вже не залежало від работоргівлі.

Інший аспект виходу з рабства в межах британської орбіти полягав у тому, що наполеонівські війни ввели в британське підпорядкування велику частину тропічного світу поза Карибами. Оскільки значна частка довоєнного британського капіталу походила з Карибів, то після воєн британські виробники з нетерпінням очікували на постання «нової» імперії. Ця імперія опиралася не на примусову

працю декількох островів, а на експорті виготовлених виробів до Азії й Африки і на імпорті їхніх тропічних продуктів. Нові види океанського транспорту доставляли ці споживчі товари через океани, очищені від рабства британським флотом. Відповідно, рабство на британських цукрових островах було принесене в жертву зростаючому плантаційному сільському господарству й вирощуванню товарних культур дрібними виробниками в інших частинах світу. Відтак, у результаті переорієнтації британських інтересів відносна важливість вирощуваного рабами цукру на британських Карибах знизилася як джерело нагромадження капіталу, а інші види товарних культур, вирощувані в різних частинах світу, набули особливого значення.

Протягом XIX ст. сільське господарство на плантаціях зазнало головної зміни, перейшовши від станів, капіталізованих фінансовими ресурсами сімейств плантаторів і торговців, які авансували необхідні споживчі товари за врожай, до високо капіталізованих, корпоративних «польових фабрик», на яких усі фактори виробництва, включаючи робочу силу, визначалися зростаючим капіталістичним ринком. «Падіння класу плантаторів» не обмежилося Карибським басейном; воно мало місце в усьому світі (Бекфорд, 1972: 102–110). Привілейовані відносини між плантатором і торговцем поступалися вільному потокові ліквідного капіталу. Для максимізування нагромадження капіталу і зниження трудових витрат капіталу слід було дозволити вільно вливатися у різні галузі сільського господарства, здатні до інтенсифікації й розширення, минаючи ті, що відстали в результаті старих технологій, неефективної організації і немобільного постачання робочої сили.

В одній області плантацій за іншою клас плантаторів, маючи обмежений доступ до капіталу і прихильний до застарілих моделей виробництва, не зміг зробити цей перехід. Метропольні корпорації придбали їхні активи і підпорядкували плантаційні технології й організацію корпоративному контролю з капіталовкладеннями з Лондона, Парижа, Нью-Йорка чи Гамбурга. Велетенські виробники й дистриб'ютори, такі як Об'єднана Африканська компанія, Юнайтед Фрут, Харрісон і Кросфілдс, Брук Бонд, Французька Східно-Африканська компанія і Західно-Африканське торговельне товариство, встановили панування над цілими галузями економічної діяльності й країнами. Відтак і сільське господарство плантацій, і дрібне виробництво товарних культур потрапили у фінансово-комерційне управління віддалених центрів.

Комерційне сільське господарство: дрібні товаровиробничі ферми

XIX ст. також засвідчило збільшення й розвиток виробництва товарних культур у дрібних землеволодіннях Європи та інших частинах світу. Говорячи загальноприйнятою мовою – селяни стали фермерами. У Європі це відбу-

валося двома шляхами. Перший полягав в економічному і політичному звільненні селян від трибутарних зобов'язань у відношенні до класу землевласників, що дозволило селянам використовувати свою землю й працю як ринкові чинники виробництва. Цей процес був поступовим, мав свої фази і стадії, рухаючись із заходу на схід із Франції в 1789 р., досягаючи австро-угорських домініонів після 1848 р., здобувши повну перемогу в Росії декретами про емансипацію та скасування кріпацтва 1861 р. Другий спосіб спрямування селянства до спеціалізованого виробництва товарних культур полягав у розриві зв'язків між прожитковим сільським господарством і домашнім ремісничим виробництвом системи надомництва. В міру того як ремісниче виробництво під контролем торговців поступалося місцем капіталістичній промисловості, бідніші селяни-ремісники були змушені полишати землеробство і звертатися до джерел індустріальної зайнятості, залишаючи своїх спритніших чи заможніших сусідів володіти своєю землею і використовувати її для вирощування спеціалізованих зернових культур на ринок. Цілком зрозуміло, що цей процес не скрізь був рівним і одночасним. Деякі області потребували кількох поколінь для його завершення. Втім з часом залежні способи і операції комерційного багатства, що існували поряд з ними, були скасовані, а натомість – започатковано новий вид сільськогосподарського виробника.

Як ми пересвідчимося далі, такий розвиток подій відбувся поза Європою, зокрема в Західній Африці і Південно-Східній Азії. Капіталістичне розширення було прискорене і дрібними землевласниками, і плантаційним сільським господарством; однак вони являли собою лише т. з. «земельних агентів» для власників капіталу. Розширення комерційного сільського господарства передбачало розвиток багатоярусної структури припливу капіталу, місцевого виробництва й продажу, а також відпливу капіталу. Простежимо розвиток і поширення деяких зернових культур і продукції і схематично накреслимо деякі зі шляхів, якими це зростання вплинуло на життя «земельних» спільнот. Однак ці події та їх наслідки були лише місцевими епізодами гігантського глобального процесу нагромадження капіталу.

Товарне виробництво: харчові продукти

Особливо важливим у новій всесвітній сільськогосподарській спеціалізації було продовольче зерно, зокрема пшениця в Європі й Америці і рис в Азії, спеціалізоване розведення великої рогатої худоби і плантаційні продовольчі культури типу бананів.

Пшениця

Як уже зазначалося, Великобританія потрапила у велику залежність від імпорту зернових культур, необхідних «цехові світу». В цей період три області вирізняються в спеціалізованому вирощуванні експортної пшениці. Першою був американський Середній Захід і Захід, де землероби просунулися до Великих рівнин і підкорили трав'янисті простори за допомогою глибокого плуга і механічної жниварки. Перша партія пшениці обсягом у сімдесят вісім бушелів була відправлена на схід у Чикаго в 1838 р., але значне збільшення виробництва зерна відбулося після війни між Союзом і Конфедерацією. Саме тоді будівництво залізниць і поява вантажного пароплавства перетворювало закордонне експортування на чимраз прибутковіший бізнес.

Внутрішня мережа залізниць спочатку спричинила створення великих «бананових» процвітаючих ферм з виробництва пшениці, на яких застосовувалася наймана праця переселенців. Однак у 1880-х рр. ці підприємства зазнали краху і були замінені фермами, що використовували домашній метод ведення господарства, оснащеного сільськогосподарськими машинами. Парові молотарки з'явилися в 1830-х рр., механічні жниварки – в 1850-х рр., комбайн – у 1880-х рр. Ця техніка зробила можливим для домашнього господарства, де основну робочу силу становили два чоловіки – батько й син, успішно займатися вирощуванням пшениці на фермі із земельною площею в 200 акрів. Це вже були не селяни, які займалися сільським господарством для власного проживання, а товарні виробники, що купували засоби виробництва і продавали свою продукцію на ринку (Фрідмен, 1978).

Американська пшениця, експортована в Європу за цінами, нижчими за внутрішній продукт, спричинила кризу європейського сільського господарства, внаслідок якої міграційний потік розорених селян вирушив у пошуках нових джерел існування до процвітаючих Америк. З іронії долі більшість із них рухалася на захід на тих самих суднах, що перевозили в Європу пшеницю, яка довела їх до краху.

Східнонімецькі великі землевласники – юнкери – зреагували на зернову кризу заміною своїх постійних орендарів-робітників найманцями з числа мігрантів. Раніше орендарі працювали на юнкерських станах в обмін на права на будинок, ділянку для самостійного зайняття фермерством, пасовища для корів і частку врожаю. Відтепер вони втратили ці права, й багато хто з них емігрував (Волкер, 1964: 184–190). Для заміни цієї робочої сили юнкери почали використовувати низькооплачувану працю польських сезонних сільгоспробітників. Низький рівень заробітної плати забезпечувався підтримуваною цими землевласниками державною політикою, спрямованою на гальмування розвитку незалежних польських ферм у регіоні (Вебер, 1979; Гершенкрон, 1943).

У 1880-х рр. до найбільших світових виробників пшениці приєдналася Аргентина. В 1870 р. вона ще імпортувала пшеницю з-за кордону, однак до кінця століття стала одним з головних експортерів.

Європейські іммігранти-колоністи, фермери-орендарі і сільськогосподарські робітники розширювали пшеничний кордон на захід, допоки він не досяг межі в зоні мінімальних дощових опадів.

Західну Європу, у свою чергу, годувала третя зерновиробнича область – Південна Росія, де обсяги вирощування пшениці в степах зросли втроє між 1831 і 1860 рр. 90 % цієї пшениці експортувалися через Одеський порт, де світові ціни диктували свої умови всьому російському регіону (Лященко, 1949: 367). До того ж, на відміну від решти європейської частини Росії, російський степ замінив кріпацтво на земельних станах найманою працею зі зростаючим застосуванням техніки.

Рис

Тоді як пшениця надходила до європейського півострова з Росії й Америк, рис став життєво важливою експортною культурою у Південній та Південно-Східній Азії. У 1855 р. Великобританія захопила Нижню Бірму, область дельти річки Іраваді з близько мільйоном акрів землі під посівами рису. В 1855–1881 рр. ці площі збільшилися в дев'ять разів. Первинними виробниками були селяни, багато з яких щойно іммігрували з посушливих країв Верхньої Бірми. Виробництво фінансувалося великими рисовими фабриками в містах Рангун та Басейн через сільську мережу лихварів. Більшість з останніх були членами четьярської касти з Мадраса, котрі витіснили своїх бірманських колег. Заборгованість селян, що зумовлювала додаткові збільшення виробництва рису, зросла за рахунок позичок бірманських і китайських власників магазинів на фінансування споживання, ритуальних церемоній життєвого циклу і театральних *(пве)* вистав. У Бірмі близько половини вирощуваного рису експортувалося до Індії; чверть – відправлялася на плантації Цейлону і Малайї, що почали спеціалізуватися на виробництві чаю і каучуку; і чверть – до цукрових колоній Маврикія й Вест-Індії. Більшість цього бірманського рису споживалася індійськими робітниками, котрі працювали на кабальних умовах за кордоном. Пароплави, що переправляли цих найманців до місць їхнього призначення, везли у трюмах рис для харчування.

Так само й Таїланд почав виробляти рис на експорт, хоча і в менших за Бірму масштабах. Тут рисові фабрики перебували в руках китайців, котрі знайшли собі роботу в сільських районах як посередники та лихварі. Вирощування рису набуло особливого розвитку на центральній рівнині Таїланду. Одним із поселень, заснованих у середині століття, був Банг Чан на північному сході від Бангкока, який через століття вивчався Ларістоном Шарпом і Таїландським проектом Корнелла (Шарп та ін., 1953; Шарп і Хенкс, 1978; Хенкс, 1972). Поселення розвивалося у відповідь на будівництво Саен-Саебського каналу довжиною в тридцять чотири милі, який з'єднав східну рівнину з річкою Чао Прая, на якій розташований Бангкок. Споруджений спочатку для військових потреб, канал відкрив цей регіон для бангкокського ринку. Люди, які оселялися у Банг Чані, були китайцями з Хайнаня, змішаними у шлюбах з таїтянами,

Південно-Східна Азія: регіони виробництва рису на експорт

військовополонені малайські мусульмани з півдня, лаоські військовополонені з північного сходу і звільнені раби з Бангкока. Місцевий буддистський храм, що зумовлював ідентичність поселенської групи, був зведений близько 1891 р. річковим торговцем китайського походження із села, де з'єднуються канал і Мае Нам. Культивування рису для ринку особливо зросло в третій чверті століття і встановило цілковите панування перед початком Першої світової війни.

Банг Чан набув важливості в антропологічній літературі як приклад «вільно структурованої соціальної системи», використовуючи поняття, введене Джоном Ембрі (1950) для характеристики тайського суспільства. Вивчення Банг Чана привело до висновків про те, що «винятково аморфний, відносно неструктурований характер усього тайського суспільства явно відображається у недиференційованій соціальній організації Банг Чана» (Шарп та ін., 1953: 26). Ця точка зору викликала гарячі дебати стосовно моделей тайської соціальної структури. Це спонукало Джека Поттера (1976) запропонувати альтернативну модель низки «структурних елементів», що «генерують» тайські сільські громади. Утім особливості Банг Чана, що привели до характеристики його як «вільно структурованого», подібно прикметностям інших тайських селищ, втягнутих у рисову економіку іншими способами, слід розуміти не просто як соціальну структуру певного виду, а як результат розширення товарного виробництва.

Третім азійським регіоном виробництва рису на експорт була Кочінчіна, південна область дельти В'єтнаму, захоплена французами в 1861 р. Значною мірою ця область є результатом французької гідравлічної інженерії, впровадженої для виробництва великої кількості експортного рису. Більшість цього продукту вирощувалася на великих земельних станах, оброблюваних орендарями. Посівні площі під рис збільшилися вдвічі між 1880 і 1900 рр., тоді як експорт рису (через Сайгон) за той період зріс майже втричі. Велика частина рису відправлялася до Китаю через Гонконг; цю торгівлю контролювали переважно китайці.

М'ясо

З початком індустріальної революції споживання м'яса в Європі, відносно високе до того, помітно знизилося. Однак поява залізниць і пароплавів спричинила розвиток нових «кордонів домашньої худоби». До 1860 р. з'явилися нові джерела надходження м'яса для європейських і американських споживачів. Найвідомішим із цих кордонів є американський Дикий Захід, що став одним із світових «королівств великої рогатої худоби» після закінчення війни між Союзом і Конфедерацією. До війни великі череди напівдикої і неплемінної великої рогатої худоби бродили просторими теренами Південного Техасу. З припиненням конфлікту несподівано з'явився високий попит на м'ясо, перетворюючи колись нікому не потрібні табуни з великих пасовищ у ринковий товар. Цей поворот подій започаткував великий рух великої рогатої худоби з «ковбоями», що заганяли череди до кінцевих пунктів залізниць, з яких потяги доставляли тварин на скотобійні Сходу. Ці наймані наїзники частково складалися з англоамериканців, а частково – з мексиканців й американських негрів, котрі подалися на Захід після скасування рабства. Технологія розведення і торгівля великою рогатою худобою брала початок з технології мексиканського пасторалізму.

Хоча доба ковбоїв увічнилася в популярній американській міфології, тривала вона лише близько століття. До того ж Захід ніколи не постачав більше однієї третини всієї великої рогатої худоби, розведеної у Сполучених Штатах. Випасання напівдикої великої рогатої худоби на відкритих пасовищах було лише епізодом у розвитку промислового тваринництва, що невдовзі примирилося із землеробами, перейшовши до виведення племінних порід великої рогатої худоби на ретельно обгороджених ранчо.

Північноамериканське тваринництво розвивалося як своєрідне доповнення до консервних підприємств Чикаго, Сант-Луї й Канзас-Сіті в США; так само як тваринництво в Аргентині розвивалося на *пампасах* як доповнення до пакувальних контор Буенос-Айреса. В цих трав'янистих степах на диких тварин спочатку полювали заради шкіри, а пізніше – для заготівлі солоного м'яса, яке відправляли на плантації рабів до Бразилії. Однак промисловість Аргентини не розвивалася до останньої чверті XIX ст., допоки не стало

Регіон промислового тваринництва Аргентини

можливим заморожувати м'ясо і задешево транспортувати його на європейські ринки, особливо до Великобританії. Саме завдяки британському капіталові було прокладено більшість залізниць Аргентини, які забезпечували розведення породистої худоби, обгородження ранчо колючим дротом, будівництво холодильників для заморожування свіжого м'яса і постачання цим м'ясом, яке транспортувалося суднами через Атлантику. На думку Джорджа Пендла (1963: 141), «до кінця XIX ст. *пампаси* були освоєні, організовані і фактично використовувані на користь економіки Великобританії».

Розширення промислового тваринництва Аргентини було захищене трьома взаємозалежними факторами. По-перше, вершники арауканських полів були переможені та винищені. По-друге, напівнезалежні мисливці на велику рогату худобу пампасів – гаучо – були позбавлені своєї автономії. Дротяне огородження ранчо скоротило кількість чоловіків, необхідних для утримання там тварин. Етнічна група гаучо стали найманою робочою силою на ранчо. По-третє, виробництво на ранчо і на сільськогосподарських станах було синхронізованим. Стани, тепер здані в оренду іспанським та італійським іммігрантам, забезпечували експортною пшеницею й люцерною ранчо.

Третьою областю, де розвивалося промислове тваринництво, була Австралія. У першій чверті XIX ст. на тамтешніх пасовищах, відвойованих в аборигенів, почали розводити овець для експорту вовни. Коли золота лихоманка середини століття позбавила пасовища робочої сили, власники кошар раціоналізували своє виробництво за допомогою вершників-вівчарів і шляхом упровадження огородження та інших методів Нового Світу. Австралійські пасовища овець, однак, залишалися відокремленими від сільськогосподарських областей, розташованих на периферії континенту. Кількість австралійських овець зросла з 8 млн голів у середині століття до 70 млн наприкінці століття.

В останній чверті XIX ст. австралійське тваринництво також розширилося в глиб країни. Вівці і велика рогата худоба почали конкурувати за пасовища й воду з родовими племенами місцевих жителів. Це призвело до неминучого конфлікту між аборигенами та європейцями. А деякі групи, такі як нгадіджі й аранда, були просто знищені вівчарями. Інші, подібно до вальбірі, які мешкали поза областями випасання, якийсь час зберігали свою автономію, допоки молодші чоловіки не почали найматися на працю вівчарями, а незабаром їх приклад був наслідуваний рештою. Мервін Мегджітт відзначив, що в середині 1950-х р. вальбірі скористалися своїм новим дозвіллям, позбувшись суворих умов збирання їжі і перейшовши до найманої праці задля розвитку своєї соціальної й церемоніальної діяльності (1962: 333).

Банани

Банани, порівняно із зерном та м'ясом, не є основним продуктом харчування; однак розвиток бананових плантацій, стимульований торговельним піднесенням XIX ст., вплинув на багато регіонів, особливо на Центральну Америку. Цей фрукт першопочатково був завезений в Америки іспанцями з Канарських островів у перші роки Завоювання. Він набув значного поширення як основний продукт у середовищі примітивних племен і селян тропічної низовини. У 1870-х рр. банани почали вирощувати на плантаціях. У 1871 р. один підприємець із Сполучених Штатів, задіяний до прокладення залізниць у Коста-Ріці, почав експериментувати з торговельним банановим виробництвом для забезпечення фрахту для його залізниці. З цього почину в 1889 р. постала Об'єднана фруктова компанія (Юнайтед Фрут Компані).

За тридцять п'ять років Компанія виростила близько 2 млрд в'язок бананів на власних землеволодіннях у Коста-Ріці, Панамі, Гондурасі, Колумбії та Еквадорі. Географічна розпорошеність дозволяла Компанії витримувати політичний тиск у будь-якій країні, а також використовувати сприятливі природні умови в різних місцевостях, зводячи у такий спосіб до мінімуму можливість зупинення виробництва з причин повені, ураганів, виснаження ґрунту і хвороб рослин. Для подальшого зменшення цих ризиків Компанія придбала набагато більше землі, аніж могла використати,– про всяк випадок, на майбутнє. У деяких областях вона налагодила відносини з місцевими землеробами, котрі самостійно вирощували банани і продавали їх Компанії.

Так було на північному узбережжі Колумбії у заплаві біля підніжжя Сьєрри-Невади де Санта-Марта (див. Партрідж, 1979). Ця область – висушена, зрошувана й інтенсивно культивована тайронами в доіспанську добу (див. розділ 2) – була лише слабо заселена з огляду на винищення тубільців іспанськими завойовниками. До останньої чверті XIX ст. ця земля перебувала у власності великих землеволодінь, що займалися розведенням домашньої худоби або

ж використовувалася хліборобами, котрі проживали в розкиданих селищах і вирощували зернові культури для власного харчування і нерегулярного продажу. Життєвий шлях цих поселенців став підґрунтям для написання «Ста років самотності» (*One Hundred Years of Solitude*) колумбійським романістом Габріелем Гарсіа Маркесом, котрий узагальнив досвід кількох поселень у зображенні уявного міста Макондо. В 1870-х рр. колумбійські підприємці відкрили цю область завдяки прокладенню залізниці, спорудженню дренажного каналу та іригаційної системи. Колумбійські плантатори невдовзі започаткували бананове виробництво, відправляючи живці на ринок до Нью-Йорка. У 1896 р. Об'єднана фруктова компанія придбала залізницю й землі на південь від колумбійських володінь, щоб створити власний іригаційний район. Встановлення контролю Компанії над наземним і морським транспортом, а також торгівлею незабаром узалежнило колумбійських плантаторів від неї з вимогою узгодження своїх виробничих процесів з плантаціями Об'єднаної фруктової компанії і продажу своєї продукції через Компанію. Трудові підрядчики вербували робітників для плантацій і наглядали за процесом праці. Робітникам щоденно видавали невелику платню готівкою й купонами на закупівлю необхідних товарів у плантаційній крамниці. В романі Гарсіа Маркеса яскраво описано деякі зміни в житті місцевого населення, викликані найманою працею, та їхній кульмінаційний вибух у кривавому страйку 1928 р.

Тоді як більшість робітників на бананових станах Колумбії вербувалася з числа місцевих жителів, у Центральній Америці Компанія надавала перевагу робітникам з англомовних островів Карибського моря, особливо з Ямайки. Компанія зіткнулася з труднощами в залученні людей із суміжної гірської місцевості для роботи в тропічній низовині. Англомовні західні індіанці не лише могли спілкуватися з працівниками північноамериканських плантацій, а й цілком залежали від Компанії, а відтак були більш керовані за тубільців. Острів'ян могли звільняти, коли Компанія згортала культивування в одній області і переходила в іншу. Роль західних індіанців як робітників на плантаціях Юнайтед Фрут поступово зменшувалася, оскільки місцеві уряди чинили опір імпорту іноземних робітників, і місцеві спільноти почали залучатися до найманої праці на узбережжі.

Однією з груп центральних американців, котрі стали робітниками на Панамських плантаціях Компанії, були гуаймі. Це чібчамовне плем'я було витіснене іспанським завоюванням у суворі гірські краї Західної Панами, де зберегло свої родоплемінні корпоративні групи, що володіли землею. У 1930-х рр. зростаюче число гуаймі почало поєднувати змінне землеробство у своїй провінції із сезонною виснажливою працею за наймом у Компанії. Стаючи дедалі залежнішими від заробітної плати і придбання споживчих товарів у крамницях, вони зазнали тяжкого удару у 1960-х рр., коли Компанія розпочала механізацію, заміняючи людей машинами. Філіп Юнг (1971) вбачав у цьому головну причину нативістського міленаріанського руху – Мама Чі, що тоді зародився серед гуаймі.

Технічні культури

Каучук в Америці

Важливою технічною культурою у XIX ст. був каучук. Він став головним промисловим матеріалом після відкриття вулканізації у 1839 р. і вперше застосовувався у виготовленні дощових плащів, черевиків, велосипедних шин, презервативів та інших предметів повсякденного вжитку. Потім його почали використовувати у будівництві залізниць, машинобудуванні, а також як ізоляційний матеріал у нових електричних галузях промисловості. Нарешті, наприкінці століття, каучук став головним сировинним матеріалом в автомобільній промисловості.

До 1900 р. Бразилія була єдиним виробником каучуку; вона збільшила його виробництво з 27 тонн у 1827 р. до 20 тис. тонн на рік в останні десять років цього століття (Поппіно, 1968: 140–141). Його первинними виробниками спочатку були амазонські індіанці та лузо-бразильські землероби з Амазонки. Пізніше для збирання каучуку за контрактом наймалися робітники з бразильського Північного Сходу (так звані *флагеладоси*). Вони були змушені шукати нові джерела засобів до існування в тропічних лісах унаслідок загального економічного спаду цукрової промисловості Північного Сходу, колишнього осердя бразильської економіки. Говорячи іншими словами, вони були жертвами великої посухи в їхньому краї 1877–1880 рр., яка, вірогідно, й спричинила смерть від голоду близько 200 тис. чоловік. Така ж кількість вирушила до Амазонії в останній чверті століття (Фуртадо, 1963: I 143–144). Місто, описане Чарлзом Уоглеєм (1953) під назвою Іта, зобов'язане своїм походженням з'явою у 1880 р. таких північно-східних мігрантів.

Збирачі каучуку: мундуруку

Якою була реакція амазонських індіанців на появу торгівлі каучуком – добре ілюструється на прикладі племен, котрі називали себе *вейд'єн'є* («наші люди»), але які стали більш відомі за ім'ям, що дали їм їхні суперники парінтінтіни – мундуруку – за назвою одного з різновидів мурах. Лузо-бразильці вперше зустрілися з ними наприкінці XVIII ст. в ході здійснення набігів на інших індіанців і білих поселенців у низовині Амазонської долини. Мундуруку і прибульці уклали союз, у якому мундурукські чоловіки й жінки мали різні ролі. Жінки почали виробляти маніоку для колоністів. Чоловіки, спочатку настроєні досить вороже, приєдналися до своїх нових союзників як найманці у війні проти індіанців мура (котрі населяли область між Амазонкою й Ріо-Негро) і кавахіва на Верхньому Тапажосі. Лузо-бразильці

Місце розташування мундуруку

наймали мундуруків для здійснення рейдів за рабами з цих племен, для придушення місцевих заколотів і масових повстань, на кшталт революції Кабанас 1835 р., повстання місцевих білошкірих спільнот, афро-бразильців, мурів та інших індіанців.

Збільшення виробництва маніоки, яке трималося на жінках, і розширення зовнішніх воєн, які були справою чоловіків, не лише викликали інтенсивний поділ праці за статтю, а й позначилися на мундурукській моделі проживання й походження. Коли Роберт Мерфі вирушив вивчати мундуруків у 1950-х рр., ті представляли собою етнографічну аномалію. Вони поєднували патрілінійне походження з матрілокальним місцем проживання. Крьобер (1952: 213) писав, що він «не знав подібного суспільства, виникнення якого – досить рідкісне». Мерфі до того ж відкрив, що мундуруку набули таку несподівану комбінацію шляхом зміни свого більш раннього взірця патрілінійності та патрілокальності – зміни, яка, на думку деяких антропологів, була настільки малоймовірною, що перешкоди цьому були «майже нездоланними» (Мердок, 1949: 217). Мерфі показав, як мундуруку здійснили цю зміну.

До початку XIX ст. мундуруку жили в селищах, розташованих довкола окремої патрілінійності, що поповнювала ряди жінок через шлюб з партіями інших патрілінійних селищ згідно із законами

патрілокального місця проживання. Кожна патрілінійність символізувала свою єдність через володіння і ритуальне використання священних сурм, що уособлювали духи предків, які зберігалися у «чоловічих будинках». Однак із запровадженням торгівлі маніоком, заснованої на жіночому виробництві, шлюбні правила стали матрілокальними, що забезпечувало єдність і безперервність зосередженої на жінці домашньо-господарської сили. Якщо раніше жінки переходили після шлюбу до селища своїх чоловіків, то відтепер чоловіки переміщалися до місця проживання своїх дружин. Чоловіків у будь-якому селищі набирали з різних патрілінійностей, уже не прикріплених локально. Відтак чоловічі будинки селища більше не обслуговували виключно одну патрілінійність, а ставали загальними чоловічими будинками-клубами і «бараками». Священні сурми перестали уособлювати самобутність патрілінійності. Скоріше за все, вони почали символізувати єдність чоловічого будинку, наголошуючи на його транслокальному військовому потенціалі.

Добування каучуку спричинило ще одну трансформацію соціальної організації мундуруку. До впровадження каучукової торгівлі мундурукські села зазвичай розташовувалися на підвищеній саваноподібній місцевості. У посушливі пори року сільські жителі спускалися до річки на риболовлю. Утім із зростанням попиту на каучук вони почали робити надрізи на деревах в лісах уздовж берегів річок, обмінюючи латекс, який вони збирали, на металеві вироби, одяг і навіть на продовольство. Поступово окремі внутрішні групи почали оселятися вздовж берегів річок і претендувати на ексклюзивне володіння ділянками лісу.

Займаючись обміном латексу на предмети споживання в торговельних пунктах, вони дедалі частіше полишали свої ремесла і ставали залежними від привізних товарів. Згодом мундурукські селища з колись войовничими племенами, які вирощували маніоку, розпалися на численні дрібні господарства, окремо пов'язані з торговельними точками в одну мережу обмінів і боргових зобов'язань. Комерсант замінив мундурукського вождя як осердя місцевих ланцюгів виробництва й обміну. Торговець каучуком, у свою чергу, залежав від постачання йому каучуку і необхідних споживчих товарів торговими будинками в пониззі річки, тоді як торговий дім залежав від постачання й продажу каучуку експортно-імпортною фірмою. Таким чином, мундуруку, маклер, торговець і експортно-імпортна фірма були пов'язані в зростаючу мережу виробництва й обігу.

Каучук в Азії

У XIX ст. бразильський дикий каучук монополізував світовий ринок. Однак у 1876 р. сер Роберт Вікхем контрабандним чином переправив насіння амазонського каучукового дерева до К'ю Гарденса в Англії, яке було акліматизоване і виведене селекційно для вирощування в Малайї. Після 1900 р. виробництво гуми швидко поширилося в Азії, особливо в

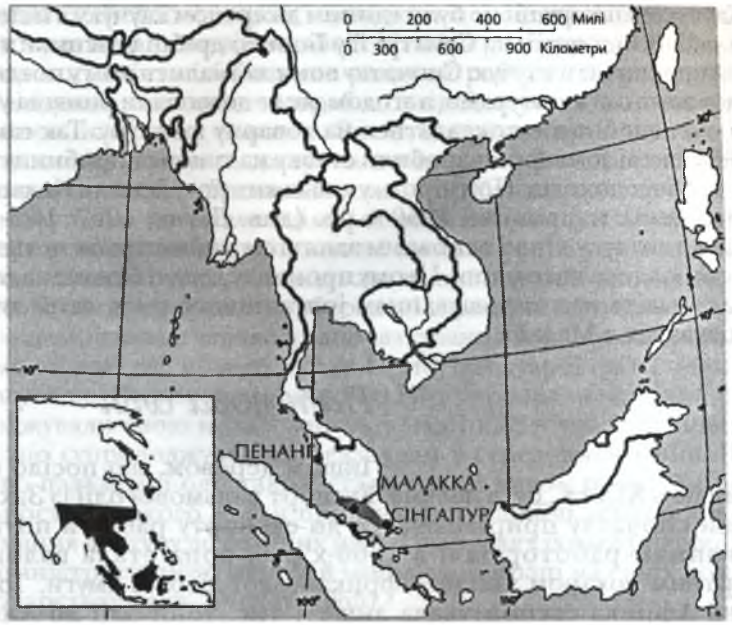

Малайя: регіон плантацій каучуку

Малайї. Площа малайських каучукових плантацій збільшилася з 5 тис. акрів у 1900 р. до 1250 тис. у 1913 р.

Клас дрібного плантатора був незабаром замінений менеджерами агентств, що брали позички в Лондоні (Джексон, 1968). Робітників імпортували переважно з Південної Індії. То були таміли, що працювали за контрактом з трудовими підрядчиками, котрі вербували робітників у їхніх селищах і наглядали за їхньою працею на плантаційних бригадах (Джайн, 1970).

Інша каучуковиробнича область у Південній Азії розвивалася на східному узбережжі Суматри, навколо Делі. Тут голландці тривалий час вирощували тютюн на плантаціях, що розвивалися в симбіозі із сільським господарством вирубно-вогневого типу місцевих малайських і батакських селян. Плантація перейняла такий вид землеробства, як випалювання на земельній ділянці рослинного покриття. Потім на ній вирощували перший врожай – тютюн. Коли на другий рік продуктивність ґрунтів падала, плантація переходила на нове поле, дозволяючи селянам брати тютюнові ділянки під вирощування продовольчих культур. З упровадженням тут каучуку в 1906 р. цим симбіозним відносинам настав кінець. Каучукові дерева давали постійний урожай і не могли чергуватися з однолітніми рослинами. Навіть більше того, відтепер каучукове культивування, здійснюване імпортованими яванськими й китайськими робітниками, почало захоплювати земельні ділянки тубільного населення. Місцеві села поступилися компанійським містечкам.

Каучукові плантації не були єдиним джерелом каучуку в Індонезії і в Малайї. В Індонезії, на Суматрі й у Борнео дрібні власники також почали вирощувати каучук. Спочатку вони займалися цим у поєднанні з продовольчими культурами, а згодом, як те дозволяли ринкові умови і ціни, почали більше покладатися на товарну культуру. Так само і в Малайї місцеві землероби зробили ставку на гумове виробництво як джерело своїх доходів. Приміром, у сільських поселеннях Келантану, досліджуваних наприкінці 1950-х рр. (див. Даунс, 1967: 162–166), добування каучуку стало основним заняттям майже трьох четвертей усього дорослого населення. Цьому промислу дедалі більше надавали перевагу навіть над вирощуванням іригаційного рису, який високо поціновувався в Малайї.

Пальмова олія

Іншим деревом, що посіло особливе місце в XIX ст., була пальма. Експорт пальмової олії із Західної Африки спочатку прирівнювався до експорту рабів, а потім, із скасуванням работоргівлі в 1860-х рр., вона стала головним експортним товаром західно-африканської лісової смуги. Тоді як Західна Африка експортувала лише 1 тис. тонн олії до Англії у 1810 р., експорт пальмової олії сягав у середньому 50 тис. тонн щорічно у період між 1860 і 1900 рр. Пальмова олія замінила тваринну олію у виробництві мила і набувала дедалі більшої ваги як мастильний засіб для машин. Наприкінці XIX ст. пальмова серцевина також була джерелом олії для виготовлення маргарину й годівлі рогатої худоби.

Старі работорговельні центри задовольняли цей попит. Однак нова торгівля спричинила основні зміни у внутрішніх і зовнішніх

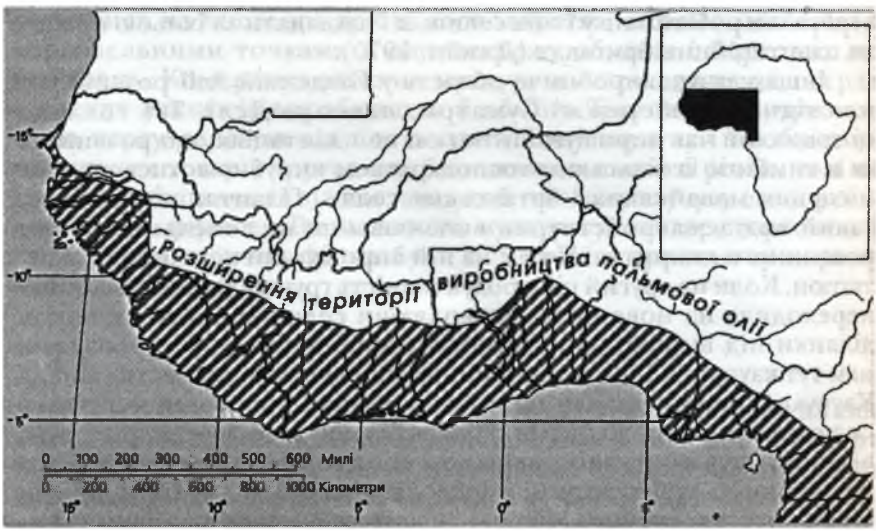

Зона виробництва пальмової олії у Західній Африці

відносинах. Безпосереднім наслідком нової торгівлі була «криза аристократії», а саме військової еліти і державних організацій, що набули могутність і багатство завдяки рабству. Для Дагомеї, що спеціалізувався виключно на работоргівлі, перехід до нового товару виявився особливо тяжким. Зросло воєнне протистояння між державами за доступні джерела загарбання й стягнення данини. До того ж правителі Дагомеї й вожді йоруба намагалися виробляти пальмову олію на плантаціях, оброблюваних рабами. Держава ашантів розширила виробництво і продаж горіхів кола північному племені хауса з метою компенсування занепаду рабства; але водночас фантські посередники на узбережжі намагалися уникнути ашантського домінування шляхом започаткування власного виробництва пальмової олії для нового ринку. Прибутки старої еліти опинилися під загрозою. Родини-каное в дельті Нігеру розпалися; колишні раби утверджували свою незалежність у надії взяти участь у новій торгівлі, що супроводжувалося безладдям у середовищі рабів. Виробництво пальмової олії також стало таким видом підприємницької діяльності, до якого могли прилучитися і дрібні землероби в разі отримання доступу до олійних пальм на землях їхньої родової групи чи адміністративного округу й мобілізації праці на своїх домашніх господарствах (див. Ученду, 1965).

На відміну від работоргівлі, в якій африканські посередники доставляли рабів на узбережжя для завантаження на пароплави, торгівля пальмовою олією спонукала європейських оптових торговців до пошуків прямих контактів з виробниками чи їхніми, представниками в африканській глибинці. У свою чергу, нова комерційна еліта африканців, багато з яких були колишніми рабами й отримали освіту в європейських релігійних місіях, перейняла торгівлю імпортом, що перебувала раніше в руках работоргівців. Розвиткові європейських торговців пальмовою олією та африканських імпортерів сприяло поширення єдиної європейської валюти замість залізних, мідних і каурі грошей, що використовувалися раніше. Це зменшило обмін європейських товарів на рабів чи на африканські продукти, поклавши експорт пальмової олії і товарний імпорт на основу готівкових розрахунків.

На таку взаємодію протиборчих сил значний вплив мала Велика Депресія 1873 р. Ціни на вироби з пальмової олії впали; рівень прибутковості зменшився. Колишні аристократи-работорговці, нові африканські посередники, європейські оптовики й африканські виробники – всі намагалися протистояти скороченню можливостей і різко підсилили конкуренцію за дефіцитні ресурси. «Не дивно,– зауважує А. Дж. Хопкінс,– що наприкінці XIX ст. розгорнулася жорстока боротьба, оскільки кожна сторона прагнула встановити контроль над місцевим ринком і диктувати свої умови іншим» (1973: 154). Європейські торговці закликали до правопорядку, їх підтримували в цьому колоніальні посадовці, позиції яких були тісно пов'язані з розширенням європейської торгівлі. Європейці прагнули до подальшої раціоналізованої торгівлі й транспортування, прокладаючи залізничні шляхи в глиб країни; колишній правлячий клас досить справедливо вбачав у цьому останній штрих у занепаді

своєї влади. До того ж, різним європейським державам, що конкурували між собою, надавалася підтримка торговельним контингентом у надії на отримання привілейованого доступу до контрольованого ринку.

Результатом усього цього стала інтервенція європейських військ, завоювання внутрішніх королівств Ашанте, Дагомеї, Ойо і Беніну, знищення аро та їхнього Великого Оракула і встановлення європейського домінування. У Західній Африці розширення імперського європейського правління впроваджувалося імперськими посадовцями, котрі, вірогідно, не відчували на собі жодних економічних зобов'язань. Діалектика сил була складною, і виникаюче безладдя спричиняло політичне і військове втручання. Однак хаос був економічним за основними причинами, а втручання було економічним за наслідками.

Стимулятори

В асортименті продукції, призначеної для споживання в зонах промислового розвитку, окрему частину становили не основні харчові чи промислові продукти, а збудливі засоби. Набувши великого значення в початковий період заморської експансії Європи, такі споживчі товари як чай, кава, какао, цукор, тютюн і навіть опіум настільки часто зустрічалися в списках імпорту й експорту XIX ст., що деякі дослідники оцінили їхню роль як «великого закріплювача».

Популярність цих стимуляторів пояснити не зовсім просто. Можливо, їхня дія є фармакологічно наркотичною, задовольняючи деякі біохімічні потреби людського організму. У цьому розумінні вони були не унікальними, а доповнюючими значно ширший ряд відомих людині збуджуючих засобів, включно із західно-африканським горіхом кола, насінням бетелю з Південної і Південно-Східної Азії й кока з Анд. Однак ці продукти мали регіональне значення і не були введені у всесвітній товарообіг, на відміну від продуктів, що популяризувалися в ході індустріальної революції. Вочевидь ці стимулятори індустріальної епохи пропагувалися тому, що вони миттєво забезпечували людський організм силою для виконання інтенсивнішої й тривалішої праці. Деякі з них постачали вуглеводи й енергію, не позбавляючи при цьому тіло дієздатності, як у випадку алкоголю. Таким чином, «час пиття чаю» і «перерви для кави» краще вписувалися в новий виробничий графік роботи, аніж причащання джином чи ромом. Однак міцні напої продовжували вживати у великій кількості попри розгортання руху за тверезість.

Вочевидь нам слід розглядати не фізіологічні властивості різних стимулянтів як остаточне пояснення, а їхнє зростаюче використання як складового елементу загальної ревізії споживацьких моделей. У XVIII і XIX ст. сталися головні зміни дієти, більшість з яких, з точки зору харчування,–на гірше (Бродель, 1973b:

129–130; Хобсбом, 1967: Розд. 5, 7). Із занепадом дрібних виробників – постачальників місцевих ринків, зменшився доступ до селянської продукції, особливо до м'яса. Підвищений попит зберігався на кілька оптових продуктів для зростаючої кількості населення в містах і промислових центрах. Однак були впроваджені й нові моделі приятельства й спілкування, на кшталт кав'ярень і чайних. На основі класовості розвинулися нові норми стосовно того, де, коли і як споживати їжу, що, в свою чергу, встановило нові стандарти для культурної емуляції у суспільствах, що зазнавали стрімких соціально-культурних змін. Ці нові канони посприяли значному зростанню споживання алкалоїдів, теоброміну, цукру і навіть «транквілізаторів» усіма класами суспільства. У свою чергу, завдяки цим новим продуктам «європейське підприємництво нагромадило значні заощадження постачанням дешевих харчових продуктів і замінників європейським робітничим класам» (Мінц, 1979b: 61).

Цукор

Першість серед стимуляторів все ще належала цукру – неодмінній добавці до приправ і кондитерських виробів, а також підсолоджувача для безлічі порцій чаю, кави й какао. Хоча перевага цукрової тростини як джерела цукру виявилася під загрозою – спочатку через повстання рабів у французькому Сант-Домініку (Гаїті) і скасування рабства на британській Ямайці, а пізніше – через поширення цукрового буряка в помірній зоні Європи,– цукрова тростина ніколи повністю не втрачала своїх позицій і навіть знову розширила свої посівні площі після третьої декади XIX ст.

На британській орбіті цей відновлений розвиток відбувся завдяки новій трудовій силі, а саме контрактним робітникам з Ост-Індії. Острів Маврикія в Індійському океані, захоплений у французів 1815 р., став першою британською колонією, що скористалася прибуттям цієї нової робочої сили і посіла першість серед нових виробників цукру. За ним ішов Тринідад, який Великобританія відібрала в Іспанії, і Гайана, завойована у голландців. У другій половині століття індійські контрактні робітники почали працювати на тростинних полях на Фіджі (1850) і в Наталі, Південна Африка (1860), тоді як меланезійці, головним чином, з Нових Гебридів, притягалися силою чи за договором на роботу у Квінсленді, Австралія (1863), а також на Фіджі (1864).

Примусове вербування меланезійців зачепило велику кількість чоловіків. У 1863–1907 рр. 61 тис. меланезійців було взято лише до Квінсленда, з яких лише менше 45 тис. повернулися додому (Докер, 1970: 274). На багатьох островах це сприяло кар'єрі місцевих трудових вербувальників та мисливців на чоловіків. Одним з таких був Квайсулія на острові Сулу Воу. Він найнявся на працю до Квінсленда і повернувся додому в 1880-х рр. Залучаючи свою місцеву мережу, він забезпечував работоргівців найманими робітниками, за що одержував зброю й боєприпаси, динаміт, гас, ліки, металеві

вироби і будівельні матеріали (Докер, 1970: 130-138). Ці статки тоді дозволили Квайсулії збільшити масштаби своєї діяльності. В інших областях місцеві наслідки торгівлі не контролювалися монополістами. Утім, примусовий найм означав появу зброї, що призвело до зростання набігів і сутичок, а також зменшення кількості місцевого населення.

Починаючи з 1830 р., голландці також започаткували розширення цукрового виробництва в Індонезії, особливо на Яві, за системою, відомою як культиваційна система (гол. *Cultuurstelsel*, що означає «система культивації») (див. Гірц, 1963). Згідно з цією культиваційною системою сільські жителі мали сплачувати державні податки врожаєм, а не грошима. Призначена для виявлення і збільшення виробництва всіх тропічних зернових культур, вона досягла найбільшого успіху у виробництві цукру й кави. Останні стали головними експортними зерновими культурами голландської Ост-Індії. Щорічно цукор можна було вирощувати на тій самій землі, що й зрошуваний рис яванських селян. Відводячи одну п'яту частину всіх земель селища під виробництво цукру, голландські цукрові стани здобули водночас зручну земельну базу і робочу силу, що проживала в селищах і була придатною для сезонної праці на тростинних полях. Незалежне виробництво цукру яванськими дрібними фермерами не заохочувалося, натомість підтримувалися загальноприйняті види робіт сільських яванців. Ті села, де робоча сила відтворювала себе інтенсивним культивуванням зрошуваного рису, ефективно функціонували як резерв робочої сили для цукрового виробництва.

У 1870 р. нове законодавство переклало відповідальність за дієздатність системи з уряду на приватні підприємства. Закон продовжував підтримувати цілісність села шляхом захисту селищного права на землю, але він почав надавати право вирощування цукрової тростини приватним власникам. Незабаром, коли ці новоспечені плантатори зазнали фінансового краху, їхні права перейшли до нідерландських компаній, що успішно поєднували цукрові стани з великими капіталомісткими сферами діяльності. Робочу силу для виробництва цукру продовжували набирати із сіл, що займалися вирощуванням рису, однак управління кожним новим заводом і пов'язаними з ними ділянками тростини повністю перейшли до рук європейських службовців.

Поява капіталомісткої плантації

Перетворення голландцями східно-індіанського цукрового стану з одиниці, залежної переважно від масового використання робочої сили, до одиниці, організованої довкола капіталомісткого цукрового заводу, ілюструє всесвітнє «падіння класу плантаторів». Плантатор, залучаючи торговий капітал і постачаючи свою товарну культуру в оплату за це, не міг

підпорядкувати собі фінансово-технічні ресурси, необхідні для здійснення транспортування, трудових операцій і обробітку на найвищому рівні, який потребував постійно зростаючого нагромадження капіталу. В цукровому виробництві ці підвищені вимоги охоплювали нові значні витрати на землю, спеціальне устаткування і транспортну інфраструктуру, створюючи «фабрики на полях». Одночасно фінансовий контроль за цим підприємництвом перемістився від торгових будинків до акціонерних компаній або товариств з обмеженою відповідальністю, а ще пізніше – до корпоративного капіталу.

Це перетворення мало місце на Карибах, а також в Індонезії. Особливо інтенсивним воно було на Кубі, де цукрове виробництво зросло в другій половині століття, збільшуючи, у свою чергу, попит на рабство. На Кубі, так само як і в Пуерто-Ріко, американське втручання в місцеві зусилля відокремити острови від Іспанії створило умови для заміни капіталу плантаторів корпоративним капіталом із Сполучених Штатів.

У дослідженні Сідні Мінц (1974: розд. 4) докладно простежено трансформацію такої плантації на південному узбережжі Пуерто-Ріко. До скасування рабства в 1873 р. гасієнда В'єджа залучала працю безземельних вільних людей відповідно до примусового трудового законодавства, на додаток до праці рабів. Плантація однієї родини зазвичай була невеликою, площею від 100 до 400 акрів. Одна чверть землі була зайнята цукровою тростиною; інша – відведена під пасовище й ділянки з вирощування продуктів для робітників. Поля обробляли гакоподібними плугами; добрива, окрім тваринного посліду, були невідомими, а іригація, необхідна для землеробства на цьому сухому узбережжі, виявилася досить обмеженою. Цукрообробне устаткування було застарілим, а виготовлений цукор – грубим. Із скасуванням рабства плантація перейшла до використання вільної робочої сили, введення заробітної плати й надання земельних ділянок робітникам для вирощування продуктів харчування. Однак доступного капіталу було надто обмаль для переходу до більш сучасних сільськогосподарських та обробних технологій.

Цей перехід відбувся лише за чверть століття, разом із північноамериканською окупацією. Плантації були розпродані материковій корпорації, що об'єднала їх у великий комплекс «залежних ферм», зосереджений довкола гігантського обробного заводу. Культивування розширялося з метою захоплення продовольчих земельних наділів та широких просторів пасовищ, перетворюючи всю область на суцільний пояс вирощування тростини. Було введено іригаційні й дренажні види робіт, а також почалося застосування добрив. У результаті зникли продовольчі земельні наділи, і праця, оплачувана відтепер як відрядна робота, винагороджувалася заробітною платою у формі жетонів, які обмінювали на споживчі товари в крамницях компанії. За короткий час робоча сила регіону перетворилася з племен чорноробів, яким здебільшого платили натурою, у розвинений сільський пролетаріат.

Кава

Кава потрапила до Європи через зв'язки з Близьким Сходом. Походженням з Ефіопії, її вживали в Адені наприкінці XV ст. Незважаючи на численні заборони, вона набула значної популярності в усіх куточках Оттоманської держави в XVI ст. Кава розповсюдилася в Європі разом із заснуванням кав'ярень наприкінці XVII ст. Спочатку єдиним джерелом цих зерен були внутрішні райони міста Аль Мукха (Моха) у Ємені, однак до 1712 р. голландці вже почали вирощувати кавові кущі на о. Ява. В 1833 р. на цьому острові було понад мільйон кавових дерев; до середини століття – 300 млн (Гірц, 1963: 66). Кава, виготовлена на голландських станах, а також індонезійськими дрібними власниками, незабаром стала головним експортним продуктом голландської Ост-Індії.

Утім виробництво різко скоротилися в 1880–1890 рр., коли хвороботворний грибок вразив кавові насадження. Воно відновилося лише з переходом із сорту *арабіка* до *робусти*, який вирощували на станах і на селянських ділянках на віддалених островах, але ще поступалося на той час цукру як головному експортному продукту. Тим часом десятиліття відсутності належного врожаю кави на Яві забезпечило збільшення її виробництва в Бразилії.

Кава потрапила в Бразилію на початку XVIII ст., але вирощували її виключно для внутрішнього споживання. Повстання рабів у французькому Санто-Домінго (Гаїті) спричинило підвищення цін на каву, що, у свою чергу, стимулювало зростання бразильського експорту кави. Кава, вирощувана на рабовласницьких плантаціях, стрімко перетворилася на ведучий експортний продукт Бразилії, незважаючи на зниження цін на неї. Використання дармової праці рабів фактично компенсувало зниження прибутків. Однак, розширюючи подальше виробництво, Бразилія зіткнулася з серйозною проблемою трудових ресурсів (див. Фуртадо, 1963: Розд. 21, 22). Африканську работоргівлю було ліквідовано, а внутрішнє постачання Бразилії рабами було недостатнім. До того ж рабство було зрештою скасоване у 1888 р. Переміщення робочої сили з існуючого продовольчого сектору в плантаційне сільське господарство могло підірвати продовольчу економіку, не гарантуючи збільшення робочої сили. Деякі бразильці вже передбачали ввезення в країну азійців, коли сільськогосподарські проблеми й занепад текстильної промисловості в Південній Італії спричинили потік європейців до Бразилії. Півтора мільйона іммігрантів прибуло з Європи до Бразилії в 1880–1890 рр. Це були, переважно, італійці, більшість із яких стали робітниками на швидко зростаючих кавових *фазендах* Сан-Пауло. До кінця століття частка Бразилії у світовому виробництві кави становила три чверті.

Хоча Бразилія зайняла домінуючу позицію на світовому ринку кави, інші області також розгорнули виробництво цього продукту. Серед них була Центральна Америка, зокрема, мексиканська держава Чіапас, і Гватемала. Поширення комерційного виробництва кави мало тут істотне законодавче сприяння (Мексика, 1856;

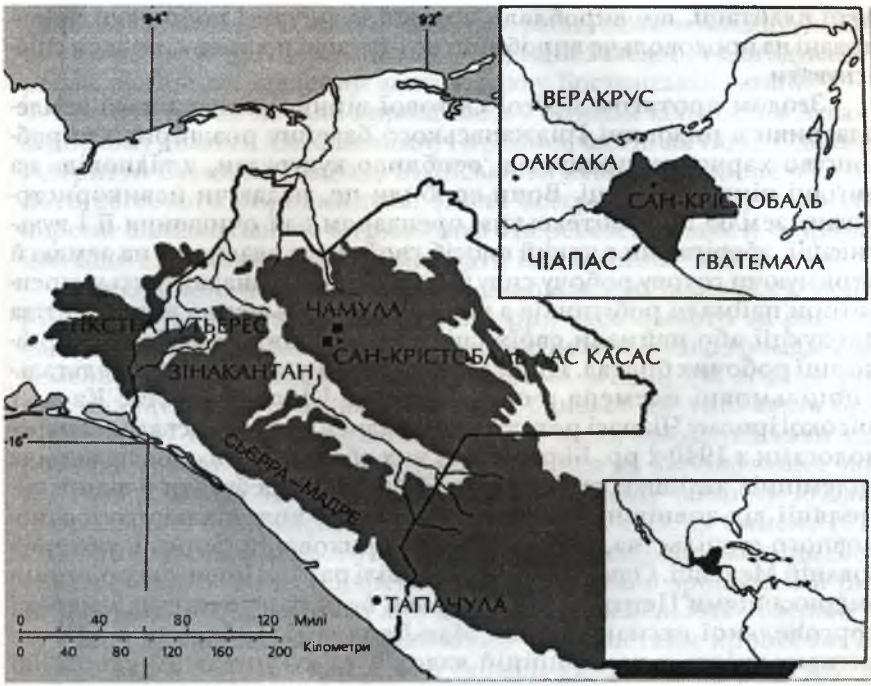

Чіапас, Мексика

Гватемала, 1877) в результаті ліквідації комунальної юрисдикції на землю. Це законодавство скасувало юридичну захищеність корпоративних громад корінних американців, яка допомагала їм виживати в умовах постійних намагань захопити їхні ресурси і викачувати робочу силу (див. розд. 5). Земля відтепер мала перейти в приватну власність і стати предметом купівлі, продажу й застави. Це дозволило неіндіанцям скуповувати незареєстровану землю і позбавляти індіанських боржників права викупу закладної через прострочки. До середини XIX ст. цельталь- і цоцільмовні спільноти, що проживали довкола Сан-Крістобаля Лас Касас у Чіапасі, втратили більшість своїх земельних угідь, за винятком невеликої частини інтенсивно експлуатованих комунальних територій. У 1869 р. цельталі фактично повстали проти такого зменшення своїх ресурсів. Однак у 1870-х рр. на іноземних станах почали вирощувати каву і багатьох індіанців було заохочено оселятися в нових кавових областях. Після Першої світової війни плантатори надалі збільшували свої трудові запаси, наймаючи тимчасових робітників із числа гірських племен шляхом надання готівкових авансів. Ця система авансування робила найману працю головним джерелом існування для багатьох гірських мешканців, котрі поміж періодами сезонної нормованої праці могли повертатися до своїх племен обробляти дрібні земельні наділи (Вассерстром, 1977, 1978). І в цьому випадку ми ще раз бачимо розвиток системи, за допомогою

якої плантації, що виробляли товарні культури і постачали орієнтовані на продовольче виробництво «трудові ресурси», почали співіснувати.

Згодом протягом Другої світової війни, мексиканські землевласники в низовині Гріджалвського басейну розширили виробництво харчових продуктів, особливо кукурудзи, у відповідь на вигідні ціни в столиці. Вони зробили це, надаючи невикористовувану землю цінакантекським орендарям для очищення її і культивації, зберігаючи в такий спосіб свої права власності на землю й отримуючи готову робочу силу. Більш успішні цінакантекські орендатори наймали робітників з чамулів для збільшення виробництва продукції або наймали своїх співплемінників для набору й організації робочих бригад. Цінакантекські, чамульські й інші цельталі цоцільмовні племена в околицях Сан-Крістобаля Лас Касас у високогірному Чіапасі ретельно вивчалися американськими антропологами з 1940-х рр. Більшість із них вбачали у цих дослідженнях «племінні» залишки стародавніх майя, що перебували у відносній ізоляції від зовнішнього світу, або решти колоніального іспаномовного суспільства, збереженого в прихованій формі в модернізованій Мексиці. Однак цельталі й цоцілі разом з іншими корінними американцями Центральної Америки були рано втягнуті в мережі торговельної експансії (див. Мак-Леод, 1973), беручи з XIX ст. активну участь у комерційній кавовій та кукурудзяній економіці регіону і навіть у політиці мексиканської держави. Така причетність, у свою чергу, скасувала їхню сільськогосподарську адаптацію, змінила класову структуру і позначилася на політичній та церемоніальній організації. Відтак їхня тривала ідентичність жителів «індіанських» племен є не кодексом давніх традицій, а, скоріше, наслідком безлічі взаємозалежних і здебільшого антагоністичних процесів капіталістичного розвитку.

Чай

Чай став, звісно ж, головним конкурентом кави в забезпеченні світу алкалоїдними стимуляторами. Перші історично зафіксовані згадки про чай зустрічаються в китайському джерелі IV ст., але лише у VIII ст. він здобув власний знак – *ch'a* – в рукописному шрифті і став важливим товаром для державного оподаткування. Португальські місіонери вочевидь були першими європейцями, котрі повідомили про існування чаю, а голландські морські торговці ввезли його в Європу. До середини XVII ст. він перетворився на популярний напій у Нідерландах і Франції; протягом останньої третини цього ж століття чай став улюбленим напоєм англійського королівського двору. На той час його все ще ввозили виключно з Китаю. У першій чверті XVIII ст. чай витіснив шовк з позиції головного товару, яким завантажувалися британські торговельні судна вздовж узбережжя Китаю. Незабаром його вже вживали не лише на Британських островах, а й в американських колоніях. Там чай посідав третю позицію серед найбільш імпортованих товарів після текстилю і залізних виробів,

допоки заколотники Сема Адамса, незграбно замасковані під індіанців, не розпочали Американську війну за незалежність, згодувавши рибам щойно доставлений вантаж чаю у Бостонській гавані.

З 1840 р. чай почали вирощувати у великій кількості в Ассамі, зарослому дикими чагарниками, і в різних частинах Індії. Однак до відкриття Суецького каналу індійські чаї становили лише частину його світового виробництва. Після відкриття каналу пароплав переміг швидкохідного вітрильника в перевезенні чаю, й «чорний» чай Індії став комерційно домінувати над зеленим чаєм Китаю.

На Цейлоні чайні плантації з дивовижною швидкістю поширилися по всьому нагір'ю в 1870-х рр., здебільшого за рахунок канд'янського сингальського селянства. Великі площі громадських земель були перетворені на королівські угіддя, які згодом розпродувалися плантаторам. У 1848 р. близько 60 тис. акрів було зайнято 367 кавовими плантаціями, але після враження кави хворобою в 1868 р. плантатори переключилися на вирощування чаю. До 1903 р. понад 400 тис. акрів було засаджено чайними кущами (Королівська канд'янська селянська комісія, цит. за Єлмен, 1971: 20, №10). Наслідком цього стало різке обмеження до околиць своїх селищ сингальського селянства, що вирощувало зрошуваний рис, та заборона розчищати від лісу нові поля із земельних резервів.

Вирощування чаю є надзвичайно трудомістким процесом. На кожен акр з 3–5 тис. кущів чаю (кожен з яких давав від п'яти до восьми унцій сировини) щоденно потребувалося від двадцяти до сорока збирачів. Для одержання необхідної робочої сили плантатори імпортували таміломовних найманців з Південної Індії на Цейлон. Ці «індійські таміли», котрі відрізнялися від давніших «цейлонських» або «джаффінських» тамілів з північного та східного узбережжя й Іст-Коста, сьогодні налічують близько мільйона осіб у порівнянні з близько 2 млн гірських канд'янських сингальців. Соціально-економічне протистояння між індійськими тамілами і навколишнім сингальським селянством посилилося мовними та релігійними відмінностями. Сингальці говорять індоєвропейською мовою, таміли – дравидською; сингальці сповідують буддизм, а таміли – індуїзм. Ці розбіжності, у свою чергу, були причиною відкритих конфліктів між сингальськими хліборобами і тамільським плантаційним пролетаріатом.

Какао

Батьківщина какао – Мезоамерика. В XVII ст. голландці завезли його на острів Сан-Томе у Гвінейській затоці поблизу західно-африканського узбережжя. У 1879 р. підприємливий гамовний туземець перевіз насіння із сусіднього острова Фернандо По до Аквапім Ріджа, вище від міста Аккра на Золотому Березі сучасної Гани. В 1890-х рр. какао вже вирощувалося в Аквапім Ріджі замість пальмових продуктів, які зазнали різкого падіння цін після 1885 р. На какао переходили охоче: для його вирощування не потребувалося ніякого нового знаряддя праці; висушування й ферментування зерен були простими

процесами; і лише в час збирання врожаю потрібна була значна робоча сила. Існували й фінансові навички, необхідні для виробництва й продажу нової культури. Уже розглядалося (розд. 7), як західні африканці здобули великі знання й досвід у механізмі торгівлі. Землероби, котрі поринули у виробництво какао, були ознайомлені з грошово-кредитними механізмами. Деякі з них були залучені до торгівлі в минулому, інші займалися збиранням дикого каучуку на продаж.

Для одержання територій під розведення какао нові виробники вели переговори про продаж землі з вождями, які контролювали надлишкові землі в Акім Абуаква. Купуючи ці землі, нові власники ретельно комбінували нові шляхи придбання землі зі старими моделями організації груп. Патрілінійні спільноти, типу кробо, формували неродові «компанії» чи клуби з придбання землі, які викуповували землю індивідуально, призначаючи окремі наділи членам компанії. Матрілінійні племена абурі й акропонг купували землю для своїх матрілінійностей *(абусуа)*, надаючи землю в узуфрукт (право користування чужим майном і прибутками від нього) членам родової лінії. Зазвичай корінні жителі підтримували єдність свого початкового ядра, включаючи його політичне підпорядкування місцевому вождю селища.

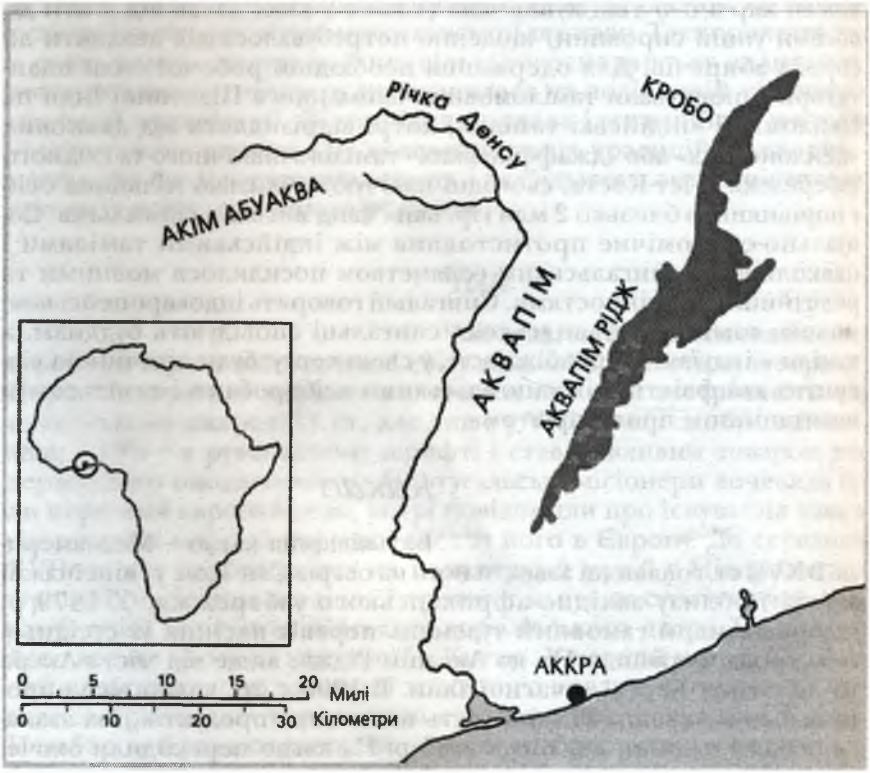

Вирощування какао й етнічні групи, Гана та Кот-д'Івуар

Виробники какао спочатку займалися сільським господарством поблизу свого рідного села, вирощуючи дерева до їхньої зрілості. Отримуючи прибутки від першого урожаю какао, вони відкривали новий пояс виробництва какао, вводячи в пай орендарів та їхні родини для вирощування і збирання какао в обмін на одну третину врожаю. Робітники, зазвичай з числа еве та інших племен на схід від річки Вольта, також наймалися для прополювання землі в період між врожаями. Згодом люди з накопиченим капіталом могли купувати землю «наперед» і заохочувати інших на придбання майбутніх врожаїв какао або забирати землі збанкрутілих землеробів, що не витримали конкуренції.

До 1911 р. Гана була світовим лідером у виробництві какао – товару, до якого був небайдужий кожен любитель шоколадних цукерок. Розширене виробництво надавало перевагу власникам великих холдингів, котрі обробляли землю з половинщиками і сезонними найманими робітниками, над домашніми господарствами, які застосовували лише родинну робочу силу. Таким чином, за якийсь час збільшене вирощування какао розподілило суспільство на класи фермерів і робітників (Хілл, 1963).

Вирощування какао стрімко поширилося по всій Західній Африці – на північ до ашанті, на схід до йоруба в Нігерії, на захід – до Кот-д'Івуару. У Кот-д'Івуарі його ввели не африканські землероби, а французький колоніальний уряд, який сподівався на отримання нового джерела торговельного багатства й оподатковування. Люди, котрі тут почали займатися культивуванням какао, не були, як у ганському випадку, піонерами-культиваторами на кордонах поселень, а були підданими ієрархічно зорганізованих африканських держав під французьким колоніальним правлінням. Ці держави сформували агні – войовниче плем'я, споріднене з ашанті. Вони прибули в краї, що нині є Південно-Східним Кот-д'Івуаром, у XVII ст., сформувавши дві держави: Ндені – на півночі та Санві – на півдні. Кожна з цих держав була організована довкола короля, котрий надавав владу селищним і матрілінійним вождям. Населення було розділено на отримувачів і виробників данини. Отримувачами данини були члени королівської родини (матрілінійні нащадки перших вождів агні) і кілька верств вождів, включно воїнів, призначених на лідерство, і вождів іммігрантів та відщеплених груп. Виробників данини – робочої сили, яка сплачувалася натурою,– становили або вільні члени матрілінійностей агні, або раби, котрі зазвичай були нащадками спільнот, завойованих агні. Права на користування землею успадковувалися матрілінійно, із спадкоємною узуфруктною передачею від брата матері до сина сестри.

Поява виробництва какао в Кот-д'Івуарі поставила цю систему в скрутні умови. По-перше, старійшини родової лінії зі своїми розширеними правами на землю почали зводити своїх співплемінників до статусу робітників і заволодівати прибутками з нових урожаїв. Це спричинило розкол усередині ліній. По-друге, матрілінійна спадкоємність прав вступила в конфлікт з моделлю, за допомогою якої здійснювалося культивування какао патрілокальними робочими групами. Нові спадкоємці на землю часто потрапляли в

конфлікт з людьми, котрі фактично обробляли її як половинщики *(абусан)* чи як відрядники. Матрілінійне успадкування прав означало, що син не міг успадкувати землю, в яку він уклав свою працю; він також не був певним, що його дядько забезпечить йому відповідний наділ. По-третє, іноземці – діула, бауле чи моча – у намаганнях отримати права користувачів родолінійною землею агні виявляли свої розбіжності з вождями агні, котрі надавали ці права. Прибульці хотіли передавати свої нещодавно розвинені наділи своїм синам, але незабаром зазнали тиск від матрілінійно влаштованих землевласників. До того ж досить успішні у вирощуванні какао, вони прагнули отримати статус, рівний статусу агні, котрі вважали себе на правах воїнів-переможців – зверхниками над усіма чужинцями. І, нарешті, зростання потреби в грошах і капіталі передало владу в руки багатих торговців, лихварів і плантаторів. Це спричинило те, що володіння багатством знехтувало зв'язками споріднення і соціальними відмінностями, заснованим на опозиції агні–неагні. Крім того, нова еліта, складаючись і з агні, і з неагні, налагодила зв'язки з чужинцями, котрі поєднували систему агні з капіталооборотами в Абіджані і поза ним. Цими чужинцями зазвичай були діульські чи ліванські торговці. Відтак зовсім інша система соціальних відносин була впроваджена в суспільство агні, з відповідними конфліктами між класами й етнічними групами.

Опіум

Серед сільськогосподарських культур, що набували дедалі більшої важливості в XIX ст., був опіум. Уже розглядалося, як він відігравав головну роль в англійській торгівлі з Китаєм. Китайська держава марно намагалася зупинити збільшення внутрішнього виробництва опіуму й імпорт «чужоземної твані» ззовні. Паління опіуму було заборонено в 1729 р. Подальший указ 1800 р. заборонив паління, вирощування й імпортування опіуму. Однак це стало стимулом для контрабанди і місцевого виробництва опіуму в китайських провінціях Сичуань і Юньнань. Зрештою, китайська поразка в опіумній війні 1839–1842 рр. з Великобританією відкрило Китай необмеженому імпорту індійського опіуму. У 1858 р. китайський уряд визнав свою неспроможність контролювати спонсоровану Британією торгівлю шляхом підписання угоди, за якою на імпорт опіуму було накладено невеликі податки. Водночас внутрішнє виробництво опіуму значно зросло після 1860 р., конкуруючи з іноземним товаром. До 1880-х рр. провінція Сичуань щорічно збирала близько 10 тис. тонн сирого опіуму, а провінція Юньнань почала експортувати опіум у Південно-Східну Азію.

Виробництво опіуму і його контрабанда становили підвалини економіки гірського населення в районі між китайським кордоном і низовиною Південно-Східної Азії. Серед нього були монги («мео» чи «мяо») і лу-м'єн («яо» або «мань»), котрі поступово з кінця XVII ст. витіснялися з Китаю. Відтепер вони почали самостійно займатися вирощуванням смолянистої квітки. В 1890-х рр. опіум вироблявся в Таїланді й у Північно-Східній Бірмі, де британський оглядач

спостерігав «простягнені на багато миль схили, вкриті маком» (Дж. Скотт, цит. за Мак-Кой, 1972: 65). Відтоді для більшості племен, що заселяли пагорби Південно-Східної Азії – монгів, лу-м'єнів, акха, лаху, лісу,– опіум став головним касовим виробом.

Оскільки юньнаньський різновид опіумного маку найкраще розводився на висотах понад 3 тис. футів, він зазвичай вирощується вище за посушливі рисові ділянки або чергується на полях із кукурудзою як додатковою щорічною культурою. Зниження продуктивності на цих полях призвело до його переміщення кожні п'ять років. Для забезпечення придатних ґрунтів у суперництві з іншими групами люди залучали всебічні зв'язки споріднення й підтримку своєї етнічної категорії.

Виробництво опіуму потребувало великої праці. Слід було не лише очищати землю, а й постійно прополювати й проріджувати поля. Тільки-но опадали пелюстки квітки, на насінній коробочці ретельно робилися надрізи, щоб могла витікати смола, яку після застигання зішкрібали й упаковували. Ця робота зазвичай здійснювалася паралельно з виконанням іншої праці – вирощуванням рису, кукурудзи чи овочів. Високий попит на робочу силу задовольнявся за рахунок членів сімейств і зятів, на яких покладалися обов'язки обслуговування своїх дружин. Домашні господарства також обмінювалися робочою силою, і працівників іноді наймали для іншої роботи, аніж делікатні операції надрізування. Ці наймані робітники часто були наркоманами з інших етнічних категорій, котрим частково платили опіумом для їхнього власного використання. Таким чином, успіх у виробництві опіуму залежить від здатності чоловіка

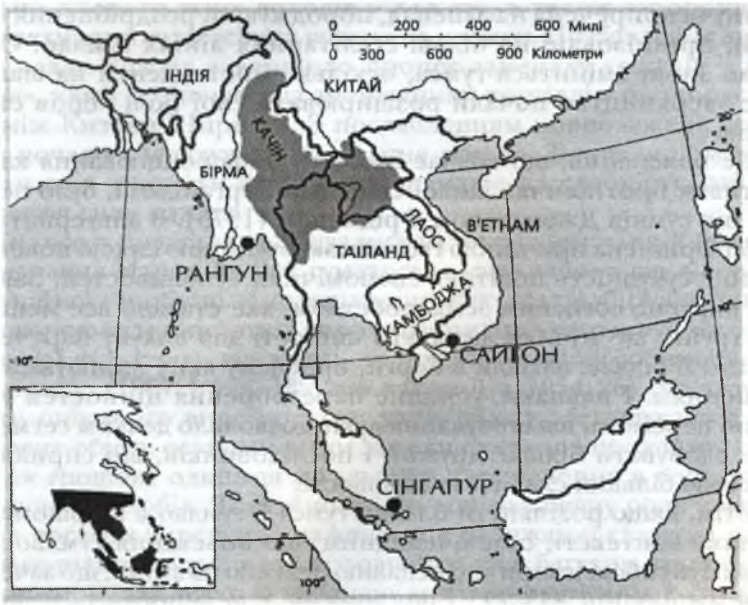

Зони опійного маку, Південно-Східна Азія

залучати до цього достатню робочу силу, і переваги має той господар, у якого багато дітей і зятів. У свою чергу, утримання великої кількості дітей і зятів залежить від умілого поводження зі шлюбним викупом і посагом нареченої. Досягнення у вирощуванні маку й розширенні зв'язків споріднення надає чоловікові політичну вагу, яку він надалі зміцнює шляхом улаштування розкішних банкетів від імені домашніх і родолінійних духів.

Роль опіуму як ключового економічного фактору в житті мешканців пагорбів простежується на прикладі народу качін, який населяє горбисті райони Північно-Східної Бірми. Ці люди посідають чільне місце в антропологічних дослідженнях у результаті новаторської праці Едмунда Ліча (1954). Ліч був одним із перших британських соціальних антропологів, котрі вийшли за межі статичного структуралізму, апологетом якого був Редкліфф-Браун, з метою висвітлення соціальних структур качін як зворотного процесу коливання між ієрархічною моделлю відносин вождь–послідовник, названою *гумса*, і егалітарною моделлю організації, названою *гумлао*. Ієрархічна модель гумса представляла наближення качін до теократичного королівства долини Шан. Однак їй була притаманна нестабільність, оскільки їй бракувало економічної бази в сільському іригаційному господарстві низовин і політичного підґрунтя в теократичній державі. Натомість вона трималася на системі, в якій патрілінійності класифікувалися як такі, що постачають дружин, і такі, що отримують дружин. Ця система постійно перебувала під загрозою розпаду, оскільки рідні брати ставали суперниками за статус вождя, або ж з причини того, що зяті протистояли перетворенню їхнього обов'язку обслуговування своїх дружин у стійку і примусову форму залежності. Ієрархія гумса була неминуче приречена на занепад, породжуючи роздрібнення і нові групи, організовані на більш егалітарних лініях гумлао. Однак гумлао знову зміниться гумса, оскільки претенденти на шаноподібне зверхництво почали розширювати свої ролі «їдців стегон вождів».

Це пояснення, що вбачає причину диференціювання качін у властивих протиріччях їхньої соціальної організації, було поставлене під сумнів Джонатаном Фрідменом (1975). В альтернативній моделі Фрідмена причиною і головною рушійною силою повстання гумлао є сукупність політико-економічних особливостей. Займаючись вирубно-вогневим землеробством, яке ставало все менш дієвим, групи, що мусили діставати цінності для викупу нареченої у тих, хто її віддає, влізали в борги, проблему яких вирішували роздрібненням. І навпаки, успішне перетворення цінностей у престижні церемонії вшановування духів дозволяло деяким сегментам качін здобувати більше дружин і послідовників, що сприяло досягненню більшої слави й впливовості.

Втім, якщо розглянути плеяди гумса й гумлао в ширшому історичному контексті, стає очевидним, що повстання гумлао представляють собою історично недавню реакцію на зміни, що зачепили качін наприкінці XIX ст., і що вони не є незмінним результатом емуляції статусу гумса і вимог щодо трудових послуг родичів.

Ця історія була проаналізована в нещодавній праці Наджент (1980). До останньої чверті XIX ст. вождями качін були виключно гумса. Вони вирощували опіум за допомогою рабів і контролювали поклади бурштину, серпентину й нефриту, постачаючи з початку XVIII ст. більшість нефриту Китаю (Ліч, 1954: 290). Насамперед вони збирали мито з екстенсивної й прибуткової фрахтової справи між Китаєм і Бірмою, і дохід від цих зборів становив головне джерело могутності верховних вождів гумса наприкінці XIX ст. (Ліч, 1954: 237). З останніми прагнули заключити союз англійці, що просувалися через Ассам; бірманці, які намагалися стримати британське просування, і китайські торговці, котрі вели свої каравани між Юньнанем і Бірмою. Здатність качінських вождів протистояти шанським *саохпам* базувалася на їхньому контролюванні рабської робочої сили, торгівлі та зброї, що постачалася конкуруючими в цьому регіоні політичними державами.

Ця сприятлива ситуація значно погіршилася в другій половині XIX ст. Повстання в Юньнані і збурення шанів проти бірманської держави, що розпадалася, спричинили занепад фрахтової справи між Китаєм і Бірмою. Англійське втручання в бірманські справи призвело до анексії Нижньої Бірми в 1852 р., захоплення Верхньої Бірми в 1886 р. і «миротворчих» воєн проти шан і качін у 1891 р. За винятком області трикутника на північ від М'їтк'їна, де порядок не було відновлено аж до 1920-х рр., англійська адміністрація різко позбавила влади й впливу качінських вождів гумса. Їхні володіння були анексовані, й кожне селище з власним вождем розглядалося як окрема політична одиниця. Рабів було звільнено, зменшивши тим самим участь вождів в опіумному виробництві. Вождям уже не дозволялося обкладати митом транзитні каравани, що становило головне джерело їхніх доходів у XIX ст., а також заборонялося справляти данину із сусідніх шанських племен. Позбавлення англійцями влади вождів завершило процес занепаду «вождів – їдців стегон», який розпочався із зменшенням торгівлі у прикордонній зоні між Китаєм і Бірмою. З послабленням повноважень вождів гумса почали спалахувати повстання гумлао. Таким чином, ці заколоти слід розуміти як реакцію швидше на слабкість, аніж на зростання сили вождів.

До того ж повстання відбувалися на тлі опіумного виробництва. Як відзначив Маран Ля Роу, гумлаоське «відхилення від *гумсайської* традиційної самобутньої моделі качінських ідеалів збіглося з їхньою зростаючою залежністю від вирощування гірського опіумного маку (товарної культури), що замінило продовольче виробництво гірського рису» (1967, 1: 138–139; див. також Ліч, 1954: 26). Збільшуючи обсяги опіумного виробництва, качін також збільшували і суми грошових обігів, оскільки опіум завжди слугував і продовжує слугувати як грошова одиниця загального призначення в середовищі населення пагорбів. Звичайно ж, він відіграє певну роль у маніпуляціях посагом нареченої, важливим в одержанні статусу і влади. Ліч наводить випадок, коли чоловік, що став багатим завдяки торгівлі опіумом, дав викуп за наречену виключно опіумом, тоді як звичайно у викуп входили велика рогата худоба, срібло, опіум і рушниці

(1954: 151, № 66). Цілком імовірно, що консолідація багатства, створеного тривалим виробництвом опіуму, зумовила появу нових вождів гумса, залежних насамперед від вирощування, продажу й контрабанди опіуму. Це вочевидь мало місце в штатах племен ва у Бірмі, де процвітаючі виробники опіуму виникли з виробників рису у вологих рівнинах, прийняли буддизм і стали відомими як гірські шани (тай луа).

Золото й діаманти

Продукти рослинництва й тваринництва не були єдиними видами споживчих товарів, що у великій кількості потрапляли на світовий ринок у XIX ст. Сюди входила також руда, на кшталт олова з Малайї та міді з Чилі. У 1866 р. на території Оранжевої Вільної Держави африкандерів (бурів) у Південній Африці було виявлено діаманти, а через двадцять років – золото на Вітватерсранді в Трансваалі.

На 1874 р. 10 тис. африканців працювали на діамантових болотах, а десять років після відкриття родовищ золота 97 тис. чоловік працювали в золотих копальнях. До 1910 р. число африканських старателів зросло до 255 тис., а в 1940 р. воно сягало 444 тис. осіб.

У Південній Африці європейська колонізація відкрила кордон аналогічно Північній Америці. Спочатку європейці заснували його на Кейпі, заготівельному пункті, відкритому в 1652 р. голландською Ост-індською компанією для азійської торгівлі. Від цієї станції перші голландські поселенці почали розширятися, витіснивши й знищивши плем'я збирачів їжі сан (бушменів) і нав'язали пасторальним кой-кой (готтентотам) залежність, привласнюючи водночас їхніх товстохвостих овець і велику рогату худобу.

Розширюючись далі на північ, європейці зіткнулися з бантумовними племенами, яких вони поступово витіснили до річки Фіш у 1775 р. Там кордон залишався незмінним протягом п'ятдесяти років, по периметру, визначеному відстанню до кейптаунського ринку великої рогатої худоби. Однак після того, як значний контингент британських поселенців прибув 1820 р. в пониззя р. Фіш у затоці Олбані, кордон знову почав пересуватися, цього разу спричиняючи конфлікти за велику рогату худобу і пасовища між бурами й групами бантумовних кхосів. У цих сутичках було встановлено правління в області між річкою Фіш на півдні і утримуваною португальцями затокою Делагоа на півночі.

Ця область була заселена дрібними утвореннями нгунських вождівств, кожне з яких утворювалося навколо вождя, його патрілінійності та інших патрілінійностей, пов'язаних походженням чи союзом. Військова й мисливська організація нгуні, зосереджена на особі вождя, подрібниться на частки внаслідок розпаду єдиного володіння вождя і переформується довкола іншого у тривалому процесі роздрібнення й відновлення союзів. За останню чверть XVIII ст. три вождівські групи встановили своє зверхництво над

іншими; у першій декаді XIX ст. одна з цих груп – мтетва – стала домінувати над іншими, а частково завдяки військовій майстерності її вождя Дінгісвайо, почасти, можливо, через торговельні зв'язки з португальцями на узбережжі. Дінгісвайо замінив військові і мисливські організації, лояльні до помічників вождів, мілітаризувавши вікові ранги своїх підданих. Він також пристосував мисливську техніку («ріжки») – оточення рухами клішні – до ведення

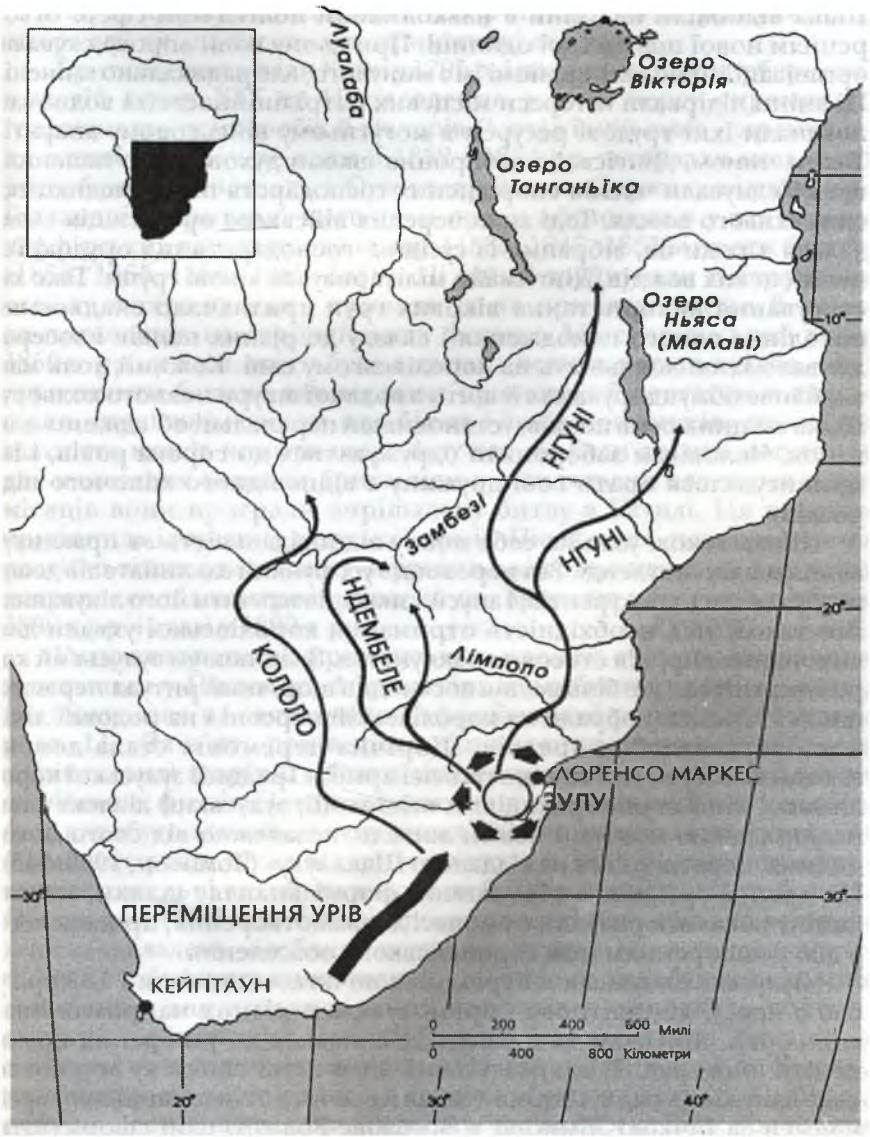

Експансія і міграція в Південній Африці

військових дій. Після смерті Дінджісвейо Шака, лідер дрібнішого союзницького клану, відомого як зулу, узурпував мтетвське вождівство і створив ще потужнішу зулуську державу, дієво прилаштувавши її для війни шляхом використання організації за віковими рангами й тактик Дінджісвейо. Шака також підвищив ударну силу зулуських загонів, запровадивши *ассагаї* – короткий гострий спис, який він, вірогідно, винайшов і наказав виготовити зулуським ковалям.

Формування зулуської держави є найдинамічнішим прикладом культурної трансформації, відомим антропологам. Дінгісвайо й Шака відповіли на зміни в навколишній політичній сфері створенням нової політичної одиниці. При цьому вони впроваджували організаційні моделі, знайомі їм з минулого, але радикально змінені. Ці зміни підірвали інтереси місцевих патрілінійностей і водночас поєднали їхні трудові ресурси в могутньому військовому апараті. Таким чином, Дінгісвайо заборонив школи духовного очищення, що об'єднували членів споріднених господарств під юрисдикцією сина їхнього вождя. Тоді як попередня військова організація складалася з родичів, зібраних із сусідніх господарств під орудою їхніх місцевих вождів, Дінгісвайо мілітаризував вікові групи. Таке застосування використання вікових груп призначало спадкоємні покоління одного походження і складу до різних полків і зосереджувало їхню лояльність на королівському сані. Кожний полк мав особливе обмундирування й щити з волячої шкури певного кольору. Шака зміцнив роль полків, установивши паралельні об'єднання для жінок. Чоловікам забороняли одружуватися до сорока років, і їм приписувалося брати собі дружину з відповідного жіночого підрозділу.

Шака також узяв на себе повну відповідальність за практикування магії у Зулуленді. Він перехопив усі функції заклинателів дощу, позбуваючись конкурентів, і змусив знахарів навчити його лікування. Він також увів необхідність отримання королівської ухвали для виконання вироків стосовно чаклунства. Зміцнюючи зулуський королівський сан ще більше, він зосередив щорічний ритуал першого плоду і військові обряди на королівській персоні і на родовій лінії його королівських предків. Щорічна церемонія стала демонстрацією могутності та єдності всієї армії. «Традиції зулуської королівської лінії стали традиціями всієї нації; зулуський діалект став національною мовою; і кожен житель, незалежно від свого походження, перетворився на відданого Шака зулу» (Томпсон, 1969: 345). Ця трансформація в абсолютній формі виявляє шляхи, якими маніпулювалися ритуали в процесі державотворення, приведеного в дію розширенням меж європейського розселення.

Зулуська експансія в період між початком століття і 1836 р., у свою чергу, відцентрово спрямовувала в різних напрямах інші спільноти, призводячи в багатьох випадках до утворення нових політичних груп. Так, кумальський клан нгуні спочатку встановив своє панування над сусідніми тсвана й сосо, а потім поширився серед племен за річкою Лімпопо в Зімбабве-Родезії, щоб сформувати макрогрупу ндебеле (матабеле). Клан макололо перемістився на

північ в долину Замбезі для встановлення домінування над баротсе і перетворення на кололо. Дламіні із затоки Делагоа здобули панування над нгуні й сосо з північного Свазіленду, щоб утворити макрогрупу свазі. Інші групи, такі як басуто з Лесото, були сформовані з відщеплених часток інших груп. Група нгвато із сучасної Ботсвани складалася подібним чином з центральної групи західних сосомовних племен, до яких додавалися елементи тсвана, північних сосо, шонів, ротсе, кубам, субійя, хереро й бантуїзовані сани (Шапера, 1940). Зініційована зулу *діфакване*, або примусова міграція, у такий спосіб створила багато нових політичних груп, яких до XIX ст. не існувало зовсім і яких тепер описують в антропологічній літературі як «племена» чи «примітивні держави».

Британці завоювали Кейп у 1795 р. і почали заселяти узбережжя в другій декаді XIX ст. Це заселення, у свою чергу, спрямувало голландських землеробів й вівчарів *(boers)* у їхній *трек* –переміщення в глиб країни,– де вони в 1852 і 1854 рр. заснували незалежні республіки Трансвааль і Оранжеву Вільну Державу відповідно. Голландці й британці виступали проти африканців у так званих каффірських війнах проти кхосів (1835, 1847, 1851) і проти басутів (1858, 1865–1866, 1867–1888). Ці війни зруйнували пасторальну основу життя кхосів і привели їх до прислужництва й оренди поселенців на європейських фермах. Міленаріанський рух у 1850-х рр., у ході якого була вирізана велика рогата худоба, щоб спричинити бажане для держави очищення й достаток, а також стати справжнім лихом для білих і їхніх союзників, послабив здатність кхосів чинити опір. Зулу все ще були досить могутніми для нанесення поразки британцям в Ісандхлвані, але через п'ять місяців вони програли вирішальну битву в Улунді. Ця поразка припинила існування зулуської армії. Після того, незважаючи на постійні війни і повстання, африканські спільноти одна за одною потрапляли під контроль європейців, включно з басуто й тсвана у 1880-х рр. і свазі у 1890-х рр.

Умиротворення африканських племен супроводжувалося зростанням у Південній Африці гірничодобувної промисловості, що базувалася на застосуванні африканської робочої сили (див. розд. 11). За п'ять років після віднайдення алмазних покладів у Грікваленді щорічні обсяги експорту алмазів сягнули 1,6 млн англійських фунтів. Протягом наступних ста років у цій частині світу було видобуто алмазів на суму понад 700 млн англійських фунтів. За вісімдесят років після відкриття золота в 1886 р. південноафриканські копальні видобули золота на 6 000 млн англійських фунтів. Обидва види цієї видобувної промисловості потребували великих капіталовкладень, особливо коли поверхневе «сухе риття» поступилося глибинному видобуванню, до того ж видобування золота зі значних, але низькосортних покладів потребувало дороговартісного обладнання. Сесілом Роудсом було засноване Товариство з обмеженою відповідальністю «Об'єднані копальні де Бієра», назване так на честь одного з перших місць копалень у Кімберлі, поблизу ферми, що належала одному буру на ім'я де Бієр. Родос придбав ту ферму за 18 тис. американських доларів (Гантер, 1953: 553).

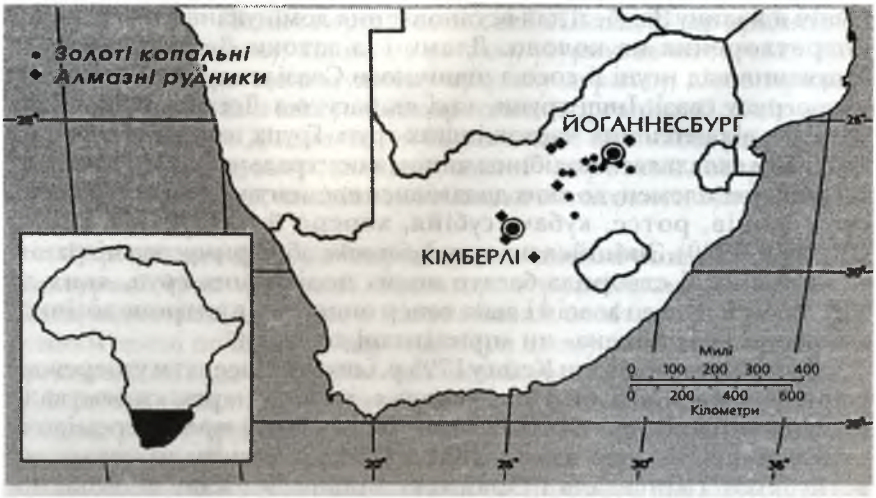

Гірничовидобувні регіони Південної Африки

Нині – це синдикат семи компаній, який контролює виробництво й торгівлю алмазами. Видобування золота належить семи гігантським об'єднанням корпорацій, найпотужніші з яких – «Де Бірс» і «Англо-Амерікен» – перебувають у власності однієї сім'ї.

Велика Депресія кінця XIX ст. започаткувала безпрецедентне розширення товаропотоків по всій земній кулі. Кожен вид споживчих товарів, що сприяли капіталістичному розвитку – продовольчі продукти, технічні культури, стимулятори, золото, алмази,– входили у зростаючий потік, розширюючи й посилюючи його течію. Ми розглянули кілька таких товарів, які імпортувалися деяким народам, що стали об'єктом антропологічних досліджень. Існувало й чимало інших товарів, чий прискорений рух позначився на справах всесвітніх фінансових ринків.

Товарне виробництво і торгівля, звичайно ж, не становили якесь нове явище. Світ до 1400 р. був густо обмережаний зв'язками внутрішнього та зовнішнього торговельного обміну в середовищі залежних суспільств, а також обміну між цими суспільствами і родоплемінними групами. Багато спільнот було залучено до товарного виробництва для постачання цієї торгівлі задовго до появи європейських морських торговців. Європейська експансія, однак, створила ринок глобального масштабу. Вона охопила вже існуючі мережі обміну і проклала нові шляхи між континентами; вона створила регіональну спеціалізацію і започаткувала всесвітній товарообіг.

Зростання капіталізму спричинило якісну зміну не лише домінуючого способу виробництва, а й пов'язаних із ним торговельних мереж. Ці мережі відтепер обслуговували процес капіталістичного нагромадження, що не лише примножував предмети споживання з метою створення більшої кількості грошей,

але й накопичував капітал для придбання машин, сировини і робочої сили, щоб розширити виробництво й відповідно здобути більше капіталу. Незалежність і автономія комерційного обміну були анульовані, оскільки рівень прибутковості вже визначався не виключно регіональними розбіжностями в ціні (які дозволили торговцям купувати дешево і продавати дорого), а процесом самого виробництва.

Відтак «народи без історії» були тепер утягнуті в систему, що використовувала світові ресурси для нагромадження капіталу. Однак це не означає, що всі продуктивні заходи для постачання предметів споживання на ринок стали капіталістичними. Згідно з Менделем, капіталістична світова економіка є чітко влаштованою системою капіталістичних і некапіталістичних виробничих відносин, пов'язаних відносинами обміну, які залежать від капіталістичного нагромадження (див. стор. 297). У будь-який проміжок часу деякі сектори й області цієї системи є центральними і стратегічними, тоді як інші займають допоміжні або периферійні позиції, постачаючи споживчі товари чи робочу силу центрові. З часом розподіл центральних і другорядних областей може змінюватися, оскільки вимоги нагромадження капіталу виводять допоміжні сегменти на центральні позиції чи зводять раніше центральні сегменти до рівня периферійності.

Тоді як центральні сектори й зони керуються безпосередньо продуктивними відносинами капіталістичного способу, соціальні влаштування родоплемінних чи залежних устроїв можуть співіснувати, підтримуватися чи навіть зміцнюватися в допоміжних чи периферійних зонах. Це відбувається в умовах чітко обмеженої політико-економічної автономії. По-перше, розглянуті суспільства мають відмовитися від власного суверенітету й здатності розгортати військову силу для захисту своїх незалежних інтересів. По-друге, вони поступово позбуваються спроможності відтворювати свої соціальні мережі та ієрархії без участі в капіталістично домінованому ринку. Їхні люди, як товаровиробники, так і чорнороби, стають частиною резервної армії капіталізму, яку мобілізують під час наступу і демобілізують назад до їхніх резервацій чи анклавів під час відступу. Життя народів, одного за одним, у такий спосіб змінюється в усьому світі для задоволення вимог капіталізму.

12. Нові робітники

Сутністю капіталу є його спроможність мобілізувати соціальну працю шляхом придбання робочої сили й надання їй роботи. Це потребує ринок, на якому здатність людей працювати могла б купуватися й продаватися як будь-який інший товар: покупці робочої сили пропонують заробітну плату, яку її продавці беруть в обмін за свій товар – власну працю. Ринок створює ілюзію, що подібні купівля й продаж є рівноцінним обміном між партнерами, однак насправді ринкова діяльність спричиняє асиметричні відносини між класами. Внаслідок цього робітникам виплачують лише частину продукту власної праці у формі заробітної плати, а залишок як надлишкова вартість дістається капіталістам.

Робітничий клас, з'явившись у промисловості чи плантаційному сільському господарстві під орудою капіталістичного способу виробництва, постав новим явищем світового рівня, новизною, добре зрозумілою багатьом спостерігачам XIX ст. Його поява виявила замовчувані нагальні проблеми сучасної історії і соціальної науки, щоправда, вчені досить нерішуче йшли до визнання його ролі у творенні нових суспільств. Поява робітничого класу на історичній сцені викликала страх перед масовою навалою і соціальним безладом, а також перебільшені надії на неминуче соціальне відродження. Для істориків, заангажованих насамперед історією сильних світу цього, нові робітничі класи не мали жодних натяків на власну історію, їм діставалися лише сторінки антиісторії. Для соціологів, котрі визначили соціологію передусім як «моральну» науку, «народні маси», які щойно з'явилися, означали необгрунтованість й беззаконня. Для гуманістів, зацікавлених підтримкою найвищих досягнень Людського Духу, пролетаріат викликав уявний образ остготів, котрі вже завели своїх коней у стайні на околиці Міста. Для революціонерів робітничий клас утілив надію на перспективи соціальних перетворень, на появу «нових людей» як антитези Цивілізації.

Навіть коли соціологи почали досліджувати цих нових людей детальніше, вони розглядали їх здебільшого в контексті соціальних проблем – проблем, створених відривом від їхнього коріння через

порушення племінного ладу чи імміграцію,– а не як самостійних дієвих осіб, котрі виникли у відповідь на нові умови. Навіть історики трудових відносин спочатку зосередилися на історії трудових організацій і робітничих рухів, тобто вони більше цікавилися спробами піднесення над умовами, аніж окресленням цих умов безпосередньо. Таким чином, дослідження зосереджувалися передусім на тому, чого вже не існувало – на колишніх умовах і характеристиках або на умовах, що лише мали постати. Менше наголошувалося на тому, що було саме тієї миті, на формі та змісті робітничого класу. Лише нещодавно окремі соціальні історики перейшли до висвітлення процесуальної і релятивної історії робітничого класу, однак переважно в такому ракурсі, що виникало враження, начебто ця історія писалася для спільнот, ув'язнених на якомусь нескінченному плато розвитку. Фактично, ці дві гілки історії проростали від одного стовбура. Траєкторія життєдіяльності «людей без історії» на різних континентах земної кулі відповідає і сходиться в межах більшої матриці, створеної європейською експансією і капіталістичним способом виробництва.

Ринки праці

У XIX ст. індустріалізація і великомасштабне товарне виробництво в сільському господарстві набули великих темпів розвитку. Оскільки капітал рухався до нових сфер можливостей і нових галузей діяльності, він зосередив, як ніколи раніше, велику кількість машин і мобілізував нові батальйони робітників у зростаючу індустріальну армію. Мануфактура – виробництво, в якому «темп задавався людьми, а не машинами» (Ландес, 1969: 121) – неухильно вела до «машинофактури», в якій уже машина встановлювала темп роботи. Політичні економіки перекроювалися на новий лад, соціальні зв'язки порушувалися й налагоджувалися знову, а люди переміщалися зі сфер постачання до сфер попиту.

Чимало показників виявляють збільшення масштабів виробництва й зростання попиту на робочу силу для промисловості. З початків індустріалізації у другій половині XVIII ст. світова парова сила у 1850 р. становила близько 4 млн кінських сил, а через двадцять років – уже 18,5 млн. Виробництво вугілля, стратегічної сировини для індустріального розвитку, у 1800 р. сягнуло 15 млн тонн на рік, у 1860 р.– 132 млн тонн і в 1900 р.– 701 млн тонн. Світове виробництво залізної руди зросло з 1 млн метричних тонн у 1820 р. до 65 млн у 1910 р. Енергія, отримана з вугілля, лігніту, нафти, природного газоліну, природного газу і водяної сили становила 1,1 млрд мегават-годин у 1860 р., 6,1 млрд – у 1900 р., 21 млрд – у 1950 р. (Чіполла, 1962: 48, 49, 51; Вудраф, 1971: 9). Протяжність залізничних шляхів збільшилася з 332 км у 1831 р. до понад 300 тис. км у 1876 р.; судноплавний тоннаж зріс із 32 тис. тонн у 1831 р. до 3,3 млн тонн у 1876 р. (Хобсбом, 1975: 310). Порти в усьому світі були забиті продукцією з плантацій, готовою для відправки в Європу й Америки.

Кількість виробничих годин збільшувалася, спричиняючи попит на робочу силу. На середньостатистичній бавовнопрядильній фабриці в Ланкаширі в 1820-х рр. працювало від 100 до 200 робітників, а в Олдемі 1851 р. одна третина бавовнопрядильників зосереджувалася на фабриках із понад 250 робітниками (Чепмен, 1972: 26; Фостер, 1974: 91). До 1841 р. більше половини олдемських гірників працювала в шахтах чисельністю в 200 чоловік. Значно більші сукупності робітників утворювалися як виняток і раніше, однак з часом вони ставали звичайними. Приміром, у 1815–1816 рр. Роберті Оуен наймав 1600–1700 робітників у Новому Ланарку (Чепмен, 1972: 32). У 1849 р. найбільший металургійний завод Великобританії у Новому Дауле мав понад 7 тис. робітників (Ландес, 1969: 121). У 1848 р. лише 72 особи працювало на Круппа в Ессені, однак у 1873 р. це число вже становило майже 12 тис. чоловік; у 1870 р. в Ле-Крезо (Франція) компанія Шнайдера наймала 12,5 тис. робітників, що становило більше половини всього населення цього міста (Хобсбом, 1975: 213). Так само потребувало робочу силу і плантаційне сільське господарство, де працювали до 2 тис. робітників на одній плантації в узбережному Перу і по кілька тисяч – на станах Яви.

Новий трудовий режим, запроваджений капіталізмом, забезпечував підприємцю велику гнучкість у використанні можливостей і задоволенні вимог розвитку. В родоплемінному устрої родичів не могли наймати на роботу чи звільняти з неї. Трибутарний володар мав застосовувати військову силу чи її функціональний еквівалент для розширення чи зменшення кількості виробників надлишків під його юрисдикцією. Навіть рабовласник є обмежений у маніпулюванні своїм трудовим ресурсом, оскільки мусить оберігати власні інвестування в рабську силу, годуючи її навіть тоді, коли вона не працює. На противагу цьому, капіталістичні підприємці можуть найняти й звільнити робітників чи змінити їхню заробітну плату відповідно до зміни обставин. Зміни в рівнях прибутків спричиняють зміни в постачанні й винагороджуванні праці, а отже, коливання в розмірі й особливостях ринків праці. Інтенсивне нагромадження відкриває нові сектори цього ринку або розширює старі, а сповільнене нагромадження звужує можливості роботи або переміщає їх у галузі з нижчими цінами на працю. Оскільки відбуваються зміни у нагромадженні капіталу, то, відповідно, зміни попиту на робочу силу змінюють, у свою чергу, умови виникнення й розвитку різних робітничих класів.

При капіталізмі підприємці також можуть варіювати застосування людської праці у відношенні до машин, набираючи додаткових працівників для управління доступними машинами або ж скорочувати розмір їхнього фонду заробітної плати, замінюючи машини людською робочою силою. У своїй невпинній гонитві за нагромадженням капіталістичний спосіб виробництва відзначався історичною тенденцією до збільшення співвідношення капіталу, що інвестується у заводи й сировину, до капіталу, виплачуваного за використання трудової сили. Індустріальні одиниці, що застосовують машини для збільшення обсягів виробництва, при зменшенні

вартості праці за виготовлену одиницю мали тенденцію заміняти індустріальні одиниці з вищим коефіцієнтом співвідношенням робочої сили до устаткування. Ця тенденція, однак, не є ні лінійною в часі, ні загальною у будь-який момент. Завжди конкуренція між капіталістами спричиняє розподіл промисловості, галузей промисловості та підприємств у межах промисловості, позначених досить відмінними сумішами капіталу. Відтак індустріальні одиниці, що роблять ставку більше на машини і сировину, аніж на робочу силу, завжди будуть співіснувати й протистояти індустріальним одиницям, що більше покладаються на робочу силу.

Особливі обставини, звісно ж, можуть сприяти підприємствам, де поєднано високу концентрацію праці і низьке застосування машин. Приміром, низькокваліфіковані та низькооплачувані жінки і діти, використовуючи стару технологію роликової прядильної машини Аркрайта на фабриках, достатньо забезпечених водою, якийсь час могли конкурувати з більш продуктивними мюль-машинами (Чепмен, 1972: 20–21). Подібна ситуація спостерігалася і в сповільненій реакції текстильних виробників європейського континенту на англійську конкуренцію (Ландес, 1969: розд. 3). Іноді для підприємців, що застосовували високий рівень машинної праці, було ефективним і вигідним надавати окремі стадії виробничого процесу фірмам із більш низьким технічним рівнем. Розвиток заводів і фірм, мета яких полягала в зниженні виробничих витрат на одиницю продукції, міг досягати критичної межі у випадку, коли витрати виробництва за одиницю товару залишалися незмінними чи навіть зростали. Такі критичні точки виникли не просто внаслідок механічних процесів зростання, вони тісно пов'язані з такими чинниками, як концентрація, місце розташування, управління, трудова дисципліна й попит. Таким чином, для галузей промисловості з капіталом, інвестованим більше в машини, аніж у трудову силу, стає можливим створювати галузі промисловості нижчого організаційного складу.

Такий різновид індустріальних одиниць з відмінним коефіцієнтом капіталу впливає на трудовий ринок, спричиняючи кількісну та якісну зміну в попиті на робочу силу. Результатом цього є те, що трудовий ринок «сегментується» чи «диференціюється», стає однорідним (Гордон, 1972). Будь-якої миті галузі промисловості з вищим коефіцієнтом капіталу в устаткуванні у відношенні до робочої сили можуть потребувати наявність високого рівня навичок і вмінь або навчання без відриву від виробництва, забезпечення відносно високої заробітної плати і професійних надбавок, і прагнутимуть до стабільності власної робочої сили. Водночас галузі промисловості з нижчим коефіцієнтом капіталу в устаткуванні у відношенні до трудової сили матимуть тенденцію до зниження заробітної плати, ігнорування професійних надбавок, зменшення значення вимог до фаховості й підготовки і використовуватимуть непостійну або «плинну» робочу силу. Сегменти ринку праці – це і робітники, що відповідають вимогам цих різних сегментів і в такий спосіб становлять певну ієрархію з «трудовою аристократією», яка має більші доходи й престиж на вершині, і робітники, котрі

одержують низьку платню і мають непостійну зайнятість внизу цієї піраміди. Така ієрархія може характеризувати дане індустріальне місце розташування; може описувати контрасти між промисловими регіонами, пов'язаними з різними галузями промисловості і може бути інтернаціональною, ранжируючи трудову силу, задіяну в різних видах виробництва в різноманітних країнах і на континентах.

Розподіл капіталу та ринків праці і відповідне диференціювання трудової сили на місцевому, національному й інтернаціональному рівнях ніколи не є фіксованим і постійним. Так само, як авангард промисловців може бути відкинутий на узбіччя в ході конкурентної боротьби, так і вчорашня трудова аристократія може замінюватися машинами, перетворюючись назавтра у надлишкову частину робочої сили. Історія технологічних змін за капіталізму сповнена прикладами «декваліфікації» кваліфікованої робочої сили (Буравой, 1979; Уорнер і Лоу, 1947). Водночас когорти робітничого класу однієї галузі через відтік капіталу до інших галузей можуть опинитися в напівзайнятій і безробітній «армії промислового резерву». Занепад текстильної промисловості Нової Англії, спричинений переміщенням устаткування і капіталу до південної частини Сполучених Штатів після Другої світової війни, так само як відносно нещодавнє переміщення виробничої діяльності до регіонів з дешевшою трудовою силою, на кшталт Тайваню, Гонконгу і Кореї, ілюструють процес, що безупинно повторюється під егідою капіталістичного способу.

Робітничі класи

Коли термін «робітничий клас» вперше з'явився близько 1815 р., він мав форму множини, описуючи розмаїття класів. Звичайно ж, хоча розвиток робітничих класів усюди «відтворює» загальне відношення робочої сили до капіталу, характеристика специфічних робітничих класів виявляє широту їхнього розмаїття. Вони різняться за походженням, складом і належністю до інших груп та соціальних категорій.

Відмінності у походженні можуть надавати мінливі ресурси у розпорядження нових робітничих класів. Група ремісників, типу склодувів Кармо у Південно-Західній Франції, започаткували іншу від гірників цього ж регіону робітничу кар'єру. Склодуви були нащадками корпорації кваліфікованих міграційних ремісників із широкими «космополітичними» зв'язками. Гірники походили з малоземельного селянства, задіяного до шахтарської праці у вільну від сільськогосподарських робіт пору року, мали місцеве коріння й мову. З утратою землі вони ставали дедалі залежнішими від гірничої промисловості, що стирала відмінності в їхніх навичках і статусі (Скот, 1974; Тремпе, 1971). Німецький робітничий клас відзначався досить високим відсотком кваліфікованих ремісників; російський пролетаріат значно поповнювався за рахунок дітей селян (Волкер, 1971; Мур, 1978; Лященко, 1949). Робітничі класи деяких країн формувалися здебільшого в межах своїх національних територій; інші, подібно до Сполучених Штатів, нарощували робочу силу шляхом імпортування різних етнічних груп з-за кордону.

Специфічне вербування робітників спричиняла значну варіативність їхнього класу. «Старому» робітничому класові притаманні відмінні від «нових» класів ознаки. Англійські пролетарі, розділені на розмаїття «професій», упроваджених на відносно невеликих заводах, розвивалися відповідно до потреб ринку, інакших за ті, з якими зіткнулися новий російський робітничий клас кінця XIX ст. (Гордон, 1941), китайський робітничий клас перших десятиліть XX ст. (Чезнео, 1962) чи наймані робітники племені бемба з родезьких мідних копалень 1920-х рр. (Епштейн, 1958).

Робітничі класи варіюються також і за своїм складом. Велика частина робочої сили, залученої до праці на англійських текстильних фабриках у першій стадії індустріалізації, складалася з жінок, дітей і злиденного підмайстер'я. Фабричними робітниками Нової Англії були насамперед молоді незаміжні жінки. Робочу силу бомбейських заводів, що з'явилися після 1850 р., навпаки, становили значною мірою дорослі одружені чоловіки. Робітничі класи відрізнялися також і за місцем свого розташування, географічним діапазоном і здатністю соціальних зв'язків забезпечувати своє обслуговування й відтворення. В англійських промислових містах близько 1850 р. складовими одиницями робітничого класу були центральні чи стрижневі сімейства, що справлялися з проблемами виживання, посилаючи жінок і дітей на працю або з'єднуючись («втискуючись») у більші місцеві групи. В текстильному центрі Олдем третина матерів дітей до одинадцяти років і менше ходили на роботу, так само як і чверть самих дітей. Багато сімейств гуртувалися в комунальному житлі (Фостер, 1974: 96–99). Водночас люди в промислових містах прагнули підтримувати зв'язок з родичами в сільській місцевості, здебільшого з огляду на максимізування взаємних переваг (див. Андерсон, 1971: 999). На відміну від англійського випадку, індійські текстильники залишали своїх дружин і дітей з їхніми об'єднаними сімействами в рідних селах, повертаючись згодом додому, щоб звільнити свої робочі місця іншим членам сімейства (Моріс, 1960). В інших краях досвід робітничого класу обмежувався лише однією стадією життєвого циклу. Приміром, для праці на текстильних фабриках Нової Англії набиралися переважно незаміжні дівчата з сімей перших поселенців-землеробів. Їхня заробітна платня дозволяла фермерським родинам залишатися в цій галузі, а жінки після одруження поверталися до своїх родин. У Південній Африці таке «човникарство» протягом життя передбачалося самим трудовим контрактом. Робітники приходили до копалень з різних «племінних» резервацій і змушені були туди повертатися після закінчення контрактів; таким чином, розвиток постійного осілого робітничого класу гальмувався. Серед іммігрантів до Сполучених Штатів у 1879–1918 рр. чоловіки майже вдвічі перевищували чисельністю жінок. Фактори відстані і дорожніх витрат перешкоджали поверненню мігрантів, і більшість іммігрантів залишилася у Новому Світі; навіть у цьому випадку понад 30 % нових переселенців повернулися до Європи після 1880-х рр. (Розенблюм, 1973: 72–73, 126).

Відтак характеристики робітничого класу визначаються не лише залежністю від заробітної плати, а й узами споріднення, місцем розташування і об'єднання, стираючи відмінності між селами й містами походження та новими околицями індустріальних місць розташування. Існують зв'язки з батьками і рідними братами, нареченими, дружинами і дітьми вдома; з родичами на новому місці проживання; з босами на роботі, агентами з еміграції, лихварями, священиками; друзями, сусідами, колегами; відносинами, сформованими в пансіонах, тавернах і залах професійних спілок; з однодумцями-парафіянами, похоронними бюро і клубами по запусканню повітряних зміїв. Робітничі класи «не виникають» лише на місці роботи; вони є наслідком численних зв'язків, що пронизують значну частину всього суспільства. Саме ця широка комунікаційна мережа визначає пролетарську політику – здатність певних робітничих класів кидати виклик своїм роботодавцям-підприємцям і урядам, об'єднуватися в асоціації, профспілки і партійні організації, а також поліпшувати умови своєї праці та життя.

Урбанізація

Розвиток робітничих класів був тісно пов'язаний з прискореним ростом міст після 1800 р. і значним збільшенням кількості, густоти та різнорідності міського населення. У 1600 р. лише 1,6 % населення Європи проживало в містах із 100 тис. чи більше осіб; у 1700 р. це число сягнуло 1,9 %; у 1800 р.- 2,2 %. Великобританія – піонер індустріалізації – привела до урбанізації. У 1801 р. близько однієї десятої всього населення Англії та Уельсу жило в містах із 100 тис. і більше мешканців. До 1840 р. цей відсоток подвоївся; до кінця століття – зріс ще удвічі. «До 1900 р. Великобританія вже була урбанізованим суспільством» (Девіс, 1965: 43). Перейшовши до індустріалізації трохи пізніше за Великобританію, інші країни Європи незабаром узяли той самий курс на урбанізацію.

Рух населення до великих, густозаселених урбаністичних центрів, пов'язаних з великомасштабною промисловістю, цілком змінив ранні тенденції. За два століття з 1600 по 1800 рр. розвиток системи надомництва поширив острови «індустріалізації до індустріалізації» у сільській місцевості. Протягом цього періоду пропорція європейців, які жили у містах з населенням понад 20 тис. осіб, значно не збільшилася і, можливо, навіть зменшилася, попри істотний приріст населення (Тіллі, 1976). Людність перемістилася з великих центрів до дрібних містечок і в сільську місцевість, ймовірно, через збільшення частки сільськогосподарських робітників і ремісників у сільських галузях промисловості. Після 1800 р. капіталістична індустріалізація кинула людей у протилежний напрямок, перетворюючи сільські райони на дренажні басейни індустріальної робочої сили, що також спричиняло деіндустріалізацію сільської місцевості.

Перехід до збільшення міської концентрації став не лише кількісною, а й якісною зміною механізмів, що переміщали людей у просторі й розподіляли між ними певні види діяльності. Старі центри політичного адміністрування й торгівлі відтепер були перетворені на центри нового способу виробництва. «Машинофактура» викликала появу нових фабричних міст подібно до Манчестера й Ессена, й оповила існуючі міста кільцем індустріальних районів. Розвиток фінансових послуг і ділових комунікацій сприяв зростанню ділових районів з банками, офісами й клубами. Робітничі класи, що зароджувалися, розташовувалися на робітничих околицях чи в районах, для яких характерним було великомасштабне спорудження багатосімейних орендованих квартир чи «бараків». Розбудовувалися портові комплекси і залізниці, парки та станції змінювали міський краєвид. Поза індустріальними районами, робітничими околицями і вантажними станціями промислові і торговельні магнати зводили нові особняки та заміські вілли.

Динаміка робочої сили

Для задоволення зростаючого попиту на трудову силу праця перемістилася з безробітних регіонів сільського господарства чи домашніх галузей виробництва до областей інтенсивної індустріальної або сільськогосподарської діяльності. Подальше зростання і розширення капіталізму викликало масові переселення, оскільки люди переміщували свою працю й ресурси з регіонів, де вони були надлишковими чи застарілими, до нових ключових зон нагромадження. Втім це не означає, що такі переселення завжди відбувалися у відповідь на підвищення й спадання попиту. Робоча сила часто утримувалася різними обмеженнями, і уряди не завжди вітали відплив своїх підданих. Іноді міграція населення передує, а не випливає з піднесення економічної діяльності; збільшене постачання робітників викликає зниження заробітної плати й сприяє інвестуванню. Втім слід зазначити, що капіталізм завжди знаходив робітників тоді й там, коли й де вони були потрібні, і міграційні рухи доставляли трудову силу на ринок по всій планеті.

У розгляді міграційного питання соціологи зазвичай розрізняють «внутрішню» і «міжнародну» міграції або протиставляють «внутрішньоконтинентальні» і «міжконтинентальні» потоки населення. Переміщення через великі відстані або політично розмежовані кордони створюють особливі проблеми перевезення, постачання та комунікацій як для мігрантів, так і для приймаючих сторін. Проте розміри соціально-культурної прірви між походженням і призначенням не визначаються фізичною відстанню чи політичними кордонами. І не слід зумовлювати ступінь відчуження

мігранта застосуванням антиісторичного критерію національної ідентичності. XIX ст. стало в Європі століттям націотворення – століттям економічного і політичного об'єднання, лінгвістичної стандартизації, а також утворення, впровадження й поширення головних культурних моделей. Ці процеси були приведені в рух до початку століття, але вони ще не обрали свій курс. Громадяни однієї і тієї ж національної держави здебільшого ще були розділені бар'єрами мовного й культурного відчуження. Ці внутрішні перепони між містом і селом, між класами і між регіонами, по суті, нічим не відрізнялися від тих, з якими стикався мігрант у зовнішньому чи міжконтинентальному потоці.

Було б хибним розглядати мігранта як носія чи поборника гомогенної об'єднаної культури, яку він або зберігає, або заперечує в цілому. На сьогодні достатньо добре досліджено культурні взірці для того, щоб дійти висновку, що вони часто є внутрішньо суперечливими й водночас здатними до поєднання із запозиченими з інших культур взірцями. Для зулу чи гавайця аж ніяк не складніше навчитися нової культури, аніж для мешканця Померанії чи китайця з провінції Фуцзянь. Що є суттєвим для мігранта, то це його становище стосовно інших груп, в яке він потрапляє по прибутті. Те місце визначає, які з його попередніх ресурсів він може застосувати, а які нові має надбати.

Становище мігранта визначається не так ним самим чи його рідною культурою, як структурою ситуації, в яку він потрапляє. За капіталістичного способу виробництва ця структура створюється відношенням капіталу до праці в специфічній просторово-часовій дії, тобто структурою ринку праці. Люди можуть переміщуватися з релігійних, політичних, екологічних чи інших причин; однак міграція XIX і XX століть мала значною мірою трудовий характер, була рухом носіїв робочої сили. Ця трудова міграція, звичайно ж, захоплювала з собою редакторів газет для видання часописів у середовищі польських гірників чи німецьких металургів, власників крамниць – для постачання своїх земляків-мігрантів пастою або червоними бобами, духовенства – для відправлення католицьких чи буддистських служб і т. ін. Кожна міграція несла до нового географічного місця не лише трудову силу, а й послуги та інші ресурси. Кожна міграційна хвиля, у свою чергу, породжувала постачальників послуг у пунктах прибуття, чи то були трудові агенти, торговці, адвокати, чи барабанщики.

У розвиткові капіталізму вирізняються три хвилі переміщення, які виникали у відповідь на критичні зміни в попиті на робочу силу і спричиняли появу нових робітничих класів. Перша з цих хвиль була пов'язана з початковим періодом європейської індустріалізації. Зародившись в Англії, ці перші кроки в напрямку до капіталістичної промисловості були здійснені лише на короткі відстані, оскільки індустріальний розвиток усе ще відзначався локалізованістю та обмеженістю. Так, у бавовняному місті Престон у Ланкаширі, де 1851 року близько половини населення складалося з іммігрантів, понад 40 % жителів походило з місцевості, розташованої не далі десяти миль, і лише близько 30 % прибуло з відстані в понад тридцять миль.

Однак 14 % усіх іммігрантів походило з Ірландії, котрі прибули в Престон як частина зростаючого потоку ірландської імміграції 1840-х рр. (Андерсон, 1971: 37). Локалізовані, як і інші подібні рухи, вони перетворили Ланкашир у найурбанізованіше графство Великобританії середини XIX ст., де більше половини людності проживало в чотирнадцяти містах з населенням у понад 10 тис. осіб (Андерсон, 1971: 32).

У переміщенні робітників із сільської місцевості за Великобританією йшла Бельгія, оскільки в 1820-х рр. набули розквіту індустріальні міста південних валлонськомовних провінцій. У 1830-х рр. прусські провінції Вестфалія, Рейн, Берлін і Бранденбург започаткували індустріальне розширення, залучаючи великомасштабний потік населення зі східних сільськогосподарських регіонів Пруссії (Мілворд і Сол, 1977: 44–46). Цей потік був значно посилений в останній чверті століття, оскільки залежні землероби були витіснені консолідацією й механізацією великих юнкерських станів. Тоді як перша хвиля трудової міграції капіталізму несла людей до індустріальних центрів у межах європейського півострова, другий потік спрямовував європейців за океан. Приблизно 50 млн чоловік полишили Європу назавжди в 1800–1914 рр. Основним місцем призначення цього переміщення були Сполучені Штати, які між 1820 і 1915 рр. поглинули близько 32 млн іммігрантів, переважно європейського походження (Розенблюм, 1973: 70). Цей приплив людей забезпечив трудову силу для здійснення індустріалізації Сполучених Штатів.

Третя міграційна хвиля принесла контрактних робітників різноманітного походження до шахт і тропічних плантацій, що розвивалися. Цей потік уособлює низку подій, на кшталт упровадження міграційної робочої сили на південноафриканських шахтах, зростання торгівлі індуською й китайською працею й організовану міграцію італійських робітників до кавових регіонів Бразилії. Ці переміщення не лише заклали основи значного зростання тропічного виробництва, а й відіграли чільну роль у створенні транспортно-комунікаційної інфраструктури як передумови подальшого прискорення капіталістичного розвитку.

Сполучені Штати

Тоді як Великобританія, Бельгія і Німеччина вербували свою робочу силу переважно за рахунок власної й внутріконтинентальної міграції, Сполучені Штати імпортували робітничий клас за допомогою вітрильників і пароплавів. Така залежність від іммігрантської робочої сили зазвичай передує початку індустріалізації у Сполучених Штатах. Ми вже розглянули примусовий рух африканців до Нового Світу, включаючи область, що повинна була постати під впливом британського текстильного розвитку – Бавовняний Південь. Європейська міграція у період до Американської війни за незалежність також охоплювала маси

людей, котрі зважилися на тимчасову контрактницьку неволю в надії на досягнення власного процвітання в Новому Світі. Ці контрактні робітники, вірогідно, становили дві третини загальної кількості всіх перших мігрантів. Пізніше, у XVIII ст., туди прибули чверть мільйона шотландських ірландців, переміщених спочатку з Середньошотландської низовини до Ольстеру, а потім змушених з причин надмірної орендної плати і зростаючої десятини залишити Ольстер і податися до Америки. Іншу групу, що прибула сюди у XVIII ст., становили витіснені вівцями чи високими орендними платами шотландські горці, очолювані своїми поводирями – старійшинами верховного *клану* ліній молодших братів, котрі діяли як посередники між вождями й простолюдинами (див. Фокс, 1976: 112–113). Інша чверть мільйона мігрантів прибула з Південно-Західної Німеччини – області збіднілого й роздрібненого сільського господарства. Втім масова імміграція в Сполучені Штати почалася лише з припиненням наполеонівських воєн.

У 1820-х рр. до Сполучених Штатів прибуло 151 тис. іммігрантів; за десятиліття 1830-х рр. їхнє число потроїлося до 599 тис. осіб. Ця кількість зросла знову до 1 713 тис. у 1840-х рр. і до 2 314 тис. у 1850-х рр. (Джоунс, 1960: 93).

Головними факторами, що спонукали людей полишати Європу, були поширення індустріального капіталізму й комерціалізація сільського господарства. Розвиток промислового капіталізму витісняв ремісників і руйнував внутрішню систему надомницької праці. Перетворення в сільському господарстві обтяжували ірландських і південно-західних німецьких хліборобів збільшенням орендних плат, заставами й заборгованістю й змушували шотландських, англійських та скандинавських рільників полишати землю вівцям чи великій рогатій худобі. Відтак у період з 1820 по 1860 рр. головні контингенти іммігрантів походили з Ірландії (2 млн), Південно-Західної Німеччини (1,5 млн) і Британських островів (750 тис.). Звісно, що Сполучені Штати не були єдиним кінцевим пунктом таких переміщень. У 1818–1828 рр. 250 тис. німців оселилися в Південній Росії. Інші подалися до Бразилії, тоді як ірландці облаштувалися в Канаді і приморських провінціях або знаходили нові домівки в Австралії. У Сполучених Штатах поява нових іммігрантів прискорила капіталістичну індустріалізацію. На думку Малдвін Джоунс, «ані фабрична система, ані розвиток великих каналів і залізниць не могли з'явитися так швидко у цей період без наявності джерел дешевої робочої сили, що живилися імміграцією» (1960: 132). Велика роль ірландських іммігрантів, котрі швидко встановили нову монополію на некваліфіковану працю в будівництві і на фабриках у жорстокій конкурентній боротьбі з американськими неграми.

Більшість англійців, шведів і німців з регіонів на схід від Ельби прибули в 1860–1890 рр. Знову ж таки, багато хто з них були зміщеними хліборобами, витісненими зі своїх земель занепадом англійського, шведського і німецького виробництва пшениці в 1865–1875 рр. у результаті імпорту дешевого американського й російського зерна. Велика Депресія також позначилася на німецькій і англійській вугільній промисловостях, виробництві заліза, сталі й текстилю – шахтарі, металурги, прядильники й ткачі вирушили у

пошуках роботи до Нового Світу. Хлібороби, які були поміж них, скористалися можливістю отримання землі внаслідок розвитку залізничних шляхів, а також освоєння штатів і територій Середнього Заходу й Заходу.

Близько 1890 р. область постачання мігрантів змістилася з Північної і Західної Європи до Південної й Східної Європи. Новими іммігрантами стали переважно переміщені селяни і сільськогосподарські робітники з Південної Італії, Австро-Угорської імперії та Балкан. До них приєднувалися поляки, євреї і волзькі німці з Російської імперії; самі росіяни мігрували головним чином до Сибіру. Новоприбулі швидко заміняли своїх попередників у цілому ряді місць проживання й занять. Вугільні шахтарі Пенсільванії до 1890 р. були переважно британського чи німецького походження, а після – поляками, словаками, італійцями й угорцями. Тоді як текстильні фабрики Нової Англії укомплектовувалися насамперед французькими канадцями, англійцями й ірландцями, новими робітниками у текстильній галузі стали португальці, греки, поляки та сирійці. У виробництві одягу російські євреї та італійці перехопили ініціативу в німців, чехів та ірландців.

Цей великомасштабний приплив європейської робочої сили особливо позначився на спрямуванні американського технологічного розвитку. У першій половині XIX ст. капіталістичні підприємці стикалися з відносним дефіцитом робочої сили. Існувала земля, доступна для тих, хто хотів зайнятися сільським господарством, і були можливості для розвитку ремісництва, й ці можливості притягували сюди нових працівників з промисловості. Заробітна плата була відносно високою для всіх категорій робітників. Вочевидь, це посприяло розвитку і ранньому впровадженню в промисловість механізмів, що полегшували працю (Хабаккук, 1962). Пізніший приплив у промисловість некваліфікованих робітників з Південної і Східної Європи, в свою чергу, сприяв подальшому розвитку машин і раціоналізованих процесів виробництва, що не залежали від технічних навичок. У 1908 р. Імміграційна комісія США відзначала, що нові мігранти часто спрямовувалися до висококапіталізованих галузей промисловості попри брак відповідної фаховості:

> Як наслідок, їхня зайнятість на шахтах і заводах країни була можливою лише з винайденням механічних пристроїв і процесів, що усунули навички й досвід, наявність яких була обов'язковою у переважній більшості занять [цит. за Розенблюм, 1973: 76].

Більшість робітників іноземного походження займала низькооплачувані щаблі некваліфікованих професій. Оскільки їхня нова зайнятість давала значно більшу оплату праці, аніж у Європі, поєднання механізації й некваліфікованої робочої сили іммігрантів дозволила американським підприємцям знижувати заробітну плату (Дуглас, 1930; Ріс, 1961). Без італійських, слов'янських, грецьких, португальських, французько-канадських і російських єврейських робітників, котрі виконували основну працю у провідних американських галузях промисловості до 1900 р., індустріальний розвиток 1880–1900 рр. був би неможливим (Джоунс, 1960: 312).

Робоча сила на шахтах: Південна Африка

Ми вже розглянули (розд. 11), що приблизно в один і той самий час, коли Сполучені Штати перейшли до повної індустріалізації, капіталістичний розвиток мав місце також і в Південній Африці. Там в останній третині XIX ст. було виявлено поклади алмазів і золота в областях на північ від річок Оранжевої і Ваал. Основна зона південноафриканського розвитку перемістилася відповідно до цих внутрішніх регіонів. Спочатку алмази й золото видобувалися відкритим способом. Іноді окремі задачі виконувалися на підрядній основі білошкірими підприємцями, котрі зорганізовували робітничі бригади. І хоча деякі африканці вимушені були купувати ліцензії, щоб стати постійними копачами, до 1876 р. високооплачувані кваліфіковані робочі місця були монополізовані білошкірими робітниками (Уелш, 1971: 181) і африканців наймали лише на короткий термін у три місяці. До 1892 р. кваліфіковані робітники сформували власну профспілку для захисту своїх позицій від будь-яких спроб керівництва зменшити вартість праці шляхом використання африканської робочої сили або подальшої еміграції з Англії.

Війна між Великобританією і африканерами за політичний контроль над Південною Африкою знизила гірничодобувну активність у 1899–1902 рр. і наполовину скоротила доступну робочу силу. Однак до 1906 р. виробництво на шахтах знову розгорнулося на повну потужність, маючи у своєму розпорядженні 18 тис. білих, 94 тис. африканців і 51 тис. китайських контрактників (Хуктон, 1971: 15). У 1907 р. відбувся страйк білошкірих кваліфікованих робітників, які виступали проти планів керівництва збільшити китайську імміграцію і замінити білу робочу силу чорною. Він був придушений за рахунок безробітних африканерів, яких доставили на шахти в ролі штрейкбрехерів. Однак результатом страйку стала репатріація китайських гірників і зміцнення кольорового прошарку серед найманих робітників.

З 1912 р. більшість білих шахтарів почали прибувати вже з-поза меж Південної Африки – з Великобританії, Австралії, Сполучених Штатів та з інших місць. Ці білі становили кваліфіковану робочу силу. Африканці, навпаки, були некваліфікованими міграційними робітниками, котрі працювали за контрактом тривалістю від шести до вісімнадцяти місяців і одержували одну десяту частину заробітної плати білих.

Ідея наймати на працю африканців як тимчасових робітників виникла в першому десятилітті функціонування гірської промисловості. У 1880-х рр. вона була поєднана з обмеженням працевлаштування африканців виключно до жилих бараків і на договірний період. Ця практика започаткувалася на алмазних шахтах Кімберлі, частково, щоб зупинити незаконний продаж алмазів африканськими шахтарями дилерам, частково – для контролювання

процесу дезертирства. З тих пір ці «закриті» компаунди – обгороджені бараки – залишилися особливістю алмазних шахт. Місцеві торговці спочатку протистояли крамницям гірничих компаній, призначених для ізольованої робочої сили. Коли золоті рудники впровадили систему компаундів дещо пізніше, останні були встановлені у «відкритій», а не «закритій» формі для задоволення інтересів місцевих власників крамниць (Велш, 1971: 180).

Від самих початків гірничодобувна промисловість залучала робітників як із далеких країв, таких як Ньясаленд і Мозамбік, так і з самої Південної Африки. У другому десятилітті XX ст. копальні почали дедалі більше покладатися на імпорт сезонних контрактних робітників із так званих «місцевих резервів». Останні складалися з територій, зумисне виокремлених для африканського домінування. Вони були сформовані з області, що становила близько 13 % від усієї території Південно-Африканського Союзу, а також з області британських «протекторатів» Бечуаналенду (нині Ботсвана), Басутоленду (нині Лесото) і Свазіленду. Ці області планувалися для забезпечення міграційної робочої сили на рудники і постачання засобів проживання для родин мігрантів і літніх осіб. Утім інституція місцевих резервів, однак, формувала лише один компонент більшої системи управління робочою силою, яка займалася одночасно організацією африканського трудового постачання для білих фермерів і перешкоджанням отримання африканцями постійного законного місця проживання в містах і населених пунктах. Декрет про землю 1913 р. прикріплював тих африканців, котрі залишалися на землі білих, до власників ферм як «трудових орендарів». Останніх зобов'язували до встановленої трудової повинності перед фермерами в обмін на дозвіл проживання на їхній землі. Ця робоча сила дозволила білим фермерам розширювати комерційне виробництво зернових продовольчих культур (особливо кукурудзу) для забезпечення зростаючих копалень і міст, і водночас це скоротило продаж товарних культур африканських землеробів, які мешкали в резерві. Це посприяло збільшенню комерційного сільського господарства білих і заблокувало розвиток африканського селянства, обмежуючи резерви виробництвом лише для власного проживання. Інституція резервів спричинила зниження заробітної плати в копальнях, оскільки їхні власники здобули можливість оплачувати африканську робочу силу нижче прожиткового мінімуму, тоді як Декрет про землю забороняв переміщення робочої сили з ферм білих до міст.

Ще одним наріжним каменем у політиці контролювання робочої сили стали закони «перепусток», які вимагали від африканців постійно мати при собі дозволи на проживання, на квартири, довідки від роботодавців і перепустки в комендантські години, що уможливлювали для держави переміщення «зайвих» африканців з одного місця розташування на інше. Ці правові акти перешкоджали вільному пересуванню. Подальші закони надали дезертирству з місця роботи й порушення дисципліни статусу кримінальних злочинів. Подібне законодавство було спрямоване на блокування стабільного розвитку в містах африканського робітничого класу –

класу, здатного висувати економічні та політичні вимоги; і мало на меті знову силоміць прив'язати міських африканців до їхніх резервів. Одночасно білі робітники користувалися перевагами в доступі до управлінських посад і у винагороді праці, що спричинило сегментування ринку праці за рахунок політичних засобів.

З часів Другої світової війни південноафриканський промисловий розвиток, поміж гірської промисловості, значно прискорився, залучаючи дедалі більшу кількість чорношкірих південноафриканських робітників в інакші за гірничодобувну галузі виробництва. У відповідь на це гірничодобувні компанії інтенсифікували пошуки дешевої міграційної робочої сили поза межами Південної Африки – у Малаві та Мозамбіку. Ця політика була спрямована на збереження низької заробітної плати за некваліфіковану працю як у видобувному секторі, так і в інших галузях промисловості.

Робоча сила плантацій: східні індіанці

Тоді як Великобританія, Північно-Західна континентальна Європа і Високі Велди Південної Африки імпортували робітників для управління новими промисловими машинами, інші регіони світу перебували в пошуку нових джерел сільськогосподарської робочої сили. «Старі» області плантаційного господарства, більшість із яких виробляли цукрову тростину, із скасуванням рабства втратили постачання рабської робочої сили. На деяких дрібних островах Карибського моря, на кшталт Барбадосу і Сент-Кітсу, звільнені раби не мали іншого вибору, як продовжувати працювати на своїх колишніх власників. Однак на великих островах типу Тринідад і Ямайка, а також у цукровій колонії Гайани (тоді – Демарара) ексраби дістали можливість освоювати землю поза межами плантацій і чинили опір подальшій праці на старих земельних станах. У передчутті катастрофи плантатори почали пошуки нових джерел робочої сили. Іноді британці перехоплювали судна з рабами, що пливли до Бразилії, номінально звільняли рабів, а потім відправляли їх на східно-індійські цукрові острови (Фуртадо, 1963: 135).

Такі заходи виявилися тимчасовими. Незабаром до потреби заміщення колишніх постачань трудової сили додалося стрімке зростання попиту на робочу силу у зв'язку з розширенням обсягів комерційного сільського господарства. Інколи поміж старими цукровими областями існували політичні причини для імпортування робітників. Приміром, у Малайї британці вирішили не чіпати малайське селянство і його трибутарні відносини із сільськими старостами та правлячою знаттю. Відтак потреба в робочій силі плантацій була задоволена через організоване переміщення зв'язаних кабальним договором робітників з Індії і контрактної робочої сили з Китаю.

Оскільки китайська робоча сила використовувалася насамперед у гірській промисловості і на будівництві, індійські кабальні робітники працювали головним чином на плантаціях, розташованих у межах Британської імперії. Вже за часів правління монголів групи чоловіків почали найматися на роботу носіями і на судна, і до кінця XVIII ст. індійці, яких вербували на два-три роки, працювали в усіх портах Південно-Східної Азії. Однак дієвий стимул для розвитку того, що Тінкер (1974) назвав «другим рабством», з'явився із скасуванням работоргівлі в 1808 р. і виникненням потреби в дешевій і покірній робочій силі, особливо на цукрових плантаціях тропіків.

З 1836 р. індійських робітників потребувала Гайана, а також Ямайка й Тринідад. (Нині східні індуси становлять понад 50 % населення Гайани, близько 40 % – Тринідаду і 2 % – Ямайки.) Східноіндійська трудова міграція до Маврикії розпочалася в 1835 р.; до 1861 р. східні індуси становили близько двох третин населення острова. У 1860 р. чайні плантації в Ассамі та Бутані почали конкурувати за мігрантів, і в 1870 р.– наприкінці століття, 700–750 тис. робітників було туди завербовано. Попит на східних індусів на Фіджі виник у 1879 р.; сьогодні чисельність тамтешніх індусів перевищує чисельність корінних фіджійців. Після 1870-х рр. головною областю попиту став острів Цейлон; у 1880-х рр.– Бірма; на початку нового століття – Малайя. Наталь у Південній Африці почав імпортувати східно-індійську контрактну робочу силу на свої цукрові плантації близько 1870 р. За підрахунками Тінкера, загалом «понад мільйон індійських робітників подалися за кордон на тропічні плантації за сорок років до 1870 р.; хоча це число може сягати і двох мільйонів» (1974: 114–115).

Коли англійці почали набирати робітників на свої плантації індиго в Біхарі і для обслуговування в Калькутту, вони вербували значну кількість *дхангарів,* або гірських племен із плато Чота-Нагпура типу сантали, мунда і ораони. Ці горяни також користувалися великим попитом і як контрактна прислуга, яку відправляли на Маврикій чи в Гайану відразу після скасування рабства. У 1870-х рр. вони брали участь у міграції до чайних плантацій в Ассамі та Бутані. Після дхангарів наймані робітники відправлялися до «президентських міст» Бомбея, Мадраса і Калькутти. У 1840-х рр. Біхар став провінцією для вербування, оскільки біхарці були замінені в армії брахманів і раджпутів з Оудха. Тоді Південна Індія стала головним вербувальним майданчиком, настільки потужним, що всіх південних індусів за кордоном стали називати малабарами. Таміломовні племена постачали велику кількість робітників для Цейлону, Бірми, Малайї і Наталь. З 1945 р. населення східноіндійського походження становило близько мільйона чоловік у Бірмі, 750 тис.– на Цейлоні, 750 тис.– у Малайї, 300 тис.– на Маврикії, 100 тис.– на Фіджі, 300 тис.– у Тринідаді й Гайані і 100 тис.– у Наталь.

Для торгівлі найманими служниками була впроваджена складна система постачання. В Індії на верхівці цього бізнесу стояв елітний прошарок субагентів. Зазвичай вони належали до посередницької групи меншин типу євреїв, вірменів, індуських християн і євразійців.

Субагент направляв вербувальника (який називався *аркатья* чи *аркаті*), котрий добре орієнтувався в місцевому середовищі. Він безпосередньо контактував з покупцями або ж діяв через місцевих бригадирів чи вербувальників. На Півдні такий місцевий бригадир став відомий як *кангані*, від тамільської назви вождя – *канкані*. До середини століття останній керував переважно командою трудових новобранців через *сілара*, лояльних до нього агентів. Вербування здійснювалося шляхом надання авансів, за допомогою яких новобранець зазвичай улагоджував свої борги, влаштовував прощальний банкет і купував квиток. Усі зобов'язання з найму визначалися по прибутті. На жаль, саме досягнення кінцевого пункту призначення не гарантувалося. У 1850-х рр. майже кожен із шести пасажирів до Карибів помирав за час три-чотиримісячного плавання.

Протягом наступного століття після 1830 р. такі індійські райони, як Танджавур у Мадраській провінції (названій британцями Танджор) були реорганізовані для задоволення попиту на торгівлю індійською працею (Гугх, 1978). У 1830-х рр. британський уряд почав відновлювати іригаційну систему Танджавуру, зруйновану під час завоювання. До середини століття три чверті його культивованих площ були зрошувані і засіювані рисом. Зрошувальне виробництво рису становило майже 70 % експорту цього району в 1841–1842 рр. і понад 80 % в 1868–1869 рр., більшість із якого відправлялася морським шляхом до колоніальних плантацій Цейлону, Малайї й Маврикію. Водночас британське правління внесло головні зміни у землеволодіння й трудові відносини в Танджавурі. Земля поступово була асигнована на правах приватної власності індивідуальним домашнім господарствам сільської управлінської касти. Нові землевласники набули повноважень укладати приватні угоди орендної плати з орендарями, звільняти небажаних утриманців і наймати тимчасову робочу силу за бажанням, замість колишньої практики співпраці із сільськими робітниками й орендарями. Ці зміни підсилили еміграцію. Переважну більшість мільйона людей, які полишили Танджавур в 1830–1930 рр., становили «недоторканні», або члени небрамінських нижчих каст селянства. Три чверті їх становили чоловіки, а решту – молоді жінки. Постачаючи трудову силу і рис на експорт, Танджавур став, по суті, «людською і харчовою станцією обслуговування британських плантацій» (Гугх, 1978: 42).

Робоча сила плантацій: європейці

Іншим важливим джерелом сільськогосподарської робочої сили були європейці. Вище згадувалося про польських робітників, котрі почали заміняти німецьких орендарів-робітників на юнкерських станах Східної Німеччини після 1870 р. У кавовій смузі Бразилії ліквідація рабства також спричинила трудову кризу. Виявилося неможливим перехопити

робочу силу лузо-бразильських дрібних землеробів, більшість із яких швидко потрапила у залежні відносини до місцевих землевласників та інших можновладців. Якийсь час деякі бразильські політичні лідери виношували плани залучення договірних «азіатів». Урешті-решт проблема була вирішена імпортуванням італійських робітників. Уряд оплачував їм дорогу, а місцеві плантатори авансували річну платню і надавали ділянку для прожитку, таким чином субсидіюючи «вільну» італійську робочу силу.

Італійська еміграція була спричинена значною мірою кризою сільського господарства в самій Італії 1870-х рр. (див. Шнайдер і Шнайдер, 1976: 120–125). Продаж суспільних земель і церковних угідь створив таку ситуацію, коли великі землевласники дістали нагоду поповнити свої землеволодіння, тоді як дрібні землероби були розорені падінням цін на сільськогосподарські продукти. Це зниження цін стало результатом конкуренції з боку російської й американської пшениці. Зростаючий потік фабричних товарів також спричиняв занепад місцевих кустарних промислів, тоді як пошесть філоксери винищила виноградники. Багаті землевласники почали переміщати своє ліквідне багатство в промисловість (див. Мак-Сміт, 1969: 159), але дрібні фермери й робітники могли уникнути цієї напасті лише шляхом міграції – сезонної, тимчасової чи постійної.

Спочатку, в 1860-х рр., італійці наймалися на роботу до Франції, Швейцарії, Німеччини й Австро-Угорщини, однак тоді назавжди емігрували лише 16 тис. чоловік. У 1870-х рр. хвиля еміграції на постійне місце проживання зросла до 360 тис. осіб, з яких близько 12 тис. вирушило до Аргентини й Бразилії. Тоді, в 1881–1901 рр., число постійних емігрантів збільшилося в шість разів і становило понад 2 млн чоловік. В цілому понад 4 млн осіб назавжди полишили Італію у період з 1861 по 1911 рр. Більшість із них походили з Південної Італії, де сільськогосподарська криза мала найтяжчі наслідки. Чотири п'ятих загальної кількості емігрантів були сільськогосподарськими робітниками й будівельниками (Серені, 1968: 353). У 1800–1890-х рр. Південна Америка стала головним пунктом призначення міграції: до Бразилії й Аргентини вирушило втричі більше переселенців, аніж до Сполучених Штатів. Однак у 1901 р. ця тенденція цілком змінилася. У першій декаді XX ст. до США потрапило вдвічі більше робітників, аніж до Південної Америки, а в другій декаді – втричі. Втім на той час нове надходження робочої сили, транспортні витрати якої сплачувалися бразильським урядом, дозволило кавовим плантаторам Бразилії закласти підвалини для стрімкого індустріального зростання.

Ріо-Кларо, Бразилія

Перехід від рабської робочої сили до найманої іммігрантської праці на бразильських кавових плантаціях вивчався Уорреном Діном на прикладі одного графства, що знаходилося за 150 миль на північ від Сан-Пауло (Дін, 1976). У XVIII ст. графство Ріо-Кларо було все ще *boca do sertao*, входом до внутрішніх районів, відкритим у бік навколишньої дикої місцевості.

Його територія була заселена колоністами, котрі займалися вирощуванням зернових культур і розведенням свиней, а також мисливством; деякі з них торгували кабанами й тютюном. Однак у 1830-х рр. дві третини землі опинилося у власності плантаторів, торговців, посадових осіб і міських фахівців шляхом надання землі або її купівлі для спекуляції. Переміщені колоністи вирушили далі в дику місцевість, потрапивши на території тубільних тапіанських груп. Унаслідок неминучих конфліктів, вони зазнавали лютих нападів з боку корінних американців і, у свою чергу, завдавали відповідних ударів, створивши, таким чином, своєрідний бар'єр між тупі й процвітаючими плантаціями.

Першою культурою, яку почали розводити на плантаціях Ріо-Кларо, була цукрова тростина, зазвичай вирощувана плантаторами, котрі володіли перероблювальними фабриками. Їхня робоча сила складалася з африканських рабів, залежних робітників, котрі оселялися на плантаціях *(агрегадос)*, поселенців, які пішли на контрактну працю за сумісництвом із власним прожитковим продовольчим виробництвом, і сезонних підрядних робітників *(камарадас)*.

У 1840-х рр. в цю область було завезено каву, і вже до 1859 р. у графстві було насаджено 2,6 млн кавових дерев. Гроші на вирощування кави надходили з прибутків від реінвестованого цукрового виробництва або від англійських і німецьких експортерів, котрі заснували свої будинки в Сантосі, порті Сан-Пауло. Перше засадження дерев здійснювалося підрядчиками, котрі мали рабів. Тоді плантатор забирав гаї й обробляв їх силою власних рабів; він також повинен був купувати дороге устаткування для процесів

Кавові плантації, регіон Сан-Пауло

очищення продукту. Висока вартість землі, рабів й устаткування спричиняла концентрацію виробництва, і до 1860 р. одинадцять власників продукували понад 60 % усієї кави. Хоча кава стала головною сільськогосподарською культурою, плантації ніколи не переходили на одну спеціалізацію. На них вирощували продовольчі культури для харчування, розводили свійських тварин і утримували власних ремісників, хоча й купували фабричні товари в місті.

Виробництво кави постійно зростало, сягнувши свого піку в 1901 р. Такому розвиткові посприяло будівництво залізниці, що з'єднала графство з портом Сантос і яку фінансували місцеві плантатори та британські інвестори. Кава продавалася маклерам, які були пов'язані з плантаторами родинними чи шлюбними узами. Згодом самі плантатори переїхали до Сан-Пауло, залишивши найнятих адміністраторів наглядати за своїми плантаціями.

Хоча у 1835 р. африканська работоргівля була оголошена поза законом, понад половину сільськогосподарської робочої сили в Ріо-Кларо у 1870-х рр. усе ще становили раби. Частка використання невільницької праці зменшувалася в інших частинах Бразилії, але в Ріо-Кларо вона фактично збільшувалася, оскільки плантатори привозили рабів з менш процвітаючих регіонів, а підприємці з бригадами рабів були все ще задіяні в садівництві. Однак популяція рабів не відтворювалася. Дітовбивство стало звичайною справою в їхньому середовищі, а рівень дитячої смертності був досить високим. Невільники також постійно здійснювали втечі, надаючи цим роботу для професійних мисливців за рабами. У другій половині століття, коли більшість рабів народжувалася в Бразилії і робоча сила відзначалася вищим ступенем гомогенності, раби ставали дедалі більше непокірними.

Для поповнення своїх трудових резервів плантатори почали звертати свою увагу на іммігрантів. Деякі землевласники у Ріо-Кларо вже експериментували з уведенням найманої праці португальських, німецьких і швейцарських робітників у 1840–1850-х рр. Понад тисячу таких робітників працювали у Ріо-Кларо в 1857 р. Втім цей експеримент зазнав невдачі, коли європейці повстали проти умов своєї праці через своїх консульських представників. Відтак, плантатори були змушені повернутися до використання робочої сили своїх рабів навіть за тих умов, що ціни на невільників постійно зростали протягом наступних двадцяти років, так само як і витрати на управління ними.

Після скасування рабства в 1888 р. плантатори почали імпортувати італійських робітників. Держава підтримала цю практику, фінансуючи переїзд чоловіків та їхніх родин з Європи до Сантоса. Новоприбулих наймали цілими сімействами, і вони працювали під керівництвом чоловіка – голови домашнього господарства. Контракти укладалися на рік – від врожаю до врожаю. Заробітна плата залежала від обсягів мотичної праці й кількості зібраної кави. Житло надавалося без орендної плати, і робітникам дозволялося скуповуватися в плантаційних крамницях, одержуючи аванси за виконану працю. Вони також могли вирощувати зернові продовольчі культури для власного прожитку, хоча це створювало

конфлікти між робітниками й плантаторами, котрі боялися, що домашні городи відволікатимуть робітників від кавових дерев. Наприкінці кожного договірного періоду відбувалася значна ротація кадрів, оскільки робітники шукали роботу на більш продуктивних станах.

Тоді як значна частина плантаційної праці виконувалася такими іммігрантами, за близько половиною кавових насаджень продовжували доглядати бразильські робітники-орендарі *(колоноси)* або підрядні бригадні робітники. Бригадна праця неодружених італійців, або вільновідпущеників, виходила з ужитку, залишаючись актуальною лише в таких процесах, як очищення, садівництво й огородження плантацій.

Поява оплачуваної праці спричинила чільні зміни в класовій структурі міста. Лише близько 10 % іммігрантських колоносів самостійно купували землю, переважно із субсидіями держави, яка була зацікавлена у стабілізації іммігрантського населення. Решта або поверталися додому, або приєднувалися до міського пролетаріату. Збільшений потік готівкової заробітної плати пожвавив торгівлю. Це заохотило появу в місті нових торговців, котрі інвестували свої прибутки у придбання землі. Вільновідпущеники були понижені до розряду непостійних робітників разом із скватерами. Таким чином, італійська імміграція створила «етнічну» стратифікацію населення, значною мірою субсидовану державою за рахунок фондів, що початково надійшли з експлуатації бразильської робочої сили.

Втім мало що було здійснено для підвищення продуктивності кавових дерев. Оскільки продуктивність падала, межі кавових плантацій розширювалися далі в глиб країни, а плантатори і камарадас переміщалися разом з ними. Місто залишалося позаду зі своїм новим середнім класом торговців і фахівців, а також пригнобленим пролетаріатом, із тим, щоб бути поступово поглинутим урбаністичним розширенням Сан-Пауло.

Торгівля китайською робочою силою

Китай виявився іншим джерелом робочої сили для зовнішнього світу. У Південно-Східній Азії до європейської експансії були китайці. Мусульманські китайці змішаного ханьшуйського, перського, арабського і центрально-азійського походження, які звалися хвей або х'юї, перемістилися у південно-західні китайські прикордонні області протягом монгольського періоду XIII–XIV ст.; багато з них принесли з собою сухопутну торгівлю до Південної Азії. На той час китайські торговельні колонії були також засновані на островах. Однак у XV ст. китайська держава придушила зовнішню торгівлю і створила безлюдну нічийну землю вздовж узбережжя для запобігання контактам іноземців із ханьшуйським населенням. Це зупинило еміграцію. Проте китайські робітники експортувалися португальцями через Макао, тоді як голландська Ост-Індська компанія захоплювала китайців уздовж

узбережжя Китаю для переселення їх у місто свого розміщення – Батавію (Дермігнай, 1964, I: 831).

Укладення угод наприкінці Опіумної війни в 1842 р. зняло перепони для еміграції і дозволило іноземним підприємцям перехоплювати китайський ринок праці безпосередньо через заснування торгівлі «кулн» (*кулі* – робітник і носій у деяких країнах Азії). Політичний хаос та економічні кризи в Китаї, на кшталт повстання Тайпінга, змусили багатьох шукати працевлаштування за кордоном. Незабаром для полегшення цього руху з'явився досвідчений апарат торговців. Якщо підприємець мав потребу в китайських робітниках для використання їх у Малайї, він міг сконтактуватися з «маклером кулі» у Сінгапурі чи Пінангу, який видавав замовлення на робочу силу власникам «їдалень» у Сватоу, Амої, Гонконгу чи Макао. Останні, у свою чергу, зверталися до «старост» *(кхах-таусів)*, котрі вербували робітників по селах. Робітники покривали транспортні витрати або ж брали контракт із «квитково-кредитним» маклером, котрий платив за дорогу.

Робітники, котрі переїздили за власний кошт, могли вільно переміщатися в пошуках роботи після прибуття. Однак «неоплачені пасажири» були в боргу перед маклером і потрапляли до нього в залежність на час тривалості їхнього боргу. В Малайї таких приїжджих розміщали на збірних пунктах під наглядом «охоронців», найнятих брокером кулі. Останній, як і власники пунктів, зазвичай займав ключові позиції у могутніх таємних товариствах, які також постачали охоронців для таких збірних пунктів. Таємні товариства набули подвійної функціональності в контексті торгівлі робочою силою. Вони здійснювали соціальний контроль і застосовували примусові дії у відношенні до залежного китайського населення й водночас захищали інтереси китайського анклаву від диктату й стратегій місцевих органів влади. Система збірних пунктів функціонувала в Малайї до початку Першої світової війни в 1914 р.

Сінгапур

Одним з великих осередків китайської міграції був Сінгапур. Він є яскравим прикладом того, як трудова торгівля прилаштовувалася до інших видів діяльності головного порту і комерційного центру Азії.

Сінгапур був заснований 1819 р., коли Англія дістала права на цю територію, заселену на той час кількома малайськими і китайськими рибалками. Вже в 1900 р. місто налічувало 229 тис. мешканців, дві третини з яких становили китайці, а решту – малайці, котрі прибули переважно з півострова Малакка, а також з острівного архіпелагу, що простягся на схід аж до Борнео й Філіппін.

Навколишню місцевість заселяли здебільшого також малайці. Вони мали залежний уклад соціальної організації і поділялися на ряд королівств. На чолі кожного королівства стояв монарх, який походив з королівської лінії і затверджувався на трон ієрархією територіальних, районних і місцевих вождів-аристократів. В основі ієрархії було село, населене малайським селянством, або *раяатом*.

Данина натурою і працею надходила із села через сільського старосту *(пенгхулу)* й ієрархію знаті до королівської столиці, яка зазвичай стратегічно розташовувалася в гирлі основної річки країни. У встановленні свого суверенітету в малаккських державах британці прийняли політичне рішення зберегти соціальний устрій малайців із можливими мінімальними змінами в обмін на щорічну вільну ренту. У результаті цього «велика частина малайців залишалася замкненою в межах структури традиційного суспільства, що змінювалося досить повільно» (Рофф, 1967: 122).

Однак зміни відбувалися значною мірою завдяки великому торговельному місту, що засновувалося у самому центрі королівства. Коли китайські плантатори взялися за вирощування товарних культур типу перцю і *гамбієру* (в'яжучого засобу, видобутого з рослин і застосовуваного в медицині, дубленні і фарбуванні) на Сінгапурському острові, малайські правителі заохочували подальшу імміграцію китайських плантаторів і землеробів з метою отримання довгоочікуваних джерел нових доходів. Після 1850 р. вони також сприяли освоєнню внутрішніх земель країни китайськими оловодобувними компаніями. Незабаром сінгапурська глибинка стала ареною боротьби між конкуруючими коаліціями місцевих малайських вождів, китайських видобувачів олова та китайських торговців, котрі фінансували й забезпечували як вождів, так і гірників. Ця конкуренція підірвала інститут непрямого правління, впроваджуваного британцями, і спричинила пряме британське втручання.

Починаючи з 1867 р., Сінгапур став епіцентром британських зусиль, спрямованих на управління островом за допомогою британських посадовців, малайських асистентів, а також китайських і тамільських клерків. Британці управляли й агентствами, що займалися веденням європоцентристської торгівлі. Поруч з європейськими торговцями знаходилися китайські торговці, очолювані престижними сімействами Баба і тісно пов'язаними одне з одним родовими узами. Як немалайці, вони були позбавлені будь-якого доступу до офіційних політичних посад, але утримували значну частину реальної влади над столицею і її чоловічим населенням. Вони авансували гроші плантаторам і гірникам. Вони керували торгівлею працею, за допомогою якої робітники постачалися на олов'яні рудники Перака й Селангора, а також на плантації. Вони домінували над могутніми таємними товариствами, що керували іммігрантськими робітниками, пропонуючи їм захист і допомогу в обмін на лояльність і надання послуг (див. Фрідмен, 1960: 33). Британці, у свою чергу, використовували керівників цих таємних товариств як «капітанів китайців», щоб правити над китайським населенням, допоки таємні товариства не стали занадто могутніми і не були заборонені у 1889 р. На їхньому місці постали об'єднання, засновані за принципом спільності мовного діалекту чи прізвища, на зразок регіональних спілок у Китаї. Ці об'єднання діяли і як релігійні органи. В управлінні Сінгапуром вони водночас утілювали антиманьчжурську політичну позицію таємних товариств і пропонували неортодоксальне релігійне виявлення індивідуальних потреб через культи духів-посередників.

Таким чином, капітал у місті проходив через британські та китайські руки, тоді як більшість робочої сили постачалася китайцями. У цьому центральному місті самим малайцям була відведена другорядна роль. Деякі займали політичні посади. Якась кількість – бугі з Сулавесі, даякі з Борнео і мінангкабау із Суматри – була задіяна в торгівлю з архіпелагом. Існувало кілька релігійних провідників і службовців мечетей. Найбільше число було задіяне в низькооплачуваних професіях: поліцейських, сторожів, візників, службовців, посильних, вуличних лоточників і власників дрібних крамниць у малайському кварталі. Коли на початку XX ст. вирощування каучуку набуло розмаху, воно також перейшло до рук індійських робітників, а малайці в Сінгапурі були витіснені на маргінальні й проміжні робочі місця. У сільській місцевості малайський хлібороб, хоча й захищений у своїх політичних правах, ставав жертвою через зростаючу заборгованість армії немалайських шеретувальників рису, агентів маркетингу каучуку, сільських власників крамниць і лихварів.

Китайська робоча сила: інші призначення

Малайя не була єдиним кінцевим пунктом міграції китайської робочої сили. Близько 90 тис. закабалених китайських контрактників було спроваджено до Перу в 1849–1874 рр., головним чином через Макао, на заміну гавайцям, котрі вимирали, тяжко працюючи на гуанових грядках (Стюарт, 1951: 74). Деякі з цих китайців потрапили на бавовняні поля прибережного Перу, коли попит на бавовну зріс слідом за виникненням дефіциту, спричиненого війною між Союзом і Конфедерацією. Інші були задіяні на будівництві залізниць.

200 тис. китайців послали до Каліфорнії в 1852–1875 рр. (Кемпбел, 1923: 33) для вирощування і обробки фруктів, промивання золота й прокладання залізниць. У 1860-х рр. близько 10–14 тис. китайських робітників було залучено до будівництва Центральної Тихоокеанської залізниці Каліфорнії, яка в 1885 р. з'єднала Західне узбережжя зі східним штатом Юта й, таким чином, завершила трансконтинентальне залізничне сполучення. Ще п'ять тисяч робітників потрапили з Гонконгу до Вікторії для спорудження Канадської Тихоокеанської залізниці, яка посприяла відкриттю покладів золота в Британській Колумбії.

У Каліфорнії рух китайської робочої сили контролювався торговими маклерами, котрі наймали необхідну кількість робітників, зберігаючи контроль над ними через діяльність таємних товариств (див. Дайллон, 1962; Лі, 1965). Останні, у свою чергу, були пов'язані з так званими Шістьма Компаніями, що носили імена їхніх районів походження в Квантунській провінції і які постали на взірець регіональних асоціацій Китаю доби Маньчжурського режиму Чінга

(Хо, 1966). Як і в Сінгапурі, ці Шість Компаній захищали китайські інтереси у ворожому довкіллі. Водночас вони здійснювали контроль над китайським населенням Західного узбережжя. Компанія Тихоокеанського пароплавства співробітничала з ними, перешкоджаючи боржникам повертатися до Китаю. Після припинення торгівлі працею Шість (пізніше – Сім) Компаній продовжували своє існування у вигляді політичних, освітніх і соціальних об'єднань китайської громади в Сполучених Штатах.

Золото було виявлено не лише в Каліфорнії і Британській Колумбії, а й в Австралії (1853). До 1854 р. в австралійських золотих копальнях працювали 2 тис. китайських гірників, а в 1859 р.– 42 тис. Інші області також вступили в торгівлю китайською робочою силою. Куба взяла контракт на 800 китайців у 1847 р. і на близько 8–15 тис. у 1852 р. Між 1856–1867 рр. 19 тис. китайців залишили Гонконг згідно з контрактом, за яким 6 630 чол. потрапило до британської Вест-Індії (головним чином, до Гайани), 4 991 – до Куби, 2370 – до Бомбея в Індії, 1609 – до голландської Гвіани і 1035 – на Таїті, Гаваї та інші тихоокеанські острови (Кемпбел, 1923: 130, 150).

Окрім китайських робітників, котрі залишилися за кордоном лише до завершення терміну їхнього контракту, існували також мігранти, які прибули в пошуках постійного місця проживання. Одним з головних теренів такого поселення була Південно-Східна Азія, де китайська громада в 1970-х рр. перевищувала 12 млн осіб (Мак-Еведі й Джоунс, 1978: 166). Ранні мігруючі групи складалися переважно з торговців, які з часом сформували торговельну аристократію на кшталт Баби з Малакки і Перакаканів з Індонезії. Пізніші прибульці мали виборювати привілеї у своїх попередників.

Часто китайські торговці на новій батьківщині могли утворювали надійних послідовників з числа родичів чи земляків із спільних регіонів Китаю. У наданні роботи перевага надавалася близькій родині над віддаленою родиною, віддаленій родині над носіями спільного китайського мовного діалекту, членам однієї діалектної категорії над іншими китайцями і китайцю над некитайцем (Джеромін, 1966: 53). Таке наступництво, базоване на родових зв'язках чи узах квазіродини, мало місце в багатьох різних видах діяльності, часто зосереджуючись довкола дій, що поєднували первинних виробників у внутрішніх районах із західними комерційними підприємствами. Китайці були настільки активними посередниками, що індонезійці почали називати їх *бангса тенгах*, «серединною расою». Китайські торговці також надавали кредити, необхідні для сприяння торговельному обігу. «Тубільний селянин мав борг перед китайським торговцем, торговець – перед оптовим торговцем, оптовий торговець – перед експортно-імпортною фірмою. Боргові зобов'язання з'єднували докупи всі ланки торгівлі» (Джеромін, 1966: 75). Не дивно, що ці посередницькі й кредитні функції нерідко робили китайського торговця-кредитора ціллю політичних нападів і переслідування в Південно-Східній Азії, де їхнє становище часто порівнювалося зі становищем євреїв у Східній Європі.

Китайські робітники також були об'єктом ворожості з боку робітників тих областей, куди їх привозили. У 1882 р. Сполучені

Штати прийняли Акт Китайського Виключення (*Chinese Exclusion Act*) під тиском Лицарів Праці, котрі навіть наполягли на вигнанні китайців із прального бізнесу. Антикитайські заворушення, що спалахнули на Західному узбережжі США, виявилися не просто каліфорнійською проблемою, а частиною розгортання тут расизму (див. Х'юн, 1977: 48–50). Обмеження китайської імміграції становило лише одну стадію більшого руху за поділ можливостей працевлаштування за расовим принципом. Подібні заходи виключення китайців були здійснені в Австралії після того, як припинялися їхні найми до золотих копалень, і в Південній Африці, де 43 296 китайських контрактників працювали на Ренді в 1904 р. і були репатрійовані вже в 1907 р. (Кемпбел, 1923: 187).

Етнічна сегментація

Ознакою індустріальних і плантаційних комплексів, створених під егідою капіталістів в усьому світі, було зіставлення груп різного соціального й культурного походження. Суспільства, що базувалися на таких комплексах, зокрема, плантаційні колонії, іноді визначалися як «плюралістичні суспільства» (Фурнівал, 1939, 1942, 1948). Цей термін мав передати їхню внутрішню роздрібненість на певні соціальні й культурні сегменти. Ці відмінні частки, сполучені ринком, сприймалися як скріплені владою домінуючого сегмента – європейською меншиною. Основним припущенням було те, що ці частки можуть поглинати одна одну за відсутності верховної влади; таким чином, європейське правління було необхідним для стримування конфліктів, спричинюваних цим етнічним розмаїттям. Кариби і Південно-Східна Азія стали яскравими прикладами такого плюралізму.

Така точка зору є хибною у тому, що надає виправдання соціальній та культурній різнорідності. Очевидно, ця різнорідність криється в організації трудового процесу. Різноманітні групи, зібрані докупи, звісно ж, використовують відмінні культурні форми для створення уз споріднення, дружби, релігійних прив'язок, спільного інтересу і політичних об'єднань, щоб максимально збільшити доступ до ресурсів у конкуренції одне з одним. Втім таку діяльність не збагнути без розгляду її у відношенні до того, яким чином різні когорти робітничого класу були втягнуті в процес капіталістичного нагромадження.

Зосередження на самобутності таких когорт веде, зрештою, до помилкового протиставляння гетерогенних «множинних» суспільств і гіпотетично гомогенних суспільств Європи. Помилковим є погляд, що культурна однорідність полегшила шлях державотворення і формування націй у Європі. Труднощі об'єднання регіональних суперечностей Франції і перетворення «селян у французів» (Вебер, 1976); проблеми з відцентровими прихильностями «безхребетної Іспанії» (Ортега-і-Гассет, 1937); перешкоди на шляху до перетворення

жителів численних міст і провінцій в «італійців» (Мак-Сміт, 1969); сплав індивідуалізованих і впертих «рідних міст» Німеччини в один *Рейх* (Волкер, 1971) і тривалі суперечності між її кельтськими околицями і «англійського» центру Великобританії (Хетчер, 1975) та між їхніми класами, розділеними на «дві нації» (Дізраелі, 1954),- все це ставить під сумнів будь-яке просте протистояння між множинною різнорідністю та європейською однорідністю.

«Множинні суспільства» плантаційних колоній не є особливим типом суспільства. Вони є специфічним історико-географічним проявом загальної тенденції капіталістичного способу утворювати «доступну масу» робітників з різноманітних спільнот і тоді кидати ту масу в місця розбіжностей для задоволення мінливих потреб капіталу. В усіх таких випадках спосіб відновлює основне відношення між капіталом і трудовою силою. Водночас він поновлює різнорідність набутої робочої сили. І здійснює він це двома способами: ієрархічним розташуванням груп і категорій робітників відносно одна одної і невпинним продукуванням й оновленням символічно означених «культурних» відмінностей між ними.

Як зазначалося вище, зміни у пропорційному відношенні капіталу, вкладеного у завод, до капіталу, виплаченому у вигляді заробітної плати, спричиняють сегментацію на трудовому ринку. Робітники, що заповнюють позиції у більш привілейованих сегментах того ринку, користуються вищою платнею і кращими умовами праці, ніж ті, що належать до нижчих сегментів; вони також більш пристосовані до захисту й збільшення своїх заробітків через профспілкове об'єднання і політичний тиск. І навпаки, робітники в нижчих сегментах безпосередньо стоять перед загрозою зменшення заробітної плати, і умови їхньої праці визначаються наявністю безробітної робочої сили. Під ширшим кутом зору, їм не лише менше платять і вони є менш захищені на своїх робочих місцях, аніж привілейовані ешелони робітничого класу, а вони також амортизують вищі ешелони від прямої робочої конкуренції з боку «резервної армії», незалежно від того, чи той трудовий резерв є національним чи інтернаціональним.

Розбіжності в інтересах, що поділяють робітничий клас, надалі підсилюються зверненням до «расових» і «етнічних» відмінностей. Такі звертання сприяють розміщенню різних категорій робітників на терезах трудових ринків шляхом спускання таврованих спільнот до нижчих рівнів та ізолювання вищих ешелонів від конкуренції знизу. Капіталізм не створював відмінності етнічної й расової належності, що слугують засобом розрізнення різних категорій робітників одна від одної. Однак саме процес трудової мобілізації за капіталізму надає цим розбіжностям дієвої ваги.

У цьому відношенні розбіжності «раси» мають значення, досить відмінні від «етнічних» варіацій. Расові визначення на кшталт «індіанець» або «негр» є результатом підкорення народів у процесі європейського торговельного розширення. Термін *індіанець* означає завойовані племена Нового Світу незалежно від будь-яких культурних чи антропологічних відмінностей між корінними американцями. Термін *негр* так само слугує узагальненою назвою

культурно й фізично розмаїтих африканських племен, що постачали рабів і самі виступали як раби. Індіанці є завойованими людьми, котрих можна було змусити працювати чи платити данину; негри – постають «дроворубами й водоносами», яких одержали шляхом насильства і змусили працювати. Таким чином, ці два терміни привертають увагу до того історичного факту, що ці спільноти були примушені шляхом рабства працювати для підтримання нового класу володарів. Одночасно ці терміни ігнорують культурні та антропологічні відмінності в межах кожної з цих двох великих категорій, заперечуючи будь-яку політичну, економічну чи ідеологічну етнічну ідентичність складової групи.

Расові терміни віддзеркалюють той політичний процес, у ході якого спільноти цілих континентів були перетворені на постачальників примусової надлишкової робочої сили. За капіталізму ці терміни не втратили свою асоціативність із цивільною непридатністю. Вони й надалі утверджують вірогідне походження від таких поневолених племен із тим, щоб заблокувати доступ їхніх передбачуваних нащадків до верхніх сегментів ринку праці. Відтак «індіанці» і «негри» обмежуються до нижчих рангів у промисловій армії або потрапляють в індустріальний резерв. Расові категорії за індустріального капіталізму мають функцію виключення. Вони таврують групи з метою недопущення їх до більш високооплачуваних робочих місць і до необхідної фахової інформації. Вони ізолюють привілейованіших робітників від конкуренції знизу, заважаючи підприємцям використовувати спільноти як дешевшу зміну чи штрейкбрехерів. Зрештою, вони послаблюють здатність таких груп мобілізувати політичний вплив для власного захисту, спонукуючи їх до випадкової зайнятості, і в такий спосіб підсилюють серед них конкуренцію (див. Боначіч, 1972: 555–556).

Тоді як расові категорії слугують насамперед для позбавлення людей усього, окрім місця в нижчих ешелонах промислової армії, етнічні категорії виявляють шляхи, якими певні спільноти пов'язують себе з даними сегментами ринку праці. Такі категорії виникають із двох джерел, перше з яких є зовнішнім до розглянутої групи, а друге – внутрішнім. Оскільки кожна когорта вступила на шлях індустріального процесу, сторонні спромоглися категоризувати це в термінах передбачуваного джерела і передбачуваної близькості до певних сегментів на трудовому ринку. Водночас члени самої когорти починають оцінювати членство визначеної у такий спосіб групи як кваліфікацію для встановлення економічних і політичних вимог. Такі етнічні належності рідко збігалися з початковою самоідентифікацією індустріальних неофітів, котрі спочатку сприймали себе більше ганноверцями чи баварцями, аніж німцями; членами їхнього села чи округу *(околиця)*, аніж поляками; тонга чи яо, аніж «ньясаленд-цями». Більш усебічні категорії з'явилися лише тоді, коли певні когорти робітників одержали доступ до різних сегментів ринку праці і почали розглядати цей доступ як ресурс, який слід захищати і соціально, і політично. Хоча такі етнічні належності не є «одвічними» соціальними відносинами. Вони постають історичним продуктом сегментації трудового ринку в умовах капіталістичних відносин.

Процес, у якому нові робітничі класи одночасно утворюються й сегментуються, тривав аж донині. Він відповідав загальному ритмові капіталістичного нагромадження, який сприяв розвитку нових ринків праці під час інтенсифікації, а потім зменшував попит на робочу силу в час спаду. Нагромадження уповільнилося з розладом міжнародних ринків унаслідок Першої світової війни, але відновилося в 1919–1926 рр., коли запровадження автоматичних конвеєрних систем знизило вартість довгочасних споживчих товарів на кшталт автомобілів та електричних приборів. Процес нагромадження потім зазнав застою й кризи, відроджуючись лише завдяки значному збільшенню військових витрат, спричинених Другою світовою війною і відбудовою зруйнованих заводів.

Ця остання стадія нагромадження стала свідком запровадження автоматизації, керованої електронними машинами («технологія безперебійного процесу»). Автоматизовані одиниці виробництва перетворились у великі комплекси автоматизованих заводів і суміжні галузі (Нехневайса й Франсез, 1959: 397). Ці комплекси дедалі більше укомплектовувалися робітниками, котрі вже не втручалися безпосередньо в процес виробництва, а мали забезпечити чітку роботу автоматизованих ліній. Автоматизована фабрика потребує нових експлуатаційних бригад, що складалися з еліти кваліфікованих робітників і групи персоналу, задіяного в нескладних процесах обслуговування. Таким чином, автоматизація створює спеціалізований попит на робітників з відповідними навичками й водночас знижує розміри того попиту.

Утім лише невелика частина заводів могла спромогтися на прибуткову автоматизацію. Решта були вимушені максимізувати свої прибутки іншими способами, що коливалися від часткової автоматизації до первинної залежності від дешевої трудової сили. Тривала залежність від процесів виробництва, в яких робоча сила все ще відігравала істотну роль, була притаманна не лише «легким» галузям промисловості, таким як текстильне виробництво чи напівавтоматична обробка продовольства. Навіть електронна галузь, виробляючи стратегічні засоби управління автоматизованими процесами, залишається значно залежною від робочої сили, на яку припадає близько половини витрат виробництва (К. Фрімен, цит. за Мендель, 1978: 206). Таким чином, капітал продовжує пошук галузей з надлишковим постачанням робочої сили і низькою вартістю трудової сили, створюючи новий робітничий клас через попит на дешевшу робочу силу. Так, з 1960 р. понад сорок ведучих індустріальних фірм просувалися з північного сходу Сполучених Штатів на південь, де заробітна плата була на 20 % нижчою за середню зарплату по країні і де незначна кількість робочої сили була об'єднана у профспілки (NACLA-East Apparel Project, 1977: 2). Більшість американського капіталу перемістилося на південь від Ріо-Гранде в прикордонний з Мексикою район, тоді як американський, німецький і японський капітал скористався низькою ціною на працю в «маленьких Японіях»: Гонконзі, Сінгапурі, Південній Кореї і Тайвані.

Це переміщення капіталу спричинило появу індустріальної моделі поєднання високих технологій на одних стадіях вироб-

ництва з трудомістким ручним виробництвом на інших стадіях. Стандартизація деталей, електронний контроль виробництва і обробки даних дали можливість здійснити розподіл трудового процесу між автоматизованими материнськими заводами й заводами по зборці, розташованими в низькооплачуваних галузях. Відтак скорочення робочої сили на автоматизованих заводах супроводжується розвитком нових робітничих класів у так званих «експортних платформах», розміщених переважно уздовж берегів Східної й Південно-Східної Азії та узбережжя Карибського моря в Америках.

Капітал мігрував не лише до більш залежної від робочої сили промисловості, а й до нових і різноманітних секторів виробництва, породжених розширенням системи захисту прав споживачів після Другої світової війни. Це явище, якому сприяв розвиток споживацького кредитування і рекламного стимулювання, перемістило багато видів діяльності, раніше виконуваних у домашніх господарствах, до індустріальних і комерційних підприємств, і значно збільшило попит на промислові товари. Таке зростання орієнтованих на споживача галузей промисловості й послуг супроводжувалося попитом на робочу силу, особливо на низькооплачувану робочу силу, що задовольнявся переважно за рахунок нових робітничих спільнот. Великомасштабне продовольче виробництво, у свою чергу, спричинило відновлення інвестицій капіталу в сільське господарство й відповідні фермерські підприємства, що поєднали застосування дороговартісних машин і наукових розробок з інтенсивними ручними операціями дешевої міграційної робочої сили.

З початку Другої світової війни вербування і зайнятість робітничого класу зросли в міжнародному масштабі. Близько 11 млн «тимчасових робітників» із середземноморського регіону працювали у швидко зростаючих індустріальних центрах Західної Німеччини, Франції, Швейцарії й країн Бенілюксу наприкінці 1960-х рр. (Кастлес і Косак, 1973), тоді як західнонімецька промисловість скористалася припливом 10 млн біженців із Східної Європи. У Сполучених Штатах ринок праці був частково реструктурований міграцією афроамериканців на північ внаслідок їх витіснення зі стрімко механізованого Півдня, майже потрійним збільшенням у 1950–1970 рр. кількості працюючих жінок та імміграцією робітників з Мексики й Карибів. Нафтовиробляючі країни Близького Сходу почали імпортувати робітничий клас з числа єгиптян, палестинців та індусів. Трудова міграція швидко зростала і в Африці та Латинській Америці. У 1950 р. 100 тис. членів групи мосі сезонно мігрували з Верхньої Вольти до плантацій Кот-д'Івуару; у 1965 р. їх було вже майже мільйон. У 1968 р. Гана прийняла 2,3 млн іноземців, більшість із яких працювала на плантаціях какао (Амін, 1973а: 52–53, 68). Близько мільйона сільських колумбійців перемістилися до багатої на нафту сусідньої Венесуели; інші 60 тис. осіб потрапили в Еквадор на нові нафтові підприємства (Чейні, 1979: 205).

Таким чином, капіталістичне нагромадження продовжує породжувати нові робітничі класи у розпорошених регіонах світу.

Воно висмикує їх із широкого соціально-культурного розмаїття і вставляє у мінливі політико-економічні ієрархії. Нові робітничі класи змінюють ці піраміди своєю появою і самі зазнають змін від тих сил, під вплив яких вони потрапляють. Тому на одному рівні поширення капіталістичного способу повсюди сприяє широкій консолідації шляхом постійного відтворення характерних відносин між капіталом і працею. На іншому рівні капіталізм породжує розмаїття, наголошуючи на соціальній опозиції й сегментації навіть за умов його об'єднавчої функції. У межах найбільш інтегрованого за всю історію світу ми є свідками неймовірно стрімкого зростання розмаїття пролетарських діаспор.

Післяслово

Метою цієї книги стала спроба розширити наше розуміння навколишнього світу як певної цілісності, комплексної системи, а не сукупності окремих суспільств і культур; чіткіше усвідомити етапи розвитку цієї цілісності в часі; сприймати людські спільноти як «нерозривно поєднані одна з одною – близькі й далекі – у павутиноподібні мережі відносин» (Лессер, 1961: 42). Оскільки в процесі дослідження довелося розплутувати нагромадження різних причин і наслідків у житті певних народів, то виявилося, що вони простяглися далеко за межі окремих спільнот і вплелися в траєкторії багатьох інших, якщо не всіх, спільнот.

Зрештою, ці причинно-наслідкові ланцюги охопили цілі континенти, з'єднавши Старий і Новий Світи. У спричиненні цього глобального об'єднання особливо важлива роль випала Європі – невеличкому півострівцю на просторах Азії. Для висвітлення характеру такого розширення ми взяли за точку відліку 1400 рік нового літочислення. Тогочасний світ уже набубнявів регіональними стосунками і зв'язками; проте наступна експансія європейців через океани сполучила регіональні мережі зі світовою системою і налаштувала їх на вселенський ритм.

Під дією цих перехресних сил люди різноманітного походження і соціальної належності були втягнуті у будівництво спільного світу. До них входили не лише європейські морські торговці та вояки різних національностей, а й корінні американці, африканці й азіати. У цьому процесі суспільства і культури учасників цих процесів зазнали значних змін. Ці зміни зачепили не лише народи, вибрані долею як носії «реальної» історії, а й народи, що їх антропологи назвали «примітивними» і які здебільшого вивчалися як архаїчний відгомін сивої давнини. Глобальні процеси, приведені в рух європейським розширенням, також є частиною *їхньої* історії. Відтак не існує ані жодних «сучасних предків», ані народів без історії, ані спільнот, за висловлюванням Леві-Строса, чиї історії залишилися «замороженими».

Виявити глобальні взаємозв'язки людських сукупностей – це одне завдання; однак пояснити розвиток і характер цих зв'язків – уже інше. Я стою на позиціях, що неможливо наблизитися до розуміння цих зв'язків, допоки їх вивчення не базуватиметься на економічних і політичних умовах, що спричинили і підживлювали ці стосунки. Для пояснення матеріального підґрунтя цих зв'язків мені довелося звернутися до низки концепцій чималої кількості марксианських ідей. Я використав основне поняття Маркса про те, що соціальне життя формується тими способами, якими людські істоти застосовують природу через виробництво. Я також послуговувався марксианською теорією вартості, відмінностями між торговельним та індустріальним капіталом, а також ідеєю довгохвильового капіталістичного розвитку. Мені видавалося доцільним розглядати ці поняття як інтелектуальні інструменти, а не як безперечні істини; їхня практична цінність полягає в їхній пояснювальній адекватності.

Особливого аналітичного значення я надав поняттю, що могло виявити ключові відносини, через які соціальна праця спрямовується на перетворення природи, тобто – поняттю способу виробництва. У цьому контексті «виробництво» не є синонімом праці, а спосіб виробництва не ототожнюється з технологічною системою. Також спосіб виробництва не є ідентичний «суспільству». Ідея суспільства зосереджується на соціальному вирівнюванні груп; ідея способу виробництва прагне означити сили, що спрямовують ті вирівнювання. Відтак, аналізування способу виробництва привертає увагу до тих шляхів, якими люди перетворюють світ на свою користь, і наголошує на динамічних наслідках цього протиборства. Я не вживаю термін *відносини* для означення співпоширення або співвідхилення чільних характеристик елементів, самого виникнення, позбавленого наслідків. Я розумію відносини як володіючу силу: відносини піддають людські спільноти імперативам, втягують людей у соціальні вирівнювання і надають спрямування вже здійсненим вирівнюванням. Ключові відносини способу виробництва уповноважують людську діяльність, інформують її і просуваються завдяки їй уперед. Як висловився Маркс, люди творять власну історію, але не за власним вибором. Вони це роблять під впливом обмежених відносин і сил, що спрямовують їхні прагнення.

Кожен спосіб виробництва породжує характерне поєднання соціальних груп і сегментів, поєднання, що втілює їх динамічність і відтворює умови їхнього швидкого поширення. Кожен спосіб також утворює власні характерні суперечності. Родовий спосіб базується на опозиції між тими, хто «належить», і тими, хто не належить, викликаючи розбіжності в родовій належності, рангах і привілеях, які надають перевагу одній родині над іншими. Залежний спосіб налаштовує збирачів данини проти виробників данини і породжує військово-політичну конкуренцію поміж антагоністичними класами. Капіталістичний спосіб діє для нагромадження капіталу через наймання трудової сили, але йому притаманне циклічне чергування набору і звільнення робочої сили; експлуатація трудової

сили викорінює попередні утворення, тоді як відмова від трудової сили створює нову когорту безробітних. Оскільки ключові відносини, що керують мобілізацією соціальної робочої сили, різняться між собою в кожному способі і оскільки кожен спосіб тяжіє до відокремлення, зіткнення різних способів призводить до суперечностей і конфліктів між задіяними в цьому спільнотами.

Студіювання людей і народів, пов'язаних у часі й просторі і схильних піддаватися дії сил різних способів виробництва, спонукує нас підходити більш процесуально до поняття суспільства. «Суспільства» виникають як зміна вирівнювання соціальних груп, сегментів і класів без установлених кордонів або стійких внутрішніх складових. Кожен спосіб, відповідно до сили свого впливу, сприяє об'єднанню груп і класів, що відповідають його вимогам у даних історичних і географічних обставинах. Такі вимоги, так само як і відповідні вирівнювання, зазнають змін. Там, де перетинаються різні способи виробництва, групові об'єднання піддаватимуться впливові взаємодії сил. Відтак, замість того, щоб беззастережно приймати трансгенераційну безперервність, установлену стабільність і нормативну згоду, нам слід розглядати їх у проблематичному ракурсі. Ми маємо осягнути такі характеристики історично, звернути увагу на умови їхньої появи, функціонування і анулювання. Замість сприйняття соціальних вирівнювань як самовизначальних, слід від самих початків наших досліджень здійснити їх візуалізування у розмаїтті зовнішніх відносин.

Такий погляд на взаємопов'язаність людських спільностей також потребує переосмислення поняття культури. Слід раз і назавжди запам'ятати, що концепція культури постала у певному історичному контексті, у час, коли деякі європейські нації змагалися між собою за встановлення панування, тоді як інші виборювали собі власну ідентичність і незалежність. Виявлення того, що кожна нація здобула собі у борні окремішнє суспільство, одухотворене самобутнім духом культури, слугувало узаконенню її прагнень сформувати незалежну власну державу. Поняття окремих й інтегральних культур відповідало цьому політичному проекту. Однак тільки-но ми розташовуємо реальність суспільства в історично мінливі, не зовсім обмежені, розмаїті і розгалужені соціальні вирівнювання, поняття зафіксованої, унітарної й обмеженої культури має поступитися відчуттю плинності культурних рядів. У хаосі соціальної взаємодії групи, як відомо, послуговуються невизначеністю успадкованих форм, передають їм нові оцінки або валентності, запозичають форми згідно зі своїми інтересами або створюють цілком нові форми відповідно до зміни обставин. Окрім того, якщо ми розглядаємо таку взаємодію не як причинну, а як чутливу до більш потужних політико-економічних сил, пояснення культурних форм має охоплювати тим більший контекст, чим ширша сфера сили. Таким чином, «культуру» краще розглядати як низку процесів, що творять, відновлюють і демонтують культурний матеріал у відповідь на детермінанти, що піддаються виявленню.

Близько півстоліття тому Роберт Лоуві розрізняв поняття «фактичного використання» і «вторинних інтерпретацій» або «раціо-

налізації» (1937: 138–139). Ці розбіжності все ще зберігають своє прикладне значення. Навіть найпростіша група збирачів їжі послуговується вражаючою кількістю об'єктів, звичаїв і знань у відносинах зі світом. Це формує фактичний рівень культурних явищ. На іншому рівні такі інструментальні форми, як об'єкти, дії та ідеї постають елементами в культурних кодах, що мають за мету визначати їхнє місце у відносинах людей між собою і з навколишнім середовищем. Інструкції щодо інструментального застосування культурних форм синхронізовані з комунікаціями стосовно характеру й практики людських ситуацій. Це – рівень інтерпретації, раціоналізації або ідеології, припущень і перспектив, які приховують специфічні уявлення про людську долю. Ці комунікації виходять за межі означень і логіки; вони часто є соматичними, кінестетичними, емоційними й естетичними.

Антропологи назвали специфічні комбінації таких фактичних використань та ідеологічних раціоналізацій «культурами», наділяючи їх властивістю природженої послідовності в часі. Втім асоціація фактичних інструментів із комунікаціями щодо їхнього ширшого імпортування аж ніяк не є автоматичною або самоочевидною. Значення не вкладаються в речі природою; вони розвиваються й надаються людьми. З цього випливає кілька речей. Здатність наділяти значенням – «називати» речі, дії та ідеї – постає джерелом влади. Контроль над комунікаціями дозволяє ідеологічним менеджерам установлювати категорії пізнання дійсності. І навпаки, це породжує здатність заперечувати існування альтернативних категорій, приписувати їх царині безладу і хаосу, робити їх соціально й символічно незримими. Крім того, тільки-но речі називають, як потребується влада для утримання цих значень – назви, кажуть китайці, мають бути «виправлені». Для захисту категорій ідеологічних міркувань від можливої загрози можуть бути застосовані санкції. Отже, створення й обслуговування органу ідеологічних комунікацій є соціальним процесом, який не можна пояснити лише як формальний продукт внутрішньої логіки культури. Розвиток загального чільного зразка, або «задум життя», постає не так перемогою колективної пізнавальної логіки або естетичного імпульсу, як розвитком надмірності – невпинного повторення у різноманітних інструментальних областях одних і тих самих основних суджень стосовно характеру вибудованої дійсності.

Якщо творення ідеології є соціальним за своєю природою, з цього випливає, що процеси, за допомогою яких виникають ідеології, відбуваються в історичний час і за певних обставин. Здатність проектувати символічні всесвіти може цілком міститися в структурі людського мозку, спрямованого, згідно з Леві-Стросом, на вирішення нерозв'язних суперечностей між Природою й Культурою. Однак, усупереч Леві-Стросу, ці суперечності стосуються не лише чистої думки («міфологічно мислячої людини»), а й активного перетворення природи соціальною працею людей. Попри тих, хто вважає, що Думка спрямовується власним незалежним курсом, я переконаний, що творення ідеології не виникає з конфронтації Голої Людини, яка думає про Голу Природу, а скоріше за все

відбувається у визначених межах способу виробництва, розгорнутого для перетворення природи людиною.

Кожен спосіб виробництва спричиняє виникнення істотних відмінностей між людьми. Соціальні суперечності, породжені цими розбіжностями, становлять підґрунтя для створення ідеологій. У родовому способі ключові суперечності між кровними й некровними родичами по-різному символізуються зв'язками по крові, плоті або духу запліднення. Первинна антитеза залежного способу виражається відносинами між збирачами данини – «дітьми Сонця», «нащадками богів», або «елітою», і виробниками данини – «простолюдинами», або «холопами». Тоді первинна антитеза утворюється подальшим диференціюванням серед різних градацій у межах кожної категорії. Основні суперечності капіталістичного способу між власниками засобів виробництва і робітниками освячується юридично і політично і зміцнюються додатковими дискримінаціями на кшталт виникнення працівників з «білими» (канцеляристи) і «блакитними» (робітники) комірцями.

Ідеології систематизують ці розбіжності не просто як інструментальні аспекти соціальних відносин, а як притаманні самій сутності Всесвіту – у характері самої природи, людини й суспільства. В родових суспільствах відмінності в походженні і некровній близькості скріплюються надприродним. У залежних суспільствах суперечності основних соціальних категорій осмислюються як аспект космічних ієрархій, а міф і ритуал, так само як і сила, розгортаються для забезпечення належного гармонійного зв'язку між Землею й Небом. У суспільствах з капіталістичним способом істотні розходження виявляються в кальвіністському понятті про те, що Бог винагороджує чесноти і що успішний є доброчесним, або ж в ідеї про те, що Природа своїм відбором надає пальму першості переможцям. Бідність, як вважається, засвідчує нестачу могутності й невдачу у природному відборі для здобуття важливих посад і рангів.

Однак водночас кожен спосіб спричиняє характерні суперечності, що виявляються у поведінці й думці. В родовому способі деякі родичі стають «рівнішими від інших», а віддаленіші родичі протистоять обмеженням у підтримці родичів. Окрім того, соціальний світ, розділений на своїх і сторонніх, створює проблему чужинців і безбатченків. У залежному способі тривалі зіткнення інтересів збирачів і виробників данини породжують не лише соціальні протиріччя, а й ідеологічні зацікавлення стосовно того, що становить «правильну дію» або «сумірне правосуддя», на противагу «неправильній дії» і «несправедливості». Відтак залежні соціальні устрої у розпорядженні могутніх божественних ієрархій усе-таки можуть наразитися на небезпеку повстання проти кривди, викликаної таким тиском.

У капіталістичному способі панівна ідеологія передбачає рівність для всіх учасників ринку на тлі основних суперечностей у розподілі політичної та економічної влади між капіталістами й робітниками. Тоді як усі соціальні дієві особи постають учасниками товарообміну, сам спосіб є структурно залежним від «нерівного

факторного вкладу» власників капіталу й продавців трудової сили. Відтак випрацювання ідеології перетворює розбіжності між класами у суперечності між чеснотами й заслугами. Успіх демонструється здатністю набувати дороговартісні предмети споживання, а відтак нездатність означає соціальну поразку. Оскільки спосіб безупинно чергує мобілізацію й звільнення трудової сили, то він також постійно відтворює опозицію між доброчесними споживачами і пригнобленою голотою. Оскільки залежний спосіб спричиняє класові суперечності й повстання задля відновлення справедливості, так і капіталістичний спосіб породжує і трудове невдоволення й ідеологічні рухи за зміну системи визначення достоїнств і недоліків.

Ідеологія може виступати посередником між суперечностями, але вона не спроможна вирішувати їх. Альтернативні системи ідей та ідеологічно занаряджена поведінка невпинно породжуються самими способами. Вони постають у взаємодії груп і класів, що використовують ідеологічні альтернативи для визначення їхнього місця у полі сили, генерованої способом виробництва. Альтернативи набувають різних форм, виражаючи і єдність груп та класів у межах даного способу, і їхнє протистояння. Вони можуть постати як різні акценти або конотації, приписувані одному й тому ж комунікативному кодові соціальними дійовими особами, що займають різні пункти переваги. Вони набувають такої форми в теорії й практиці, що можуть видаватися систематичним контрапунктом до основної тенденції комунікації. Вони можуть навіть розвинутися в неортодоксальне бачення дійсності, несучи з собою загрозу повстання проти існуючого ладу. До того ж такі конотації, контрапункти й іновірства інколи залишаються обмеженими в рамках окремого соціального утворення або суспільства; культи, релігії чи політичні рухи мають тенденцію виходити за свої межі і передавати тамтешнім спостерігачам ідеологічні альтернативи.

Отже, існує економічна і політична сторони формування систем ідей, які постають потужною зброєю у зіткненні соціальних інтересів. Утім сукупності ідей і певних групових інтересів не існують у механічних безпосередніх відносинах. Якщо спосіб виробництва викликає до життя системи ідей, вони є багатоманітними і здебільшого суперечливими. Вони формують «екологію» колективних уявлень, і створення ідеології відбувається в межах сфери ідеологічних варіантів, де групи окреслюють свої позиції у складному процесі вибору з альтернатив. Цей процес включення й виключення є не лише пізнавальним; він також охоплює реалізацію влади. Для утримання ідеологічної гегемонії захисникам ортодоксальності слід установити своє домінування в дедалі більших інструментальних обширах, зменшуючи при цьому здатність нижчих груп відстоювати свої життєздатні альтернативи. Там, де надмірність коливається і випрацювання ідеології зазнає невдачі, прогалини може заповнити сила.

Ця книга стверджує ідею про те, що ми вже не можемо більше сприймати суспільства як ізольовані й самодостатні системи. Також не слід уявляти культури як інтегровані всеосяжності, де кожна

частина вносить свій вклад в обслуговування організованого, автономного і стійкого цілого. Існують лише культурні комплекси практики та ідей, приведених у дію визначеними людськими факторами за певних обставин. У процесі цього культурні комплекси завжди монтуються, демонтуються і знову відновлюються, виражаючи в розмаїтті акцентів розбіжність шляхів груп і класів. Ці шляхи не знаходять свого пояснення в корисливих рішеннях взаємодіючих індивідуумів. Вони виходять з розгортання соціальної робочої сили, мобілізованої на перетворення природи. Манера тієї мобілізації визначає засади історії, згідно з якими народи, що утверджували свої привілейовані стосунки з історією, і народи, до яких історія не була прихильною, зазнають спільної долі.

Бібліографічні примітки

Ця книга залучає до розгляду результати різних наукових дисциплін і має широкі часово-просторові рамки. У такій праці автор має посвятити своїх читачів у царину використовуваних ним джерел та викласти причини звернення до них. Текстова частина містить посилання лише на кількісну інформацію, цитування і вказує на можливі проблемні моменти. У цьому есе я подаю розширений корпус матеріалів, на яких базується дане дослідження. Мій намір полягає не стільки в цитуванні всіх праць, до яких я звертався, скільки в зазначенні тих джерел, що найбільше вплинули на формування моїх теоретичних положень і висвітлення кожного розглядуваного предмета. Оскільки ця книга є узагальнюючим результатом багатьох попередніх досліджень і наукових зусиль, обговорення моїх джерел постає, до певної міри, також інтелектуальною автобіографією.

1. Вступ

Критика соціальних наук за їхню надмірну спеціалізацію, професійну короткозорість і зневажання історією не є чимось новим. Соціолог Роберт С. Лінд написав «Знання для чого?» у 1939 р. і критичний аналіз соціологічного методу в «Науці негуманних відносин» у 1949 р. К. Райт Мілс був прибічником відродження соціології протягом усієї своєї кар'єри, а Елвін Гулднер став провідним інтелектуальним критиком усієї цієї галузі науки аж до самої смерті в 1981 р. У спробі осягнути розвиток соціальної думки мені найбільше прислужилася грунтовна трилогія Х. Стюарта Х'юса (1958, 1966, 1975). Леон Брамсон посприяв глибшому розумінню консервативних підвалин соціології завдяки своїй зовсім не знаній праці *Політичний контекст соціології* (1961).

Політична наука втратила свій поштовх до узагальнення, тільки-но вона залишила політичну соціологію і економічні зацікавлення «біхевіоріальними» студіями. Вплив таких учених, як В. О. Кей

молодший, котрий поєднав мікровивчення (на кшталт його *Південної Політики,* 1949) із дослідженням державного апарату, здається, був зведений нанівець зосередженням на розгляді політики дрібних груп та відносин. Нещодавня праця Чарлза Ліндблома (1977), в якій порівнюється економічна діяльність різних політичних систем, є цілком самобутньою. Найзначиміше дослідження політики нещодавно з'явилося з-під пера прихильних до історії соціологів типу Беррінгтона Мура молодшого (1966, 1978), Чарлза Тіллі (1975), Елен К. Трімбергер (1978) і Теда Скокпола (1979). Політична теорія була докладно висвітлена в *Політичній теорії власницького індивідуалізму* (1962) К. Б. Макферсона і в розвідках Нікоса Пулантзаса (особливо в *Політичній владі і соціальних перетвореннях,* 1973), багатообіцяюча перспектива якого була обірвана самогубством у 1979 р. Досить пізнавальний короткий огляд «свіжих теорій капіталістичної держави» можна знайти у Боба Джессопа (1977).

Антропологія значно пізніше за соціологію взяла на своє методологічне озброєння критичний підхід. Ранні закиди функціоналізмові і його залучення Дороті Грег і Елджином Вільямсом (1948) стали провісниками пізнішого критицизму, ефективність якого була притлумлена самим стилем його дискусій і розв'язаною проти нього кампанією з боку Крьобера і Редкліф-Брауна. Ще один вагомий голос критики, який почули, належав Пітеру Уорслею, спочатку в додатку, на який не дуже звертали увагу, до його *Сурма має звучати* (1957), потім в «Аналізі повстань і революцій в британській соціальній антропології» (1961). На початку 1960-х рр. Дж. Р. Хукер порушив питання про антропологію в Африці (1963), а Жак Маке критично написав про «Об'єктивність в антропології» (1964). В американській антропології Кетлін Гаф уперше зацікавилася у 1967 р., чому ця дисципліна, здавалося, «обходила найвагоміші проблеми світової спільноти» (1968: 138). Після того стався шквал гарячих дискусій, на кшталт *Повторного винайдення антропології* (1969) за редакцією Делла Хаймса, *Антропології і колоніального зіткнення* за редакцією Талала Асада (1973) і *Антропології та імперіалізму* (1975) за редакцією Джина Копанса, та багатьох інших. Утім пошук життєздатних альтернатив був уповільнений. Дві цікаві спроби, з дуже різних позицій, здійснено *Третім світом* Уорслея (1964) і *Цивілізаційним процесом* Дерсі Рібейро (1968).

Оскільки ім'я Карла Маркса стало таким страхопудом, то важливо зосередитися більше на його ідеях, аніж на полеміці довкола них. *Природа людини: марксистський погляд* (1945) Вернона Венейбла, як на мене, залишається найкращим усебічним уведенням у цей предмет. «Вступ до філософії» Бертелла Ойлмена до книжки *Відчуження* (1976) є корисним введенням у марксистські філософські ідеї. *Поняття природи за Марксом* (1971) Альфреда Шмідта є досить пізнавальним, однак важким для читання. Докладніше я довідався про розвиток Марксових ідей з біографії Маркса, написаної Францом Мерінгом (1935). *Два марксизми* (1980) Елвіна Гулднера є чудовим введенням у проблему протиріч між власною думкою Маркса і наступними варіантами марксизму, що застосовували той

чи інший аспект тієї думки. Ерік Дж.Хобсбом проникливо написав про «Внесок Карла Маркса в історіографію» (1973).

Антропологи можуть також звернутися до вступу Элеонори Б. Лікок до видання 1972 року книги Фрідріха Енгельса *Походження сім'ї, приватної власності і держави,* до «Мертвих сегментів і живих ідей поглядів Маркса на первісне суспільство» Моріса Годельєра (1977) і до грунтовної праці Джеймса В. Вессмена *Антропологія і марксизм* (1981). Власні етнологічні дослідження Маркса були відредаговані і підготовлені до публікування Лоренсом Крейдером (1972).

2. Світ у 1400 році

Спроба описати світову історію як процес культурних зв'язків аби збагнути культуру в глобальному контексті, не є новими в антропології. Я був посвячений у цю галузь тоді, коли постала потреба у прочитанні *Що трапилося в історії* (1946) Гордона Чайльда, а до бакалаврського списку обов'язкового вивчення було включено *Переписану антропологію* Крьобера (1948). Публікація Ральфа Лінтона *Древо культури* (1955), заснована на його лекціях і подана без посилань, виходила з тих традицій, що, здається, вижили в сучасній антропології лише серед археологів. У царині історії існують такі легендарні універсальні історики, як Арнольд Тойнбі, чий погляд на історію як пошук порятунку, однак, переконає лише палких прихильників. Більше прислужиться антропологам книга Вільяма Макнейла *Постання Заходу* (1963), що зображує людську історію як систему взаємозв'язків, кидаючи виклик цивілізаційним монадам Спенглера чи Тойнбі.

Моя схильність розглядати Європу й Азію оглядово спричинена впливом Джозефа Стриговського, чиї лекції і виставки на тему євразійського звіриного стилю палко обговорювалися в час мого перебування у Відні в дитинстві. *Внутрішні азійські кордони Китаю* (1951) Оуена Латтімора запропонували мені узагальнений натхненний погляд на взаємодії землеробів і кочівників, так само як і його пізніший збірник наукових праць (1962).

У спробі осягнути відносини землеробів і кочівників навколосередземноморського регіону я скористався Алтеймом (1954, 1960), а також Барловеном (1961). *Рим і Китай* (1939) Фредеріка Дж. Теггарта є цікавою роботою, що виявляє обмеження механістичного визначення кількості.

Моїм головним джерелом з політичної історії азійського номадизму стала *Імперія степів* (1970) Рене Гроуссета. Антропологія цього культурного періоду багато чим завдячує Лоренсу Крейдеру, особливо його дослідженням соціальної організації (1955), екології (1957) і державі (1958). Цілком очевидно, що роль пасторальних кочівників не слід розцінювати як незалежний чільний фактор розвитку політичної історії, а розглядати їх у контексті екології, обмінних

систем і структур влади зон осідлого способу життя. Щодо цієї теми можна звернутися до Лакосте (1974), а також Ліс і Бейте (1974).

Я мав давнє зацікавлення історією і розвитком ісламського світу (див. Вульф, 1951; 1969: Розд. 5). Значну чатину своїх знань я набув під час викладання курсу середземноморських культур спільно з Вільямом Д. Шорджером у Мічиганському університеті з 1961 по 1971 рр. Загальновідомі трактати з ісламу внесені в переліки доступних бібліографій, з яких я б виокремив тритомник Дж. С. Ходсона *Підприємництво ісламу (1974).* Цю роботу критикували за її ідеалістичний ухил, обвинувачення, яке можна висунути більшості досліджень, що наголошують на нормативному характері ісламу. Втім вона справді стосується ісламського світу в усіх його часово-просторових вимірах, уникаючи багатьох упереджень інших етноцентриських західних авторів. Її головний недолік – відсутність залучення даних соціально-економічної історії,– недолік, притаманний іншим дослідникам ісламу. Для ознайомлення з гострим критичним аналізом значної кількості досліджень ісламського світу можна звернутися до книги *Маркс і кінець орієнталізму* (1978) Брайєна Тернера.

Поміж декількох есе більш раннього періоду лише тепер починають писати соціально-економічну історію ісламу. До значних зусиль у цьому напрямку можна віднести видання за редакцією М. А. Кука (1970), Чарлза Іссаві (1966) і особливо Абрама Удовича (1980). Цікаві розвідками проблем технології і виробництва є «Арабська аграрна революція» (1974) Ендрю Ватсона і *Верблюд і колесо* Річарда Балієта (1975). Про відносини між містом і селом можна довідатися в збірнику Іри М. Лапідуса *Міста Близького Сходу* (1969), особливо із статті самого Лапідуса. До дослідників ісламської історії, котрі звертають особливу увагу на соціально-економічні аспекти, належать Клод Кахен (1955, 1957, 1959, 1965) і С. Д. Гойтейн, котрі займалися проблемами виникнення класу близькосхідних ремісників і буржуазії (1956–1957, 1964). З часом ми матимемо глибше розуміння всебічних торгових зв'язків ісламського світу. Хейд (1885) і Ліб'єр (1915) залишаються класиками; чимало інформації стосовно середземноморської торгівлі міститься в збірнику Роберта Лопеса та Ірвінга Раймонда (1955), а Д. С. Річардс упорядкував цінне видання з ісламу й азійської торгівлі (1970). Удович написав добру книгу з комерційного законодавства в середньовічному ісламі (1970), а праця Максима Родінсона *Іслам і капіталізм* (1966) переповнена глибокими міркуваннями й обширними відомостями.

У розгляді ранньої історії оттоманів обов'язковим є Віттек (1957), особливо у поєднанні вивчення його з Вернером (1966). *Османська імперія* Халала Іналсіка (1973) – вагомий внесок турецького історика; я б також наголосив на його «Формуванні капіталу в Османській імперії» (1969). Найбільш дискусійними стали нещодавні праці Каглера Кейдера про розпад оттоманів (1976), а також Гурі Ісламоглу і Кейдера «Історія оттоманів на порядку денному» (1977).

Вивчення африканського доісторичного періоду становлять новий рубіж сучасних досліджень. Пізнавальний огляд цієї теми запропонували Роланд Олівер і Брайєн Пейджен у своїй праці *Африка в залізну добу* (1975). Дж. Д. Пейдж і Олівер упорядкували підбірку чільних статей із *Журналу африканської історії* під назвою *Дослідження африканської доісторії* (1970). Матеріал самого Олівера в тому виданні на тему «Проблема експансії банту», однак, має посісти першість у висвітленні цього предмета Д. В. Філліпсоном «Поширення мов банту» (1977), на яке я посилався. Вансіна, Мауні й Томас (1964), так само як Мак-Колл (1969), досліджують можливості і труднощі, з якими можуть зіткнутися фахівці з історії Африки.

Ми вже дещо знаємо про великі мережі обміну, що перетнули різні частини Африки. *Золота торгівля марокканців* (1968) І. В. Бовілла висвітлює транссахарську торгівлю; це – допрацьована версія книги *Каравани давньої Сахари*, написаної ним у 1933 р. *Обмінна економіка доколоніальної тропічної Африки* (1974) Ларса Сандстрома – довгоочікуваний передрук маловідомої книги, виданої у Швеції. Також цінним є Мауні (1961). Айвор Вілкс (1962) акцентує свою увагу на торгових шляхах між Сходом і Заходом, а також на зв'язках між Північчю і Півднем. Науковий збірник за редакцією Клода Мейлассу (1971) є досить змістовним, однак стосується здебільшого торгівлі XIX століття. Дослідження Західної Африки як провідної постачальниці золота міжнародній економіці в XI–VII ст. містяться в працях Броделя (1972: 462-475) і Хопкінса (1973: 82).

Політика Судану вивчалася Негемією Левціоном і Абдуллахі Смітом у впорядкованій Аджайї і Краудером *Історії Західної Африки* (1972). Левціон розглядає держави Західного Судану до 1500 р., Сміт зосередився на державних утвореннях Центрального Судану. Даніель Мак-Колл (1971) досліджував ісламізацію цього регіону в XI ст. Джек Гуді (1971) висвітлює державотворчі процеси в Африці в порівнянні їх з аналогічними процесами Європи та Азії; щодо цієї теми також варто звернутися і до критичного аналізу Емануеля Террея (1973).

Видання за редакцією Роберта Ротберга і Х. Невілл Чайттіка *Східна Африка і Схід* (1975) стосується зв'язків Аравійське море – Індійський океан. *Середньовічна історія узбережжя Танганьїки* (1962) Дж. С. П. Фрімен-Гренвіля і праця Чайттіка «Узбережжя до прибуття португальців» (1972) забезпечують археологічне підгрунтя вивчення прибережних поселень. Роджер Саммерс цікавився визначенням і датуванням археологічних рядів у Зімбабве; див. його книгу *Зімбабве* (1963) і пізніше дослідження «Родезійська залізна доба» (1970). К. Р. Робінсон написав «Археологію Розві» (1966). Д. П. Абрахам започаткував комплексне вивчення португальських матеріалів і африканської духовної культури в декількох статтях (1961, 1962, 1966). У контексті наших студій корисним є аналіз Едвардом Алперсом «Політичних систем мутапа і малаві» (1968) і С. Дж. Маденджом «Ролі зовнішньої торгівлі» (1974).

Моє звернення до Індії сформувалося ще в шкільні роки під впливом дослідження Пола Розаса «Касти і класи в Індії» (1943), а

згодом – докторської дисертації Фредеріка К. Лехмана *Антропологічні параметри цивілізації* (1957). Робота Бернарда С. Кона *Індія: соціальна антропологія цивілізації* (1971) є чудовою. Я також дещо довідався з невеличкої книги К. С. Шелванкара *Проблема Індії* (1943) і чимало пізнав із статті П. К. Джоуші (1970), котрий виступив проти однорідності і немінливості традиційної Індії.

Подібно кожному, хто вивчав Індію, я намагався осягнути явище кастовості. Література на цю тему є лабіринтоподібною, і читач не завжди впевнений, чи є наприкінці тунелю світло. Деякі автори вбачають місцезнаходження сил, що скріплюють систему каст, в ідеології, основоположній структурі або постулатах ритуальної чистоти і забруднення. Головні твердження такої позиції представлені в праці Луїза Дюмонта *Гомо ієрархікус* (1970). Інші, чий підхід мені видався найпереконливішим, стверджують, «що кастові системи підтримуються більше владою, сконцентрованою в руках деяких груп, аніж взаємозгодою» (Берреман, 1979: 112). Важливість ролі влади у підтримці кастових відмінностей і позицій чітко простежена у статті М. Н. Шрініваса «Домінуюча каста Рампура» (1959), а також у книгах Ф. М. Бейлі *Барило й економічний кордон* (1957) і *Плем'я, каста і нація* (1960). Системний характер цієї влади розкрився мені з ілюстрування Еріком Міллером того, що королівська влада була опорою цієї системи, в статті «Касти і території в Малабарі» (1954); з висвітлення конфліктів між релігійною і політичною владами в «Індії і внутрішній конфлікт традицій» (1973) Дж. К. Хістермана; і з міркувань Чандри Джаявардена в «Розпаді каст у сільському суспільстві Фіджі» (1971).

Разом з тим не слід вважати кастовість просто епіфеноменальним явищем. Категорії каст охоплюють поняття корпоративного членства, спільного походження й ендогамії, навіть коли підкасти і найвища каста зливаються чи відокремлюються відповідно до контексту і ситуації (Бетейль, 1969: 157) або коли касти в цілому змінюють свої соціальні позиції (див. Сіндер, 1964; Сілверберг, 1968). Мортон Класс (1980) ретельно простежив виникнення кастової системи і процес диференціювання початково еквівалентних корпоративних груп. Клод Мейлассу (1974) запропонував модель кастової системи, базованої на такому диференціюванні в доступі до засобів виробництва, однак він знехтував ідеологічним елементом у визначенні того, яка група що отримує. У «Кастовій системі догори дном» (1974) Джоан Менчер висвітлює становище касти недоторканних.

Я дійшов висновку, що явище каст глибоко пов'язане з владою і контролюванням економічних ресурсів, але корпоративний характер груп спільного походження має братися до уваги в спробі збагнути механізм дії індійської системи класів у межах сфер влади. Взірцем такого підходу для мене є *Родина, клан, раджа і правління* (1971) Річарда Дж. Фокса – я неодноразово посилався на це блискуче дослідження.

Моє знайомство з Китаєм ропочалося з *Творення сучасного Китаю* (1944) Оуена і Елеонори Латтіморів під час мого перебування в армії протягом Другої світової війни. Згодом я натрапив ще на дві чудові

книги: *Економіка і суспільство Китаю* Карла Віттфогеля (1931) і *Внутрішні азійські кордони* Оуена Латтімора (1951). Під час моїх бакалаврських студій я чимало дізнався від Мортона Фрайда, котрий тоді готував свій славнозвісний курс лекцій про Китай і китайські околиці, започаткований у 1950 р. Фрайд також посвятив мене в етнічні проблеми південно-західного китайського кордону; див. його «Землеволодіння, географія й екологія» (1952). Статті Вольфгана Еберхарда, нині синтезовані в *Історію Китаю* (1977), так само, як і відома праця Марка Елвіна *Взірці китайської минувшини* (1973), забезпечили різну перспективу в своїх акцентуваннях на сукупних, нециклічних змінах китайського розвитку. Елвін пропонує особливо драматичний варіант розширення хань на китайський Південь. Моє обговорення тенденцій у китайському землеволодінні залучає «Розвиток землевласництва у Китаї IV–V ст.» і «Землевласництво у Китаї IV–XIV ст.» Етьєна Балаза, включених до збірника його наукових праць (1964); *Землеволодіння і соціальний устрій доби Тан і Сун у Китаї* (1962), і розділи 6 («Маноріалізм без феодалізму») та 15 («Скасування кріпацтва») книги Елвіна *Взірці китайської минувшини.* Елвін разом із В. Е. Вілмоттом, за редакцією якого з'явилася *Економічна організація в китайському суспільстві* (1972), також вплинув на формування моєї точки зору на китайську комерційну діяльність. Торгові зв'язки з арабським світом обговорені у роботі Джіцузо Кувабара «Про Пушоукенг» (1928–1935). Я вперше довідався про китайські контакти з Африкою завдяки Дж. Дж. Л. Дайвендака *Відкриття Африки Китаєм* (1949).

У ранній бакалаврській праці з антропології я довідався про екологію Південно-Східної Азії: І. К. Дж. Мохр *Процеси формування тропічного ґрунту* (1933) і *Ґрунти екваторіальних регіонів* (1944); П'єр Гуру *Селяни дельти Тонкінва* (1936); і Карл Пелзер *Перші поселення в азійських тропіках* (1945). У той же час різні дослідження Роберта фон Хейне-Гельдерна, Андж. Томассен Туессінк і Б. Х. М. Влекке сформували різношерстий і гіпотетичний підхід до історії ранньої культури. Відтоді ситуація значно поліпшилася завдяки таким роботам, як *Індонезійська торгівля і суспільство* (1955) Дж. К. Леера; *Народи індокитайського півострова* (1962) та *Індуські держави Індокитаю й Індонезії* (1964) Джорджа Коедеса; *Золотий Херсонес* Пола Вітлея (1961) і його прекрасне есе щодо переходу від обопільності до перерозподілу (1975); а також книг О. В. Волтерса *Рання індонезійська торгівля* (1967) та *Падіння Шрівіджая у малайській історії* (1970).

Історія Південно-Східної Азії (1968) Д. Г. І. Холла – це загальне введення в історію і політику цього регіону. Мені також стали в добрій пригоді систематизовані етнографічні матеріали в збірнику *Етнічні групи материка Південно-Східної Азії* (1964) за редакцією Лебара, Мікі і Масгрова, а також *Племена, меншини і нації Південно-Східної Азії* (1967) за редакцією Кунстадтера. Значним внеском у пізнання цієї сфери є стаття Ґаррі Дж. Бенда 1962 р. «Структура історії Південно-Східної Азії», яка привертає систематичну увагу до нагальних соціальних, економічних і політичних відносин. Вона включена, разом з його іншими есе, до збірника, виданого на честь цього обдарованого автора після його смерті (Бенда, 1972).

Вивчення культурного розвитку в Новому Світі завдячує Джуліану Стюарту за його потуги в наверненні американської археології до зацікавлення проблемами екологічних і соціально-економічних процесів. Я нагострив свій антропологічний очний зуб на *Довіднику південноамериканських індіанців* за редакцією Стюарта (1946–1959). Синоптична версія цієї 8-томної праці доступна в Стюарта і Ферона (1959). Дослідження Стюарта «Американська історія культури у світлі Південної Америки» (1947) стала мені в пригоді для порівняльного аналізу етнології корінних американців. Дуже корисними для даного дослідження є праці у *Доісторичній людині у Новому Світі* (1963) за редакцією Дженнінгса й Норбека; *Споконвічному розвитку тубільної культури в Латинській Америці* (1963) за редакцією Меггерса й Іванса; *Вступ в американську археологію* (1966, 1971) Гордона Р. Віллея, а також *Доісторичній добі Нового Світу* Вільяма Т. Сандерса та Джозефа Маріно (1970).

«Палеосоціологія» андського і субандського регіонів висвітлена в книгах Джона В. Мурра *Економічно-політичні формації андського світу* (1975), Бетті Дж. Меджерс *Еквадор* (1966) і Жерардо Рейчел-Долматова *Колумбія (1965)*. Стосовно Бурітака варто звернутися до *Колумбії сьогодні* (1979). Дональд Латрап у *Верхній Амазонці* (1970) зосереджується на відносинах андської й амазонської зон – темі, що, ймовірно, принесе деякі несподіванки у майбутньому. Археологія Панамської Америки докладно викладена Ольгою Р.Лінарес (1979). Мері Хелмс написала прекрасну книгу *Стародавня Панама: вожді в гонитві за владою* (1976).

Для вивчення Мезоамерики, про яку я писав раніше (Вульф, 1959), мені знадобилися праці Вільяма Т.Сандерса і Барбари Дж. Прайс *Мезоамерика: розвиток цивілізації* (1968); Педро Карраско й ін. *Соціальна статифікація в доіспанській Мезоамериці* (1976); *Економіка, політика й ідеологія Мезоамерики* (1977) за редакцією Карраско і Джоанни Брода.

Гордон Ф. Екхолм і Гордон Р. Віллей упорядкували четвертий том *Довідник американських індіанців* під назвою *Археологічні кордони й зовнішні зв'язки* (1966), у якому Дж. Чарлз Келлі розглядає відносини між Мезоамерикою і Південним Заходом, а Джеймс Б. Гріффін – між Мезоамерикою і Сходом Сполучених Штатів. З цього питання можна також звернутися і до праці Чарлза Ді Песо *Великі будинки* (1974). Про передісторію Східного регіону Сполучених Штатів див. Джозефа Р. Колдвелла *Тенденція і традиція* (1958) і «Східна Північна Америка» (1962); Мелвіна Л. Фаулера «Сільське господарство і поселення північноамериканського Сходу» (1971); і Джеймса А. Брауна «Мистецтво Спіро і його поховальне значення» (1975).

3. Способи виробництва

У цьому виданні широко застосовується поняття «способу виробництва», але в більш еклектичній манері, аніж у деяких його теперішніх прихильників. Введення цього поняття приписується «Марксистським підходам в антро-

пології» (1975) Бріджит О'Лафлін, «Марксизму, структуралізму і вульгарному матеріалізму» (1974) Джонатана Фрідмена, а також і 6-му розділу Вессмана (1981). Втім читачам слід мати на увазі, що поняття способу виробництва набуло його сучасного значення лише нещодавно завдяки сплаву марксизму і структуралізму у Франції. В такий спосіб він представляє специфічний варіант марксианської думки і її загальне значення.

Маркс і Енгельс вживали термін *Produktionsweise* (спосіб виробництва) досить довільно і часто двозначно. Вони розрізняли безліч «родових типів продуктивних систем» (за термінологією Венейбла). Іноді вони писали, немовби бачачи послідовність таких систем: первісного комунізму, азійського суспільства, рабовласницького суспільства, феодалізму, капіталізму і соціалізму як еволюційних стадій. В інших випадках вони розташовували ці родові типи білінійно, візуалізуючи одну лінію розвитку, що рухається від первісного комунізму до азійського укладу, а іншу лінію – від первісного комунізму до капіталізму на зразок західноєвропейської моделі. Ерік Дж. Хобсбом досліджував деякі з проблем, зазначених у його «Вступі» до *Докапіталістичних економічних формацій* Маркса (1964), що містить частину тривалий час неперекладного і невідомого *Grundrisse*. Ортодоксальність після Маркса і Енгельса мала тенденцію схвалювати однолінійну еволюційну модель, у якій кожен родовий тип продуктивної системи породжував, у свою чергу, вищу стадію. Радянські інтерпретації, особливо за Сталіна, схилялися до схвалення всесвітньої універсальної послідовності – рабовласницьке суспільство, феодалізм, капіталізм і соціалізм – з тим, щоб надати ідеологічну закономірність радянському соціалізмові як законному спадкоємцю його феодальних і капіталістичних попередників.

Спроби французьких структуралістів (зокрема Луї Алтассера і Етьєна Балібара у філософії і Моріса Годельєра – в антропології) визначити й проаналізувати способи виробництва як структури або системи окремо, незалежно від питань розвитку, переходу чи історії, слід сприймати як реакцію проти загальноприйнятої ортодоксальності. Ці спроби внесли певну ясність у дану проблематику, так само як і значно складніший гальский логістичний розкол.

Багато корисного я довідався від структуралістів, відзначаючи при цьому обмеженість їхнього підходу. Оскільки вони гадають, що Маркс був системним теоретиком, котрий випереджав свій час, тим, хто використовував гегельянську мову, вони усунули гегельянську діалектику з Маркса. Це покінчило з цікавою (і, як на мене, цінною) спробою Маркса створити філософію внутрішніх відносин на користь механістичного системного підходу, що має справу з елементами у відношенні замість елементів відношення (див. Ойлмен, 1976: Розд. 1). Окрім того, структуралісти забезпечили структуру або систему з абсолютною телеологією («структурний причинний зв'язок»), що переміщає людей як носіїв системи, але не залишає жодного місця в історії людської свідомості. У їхній антропології вони послідовно виявляють тенденцію до розпаду всієї культури і культурної розмаїтості на елементи способу виробництва. До того

ж, вони упредметнюють поняття способу виробництва у вічні сутності, яким дозволено відтворювати себе чи сполучати один з одним незалежно від історичного часу чи обставин.

Я застосував поняття способу виробництва як засіб розуміння відносини, а не як Господню істину. Поняття не може пояснювати все, так само як і не може бути вирішенням усіх теоретичних проблем. Я надаю йому перевагу в цій роботі, тому що це дозволяє нам відірватися від механічних, лінійних причинних зв'язків; однак я не схильний охоплювати, подібно Р'юбу Голдбергу, теоретичні конструкції чітко сформульованих секторів, рівнів, моментів і випадків, що є здебільшого лише складними перефразами випробуваного часом поняття «функції».

Ті, хто прагне копнути глибше у відповідній літературі, має прочитати *Читаючи Капітал* (1970) Алтуссера і Балібара й *Раціональність та ірраціональність економіки* (1966) Годельєра. Книга за редакцією Девіда Седдона *Виробничі відносини* (1974) пропонує практичну добірку праць французьких антропологів-структуралістів в англійському перекладі; хоча вступне слово Седдона вводить в оману своїм припущенням про те, що марксистські підходи в антропології започатковані в Школі Нормаль Суперйор у Парижі в 1960-х рр. Ті, хто можуть читати німецькою, знайдуть у праці Ірмгарда Селнау *Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte* (1961) цікаві погляди з точки зору іншої традиції. Баррі Хіндес і Пол К. Хьорст, виступаючи неспокійними дітьми марксианської соціальної науки у Великобританії, у своєму «Вступі» до *Докапіталістичних способів виробництва* (1975) безапеляційно наполягають на тому, що жоден факт не існує без теорії, і рішуче спростовують історію в творенні їхніх способів виробництва; але їхній екстремізм є своєрідним тестом, завдяки якому інші можуть перевірити власні ідеї. Інформаційно насичений, гнівний критичний аналіз усієї структуралістної системи дає І. П. Томпсон у *Бідності теорії* (1978).

Деякі з моїх розумінь щодо механізму дії капіталістичного способу походять з досвіду виростання в середовищі текстильних робітників у німецько-чеській прикордонній області Північної Богемії в час Депресії 1930-х рр. Моє зацікавлення альтернативною економікою було заохочене *Природою капіталістичної кризи* (1935) Джона Стречея, прочитаною мною у 1939 р. Під час навчання в Квінс Коледжі в Нью-Йорку я ознайомився з елементарною економікою завдяки праці Діксона й Еберхардта (1938). Дві видатні книги з марксианської економіки – *Теорія капіталістичного розвитку* (1942) Пола М. Свізі й *Теорія марксистської економіки* (1968) Ернста Менделя. З 1968 р. *Огляд радикальної політичної економії* слугував живим і продуктивним джерелом високоякісних публікацій з економічних і політичних предметів. Розетським каменем аналізу став, звичайно ж, *Капітал* Карла Маркса; я користувався І томом, виданим Вінтаж/Рендом Хауз у 1977 р. і III томом, виданим Інтернешнл Паблішерс 1967 р.

Поняття «залежного способу виробництва» використовувалося Саміром Аміном у багатьох працях, на кшталт *Нерівний розвиток* (1973), особливо Розділ 1 про докапіталістичні формації. Але це

поняття було провіщене Марксом в обговоренні, в *Grundrisse*, можливих наслідків завоювання (*Gr.* 1973: 97). Японський історик Джіро Хаякава, що писав у середині 1930-х рр., ототожнив залежний спосіб виробництва з азійським способом (див. Шіозава, 1965). Іон Бану, історик філософії в Бухарестському університеті, також ідентифікував азійське і залежне соціальні формування (1967).

Поняття відмітного азійського способу виробництва походить з праць класичних економістів: Адама Сміта, Джеймса Мілла, Річарда Джоунса і Джона Стюарта Мілла. Маркс розвивав це поняття у низці своїх досліджень, особливо у *Grundrisse*, але з відмінними акцентами, іноді наголошуючи на гідравлічному підкріпленні азійських суспільств, а іноді – на наявності сільських громад, що діють на підтримку Бога-короля, який представляє їхню недиференційовану єдність. Перша спроба оперативно застосувати поняття для аналізування гідравлічного суспільства була здійснена у Віттфогелевій майстерній праці *Економіка і суспільство Китаю* (1931). Віттфогель продовжував залишатися головним прихильником цієї ідеї після появи сталінізму, що заборонив її подальше обговорення в Радянському Союзі й країнах – членах комуністичного Інтернаціоналу. Радянський марксизм-ленінізм, вочевидь, убачав явну загрозу з боку критичної позиції до державної управлінської бюрократії, що несло в собі це поняття; можливістю його застосовування для характеризування радянського суспільства як «азійського»; і значенням, що соціокультурний розвиток мав бути швидше за все мультилінійним, а не однолінійним, і в такий спосіб міг вимагати мультилінійних і неортодоксальних політичних рішень і стратегії, а не однолінійних та ортодоксальних. Відновлення інтересу до цього поняття після занепаду Сталіна, вочевидь, стало результатом зусиль лівих у визначенні мультилінійних, національно диференційованих шляхів до соціалізму. Серед досліджень цього спрямування праці сміливого східнонімецького історика близькосхідної і класичної античності Елізабет Шарлотти Велскопф (1957); французького історика Сходу Джина Чесно (1964); французького антрополога Моріса Годельєра (1965) і угорського історика літератури Сходу Ференца Токея (1966). Корисні роботи стосовно даної проблематики – *Східний деспотизм* (1957) Віттфогеля, особливо розділ 9; збірник вибраних статтей *До питань азійського способу виробництва* (1969), виданого Центром марксистських студій і досліджень; *Азійський спосіб виробництва* (1975) Лоренса Крейдра; критичний розділ 4 у Хіндесса і Хьорста (1975), а також «Експертиза віттфогелівської теорії східного деспотизму» (1969) Ірфана М. Хабіба. *Система, структура і протиріччя* (1979) Джонатана Фрідмена розглядає можливий розвиток азійських державних форм з попередніх структур родового «конічного клану» і спонукає до сприйняття ієрархічної і родової, феодальної й азійських формувань як трансформації одна одної.

Введення до проблем феодалізму і до докладної бібліографії містяться в статті «Феодалізм» Джошуа Проуер і Самуеля Н. Айзенштадта в *Міжнародній енциклопедії соціальних наук* (1968). Класичною працею з даної проблематики залишається *Феодальне суспільство*

морських кордонах в 1000–1400 рр.» (1957). Хейд (1885) залишається ключовим джерелом вивчення комерційної діяльності, пов'язаної з релігійно-політичним поштовхом східного напрямку. Відроджений європейський рух поза межами півострова після 1400 р. слід розглядати як відповідь на так звану «кризу XIV століття». Ця криза добре описана Леопольдом Дженікотом у його внеску в *Кембриджську економічну історію Європи* (1966), що містить велику бібліографію. Іммануель Валлерстейн пропонує особливо чітке представлення проблем, викликаних кризою в своїй *Сучасній світовій системі* (1974: 21–28). Родні Хілтон (1951) стверджує, що існувала загальна криза феодалізму. Він убачає корені кризи в нездатності феодальної системи збільшити рівні виробництва без підсилення стягнення данини із селянства, а також у селянських повстаннях, що охопили Європу у відповідь на зростання експлуатації.

Португальський розвиток добре зображено в *Історії Португалії* (1972) А. Х. Олівейра Маркеса. Джерела для вивчення португальців за кордоном також включають: Чарлз Р. Боксер, *Португальська морська імперія* (1973); Бейлі В. Діффі і Джордж Д. Вініус, *Основи португальської імперії* (1977) і двотомне дослідження глобальних економічних аспектів відкриттів (1963–1965) Віторіно Магалхес Годінхо.

Мої погляди на Іспанію сформувалися під впливом статті Анджела Палерма «Індустріалізм й декаденство» (1949). Неможливо обійти увагою й *Економічну історію Іспанії* (1969) Джаїма Вісенса Вівеса і його *Підходи до історії Іспанії* (1970), так само як *Імперську Іспанію 1469–1716* (1966) Джона Х. Елліотта. Палерм також увів мене в *Carlos Vysus banqueros* Рамона Каранде (1943, 1949). Пізнавальним для мене була розвідка Рус Пайк про роль генуезців у відкритті Нового Світу (1966). Я звертався по довідки – і пройнявся справжнім благоговінням – до 8-томного дослідження іспанської та іспансько-американської економік Хагует і П'єра Шоню – *Севілья й Атлантика* (1955–1959). Книга І. Дж. Гамільтона *Американський скарб* (1934), що піддалася бурхливому обговоренню і сильній критиці, залишається класичною роботою з проблем впливу американського срібла на іспанську економіку.

Про розвиток Голландської Республіки я звертався до *Повстання Нідерландів* (1932) Пітера Гейла під час навчання в коледжі. Історична географія, розкрита, зокрема, в праці К. Т. Сміт (1967), є корисною для віднайдення місця Нижніх країн у становленні європейської економіки. Дослідження Вірджинії Барбур (1963) про Амстердам XVII століття, а також Чарлза Боксера (1973) і Джорджа Масселмана (1963) про голландську заморську експансію дозволяє з'єднати внутрішні і зовнішні події. Мені видався досить корисним симпозіум по Великобританії і Нідерландах за редакцією Дж. С. Бромлея та І. Х. Коссмана (1964, 1968), особливо статті (у томі II) Дж. Г. ван дер Діллена стосовно ролі Амстердама і Дж. Д. Рурда про правлячі класи Голландії XVII ст. Ян де Вріс (1974) наголосив на високому рівні спеціалізації, досягнутої Нідерландами, і стверджував, що голландський успіх у створенні більшості «рене-

сансної» технології: вітряків, каналів, дерев'яних механізмів і торф'яного палива перешкоджав здатності Нідерландів рухатися у напрямку до індустріального капіталізму і пролетарізації (де Вріс, 1975).

Нелегко осягнути безконечні галузки французького розвитку, можливо, тому, що деякі видання з французької історії уникають впливу революційної риторики 1789 р. Як антрополог, я вражений розмаїтістю цієї нації, що гармонізувалася силою її політичного й ідеологічного центру в Парижі. Це враження було посилене читанням праці Едварда В. Фокса (1971) про географічний розподіл у межах Франції; аналізом Чарлзом Тіллі вандейського виступу проти революції (1964) і прекрасної неопублікованої докторської дисертації Гаррієт Розенберг (1975) про розвиток економічної відсталості в Альпійському К'єрас. Зростання гегемонії Франції стало зрозумілим мені завдяки Генрі Сі (1937), Баррінгтон Мур (1966) і Теда Скокпола (1979). *Сільська історія Франції* Марка Блога (1970) торкається розвитку французької аграрної бази та її багатьох різновидів і пропонує контрапункти з курсом англійського сільськогосподарського розвитку. Цілком переконливим, як на мене, є порівняння Франсуа Крузетом економічного зростання Франції й Англії протягом XVIII століття (1967). Коббан (1964), Хобсбом (1962) і Кемп (1971) намагаються з'ясувати парадокси французької революції – буржуазної, але некапіталістичної, навіть – антикапіталістичної.

Для розуміння середньовічної Англії я поклався на *Англійське суспільство раннього середньовіччя* (1952) Доріс Стентон, *Феодальний устрій* (1949) Меріон Гіббс і проникливе дослідження Джозефа Стрейєра *До питання середньовічного походженні сучасної держави* (1970). Ці роботи пояснюють очевидний парадокс раннього політичного об'єднання царства і його одночасної передачі законодавчих і політичних повноважень місцевим групам і категоріям людей. *Англія Тюдорів* (1966) С. Т. Біндофф висвітлює, як Тюдорівська династія спромоглася зміцнити своє правління на руїнах англійської аристократії, спричинених міжусобною війною Троянд після виходу із Столітньої війни з Францією. Книга Родні Хілтона про занепад кріпосництва (1969) і особливо гостра стаття Роберта Бреннера «Структура аграрного класу й економічний розвиток» (1976) проливає світло на суперечність між політичними здобутками англійського селянства і ослаблення його відношення до економічних ресурсів. Алан Мак-Фарлейн (1979) торкається багатьох із зазначених проблем, але він має ідеалістичний погляд на те, що англійський індивідуалізм привів до розвитку приватної власності на землю, натомість звернення до стану англійського селянства для пояснення його індивідуалізму. Відділення англійських хліборобів від землі добре проаналізоване, на мою думку, в *Аграрній проблемі шістнадцятого століття* (1967) Річарда Тоуні, *Демократії і диктатурі* (1966: Розд. 1) Мура і в дослідженні Вільяма Лазоніка (1974). Лазонік переконливо доводить, що такі вчені, як Т. С. Ештон, Дж. Д. Чемберс і Г. Мінгей, котрі стверджують, що відокремлення людей від землі покращило їхні можливості зайнятості, роблять це з точки зору

розвиненого капіталізму, а не з очевидності тієї доби, коли капіталістична система була вперше встановлена. Сільвія Трапп переймається *Торговим класом середньовічного Лондона* XIV–XV століть (1962), тоді як Ральф Да Віс узагальнює свої численні праці з проблем закордонної торгівлі в книзі *Англійська зовнішня торгівля 1500–1700* (1973). Подальший розвиток Англії добре висвітлено в *Студіях розвитку капіталізму* (1947) Моріса Добба, *Перетворенні до індустріальної революції* (1967) Крістофера Хілла і в *Учнівстві в Англії* Чарлза Х. Вілсона (1965).

Вілсон також написав прекрасну книгу з англійсько-голландської конкуренції – *Прибуток і влада* (1957). Мур (1966) і Валлерстейн (1974) ретельно вивчили і використали велику кількість літератури з питань класових союзів і розпадів в Англії XVI–XVIII ст.

Короткий огляд європейського закордонного розширення я знайшов у багатьох авторів. Валлерстейн як завжди надає інформацію і власну оцінку. *Світове нагромадження* (1978) Андре Гюндера Франка деталізує глобальні обсяги запасів комерційного багатства, хоча він називає капіталістичним те, що я, як і Маркс, розглядав би як «доісторію капіталу». Чимало я пізнав з *Основи капіталізму* (1959) Олівера К. Кокса, хоча я не погоджуюся з ним, коли він простежує коріння капіталістичного розвитку від італійських міст-держав. Фредерік Мауро розглядає європейську експансію в часових рамках 1600–1870 рр. (1967) і забезпечує дієвою моделлю «міжконтинентальних» економічних зв'язків 1500–1800 рр. (1961). Джон Х. Перрі дослідив встановлення європейської гегемонії у період з 1415 до 1715 рр. (1966), а також європейські закордонні імперії XVIII ст. (1971).

5. Іберійці в Америці

Оскільки я почав вивчати і писати про Іберійську Америку в 1950-х рр., то таке дослідження відкрило нові джерела інформації та інтерпретацій. Тепер, після робіт Пітера Дж. Бейквелла (1971), Д. А. Брейдінга (1971), а також Брейдінга і Кросса (1972) на тему видобування срібла, цілком очевидно, що між масовим занепадом населення корінних американців і рівнем виробництва срібла не існує тісного зв'язку. Нині також видається, що тоді як XVII ст. було періодом депресії для іберійських материнських країн, колонії процвітали, хоча і різним чином. Одним з найважливіших джерел цього процвітання була контрабанда. Це означає, що значну частину світової історії слід переписати у світлі того, що тепер делікатно називають «тіньовою економікою». Подальші дослідження областей поза головними центрами колоніального уряду також виявили несподівані різновиди і цікаві розбіжності. Організація і функціонування гасієнди сьогодні також видаються значно варіативнішими, аніж це уявлялося раніше. З цього питання можна звернутися до Магнуса Морнера (1973) й упорядкованого Енріком Флорескано збірника *Гасієнди, латифундії і плантатори* (1975).

Цінним для мене виявилися і два томи видання Джеймса Ланга про Іспанію й Англію в Америках (1975) і про португальську Бразилію (1979). Ці праці історичного соціолога з доброю обізнаністю в економічних реаліях зосереджуються на різних видах держав, утворених європейською колонізацією. Інші загальні трактати на цю тему належать перу Стейна і Стейна (1970), в яких Латинська Америка розглядається крізь призму теорії залежності; Карманані (1975), дослідження якого особливо корисне для вивчення торгової й економічної раціональності, а також авторам провокаційних статей, упорядкованих Флорескано (1979), включно з працею «Про формування колоніальної системи» Палерма, яка виявилася особливо важливою для моїх власних висновків. Нині існує зростаючий корпус праць антропологічно поінформованих істориків та історично поінформованих антропологів щодо специфічних народів і регіонів. Серед найвагоміших слід відзначити тепер уже класичний твір Чарлза Гібсона про колоніальних ацтеків (1964); книги Вільяма Тейлора (1972), Мардо Мак-Леода про Центральну Америку (1973), Хуана і Джудіт Вілламарин про Колумбію (Хуан Вілламарин, 1972, 1975; Дж. і Дж. Вілламарин, 1979), Джеймса Локхардта про перше сторіччя іспанського завоювання Перу (1968, 1972), Карен Спелдінг про колоніальне індіанське суспільство в Перу (1967, 1972), Фредеріка Боусера про рабство в Перу (1974) і Вільяма Фредеріке Шарпа про рабство в Чоко (1976), а також Майкла Кретона і Джеймса Уолвіна про ямайські плантації (1970) та Мануеля Морено Фраджіналса про цукрові заводи на Кубі (1978).

6. Торгівля хутром

Розвиток хутряної торгівлі можна уподібнити з потоками крові й золота в історії Північної Америки. Антропологічна етноісторія відтепер почала збігатися з дослідженнями соціальних і економічних істориків для змалювання чіткішої картини шляхів, якими зростаюча торгівля втягувала місцеві спільноти і впливала на їхнє життя.

Однією з найкорисніших книжок на тему історичних сутичок різних народів у Північній Америці протягом колоніального періоду, які потрапили мені до рук, є *Червоні, білі та чорні* (1974) Гаррі Неша. Окремі цікаві праці з проблем торгівлі хутром написані Мьоррі Лоусоном (1943), І. І. Річем (1959), Полом Філіпсом (1961), а особливо Гарольдом Іннісом (1956, перероблене класичне видання 1930 р.). Ґрунтовні статті, що стосуються торгівлі, містяться в кількох збірниках, серед яких – матеріали двох конференцій (конференція на тему «Американська торгівля хутром», 1967; збірник за ред. Болус, 1972); два спеціальних випуски *Західного канадського журналу з антропології* у 1972 і 1976 рр. за редакцією Бішопа і Рея, а також збірника, упорядкованого Хопманом і Кампізі (1978). Елеонор Лікок і Ненсі Лері зробили підбірку низки історій *Північноамериканських індіанців в історичній перспективі* (1971), деякі з яких мають безпосереднє відношення до наслідків торгівлі.

Про північно-східні спільноти Альфред Бейлі написав у 1937 р. узагальнюючу працю *Конфлікт європейської і східно-алгонкінської культур 1504–1700 рр.* (1969). Лікок (1954), досліджуючи Монтанья, першим здійснив детальний огляд впливів полювання пушнини за допомогою пасток на організацію сімейних мисливських угідь. Френсіс Дженнінгс (1976) вивчав європейське вторгнення на атлантичне узбережжя, зосереджуючись на Новій Англії. Ірокези відігравали важливу роль в американській антропології, як і в американській історії, однак синоптичні дослідження розвитку ірокезів, на кшталт Квейн (1937) і Фентон (1971) є нечисленними. П'ятий том нового *Довідника північноамериканських індіанців*, стосуючись Північного Сходу (Тріггер, 1978), синтезує результати дослідження ірокезів Вільямом Н.Фентоном, Елізабет Лукер, Ентоні Уоллісом та інших; у ньому також міститься безпрецедентна бібліографія. Джордж Хант (1940), Ельєн Треліз (1960) і Барбара Греймонт (1972) висвітлили зовнішньополітичні залучення ірокезів. Про гуронів нині вже існує без сумніву видатна робота Брюса Тріггера (1976); див. також огляд Фентона (1978).

Етнографія Великих озер розглянута у традиційній манері Кіньєцом (1965), однак новітнє розуміння племен оджібве та їхніх сусідів постало завдяки Гарольду Хікерсону і, пізніше, Чарлзу Бішопу. Я звертався до Хікерсона (1960, 1962a) для інтерпретації Банкету мертвих і Мідевівіна, до його *Південно-західних чіппева* (1962b) і його прекрасної етноісторії *Чіппева та їхні сусіди* (1970). Я залучав Бішопа (1976) для обговорення розвитку північних оджібве. Пекгем (1970) висвітлив повстання Понтіака з точки зору історика. Індіанська роль у торгівлі Компанії Гудзонової Затоки досліджувалася Артуром Реєм (1974). Існують чудові праці про субарктичних мисливців і ловців Едварда Роджерса, Річарда Слободіна і Джун Гелм у збірниках за редакцією Девіда Дамаса (1969a, 1969b).

Література про індіанців Рівнин – багата, захоплююча і нерівнозначна. Мабуть, чи не найкращим коротким оглядом Рівнинних адаптацій є «Екологія і культурна безперервність» Сіммес Олівер (1974). Х. Клайд Вілсон (1963) проаналізував пасторалізм Рівнини, а докторська дисертація Франка Секоя (1953) є майстерним дослідженням виникнення соціальної, політичної і військової організації на території Рівнин. Едвард Брунер (1961) розглянув розвиток мандан у зв'язку з ростом торгівлі, а Престон Холдер (1970) виділив суперечності, спричинені цілком спеціалізованим конярством у середовищі садівничих суспільств Рівнин. Два наукових доробки зосереджені виключно на зовнішніх відносинах груп Рівнин: монографія Оскара Льюїса про вплив торгівлі хутром на індіанців племені «чорноногих» (1942) і прекрасна монографія Джозефа Джаблоу *Шайєни у системі торговельних відносин на Рівнинах, 1795–1840* (1951). Поширення рейдів на рабів на Південному Заході висвітлювалося Л. Р. Бейлі (1966); його широкі залучення все ще потребують уточнення. Змінена логістика хутряної торгівлі з її розширенням від Великих озер до дренажу Саскачеваню стала зрозумілою мені лише після прочитання *Торгівля бізонами і хутром* (1926) Роберта Меррімана. Про редріверських метисів слід

звернутися до *Дивної імперії* (1952) Джозефа Говарда; а також Мак-Х'юга (1972) і Хіскерсона (1956).

Невелика книга Філіпа Друкера *Індіанці північно-західного узбережжя* (1963) залишається пізнавальним вступом до цієї теми. Ерна Гантер (1972) зібрала докупи дорожні нотатки, більшість яких не є легкодоступними, ранніх європейських мандрівників у цей регіон. *Нотатки про нутка* 1792 р. іспанського натураліста Хосе Маріано Мозіно тепер є доступними у перекладеному варіанті (1970). Робін Фішер (1977) пропонує аналіз контактів між корінними американцями і прибульцями в часовому розрізі.

Джойс Вайк здійнила непересічне дослідження морської торгівлі і її наслідків в Колумбійському університеті в 1947 р., коли я перебував там на першому році своїх бакалаврських студій. Усі її пізніші статті (1952, 1957, 1958а, 1958/7) довели свою неоціненність. Вайне Саттлес і його однодумці-вчені поглибили наше розуміння регіональної екології; стаття про екологічну і культурну варіативність у зоні північно-західного узбережжя (1960) ілюструє його підхід. Дослідження потлачу Абрагамом Росманом і Паулою Рабел (1971) плідно виявляє роль обміну подарунками під час спадкоємності і шлюбу. Як на мене, то екологічний підхід Саттлес і структуралістичний підхід до групових відносин Росмана і Рубеля є взаємодоповнюючими, а не протиставленими. Мені також прислужилися роботи Фредеріки Де Лагуна про якутатських тлінкітів (1972); Калерво Оберга про чілкатських тлінкітів (дисертація 1933 р., опублікована в 1973 р.); Віоли Гарфілд про цімщіанів (1939); «Бела-кули» Маклрайта про бела-кулів (1948); Філіпа Друкера про нутка (1951); Елен Кодер (1950, 1961) та Ірвінга Голдмана (1975) про квакіютлів; а також Джун Коллінз про скаджитів (1974). Я завжди вважав дослідження Голдмана (1940), що увійшло до збірника Лінтона на тему процесів аккультурації серед північноамериканських індіанців, невеличким шедевром.

Моє зацікавлення російською торгівлею хутром з'явилося ще в дитинстві, коли я читав історії російського дослідника Арсеньєва разом із *Останнім із могікан* і *Віннету*. Коли я пізнавав світ антропології, мене заінтригувала мало не апокрифічна історія про якутських коней, що споживали рибу; Джеймс Гібсон (1969: 191) наводить безперечне свідчення, що такі тварини існували реально. *Поштовх до моря* Роберта Кернера (1942) становить основне джерело з проблеми російської експансії і торгівлі хутром. Книга Джона Бедлі *Росія, Монголія і Китай* (1919) містить копію мапи 1673 року з *Атласу Ремезова*. Раймонд Фішер (1943) висвітлює російську торгівлю в 1500–1700 рр.; Марк Манкол (1971) інформує про торгівлю з Китаєм до 1728 р., а Кліффорд Фоуст (1961, 1969) досліджує китайську частку в торгівлі XVIII століття. І. І. Річ у «Росії і колоніальній торгівлі хутром» (1955) проливає світло на міжнародні торговельні зв'язки. Джеймс Р. Гібсон (1969) торкається сибірської етнології для виявлення того, як розгорталася торгівля хутром в азійських морських областях Росії. Деякі наслідки торгівлі з якутами подаються в *Приполярних народах* Нельсона Граберна і Стівена Стронга (1973).

7. Работоргівля

Іще підлітком я прочитав *Історію культури Африки* Лео Фробеніуса (1933); залишаючись тривалий час під враженням від цієї книги, ставав дедалі підозрілішим щодо її гіпотетичної історії і суб'єктивних інтерпретацій «культурної морфології». *Населення і політичні системи Тропічної Африки* (1968) Роберта Стівенсона вперше переконали мене, що реальна історія африканських суспільств цілком можлива і що результати такої історії змінять перспективи, розвинуті соціальними антропологами, котрі працюють в Африці. Ця книга, що критикою функціоналістичної демографії також критикувала функціоналістичну антропологію, зазнала як нападок (див. Гуді, 1973), так і успішних захистів (Харріс, 1979: 306–307). Десь із 1960 р. стався бум у дослідженні африканської історії, більшість праць про яку є справді чудовими і заслуговують на свого широкого читача.

Питання про те, чи рабство в Африці передувало появі в ній європейців, чи воно було явищем значною мірою спричиненим європейським попитом на примусову робочу силу,– є досить важким і таким, що потребує подальшого вивчення. Ігор Копитов і Сюзанна М'єрс (1977) стверджують, що африканське рабство представляє не що інше, як продовження пошуків розширення прав власності на людей – рушійну силу африканських систем споріднення і шлюбу. На їхній погляд, рабство дозволило родовим групам збільшувати свої можливості шляхом залучення нових осіб, котрі не мали підтримки корпоративної родової групи; зворотна сторона рабства, таким чином, є не «воля», а «належність». Мері Дуглас дотримується подібної думки у своїй цінній розвідці про заручництво (1964). Різні дослідники також вказували, що права на рабів і права рабів значно різнилися від суспільства до суспільства.

Утім було б помилковим уявляти Африку цілком складену з егалітарних родових груп. Залежні держави і родові суспільства в процесі стратифікації існували до 1400 р., так само як і торгівля африканськими рабами через пустелю Сахара й Індійський океан. Набагато важливіше дослідити рабство в ісламському світі, починаючи з VIII століття. Раймонд Моуні (1961: 379) і Тадеуш Левицький (цит. у Хопкінса, 1973: 82, №11) припускають, що експорт рабів через Сахару залучав мільйони людей. Високий європейський попит на рабів звичайно ж підсилював поневолення і створював структурний стимул для зростання аристократій і держав, які здійснювали набіги на рабів. Мейлассу (1975) і Ватсон (1980) зробили свій внесок у висвітлення рабства в Африці.

Для осягнення работоргівлі у Західній Африці я звернувся до досліджень Філіпом Кьортоном Сенегамбії (1975), Вальтером Рідні узбережжя Верхньої Гвінеї (1970), Кваме Дааку – Голд-Косту (1970) і Кваме Архін (1967) та Айвор Вілкс (1967, 1975) – розвитку ашанті. Дослідження Пітером Мортон-Вільямсом ролі торгівлі у формуванні полісів ашанті та ойо (1969) надало глибоке розуміння проблеми, так само як і вивчення І. А. Акінджобін пов'язаного

розвитку Ойо і Дагомеї (1972). Обидва, Мортон-Вільямс (1964, 1965, 1967, 1969) і Робін Лоу (1975), стали в пригоді у пізнанні Ойо, тоді як Акінджобін (1967, 1972) доповнив мої попередні знання про Дагомею, почерпнуті у Мелвілла Герсковіца (1938), Стенлі Даймонда (1951) і Карла Поланія (1966). Пітер Ллойд (1954, 1965, 1968), так само як і Вільям Баском (1969), є важливими джерелами інформації про королівства йоруба; Р. І. Бредбері вивчав Бенін (1957, 1964). Література про Нігерську дельту – обширна і багата на несподіванки. На доповнення досліджень Г. І. Джоунсом (1963) і К. О. Дайком (1956) торгівлі і політики в цій області існує соціальна історія Нового Калабару Робіна Хортона (1969), Старий *Калабар 1600–1891* (1973) А. Дж. Летхема і *Король у кожній людині* (1972) про Оніча ібо Річарда Н. Хендерсона. Девід Нортрап надає відомості про торгівлю ібо (1972), а Саймон Оттенберг – про оракулів у міжгрупових відносинах ібо (1958).

Стосовно Центральної Африки, то *Королівства Савани* (1968) Яна Вансіна слугують першою спробою і підгрунтям для подальших досліджень. Важливими видаються його статті про далекі торгові шляхи у Центральній Африці (1962) і про походження королівства Конго (1963). У великих архівах Лісабона і Рима, безсумнівно, ще зберігається безліч цінних матеріалів, однак Джин К'ювельєр і Луї Джадін почали збирати римські документи по Конго. Їхня книга *Анденське Конго* (1954) стала базою для написання Джорджесом Баландьєром історії Конго в *Повсякденні в Королівстві Конго* (1968). Також я значно покладався на проникливе структурне дослідження Каджса Ехолма (1977), що пов'язує матрілінійність з політичними відносинами, базованими на обороті престижних товарів. Про Анголу я довідався у книзі Девіда Бірмінгема *Португальське завоювання* (1965) і *Торгівля і конфлікт* (1966), а також у його вдумливій переоцінці деяких своїх більш ранніх інтерпретацій (1972). Праці Джозефа К. Міллера *Держави Мбунду в Анголі* (1975) і «Работоргівля в Конго й Анголі» (1976) змусили мене пошкодувати, що я не прочитав їх значно раніше. *Королівства* Вансіни разом з «Нотатками про лунда» (1972) Джин-Люка Веллюта посприяли розумінню розширення луба-лунда. Каннісон розглядає східні шляхи експансії лунда (1956, 1957, 1961), а Малін Ньювітт обговорює *Португальське заселення Замбезі* (1973). В *Історії бемба* (1973) Ендрю Робертс розглядає цю групу в контексті розширення торгівлі рабами і слоновою кісткою.

Кількісні дані стосовно експорту рабів з Африки взято з книги *Атлантична работоргівля: перепис* (1969) Філіпа Кертіна.

8. Торгівля і завоювання на Сході

Європейське проникнення в азійські води слід розуміти як продовження колишніх європейських контактів з Азією. Дж. Інніс Міллер (1969) пропонує детальний трактат про римсько-азійську торгівлю прянощами. Книга Лопеса

і Раймонда про торгівлю в Середземномор'ї (1955) включає багато матеріалів стосовно європейських ділових відносин в Азії. Лопес у невеличкій книзі *Комерційна революція середньовіччя* (1971) говорить про «вибух італійської торгівлі» від Гренландії до Пекіна. Ісламська експансія в Південну і Південно-Східну Азію схематично зображена в *Історії Південно-Східної Азії* (1968, Розд. 10) Холла й обговорена у Вертейма (1973: 13). С. Г. Ф. Сімкін (1968) веде мову про «традиційну» торгівлю Азії до появи європейців. Перша частина книги Карло Чіполли про європейську закордонну експансію (1970), про «зброю і вітрила» пропонує чудове введення у морську і військову логістику європейської морської торгівлі. Нілс Стінсгард (1973) віртуозно орієнтується у впливах тієї торгівлі на континентальну караванну торгівлю Азії.

Для розуміння португальського розширення в Азії я залучив Годінхо (1969), Боксера (1948, 1953, 1973), Тьєн-Це Чанга (1934), а також Діффі й Вініуса (1977). Про голландське розширення я довідався у Массельмана (1963), Боксера (1973b), Крістофа Гламанна (1958) і особливо у М. А. П. Мейлінк-Релофса (1962).

Аграрна система Монгольської Індії була вперше докладно описана В. Х. Мореленд (1963, вперше опубліковано 1929 р.), але Ірфан Хабіб значно поповнив наші знання своєю нещодавньою працею *Аграрні системи* (1963). Хабіб зосередився на комерціалізації і класовому антагонізмові; він також дослідив домінуючу грошову економіку в роботі «Банківська справа в Монгольській Індії» (1960), включеній до *Статей* Рейшаухурі. Говард Сподек наголосив на ролі незалежних торговців і лихварів поміж інших міських соціальних сегментів у «Правителях, торговцях та інших групах» (1974). Персіваль Спір запропонував прекрасний вступ до керівної структури імперії Великих Монголів у статті до впорядкованого Лічем і Мукхерджі наукового збірника (1970).

Роль англійців в Індії висвітлена Філіпом Вудраффсом у двотомнику *Чоловіки, котрі правили Індією* (1964). Ця робота захоплююча і корисна, якщо врахувати момент її вихваляння британської влади на противагу іншим працям, типу *Економічної історії Індії* (1960) Ромеша Датта, вперше видану 1901 р., і оцінки Рамакрішною Мухерджі Англійської Ост-індської компанії (1958). Нова економічна історія Індії, писана індусами, представлена в двотомному збірнику статей за редакцією Гангулі (1964) і Райчаудхурі (1960). Морріс Д. Морріс і Бертон Стейн написали корисне бібліографічне есе з індійської економічної історії (1961); спроба Морріса дати позитивну оцінку індійській індустріалізації і комерціалізації в XIX ст. була перевидана разом із критичними коментарями японських та індійських економістів в *Огляді економічної і соціальної історії Індії* (див. Морріс, 1963). Статті Ліча й Мухерджі (1970) описують різні види індійської торговельної і правлячої еліти. Чудова стаття Дж. Х. Брумфільда про «Регіональні еліти» (1966) пропонує заглиблення у проблеми появи і спадкоємності таких еліт за доби британського правління. Спір окреслює встановлений англійцями спосіб життя в Індії у книзі *Набоби* (1963).

Бернард С. Кон залишив нам кілька прекрасних досліджень наслідків британського правління на місцевому рівні в Північній

Індії. Я залучив його обговорення законодавчих змін (1959, 1961) і аналіз взаємодії політичних систем в області Бенареса (1960, 1962). Для інформації щодо утримуваного англійцями Мадраса я використовував Холден Фарбера (1970). Кетлін Гаф (1978) торкається змін, уведених у Танджавур.

Моєму розумінню того, яке відношення мало британське правління в Індії до комерційного проникнення Китаю, сприяла великомасштабна, захоплююча, подібна до Броделя робота Луї Дермігнея *Китай і Захід* (1964). Ця книга також дала мені відчуття важливості таємної торгівлі і політики вздовж узбережжя Південного Китаю в XVI і XVII ст. Бромлей і Коссмен упорядкували корисний збірник про голландсько-англійські відносини і конкуренцію (1964, 1968).

Існує чимало книг про торгівлю опіумом. Майкл Грінберг зазначає, що ця торгівля була «ймовірно, найбільшою комерцією того часу порівняно з торгівлею будь-яким іншим товаром» (1951: 104). Фредерік Вейкмен зображує соціальний безлад у чудовій книзі *Незнайомці під Брамою* (1974). *Торгівля і дипломатія на китайському узбережжі* (1953) Джона Фербанка стала класичною працею з цієї проблематики періоду XIX ст.

Мені, здавалося, бракувало вичерпної картини щодо товарної торгівлі і культурних зв'язків у тихоокеанському регіоні. Олівер (1961) і Додж (1976) дали пристойні введення в цю тему. Два збірники за редакцією істориків Х. І. Моде (1968) і Р. Джерарда Варда (1972) постачили більш детальну інформацію про деякі види торгівлі. Збірник Варда містить його власний матеріал-есе щодо торгівлі трепангом (стор. 91–123). Значення цієї торгівлі для розвитку відносин між малайськими рибалками й австралійськими аборигенами розглядається К. К. Макнайтом(1972); але я пам'ятаю більш ранню розробку цього предмета В. Ллойдом Уорнером у його книзі (1958, перше видання 1937 р., особливо див. Додаток 1). Дороті Шінберг писала про торгівлю сандаловим деревом у Меланезії (1966, 1967); вона також є автором проникливого дослідження про труднощі використання мушкетів у вологих тропіках (1970). *Анатомія раю* (1947) Дж. К. Фернаса корисна у вивченні Гаваїв. Вебб (1965), Левін (1968) і Давенпорт (1969) вивчали питання, чому Гаваї скасували свою складну систему табу,– випадок, приписаний Крьобером до «культурної втоми» (1948: 403–405).

9. Промислова революція

Багато авторів брали під сумнів унікальність періоду, що розпочинається близько 1750 р., припускаючи, що індустріальна революція була всього лише однією індустріальною революцією з числа багатьох або що це була просто стадія розвитку загального процесу. Однак я вживаю термін *індустріальна революція* в цьому розділі, оскільки він означає якісну зміну в силах і відносинах виробництва. Така точка зору ґрунтується на Морісі Доббу (1947) і Полу Манту (1928); самі назви і суть *Великого*

перетворення Поланія (1944) і *Розкутого Прометея* Девіда Ландеса (1969) містять у собі ті ж самі аргументи. З цього питання я багато дізнався у Крідте, Медіка і Шламбома (1977), котрі є прихильниками поняття протоіндустріалізації (1972) Франкліна Менделя. Шламбом (стор. 194–257) торкається обмежень надомницької системи, і це дослідження є надзвичайно корисним. Гадаю, що ці автори мають досить фундаментальне розуміння досліджуваних явищ, хоча П'єр Жаннін (1980) зробив їм закид у недооцінці варіативності, спричиненій географічними і соціальними розбіжностями.

Добб (1947) і Хобсбом (1962, 1969, 1975) забезпечили спрямовуючі орієнтири для моєї роботи; але я також звертався з різних питань до Лампарда (1957), Фліна (1966) і Хартвелла (1970). Соціальне тло перших фабрикантів тепер добре висвітлене, особливо завдяки праці С. Д. Чепмен (1967, 1973), результати якої я залучав до аналізу. Гарольд Перкін (1969) запропонував соціологічно орієнтований розгляд англійського суспільства у період сторіччя після 1780 р.; з цього питання див. також Томпсона (1978).

Для пояснення розвитку бавовняного виробництва, «провідної промисловості» індустріальної революції, я залучав відомості з власної патрілінійності, задіяної у текстильних галузях протягом кількох поколінь. Мої основні джерела включали *Індустріальну революцію* Манту (1928), А. П. Водсворта і класичний твір Джулії де Л. Манн *Бавовняна торгівля й індустріальний Ланкашир* (1931), *Індустрії одягу* Манн (1971) і цінний буклет С.Д. Чепмена (1972). Про фабричну організацію і управління я читав у Сідні Полард (1965) і Рейнхарда Бендікса (1956) і скористався переконанням Баулса і Джінтіса про те, що «влада у пункті виробництва має застосовуватися для *виявлення* поведінки робітників, не гарантованої трудовим контрактом» (1977: 177).

Нині вже класична робота, що стосується розвитку англійського робітничого класу, була написана Е. П. Томпсоном (1966). Дункан Байтелл (1969) висвітлює тему ткачів ручних верстатів з точки зору, протилежної Томпсону. Загальний огляд з літературою щодо вербування робітничих мас, сімейств і зв'язків споріднення я знайшов у Нейла Смелсера (1959), котрий наголошує на безперервності між домашньою роботою і фабричною зайнятістю. Майкл Едвардс і Р. Ллойд-Джоунс (1973), Артур Редфорд (1926) досліджували трудову міграцію, а Майкл Андерсон (1971) і Девід Левайн (1977) – сімейну трансформацію в середовищі пролетаризованих хліборобів і ремісників. *Класова боротьба й індустріальна революція* (1974) Джона Фостера є чудовим вивченням розвитку громад робітничого класу в трьох англійських містах, включаючи Олдем. Стівен Маркус у книзі *Енгельс, Манчестер і робітничий клас* (1974) представляє погляд на Енгельса як апологета нового капіталістичного індустріалізму.

З 1960 р. з'явилося чимало видатних праць з проблем рабства негрів та американського Бавовняного Півдня. Я намагався триматися осторонь моралістичної літератури щодо расових відносин і сконцентрувався натомість на емпірично грунтованих історичних дослідженнях, таких як праці Юджина Геновіза (1966, 1969), Едмунда Моргана (1975), Роберта Фогеля, Стенлі Інджермена

(1974), Едгара Томпсона (1975) і Гавіна Райта (1978), для того щоб краще зрозуміти відношення між рабством і сільським плантаційним господарством. Я ставлюся до Фогеля й Інджермена краще, аніж багато хто з їхніх критиків, оскільки вони порушили важливі питання і я покладався на них в отриманні кількісної інформації, хоча я міг не погоджуватися з деякими їхніми висновками. Я залучив збірник *Бавовна і розвиток американської економіки* (1967), а також Мура (1966: Розд. 3), Дауда (1956), Норта (1961) і Брачі (1965) для включення Південного бавовняного виробництва у більший контекст розвитку економіки Сполучених Штатів. Для одержання відчуття «світу, створеного рабами», я звернувся до Ґеновіза (1972), Ґерберта Гатмана (1976), Джона Блассінгейма (1972) і Джорджа Роувіка (1972). Сідні Мінц і Річард Прайс (1976) випрацювали дієвий підхід до афро-американських культурних взірців, а Гутман (1976: розд. 8) висвітлює, як такі взірці могли з'явитися. Література з корінних американських спільнот Південного Сходу США є багатою і глибокою, хоча неоднорідною. Джон Свентон (1946) і Чарлз Гудзон (1976) здійснили короткі етнологічні огляди. Вільям Уїлліс (1980) залучає археологічні й етноісторичні свідчення для вияснення формування тубільних мультигромадських систем. Матеріали про взаємодію європейських поселенців і груп корінних американів у XVII і XVIII ст. я знайшов у Вернера Крейна (1956) і Девіда Коркрана (1962, 1967). *П'ять цивілізованих племен* (1934) Г. Форемана і *Південні індіанці* (1954) Р. С. Коттеріля стали загальновідомими джерелами. Фред Джерінг аналізує суспільство і політику черокезів у книзі *Священики і воїни* (1962). Ґері Неш (1974: розд. 10) пропонує узагальнені тези соціально-політичних змін у середовищі кріків і черокезів й аналізує індіанські стратегії перед загрозою вторгнення білошкірих. Слід глибше вивчити питання поневолення індіанців на Південному Сході, ґрунтуючись на працях Лобера (1913) й Вінстона (1934); про взаємодію африканців, індіанців і білих (Уїлліс, 1963, 1970) і про поневолення чорношкірих серед індіанських спільнот (Уїлліс, 1955; Перду, 1979). Вільям Стертевант досліджував індіансько-іспанські відносини (1962) й опублікував чудову статтю про розвиток семінолів – «Кріки у семінолів» (1971). Я також послуговувався неопублікованим рукописом про Південний Схід Джеральда Сайдера, базованого на його докторській дисертації (1970). Питання індіанського переміщення розглядаються Дебо (1941). Я залучив Майкла Роджина (1975) для використання історичної інформації про роль Ендрю Джексона в насильницькому переміщенні корінних американців з цього регіону, оминаючи психологічно-історичні інтерпретації Роджина.

На єгипетську тему прислужився блискучий аналіз Алана Річардса відокремлення Єгипту від Османської імперії, спроб Мухаммеда Алі привести в рух автономний процес модернізації і поступовий перехід Єгипту до виробництва бавовни у книзі «Первісне нагромадження в Єгипті, 1798–1882» (1977). І. Р. Дж. Оуен (1969) зосередився на ролі бавовни в єгипетській економіці, а Габріель Байєр (1962) деталізує зміщення селянства великими бавовновирощувальними станами. В іншій праці Байєр (1969: розд. 2, 3) аналізує розпад

єгипетських сільських громад і зростання влади місцевих шейхів, котрі стали землевласниками. Девід Ландес (1958) вивчав вплив міжнародних фінансів на Єгипет – тему, досліджувану раніше Леландом Дженксом у розкішному розділі «Банкрутство Близького Сходу» в його книзі *Переміщення британського капіталу до 1875 р.* (1973, перше видання 1927 р.).

Щодо британської бавовняної торгівлі, то Майкл Едвардс (1967) має справу з розвитком торгівлі; Д. К. М. Платт (1973) надає інформацію про обмеження Латинської Америки як ринку бавовняних товарів; а Пітер Харнетті (1972) обговорює відносини між Ланкаширом та індійським ринком. Морріс Д. Морріс (1965) написав головну працю про розвиток бомбейських бавовнопрядильних фабрик і зростання їхньої робочої сили; есе Морріса про «Вербування індустріальної робочої сили в Індії» (1960) містить цікаві порівняння набору робочої сили в Англії й Америці. Амаленду Гуха (1972, 1973) став моїм провідним джерелом стосовно вивчення індійського виробництва сирої бавовни в 1750–1901 рр. Річард Шермерхорн (1978: 268–272) обговорює стан ділової еліти парсів, втягнутої у бавовняну промисловість і торгівлю. Вплив бавовни, вирощуваної в Уганді, розглядається в *Африканських народах у двадцятому сторіччі* (1934) Люсі Ф. Мейр і *Політичному королівстві Уганди* (1961) Девіда Аптера. Бавовняне виробництво – також тема в докторській дисертації Беверлі Гартрелл на британських посадових особах в Уганді (1979).

Роль будівництва залізниці в запуску двигуна нагромадження капіталу переконливо висвітлюється у Дженкса (1973: розд. 5); Добб і Хобсбом висловлюють йому свою глибоку вдячність. Деніел Торнер (1950) писав про прокладання залізниці в Індії, а *Транспортна Революція* Джорджа Тейлора (1951) є вагомим внеском в економічну історію Сполучених Штатів. Вільям Вудраф у розділі «Підкорення відстані» (1966: розд. 6) з'ясовує роль наземного і морського транспорту в об'єднанні світу. Розвиток транспортування і торгівлі на Далекому Сході досліджено Френсісом Хайдом (1973). Бейроч (1975) і Летхем (1978) обговорюють зниження транспортних витрат у другій половині XIX ст.

10. Криза і диференціація капіталізму

Тоді як мене переконує аргумент Маркса про те, що процес капіталістичного нагромадження спричиняє тенденцію падіння рівня прибутків, я також гадаю, що Отто Бауер (1907), Пол Свізі (1942) й Ернст Мендель (1978) мають слушність у твердженні, що певна криза може породжуватися цілим рядом причин і мати різні форми. Криза може бути ендемічною, але форма криз і манера їх вирішення є перемінними і випадковими. Переконливим видається твердження Менделя (1978: розд. 1) про

те, що теорія капіталістичної кризи Маркса призначалася для пояснення, яким чином капіталізм з притаманними йому властивими тенденціями до хаосу спромігся взагалі функціонувати.

На відміну від позицій Леніна (1939), Люксембург (1922) і Стенберга (1929), я вважаю, що агресивні війни, імперіалізм, колоніалізм і неоколоніалізм – випадкові і неструктурні явища. Роджер Оуен і Боб Сатклiф (1972) зробили підбірку цікавих матеріалів з різних теорій імперіалізму і різних імперіалістичних стратегій, дотримуваних різними європейськими націями. Як на мене, нещодавня спроба Джованні Аррігі (1978) розвинути структурну модель для аналізування і прогнозування цих різноманітних відповідей, є досить виправданою, однак надмірно «картезіанською» і типологічною. Там вирізняються два факти. По-перше, Англія забезпечила своє панівне становище в світовій торгівлі в XIX ст. завдяки імперіалізму і колоніалізму в Індії, практикуючи лише непрямий «неоколоніальний» вплив у Латинській Америці; про вирішальність економічної ролі Індії див. Барратта Брауна (1970) і Летхема (1978). По-друге, успіх першої капіталістичної нації змінив умови, з якими зіткнулися нації, втягнуті у капіталістичний розвиток пізніше, – питання, вперше чітко порушене «першим націонал-соціалістом» Фрідріхом Лістом (1789–1846), а пізніше – Александром Гершенкроном (1962: розд. 1). Тоді як конкуренція між капіталістичними когортами, сегментами чи фракціями може бути структурною, не існує жодної причини того, чому ця конкуренція має втягувати нації, а не міста-держави, регіони чи багатонаціональні фірми.

Розподіл конкурентоспроможної сфери серед ряду етнічних держав-суперників – один із спірних моментів марксианського аналізу. Тепер ми можемо бачити більш ясно, аніж у XIX ст., що нації й етнічні держави є не що інше, як продукт історії, створений у часі і явно занапащений перед лицем нових, міжнаціональних процесів. Мені не відомий жодний задовільний аргумент, що може пояснити, чому певна форма «товстої» держави є істотною чи навіть функціональною для капіталістичного нагромадження протягом стратегічних стадій його розвитку або чому історична артикуляція класів потребує розвитку саме цього виду політично-економічного апарату. Раціональне зерно із з'ясування цього питання міститься в несправедливо обмовленій книзі Отто Бауера (1907), а також у *Націоналізмі і соціальній комунікації* (1966) Карла Дойча. Я намагався дати власне пояснення у праці, доступній лише іспанською мовою (Вульф, 1953). Певний прогрес у з'ясуванні, що *робить* капіталістична держава, було досягнуто Нікосом Пулантзасом (1968, 1978) і Джеймсом О'Коннором (1974).

Про зміну стадії капіталістичного розвитку я довідався у висвітленні Менделем «довгих хвиль» у *Пізньому капіталізмі* (1978: розд. 4). Я також приймаю, загалом, його пояснення цього явища, хоча добре пам'ятаю його критику (приміром, Роуторн, 1976). Мендель, подібно до багатьох інших, продовжує традицію Ніколая Д. Кондратьєва, економіста і статистика, котрий очолював Московський інститут економічних відносин у 1920–1928 рр. і котрий став жертвою наступних сталінських репресій. Кондратьєв сформулював

свою гіпотезу в 1919–1921 рр. Його праця російською мовою з'явилася в 1925 р., була перекладена на німецьку в 1926 р. і ще раз перекладена англійською для спеціального випуску *Рев'ю*, присвяченого «Циклам і тенденціям» (Кондратьєв, 1979). Шампітер використовував концепцію Кондратьєва в *Ділових циклах* (1939). Обговорення Уолтом В. Ростовим циклів Кондратьєва (1978) збігається з інтерпретацією Менделя з протилежних політичних позицій (див. Валлерстейн, 1979: 665). Ганс Розенберг у своїй роботі *Велика Депресія* (1967) використовує цю концепцію для інтерпретації багатоликої німецької реакції на Велику Депресію в останній третині XIX ст.

11. Товарообіг

У розгляді потоку певних виробів від виробника до ринку я намагався задіяти три аспекти, які зазвичай вивчають окремо: імперативи, що постають з вимог нагромадження капіталу; екологічні застосування збирання або вирощування даної сільгоспкультури чи справляння цього продукту і наслідки для людей, робоча сила яких мобілізована для цієї діяльності. Певні споживчі товари включено в обговорення з тих причин, що вони були кількісно істотними на світових ринках; економісти, економічні географи чи історики не звернули належної уваги на перетворення, викликані великомасштабним виробництвом цих предметів споживання; антропологи мали дещо сказати про спільноти, що зазнали наслідки цих трансформацій.

Моє дослідження плантацій завдячує тій зацікавленості, розділеній зі мною Сідні Мінц щодо діалектики між плантаціями і селянством, зацікавленість, що зародилася ще в час нашої спільної участі у дослідженні Джуліан Стюарт Пуерто-Ріко; див. Стюарт та ін. (1956: розд. 7, 9), так само як переосмислення наукового дослідження, викладеного у збірнику за редакцією Дункан (1978), особливо матеріал Вільяма Роузберрі. Серед різних наших праць на цю тему слід зазначити роботи Мінц про типи плантацій (1959), про селянство на Карибах (1961, 1979а) і про «визначення селянства» (1973); дослідження Вульфом субкультур і класів у плантаційних системах (1959) і про селянство взагалі (1966); а також працю Вульфа і Мінц про різні види великих земельних станів (1957). Едгар Томпсон зробив істотний внесок у розуміння плантаційного сільського господарства і його багато статей на цю тему тепер зібрані в одне видання (1975). У даному контексті корисною є модель «чистої плантаційної економіки» (1968) Ллойда Беста і книга Джорджа Бекфорда про плантації як джерело економічної відсталості (1972).

Серед численних досліджень антропологами селянської торгівлі мене особливо вразила спроба Мінц збагнути ринкові системи як «механізми соціальної артикуляції» (1959а). На мою думку, ринок складається з відносин поміж класами, недомашніми гос-

подарствами, що діють як «ринкові агенти». На противагу неокласичній економічній теорії, яка розглядає початкові внески домашніх господарств як даність і стверджує положення, що ринкова конкуренція відбирає їх відповідно до відносної ефективності, з якою вони застосовують ці фактори, я дотримуюся твердження Едварда Нелла про те, що «ринки розподіляють прибуток відповідно до умовної влади» (1973: 95). Зіставлення Неллом опозиційних парадигм ортодоксальної неокласичної економіки і, як він називає, «класично-марксианської» економіки є вичерпно зрозумілим і лаконічним.

Стосовно виробництва пшениці в Північній Америці я звертався до *Кордонів прерії* Пола Гейтса (1973), нині вже класичної книги Волтера Вебба про *Великі Рівнини* (1931) і *Великих рівнин у переході* Чарлза Крензеля (1955). Особливо помічною виявилася блискуча праця Гаррієт Фрідман про «Світовий ринок, державу і сімейну ферму» (1978). Джеймс Скобі (1964) написав чудову історію виробництва пшениці в Аргентині. Юнкерське вирощування пшениці досліджувалося Максом Вебером (1979) і Александром Гершенкроном (1943). Щодо комерційного зернового аграрництва в Росії я звертався до економічної історії Петра І. Лященка (1949) і до матеріалів Патрісії Герліхай про роль Одеси в експортно-зерновій торгівлі (1972). Розвиток виробництва рису в Бірмі добре висвітлений Майклом Адасом у *Дельті Бірми* (1974). Про Таїланд див. працю Люсьєна Хенкса *Рис і людина* (1972); про В'єтнам – *Економічний розвиток* Чарлза Роубквейна (1944), а також історично зорієнтований розділ 2 в *Економіці заколоту* (1970) Роберта Сансома.

Моє розуміння зростання розведення домашньої худоби після 1860 р. багато чим завдячує статті Арнольда Страйкона «Євроамериканський комплекс ранчо» (1965), в якій порівнюються західні Сполучені Штати й Аргентина. Вебб (1931) є знову обов'язковим для вивчення скотарства Північної Америки, так само як і *День скотаря* (1957) І. С. Осгуда. Джо Франц і Джуліан Чоут (1955) писали про міфи і реалії американських ковбоїв – тема, що потребує подальшого вивчення; про Чорних ковбоїв див. Даргем і Джоунс (1965). Праця Страйкона і його дисертація (1960) найбільше знадобляться при вивченні Аргентини, так само як і нова інтерпретація Туліо Гальперін-Донгі полярності Сармієнто Цивілізації і Варварства в його *Наслідках революції* (1973: розд. 3). Про Австралію я читав у збірнику за редакцією Г. Грінвуда (1955), який містить прекрасну статтю Роналда Хартвела про «пасторальне панування». Мені також стали в пригоді коментарі у Роузкранца (1964) і Берті (1957) про політичне значення австралійського пасторалізму.

Література з бананового виробництва є обширною з ухилом до історії компанії і бізнесу; набагато менше уваги відведено долі місцевих спільнот, що зазнали впливу цього розвитку. Я посилаюся на *Бананову імперію* Чарлза Кепнера і Джея Сутхілла (1935), *Соціальні аспекти банановоі промисловості* (1936) Кепнера, *Імперію зелені і золота* (1947) Чарлза Вільсона і біографічне дослідження Ватом Стюартом Майнора К. Кейта, засновника Об'єднаної фруктової компанії

(1964). Майкл Ольєн (1970) висвітлює роль чорношкірих племен, з акцентуванням на Коста-Ріці.

Існує дуже багато досліджень на тему цукру. Серед тих праць, які мали особливий вплив на моє розуміння розглядуваних проблем, варто відзначити велику *Історію цукру* (1949) Ноя Дірра; *Кубинський контрапункт* Фернандо Ортіза (1947); праці Мінц про цукрові плантації Пуерто-Ріко (особливо 1956, 1974); вивчення Соломоном Міллером цукрових плантацій у прибережному Перу (1967) і обговорення Кліффордом Гірцом переплітання вирощеного на плантаціях цукру й рисових полів на Яві (1963). «Час, цукор і насолода» (1979) Мінц стала новим підходом до питання культурної динаміки дієти.

Усе про каву (1935) Вільяма Укерса є інформаційним практичним посібником з виробництва кави і з маркетингу. Соціологічні дослідження кавовиробничих областей включають мою докторську дисертацію з нагір'я Пуерто-Ріко (Стюарт та ін., 1956: розд. 7), прекрасну роботу Вільяма Розеберрі про Андську Венесуелу (у друці) і чудовий історичний аналіз Південної Бразилії Уоррена Діні (1976), поданий у розд. 12. Ален Десейнт зі своїм дослідженням про впливи виробництва кави на громади корінних американців (1962) був, можливо, першим антропологом, котрий зацікавився трудовою міграцією в Мезоамериці. Світ усе ще чекає на появу історії кав'ярень і аналізу їх наслідків на європейські політичні та соціальні моделі; коментарі Броделя (1973: 184–187) наводять на певні міркування. Про чаювання в Англії див. Форреста (1973).

Окрім джерел з торгівлі опіумом, внесених до списку для розділу 8, я покладався і на Алена і Вільяма Десейнта з метою вияснення механізмів і наслідків виробництва опіуму (А. Десейнт, 1971, 1972; В. Десейнт і А. Десейнт, 1975). У томи, впорядковані Пітером Канстадтером щодо *Племен, меншин і націй Південно-Східної Азії* (1967), увійшов етнографічний матеріал про вирощування опіуму в середовищі гірських племен материкової частини Південно-Східної Азії. У *Політиці героїну* (1972) Альфреда Маккоя простежується зростання виробництва героїну після Другої світової війни.

Я залучив обговорення Робертом Мерфі змін, викликаних культивуванням гуми серед мундуруку (1958, 1960); однак його уявлення ранньої історії мундуруку поставлене під сумнів Альсідою Рамос (1978). Існує потреба в ґрунтовному вивченні впливу гумової торгівлі на амазонські спільноти. Тим часом слід покладатися на драматичні матеріали, на кшталт історії про каучукових баронів Амазонки (1968) Річарда Кольєра. Про виробництво гуми в Малайї я звертався до книги Г. К. Алієна і А. Г. Донніторна *Західні підприємства в Індонезії і Малайї* (1962), праці Джеймса Джексона *Плантатори і спекулянти* (1968) і дослідження Равіндра Джейн плантацій гуми (1970). Про виробництво какао в Західній Африці я читав економічну історію А. Хопкінса (1973), чудову книгу Поллі Хілл про міграційних плантаторів какао в Гані (1963) і резюме дослідження Родольфо Ставенхагеном Кот-д'Івуара (1975: частина II), що інтерпретує велику частину доступної французької літератури. Кіт Харт також дозволив мені вивчити його ще не опублікований

рукопис на тему розвитку комерційного сільського господарства в Західній Африці (1979).

Для охоплення того, що діялося в Південній Африці, я звернувся до корисної історичної географії Н.К. Поллока і Сванзі Агню (1963), а також до прекрасної двотомної *Оксфордської історії Південної Африки* за редакцією Моніки Вільсон і Леонарда Томпсона (1969–1971). Мені дуже прислужилася розвідка Бенджаміна Мегабейна «Історична політика Південної Африки» (1978). Про забиття великої рогатої худоби див. Келлер (1978).

12. Нові робітники

Цей розділ базується на дещо різних, хоча й конвергентних джерелах. Одним із них є «нова урбаністична соціологія», що цікавиться містами як місцем нагромадження капіталу й інвестицій, як резервуарами робочої сили і як вузлами втручання держави. Головними напрацюваннями в даній сфері є *Міське питання* Мануеля Кастеллса (1977) і *Соціальне правосуддя та місто* (1973) Девіда Харвея. Мені також стали в пригоді обговорення Кастеллсом тенденцій дослідження в його «Урбаністичній соціології й урбаністичній політиці» (1975) і література, цитована там. Непересічним матеріалом у цьому напрямку досліджень є «Декада нової урбаністичної соціології» (1980) Шерон Закін. Деякі свіжі праці з урбаністичної антропології розділяє подібні погляди; див. огляд Джека Роллвагена «Нові напрямки в урбаністичній антропології» (1980).

Другий корпус матеріалу, причетного до цього розділу, забезпечує нова історія праці. Цей підхід ілюструється такими роботами, як *Утворення англійського робітничого класу* (1966) Томпсона, *Люди праці* Хобсбома (1964), *Шахтарі Кармо* (1964) Роланда Тремпа і дослідження Аланом Доулеєм м. Лінн, штат Массачусетс (1976). Ці вчені творять соціальну історію, що намагається помістити робітничий клас у ширшу й історично мінливу соціально-культурну матрицю, зосереджуючись виключно на робітничих класах чи трудових організаціях. Програмне ствердження цього підходу дається в праці Джорджеса Хопта «Чому історія руху робітничого класу?» (1978). Для короткого огляду цієї тенденції в Сполучених Штатах див. «Стару і нову історію праці» (1979) Девіда Броуді. В антропології ранні спроби руху в цьому напрямку здійснювалися Годфрі Вілсоном, директором Інституту Родоса-Лівінгстона в 1938–1941 рр. Те, що Вілсон назвав «деплемінізацією» в *Економіці деплемінізації* (1941–1942) було не що інше, як процес формування робітничого класу у Родезійському Мідному Поясі. Про Вілсона і його спробу здійснити «шлюб Маркса з Малиновським» див. Річарда Брауна (1973).

Третім натхненником цього розділу була нова література з проблем міграцій. Давніші праці на цю тему потрактовували міграцію насамперед як колективний результат прагнень індивідуумів чи груп до кращого життя і шукали пояснення їхніх успіху чи невдачі в культурних процесах асиміляції або плюралізмі. Нові дослідження

явища міграції намагаються розглядати його в міжнародних умовах як результат політичних та економічних змін у суспільствах, що «посилають», а також змін у попиті на робочу силу з боку суспільств, що «приймають». Серед особливо цінних для мене праць відзначу спробу Маріоса Ніколінакоса виробити загальну теорію міграції в «пізньому» капіталізмі (1975) разом з критичним аналізом цього дослідження Теодора Шаніна (1978); праці Саскіа Сассен-Кобс про мігрантську й іммігрантську робочу силу (1978, 1981) і «Міграцію і слаборозвиненість» Алехадро Портеса (1978). Деякі цікаві з антропологічної точки зору коментарі містяться в статті Ентоні Лідса «Жінки у міграційному процесі» (1976). Успішну спробу застосовування нового підходу до специфічного випадку Пуерто-Ріко можна знайти у збірнику, виданому Хісторі Таск Форс (1979).

Четвертий напрямок дослідження, який я залучав, становлять праці на тему сегментації ринку праці. Це поняття вперше з'явилося в «Балканізації трудових ринків» (1954) Кларка Керра, але з тих пір воно було розроблено в різних статтях. Найістотнішим для мене були *Теорії бідності і неповної зайнятості* (1972) Девіда Гордона і книга *Сегментація ринку праці* за редакцією Едвардса, Рейха і Гордона (1975). Една Боначич (1972) здійснила новаторську спробу пов'язати «розкол трудового ринку» з проблемами етнічного антагонізму. Цей загальний підхід, що враховує зміни трудових ринків і переміщення груп в їх межах, уникає статичної й обмежуючої моделі ієрархії занять, що служили нішами для вірогідно стійких, культурно позначених груп.

Серед публікацій на тему міграції до Сполучених Штатів найбільше мені знадобилися книги Молдвіна Джоунса *Американська імміграція* (1960) і Джеральда Розенблюма *Робітники-іммігранти* (1973). Цінною була й *Тихоокеанська міграція до Сполучених Штатів* (1977) Шерлі Х'юн. Головним джерелом відомостей про китайську торгівлю робочою силою залишається *Китайська еміграція кулі* Персії Кроуфорд Кемпбел (1923). Х'ю Тінкер у *Новій системі рабства* (1974) торкається індійської торгівлі працею; залучав я і вивчення торгового впливу на Танджавур (1978) Кетлін Каф.

З матеріалів про Південну Африку я б виділив працю С. Х. Франкель (1938) про капіталовкладення і статтю Х.Дж. Сімонса про Південну і Східну Африку в упорядкованому Лінтоном збірнику *Більшість світу* (1949), які я вперше прочитав у випускному класі. Книга, яку Сімонс пізніше написав у співавторстві з Рус Сімонс – *Клас і колір* (1969), також виявилася надзвичайно корисною. Бенджамін М. Мегабейн написав прекрасну роботу про *Політичну економію рас і класів* (1979); див. також цікавий огляд Девіда Каплана (1979). Розділи Д. Хобарта Хуктона і Девіда Велша в *Оксфордській історії Південної Африки* (за редакцією Вільсона і Томпсона, 1971: Том. II) відзначаються інформативністю, а дві статті у збірнику за редакцією Палмера і Парсонса (1977) – Мартіна Легассіка про перехід від гірничого видобування до промисловості та Коліна Банді про транскейське селянство видаються найбільш цінними. Чарлз ван Онселен, котрий також є автором книги про африканську працю на шахтах у Південній Родезії (1976), написав про створення

подвійної чорно-білої робочої сили в Ранді (1979), а Френсіс Вілсон (1972) зосередився на праці в золотих копальнях. Гарольд Уолп (1972) і Майкл Буравой (1976) розглядають з різних точок зору переплетіння трудових запасів і видобувних територій, характерних для розвитку Південної і Центральної Африки під опікою капіталізму.

Частина цього розділу про Ріо-Кларо в Бразилії базується на історичному дослідженні Уоррена Діна (1976). Вільям Рофф (1967), вивчаючи малайський націоналізм, і Моріс Фрідман – китайських мігрантів (1960) надають корисну для розуміння Сінгапуру інформацію.

Поняття «неоднорідних суспільств» було вперше запропоноване Дж. С. Фурнівалом у матеріалах про Індонезію і Бірму (1939, 1948) і розроблене далі М. Г. Смітом, особливо в його *Неоднорідних суспільствах у британській Вест-Індії* (1965). Література щодо цієї концепції і її використання досить численна; цінним введенням у дану проблематику з бібліографією є збірник, упорядкований Лео Деспресом *Етнічність і конкуренція за ресурси в неоднорідних суспільствах* (1975).

Післяслово

Післяслово представляє спробу заново переосмислити концепції культурної антропології у світлі марксианського поняття ідеології і соціології знань. Цілий спектр авторів на цю тему коливається від Фрідріха Енгельса, Августа Талгеймера, Франца Боркенау, Антоніо Грамскі, Луї Алтассера і Стюарт Холпа з марксианського боку до соціологів, що ведуть свій початок від Макса Вебера і Вільгельма Ділтея. Георг Лукакс, Люсьєн Голдманн і Карл Мангейм об'єднали ці дві традиції, хоча і в різний спосіб. Талал Асад, Стів Барнет і Мартін Сілвермен, Моріс Блоч, Штефан Фойхтванг, Джонатан Фрідман, Моріс Годельєр і Джойл Кан по-різному використовували марксианську концепцію ідеології в антропологічних диспутах. Поняття ідеологічних альтернатив або варіантів, що виникли у межах і поміж суспільствами, зустрічається в роботі Клода Леві-Строса; однак він вбачає відношення Природи і Культури як такі, що проходять безпосередно через людську думку. Я вважаю, що думка опосередковується домінуючим способом виробництва. Поняття гегемонії походить з праць Антоніо Грамші. Раймонд Вільямс (1973) блискуче розробив поняття альтернативних та опозиційних форм. Поняття диференційних акцентів з'явилося у Волосінова (1973), що протиставляється у Віллема Вергейма (1974). Я все ще сподіваюся, що гуманітарні науки не можуть обійтися без концепції культури. Вважаю дане дослідження внеском у постійні дебати на тему, яким чином поняття може змінювати своє значення у світлі нових знань.

Бібліографія

1. *Abraham, D. P.* 1961. Maramuca: An Exercise in the Combined Use of Portuguese Records and Oral Tradition. Journal of African History 2: 211–245.
2. *Abraham, D. P.* 1962. The Early Political History of the Kingdom of Mwene Mutapa (850–1589). *In* Historians in Tropical Africa: Proceedings of the Leverhulme Inter-Collegiate History Conference Held at the University College of Rhodesia and Nyasaland, 1960. Pp. 61–92. Salisbury: International African Institute.
3. *Abraham, D. P.* 1964. Ethno-History of the Empire of Mutapa, Problems and Methods. *In* The Historian in Tropical Africa. Jan Vansina, R. Mauny, and L. V. Thomas, eds. Pp. 104–121. London: Oxford University Press.
4. *Abraham, D. P.* 1966. The Roles of the 'Chaminuka' and the Mhondoro-Cults in Shona Political History. *In* The Zambezian Past. Eric T. Stokes and R. Brown, eds. Pp. 28–46. Manchester: Manchester University Press.
5. *Abun-Nasr, Jamil M.* 1971. A History of the Maghrib. Cambridge: Cambridge University Press.
6. *Adams, Robert McC.* 1965. Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plain. Chicago: University of Chicago Press.
7. *Adas, Michael* 1974. The Burma Delta: Economic Development and Social Change on the Rice Frontier, 1852–1941. Madison: University of Wisconsin Press.
8. *Ajayi, J. F. Ade,* and *Michael Crowder,* eds. 1972. History of West Africa, Vol. 1. New York: Columbia University Press.
9. *Akinjogbin, I. A.* 1967. Dahomey and Its Neighbors, 1708–1818. Cambridge: Cambridge University Press.
10. *Akinjogbin, I. A.* 1972. The Expansion of Oyo and the Rise of Dahomey 1600–1800. *In* History of West Africa, Vol. 1. J. F. Ade Ajayi and Michael Crowder, eds. Pp. 304–343. New York: Columbia University Press.
11. *Albion, Robert G.* 1939. The Rise of New York Port, 1815–1860. New York: Scribner's.

12. *Allen, G. C,* and *A. G. Donnithorne* 1962. Western Enterprise in Indonesia and Malaya. London: Alien & Unwin.
13. *Alpers, Edward* 1968. The Mutapa and Malawi Political Systems. *In* Aspects of Central African History. Terence O. Ranger, ed. Pp. 1–28. Evanston, IL: Northwestern University Press.
14. *Altheim, Franz* 1954. Gesicht vom Abend und Morgen. Frankfurt a. M.: Fischer Bücherei.
15. *Altheim, Franz* 1960. Zarathustra und Alexander. Frankfurt a. M.: Fischer Bucherei.
16. *Althusser, Louis,* and *Etienne Balibar* 1970. Reading Capital. New York: Pantheon Books.
17. American Fur Trade Conference 1967. Selected Papers of the 1965 American Fur Trade Conference. St. Paul: Minnesota Historical Society.
18. *Amin, Samir* 1973a. Neo-Colonialism in West Africa. Harmondsworth: Penguin Books.
19. *Amin, Samir* 1973*b* Le dévéloppement inégal. Paris: Les Éditions de Minuit.
20. *Anderson, Michael* 1971. Family Structure in Nineteenth Century Lancashire. Cambridge: Cambridge University Press.
21. *Anderson, Perry* 1974. Lineages of the Absolutist State. London: New Left Books.
22. *Anderson, Perry* 1978. Passages from Antiquity to Feudalism. London: Verso.
23. *Anstey, Roger* 1977. The Profitability of the Slave Trade in the 1840s. *In* Comparative Perspectives on Slavery in New World Plantation Societies. Vera Rubin and Arthur Tuden, eds. Pp. 84–93. Annals of the New York Academy of Sciences, Vol. 292. New York: New York Academy of Sciences.
24. *Apter, David E.* 1961. The Political Kingdom of Uganda: A Study in Bureaucratic Nationalism. Princeton, NJ: Princeton University Press.
25. *Arhin, Kwame* 1967. The Structure of Greater Ashanti (1700–1824). Journal of African History 8: 65–85.
26. *Arrighi, Giovanni* 1978. The Geometry of Imperialism: The Limits of Hobson's Paradigm. London: New Left Books.
27. *Asad, Talal,* ed. 1973. Anthropology and the Colonial Encounter. London: Ithaca Press.
28. *Baddeley, John F.* 1919. Russia, Mongolia, and China. 2 vols. London: Macmillan.
29. *Baer, Gabriel* 1962. A History of Landownership in Modern Egypt. London: Oxford University Press.
30. *Baer, Gabriel* 1969. Studies in the Social History of Modern Egypt. Publication of the Center for Middle Eastern Studies, No. 4. Chicago: University of Chicago Press.
31. *Bagwell, Philip S.,* and *G. E. Mingay* 1970. Britain and America 1850–1939: A Study of Economic Change. New York: Praeger.
32. *Bailey, Alfred G.* 1969. The Conflict of European and Eastern Algonkian Cultures 1504–1700: A Study in Canadian Civilization. Toronto: University of Toronto Press. (First pub. 1937.)

33. *Bailey, F. G.* 1957. Caste and the Economic Frontier. Manchester: Manchester University Press.
34. *Bailey, F. G.* 1960. Tribe, Caste, and Nation. Manchester: Manchester University Press.
35. *Bailey, L. R.* 1966. Indian Slave Trade in the Southwest: A Study of Slave-taking and the Traffic in Indian Captives from 1700–1935. Great West and Indian Series, Vol. 32. Los Angeles: Westernlore Press.
36. *Bairoch, Paul* 1975. The Economic Development of the Third World Since 1900. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
37. *Bakewell, Peter J.* 1971. Silver Mining and Society in Colonial Mexico: Zacatecas, 1546–1700. Cambridge: Cambridge University Press.
38. *Balandier, George* 1968. Daily Life in the Kingdom of the Congo From the Sixteenth to the Eighteenth Century. New York: Pantheon Books.
39. *Balandier, George* 1970. The Sociology of Black Africa: Social Dynamics in Central Africa. New York: Praeger.
40. *Balazs, Étienne* 1964. Chinese Civilization and Bureaucracy. New Haven, CT: Yale University Press.
41. *Banu, Ion* 1967. La formation sociale 'tributaire'. Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme, No. 57–58. Special number: Premières sociétés des classes et mode de production asiatique. Pp. 251–253. Paris: Éditions de la Nouvelle Critique.
42. *Barbour, Violet* 1963. Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century. Ann Arbor: University of Michigan Press.
43. *Barloewen, Wolf-Dietrich von* 1961. Abriss der Geschichte Antiker Randkulturen. Munich: Oldenbourg.
44. *Barratt Brown, Michael* 1970. After Imperialism. New York: Humanities Press.
45. *Barrett, Ward J.*, and *Stuart B. Schwartz* 1975. Comparación entre dos economías azucareras coloniales: Morelos, México y Bahía, Brasil. *In* Haciendas, latifundios y plantaciones en América Latina. Enrique Florescano, ed. Pp. 532 – 572. Mexico City: Siglo Veintinuno Editores.
46. *Bascom, William* 1969. The Yoruba of Southwestern Nigeria. New York: Holt, Rinehart & Winston.
47. *Bauer, Otto* 1907. Die Nationalitatenfrage und die Sozialdemokratie. Marx-Studien, Vol. 2. Max Adler and Rudolf Hilferding, eds. Vienna: Volksbuchhandlung Ignaz Brand.
48. *Bean, Richard* 1974. A Note on the Relative Importance of Slaves and Gold in West African Exports. Journal of African History 15: 351–356.
49. *Beckford, George L.* 1972. Persistent Poverty: Underdevelopment in Plantation Economies of the Third World. New York: Oxford University Press.
50. *Benda, Henry J.* 1972. Continuity and Change in Southeast Asian History. Yale University Southeast Asian Studies Monograph Series, No. 18, New Haven, CT: Yale University Southeast Asian Studies.
51. *Bendix, Reinhard* 1956. Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization. New York: Wiley.

52. *Berreman, Gerald* 1979. Caste and Other Inequities. Meerut, India: Folklore Institute.
53. *Bertin, Jacques, Serge Bonin,* and *Pierre Chaunu* 1966. Les Philippines et le Pacifique des Ibériques, XVIe–XVIIe–XVIIIe siècles, Construction Graphique. Paris: École Pratique des Hautes Études, Vie Section, S.E.V.P.E.N.
54. *Best, Lloyd A.* 1968. Outlines of a Model of Pure Plantation Economy. Social and Economic Studies 17: 282–326.
55. *Béteille, André.* 1969. Castes: Old and New. Bombay: Asia Publishing House.
56. *Bindoff, S. T.* 1966. Tudor England. The Pelican History of England, Vol. 5. Harmondsworth: Penguin Books.
57. *Birmingham, David* 1965. The Portuguese Conquest of Angola. London: Oxford University Press.
58. *Birmingham, David* 1966. Trade and Conflict in Angola: The Mbundu and Their Neighbors Under the Influence of the Portuguese 1483–1790. Oxford: Clarendon Press.
59. *Birmingham, David* 1972. The African Response to Early Portuguese Activities in Angola. *In* Protest and Resistance in Angola and Brazil. Ronald Chilcote, ed. Pp. 11–28. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
60. *Bishop, Charles A.* 1976. The Emergence of the Northern Ojibwä: Social and Economic Consequences. American Ethnologist 3: 39–54.
61. *Bishop, Charles A.*, and *Arthur J. Ray,* eds. 1976. The Fur Trade and Culture Change: Resources and Methods. Special Issue. Western Canadian Journal of Anthropology 6(1).
62. *Blassingame, John* 1972. The Slave Community: Plantation Life in the Antebellum South. New York: Oxford University Press.
63. *Bloch, Marc* 1961. Feudal Society. 2 vols. Chicago: University of Chicago Press. (First pub. in French 1939–1940).
64. *Bloch, Marc* 1970. French Rural History: An Essay on Its Basic Characteristics. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press. (First pub. in French 1931.)
65. *Boas, Franz* 1921. Ethnology of the Kwakiutl Based on Data Collected by George Hunt. 35th Annual Report of the Bureau of American Ethnology. Pt. 2. Pp. 795–1481. Washington, DC.
66. *Bolus, Malvina,* ed. 1972. People and Pelts: Selected Papers of the Second North American Fur Trade Conference. Winnipeg, Manitoba: Peguis.
67. *Bonacich, E.* 1972. A Theory of Ethnic Antagonism: The Split-Labor Market. American Sociological Review 5: 533–547.
68. *Borochov, Ber.* 1937. Nationalism and the Class Struggle: A Marxian Approach to the Jewish Question. New York: Poale-Zion.
69. *Bovill, E. W.* 1968. The Golden Trade of the Moors. New York: Oxford University Press. (First ed. 1933, as Caravans of the Old Sahara.)

70. *Bowles, Samuel,* and *Herbert Gintis* 1977. The Marxian Theory of Value and Heterogeneous Labour: A Critique and Reformulation. Cambridge Journal of Economics 1: 173–192.
71. *Bowser, Frederick P.* 1974. The African Slave in Colonial Peru 1524–1650. Stanford, CA: Stanford University Press.
72. *Boxer, Charles B.* 1948. Fidalgos in the Far East, 1550–1770; Fact and Fancy in the History of Macao. The Hague: M. Nijhoff.
73. *Boxer, Charles B.* 1953. South China in the Sixteenth Century, Being the Narratives of Galeote Pereira, Fr. Caspar da Cruz, O. P Fr. Martin de Rada, O.E.S.A., 1550–1575. London: Hakluyt Society.
74. *Boxer, Charles B.* 1973a. The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825. Harmondsworth: Penguin Books.
75. *Boxer, Charles B.* 1973b. The Dutch Seaborne Empire 1600–1800. Harmondsworth: Penguin Books.
76. *Bradbury, R. E.* 1957. The Benin Kingdom and the Edo-Speaking Peoples of South-western Nigeria, Ethnographic Survey of Africa: Western Africa, Pt. 13. London: International African Institute.
77. *Bradbury, R. E.* 1964. The Historical Uses of Comparative Ethnography: Data with Special Reference to Benin and Yoruba. *In* The Historian in Tropical Africa. Jan Vansina, R. Mauny, and L. V. Thomas, eds. Pp. 145–160. London: Oxford University Press.
78. *Bradby, Barbara* 1975. The Destruction of Natural Economy. Economy and Society 4: 127–161.
79. *Brading, D. A.* 1971. Miners and Merchants in Bourbon Mexico 1768–1810. Cambridge: Cambridge University Press.
80. *Brading, D. A.* 1977. The Haciendas as an Investment. *In* Haciendas and Plantations in Latin American History. Robert G. Keith, ed. Pp. 135–140. New York: Holmes & Meier.
81. *Brading, D. A.,* and *Harry E. Cross* 1972. Colonial Silver Mining: Mexico and Peru. Hispanic American Historical Review 52: 545–579.
82. *Bramson, Leon* 1961. The Political Context of Sociology. Princeton, NJ: Princeton University Press.
83. *Braudel, Fernand* 1972. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, Vol. 1. New York: Harper & Row.
84. *Braudel, Fernand* 1973a. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, Vol. 2. New York: Harper & Row.
85. *Braudel, Fernand* 1973b. Capitalism and Material Life 1400–1800. New York: Harper & Row.
86. *Brenner, Robert* 1975. England, Eastern Europe, and France: Socio-Historical Versus Economic Interpretation. *In* Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland. Frederick Krantz and Paul M. Hohenberg, eds. Pp. 68–71. Montreal: Interuniversity Centre for European Studies.
87. *Brenner, Robert* 1976. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Past and Present, No. 70: 30–75.

88. *Brody, David* 1979. The Old Labor History and the New: In Search of an American Working Class. Labor History 20: 111–126.
89. *Bromley, J. S.*, and *E. H. Kossmann*, eds. 1964. Britain and the Netherlands. Groningen: Wolters.
90. *Bromley, J. S.*, and *E. H. Kossmann*, eds. 1968. Britain and the Netherlands in Europe and Asia. London: Macmillan.
91. *Broomfield, J. H.* 1966. The Regional Elites: A Theory of Modern Indian History. *In* Modern India: An Interpretative Anthology. Thomas R. Metcalf, ed. Pp. 60–70. London: Macmillan.
92. *Brown, James A.* 1975. Spiro Art and Its Mortuary Contexts. *In* Death and the Afterlife in Pre-Columbian America. Elizabeth P. Benson, ed. Pp. 1– 32. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collections, Trustees for Harvard University.
93. *Brown, Judith K.* 1975. Iroquois Women: An Ethnohistoric Note. *In* Toward an Anthropology of Women. Rayna Rapp Reiter, ed. Pp. 235–251. New York: Monthly Review Press.
94. *Brown, Richard* 1973. Anthropology and Colonial Rule: Godfrey Wilson and the Rhodes-Livingstone Institute, Northern Rhodesia. *In* Anthropology and the Colonial Encounter. Talal Asad, ed. Pp. 173–197. London: Ithaca Press.
95. *Bruchey, Stuart W.* 1965. The Roots of American Economic Growth 1607–1861: An Essay in Social Causation. New York: Harper & Row.
96. *Bruchey, Stuart W.*, comp. and ed. 1967. Cotton and the Growth of the American Economy: 1790–1860, Sources and Readings. New York: Harcourt, Brace and World.
97. *Bruner, Edward. M.* 1961. Mandan. *In* Perspectives in American Indian Culture Change. Edward H. Spicer, ed. Pp. 187–227. Chicago: University of Chicago Press.
98. *Bulliet, Richard* 1975. The Camel and the Wheel. Cambridge: Harvard University Press.
99. *Bundy, Colin* 1977. The Transkei Peasantry, c. 1890–1914: Passing Through a Period of Stress. *In* The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa. Robin Palmer and Neil Parsons, eds. Pp. 201–220. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
100. *Burawoy, Michael* 1976. The Functions and Reproduction of Migrant Labour: Comparative Material from Southern Africa and the United States. American Journal of Sociology 81: 1050–1087.
101. *Burawoy, Michael* 1979. The Anthropology of Industrial Work. Annual Review of Anthropology 8: 231–266.
102. *Burt, A. L.* 1957. If Turner Had Looked at Canada, Australia, and New Zealand When He Wrote about the West. *In* The Frontier in Perspective. Walker D. Wyman and Clifton B. Kroeber, eds. Pp. 60–77. Madison: University of Wisconsin Press.
103. *Bythell, Duncan* 1969. The Handloom Weavers: A Study in the English Cotton Industry During the Industrial Revolution. Cambridge: Cambridge University Press.

104. *Cahen, Claude* 1955. L'histoire économique et sociale de l'orient musulmane médiéval. Studia Islamica 3: 93–116.
105. *Cahen, Claude* 1957. Les facteurs économiques et sociaux dans l'ankylose culturelle de l'Islam. *In* Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'Islam. Pp. 195–207. Paris: Besson et Chantemerle.
106. *Cahen, Claude* 1959. Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane de moyen-âge. Arabica 5: 225–250; 6: 25–56, 233–265.
107. *Cahen, Claude* 1965. Quelques problèmes concernant l'expansion économique musulmane jusqu'au XIIe siècle. *In* Occidente e l'Islam nell' alto medioevo, Vol. 1. Pp. 391–432. Spoleto: Centra Italiano di Studi sull' alto Medievo.
108. *Cairncross, A. K.* 1953. Home and Foreign Investment, 1870–1913. Cambridge: Cambridge University Press.
109. *Caldwell, Joseph R.* 1958. Trend and Tradition in the Prehistory of the Eastern United States. American Anthropological Association, Memoir 88.
110. *Caldwell, Joseph R.* 1962. Eastern North America. *In* Courses Toward Urban Life: Archaeological Considerations of Some Cultural Alternatives. Robert J. Braidwood and Gordon R. Willey, eds. Pp. 288–308. Viking Fund Publications in Anthro-pology, Vol. 32. Chicago: Aldine.
111. *Campbell, Mavis C.* 1977. Marronage in Jamaica: Its Origin in the Seventeenth Century. *In* Comparative Perspectives on Slavery in New World Plantation Societies. Vera Rubin and Arthur Tuden, eds. Pp. 389–419. Annals of the New York Academy of Sciences, Vol. 292. New York: New York Academy of Sciences.
112. *Campbell, Persia Crawford* 1923. Chinese Coolie Emigration to Countries Within the British Empire. Studies in Economics and Political Science, London School of Economics, Monograph No. 72. London: P. S. King and Son.
113. *Carande y Thobar, Ramón* 1943. Carlos V y sus banqueros. Madrid: Revista de Occidente.
114. *Carande y Thobar, Ramón* 1949. La Hacienda real de Castilla. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones.
115. *Carmagnani, Marcello* 1975. L'America latina dal '500 a oggi: Nascita, espansione e crisi di un sistema feudale. Milan: Feltrinelli.
116. *Carrasco, Pedro,* et al. 1976. Estratificación social en la Mesoamérica prehispánica. Mexico City: SEP-INAH.
117. *Carrasco, Pedro,* and *Johanna Broda,* eds. 1977. Economía, política e ideología en Mesoamérica. Mexico City: Editorial Nueva Imagen.
118. *Castells, Manuel* 1975. Urban Sociology and Urban Politics: From a Critique to New Trends of Research. Comparative Urban Research 3: 7–13.
119. *Castells, Manuel* 1977. The Urban Question. London: Edward Arnold. (First ed. in French 1972).
120. *Castles, Stephen,* and *Godula Kosack* 1973. Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe. London: Oxford University Press.

121. Centre D'Études Et De Recherches Marxistes. 1969. Sur le 'mode de pro-duction asiatique.' Paris: Éditions Sociales.
122. Centre D'Études Et De Recherches Marxistes. 1971. Sur le féodalisme. Paris: Éditions Sociales.
123. *Chambers, Mortimer,* ed. 1963. The Fall of Rome: Can It Be Explained? European Problem Studies. New York: Holt, Rinehart & Winston.
124. *Chaney, Elsa M.* 1979. The World Economy and Contemporary Migration. International Migration Review 13: 204–212.
125. *Chang, T'ien-Tse* 1934. Sino-Portuguese Trade from 1514 to 1644. Leiden: Brill.
126. *Chapman, S. D.* 1967. The Early Factory Masters: The Transition to the Factory System in the Midlands Textile Industry. Newton Abbot: David and Charles.
127. *Chapman, S. D.* 1972. The Cotton Industry in the Industrial Revolution. Studies in Economic History prepared for the Economic Historical Society. London: Macmillan.
128. *Chapman, S. D.* 1973. Industrial Capital Before the Industrial Revolution: An Analysis of the Assets of a Thousand Textile Entrepreneurs c. 1730–50. *In* Textile History and Economic History: Essays in Honour of Miss Julia de Lacy Mann. N. B. Harte and K. G. Ponting, eds. Pp. 113–137. Manchester: Manchester Univer-sity Press.
129. *Chaunu, Huguette,* and *Pierre Chaunu* 1955–1959. Séville et L'Atlantique 1504–1650. 8 vols. Vol. 1, Paris: Lib. Armand Colin. Vols. 2–8, Paris: S.E.V.P.E.N.
130. *Chaunu, Pierre* 1960. Les Philippines et le Pacifique des Ibériques (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles). Introduction Méthodologique et indices d'activité. Ports-Routes-Trafics, Vol. 11. Paris: S.E.V.P.E.N.
131. *Cheong, W. E.* 1965. Trade and Finance in China: 1784–1834; a Reappraisal. *In* Les grandes voies maritimes dans le monde, XV–XLXe siècles: Rapports présentés aux XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Internationale d'Histoire Maritime. Pp. 277–290. Paris: Biblioteque General de l'École Pratique des Hautes Études, Vie Section.
132. *Chesneaux, Jean* 1962. Le mouvement ouvrier Chinois de 1919 à 1927. École Pratique des Hautes Études-Sorbonne, Sixième Section: Sciences Economiques et Sociales, Le Monde d'Outre-Mer Passé et Présent, Première Serié, Études XVII. The Hague: Mouton.
133. *Chesneaux, Jean* 1964. Le mode de production asiatique: quelques perspectives de recherches. La Pensée, No. 114: 47–53.
134. *Childe, V. Gordon* 1946. What Happened in History. New York: Penguin Books.
135. *Chittick, H. Neville* 1972. The Coast Before the Arrival of the Portuguese. *In* Perspectives on the African Past. Martin A. Klein and G. Wesley Johnson, eds. Pp. 93–106. Boston: Little, Brown.
136. *Cipolla, Carlo M.* 1962. The Economic History of World Population. Baltimore: Penguin Books.

137. *Cipolla, Carlo M.* 1970. European Culture and Overseas Expansion. Harmondsworth: Penguin Books.
138. *Cobban, Alfred* 1964. The Social Interpretation of the French Revolution. Cambridge: Cambridge University Press.
139. *Codere, Helen* 1950. Fighting with Property: A Study of Kwakiutl potlatching and Warfare, 1792–1930. American Ethnological Society, Monograph No. 18. New York: J. J. Augustin.
140. *Codere, Helen* 1961. Kwakiutl. *In* Perspectives in American Indian Culture Change. Edward H. Spicer, ed. Pp. 431–516. Chicago: University of Chicago Press.
141. *Coedès, George* 1962. Les peuples de la Péninsule Indochinoise. Paris: Dunod.
142. *Coedès, George* 1964. Les états hindouisés d'Indochine et d'Indonésie. Paris: E. de Bocard.
143. *Cohen, Yehudi A.* 1969. Ends and Means in Political Control: State Organization and the Punishment of Adultery, Incest, and Violation of Celibacy. American Anthropologist 71: 658–687.
144. *Cohn, Bernard S.* 1959. Some Notes on Law and Change in North India. Economic Development and Cultural Change 8: 79–93.
145. *Cohn, Bernard S.* 1960. The Initial British Impact on India: A Case Study of the Benares Region. Journal of Asian Studies 19: 419–424.
146. *Cohn, Bernard S.* 1961. From Indian Status to British Contract. Journal of Economic History 21: 613–628.
147. *Cohn, Bernard S.* 1962. Political Systems in Eighteenth Century India: The Benares Region. Journal of the American Oriental Society 82: 312–320.
148. *Cohn, Bernard S.* 1971. India: The Social Anthropology of a Civilization. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
149. *Coleman, D. C.* 1973. Textile Growth. *In* Textile History and Economic History: Essays in Honour of Miss Julia de Lacy Mann. N. B. Harte and K. G. Ponting, eds. Pp. 1–12. Manchester: Manchester University Press.
150. *Colletti, Lucio* 1973. Marxism and Hegel. London: New Left Books. (First pub. in Italian 1969.)
151. *Collier, Richard* 1968. The River That God Forgot: The Dramatic Story of the Rise and Fall of the Despotic Amazon Rubber Barons. New York: Dutton.
152. *Collins, June Mccormick* 1950. Growth of Class Distinctions and Political Authority Among the Skagit Indians During the Contact Period. American Anthropologist 6: 331–342.
153. *Collins, June Mccormick* 1974. Valley of the Spirits: The Upper Skagit Indians of Western Washington. American Ethnological Society, Monograph No. 56. Seattle: University of Washington Press.
154. *Colombia Today* 1979. La Ciudad Perdida–Major Colombian Archaeological Find. Colombia Today 14 (4). New York: Colombian Information Service.
155. *Cook, M. A.*, ed. 1970. Studies in the Economic History of the Middle East. New York: Oxford University Press.

156. *Copans Jean*, ed. 1975. Anthropologie et imperialisme. Paris: François Maspéro.
157. *Corkran, David H.* 1962. The Cherokee Frontier: Conflict and Survival, 1740–1762. Norman: University of Oklahoma Press.
158. *Corkran, David H.* 1967. The Creek Frontier, 1540–1783. Norman: University of Oklahoma Press.
159. *Cotterill, R. S.* 1954. The Southern Indians: The Story of the Civilized Tribes Before Removal. Norman: University of Oklahoma Press.
160. *Cox, Oliver C.* 1959. The Foundations of Capitalism. London: Peter Owen.
161. *Crane, Verner W.* 1956. Southern Frontier, 1670–1732. Ann Arbor: University of Michigan Press.
162. *Craton, Michael* 1974. Sinews of Empire: A Short History of British Slavery. Garden City, NY: Anchor Books, Doubleday.
163. *Craton, Michael*, and *James Walvin* 1970. A Jamaican Plantation: The History of Worthy Park 1620–1970. Toronto: University of Toronto Press.
164. *Crouzet, François* 1967. England and France in the Eighteenth Century: A Comparative Analysis of Two Economic Growths. *In* The Causes of the Industrial Revolution in England. Richard Hartwell, ed. Pp. 139–174. London: Methuen.
165. *Cunnison, Ian* 1956. Perpetual Kinship: A Political Institution of the Luapula Peoples. Human Problems in British Central Africa 20: 28–48.
166. *Cunnison, Ian* 1957. History and Genealogies in a Conquest State. American Anthropologist 59: 20–31.
167. *Cunnison, Ian* 1961. Kazembe and the Portuguese, 1789–1832. Journal of African History 2: 61–76.
168. *Curtin, Philip D.* 1969. The Atlantic Slave Trade, a Census. Madison: University of Wisconsin Press.
169. *Curtin, Philip D.* 1975. Economic Change in Precolonial Africa: Senegambia in the Era of the Slave Trade. Madison: University of Wisconsin Press.
170. *Curtin, Philip D.* 1977. Slavery and Empire. *In* Comparative Perspectives on Slavery in New World Plantation Societies. Vera Rubin and Arthur Tuden, eds. Pp. 3–11. Annals of the New York Academy of Sciences, Vol. 292. New York: New York Academy of Sciences.
171. *Cuvelier, Jean*, and *Louis Jadin* 1954. L'Ancien Congo d'après les archives romaines (1518– 1640). Institut Royal Colonial Beige (Brussels). Section des Sciences Morales et Politiques, Mémoires, Vol. 36. Brussels: Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer.
172. *Daaku, Kwame Yeboa* 1970. Trade and Politics on the Gold Coast 1600–1720: A Study of the African Reaction to European Trade. Oxford: Clarendon Press.
173. *Damas, David*, ed. 1969*a* Contributions to Anthropology: Band Societies. Proceedings of the Conference on Band Organization, Ottawa, 1965. National Museums of Canada Bulletin No. 228. Anthropological Series No. 84.

174. *Damas, David*, ed. 1969*b*. Contributions to Anthropology: Ecological Essays. Proceedings of the Conference on Cultural Ecology, Ottawa, 1966. National Museums of Canada Bulletin No. 230. Anthropological Series No. 86.
175. *Davenport, William* 1969. The 'Hawaiian Cultural Revolution': Some Political and Economic Considerations. American Anthropologist 71: 1–20.
176. *Davidson, Basil*, with *F. K. Buah* and *J. F. Ade Atayi* 1966. A History of West Africa to the Nineteenth Century. Garden City, NY: Anchor Books, Doubleday.
177. *Davis, David Brion* 1966. The Problem of Slavery in Western Culture. Ithaca, NY: Cornell University Press.
178. *Davis, Kingsley* 1965. The Urbanization of the Human Population. Scientific American 213: 41–53.
179. *Davis, Ralph* 1954. English Foreign Trade, 1660–1700. Economic History Review 7: 150–166.
180. *Davis, Ralph* 1962. English Foreign Trade, 1700–1774. Economic History Review 15: 285–299.
181. *Davis, Ralph* 1973. English Overseas Trade 1500–1700. London: Macmillan.
182. *Dawley, Alan* 1976. Class and Community: The Industrial Revolution in Lynn. Cambridge, MA: Harvard University Press.
183. *Dean, Warren* 1976. Rio Claro: A Brazilian Plantation System, 1820–1920. Stanford, CA: Stanford University Press.
184. *Debo, Angie* 1941. The Road to Disappearance. Norman: University of Oklahoma Press.
185. *Deerr, Noel* 1949–1950. The History of Sugar. 2 vols. London: Chapman and Hall.
186. *De Lacuna, Frederica* 1972. Under Mount Saint Elias: The History and Culture of the Yakutat Tlingit. 3 parts. Smithsonian Contributions to Anthropology, Vol. 7. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.
187. *Dermigny, Louis* 1964. La Chine et l'Occident: Le commerce a Canton au XVIIIe siècle, 1719–1833. 3 vols. + album. Ports-Routes-Trafics, Vol. 18. École Pratique des Hautes Études, Vie Section, Centre de Recherches Historiques. Paris: S.E.V.P.E.N.
188. *Despres, Leo A.*, ed. 1975. Ethnicity and Resource Competition in Plural Societies. World Anthropology: An Interdisciplinary Series. The Hague: Mouton.
189. *Dessaint, Alain Y.* 1962. Effects of the Hacienda and Plantation Systems on Guatemala's Indians. América Indígena 22: 323–354.
190. *Dessaint, Alain Y.* 1971. Lisu Migration in the Thai Highlands. Ethnology 10: 329–348.
191. *Dessaint, Alain Y.* 1972. The Poppies Are Beautiful This Year. Natural History 81: 31–37, 92–96.
192. *Dessaint, William Y.* and *Alain Y. Dessaint* 1975. Strategies in Opium Production. Ethnos, Nos. 1–4: 153–168.

193. *Deutsch, Karl W.* 1954. Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement. Doubleday Short Studies in Political Science. Garden City, NY: Doubleday.
194. *Deutsch, Karl. W.* 1966. Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality. Cambridge, MA: MIT Press. (First pub. 1953).
195. *Diamond, Stanley* 1951. Dahomey: A Proto-State in West Africa. Ph. D. dissertation, Department of Anthropology, Columbia University.
196. *Diffie, Bailey. W.*, and *George D. Winius* 1977. Foundations of the Portuguese Empire 1415–1580. Europe and the World in the Age of Expansion, Vol. 1 (Series). Minneapolis: University of Minnesota Press.
197. *Dike, K. Onwuka* 1956. Trade and Politics in the Niger Delta, 1830–1885. Oxford: Clarendon Press.
198. *Dillon Richard* 1962. The Hatchet Men: The Story of the Tong Wars in San Francisco's Chinatown. New York: Coward-McCann.
199. *Di Peso, Charles* 1974. Casas Grandes: A Fallen Trading Center of the Gran Chichimeca. 3 vols. Dragoon, AZ: Amerind Foundation; Flagstaff, AZ: Northland Press.
200. *Disraeli, Benjamin* 1954. Sybil, or The Two Nations. Harmondsworth: Penguin Books. (First pub. 1845.)
201. *Dixon, Russell A.*, and *E. Kingman Eberhardt* 1938. Economic Institutions and Cultural Change. New York: McGraw-Hill.
202. *Dobb, Maurice* 1947. Studies in the Development of Capitalism. New York: International Publishers.
203. *Dobyns, Henry F.* 1963. An Outline of Andean Epidemic History to 1720. Bulletin of the History of Medicine 37: 493–515.
204. *Docker, Edward Wybergh* 1970. The Blackbirders: The Recruiting of South Sea Labour for Queensland, 1863–1907. Sydney: Angus and Robertson.
205. *Dodge, Ernest S.* 1976. Islands and Empires: Western Impact on the Pacific and East Asia. Minneapolis: University of Minnesota Press.
206. *Douglas, David C.* 1969. The Norman Achievement, 1050–1120. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
207. *Douglas, Mary* 1964. Matriliny and Pawnship in Central Africa. Africa 34: 301–313.
208. *Douglas, Paul* 1930. Real Wages in the United States: 1890–1926. Boston: Houghton Mifflin.
209. *Dowd, Douglas F.* 1956. A Comparative Analysis of Economic Development in the American West and South. Journal of Economic History 16: 558–574.
210. *Dowd, Douglas F.* 1974. The Twisted Dream: Capitalist Development in the United States Since 1776. Cambridge, MA: Winthrop.
211. *Downs, Richard* 1967. A Kelantanese Village of Malaya. *In* Contemporary Change in Traditional Societies, Vol. 2. Julian H. Steward, ed. Pp. 107–186. Urbana: University of Illinois Press.
212. *Drucker, Philip* 1951. The Northern and Central Nootkan Tribes. Bureau of American Ethnology, Bulletin 144.

213. *Drucker, Philip* 1963. Indiansof the Northwest Coast. American Museum Science Books. New York: Natural History Press. (First pub. 1955).
214. *Dumont, Louis* 1957. Une sous-caste de l'Inde du Sud. The Hague: Mouton.
215. *Dumont, Louis* 1970. Homo Hierarchicus: An Essay on the Caste System. Chicago: University of Chicago Press. (First pub. in French 1966.)
216. *Duncan, Ronald J.*, ed. 1978. Social Anthropology in Puerto Rico. Special issue. Revista/Review Interamericana 8: 3–64.
217. *Durham, Philip*, and *Everett L. Jones* 1965. The Negro Cowboys. New York: Dodd, Mead.
218. *Dutt, Romesh Chunder* 1960. The Economic History of India. 2 vols. Classics of Indian History and Economics. New Delhi: Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India. (First pub. 1901).
219. *Duyvendak, J. J. L.* 1949. China's Discovery of Africa. London: Probsthain.
220. *Eberhard, Wolfgang* 1977. A History of China. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press. (First pub. in German 1948).
221. *Edwards, Michael M.* 1967. The Growth of the British Cotton Trade 1780–1815. Manchester: Manchester University Press.
222. *Edwards, Michael M.*, and *R. Lloyd-Jones* 1973. N. J. Smelser and the Cotton Factory Family: A Reassessment. *In* Textile History and Economic History: Essays in Honour of Miss Julia de Lacy Mann. N. B. Harte and K. G. Ponting, eds. Pp. 304–319. Manchester: Manchester University Press.
223. *Edwards, Richard, Michael Reich* and *Thomas E. Weisskopf*, eds. 1972. The Capitalist System. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
224. *Ekholm, Gordon F.*, and *Gordon R. Willey*, eds. 1966. Archaeological Frontiers and External Connections. Handbook of Middle American Indians, Vol. 4. Robert Wauchope, general ed. Austin: University of Texas Press.
225. *Ekholm, Kajsa* 1978. External Exchange and the Transformation of Central African Social Systems. *In* The Evolution of Social Systems: Proceedings of a meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects, Institute of Archaeology, London University. Jonathan Friedman and Michael J. Rowlands, eds. Pp. 115–136. London: Duckworth.
226. *Elias, Norbert* 1939. Über den Prozess der Zivilisation. 2 vols. Basel: Haus zum Falken.
227. *Elliott, J. H.* 1966. Imperial Spain 1469–1716. New York: Mentor Books, New American Library.
228. *Elliott, J. H.* 1970. The Old World and the New 1492–1650. Cambridge: Cambridge University Press.
229. *Elvin, Mark* 1973. The Pattern of the Chinese Past. London: Eyre Methuen.
230. *Embree, John F.* 1950. Thailand, A Loosely Structured Social System. American Anthropologist 52: 181–193.

231. *Engels, Friedrich* 1971. The Condition of the Working Class in England. W. 0. Henderson and W. H. Chaloner, transl. and eds. Oxford: Basil Blackwell. (First pub. in German 1845.)
232. *Engler, Robert* 1968. Social Science and Social Consciousness: The Shame of the Universities. *In* The Dissenting Academy. Theodore Roszak, ed. Pp. 182–207. New York: Vintage Books.
233. *Epstein, A. L.* 1958. Politics in an Urban African Community. Manchester: Manchester University Press.
234. *Fage, J. D.*, and *R. A. Oliver*, eds. 1970. Papers in African Prehistory. Cambridge: Cambridge University Press.
235. *Fairbank, John K.* 1953. Trade and Diplomacy on the China Coast: The Opening of the Treaty Ports, 1842–1854. 2 vols. Cambridge, MA: Harvard University Press.
236. *Fairbank, John K., Edwin O. Reischauer*, and *Albert M. Craig* 1973. East Asia: Tradition and Transformation. Boston: Houghton Mifflin.
237. *Fals Borda, Orlando* 1976. Capitalismo, hacienda y poblamiento en la Costa Atlántica. 2d revised edition. Bogotá: Editorial Punta de Lanza.
238. *Feinman, Gary* 1978. The Causes of the Population Decline in Sixteenth Century New Spain. Paper written for Ethnology and Ethnography of Mesoamerica, U 732.02. Program in Anthropology, Graduate Center, City University of New York.
239. *Fenton, William N.* 1971. The Iroquois in History. *In* North American Indians in Historical Perspective. Eleanor B. Leacock and Nancy O. Lurie, eds. Pp. 129–168. New York: Random House.
240. *Fenton, William N.* 1978 Huronia: An Essay in Proper Ethnohistory. American Anthropologist 80: 922–935.
241. *Feuchtwang, Stephan* 1975. Investigating Religion. *In* Marxist Analyses and Anthropology. Maurice Bloch, ed. Pp. 61–82. Association of Social Anthropologists, Studies No. 2. London: Malaby.
242. *Fieldhouse, D. K.* 1967. The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century. New York: Delacorte Press.
243. *Finer, Samuel E.* 1975. State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military. *In* The Formation of National States in Western Europe. Charles Tilly, ed. Pp. 84–163. Princeton, NJ: Princeton University Press.
244. *Fisher, Raymond H* 1943. The Russian Fur Trade, 1550–1700. University of California Publications in History, Vol. 31. Berkeley and Los Angeles: University of California.
245. *Fisher, Robin* 1977. Contact and Conflict: Indian-European Relations in British Columbia, 1774–1890. Vancouver: University of British Columbia Press.
246. *Flinn, M. W.* 1966. The Origins of the Industrial Revolution. New York: Barnes & Noble.
247. *Florescano, Enrique*, ed. 1975. Haciendas, latifundios y plantaciones en América Latina. Simposio de Roma, org. por CLACSO. Mexico City: Siglo Veintiuno Editores.

248. *Florescano, Enrique*, ed. 1979. Ensayos sobre el desarrollo económico de México y América Latina (1500–1975). Mexico City: Fondo de Cultura Económica.
249. *Fogel, Robert W.*, and *Stanley L. Engerman* 1974. Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery, Vol. 1. Boston: Little, Brown.
250. *Foner, Philip S.* 1941. Business and Slavery: The New York Merchants and the Irrepressible Conflict. New York: Russell and Russell.
251. *Foreman, G.* 1934. The Five Civilized Tribes. Norman: University of Oklahoma Press.
252. *Forrest, Denys* 1973. Tea for the British: The Social and Economic History of a Famous Trade. London: Chatto and Windus.
253. *Fortes, Meyer* 1953. The Structure of Unilineal Descent Groups. American Anthropologist 55: 17–41.
254. *Foster, John* 1974. Class Struggle and the Industrial Revolution: Early Industrial Capitalism in Three English Towns. New York: St. Martin's Press.
255. *Foster-Carter, Aldan* 1977. Can We Articulate Articulation? New Left Review, No. 107: 47–77.
256. *Foust, C. M.* 1961. Russian Expansion to the East Through the 18th Century. Journal of Economic History 21: 469–482.
257. *Foust, C. M.* 1969. Muscovite and Mandarin: Russia's Trade with China and Its Setting, 1727–1805. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
258. *Fowler, Melvin L.* 1971. Agriculture and Village Settlement in the North American East: The Central Mississippi Valley Area, a Case History. *In* Prehistoric Agriculture. Stuart Struever, ed. Pp. 391–403. Garden City, NY: Natural History Press.
259. *Fox, Edward* 1971. History in Geographic Perspective: The Other France. New York: W. W. Norton.
260. *Fox, Richard G.* 1971. Kin, Clan, Raja, and Rule: State-Hinterland Relations in Preindustrial India. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
261. *Fox, Richard G.* 1976. Lineage Cells and Regional Definition in Complex Societies. *In* Regional Analysis, Vol. 2. Carol A. Smith, ed. Pp. 95–121. New York: Academic Press.
262. *Frank, Andre Gunder* 1966. The Development of Underdevelopment. Monthly Review 18: 17–31.
263. *Frank, Andre Gunder* 1967. Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology. Catalyst (Buffalo), No. 3: 20–73.
264. *Frank, Andre Gunder* 1978. World Accumulation 1492–1789. New York: Monthly Review Press.
265. *Frankel, S. H.* 1938. Capital Investment in Africa. London: Oxford University Press.
266. *Frantz, Joe B.*, and *Julian E. Choate, Jr.* 1955. The American Cowboy: The Myth and the Reality. Norman: University of Oklahoma Press.

267. *Freedman, Maurice* 1960. Immigrants and Associations: Chinese in Nineteenth-Century Singapore. Comparative Studies in Society and History 3: 25–48.
268. *Freeman-Grenville, G. S. P.* 1962. The Medieval History of the Coast of Tanganyika. London: Oxford University Press.
269. *French, David* 1961. Wasco-Wishram. *In* Perspectives in American Indian Culture Change. Edward H. Spicer, ed. Pp. 337–430. Chicago: University of Chicago Press.
270. *Fried, Morton H.* 1952. Land Tenure, Geography and Ecology in the Contact of Cultures. American Journal of Economics and Sociology II: 391–412.
271. *Fried, Morton H.* 1957. The Classification of Corporate Unilineal Descent Groups. Journal of the Royal Anthropological Institute 87: 1–29.
272. *Fried, Morton H.* 1960. On the Evolution of Social Stratification and the State. *In* Culture in History. Stanley Diamond, ed. Pp. 713–731. New York: Columbia University Press.
273. *Fried, Morton H.* 1966. On the concepts of 'tribe' and 'tribal society.' Transactions of the New York Academy of Sciences, (Ser. 2) 28: 527–540.
274. *Fried, Morton H.* 1967. The Evolution of Political Society: An Essay in Political Anthropology. New York: Random House.
275. *Fried, Morton H.* 1975. The Notion of Tribe. Menlo Park, CA: Cummings.
276. *Friedman, Jonathan* 1974. Marxism, Structuralism and Vulgar Materialism. Man 9: 444–469.
277. *Friedman, Jonathan* 1975. Tribes, States, and Transformation. *In* Marxist Analyses and Social Anthropology. Maurice Bloch, ed. Pp. 161–202. Association of Social Anthropologists, Studies No. 2. London: Malaby Press.
278. *Friedman, Jonathan* 1979. System, Structure and Contradiction: The Evolution of 'Asiatic' Social Formations. Social Studies in Oceania and South East Asia, No. 2. Copenhagen: The National Museum of Denmark.
279. *Friedmann, Harriet* 1978. World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labor. Comparative Studies in Society and History 20: 545–586.
280. *Frobenius, Leo* 1933. Kulturgeschichte Afrikas: Prolegomena zu einer historischen Gestaltenlehre. Zurich: Phaidon-Verlag.
281. *Purser, Holden* 1970. Madras Presidency in the Mid-Eighteenth Century. *In* Readings on Asian Topics: Papers Read at the Inauguration of the Scandinavian Institute of Asian Studies 16–18 September 1968. Kristof Glamann, ed. Pp. 108–121. Scandinavian Institute of Asian Studies Monograph Series, No. 1. Lund: Studentlitteratur.
282. *Furnas, J. C.* 1947. Anatomy of Paradise: Hawaii and the Islands of the South Seas. New York: William Sloane Associates. (First pub. 1937).
283. *Furnivall, J. S.* 1939. Netherlands India: A Study of Plural Economy. Cambridge: Cambridge University Press.

284. *Furnivall, J. S.* 1948. Colonial Policy and Practice: A Comparative Study of Burma and Netherlands India. London: Cambridge University Press.
285. *Furtado, Celso* 1963. The Economic Growth of Brazil: A Survey from Colonial to Modern Times. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
286. *Ganguli, B. N.*, ed. 1964. Readings in Indian Economic History: Proceedings of the First All-India Seminar on Indian Economic History, 1961. London: Asia Publishing House.
287. *Garfield, Viola E.* 1939. Tsimshian Clan and Society. University of Washington Publications in Anthropology, Vol. 7, No. 3. Seattle: University of Washington Press.
288. *Gartrell, Beverly* 1979. The Ruling Ideas of a Ruling Elite: British Colonial Officials in Uganda, 1944–52. Ph.D. dissertation, Program in Anthropology, Graduate School, City University of New York, New York.
289. *Gates, Paul W.* 1973. Landlords and Tenants on the Prairie Frontier: Studies in American Land Policy. Ithaca, NY: Cornell University Press.
290. *Gearing, Fred* 1962. Priests and Warriors: Social Structures for Cherokee Politics in the 18th Century. American Anthropological Association, Memoir 93, Vol. 64, No. 5, Pt. 2.
291. *Geertz, Clifford* 1963. Agricultural Involution: The Processes of Ecological Change in Indonesia. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
292. *Génicot, Leopold* 1966. Crisis: From the Middle Ages to Modern Times. *In* The Cambridge Economic History of Europe, Vol. 2: The Agrarian Life of the Middle Ages. M. M. Postan, ed. Pp. 660–741. Cambridge: Cambridge Univer-sity Press.
293. *Genovese, Eugene. D.* 1966. The Political Economy of Slavery: Studies in the Economy and Society of the Slave South. New York: Pantheon Books.
294. *Genovese, Eugene. D.* 1969. The World the Slaveholders Made: Two Essays in Interpretation. New York: Pantheon Books.
295. *Genovese, Eugene. D* 1972. Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made. New York: Pantheon Books.
296. *Gerschenkron, Alexander* 1943. Bread and Democracy in Germany. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
297. *Gerschenkron, Alexander* 1962. Economic Backwardness in Historical Perspective. New York: Praeger.
298. *Geyl, Pieter* 1932. The Revolt of the Netherlands (1559–1609). London: William and Norgate.
299. *Ghirschman, Roman* 1954. Iran, from the Earliest Times to the Islamic Conquest. Harmondsworth: Penguin Books.
300. *Gibbs, Marion* 1949. Feudal Order: A Study of the Origins and Development of English Feudal Society. London: Cobbett Press.
301. *Gibson, Charles* 1964. The Aztecs Under Spanish Rule: A History of the Indians ofthe Valley of Mexico 1519–1810. Stanford, CA: Stanford University Press.

302. *Gibson, James R.* 1969. Feeding the Russian Fur Trade: Provisionment of the Okhotsk Seaboard and the Kamchatka Peninsula 1639–1856. Madison: University of Wisconsin Press.
303. *Glamann, Kristof* 1958. Dutch Asian Trade, 1620–1740. The Hague: M. Nijhoff.
304. *Glamann, Kristof* 1971. European Trade 1500–1750. *In* The Fontana Economic History of Europe, Vol. 2: 1500–1700, The Sixteenth and Seventeenth Centuries. Carlo M. Cipolla, ed. *separatum.* London: Fontana.
305. *Godelier, Maurice* 1965. La notion de mode de production asiatique. Temps Modernes 20: 2002–2027.
306. *Godelier, Maurice* 1966. Rationalité et irrationalité en économie. Paris: Francois Maspéro.
307. *Godelier, Maurice* 1977. Dead Sections and Living Ideas in Marx's Thinking on Primitive Society. *In* Perspectives in Marxist Anthropology. Maurice Godelier, ed. Pp. 99–124. Cambridge Studies in Social Anthropology, No. 18. Cambridge: Cambridge University Press. (First pub. in French 1973.)
308. *Godinho, Vitorino Magalhães* 1963–1965. Os descobrimentos e a economia mundial. 2 vols. Lisbon: Editoria Arcádia.
309. *Godinho, Vitorino Magalhães* 1969. L'économie de l'empire Portugais aux XVe et XVIe siècles. École Pratique des Hautes Études, Vie Section, Centre de Recherches Historiques. Paris: S.E.V.P.E.N.
310. *Goitein, S. D.* 1956–1957. The Rise of the Near Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times. Cahiers d'histoire mondiale 3: 583–604.
311. *Goitein, S. D.* 1964. Artisans en Mediterranee orientale au haut Moyen Age. Annales 15: 847–868.
312. *Goldman, Irving* 1940. The Alkatcho Carrier of British Columbia. *In* Acculturation in Seven American Indian Tribes. Ralph Linton, ed. Pp. 333–389. New York: Appleton-Century.
313. *Goldman, Irving* 1975. The Mouth of Heaven: An Introduction to Kwakiutl Religious Thought. New York: Wiley.
314. *Goody, Jack* 1971. Technology, Tradition, and the State in Africa. London: Oxford University Press.
315. *Goody, Jack* 1973. British Functionalism. *In* Main Currents in Cultural Anthropology. R. Naroll and F. Naroll, eds. Pp. 185–215. New York: Appleton-Century-Crofts.
316. *Gordon, David M.* 1972. Theories of Poverty and Underemployment: Orthodox, Radical, and Dual Labor Market Perspectives. Lexington, MA: Lexington Books, D.C. Heath.
317. *Gordon, Manya* 1941. Workers Before and After Lenin. New York: Dutton.
318. *Gough, Kathleen* 1968. World Revolution and the Science of Man. *In* The Dissenting Academy. Theodore Roszak, ed. Pp. 135–158. New York: Vintage Books.
319. *Gough, Kathleen* 1978 Agrarian Relations in Southeast India, 1750–1976. Review 2: 25–53.

320. *Gouldner, Alvin* 1980. The Two Marxisms. New York: Seabury Press.
321. *Gourou, Pierre* 1936. Les paysans du delta tonkinois. Paris: Éditions d'art et d'histoire.
322. *Graburn, Nelson H. H.,* and *B. Stephen Strong* 1973. Circumpolar Peoples: An Anthropological Perspective. Pacific Palisades, CA: Goodyear.
323. *Graham, Gerald S.* 1970. A Concise History of the British Empire. London: Thames and Hudson.
324. *Graymont, Barbara* 1972. The Iroquois in the American Revolution. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
325. *Greenberg, Michael* 1951. British Trade and the Opening of China 1800–42. Cambridge: Cambridge University Press.
326. *Greenfield, Sidney M.* 1977. Madeira and the Beginnings of New World Sugar Cane Cultivation: A Study in Institution Building. *In* Comparative Perspectives on Slavery in New World Plantation Societies. Vera Rubin and Arthur Tuden, eds. Pp. 536–552. Annals of the New York Academy of Science, Vol. 292. New York: New York Academy of Sciences.
327. *Greenwood, G.,* ~~ed.~~ 1955. Australia: A Social and Political History. New York: Praeger.
328. *Gregg, Dorothy,* and *Elgin Williams* 1948. The Dismal Science of Function-alism. American Anthropologist 50: 594–611.
329. *Grousset, Rene* 1970. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. (First pub. in French 1939).
330. *Guha, Amalendu* 1972. Raw Cotton of Western India: Output, Transportation and Marketing, 1750–1850. Indian Economic and Social History Review 9: 1–41.
331. *Guha, Amalendu* 1973. Growth of Acreage Under Raw Cotton in India 1851–1901–A. Quantitative Account. Artha Vijñāna 15: 1–56.
332. *Gunther, Erna* 1972. Indian Life on the Northwest Coast of North America as Seen by the Early Explorers and Fur Traders During the Last Decades of the Eighteenth Century. Chicago: University of Chicago Press.
333. *Gunther, John* 1953. Inside Africa. New York: Harper & Brothers.
334. *Gutman, Herbert G.* 1973. Work, Culture, and Society in Industrializing America, 1815–1919. American Historical Review 78: 531–587.
335. *Gutman, Herbert G.* 1976. The Black Family in Slavery and Freedom, 1750–1925. New York: Pantheon Books.
336. *Habakkuk, H. J.* 1962. American and British Technology in the Nineteenth Century: The Search for Labour-Saving Inventions. Cambridge: Cambridge University Press.
337. *Habib, Irfan* 1960. Banking in Mughal India. *In* Contributions to Indian Economic History, Vol. 1. Tapan Raychadhuri, ed. Pp. 1–20. Calcutta: Mukhopadhyay.
338. *Habib, Irfan* 1963. The Agrarian System of Moghul India 1556–1707. New York: Asia Publishing House.
339. *Habib, Irfan* 1964. The Structure of Agrarian Society in Mughal India. *In* Readings in Indian Economic History: Proceedings of the First All-

India Seminar on Indian Economic History, 1961. B. N. Ganguli, ed. Pp. 37–43. London: Asia Publishing House.

340. *Habib, Irfan* 1969. An Examination of Wittfogel's Theory of Oriental Despotism. *In* Studies in Asian History: Proceedings of the Asian History Congress, New Delhi, 1961. K. S. Lal, ed. Pp. 378–392. London: Asia Publishing House.
341. *Hadjinicolaou-Marava, Anne* 1950. Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin. Athens: L'Institut Français.
342. *Hall, D. G. E.* 1968. A History of South-East Asia. 3d revised edition. London: Macmillan.
343. *Halperin-Donghi, Tulio* 1973. The Aftermath of Revolution in Latin America. New York: Harper & Row.
344. *Hamilton, E. J.* 1934. American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501–1650. Harvard Economic Studies, Vol. 42.
345. *Hanks, Lucien M.* 1972. Rice and Man: Agricultural Ecology in Southeast Asia. Chicago and New York: Aldine and Atherton.
346. *Harnetty, Peter* 1972. Imperialism and Free Trade: Lancashire and India in the Mid-Nineteenth Century. Vancouver: University of British Columbia Press.
347. *Harris, Marvin* 1972. Portugal's Contribution to the Underdevelopment of Africa and Brazil. *In* Protest and Resistance in Angola and Brazil. Ronald H. Chilcote, ed. Pp. 210–223. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
348. *Harris, Marvin* 1979. Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture. New York: Random House.
349. *Hart, Keith* 1979. The Development of Commercial Agriculture in West Africa. Discussion paper prepared for the United Nations Agency for International Development.
350. *Hartwell, R. M.*, ed. 1970. The Industrial Revolution. New York: Barnes & Noble.
351. *Harvey, David* 1973. Social Justice and the City. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
352. *Haupt, Georges* 1978. Why the History of the Working-Class Movement? Review 2: 5–24.
353. *Hauptman, Laurence M,* and *Jack Campisi,* eds. 1978. Neighbors and Intruders: An Ethnohistorical Exploration of the Indians of Hudson's River. Canadian Ethnology Service, Paper 39. National Museum of Man Mercury Series. Ottawa: National Museums of Canada.
354. *Hays, Hoffman R.* 1975. Children of the Raven: The Seven Indian Nations of the Northwest Coast. New York: McGraw-Hill.
355. *Hechter, Michael* 1975. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development 1536–1966. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
356. *Heesterman, J. C.* 1973. India and the Inner Conflict of Traditions. Daedalus, Winter: 97–113.

357. *Heichelheim, Fritz H.* 1956. Effects of Classical Antiquity on the Land. *In* Man's Role in Changing the Face of the Earth. William L. Thomas, ed. Pp. 165–182. Chicago: University of Chicago Press.
358. *Helms, Mary* 1976. Ancient Panama: Chiefs in Search of Power. Austin: Uni-versity of Texas Press.
359. *Hemming, John* 1978. Red Gold: The Conquest of the Brazilian Indians. Cambridge: Harvard University Press.
360. *Henderson, Richard N.* 1972. The King in Every Man: Evolutionary Trends in Onitsha Ibo Society and Culture. New Haven, CT: Yale University Press.
361. *Henige, David* 1977. John Kabes of Komenda: An Early African Entrepreneur and State Builder. Journal of African History 18: 1–19.
362. *Herlihy, Patricia* 1972. Odessa: Staple Trade and Urbanization in New Russia. Paper presented at the Symposium "Italian, Russian and Balkan Cities", 87th Meeting of the American Historical Association, New Orleans, December 29th, 1979.
363. *Herskovits, Melville J.* 1939. Dahomey, an Ancient West African Kingdom. 2 vols. New York: J. J. Augustin.
364. *Heyd, W.* 1885. Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age. 2 vols. Leipzig: Otto Harrassowitz.
365. *Hickerson, Harold* 1956. The Genesis of a Trading Post Band: The Pembina Chippewa. Ethnohistory 3: 289–345.
366. *Hickerson, Harold* 1960. The Feast of the Dead Among the Seventeenth Century Algonkians of the Upper Great Lakes. American Anthropologist 62: 81–107.
367. *Hickerson, Harold* 1962a. Notes on the Post-Contact Origin of the Midewiwin. Ethnohistory 9: 404–423.
368. *Hickerson, Harold* 1962b. The Southwestern Chippewa: An Ethnohistorical Study. American Anthropological Association, Memoir 92. Menasha, WI: American Anthropological Association.
369. *Hickerson, Harold* 1970. The Chippewa and Their Neighbors: A Study in Ethnohistory. New York: Holt, Rinehart & Winston.
370. *Hill, Christopher* 1949. The English Revolution and the State. The Modern Quarterly 4: 110–128.
371. *Hill, Christopher* 1967. Reformation to Industrial Revolution, 1530–1780. The Making of English Society, Vol. 1. New York: Pantheon.
372. *Hill, Polly* 1963. Migrant Cocoa Farmers in Southern Ghana: A Study in Rural Capitalism. Cambridge: Cambridge University Press.
373. *Hilton, Rodney* 1951. Y eut-il une crise générate de la feodalité? Annales 6: 23–30.
374. *Hilton, Rodney* 1969. The Decline of Serfdom in Medieval England. London: Macmillan.
375. *Hindess, Barry,* and *Paul Q. Hirst* 1975. Pre-Capitalist Modes of Production. London and Boston: Routledge & Kegan Paul.
376. *Hintze Otto* 1929. Wesen und Verbreitung des Feudalismus. Akademie der Wissenschaften, Berlin, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungs-

berichte. Pp. 321–347. (Reprinted *in* Die Welt als Geschichte 4: 157–190, 1938. Reproduced in part in English transl. *in* Lordship and Community in Medieval Europe. Fredric Cheyette, ed., 1968. New York: Holt, Rinehart & Winston.)

377. History Task Force, Centro De Estudios Puertorriquenos 1979. Labor Migration Under Capitalism: The Puerto Rican Experience. New York: Monthly Review Press.
378. *Ho, Ping-Ti* 1965. The Introduction of American Food Plants into China. American Anthropologist 57: 191–201.
379. *Ho, Ping-Ti* 1966. The Geographical Distribution of hui-kuan (Landsmannschaften) in Central and Upper Yangtze Provinces. Tsing Hua Journal of Chinese Studies 5: 120–152.
380. *Hobsbawm, Eric J.* 1962. The Age of Revolution: Europe 1789–1848. London: Weidenfeld & Nicolson.
381. *Hobsbawm, Eric J.* 1967. Labouring Men: Studies in the History of Labour. New York: Anchor Books, Doubleday.
382. *Hobsbawm, Eric J.* 1969. Industry and Empire. Harmondsworth: Penguin Books.
383. *Hobsbawm, Eric J.* 1973. Karl Marx's Contribution to Historiography. *In* Ideology in Social Science. Robin Blackburn, ed. Pp. 265–283. New York: Vintage.
384. *Hobsbawm, Eric J.* 1975. The Age of Capital 1848–1875. New York: Scribner's.
385. *Hobsbawm, Eric J.*, ed. 1964. Karl Marx. Precapitalist Economic Formations. New York: International Publishers.
386. *Hodgson, Marshall G. S.* 1974. The Venture of Islam. 3 vols. Chicago: University of Chicago Press.
387. *Holder, Preston* 1970. The Hoe and the Horse on the Plains: A Study of Cultural Development Among North American Indians. Lincoln: University of Nebraska Press.
388. *Hooker, J. R.* 1963. The Anthropologist's Frontier: The Last Phase of African Exploitation. Journal of Modern African Studies 1: 455–459.
389. *Hopkins, A. G.* 1973. An Economic History of West Africa. London: Longman Group.
390. *Horton, Robin* 1969. From Fishing Village to City-State: A Social History of New Calabar. *In* Man in Africa. Mary Douglas and Phyllis M. Kaberry, eds. Pp. 37–58. London: Tavistock.
391. *Houghton, D. Hobart* 1971. Economic Development, 1865–1965. *In* The Oxford History of South Africa, Vol. 2: South Africa 1870–1966. Monica Wilson and Leonard Thompson, eds. Pp. 1–48. New York and Oxford: Oxford University Press.
392. *Howard, Joseph K.* 1952. Strange Empire, a Narrative of the Northwest. New York: Morrow.
393. *Hu, Hsien Chin* 1948. The Common Descent Group in China and Its Functions. Viking Fund Publications in Anthropology, No. 10. New York: Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research.

394. *Hudson, Charles M.* 1976. The Southeastern Indians. Knoxville: University of Tennessee Press.
395. *Hudson, Charles M.*, ed. 1971. Red, White and Black: Symposium on Indians in the Old South. Southern Anthropological Society Proceedings, Series No. 5. Athens, GA: Southern Anthropological Society (distributed by University of Georgia Press).
396. *Hughes, H. Stuart* 1958. Consciousness and Society: The Reorientation of European Social Thought 1890–1930. New York: Random House.
397. *Hughes, H. Stuart* 1966. The Obstructed Path: French Social Thought in the Years of Desperation, 1930–1960. New York: Harper & Row.
398. *Hughes, H. Stuart* 1975. The Sea Change: The Migration of Social Thought, 1930–1965. New York: Harper & Row.
399. *Hune, Shirley* 1977. Pacific Migration to the United States: Trends and Themes in Historical and Sociological Literature. RUES Bibliographic Studies, No. 2. Washington, DC: Research Institute on Immigration and Ethnic Studies, Smithsonian Institution.
400. *Hunt, George T.* 1940. The Wars of the Iroquois: A Study in Intertribal Trade Relations. Madison: University of Wisconsin Press.
401. *Huntington, Samuel P.* 1968. The Bases of Accommodation. Foreign Affairs 46: 642–656.
402. *Hutchins, Francis G.* 1967. Illusion of Permanence: British Imperialism in India. Princeton, NJ: Princeton University Press.
403. *Hutton, John H.* 1951. Caste in India, Its Nature, Function and Origins. 2d edition. New York: Oxford University Press.
404. *Hyde, Francis E.* 1973. Far Eastern Trade, 1860–1914. The Merchant Adventurers Series. New York: Harper & Row/Barnes & Noble.
405. *Hymes, Dell*, ed. 1969. Reinventing Anthropology. New York: Pantheon.
406. *Inalcik, Halal* 1969. Capital Formation in the Ottoman Empire. Journal of Economic History 29: 97–140.
407. *Inalcik, Halal* 1973. The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600. New York: Praeger.
408. *Inikori, J. E.* 1977. The Import of Firearms into West Africa, 1750–1807: A Quantitative Analysis. Journal of African History 18: 339–368.
409. *Innis, Harold A.* 1956. The Fur Trade in Canada: An Introduction to Canadian Economic History. 2d revised edition, by Mary Q. Innis. Toronto: University of Toronto Press. (First pub. 1930.)
410. *Islamoğlu, Huri*, and *Çağlar Keyder* 1977. Agenda for Ottoman History. Review 1: 31–55.
411. *Issawi, Charles*, ed. 1966. The Economic History of the Middle East 1800–1914. Chicago: University of Chicago Press.
412. *Jablow, Joseph* 1951. The Cheyenne in Plains Trade Relations 1795–1840. American Ethnological Society Monograph, No. 19. New York: J. J. Augustin.
413. *Jackson, James S.* 1968. Planters and Speculators: Chinese and European Enterprise in Malaya. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.

414. *Jacobs, Wilbur R.* 1972. Dispossessing the American Indian: Indians and Whites on the Colonial Frontier. New York: Scribner's.
415. *Jain, Ravindra K.* 1970. South Indians on the Plantation Frontier in Malaya. New Haven, CT: Yale University Press.
416. *Jayawardena, Chandra* 1971. The Disintegration of Caste in Fiji Rural Society. *In* Anthropology in Oceania: Essays Presented to Ian Hogbin. L. R. Hiatt and C. Jayawardena, eds. Pp. 89–119. San Francisco: Chandler.
417. *Jeannin, Pierre* 1980. La protoindustrialisation: développement ou impasse. Annales 35: 52–65.
418. *Jenks, Leland R.* 1973. The Migration of British Capital to 1875. New York: Harper & Row/Barnes & Noble. (First pub. 1927.)
419. *Jennings, Francis* 1976. The Invasion of America: Indians, Colonialism, and the Cant of Conquest. New York: W. W. Norton.
420. *Jennings, Jesse D.*, and *Edward Norbeck*, eds. 1963. Prehistoric Man in the New World. Chicago: University of Chicago Press.
421. *Jeromin, Ulrich* 1966. Die Überseechinesen: Ihre Bedeutung für die wirtschaftliche Entwicklung Südostasiens. Ökonomische Studien, Vol. 12. Stuttgart: Gustav Fischer.
422. *Jessop, Bob* 1977. Recent Theories of the Capitalist State. Cambridge Journal of Economics 1: 353–373.
423. *Jones, G. I.* 1963. The Trading States of the Oil Rivers. London: Oxford University Press.
424. *Jones, Gwyn* 1968. A History of the Vikings. New York: Oxford University Press.
425. *Jones, Maldwyn Allen* 1960. American Immigration. Chicago: University of Chicago Press.
426. *Jordan, Winthrop D.* 1968. White over Black: American Attitudes Toward the Negro, 1550–1812. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
427. *Joshi, P. C.* 1970. Social Change in Traditional India. *In* Neue Indienkunde–New Indology, Festschrift Walter Rubin zum 70. Geburtstag. Horst Krüger, ed. Pp. 287–306. Berlin: Akademie Verlag.
428. *Kaplan, David* 1979. Toward a Marxist Analysis of South Africa: Review of Bernard Makhosezwe Magubane, The Political Economy of Race and Class in South Africa. Socialist Review 9: 117–137.
429. *Kea, R. A.* 1971. Firearms and Warfare on the Gold and Slave Coasts from the Sixteenth to the Nineteenth Centuries. Journal of African History 12: 185–213.
430. *Keller, Bonnie B.* 1978. Millenarianism and Resistance: The Xhosa Cattle Killing. Journal of Asian and African Studies 13: 95–111.
431. *Kelley, J. Charles* 1966. Mesoamerica and the Southwestern United States. *In* Archaeological Frontiers and External Connections. Gordon F. Ekholm and Gordon R. Willey, eds. Pp. 95–110. Handbook of Middle American Indians, Vol. 4. Robert Wauchope, general ed. Austin: University of Texas Press.

432. *Kemp, Tom* 1971. Economic Forces in French History. London: Dobson Books.
433. *Kepner, Charles D., Jr.* 1936. Social Aspects of the Banana Industry. New York: Columbia University Press.
434. *Kepner, Charles D., Jr.*, and *Jay H. Soothill* 1935. The Banana Empire. New York: Vanguard Press.
435. *Kerner, Robert J.* 1942. The Urge to the Sea: The Course of Russian History. The Role of Rivers, Portages, Ostrogs, Monasteries, and Furs. New York: Russell and Russell.
436. *Kerr, Clark* 1954. The Balkanization of Labor Markets. *In* Labor Mobility and Economic Opportunity. E. Wight Bakke, et al. Pp. 92–110. New York: Wiley.
437. *Key, V. O.* 1949. Southern Politics in State and Nation. New York: Knopf.
438. *Keyder, Çağlar* 1976. The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. Economy and Society 5: 178–196.
439. *Kinietz, W. Vernon* 1965. The Indians of the Great Lakes 1615–1760. Ann Arbor: University of Michigan Press. (First pub. 1940).
440. *Kirchhoff, Paul* 1959. The Principles of Clanship in Human Society. *In* Readings in Anthropology, Vol. 2. Morton H. Fried, ed. Pp. 260–270. New York: Thomas Y. Crowell.
441. *Klass, Morton* 1980. Caste: The Emergence of the South Asian Social System. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.
442. *Klein, A. Norman* 1969. West African Unfree Labor Before and After the Rise of the Atlantic Slave Trade. *In* Slavery in the New World. L. Foner and E. D. Genovese, eds. Pp. 87–95. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
443. *Koenigsberger, H. G.* 1971. Estates and Revolutions: Essays in Early Modern European History. Ithaca, NY: Cornell University Press.
444. *Kolko, Gabriel* 1963. The Triumph of Conservatism: A Reinterpretation of American History, 1900–1916. Glencoe, IL: The Free Press.
445. *Kondratieff, N. D.* 1979. The Long Waves in Economic Life. Review 2: 519–562.
446. *Konetzke, Richard* 1971. América Latina II: La época colonial. Historia Universal Siglo XXI. Madrid and Mexico City: Siglo XXI. (First pub. in German 1965).
447. *Kopytoff, Igor*, and *Suzanne Miers* 1977. African 'Slavery' as an Institution of Marginality. *In* Slavery in Africa: Historical and Anthropological Perspectives. Igor Kopytoff and Suzanne Miers, eds. Pp. 3–81. Madison: University of Wisconsin Press.
448. *Kosambi, D. D.* 1969. Ancient India: A History of Its Culture and Civilization. New York: Meridian Books–World Publishing Company.
449. *Krader, Lawrence* 1955. Principles and Structures in the Organization of the Steppe-Pastoralists. Southwestern Journal of Anthropology 11: 67–92.
450. *Krader, Lawrence* 1957. Culture and Environment in Interior Asia. *In* Studies in Human Ecology. Angel Palerm, et al. Pp. 115–138. Social Science Monographs III. Washington, DC: Pan American Union.

451. *Krader, Lawrence* 1958. Feudalism and the Tatar Polity of the Middle Ages. Comparative Studies in Society and History 1: 76–99.
452. *Krader, Lawrence* 1975. The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx. Assen: Van Gorcum.
453. *Krader, Lawrence*, ed. 1972. The Ethnological Notebooks of Karl Marx (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock). Assen: Van Gorcum.
454. *Kraenzel, Charles F.* 1955. The Great Plains in Transition. Norman: University of Oklahoma Press.
455. *Kriedte, Peter, Hans Medick*, and *Jürgen Schlumbohm* 1977. Industrialisierung vor der Industrialisierung: Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 53. Göttingen: Vandenhoek and Ruprecht.
456. *Kroeber, Alfred L.* 1948. Anthropology. New York: Harcourt Brace.
457. *Kroeber, Alfred L.* 1952. Basic and Secondary Patterns of Social Structure. *In* The Nature of Culture. Pp. 210–218. Chicago: University of Chicago Press. (Article first pub. 1938).
458. *Kroeber, Alfred L.* 1952. The Nature of Culture. Chicago: University of Chicago Press.
459. *Kubler, George* 1946. The Quechua in the Colonial World. *In* Handbook of South American Indians, Vol. 2: The Andean Civilizations. Julian H. Steward, ed. Pp. 331–410. Bureau of American Ethnology, Bulletin 143. Washington, DC: Smithsonian Institution.
460. *Kula, Witold* 1970. Teoria economica del sistema feudale. Turin: Einaudi. (First pub. in Polish 1962.)
461. *Kunstadter, Peter*, ed. 1967. Southeast Asian Tribes, Minorities, and Nations. 2 vols. Princeton, NJ: Princeton University Press.
462. *Kuwabara, Jitsuzo* 1928–1935. On P'u Shou-keng, a Man of the Western Regions Who Was the Superintendent of the Trading Ships Office in Ch'uanchou Towards the End of the Sung Dynasty, Together with a General Sketch of Trade of the Arabs in China During the T'ang and Sung Eras. Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, No. 2: 1–79; No. 7 (1935): 1–102.
463. *Lacoste, Yves* 1974. General Characteristics and Fundamental Structures of Medieval North African Society. Economy and Society 3: 1–17.
464. *Lampard, Eric R.* 1957. Industrial Revolution: Interpretations and Perspectives. Service Center for Teachers of History, Publication No. 4. Washington, DC: American Historical Association.
465. *Landes, David* 1958. Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt. Cambridge: Harvard University Press.
466. *Landes, David* 1969. The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present. Cambridge: Cam-bridge University Press.
467. *Lane, Frederick C.* 1973. Venice: A Maritime Republic. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

468. *Lang, James* 1975. Conquest and Commerce: Spain and England in the Americas. New York: Academic Press.
469. *Lang, James* 1979. Portuguese Brazil: The King's Plantation. New York: Academic Press.
470. *Lapidus, Ira M.* 1969. Muslim Cities and Islamic Societies. *In* Middle Eastern Cities. Ira M. Lapidus, ed. Pp. 47–79. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
471. *Lapidus, Ira M.*, ed. 1969. Middle Eastern Cities. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
472. *Laroui, Abdallah* 1976. The Crisis of the Arab Intellectual: Traditionalism or Historicism? Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
473. *Latham, A. J. H.* 1973. Old Calabar 1600–1891: The Impact of the International Economy Upon a Traditional Society. Oxford: Clarendon Press.
474. *Latham, A. J. H.* 1978. The International Economy and the Underdeveloped World 1865–1914. London: Croom Helm.
475. *Lathrap, Donald* 1970. The Upper Amazon. London: Thames and Hudson.
476. *Lattimore, Owen* 1951. Inner Asian Frontiers of China. 2d edition. New York: American Geographic Society. (First pub. 1940.)
477. *Lattimore, Owen* 1962. Studies in Frontier History: Collected Papers 1928–1958. London: Oxford University Press.
478. *Lattimore, Owen*, and *Eleanor Lattimore* 1944. The Making of Modern China. Washington, DC: The Infantry Journal.
479. *Lauber, Almon W.* 1913. Indian Slavery in Colonial Times Within the Present Limits of the United States. New York: Columbia University Press.
480. *Law, Robin* 1975. A West African Cavalry State: The Kingdom of Oyo. Journal of African History 16: 1–15.
481. *Lawson, Murry G.* 1943. Fur: A Study in English Mercantilism, 1700–1775. University of Toronto Studies, History and Economics Series, Vol. 9. Toronto: University of Toronto Press.
482. *Lazonick, William* 1974. Karl Marx and Enclosures in England. Review of Radical Political Economics 6: 1–59.
483. *Leach, Edmund R.* 1954. Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure. Cambridge: Harvard University Press.
484. *Leach, Edmund R.* 1961. Rethinking Anthropology. London School of Economics Monographs on Social Anthropology, No. 22. London: Athlone Press.
485. *Leach, Edward R.*, and *S. N. Mukerjee*, eds. 1970. Elites in South Asia. Cambridge: Cambridge University Press.
486. *Leacock, Eleanor B.* 1954. The Montagnais 'Hunting Territory' and the Fur Trade. American Anthropological Association Memoir 78. Menasha, WI: American Anthropological Association.
487. *Leacock, Eleanor B.* 1972. Introduction. *To* Frederick Engels, The Origin of the Family, Private Property, and the State. Pp. 7–67. New York: International Publishers.

488. *Leacock, Eleanor B.*, and *Nancy O. Lurie*, eds. 1971. North American Indians in Historical Perspective. New York: Random House.
489. *Lebar, Frank M., Gerald C. Hickey*, and *John K. Musgrove*, eds. 1964. Ethnic Groups of Mainland Southeast Asia. New Haven, CT: Human Relations Area Files Press.
490. *Lee, Calvin* 1965. Chinatown, U.S.A. Garden City, NY: Doubleday.
491. *Leeds, Anthony* 1976. 'Women in the Migratory Process': A Reductionist Outlook. Anthropological Quarterly 49: 69–76.
492. *Lees, Susan H.*, and *Daniel G. Bates* 1974. The Origins of Specialized Pastoralism: A Systemic Model. American Antiquity 39: 187–193.
493. *Legassick, Martin* 1977. Gold, Agriculture, and Secondary Industry in South Africa, 1885–1970; from Periphery to Sub-Metropole as a Forced Labour System. *In* The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa. Robin Palmer and Neil Parsons, eds. Pp. 175–200. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
494. *Lehman, Frederic K.* 1957. Anthropological Parameters of a Civilization: The Ecology, Evolution and Typology of India's High Culture. 2 vols. Ph.D. dissertation, Department of Anthropology, Columbia University, New York.
495. *Lekachman, Robert* 1976. Economists at Bay. New York: McGraw-Hill.
496. Lenin, V. I. 1939. Imperialism: The Highest State of Capitalism. Little Lenin Library, Vol. 15. New York: International Publishers. (First pub. in Russian 1917.)
497. *Le Roy Ladurie, Emmanuel* 1977. Occitania in Historical Perspective. Review 1: 21–30.
498. *Lesser, Alexander* 1961. Social Fields and the Evolution of Society. South-western Journal of Anthropology 17: 40–48.
499. *Leur, Jacob Cornelis van* 1955. Indonesian Trade and Society: Essays in Asian Social and Economic History. The Hague and Bandung: W. van Hoewe.
500. *Levin, Stephanie Seto* 1968. The Overthrow of the *Kapu* System in Hawaii. Journal of the Polynesian Society 74: 402–430.
501. *Levine, David* 1977. Family Formation in an Age of Nascent Capitalism. New York: Academic Press.
502. *Levtzion, Nehemia* 1972. The Early States of the Western Sudan to 1500. *In* History of West Africa, Vol. 1. J. F. Ade Ajayi and Michael Crowder, eds. Pp. 120–157. New York: Columbia University Press.
503. *Lewis, Archibald R.* 1951. Naval Power and Trade in the Mediterranean, 500–1100. Princeton, NJ: Princeton University Press.
504. *Lewis, Archibald R.* 1958. The Northern Seas: Shipping and Commerce in Northern Europe, a.d. 300–1100. Princeton, NJ: Princeton University Press.
505. *Lewis, Oscar* 1942. The Effects of White Contact Upon Blackfoot Culture: With Special Reference to the Role of the Fur Trade. American Ethnological Society, Monograph No. 6. New York: J. J. Augustin.
506. *Linares, Olga T.* 1979. What Is Lower Central American Archaeology? Annual Review of Anthropology 8: 21–43.

507. *Lindblom, Charles E.* 1977. Politics and Markets: The World's Political Economic Systems. New York: Basic Books.
508. *Linton, Ralph* 1955. The Tree of Culture. New York: Knopf.
509. *Lloyd, Peter C.* 1954. The Traditional Political System of the Yoruba. Southwestern Journal of Anthropology 10: 235–251.
510. *Lloyd, Peter C.* 1965. The Political Structure of African Kingdoms. *In* Political Systems and the Distribution of Power. Michael Banton, ed. Pp. 25–61. Association of Social Anthropologists, Monograph No. 2. London: Tavistock Publications.
511. *Lloyd, Peter C.* 1968. Conflict Theory and Yoruba Kingdoms. *In* History and Social Anthropology. I. M. Lewis, ed. Pp. 25–61. Association of Social Anthropologists, Monograph No. 7. London: Tavistock Publications.
512. *Lockhart, James* 1968. Spanish Peru, 1532–1560: A Colonial Society. Madison: University of Wisconsin Press.
513. *Lockhart, James* 1972. The Men of Cajamarca: A Social and Biographical Study of the First Conquerors of Peru. Austin: University of Texas Press.
514. *Lopez, Robert S.* 1971. The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
515. *Lopez, Robert S., Harry A. Miskimin,* and *Abraham Udovitch* 1970. England to Egypt, 1350–1500: Long-Term Trends and Long-Distance Trade. *In* Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. Michael A. Cook, ed. Pp. 93–128. London: Oxford Univer-sity Press.
516. *Lopez, Robert S.,* and *Irving W. Raymond* 1955. Medieval Trade in the Mediterranean World, Illustrative Documents Translated with Introduction and Notes. New York: Columbia University Press.
517. *Love, Thomas F.* 1977. Ecological Niche Theory in Sociocultural Anthropology: A Conceptual Framework and an Application. American Ethnologist 4: 27–41.
518. *Lowie, Robert H.* 1920. Primitive Society. New York: Boni and Liveright.
519. *Lowie, Robert H.* 1937. The History of Ethnological Theory. New York: Rinehart.
520. *Luxemburg, Rosa* 1922. Die Akkumulation des Kapitals. Bin Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus. Berlin: Vereinigung Internationaler Verlags-Anstalten. (First pub. 1913).
521. *Luzzatto, Gino* 1961. An Economic History of Italy from the Fall of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century. London: Routledge & Kegan Paul.
522. *Lyashchenko, Peter I.* 1949. History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution. New York: Macmillan. (First pub. in Russian 1939.)
523. *Lybyer, A. H.* 1915. The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade. Economic History Review 30: 577–588.
524. *Lynd, Robert S.* 1939. Knowledge for What? Princeton, NJ: Princeton University Press.

525. *Lynd, Robert S.* 1949. The Science of Inhuman Relations. The New Republic 121: 22–24.
526. *McCall, Daniel F.* 1969. Africa in Time-Perspective. New York: Oxford University Press.
527. *McCall, Daniel F.* 1971. Islamization in the Western and Central Sudan in the Eleventh Century. *In* Aspects of West African Islam. Daniel F. McCall and Norman R. Bennett, eds. Pp. 1–30. Boston University Papers on Africa, Vol. 5. Boston: African Studies Center, Boston University.
528. *McCoy, Alfred W.* with *Cathleen B. Read* and *Leonard P. Adams II* 1972. The Politics of Heroin in Southeast Asia. New York: Harper & Row.
529. *McEvedy, Colin,* and *Richard Jones* 1978. Atlas of World Population History. Harmondsworth: Penguin Books.
530. *Macfarlane, Alan* 1979. The Origins of English Individualism: The Family, Property and Social Transition. New York: Cambridge University Press.
531. *McHugh, Tom,* with *Victoria Hobson* 1972. The Time of the Buffalo. New York: Knopf.
532. *McIlwraith, T. F.* 1948. The Bella Coola Indians. 2 vols. Toronto: University of Toronto Press.
533. *Macknight, C. C.* 1972. Macassans and Aborigines. Oceania 42: 283–321.
534. *Mack Smith, Denis* 1969. Italy: A Modern History. (2nd revised edition.) Ann Arbor: University of Michigan Press.
535. *MacLeod, Murdo J.* 1973. Spanish Central America: A Socioeconomic History, 1520–1720. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
536. *McNeill, William H.* 1963. The Rise of the West: A History of the Human Community. Chicago: University of Chicago Press.
537. *McPherron, Alan* 1967. On the Sociology of Ceramics: Pottery Style Clustering, Marital Residence, and Cultural Adaptations of the Algonkian-Iroquoian Border. *In* Iroquois Culture, History and Prehistory: Proceedings of the 1965 Conference on Iroquois Research. Elizabeth looker, ed. Pp. 101–107. Albany: State Education Department, University of the State of New York, and New York Museum and Science Service.
538. *Macpherson, C. B.* 1962. The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke. Oxford: Clarendon Press.
539. *Magubane, Bernard M.* 1978. The Politics of History in South Africa. Notes and Documents No. 11/78. New York: Centre Against Apartheid, Department of Political and Security Council Affairs, United Nations.
540. *Magubane, Bernard M.* 1979. The Political Economy of Race and Class in South Africa. New York: Monthly Review Press.
541. *Mair, Lucy P.* 1934. An African People in the Twentieth Century. London: Routledge.
542. *Mancall, Mark* 1971. Russia and China: Their Diplomatic Relations to 1728. Cambridge, MA: Harvard University Press.

543. *Mandel, Ernest* 1968. Marxist Economic Theory. 2 vols. New York: Monthly Review Press (First pub. in French 1942.)
544. *Mandel, Ernest* 1978. Late Capitalism. London: Verso. (First pub. in German 1972.)
545. *Mann, Julia de Lacy* 1971. The Cloth Industry in the West of England from 1640 to 1880. Oxford: Clarendon Press.
546. *Mantoux, Paul* 1928. The Industrial Revolution in the Eighteenth Century: An Outline of the Beginnings of the Modern Factory System in England. London: Jonathan Cape.
547. *Maquet, Jacques J.* 1961. Une hypothèse pour l'étude des feodalités africaines. Cahiers d'études africaines 2: 292–314.
548. *Maquet, Jacques J.* 1964. Objectivity in Anthropology. Current Anthropology 12:419–430.
549. *Maran La Raw* 1967. Towards a Basis for Understanding the Minorities in Burma: The Kachin Example. *In* Southeast Asian Tribes, Minorities, and Nations, Vol. 1. Peter Kunstadter, ed. Pp. 125–146. Princeton, NJ: Princeton University Press.
550. *Marcus, Steven* 1974. Engels, Manchester, and the Working Class. New York: Random House.
551. *Marx, Karl* 1942. The Marx-Zasulich Correspondence. The New International, November: 298–302 (Dated 1881.)
552. *Marx, Karl* 1967. Capital: A Critique of Political Economy. Vol. 3: The Process of Capitalist Production as a Whole. New York: International Publishers. (First pub. in German 1894.)
553. *Marx, Karl* 1972. Ireland and the Irish Question: A Collection of Writings. New York: International Publishers.
554. *Marx, Karl* 1973. Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy, Rough Draft. Martin Nicolaus, transl. London: Allen Lane. (Manuscript written in 1857–1858; first pub. in German 1939.)
555. *Marx, Karl* 1977. Capital: A Critique of Political Economy. Vol. 1. David Fernbach, transl. Marx Library. New York: Vintage-Random House. (First pub. in German 1867.)
556. *Masselman, George* 1963. The Cradle of Colonialism. New Haven, CT: Yale University.
557. *Mathew, Gervase* 1963. The East African Coast Until the Coming of the Portuguese. *In* The History of East Africa, Vol. I. Roland Oliver and Gervase Mathew, eds. Pp. 94–127. Oxford: Clarendon Press.
558. *Maude, H. E.* 1968. Of Islands and Men: Studies in Pacific History. Melbourne: Oxford University Press.
559. *Mauny, Raymond* 1961. Tableau géographique de l'ouest africain au Moyen Age, d'apres les sources ecrites, la tradition et l'archéologie. Mèmoires de I'Institut Français d'Afrique Noire, No. 61, Dakar.
560. *Mauro, Frédéric* 1961. Toward an 'Intercontinental Model': European Overseas Expansion Between 1500–1800. Economic History Review 14: 1–17.
561. *Mauro, Frédéric* 1967. L'expansion européenne (1600–1870). Paris: Presses Universitaires de France.

562. *Meggers, Betty J.* 1966. Ecuador. New York: Praeger.
563. *Meggers, Betty J.*, and *Clifford Evans*, eds. 1963. Aboriginal Culture Development in Latin America: An Interpretive Review. Smithsonian Miscellaneous Collections, Vol. 146. Washington, DC: Smithsonian Institution.
564. *Meggitt, Mervyn J.* 1962. Desert People: A Study of the Walbiri Aborigines of Central Australia. Sydney: Angus and Robertson.
565. *Mehring, Franz* 1935. Karl Marx, the Story of His Life. New York: Covici, Friede.
566. *Meilink-Roelofsz, M. A. P.* 1962. Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago Between 1500 and About 1630. The Hague: M. Nijhoff.
567. *Meillassoux, Claude* 1960. Essai d'interpretation du phénomène économique dans les sociétés traditionelles d'auto-subsistence. Cahiers d'Études Africaines, No. 4: 38–67.
568. *Meillassoux, Claude* 1972. From Reproduction to Production: A Marxist Approach to Eco-nomic Anthropology. Economy and Society 1: 93–105.
569. *Meillassoux, Claude* 1973. The Social Organization of the Peasantry: The Economic Basis of Kinship. Journal of Peasant Studies 1: 81–90.
570. *Meillassoux, Claude* 1974. Are There Castes in India? Economy and Society 2: 89–111.
571. *Meillassoux, Claude*, ed. 1971. The Development of Indigenous Trade and Markets in West Africa. London: Oxford University Press.
572. *Meillassoux, Claude*, ed. 1975. L'esclavage en Afrique Précoloniale. Paris: François Maspéro.
573. *Mencher, Joan* 1974. The Caste System Upside Down: Or the Not So Mysterious East. Current Anthropology 15: 469–494.
574. *Mendels, Franklin F.* 1972. Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process. Journal of Economic History 32: 241–261.
575. *Merriman, Robert O.* 1926. The Bison and the Fur-Trade. Departments of History and Political and Economic Science in Queen's University, Bulletin 53, Kingston, Ontario.
576. *Meyerowitz, Eva L. R.* 1951. The Sacred State of the Akan. London: Faber and Faber.
577. *Miller, Eric* 1954. Caste and Territory in Malabar. American Anthropologist 56: 410–420.
578. *Miller, J. Innis* 1969. The Spice Trade of the Roman Empire, 29 b.c. to a.d. 641. Oxford: Clarendon Press.
579. *Miller, Joseph C.* 1973. Requiem for the 'Jaga.' Cahiers d'Études Africaines 13: 121–149.
580. *Miller, Joseph C.* 1975. Kings and Kinsmen: Early Mbundu States in Angola. London: Oxford University Press.
581. *Miller, Joseph C.* 1976. The Slave Trade in Congo and Angola. *In* The African Diaspora: Interpretive Essays. Martin L. Kilson and Robert I. Rotberg, eds. Pp. 75–113. Cambridge, MA: Harvard University Press.
582. *Miller, Solomon* 1967. Hacienda to Plantation in Northern Peru: The Processes of Proletarianization of a Tenant Farmer Society. *In* Contemporary

Change in Traditional Societies, Vol. 3: Mexican and Peruvian Communities. Julian H. Steward, ed. Pp. 133–225. Urbana: University of Illinois Press.

583. *Milward, A.*, and *S. B. Saul* 1977. The Development of the Economics of Continental Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press.
584. *Mingay, G. E.* 1973. English Landed Society in the Eighteenth Century. London: Routledge & Kegan Paul.
585. *Mintz, Sidney W.* 1956. Cañamelar: The Subculture of a Rural Sugar Plantation Proletariat. *In* The People of Puerto Rico. Julian Steward, et al. Pp. 314–417. Urbana: University of Illinois Press.
586. *Mintz, Sidney W.* 1959a. Internal Market Systems as Mechanisms of Social Articulation. *In* Intermediate Societies, Social Mobility, and Communication. Proceedings of the 1959 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society. Verne E Ray, ed. Pp. 20–30. Seattle: University of Washington.
587. *Mintz, Sidney W.* 1959b. The Plantation as a Socio-Cultural Type. *In* Plantation Systems of the New World. Ángel Palerm and Vera Rubin, eds. Pp. 42–49. Social Science Monographs VII, Pan American Union. Washington, DC: Pan American Union.
588. *Mintz, Sidney W.* 1961. The Question of Caribbean Peasantries: A Comment. Caribbean Studies 1: 31–34.
589. *Mintz, Sidney W.* 1973. A Note on the Definition of Peasantry. Journal of Peasant Studies 1: 91–106.
590. *Mintz, Sidney W.* 1974. Caribbean Transformation. Chicago: Aldine.
591. *Mintz, Sidney W.* 1979a. Slavery and the Rise of Peasantry. Historical Reflections 6: 215–242.
592. *Mintz, Sidney W.* 1979b. Time, Sugar and Sweetness. Marxist Perspectives 2: 56–73.
593. *Mintz, Sidney W.*, and *Richard Price* 1976. An Anthropological Approach to the Study of Afro-American History: A Caribbean Perspective. Philadelphia: ISHI.
594. *Mohr, E. C. J.* 1933. Tropical Soil Forming Processes and the Development of Tropical Soils with Special Reference to Java and Sumatra. Peking: National Geological Survey of China.
595. *Mohr, E. C. J.* 1944. The Soils of Equatorial Regions. Ann Arbor, MI: Edwards Brothers.
596. *Moore, Barrington, Jr.* 1966. Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. Boston: Beacon Press.
597. *Moore, Barrington, Jr.* 1978. Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt. White Plains, NY: M. E. Sharpe.
598. *Moreland, W. H.* 1963. The Agrarian System of Moslem India. Bombay: Oriental Book Reprint Corporation. (First pub. in 1929.)
599. *Moreno Fraginals, Manuel* 1978. El ingenio: complejo económico sócial cubano del azúcar. 2 vols. La Habana: Editorial de Ciencias Sociales.

600. *Morgan, Edmund S.* 1975. American Slavery–American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia. New York: W. W. Norton.
601. *Mörner, Magnus* 1973. The Spanish American Hacienda: A Survey of Recent Research and Debate. Hispanic American Historical Review 53: 183–216.
602. *Morris, Morris D.* 1960. The Recruitment of an Industrial Labor Force in India, with British and American Comparisons. Comparative Studies in Society and History 2: 305–328.
603. *Morris, Morris D.* 1963. Towards a Reinterpretation of Nineteenth Century Indian Economic History. Journal of Economic History 23: 606–618. (Reprinted with critical comments by Toru Matsui, Bipan Chandra, and T. Raychaudhuri, Indian Economic and Social History Review, 1968: 1–100, 319–388.)
604. *Morris, Morris D.* 1965. The Emergence of an Industrial Labor Force in India: A Study of the Bombay Cotton Mills 1854–1947. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
605. *Morris, Morris D.*, and *Burton Stein* 1961. The Economic History of India: A Bibliographic Essay. Journal of Economic History 21: 179–207.
606. *Morton-Williams, Peter* 1964. The Oyo Yoruba and the Atlantic Slave Trade, 1670– 1830. Journal of the Historical Society of Nigeria 3: 24–45.
607. *Morton-Williams, Peter* 1965. The Fulani Penetration into Nupe and Yoruba in the Nineteenth Century. *In* Political Systems and the Distribution of Power. Michael Banton, ed. Pp. 1–24. Association of Social Anthropologists, Monograph No. 2. London: Tavistock Publications.
608. *Morton-Williams, Peter* 1967. The Yoruba Kingdom of Oyo in the Nineteenth Century. *In* West African Kingdoms in the Nineteenth Century. Daryll Forde and Phyllis Kaberry, eds. Pp. 36–69. London: Oxford University Press.
609. *Morton-Williams, Peter* 1969. The Influence of Habitat and Trade on the Polities of Oyo and Ashanti. *In* Man in Africa. Mary Douglas and Phyllis Kaberry, eds. Pp. 79–98. London: Tavistock Publications.
610. *Moziño, José Mariano* 1970. Noticias de Nutka: An Account of Nootka Sound in 1792. American Ethnological Society, Monograph No. 50. Seattle: University of Washington Press.
611. *Mudenge, S. I.* 1974. The Role of Foreign Trade in the Rozvi Empire: A Reappraisal. Journal of African History 15: 373–391.
612. *Mukherjee, Ramkrishna* 1958. The Rise and Fall of the East India Company: A Sociological Appraisal. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
613. *Mukherjee, S. N.* 1970. Class, Caste and Politics in Calcutta, 1815–38. *In* Elites in South Asia. E. R. Leach and S. N. Mukherjee, eds. Pp. 38–78. Cambridge: Cambridge University Press.
614. *Murdock, George P.* 1949. Social Structure. New York: Macmillan.
615. *Murphey, Rhoads* 1977. The Outsiders: The Western Experience in India and China. Ann Arbor: University of Michigan Press.
616. *Murphy, Robert F.* 1958. Matrilocality and Patrilineality in Mundurucú Society. American Anthropologist 58: 414–434.

617. *Murphy, Robert F.* 1960. Headhunters' Heritage: Social and Economic Change Among the Mundurucu Indians. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
618. *Murra, John V.* 1972. El control 'vertical' de un máximo de pisos ecológicos en la economía de las sociedades andinas. *In* Iñigo Ortiz de Zúñiga, visitador, visita de la provinda de León de Huánuco en 1562, Vol. 1. John V. Murra, ed. Pp. 427–476. Documentos para la Historia y Etnología de Huánuco y la Selva Central. Huánuco, Peru: Universidad Hermilio Valdizán.
619. *Murra, John V.* 1975. Formaciones económicas y políticas del mundo andino. Lima: Institute de Estudios Peruanos.
620. NACLA-East Apparel Project, North American Congress for Latin America 1977. Capital on the Move: An Overview. NACLA's Latin American and Empire Report 11: 2–3.
621. *Nash, Gary B.* 1974. Red, White, and Black: The Peoples of Early America. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
622. *Nehnevajsa, Jiri,* and *Albert Frances* 1959. Automation and Stratification. *In* Automation and Society. Howard B. Jacobson and Joseph S. Roucek, eds. Pp. 394–415. New York: Philosophical Library.
623. *Nekich, Sandra* 1974. The Feast of the Dead: The Origin of the Indian-White Trade Ceremonies in the West. Western Canadian Journal of Anthropology 4: 1–20.
624. *Nell, Edward* 1973. Economics: The Revival of Political Economy. *In* Ideology in Social Science: Readings in Critical Social Theory. Robin Blackburn, ed. Pp. 76–95. New York: Vintage Books/Random House.
625. *Newell, William H.* 1974. Comment on 'The Caste System Upside Down', by Joan P. Mencher. Current Anthropology 15: 487–488.
626. *Newitt, Malyn D. D.* 1973. Portuguese Settlement on the Zambesi: Exploration, Land Tenure and Colonial Rule in East Africa. New York: Africana.
627. *Nikolinakos, Marios* 1975. Notes Towards a General Theory of Migration in Late Capitalism. Race and Class 17: 5–17.
628. *North, Douglass C.* 1961. The Economic Growth of the United States 1790–1860. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
629. *Northrup, David* 1972. The Growth of Trade Among the Igbo Before 1800. Journal of African History 13: 217–236.
630. *Nugent, David* 1980. Closed Systems and Contradiction: The Kachin In and Out of History. Manuscript, files of the author. Department of Anthropology, Columbia University, New York.
631. *Oberg, Kalervo* 1973. The Social Economy of the Tlingit Indians. American Ethnological Society, Monograph No. 55. Seattle: University of Washington.
632. *O'Connor, James* 1974. The Corporations and the State: Essays in the Theory of Capitalism and Imperialism. New York: Harper & Row.
633. *O'Laughlin, Bridget* 1975. Marxist Approaches in Anthropology. Annual Review of Anthropology 4: 341–370.

634. *Olien, Michael D.* 1970. The Negro in Costa Rica: The Role of an Ethnic Minority in a Developing Society. Developing Nations Monograph Series, No. 3. Winston-Salem, NC: Overseas Research Center, Wake Forest University.
635. *Oliveira Marques, A. H. de* 1972. History of Portugal. 2 vols. New York: Columbia University Press.
636. *Oliver, Douglas L.* 1962. The Pacific Islands. Revised edition. Cambridge, MA: Harvard University Press.
637. *Oliver, Roland A.* 1970. The Problem of Bantu Expansion. *In* Papers in African Prehistory. J. D. Page and R. A. Oliver, eds. Pp. 141–156. Cambridge: Cam-bridge University Press.
638. *Oliver, Roland A.*, and *Brian Pagan* 1975. Africa in the Iron Age, 500 b.c. to a.d. 1400. London: Cambridge University Press.
639. *Oliver, Roland A.*, and *J. D. Fage* 1962. A Short History of Africa. New York: New York University Press.
640. *Oliver, Symmes C.* 1974. Ecology and Cultural Continuity as Contributing Factors in the Social Organization of the Plains Indians. *In* Man in Adaptation: The Cultural Present. 2d edition. Yehudi A. Cohen, ed. Pp. 302–322. Chicago: Aldine.
641. *Ollman, Bertell* 1976. Alienation. 2d edition. Cambridge: Cambridge University Press.
642. *Onselen, Charles van* 1976. Chibaro: African Mine Labour in Southern Rhodesia 1900–1933. London: Pluto Press.
643. *Onselen, Charles van* 1979. The World the Mineowners Made: Social Themes in the Economic Transformation of the Witwatersrand, 1886–1914. Review 3: 289–302.
644. *Origo, Iris* 1955. The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the 14th and 15th Centuries. Speculum 30: 321–366.
645. *Origo, Iris* 1957. The Merchant of Prato, Francesco Di Marco Datini, 1335–1410. London: Jonathan Cape.
646. *Orlove, Benjamin* 1977. Integration Through Production: The Use of Zonation in Espinar. American Ethnologist 4: 84–101.
647. *Ortega Y Gasset, José* 1937. Invertebrate Spain. New York: W. W. Norton. (First pub. in Spanish 1921.)
648. *Ortiz, Fernando* 1947. Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar. New York: Knopf. (First pub. in Spanish in 1940.)
649. *Osgood E. S.* 1957. The Day of the Cattleman. Chicago: Phoenix Books.
650. *Ostrogorsky, Georg* 1957. History of the Byzantine State. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. (First pub. in German 1940.)
651. *Ottenberg, Simon* 1958. Ibo Oracles and Intergroup Relations. Southwestern Journal of Anthropology 14: 295–317.
652. *Otterbein, Keith F.* 1964. Why the Iroquois Won: An Analysis of Iroquois Military Tactics. Ethnohistory 11: 56–63.
653. *Owen, E. R. J.* 1969. Cotton and the Egyptian Economy 1820–1914: A Study in Trade and Development. Oxford: Clarendon Press.
654. *Owen, Roger*, and *Bob Sutcliffe*, eds. 1972. Studies in the Theory of Imperialism. London: Longman.

655. *Palerm, Ángel* 1949. El industrialismo y la decadencia. Presencia (Mexico City), Nos. 5–6: 38–80.
656. *Palerm, Ángel* 1979. Sobre la formación del sistema colonial: apuntes para una discusión. *In* Ensayos sobre el desarrollo económico de México y América Latina (1500–1975). Enrique Florescano, ed. Pp. 93–127. Mexico City: Fondo de Cultura Económica.
657. *Palmer, Robin,* and *Neil Parsons,* eds. 1977. The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
658. *Parry, J. H.* 1966. The Establishment of the European Hegemony 1415–1715: Trade and Exploration in the Age of the Renaissance. 3d revised edition. New York: Harper Torchbooks/Harper & Row.
659. *Parry, J. H.* 1971. Trade and Dominion: The European Overseas Empires in the Eighteenth Century. London: Weidenfeld & Nicolson.
660. *Parry, J. H.* 1973. The Spanish Seaborne Empire. Harmondsworth: Penguin Books.
661. *Partridge, William L.* 1979. Banana County in the Wake of the United Fruit: Social and Economic Linkages. American Ethnologist 6: 491–509.
662. *Peckham, Howard H.* 1970. Pontiac and the Indian Uprising. New York: Russell and Russell. (First pub. 1947.)
663. *Pelzer, Karl* 1945. Pioneer Settlement in the Asiatic Tropics: Land Utilization and Agricultural Colonization in Southeast Asia. American Geographical Society, Special Publication No. 29. New York: American Geographical Society.
664. *Pendle, George* 1963. A History of Latin America. Baltimore: Penguin.
665. *Perdue, Theda* 1979. Slavery and the Evolution of Cherokee Society 1540–1866. Knoxville: University of Tennessee Press.
666. *Perkin, Harold J.* 1969. The Origins of Modern English Society 1780–1880. Toronto: University of Toronto Press.
667. *Phillips, Paul C.* 1961. The Fur Trade. 2 vols. Norman: University of Oklahoma Press.
668. *Phillipson, D. W.* 1977. The Spread of the Bantu Language. Scientific American 286: 106–114.
669. *Pike, Ruth* 1966. Enterprise and Adventure: The Genoese in Seville and the Opening of the New World. Ithaca, NY: Cornell University Press.
670. *Pirenne, Henri* 1937. Economic and Social History of Medieval Europe. New York: Harcourt Brace. (First pub. in French 1933.)
671. *Platt, D. C. M.* 1973. Latin America and British Trade, 1806–1914. The Merchant Adventurers Series. New York: Harper & Row/Barnes & Noble.
672. *Polanyi, Karl* 1957. The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time. Boston: Beacon Press. (First pub. 1944.)
673. *Polanyi, Karl* 1966. Dahomey and the Slave Trade. American Ethnological Society, Monograph No. 42. Seattle: University of Washington Press.

674. *Pollard, Sidney* 1965. The Genesis of Modern Management: A Study of the Industrial Revolution in Great Britain. Cambridge, MA: Harvard University Press.
675. *Pollock, N. C.*, and *Swanzie Agnew* 1963. An Historical Geography of South Africa. London: Longmans.
676. *Poppino, Rollie* 1968. Brazil: The Land and People. London: Oxford University Press.
677. *Fortes, Alejandro* 1978. Migration and Underdevelopment. Politics and Society 8: 1–48.
678. *Potter, Jack M.* 1976. Thai Peasant Social Structure. Chicago: University of Chicago Press.
679. *Poulantzas, Nicos* 1973. Political Power and Social Classes. London: New Left Books. (First pub. in French 1968.)
680. *Poulantzas, Nicos* 1978. Classes in Contemporary Capitalism. London: Verso. (First pub. in French 1974.)
681. *Prawer, Joshua*, and *Shmuel N. Eisenstadt* 1968. Feudalism. *In* International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 5. David Sills, ed. Pp. 393–403. New York: Macmillan and Free Press.
682. *Quain, Buell* 1937. The Iroquois. *In* Cooperation and Competition Among Primitive Peoples. Margaret Mead, ed. Pp. 240–281. New York: McGraw-Hill.
683. *Ragatz, Lowell J.* 1928. The Fall of the Planter Class in the British Caribbean, 1763–1833. New York: Century.
684. *Ramos, Alcida R.* 1978. Mundurucú: Social Change or False Problem? American Ethnologist 5: 675–689.
685. *Randle, Martha C.* 1951. Iroquois Women, Then and Now. Bulletin of the Bureau of American Ethnology, No. 149: 167–180.
686. *Ranger, Terence O.*, ed. 1968. Aspects of Central African History. Evanston, IL: Northwestern University Press.
687. *Rawick, George P.* 1972. From Sundown to Sunup: The Making of the Black Community. Contributions in Afro-American and African Studies, No. 11. Westport, CT: Greenwood.
688. *Rawski, Evelyn Sakakida* 1972. Agricultural Change and the Peasant Economy of South China. Harvard East Asian Series, No. 66. Cambridge, MA: Harvard University Press.
689. *Ray, Arthur J.* 1974. Indians in the Fur Trade: Their Role as Hunters, Trappers and Middlemen in the Lands Southwest of Hudson Bay 1660–1870. Toronto: University of Toronto Press.
690. *Raychaudhuri, Tapan*, ed. 1960. Contributions to Indian Economic History, Vol. 1. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay.
691. *Redford, Arthur* 1976. Labour Migration in England, 1800–1850. 3d edition. Manchester: Manchester University Press. (First pub. 1926.)
692. *Rees, Albert* 1961. Real Wages in Manufacturing: 1890–1914. Princeton, NJ: Princeton University Press.
693. *Reichel-Dolmatoff, Gerardo* 1961. The Agricultural Basis of the Sub-Andean Chiefdoms of Colombia. *In* The Evolution of Horticultural Systems in

Native South America: Causes and Consequences. A Symposium. Johannes Wilbert, ed. Pp. 83–100. Supplement Publication No. 2, Antropológica. Caracas: Sociedad de Ciencias Naturales La Salle.
694. *Reichel-Dolmatoff, Gerardo* 1965. Colombia. New York: Praeger.
695. *Rey, Pierre-Philippe* 1976. Les alliances de classes. Paris: François Maspéro.
696. *Reynolds, Robert L.* 1957. The Mediterranean Frontiers, 1000–1400. *In* The Frontier in Perspective. Walker D. Wyman and Clifton B. Kroeber, eds. Pp. 21–34. Madison: University of Wisconsin Press.
697. *Reynolds, Robert L.* 1961. Europe Emerges. Madison: University of Wisconsin Press.
698. *Ribeiro, Darcy* 1968. The Civilizational Process. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.
699. *Rich, E. E.* 1955. Russia and the Colonial Fur Trade. Economic History Review 7: 307–328.
700. *Rich, E. E.* 1959. History of the Hudson's Bay Company 1670–1870. 2 vols. London: Hudson's Bay Record Society.
701. *Richards, Alan R.* 1977. Primitive Accumulation in Egypt, 1798–1882. Review I: 3–49.
702. *Richards, Cara B.* 1957. Matriarchy or Mistake: The Role of Iroquois Women Through Time. *In* Cultural Stability and Cultural Change. Proceedings of the 1957 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society. Verne F. Ray, ed. Pp. 36–45. Seattle: American Ethnological Society, University of Washington.
703. *Richards, D. S.*, ed. 1970. Islam and the Trade of Asia: A Colloquium. Oxford: Bruno Cassirer; Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
704. *Richards, W.* 1980. The Import of Firearms into West Africa in the 18th Century. Journal of African History 21: 43–59.
705. *Robequain, Charles* 1944. The Economic Development of French Indo-China. London: Oxford University Press. (First pub. in French 1939.)
706. *Roberts, Andrew D.* 1973. A History of the Bemba: Political Growth and Change in North-eastern Zambia Before 1900. Madison: University of Wisconsin Press.
707. *Robinson, K. R.* 1966. The Archaeology of the Rozwi. *In* The Zambezian Past: Studies in Central African History. EricT. Stokes and R. Brown, eds. Pp. 3–27. Manchester: University of Manchester Press.
708. *Robinson, Ronald* 1972. Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration. *In* Studies in the Theory of Imperialism. Roger Owen and Bob Sutcliffe, eds. Pp. 118–140. London: Longman.
709. *Rodinson, Maxime* 1966. Islam et capitalisme. Paris: Éditions du Seuil.
710. *Rodney, Walter* 1970. A History of the Upper Guinea Coast. Oxford: Clarendon Press.
711. *Roff William R.* 1967. The Origins of Malay Nationalism. New Haven, CT: Yale University Press.
712. *Rogers, Edward S.* 1969. Band Organization Among the Indians of Eastern Subarctic Canada. *In* Contributions to Anthropology: Band Societies.

Proceedings of the Conference on Band Organization, Ottawa, 1965. David Damas, ed. Pp. 21–50. National Museum of Canada Bulletin No. 228, Anthropological Series No. 84. Ottawa: National Museums of Canada.

713. *Rogin, Michael P.* 1975. Fathers and Children: Andrew Jackson and the Subjugation of the American Indian. New York: Knopf.
714. *Rohrbough, Malcolm J.* 1968. The Land Office Business: The Settlement and Administration of American Public Lands, 1789–1837. New York: Oxford University Press.
715. *Rokkan, Stein* 1975. Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations Within Europe. *In* The Formation of National States in Western Europe. Charles Tilly, ed. Pp. 562–600. Princeton, NJ: Princeton University Press.
716. *Rollwagen, Jack* 1980. New Directions in Urban Anthropology: Building an Ethnography and an Ethnology of the world system. *In* Urban Life: Readings in Urban Anthropology. George Gmelch and Walter P. Zenner, eds. Pp. 370–382. New York: St. Martin's Press.
717. *Rosas, Paul* 1943. Caste and Class in India. Science and Society 7: 141–167.
718. *Roseberry, William* 1978. Historical Materialism and *The People of Puerto Rico. In* Social Anthropology in Puerto Rico. Special issue. Robert Duncan, ed. Revista Interamericana (San German, Puerto Rico) 8: 26–36.
719. *Rosecrance, Richard N.* 1964. The Radical Culture of Australia. *In* The Founding of New Societies. Louis Hartz, ed. Pp. 275–318. New York: Harcourt, Brace and World.
720. *Rosenberg, Hans* 1967. Grosse Depression und Bismarckzeit: Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa. Veröffentlichungen der Historischen Komission zu Berlin beim Friedrich-Meinecke-Institut der Freien Universität Berlin, Vol. 24; Publikationen zur Geschichte der Industrialisierung, Vol. 2. Berlin: Walter de Gruyter.
721. *Rosenberg, Harriet G.* 1978. The Experience of Underdevelopment: Change in a French Alpine Village from the Old Regime to the Present. Ph.D dissertation, Departments of Anthropology and History, University of Michigan, Ann Arbor.
722. *Rosenblum, Gerald* 1973. Immigrant Workers: Their Impact on American Labor Radicalism. New York: Basic Books.
723. *Rosman, Abraham,* and *Paula Rubel* 1971. Feasting with Mine Enemy: Rank and Exchange Among Northwest Coast Societies. New York: Columbia University Press.
724. *Rostow, Walt Whitman* 1960. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. Cambridge: Cambridge University Press.
725. *Rostow, Walt Whitman* 1975. How It All Began: Origins of the Modern Economy. New York: McGraw-Hill.
726. *Rostow, Walt Whitman* 1978. The World Economy: History and Prospect. Austin: University of Texas Press.
727. *Rotberg, Robert I.,* and *H. Neville Chittick,* eds. 1975. East Africa and the Orient: Cultural Syntheses in Pre-Colonial Times. New York: Africana.

728. *Rothenberg, Diane* 1976. Erosion of Power: An Economic Basis for the Selective Conservatism of Seneca Women in the Nineteenth Century. Western Canadian Journal of Anthropology 6: 106–122.
729. *Rowe, John H.* 1957. The Incas Under Spanish Colonial Institutions. Hispanic American Historical Review 37: 155–199.
730. *Rowe, William L.* 1973. Caste, Kinship, and Association in Urban India. *In* Urban Anthropology. Aidan Southall, ed. Pp. 211–249. New York: Oxford University Press.
731. *Rowthorn, Bob* 1976. Late Capitalism. New Left Review, No. 98: 59–83.
732. *Russell, Josiah C.* 1958. Late Ancient and Medieval Populations. Transactions of the American Philosophical Society, Philadelphia, Vol. 43, No. 3.
733. *Russell, Josiah C.* 1972. Medieval Regions and Their Cities. Bloomington: Indiana University Press.
734. *Ruyle, Eugene* 1973. Slavery, Surplus, and Stratification on the Northwest Coast: The Ethnoenergetics of an Incipient Stratification System. Current Anthropology 14: 603–631.
735. *Sahlins, Marshall D.* 1960. Political Power and the Economy in Primitive Society. *In* Essays in the Science of Culture in Honor of Leslie A. White. Gertrude E. Dole and Robert L. Carneiro, eds. Pp. 390–415. New York: Thomas Y. Crowell.
736. *Sahlins, Marshall D.* 1972. Stone Age Economics. Chicago: Aldine-Atherton.
737. *Sahlins, Marshall D.*, and *Elman R. Service*, eds. 1960. Evolution and Culture. Ann Arbor: University of Michigan Press.
738. *Saini, Krishan G.* 1971. A Case of Aborted Economic Growth: India, 1860–1913. Journal of Asian History 5: 89–118.
739. *Sanders, William T.*, and *Joseph Marino* 1970. New World Prehistory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
740. *Sanders, William T.*, and *Barbara J. Price* 1968. Mesoamerica: The Evolution of a Civilization. New York: Random House.
741. *Sansom, Robert L.* 1970. The Economics of Insurgency in the Mekong Delta of Vietnam. Cambridge, MA: MIT Press.
742. *Santamaría, Daniel J.* 1977. La propriedad de la tierra y la condición social del indioen el Alto Perú, 1780–1810. Desarrollo Económico: Revista de Ciencias Sociales (Buenos Aires, Argentina) 17: 253–271.
743. *Sassen-Koob, Saskia* 1978. The International Circulation of Resources and Development: The Case of Migrant Labour. Development and Change 9: 509–545.
744. *Sassen-Koob, Saskia* 1981. Notes Towards a Conceptualization of Immigrant Labor. Social Problems, 29: 65–85.
745. *Sauer, Carl O.* 1966. The Early Spanish Main. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
746. *Schapera, Isaac* 1940. The Political Organization of the Ngwato of Bechuanaland Protectorate. *In* African Political Systems. Meyer Fortes and E. E. Evans-Pritchard, eds. Pp. 56–82. London: Oxford University Press.

747. *Schermerhorn, Richard A.* 1978. Ethnic Plurality in India. Tucson: University of Arizona Press.
748. *Schlumbohm, Jürgen* 1977. Produktionsverhältnisse–Produktivkräfte–Krisen in der Proto-Industrialisierung. *In* Industrialisierung vor der industrialisierung: Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formations-periode des Kapitalismus. Peter Kriedte, Hans Medick, and Jürgen Schlumbohm, eds. Pp. 194–257. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts ür Geschichte 53. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
749. *Schmidt, Alfred* 1971. The Concept of Nature in Marx. London: New Left Books.
750. *Schneider, David M.* 1972. What Is Kinship All About? *In* Kinship Studies in the Morgan Centennial Year. Priscilla Reining, ed. Pp. 32–63. Washington, DC: Anthropological Society of Washington.
751. *Schneider, Jane* 1977. Was There a Pre-Capitalist World System? Peasant Studies 6: 20–29.
752. *Schneider, Jane,* and *Peter Schneider* 1976. Culture and Political Economy in Western Sicily. New York: Academic Press.
753. *Schumpeter, Joseph* 1939. Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. 2 vols. New York: McGraw-Hill.
754. *Scobie, James R.* 1964. Revolution on the Pampas: A Social History of Argentine Wheat, 1860–1910. Austin: University of Texas Press.
755. *Scott, Joan Wallach* 1974. The Glassworkers of Carmaux: French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City. Cambridge, MA: Harvard University Press.
756. *Secoy, Frank R.* 1953. Changing Military Patterns on the Great Plains (17th Century Through Early 19th Century). American Ethnological Society, Monograph No. 21. New York: J. J. Augustin.
757. *Seddon, David, ed.* 1974. Relations of Production: Marxist Approaches to Economic Anthropology. London: Frank Cass.
758. *Sée, Henri* 1937. Orígen y evolutión del capitalismo moderno. Mexico City: Fondo de Cultura Económica. (First pub. in French 1926.)
759. *Sellnow, Irmgard* 1961. Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte. Berlin: Akademie Verlag.
760. *Sereni, Emilio* 1968. Il capitalismo nelle campagne (1860–1900). Turin: Einaudi.
761. *Service, Elman R.* 1962. Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective. New York: Random House.
762. *Service, Elman R.* 1968. War and Our Contemporary Ancestors. *In* War: The Anthropology of Armed Conflict and Aggression. Morton H. Fried, Marvin Harris, and Robert F. Murphy, eds. Pp. 160–167. Garden City, NY: Natural History Press.
763. *Shanin, Teodor* 1978. The Peasants Are Coming: Migrants Who Labour, Peasants Who Travel, and Marxists Who Write. Race and Class 19: 277–288.
764. *Shapiro, Seymour* 1967. Capital and the Cotton Industry in the Industrial Revolution. Ithaca, NY: Cornell University Press.

765. *Sharp, Lauriston,* and *Lucien M. Hanks* 1978. Bang Chan: Social History of a Rural Community in Thailand. Ithaca, NY: Cornell University Press.
766. *Sharp, Lauriston, Hazel M. Hauck, Kamol Janlekha,* and *Robert B. Textor* 1953. Siamese Rice Village: A Preliminary Study of Bang Chan, 1948–1949. Bangkok: Cornell Research Center.
767. *Sharp, William Frederick* 1976. Slavery on the Spanish Frontier: The Colombian Chocó 1680–1810. Norman: University of Oklahoma Press.
768. *Sharrock, Susan R.* 1974. Crees, Cree-Assiniboines, and Assiniboines: Interethnic Social Organization on the Far Northern Plains. Ethnohistory 21: 95–122.
769. *Shelvankar, K. S.* 1943. The Problem of India. Harmondsworth: Penguin Books.
770. *Shineberg, Dorothy* 1966. The Sandalwood Trade in Melanesian Economics, 1841–65. Journal of Pacific History 1: 129–146.
771. *Shineberg, Dorothy* 1967. They Came for Sandalwood: A Study of the Sandalwood Trade in the South-West Pacific 1830–1865. Carlton: Melbourne University Press.
772. *Shineberg, Dorothy* 1970. Guns and Men in Melanesia. Journal of Pacific History 5: 61–82.
773. *Shiozawa, Kimio* 1965. Les historiens japonais et le mode de production asiatique. La Pensée, No. 122: 63–78.
774. *Sider, Gerald M.* 1970. The Political History of the Lumbee Indians of Robeson County, North Carolina: A Case Study of Ethnic Political Affiliations. Ph.D. dissertation, Department of Anthropology, New School of Social Research, New York.
775. *Silverberg, James* ed. 1968. Social Mobility in the Caste System in India. Comparative Studies in Society and History: Supplement III.
776. *Simkin, C. G. F.* 1968. The Traditional Trade of Asia. London: Oxford University Press.
777. *Simons, H. J.* 1949. Race Relations and Policies in Southern and Eastern Africa. *In* Most of the World: The Peoples of Africa, Latin America, and the East Today. Ralph Linton, ed. Pp. 271–330. New York: Columbia University Press.
778. *Simons, H. J.,* and *R. E. Simons* 1969. Class and Colour in South Africa. Harmondsworth: Penguin Books.
779. *Sinder, Leon* 1964. Caste Instability in Moghul India. Seoul: Chungang University.
780. *Sinha, Surajit* 1962. Status Formation and Rajput Myth in Tribal Central India. Man in India 42: 35–80.
781. *Siskind, Janet* 1978. Kinship and Mode of Production. American Anthropologist 80: 860–872.
782. *Skocpol, Theda* 1979. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge University Press.

783. *Smelser, Neil J.* 1959. Social Change in the Industrial Revolution: An Application of Theory to the British Cotton Industry. Chicago: University of Chicago Press.
784. *Smit, J. W.* 1975. Holland: Comment. *In* Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland. First International Colloquium 1974. Frederick Krantz and Paul M. Hohenberg, eds. Pp. 61–63. Montreal: Interuniversity Centre for European Studies.
785. *Smith, Abbot E.* 1947. Colonists in Bondage: White Servitude and Convict Labor in America, 1607–1776. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
786. *Smith, Abdullahi* 1972. The Early States of the Central Sudan. *In* History of West Africa. J. F. Ade Ajayi and Michael Crowder, eds., Vol. 1. Pp. 158–201. New York: Columbia University Press.
787. *Smith, C. T.* 1967. An Historical Geography of Western Europe Before 1800. Praeger Advanced Geographies. New York: Praeger.
788. *Smith, M. G.* 1965. The Plural Society in the British West Indies. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
789. *Snow, Dean* 1976. Abenaki Fur Trade in the Sixteenth Century. Western Canadian Journal of Anthropology 6: 3–11.
790. *Southall, Aidan W.* 1953. Alur Society: A Study in Processes and Types of Domination. Cambridge, MA: W. Heffer.
791. *Spalding, Karen W.* 1967. Indian Rural Society in Colonial Peru: The Example of Huarochiri. Ph.D. dissertation, Department of History, University of California, Berkeley.
792. *Spalding, Karen W.* 1974. De indio a campesino: Cambios en la estructura social del Perú colonial. Lima: Institute de Estudios Peruanos.
793. *Spear, Percival* 1963. The Nabobs: A Study of the Social Life of the English in Eighteenth Century India. London: Humphrey Milford/Oxford University Press.
794. *Spear, Percival* 1970. The Mughal Mansabdari System. *In* Elites in South Asia. E. R. Leach and S. N. Mukherjee, eds. Pp. 1–15. Cambridge: Cambridge University Press.
795. *Spodek, Howard* 1974. Rulers, Merchants and Other Groups in the City-States of Saurashtra, India, Around 1800. Comparative Studies in Society and History 16: 448–470.
796. *Srinivas, M. N.* 1959. The Dominant Caste in Rampura. American Anthropologist 61: 1–16.
797. *Srinivas, M. N.* 1961. Social Change in Modern India. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
798. *Stavenhagen, Rodolfo* 1975. Social Classes in Agrarian Societies. Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday.
799. *Steensgard, Niels* 1973. Carracks, Caravans, and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century. Monograph Series, Vol. 17. Copenhagen: Scandinavian Institute of Asian Studies.

800. *Stein, Stanley J.*, and *Barbara Stein* 1970. The Colonial Heritage of Latin America. Oxford: Oxford University Press.
801. *Stenton, Doris M.* 1952. English Society in the Early Middle Ages (1066–1307). 2d revised edition. Pelican History of England, Vol. 3. Harmondsworth: Penguin Books.
802. *Sternberg, Fritz* 1926. Der Imperialismus. Berlin: Malik.
803. *Stevenson, Robert F.* 1968. Population and Political Systems in Tropical Africa. New York: Columbia University Press.
804. *Steward, Julian H.* 1947. American Culture History in the Light of South America. Southwestern Journal of Anthropology 3: 85–107.
805. *Steward, Julian H.*, ed. 1946–1959. Handbook of South American Indians. 7 vols. U.S. Bureau of American Ethnology, Bulletin 143. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
806. *Steward, Julian H.*, ed. 1956. The People of Puerto Rico: A Study in Social Anthropology. Urbana: University of Illinois Press.
807. *Steward, Julian H.*, and *Louis G. Faron* 1959. Native Peoples of South America. New York: McGraw-Hill.
808. *Stewart, Watt* 1951. Chinese Bondage in Peru: A History of the Chinese Coolie in Peru, 1849–1874. Westport, CT: Greenwood Press.
809. *Stewart, Watt* 1964. Keith and Costa Rica: The Biographical Study of Minor Cooper Keith. Albuquerque: University of New Mexico Press.
810. *Strachey, John* 1935. Nature of the Capitalist Crisis. New York: Covici Friede.
811. *Strayer, Joseph R.* 1970. On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, NJ: Princeton University Press.
812. *Strickon, Arnold* 1960. The Grandsons of the Gauchos: A Study in Subcultural Persistence. Ph.D. dissertation, Department of Anthropology, Columbia University, New York.
813. *Strickon, Arnold* 1965. The Euro-American Ranching Complex. *In* Man, Culture, and Animals. Anthony Leeds and Andrew P. Vayda, eds. Pp. 229–258. American Association for the Advancement of Science, Publication 78. Washington, DC: American Association for the Advancement of Science.
814. *Sturtevant, William C.* 1962. Spanish-Indian Relations in Southeastern North America. Ethnohistory 9: 41–94.
815. *Sturtevant, William C.* 1971. Creek into Seminole. *In* North American Indians in Historical Perspective. Eleanor B. Leacock and Nancy O. Lurie, eds. Pp. 92–128. New York: Random House.
816. *Summers, Roger* 1961. The Southern Rhodesian Iron Age. Journal of African History 2: 1–13.
817. *Summers, Roger* 1963. Zimbabwe: A Rhodesian Mystery. Johannesburg: Nelson.
818. *Summers, Roger* 1970. The Rhodesian Iron Age. *In* Papers in African Prehistory. J. D. Page and R. A. Oliver, eds. Pp. 157–172. Cambridge: Cambridge University Press.
819. *Sundstrom, Lars* 1974. The Exchange Economy of Pre-Colonial Tropical Africa. New York: St. Martin's Press. (Reprint of The Trade of Guinea, 1965).

820. *Suttles, Wayne* 1960. Variation in Habitat and Culture in the Northwest Coast. Akten des 34. Internationalen Amerikanisten-Kongresses, Vienna. Pp. 522–537. Horn, Vienna: Ferdinand Berger.
821. *Swanton, John R.* 1946. The Indians of the Southeastern United States. U.S. Bureau of American Ethnology Bulletin 137. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
822. *Sweezy, Paul M.* 1942. The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy. New York: Oxford University Press.
823. *Tawney, R. H.* 1967. The Agrarian Problem in the Sixteenth Century. New York: Harper & Row. (First pub. 1912.)
824. *Taylor, George Rogers* 1951. The Transportation Revolution 1815–1860. The Economic History of the United States, Vol. 4. New York: Rinehart.
825. *Taylor, William B.* 1972. Landlord and Peasant in Colonial Oaxaca. Stanford, CA: Stanford University Press.
826. *Teggart, Frederick J.* 1939. Rome and China: A Study of Correlations in Historical Events. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
827. *Teng, Ssu-yü,* and *John K. Fairbank* 1961. China's Response to the West: A Documentary Survey 1839–1923. Cambridge, MA: Harvard University Press.
828. *Terray, Emmanuel* 1973. Technologic, état et tradition en Afrique. Annales 28: 1331–1338.
829. *Terray, Emmanuel* 1975. Classes and Class Consciousness in the Abron Kingdom of Gyaman. *In* Marxist Analyses and Social Anthropology. Maurice Bloch, ed. Pp. 85–135. Association of Social Anthropologists, Studies No. 2. London: Malaby Press.
830. *Thirsk, Joan* 1974. The Disappearance of the English Peasantry. Paper presented at the Peasant Seminar, Centre of International and Area Studies, University of London, March 15. Mimeographed version P. 74/37.
831. *Thompson, Edgar T.* 1975. Plantation Societies, Race Relations, and the South: The Regimentation of Populations. Durham, NC: Duke University Press.
832. *Thompson, E. P.* 1966. The Making of the English Working Class. New York: Vintage Books.
833. *Thompson, E. P.* 1978a. Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class? Social History 3: 133–165.
834. *Thompson, E. P.* 1978b. The Poverty of Theory and Other Essays. New York and London: Monthly Review Press.
835. *Thompson, Leonard* 1969. Cooperation and Conflict: The Zulu Kingdom and Natal. *In* The Oxford History of South Africa, Vol. I: South Africa to 1870. Monica Wilson and Leonard Thompson, eds. Pp. 334–390. New York and London: Oxford University Press.
836. *Thorner, Daniel* 1950. Investment in Empire: British Railway and Steam Shipping Enterprise in India, 1825–1849. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

837. *Thorner, Daniel* 1964. Agricultural Cooperatives in India: A Field Report. London: Asia Publishing House.
838. *Thorner, Daniel,* and *Alice Thorner* 1962. Land and Labour in India. Bombay: Asia Publishing House.
839. *Thrupp, Sylvia L.* 1962. The Merchant Class of Medieval London (1300–1500). Ann Arbor: University of Michigan Press.
840. *Tilly, Charles* 1964. The Vendée: A Sociological Analysis of the Counterrevolution of 1793. New York: Wiley.
841. *Tilly, Charles* 1975. Food Supply and Public Order in Modern Europe. *In* The Formation of National States in Western Europe. Charles Tilly, ed. Pp. 380–455. Princeton, NJ: Princeton University Press.
842. *Tilly, Charles* 1976. Sociology, History, and the Origins of the European Proletariat. Center for Research on Social Organization, Working Paper No. 148. Ann Arbor: University of Michigan.
843. *Tilly, Charles,* ed. 1975. The Formation of National States in Western Europe. Princeton, NJ: Princeton University Press.
844. *Tinker, Hugh* 1974. A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas 1830–1920. London: Oxford University Press.
845. *Titiev, Mischa* 1943. The Influence of Common Residence on the Unilateral Classification of Kindred. American Anthropologist 45: 511–530.
846. *Togan, A. Zeki Validi* 1939. Ibn Fadlan's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes (Leipzig) 24 (3).
847. *Tökei, Ferenc* 1966. Sur le mode de production asiatique. Paris: Centre d'Études et de Recherches marxistes. (First Hungarian ed. 1965; first German transl. 1969.)
848. *Töpper, Bernhard* 1974. Zu einigen Grundfragen des Feudalismus. Ein Diskussionsbeitrag. *In* Feudalismus. Heide Wunder, ed. Pp. 221–254. Munich: Nymphenburger Verlagshandlung.
849. *Toussaint, Auguste* 1966. History of the Indian Ocean. Chicago: University of Chicago Press.
850. *Trelease, Allen W.* 1960. Indian Affairs in Colonial New York: The Seventeenth Century. Ithaca, NY: Cornell University Press.
851. *Trempé, Rolande* 1971. Les mineurs de Carmaux. Paris: Éditions Ouvrières.
852. *Trigger, Bruce G.* 1976. The Children of Aataentsic: A History of the Huron People to 1660. 2 vols. Montreal: McGill-Queen's University Press.
853. *Trigger, Bruce,* ed. 1978. Handbook of North American Indians, Vol. 5: The Northeast. Washington, DC: Smithsonian Institution.
854. *Trimberger, Ellen K.* 1978. Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru. New Brunswick, NJ: Transaction Books.
855. *Turner, Bryan S.* 1978. Marx and the End of Orientalism. Controversies in Sociology, No. 7. London: Alien & Unwin.
856. *Turner, Victor* 1967. The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual. Ithaca, NY: Cornell University Press.
857. *Twichett, Denis* 1962. Land Tenure and the Social Order in Tang and Sung China. Inaugural Lecture, November 28th, 1961. London: School of Oriental and African Studies, University of London.

858. *Uchendu, Victor C.* 1965. The Igbo of Southeast Nigeria. New York: Holt, Rinehart & Winston.
859. *Udovitch, Abraham L.* 1970. Partnership and Profit in Medieval Islam. Princeton, NJ: Princeton University Press.
860. *Udovitch, Abraham L.*, ed. 1980. The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in Social and Economic History. Princeton, NJ: Princeton University Press.
861. *Ukers, William H.* 1935. All About Coffee. 2d edition. New York: Tea and Coffee Trade Journal Company.
862. *Ure, Andrew* 1967. The Philosophy of Manufacturers or, an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain. Reprints of Economic Classics. New York: Augustus M. Kelley. (First pub. 1835.)
863. *Vansina, Jan* 1962. Long Distance Trade-Routes in Central Africa. Journal of African History 3: 375–390.
864. *Vansina, Jan* 1963. Notes sur l'origine du royaume du Congo. Journal of African History 4: 33–38.
865. *Vansina, Jan* 1968. Kingdoms of the Savanna. Madison: University of Wisconsin Press.
866. *Vansina, Jan, R. Mauny,* and *L. V. Thomas,* eds. 1964. The Historian in Tropical Africa. London: Oxford University Press.
867. *Vasiliev, L. S.*, and *I. A. Stuchevskii* 1967. Three Models for the Origin and Evolution of Precapitalist Societies. Soviet Review: A Journal of Translations 8: 26–39.
868. *Vellut, Jean-Luc* 1972. Notes sur le Lunda et la frontière Luso-Africaine (1700–1900). Études d'Histoire Africaine 3: 61–166.
869. *Venable, Vernon* 1945. Human Nature: The Marxian View. New York: Knopf.
870. *Vercauteren, Fernand* 1967. The Circulation of Merchants in Western Europe from the 6th to the 10th Century: Economic and Cultural Aspects. *In* Early Medieval Society. Sylvia L. Thrupp, ed. Pp. 185–195. New York: Appleton-Century-Crofts.
871. *Verlinden, Charles* 1955. L'esclavage dans l'Europe mediévale. Vol. 1: Peninsule Ibérique, France. Bruges: De Tempel.
872. *Vicens Vives, Jaime* 1969. Economic History of Spain. Princeton, NJ: Princeton University Press. (First pub. in Spanish 1955.)
873. *Vicens Vives, Jaime* 1970. Approaches to the History of Spain. Revised edition. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press. (First pub. in Spanish 1952.)
874. *Villamarin, Juan A.* 1972. Encomenderos and Indians in the Formation of Colonial Society in the Sabana de Bogotá, Colombia: 1537–1740. Ph.D. dissertation, Department of Anthropology, Brandeis University, Waltham, Mass.
875. *Villamarin, Juan A.* 1975. Haciendas en la Sabana de Bogotá, Colombia, en la época colonial: 1539– 1810. *In* Haciendas, latifundios y plantaciones. Enrique Florescano, ed. Pp. 327–345. Mexico City: Siglo XXI Editores.
876. *Villamarín, Juan,* and *Judith E. Villamarín* 1975. Indian Labor in Mainland Colonial Spanish America. University of Delaware Latin American

Studies Program Occasional Papers and Monographs, No. 1. Newark: University of Delaware Latin American Studies Program.
877. *Villamarín, Juan,* and *Judith E. Villamarín* 1979. Chibcha Settlement Patterns Under Spanish Rule 1537–1810. *In* Social Fabric and Spatial Structures in Colonial Latin America. Dellplain Monograph Series in Latin American Studies, Vol. 1. David J. Robinson, ed. Pp. 25–84. Syracuse, NY: Department of Geography, Syracuse University.
878. *Vološinov, Valentin N.* 1973. Marxism and the Philosophy of Language. New York and London: Seminar Press. (First pub. in Russian 1930.)
879. *Vries, Jan de* 1974. Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500–1700. New Haven, CT: Yale University Press.
880. *Vries, Jan de* 1975. Holland: Commentary: *In* Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland. First International Colloqium 1974. Frederick Krantz and Paul M. Hohenberg, eds. Pp. 55–57. Montreal: Interuniversity Centre for European Studies.
881. *Wadsworth, A. P.,* and *Julia De Lacy Mann* 1931. The Cotton Trade and Industrial Lancashire, 1600–1780. Manchester: Manchester University Press.
882. *Wagley, Charles* 1953. Amazon Town: A Study of Man in the Tropics. New York: Macmillan.
883. *Wakeman, Frederic, Jr.* 1974. Strangers at the Gate: Social Disorder in South China 1839–1861. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
884. *Wakeman, Frederic, Jr.* 1975. The Fall of Imperial China. New York: Free Press.
885. *Walker, Mack* 1964. Germany and the Emigration, 1816–1885. Cambridge, MA: Harvard University Press.
886. *Walker, Mack* 1971. German Home Towns: Community, State, and General Estate 1648–1871. Ithaca, NY: Cornell University Press.
887. *Wallace, Anthony F. C.* 1970. The Death and the Rebirth of the Senecas. New York: Knopf.
888. *Wallerstein, Immanuel* 1974. The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press.
889. *Wallerstein, Immanuel* 1979. Kondratieff Up or Kondratieff Down? Review 2: 663–673.
890. *Wang, Yü-Ch'üan* 1936. The Rise of the Land Tax and the Fall of Dynasties in Chinese History. Pacific Affairs 9: 201–220.
891. *Ward, R. Gerard* 1972. The Pacific Bêche-de-Mer Trade with Special Reference to Fiji. *In* Man in the Pacific Islands. R. Gerard Ward, ed. Pp. 91–123. Oxford: Clarendon Press.
892. *Ward, R. Gerard,* ed. 1972. Man in the Pacific Islands. Oxford: Clarendon Press.
893. *Ward, W.E.F.* 1966. A History of Ghana. London: Alien & Unwin.
894. *Warner, W. Lloyd* 1958. A Black Civilization: A Social Study of an Australian Tribe. Revised edition. New York: Harper & Row. (First pub. 1937.)
895. *Warner, W. Lloyd,* and *J. Low* 1947. The Social System of a Modern Factory. New Haven, CT: Yale University Press.

896. *Washburn, Wilcomb E.*, ed. 1964. The Indian and the White Man. Documents in American Civilization Series. New York: Anchor Books.
897. *Wasserstrom, Robert* 1977. Land and Labour in Central Chiapas: A Regional Analysis. Development and Change 8: 441–463.
898. *Wasserstrom, Robert* 1978. Population Growth and Economic Development in Chiapas, 1524–1975. Human Ecology 6: 127–143.
899. *Watrous, Stephen D.* 1966. John Ledyard's Journey Through Russia and Siberia 1787–1788. The Journal and Selected Letters. Madison: University of Wisconsin Press.
900. *Watson, Andrew M.* 1974. The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion, 700–1100. Journal of Economic History 34: 8–35.
901. *Watson, James L.*, ed. 1980. Asian and African Systems of Slavery. Oxford: Basil Blackwell.
902. *Webb, Malcolm C.* 1965. The Abolition of the Taboo System in Hawaii. Journal of the Polynesian Society 74: 21–39.
903. *Webb, Walter P.* 1931. The Great Plains. New York: Grosset's Universal Library.
904. *Weber, Eugen* 1976. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914. Stanford, CA: Stanford University Press.
905. *Weber, Max* 1958. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. New York: Scribner's. (First pub. in German 1904–1905.)
906. *Weber, Max* 1968. On Charisma and Institution Building: Selected Papers. Shmuel N. Eisenstadt, ed. Chicago: University of Chicago Press.
907. *Weber, Max* 1979. Developmental Tendencies in the Situation of East Elbian Rural Laborers. Economy and Society 8: 177–205. (First pub. in German 1894.)
908. *Webster, David* 1975. Warfare and the Evolution of the State: A Reconsideration. American Antiquity 40: 464–470.
909. *Webster, David* 1976. On Theocracies. American Anthropologist 78: 812–828.
910. *Weigand, Phil C.* 1978. La prehistoria del estado de Zacatecas: una interpretatión. Zacatecas No. 1: 203–248.
911. *Welsh, David* 1971. The Growth of Towns. *In* The Oxford History of South Africa, Vol. 2: South Africa 1870–1966. Monica Wilson and Leonard Thompson, eds. Pp. 172–243. New York and Oxford: Oxford University Press.
912. *Welskof, Elisabeth Charlotte* 1957. Die Produktionsverhälmisse im Alien Orient und in der Griechisch-Römischen Antike. Berlin: Akademie Verlag.
913. *Werner, Ernst* 1966. Die Geburt einer Grossmacht–Die Osmanen: Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus. Forschungen zur Mitielalterlichen Geschichte, No. 13. Berlin: Akademie Verlag.
914. *Wertheim, W. F.* 1973. Dawning of an Asian Dream: Selected Articles on Modernization and Emancipation. Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam, Afd. Zuid-en Zuidoost Azie, Publication No. 20.
915. *Wertheim, W. F.* 1974. Evolution and Revolution: The Rising Waves of Emancipation. Harmondsworth: Penguin Books.

916. *Wessman, James W.* 1981. Anthropology and Marxism. Cambridge, MA: Schenkman.
917. Western Canadian Journal Of Anthropology 1972. Special Issue on the Fur Trade. Vol. 3, No. 1.
918. *Wheatley, Paul* 1961. The Golden Khersonese: Sludies in ihe Historical Geography of the Malay Peninsula Before 1500 a. d. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
919. *Wheatley, Paul* 1975. Satyānrta in Suvarnadvīpa: From Reciprocity to Redistribulion in Ancienl Southeast Asia. *In* Ancient Civilizations and Trade. Jeremy A. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky, eds. Pp. 227–283. Albuquerque: University of New Mexico Press.
920. *Wheeler, Mortimer* 1955. Rome Beyond the Imperial Frontiers. Harmondsworth: Penguin Books.
921. *Wire, Joyce* 1947. The Effects of the Maritime Fur Trade on Northwest Coast Indian Society. Ph.D. dissertation, Department of Anthropology, Columbia University, New York.
922. *Wire, Joyce* 1952. The Role of the Dead in Northwest Coast Culture. *In* Indian Tribes of Aboriginal America. Proceedings of the 29th International Congress of Americanists, Vol. 3. Sol Tax, ed. Pp. 97–103. Chicago: University of Chicago Press.
923. *Wire, Joyce* 1957. More Puzzles on the Northwest Coast. American Anthropologist 59: 301–317.
924. *Wire, Joyce* 1958a. Social Stratification Among the Nootka. Ethnohistory 5: 219–241.
925. *Wire, Joyce* 1958b. Problems in Fur Trade Analysis: The Northwest Coast. American Anthropologist 60: 1086–1101.
926. *Wilbur, Clarence M.* 1943. Slavery in China During the Former Han Dynasty, 206 в. с. –a. d. 25. Field Museum of Natural History, Publication 525, Chicago.
927. *Wilks, Ivor* 1962. A Medieval Trade Route from the Niger to the Gulf of Guinea. Journal of African History 3: 337–341.
928. *Wilks, Ivor* 1967. Ashanti Government. *In* West African Kingdoms in the 19th Century. Daryll Forde and P. M. Kaberry, eds. Pp. 206–238. Oxford: Oxford University Press.
929. *Wilks, Ivor* 1975. Asante in the Nineteenth Century: The Structure and Evolution of a Political Order. London: Cambridge University Press.
930. *Willey, Gordon R.* 1966. An Introduction to American Archaeology, Vol. 1: North and Middle America. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
931. *Wilks, Ivor* 1971. An Introduction to American Archaeology, Vol. 2: South America. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
932. *Williams, Eric* 1944. Capitalism and Slavery. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
933. *Williams, Raymond* 1973a. The Country and the City. New York: Oxford University Press.
934. *Williams, Raymond* 1973b. Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory. New Left Review, No. 82: 3–16.

935. *Willis, William S., Jr.* 1955. Colonial Conflict and the Cherokee Indians 1710–1760. Ph.D. dissertation, Department of Anthropology, Columbia University, New York.
936. *Willis, William S., Jr.* 1963. Divide and Rule: Red, White, and Black in the Southeast. Journal of Negro History 48: 157–176.
937. *Willis, William S., Jr.* 1970. Anthropology and Negroes on the Southern Colonial Frontier. *In* The Black Experience in America. James C. Curtis and Lewis L. Gould, eds. Pp. 33–50. Austin: University of Texas Press.
938. *Willis, William S., Jr.* 1980. Fusion and Separation: Archaeology and Ethnohistory in South-eastern North America. *In* Theory and Practice: Essays Presented to Gene Weltfish. Stanley Diamond, ed. Pp. 97–123. The Hague: Mouton.
939. *Wilmott, W. E.*, ed. 1972. Economic Organization in Chinese Society. Stanford, CA: Stanford University Press.
940. *Wilson, Charles H.* 1957. Profit and Power: A Study of England and the Dutch Wars. Cambridge: Cambridge University Press.
941. *Wilson, Charles H.* 1965. England's Apprenticeship, 1603–1763. London: Longmans, Green.
942. *Wilson, Charles Morrow* 1947. Empire in Green and Gold. New York: Henry Holt.
943. *Wilson, Francis* 1972. Labour in the South African Gold Mines, 1911–1969. African Studies 6. Cambridge: Cambridge University Press.
944. *Wilson, Godfrey* 1941–1942. The Economics of Detribalization in Northern Rhodesia. Rhodes-Livingstone Papers No. 5 (Part I, 1941) and No. 6 (Part II, 1942). London: Oxford University Press, for the Rhodes-Livingstone Institute.
945. *Wilson, H. Clyde* 1956. A New Interpretation of the Wild Rice District of Wisconsin. American Anthropologist 58: 1059–1064.
946. *Wilson, Godfrey* 1963. An Inquiry into the Nature of Plains Indian Cultural Development. American Anthropologist 65: 355–369.
947. *Wilson, Monica,* and *Leonard Thompson,* eds. 1969–1971. The Oxford History of South Africa. 2 vols. Vol. 1: South Africa to 1870 (1969); Vol. 2: South Africa 1870–1966 (1971). New York and Oxford: Oxford University Press.
948. *Winston, Sanford* 1934. Indian Slavery in the Carolina Region. Journal of Negro History 19: 431–440.
949. *Wittek, Paul* 1957. The Rise of the Ottoman Empire. London: Royal Asiatic Society.
950. *Wittfogel, Karl A.* 1931. Wirtschaft und Gesellschaft Chinas, Erster Teil: Produktivkräfte, Produkts- und Zirkulations-Prozess. Schriften des Instituts für Sozialforschung an der Universität Frankfurt a.M. Vol. 3. Leipzig: C. L. Hirschfeld.
951. *Wittfogel, Karl A.* 1957. Oriental Despotism. New Haven, CT: Yale University Press.
952. *Wolf, Eric R.* 1951. The Social Organization of Mecca and the Origins of Islam. Southwestern Journal of Anthropology 7: 329–356.

953. *Wolf, Eric R.* 1953. La formación de la nación. Part I. Ciencias Sociales 4: 50–62.
954. *Wolf, Eric R.* 1959. Specific Aspects of Plantation Systems in the New World: Community Sub-cultures and Social Class. *In* Plantation systems in the New World. Angel Palerm and Vera Rubin, eds. Pp. 136–146. Social Science Monograph No. 7. Washington, DC: Pan American Union.
955. *Wolf, Eric R.* 1966. Peasants. Foundation of Modern Anthropology Series. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
956. *Wolf, Eric R.* 1969. Peasant Wars of the Twentieth Century. New York: Harper & Row.
957. *Wolf, Eric R.*, and *Sidney W. Mintz* 1957. Haciendas and Plantations in Middle America and the Antilles. Social and Economic Studies 6: 380–411.
958. *Wolpe, Harold* 1972. Capitalism and Cheap Labour-Power in South Africa: From Segregation to Apartheid. Economy and Society 1: 425–456.
959. *Wolters, O. W.* 1967. Early Indonesian Commerce: A Study of the Origins of Śrīviyaya. Ithaca, NY: Cornell University Press.
960. *Wolters, O. W.* 1970. The Fall of Śrīviyaya in Malay History. London: Lund Humphries.
961. *Woodruff, Philip* 1964. The Men Who Ruled India. 2 vols. New York: Schocken Books.
962. *Woodruff, William* 1966. The Impact of Western Man, a Study of Europe's Role in the World Economy: 1760–1960. London: Macmillan.
963. *Woodruff, William* 1971. The Emergence of an International Economy 1700–1914. *In* The Fontana Economic History of Europe, Vol. 4: The Emergence of Industrial Societies. Carlo Cipolla, ed. *separata.* London: Fontana.
964. *Worsley, Peter* 1957. The Trumpet Shall Sound: A Study of 'Cargo' Cults in Melanesia. London: Macgibbon and Kee.
965. *Worsley, Peter* 1961. The Analysis of Rebellion and Revolution in British Social Anthropology. Science and Society 21: 26–37.
966. *Worsley, Peter* 1964. The Third World. London: Weidenfeld & Nicolson.
967. *Wright, Gary A.* 1967. Some Aspects of Early and Mid-Seventeenth Century Exchange Networks in the Western Great Lakes. Michigan Archaeologist 13: 181–197.
968. *Wright, Gavin* 1978. The Political Economy of the Cotton South: Households, Markets, and Wealth in the Nineteenth Century. New York: W. W. Norton.
969. *Wunder, Heide*, ed. 1971. Feudalismus. Munich: Nymphenburger Verlag.
970. *Yalman, Nur* 1971. Under the Bo Tree: Studies in Caste, Kinship, and Marriage in the Interior of Ceylon. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
971. *Young, Philip D.* 1971. Ngawbe: Tradition and Change Among the Western Guaymf of Panama. Illinois Studies in Anthropology, No. 7. Urbana: University of Illinois Press.
972. *Zukin, Sharon* 1980. A Decade of the New Urban Sociology. Theory and Society 9: 575–601.

Покажчик

Абенаки, східні, *171*
Абіджан, *344*
Абомей нагір'я, *221*
Абох, *222*, *223*
Абрахам, Д. П., *57*, *396*
Абун-Наср, Джаміль, *54*
Абурі, *342*
Авансування: торгівля хутром, *307*; система авансування, *167*, *183*, *339*, *370*
Августа, *283*
Австралійські аборигени, і розведення домашньої худоби, *325*
Австралія, *133*, *261*, *325*, *420*; тваринництво, *325*; китайське виключення, *378*; золоті копальні, *377-378*; золота лихоманка, *325*; розведення овець, *325*; експорт вовни, *325*
Австроазіатські мови, *62*, *63*
Австро-угорська імперія: міграція до США, *364*; італійська імміграція, *371*; емансипація селянства, *320*
Автоматизація, *382*; і фабрики, *382*; й інтенсивність праці, *382*
Автомобілі, *381*
Автомобільна промисловість, *328*
Агентства, *260*, *261*, *288*, *290*, *291*, *320*, *332*, *376*
Агні, *343–344*
Агню, Сванзі, *422*
Агони, *216*
«Агрикультурний бізнес», *382*
Адамс, Роберт Макк., *41*, *115*
Адамс, Семюель, *341*
Адас, Майкл, *420*
Адейнс, *216*
Аден, *338*
Аденська затока, *46*
Адріатика, *116*
Азійські моря, *294*
Азія, *127*, *139*, *140*, *165*, *236*, *239*, *240*, *268*, *281*, *290*, *302*, *307*; комерційний розвиток у порівнянні з Європою, *97*; критична роль торгівлі з, *137*; вівчарі та зміна влади, *94*
Азія, мусон, *142*
Азія, Південний Схід, *38*, *39*, *44*, *45*, *46*, *57*, *58*, *67–69*, *122*, *142*, *241*, *321*, *322*; китайці в, *374–377*, *378*; розширення сільського господарства товарних культур, *319*; імпорт опіуму, *344*; політична економія до *1400* р., *66–68*; вивчення, *398*; торговий шлях через Індійський океан, *57*
Азія, Південь, *57*, *58–62*, *238–256*, *322*, *382*
Азія, Схід, *57–58*, *64–70*, *255–261*, *382*
Азов, *41*, *238*
Азорські острови, *123*, *202*
Айлуси, 74
Аймара, *77*
Айякучо, долина, *73*
Аканкпа, *225*
Аканські торговці, *216*
Акапулько, *162*, *163*
Акбар, *245*
Акваму, *216*, *217*, *218*
Аквапім, гірський хребет, *341*
Акієм, *217*
Акім Абуаква, *217*, *218*, *342*
Акінджобін, І. А., *411*
Аккра, *218*, *341*
Акомані, *215*
Акропонг, *340*
Аксім, *202*, *203*
Акултейн, *129*
Акха, *344*
Алабама, *281*, *283*, *285*, *286*
Албанія, *287*
Алгонкіни, алгонкіномовні, *167*, *170*, *172*, *174*, *179*, *194*
Алгонкінська конфедерація, *172*
Алгонкінсько-гуронське співробітництво, *170–171*
Александрія, *115*, *239*

Алеппо, *45*
Алеутські острови, *190*, *191*
Алжир, *40*, *53*, *54*, *55*
Алкатчо керієри, *196–197*, *410*
Алладаксони, *219*
Алмази *347*, *351*, *353*
Алмазодобування, Південна Африка: *348*, *351*, *367*
Алтассер, Луї, *400*, *401*, *424*
Алтейм, Франц, *394*
Алур, *110*
Аль Мукха (Моха), *338*
Аль-Андалусія, *54*, *124*. *Див. також* Мусульманська Іспанія
Альбіон, Роберт Г., *283*
Альбукерке, Алфонсо де, *238*, *239*
Альгарве, *124*
Алькантара, правління, *119*
Альмувіхіддіни, *54*
Альмурабітуни, *53*, *54*
Альперс, Едвард, *396*
Альпи, *40*, *118*, *119*, *127*
Аль-Радханій (Раданіти), *115*, *404*
Аляска, *190*
Амазонія, *421*; міграція з Північно-Східної Бразилії, *327–328*
Амазонські індіанці, у збиранні каучуку, *327*
Амалфі, *116*
Амбака, *230*
Амбойна, *241–243*
Америка, Південь, *201*, *260*, *303*, *308*, *313*, бавовняний імпорт з Англії, *279*, англійські комерційні будинки в, *279*, трудова міграція до, *382*, передісторія, *72–88*; італійська міграція до, *371*. *Див. також* Іспанська Америка; Португальська Америка
Америка, Північ, *124*, *142*, *167*, *201*, *202*, *208*, *209*, *268*, *301*; Атлантичне узбережжя, *82*, *167*, *180*, *209*, *281*; поневолення індіанців, *209*, європейське поселення у порівнянні з Південною Африкою, *349*, німецьке переміщення до, *362*; Тихоокеанське узбережжя, *84*, *108*, *182*, передісторія, *79–84*, шотландсько-ірландська міграція до, *364*; переміщення шотландських горців до, *364*
Америка, ядро, *164*
Американська війна за незалежність, *176*, *260*, *262*, *341*, *364*
Американська війна за незалежність, *176*, *261*, *262*, *341*, *363*
Американська Революція. *Див.* Американська війна за незалежність
Американська Хутряна компанія, *184*
Американський Захід: тваринництво на, *324–325*; надання землі на, *364*; постачання продовольчих продуктів до США, Схід і Південь, *283*, *284*, *316*; виробництво пшениці на, *322*
Американський колоніальний період: імпорт протягом, *340*
Американський Південний Схід, *284–285*, *416*
Американський Південь: класові відносини на, *282*; бавовняне виробництво на, *71*, *281*, *315*, *364*; бавовняне виробництво для Англії, *280*, *284*, *287*, *292*, бавовняне виробництво й витіснення індіанців з, *285–286*; бавовняне виробництво для американського Північного Сходу на, *283*; втрати в регіональному обміні, *284*; сімейство і споріднення серед рабів на, *282*; вільні афро-американці на, *283*; імміграція індустріальних фірм на, *382*; імпорт на, *283–284*; індіансько-європейська взаємодія в, *284–285*; демографія рабського населення, у порівнянні з Бразилією і Вест-Індією, *282*; орендування рабі на, *283*
Американський Північний Схід: еміграція індустріальних фірм з, *382*; постачання південних штатів мануфактурними виробами, *283*, *316*
Американський Середній Захід: надання землі на, *365*; як житниця, *322*
Американські зернові культури, і приріст населення в Китаї, *259*
Американські індіанці. *Див.* Індіанці, Іспанська Америка; індіанці, Північна Америка
Америки, *72–83*, *121*, *122*, *131*, *141*, *142*, *166*, *204*, *204*, *206*, *207*, *293*; попит на рабів, *200–206*; європейські

рейди до, *126*, *236*; збирачі їжі, *83–84*; передісторія, *69–82*, *398–399*; цукрова тростина, *128*
Амін, Самір, *93*, *383*, *401*
Амой, *375*
Амстердам, *127*, *128*, *160*, *167*, *203*
Анасазі, *81*
Анатолія, *38*, *41*
Ангкор Ват, *57*
Ангкор Тхом, *70*
Ангкор, *43*
Англійська Амазонська компанія, *134*
Англійська Ост-Індська компанія, *129*, *134*, *142*, *162*, *180*, *216*, *237*, *243–244*, *245*, *247–248*, *249*, *255*, *257*, *258*, *259*, *260*, *261*, *263*, *271–272*; кредитні законопроекти, *260*; монополія на опіум, *260*; бюрократичний апарат, *248–249*; організаційні зміни в, *248–249*;
Англійсько-індійська взаємодія, *248–249*, *255–256*
Англійсько-французькі війни, наслідки на Карибських островах, *320*
Англійсько-американська війна (*1812*), *189*, *286*; наслідки на Карибських островах, *320*
Англійсько-голландська конкуренція, *128–129*, *131*, *142*, *160*, *203*, *244*, *271*, *296*, *407*; у текстильній торгівлі, *271*, *296*
Англійсько-індійська конкуренція, *288*; у текстильній індустрії, *253*, *255*, *271–272*, *296*
Англійсько-німецька конкуренція, *272*
Англійсько-португальська торгівля, Рікардо про, *316*
Англійсько-французька конкуренція, *142*, *176–177*, *180*, *181*, *182*, *184*, *198*, *268*; у цукровому виробництві, *320*
Англійці, *85*, *107*, *118*, *119*, *120*, *128*, *129*, *131*, *132*, *135*, *136*, *143*, *158*, *161*, *161*, *162*, *167*, *203*, *204*, *205*, *206*, *208*, *209*, *210*, *215*, *216*, *218*, *220*, *237*, *242*, *241–245*, *248–257*, *258*, *259*, *260*, *261*, *263*, *264*, *270*, *271*, *272*, *278*, *281*, *287*, *288*, *289*, *291*, *292*, *293*, *296*, *314*, *341*, *356*; в Азії, *237*, в Ассаму, *340*, у Карибському морі, *160*, *161*, *162*; в Індії, *245*, *248–256*, *268*, *369*, *413–414*; індивідуалізм, *406*; та ірландські робітники, *278–279*; у Північній Америці, *168*, *172*, *173*, *176*, *177*, *178*, *181*, *182*, *185*. *Див. також* британці
Англіканська церква, *279*
Англія витісняє голландців з, *336*; скасування рабства в, *368*
Англія, *115*, *117*, *119*, *120*, *122*, *129*, *130*, *131*, *132–135*, *136*, *140*, *159*, *160*, *168*, *203*, *204*, *205*, *211*, *237*, *250*, *257*, *260*, *264*, *268*, *269*, *270*, *271*, *271*, *277*, *279*, *280*, *285*, *291*, *292*, *293*, *295*, *299*, *303*, *307*, *308*, *311*, *365*, *373*, *406–407*; переваги раннього капіталістичного прориву, *311*; сільськогосподарська криза, *365*; сільське господарство, *132–133*, *134*, *269*; союз між капіталістичними промисловцями і землевласниками, *309*, англійський банк, *314*; сполучення капіталу з промисловістю в, *302*; Громадянська війна, *293*; виготовлення тканин й експорт, *131–132*, *269*; комерційне стимулювання ремісничого виробництва, *132*; конкурентна боротьба на зовнішніх ринках, *297*; завоювання Канади, *167*; експортування бавовни до Латинської Америки, *279*; банки в сільській місцевості в, *274*; і розвиток капіталістичного способу виробництва, *267*, *269–279*, *291*, *297*; і розвиток ринку праці, *270*, *278*; і розвиток національних держав, *311*; домінування світової торгівлі, *418*; викачування срібла з Іспанської Америки, *162*; наслідки Великої Депресії, *365*; скасування кріпацтва в, *270*; експорт у Європу, *205*, *206*; постачання продовольства, *315–316*; і імперіалізм, *302*; доходи з Карибів, *161*; індустріальний спад у, *314*; вплив на Качин, *347*; контроль над імпортуванням, *134*, *271–272*, *291*; інвестиції в Аргентині, *324–325*; ірландська імміграція, *277–278*; залізна і сталеливарна промисловості, *293*, *314*; безземельне населення, *270*; землеволодіння, *133*,

135; *270*; маргінальність Англії, *132*, *135*; від комерційного домінування до капіталістичного способу виробництва, *269*; торгівці і дворянство, *270–271*; організації торгівців, *134*; міграційні рухи, *277–278*, *363*; військовий розвиток, *134*; військова причетність, *132*, *134*; національний борг, *129*; військово-морський розвиток, *134*, *244*; захоплення Єгипту, *288*, *295*; окупація Нижньої Бірми, *323*, *347*; окупація Верхньої Бірми, *347*; політика стосовно малайських королівств, *369*, *375–376*; політичний вплив східно-індійських інтересів, *260*; політичний вплив західно-індійських інтересів, *260*; населення, *270*; зосередження на кабальній робочій силі, *208*; релігійні конфлікти в, *279*; роль селянства в, *133*, *135*, *270*; роль текстильної промисловості в капіталістичному розвитку, *279*, *297*; королівський контроль у, *132*, *135*; перехід до експорту бавовни до Азії, *279*; суднобудування, *256*; додаткові сільські ремесла, *270*; підтримка південно-американської торгівлі, *279*; оподатковування в, *130*, *132*, *134*, *135*; підприємці в текстильній галузі , *272–274*; початок торгівлі з Далеким Сходом, *245*, *250*, *263*; торгівля з Китаєм, *245*, *250*, *256–262*, *344*; торгівля з Індонезією, *244*; і трансформація держави, *134*, *135*; урбанізація, *277–278*, *360*, *363*; рівні заробітної плати, *271*, *273*; Вест Кантрі, *160*, *296*; експорт вовни, *133*, *279*; робітничий клас, *358*; як «цех світу», *293*, *316*. *Див. також* англійці; Великобританія; британці

Англо-американська Корпорація, *351*

Англо-американці, у тваринництві, *324*

Ангола, *55*, *203*, *207*, *210*, *228*, *233*, *236*, *268*, *412*

Андерсон, Майкл, *359*, *363*, *415*

Андерсон, Перрі, *404*

Андоні, *223*

Андрах, *62*

Андська і тропічно-лісова взаємодія, *77*, *78*

Андський регіон, *70–78*, *145*, *146*, *147*, *157*; відсутність ринків до *1400* р., *73*; екологічні межі, *76*, *78*; екологічні зони, *70–71*, *135*; Остання проміжна ланка, *73*; релігійні мотиви, *73*

Анкара, *49*

Анстей, Роджер, *204*

Антверпен, *126*, *160*

Антильські острови, *77*, *143*, *148*, *151*, *268*

Антіох, *40*, *41*

Антропологія, *26–31*, *393–394*; критичний аналіз, *393*; крос-культурне порівняння в, *30*; дифузіонізм у, *28–29*; екологічні дослідження у, *29*; еволюціонізм у, *29–29*; функціоналізм у, *28–29*, *393*; вивчення семантики в, *29* *Див. також* Урбаністична антропологія

Аньхой, *260*

Апачі, *153*, *184*

Аппалачі, *209*

Аппалачські гори, *81*

Аптер, Девід Е., *291*, *417*

Арабський, *40*, *46*, *56*, *109*, *239*, *240*

Аравія, *114*

Арагон, *38*, *54*

Арайя (Венесуела), *161*

Аранда, *325*

Арапахо, *184*, *187*, *188*

Арахіс, розповсюджений у Китаї, *259*

Аргентина, *133*, *279*, *323*, *324–325*; тваринництво, *324–325*; італійська імміграція, *325*, *371*; розведення домашньої худоби, спонсороване Англією, *324–325*; м'ясоконсервна промисловість, *324*; виробництво експортної пшениці, *323*, *325*; будівництво залізниці, фінансоване Англією, *324–325*; іспанська імміграція, *325*; синхронізація ранчо і сільського господарства, *325*

Аргуїн, *138*, *202*

Ардрах, *220*

Аристократії: хижі, *111*; і державне формування, *110–111*

Аристократія, Західна Африка, криза, *332–333*

Арікара, *184, 185, 186, 188. Див. також* «Сільські індіанці»
Аркрайт, Річард, *274, 259*
Арктичний ліс, *84*
Армія: Єгипет, *287*; Індія, *253, 255, 256*
Аро Чуквуський оракул, *225, 334*
Аро, *175, 224–225, 236, 334*
Ароканомовні, *78, 155*
Аррігі, Джованні, *418*
Арта, 60, 95
Артикуляція, серед способів виробництва, *400, 403*
Аруба, *203*
Архін, Кваме, *411*
Асад, Талал, *393, 424*
Асінібойни, *31, 180, 181, 183, 185, 186*
Аскери, 50
Ассам, *341, 369*
Астор, Джон Джекоб, *184*
Атабаскська бригада, Північно-Західна компанія, *189*
Атабаскське озеро, *183*
Атабаскськомовні, *183, 192, 196, 197, 409*
Атакамеріос, *78*
Атланта, *283*
Атлантична смуга. *Див.* Європа, Атлантична крайня смуга
Атлантичний океан, *43, 141, 143, 203*
Атлантичні острови, *203*
Атлаські гори, *40, 41*
Атрато, річка *163*
Аугсбург, *121*
Аукар. *Див.* Гана (середньовічна)
Аурангзеб, *247*
Афганістан, *41*
Афганська династія (Північна Індія), *58*
Афганці, *64, 250*
Афонсо I, *227*
Африка, *121, 122, 138, 139, 157, 201, 203, 205, 207–210, 309, 315*; сільське господарство і населення, *208*; області постачання рабів, *210*; інвестиції капіталу в, *305*; наслідки торгівлі з європейцями, *209*; європейські рейди до, *230*; лісова зона, *209, 212*; трудова міграція, *383*; землеволодіння, *209*; політична консолідація в, *209–211*; населення, *208*; передісторія, *53, 56, 395, 396*; опір плантаційній економіці, *160*; королівський контроль ресурсів, *211*; експортування рабів з, *201, 202, 206–207*; соціополітична організація, *211 – 212*; як джерело рабів *201, 207–210*
Африка, Західна, *52–53, 123, 159, 163, 175, 202, 203, 204, 206, 210, 214, 239, 320, 411–412, 421, 422*; виробництво какао, *341–344*; конфлікт з приводу прокладання залізниці, *334*; криза аристократії, *332–334*; європейські компанії, що торгують в, *307*; європейське завоювання, *334*; розширення сільського господарства товарних культур, *320*; експорт пальмової олії, *332*; населення, *210*; збір каучуку, *341*
Африка, Західно-Центральна: населення, *210*
Африка, Південна, *423*; бантумовні племена в, *348*; чорно- і білошкірі робітничі класи в, *367*; китайське виключення з, *378–379*; контроль над африканським переміщенням, *367–368*; алмазний експорт, *351*; голландські поселенці в, *348*; англійці в, *348, 351*; європейське поселення у порівнянні з Північною Америкою, *348*; індустріалізація, *367*; трудова міграція, *357*; расова стратифікація в сільському господарстві, *365–366*; расова стратифікація в гірничодобувній промисловості, *366–367*; вербування кваліфікованих шахтарів за кордоном, *367*; робітничі класи, *358*
Африка, Південно-Східна, *206, 239*
Африка, Північна, *41, 52–53, 138*; землеробство в, *41*; скотарі й трансформація влади в, *94*
Африка, Східна, *46, 55–58, 138, 207, 232, 234*; ісламська сфера, *248*; мусульманські торговці в, *238*; як джерело рабів, *234*
Африка, Центральна, *160, 205, 206, 214, 412*; рабовласництво і державне формування, *229–234*
Африканери, *347, 367. Див. також* бури; голландці, у Південній Африці

Афро-американці, Сполучені Штати, *363, 379, 383*; у тваринництві, *324*; переміщення на північ, *383*
Аханта, *215*
Ацкапоцалько, *80*
Ацтеки, *62, 81, 143, 145, 157, 159, 408*
Ашанті, *53, 206, 212, 215, 217–218, 219, 222, 226, 236, 333, 343, 411*
Аяни, 51

Байя, *123, 144, 160, 208*
Бауер, Отто, *418*
Баба, *376, 378*
Бабур, *64, 245*
Бавовна, *59, 159*; тканина з Бенгалії, *248, 271*; культивування, Єгипет, *287–288, 312*; культивування, Індія, *291, 296, 312, 417*; культивування, Перу, *377*; культивування, Уганда, *291, 417*; культивування, Уганда, і соціополітичні наслідки, *291*; культивування, Південь США, *281, 311 417*; експорт, *279*; джин, *280*; імпортування, *279, 296*; фабрики, *356*; фабрики та робоча сила, Ланкашир, *356*; торгівля, організація, *283–285*; торгівля, США, *283–285*; торгівля сирцем, *158, 250, 260, 263, 288*; сорти, *280*
Бавовняний Південь. *Див.* Американський Південь
Багами, *38, 280*
Багдад, *40, 49, 114, 115, 117*
Багіс, *377*
Байда, каста, *253*
Байтель, Дункан, *415*
Баконго, *225, 227*
Баландьє, Джордж, *213, 226, 411*
Балац, Етьєн, *66, 398*
Балі, *69, 240*
Балібар, Етьєн, *400, 401*
Балієт, Річард, *395*
Балопве, *230, 231, 234*
Балтимор, *284*
Балтиморська й Огайська компанія, *292*
Балтійське море, *43, 45, 115, 119, 127, 128, 134, 166, 167*
Балх, *42, 64*
Бальбоа, Васко Нуф'єз де, *139*
Бамбук, *52, 53*
Бананові плантації, *325–327*; Центральна Америка, *326–327*; Колумбія, *326*; Панама, *327*; Банани культивація, *210, 325–327, 420*; як селянський сільськогосподарський продукт, *325* банда, як тип суспільства, *89*
Бангкок, *322, 323*
Бандейрантес, 146
Банді, Колін, *423*
Бані, річка, *52*
Банк Англії, *129*
Банкет Мертвих, *172, 178, 179, 180, 193, 200*; у порівнянні з Мідевівіном, *179*; у порівнянні з потлачем, *193–194*
Банкіри: баварські, *126–127*; |генуезькі, *126–127*
Бантам, *241, 243*
Банту-бурські конфлікти, *348*
Бантумовні, *55–56*; в Південній Африці, *348*; Бану, Іон, *402*; Баоуле, *344*; Барбадос, *142, 161*; огородження з колючого дроту, *324, 325*; Барбоса, Дуарте, *59*; Барбот, Джин, *212*; Барбур, Вірджинія, *405*; Барловен, Вульф-Дітріхт фон, *394*; Барнет, Стів, *424*; Баротсе, Ротсе, *350*; Баркісімето, *163*; Баррат Браун, Майкл, *308, 418*; Баррен Граундс, *186*; Баррет, Вард, *160*; Базальт, торгівля, *80*; Баском, Вільям, *219, 411*; Баскські провінції, Іспанія, *291*; Басейн, *322*; Басуто, *350, 351*; Басутоленд (тепер Лесото), *368*; Батак, *332*
Барвники, торгівля, *123, 124*
Батавія, *201, 241, 242, 375*; Бейтс, Даніель, *394* Бау, *262*
Баттон, Джон, *60*
Бауер, Отто, *417, 418*; Бейнс, Пол, *208*; Бенгальська затока, *201*; Намистини, торгівля, *53, 57, 192, 203, 233*
Баулес, Самуель, *415*
Баусер, Фредерік П., *408*
Бегвел, Філіпс, *309*
Бегхо, *53*
Бедлі, Джон, *190, 410*
Бейджо, *156*
Бейквел, Пітер, *407*
Бейлі, Альфред, *171*
Бейлі, Л., *155, 409*

Бейлі, Ф., *397*
Бейнс, І., *273*
Бейроч, Пол, *294*, *417*
Бекфорд, Джордж, *311*, *419*
Бела-кули *196–197*, *410*
Беліз, *301*, *302*
Белуджистан, *41*
Бельгія: міграційні рухи в, *363*; урбанізація, *363*
Бемба, *233–234*, *360*, *412*
Бемба, плато, *233*
Бенарес, *260*; класові зміни, *252*; зміни у землеволодінні, *251*, *252*; зміни в оподаткуванні, *251*, *252*; англійський закон у, *252*; Раджадомський Бенарес, *251*; збирачі податків у, *251*
Бенг Чан, *322–323*; походження населення, *323*; вирощування рису, *321*; соціальна структура, *323*
Бенгалія, *44*, *238*, *239*, *248*, *259*; Англійська Ост-Індська компанія і торгівля, *248*; голод, *249*; «Постійне поселення», *251*; роль у фінансуванні торгівлі з Далеким Сходом, *263*; оподатковування в, *248–249*, *250*; цукровий експорт, *312*
Бенгальська команда, *260*
Бенгальці, *69*
Бенгели, *227*
Бенда, Гаррі, *398*
Бенде, *225*
Бендікс, Рейнхард, *416*
Бені Марін, *54*
Бенілюкс, країни, трудова міграція із середземноморського регіону, *383*
Бенін, *54*, *131*, *212*, *215*, *221*, *222*, *223*, *225*, *234*
Бенінська затока *138*, *202*, *206*, *207*, *214*, *221*, *222*
Бенуе, річка, *223*
Берар, *291*
Бербер, *47*, *53*, *54*, *55*
Берген, *166*
Берлін, *362–363*
Берлін, Жак, *161*
Берреман, Джеральд, *397*
Берт, А. Л., *420*
Бест, Ллойд, *419*
Бетейль, Андре, *59*, *397*
Беціміза рака, *163*
Біафра, бухта, *206*
Біг Джуджу (Великий Амулет). *Див.* Аро Чуквуський оракул
Біджапур, *239*
Бін, Річард, *204*
Біндофф, С. Т., *406*
Біо-Біо, річка, *79*
Бірім, річка, *216*
Бірма, *43*, *56*, *64*, *322*, *420*; Східні індуси як контрактні робітники в, *369*, *370*; окупація Великобританією, *322*, *346–347*; виробництво опіуму в, *344*, *345–347*. *Див. також* Нижня Бірма; Верхня Бірма
Бірманець, *323*
Бірмінгем, *17*, *314*
Бірмінгем, Девід, *412*
Бірюза, торгівля, *80*
Біса, *227*, *228*, *229*, *232*, *233*
Біхар, Біхарі, *44*, *369*, *370*
Бішоп, Чарлз А., *409*
Блассінгейм, Джон, *416*
Блек Бал Лайн (Лінія Чорної Кулі), *283*
Блеквел Хол, *272*
Блекфут, «чорноногі», *180*, *184*, *185*, *186*, *188*, *409*
Близький Схід, Левант, *47–50*, *113–115*, *116*, *141*, *168*, *273*, *287*, трудовий набір на, *383*; джерело бавовни для Європи, *287*; як джерело вогнепальної зброї, *215*
Близький Схід. *Див.* Левант
Блоч, Марк, *403*, *406*
Блоч, Моріс, *424*
Боас, Франц, *197*, *198*
Бобер, *166*, *167*, *168*, *169*, *171*, *177*, *186*, *201*; занепад у Європі, *167*; ціни, *177*; Бобри (індіанці), *183*; Бечуаналенд (тепер Ботсвана), *367*
Боби, *77*, *172*
Бовіл, Е. В., *395–396*
Бойака, *76*
Боксер, Чарлз, *122*, *123*, *128*, *201*, *202*, *203*, *405*, *413*
Болгари, *165*
Болівія, *70*, *77*, *147*, *153*; срібні копальні, *147*
Бомбей, *244*, *245*, *250*, *255*, *260*, *288*, *289*, *291*, *296*, *359*, *369*; китайські контрактники в, *378*; бавовнопрядильні фабрики, *289–291*, *359*

Бомбей-Сінд, *291*
Боначич, Една, *381*, *423*
Бонні, *221*, *222*, *223*
Бордо, *124*, *161*
Боркено, *Франц*, *424*
Борнео, *67*, *375*, *377*; гумове виробництво у поєднанні з вирубно-вогневим типом землеробства, *332*
Борну, *215*
Борочов, Бер, *314*
Борубудур, *67*
Босмен, Вільям, *216*
Бостон, *191*, *258*, *341*
Ботсвана, *350*, *367*
Брабант, *119*, *126*, *297*
Браганзька, Кетрін, *244*
Бразилія, *121*, *128*, *141*, *142*, *146*, *156–158*, *163*, *164*, *279*, *327–331*, *339*, *421*; американські індіанці як раби в, *146*, *160*, *209*; перехід від рабської робочої сили до праці іммігрантів, *339*, *370*, *371*; експорт кави, *339*, *373*; кавові плантації, *339*, *364*, *372*, *373*; попит на рабів, *234*, *373*; вивіз рабів до Вест-Індії, *369*; спроба голландського захоплення, *160*, *203*; скасування рабства, *319*, *339*, *370*, *379*; європейська імміграція, *339*; урядова підтримка імміграції, *370*, *374*; іммігранти як робоча сила, *332*, *364*, *373–374*; інтенсифікація рабства в XIX ст., *319*; італійська імміграція, *339*, *364*, *370*; переміщення з Північного Сходу в Амазонію, *328–329*; будівництво залізниці, *373*; збір каучуку, *328*; демографічні показники в середовищі рабів у порівнянні з Вест-Індією й Півднем США, *281–282*; імпортування рабів, *319*, *339*; плантації з рабською робочою силою, *324*, *339*, *372*; раби в, *206*, *207*, *324*, *339*, *372*, *373*; джерело барвників з дерева, *160*; джерело твердої деревини, *123*; цукрове виробництво, *141*, *159–161*, *203*, *209*, *327*; тютюн, вирощений у, *203*; торгівля з Болівією і Перу, *163*
Бразилія, Північно-Східна, *146*, *151*, *201*, *328*; смерть від голоду, *328*; як джерело трудових ресурсів для збирання каучуку, *328*
Брамін, браміни, *59*, *60*, *62*, *254*; в індійській армії Великобританії, *253*, *369*; моделі, *69*
Брамсон, Леон, *21*, *392*
Бранденбург, *363*
Бранденбурзька компанія, *215*
Брати Акросан. *Див.* Клессен, Джон
Брати Вівальді, *234*
Браун, Джеймс А., *72*, *399*
Браун, Джудіт К., *173*
Браун, Річард, *422*
Брачі, Стюарт В., *416*
Бребьоф, Жан де, *172*
Бредбері, Барбара, *403*
Бредбері, Р., *215*, *221*, *412*
Брейдінг, Девід, *156*, *407*
Бренді, торгівля, *228*
Бреннер, Роберт, *270*, *406*
Британія, *202*, *293*, *302*, *318*, *319*, *320*, *321*, *322*, *324*, *325*, *362*, *363*, *367*, *368*, *379*; інтеграція, *379*; урбанізація, *360*, *362*. *Див. також* британці; Англія; англійці
Британська імперія, *263*, *288*, *291*, *303*; контрактні робітники у кабалі, *335*; ключова роль індусів у, *302*, *314*, *419*; «нова», після *1815* р., *315*
Британська Індія: військо, *253*; урядові посадовці, *253–254*; регіональні еліти в, *254*
Британська Колумбія, *196*, *198*, *377*
Британські Кариби, *322*, *323*
Британські острови: еміграція з, *292*, *364*; урбанізація, *277*
Британці, *129*, *161*, *169*, *178*, *183*, *184*, *191*, *203*, *205*, *206*, *207*, *225*, *233*, *234*, *235*, *245*, *249*, *251*, *255*, *263*, *264*, *272*, *277*, *279*, *280*, *284*, *289*, *290*, *291*, *293*, *294*, *311*, *335*, *344*; в Єгипті, *288*; у Гайані, *336*; у Малайї, *376*; на Маврикію, *335*; у Південній Африці, *348*, *351*; у Танджавурі, *370*; у Тринідаді, *335*
Брістоль, *161*, *204*
Брітані, *167*
Брода, Джоанна, *399*
Бродель, Фернанд, *121*, *258*, *293*, *335*, *396*, *421*
Броді, Девід, *422*
Бромлей, Дж. С., *405*, *414*

Броуч, *289*
Брук Бонд, *319*
Брумфільд, Дж., *252, 413*
Брунер, Едвард М., *409*
Буддизм, *252, 347*
Будівельні матеріали, *335*
Буенос-Айрес, *303*
Буйвол, вироби з, торгівля, *185, 187*
Буканьєри, пірати, *162*
Буравой, Майкл, *358, 424*
Бурбонська династія, *131*
Бургундія, *126*
Буре, *52*
Бури, *348, 351*
Бурітака, поселення, *76, 399*
Буро-бантські конфлікти, *348*
Бурсіа, шахти, *168*
Бурська війна, *367*
Бурштин, торгівля, *56, 165*
Бутан, *369*
Бушмени. *Див.* Сан
Бхадралок, *254*
Бхакті, *247, 254*
Бхамо, *65*

Ва, держави, *347*
Ваал, річка, *367*
Вавилонія, *114*
Ваглі, Чарлз, *329*
Вайдах, *206, 217, 220, 221*
Вайк, Джойс, *193, 198, 410*
Вайомінг, *81, 184*
Вайт, Леслі, *29*
Вайтфіш, *179*
Валлерстейн, Іммануель, *35–36, 98, 130, 167, 298–299, 404, 407, 419*
Валлонія, *128*
Валлономовні, *363*
Вальвін, Джеймс, *408*
Ванг, Ї-чуань, *65*
Вансіна, Ян, *226, 230, 231, 232, 397, 412*
Вантажні обсяги: зниження морських, *294, 315*; зниження сухопутних, *294, 315*
Вард, Р. Джерард, *262, 414*
Варязька Русь, *115, 166, 225*
Васильєв, Л., *93*
Васке де Еллон, Лукас, *208*
Вассерстром, Роберт, *340*
Ватрус, Стівен, *190*
Ватсон, Джеймс, *411*
Ватсон, Ендрю, *395*
Ватт, Джеймс, *274*
Вебб, Вальтер, *420*
Вебб, Малком, *263, 414*
Вебер, Макс, *25, 98, 298–299, 323, 420, 424*; погляд на капіталізм у порівнянні з Марксом, *298–299*
Вебер, Юджин, *379*
Вебстер, Девід, *403*
Вей, річка, *42*
Вейганд, Філ, *78*
Вейдемейєр, Джозеф, *33*
Вейкмен, Фредерік, *261, 414*
Вейпейська рівнина, *65*
Векселя, *273–274*
Велика Аккра, *216*
Велика Депресія, *295, 304, 306–307, 313–315, 336, 351, 365*; наслідки в Англії, *365*; наслідки в Німеччині, *365*; й імперіалізм, *315*; і ринок для пальмової олії, *336*
Велика Революція, *168*
Велике Невільниче озеро, *182*
«Великий Наркотик», *334*
Великі Антильські острови. *Див.* Антильські Великі озера, *142, 168, 171, 172, 177, 179, 181, 266*; рибальство, *179, 181*; французький доступ на, *177, 179*; заселення, *178–180*
Великі Рівнини, *172, 183–184, 200, 322*
Веллалакасте, *255*
Веллют, Жан-Люк, *233, 412*
Велскопф, Елізабет Шарлотта, *402*
Велш, Девід, *367, 423*
Венесуела, *148, 161, 162, 421*; трудова міграція до, *383*
Венеція, венеціанці, *37, 50, 116, 117, 126, 127, 136, 141, 236*; торгівці, *236*; работоргівля, *201–202*
Веракрус, *147, 266*
Верблюди, *45*
Вергейм, Віллем, *238, 412, 424*
Веркотерен, Фернан, *115*
Верлінден, Чарлз, *404*
Вернер, Ернст, *395*
Верхнє Перу. *Див.* Болівія
Верхня Бірма, переміщення до Нижньої Бірми, *323*
Верхня Вольта, *234, 383*
Верхня Гвінея, узбережжя *411*
Вессмен, Джеймс, *393, 399*

Вест-Індія, *127, 160, 205, 281, 282*; китайські контрактні робітники у, *378*; бавовняне виробництво у, *280*; імпортування рису з Бірми, *322*; демографія населення рабів у порівнянні із США, *281–282*; цукрові плантації у, *336*
Вестоси, *209*
Вестфалія, *363*
В'єтнам, *43, 56, 64, 307, 323, 420. Див. також* Кочінчіна
В'єтнамська війна, *20*
Видра, *165*
Виловлювання лосося, *191*
Вино, торгівля, *123, 130, 148, 228*
Виробництво і торгівля обсидіаном, *78, 79, 80*
Виробництво сировини: і капіталістичний спосіб, *312*; та індустріалізація, *269, 296, 312*
Вівці, *147, 156, 364*; вирощування, Австралія, *325*
Віджанагар, *238, 247*
Відносини між поколіннями, *104, 105–106*
Відносини, поняття, *386*
Візантійський, *40, 44, 113, 114, 116, 117, 118, 141, 201, 207, 258, 404*
Візантійсько-вікінгові кліщі, *404*
Війни, *118–119*; і сільськогосподарська криза, *120–121*; ашанті, *224*; Колумбія, *77*; Англійська Ост-Індська компанія, *248, 249, 250*; і поневолення, Африка, *213–214*; і торгівля хутром, *168, 177, 193, 197, 199*; інки, *75, 76, 78*; ірокези, *172, 173, 174, 175, 176*; і торговці, *99*; оттомани, *215*; і політична консолідація, Африка, *212*; і здійснення набігів на рабів, Північна Америка, *209*; і трибутарні лорди, *121. Див. також* Війни, на морі
Війни, на морі, *116*; голландців, *243*; португальців, *243*
Військові витрати, *382*
Військові поручителі, *48, 49*
Військові порядки: у мусульманській Африці, *54*; португальці, *119, 122, 123*; в Іспанії, *119, 122*
Військово-морські крамниці, торгівля, *116, 128, 148*
Вікінги, *120, 132, 165*; і візантійці, *404*; експансія, *115, 404* «сільські індіанці», *79, 185–186, 188. Див. також* Арікара; Хідатса; Мандан; Поуні
Вікінгова Русь. *Див.* Варязька Русь
Вікторія, *198, 377*
Вікхем, сер Роберт, *330*
Вілбер, Кларенс, *69*
Вілер, Мортімер, *58, 259*
Вілкс, Айвор, *217, 218, 396, 411*
Вілламарин, Джудіт *146, 408*
Вілламарин, Хуан, *76, 146, 408*
Віллі, Гордон, *71, 73, 399*
Вілліс, Вільямс молодший, *321*
Вілмот, В., *398*
Вільна і рабська праця, *296, 318*
Вільна праця, *296*
Вільна торгівля, *264*
Вільсон, Годфрі, *422*
Вільсон, Моніка, *422, 423*
Вільсон, Френсіс, *424*
Вільсон, Х. Клайд, *409*
Вільсон, Чарлз Морроу, *420*
Вільсон, Чарлз, *406, 407*
Вільям-Завойовник, *120*
Вільямс, Елгін, *393*
Вільямс, Ерік, *205, 206*
Вільямс, Раймонд, *277, 424*
Вінвордське узбережжя, *207*
Вінейбл, Вернон, *33, 393, 400*
Вініус, Джордж, *405*
Віннебаго, *179, 236*
Вінстон, Санфорд, *416*
Вірджинія, *142, 173, 202, 281, 283*
Вірджинська компанія, *134, 168*
Вірмени, у Мадрасі, *245, 370*
Вісенс Вівес, Джейм, *405*
Вісконсін, *82*
Вітватерсранд, *348*
Вітлі, Пол, *399*
Вітні, Елі, *280*
Вітрильники, *294*
Віттек, Пол, *395*
Віттфогель, Карл, *64, 67, 92, 398, 402*
Влада й ідеологія, *390*; зміни, і пасторальні кочівники, *94, 263*; зміни, у сільській Індії, *253*
Влекке, Б., *398*
Вовняний одяг, торгівля, *133–134, 188, 233, 259*

Вогнепальна зброя: контроль аро над, *225*; і експансія ашанті, *217*; дагомейський контроль над торгівлею, *221*; розвиток, *215–216*; розподіл, *216*, *228*; і поширення в Східній Африці, *233*, *234*; і політична влада, *216*; роль, *215*; торгівля, *17*, *162*, *174*, *179*, *180*, *185*, *186*, *187*, *188*, *192*, *193*, *195*, *212*, *215*, *216*, *221*, *223*, *224*, *225*, *262*, *285*, *336*; навчання у використанні, *216*; використання у виловлюванню рабів, *336*; використання іджовами, *223*
Водоспади Стенлі, *226*
Водсворт, А., *415*
Водяна сила, зростання застосування, *355*
Воєнна промисловість, *306*
Вожді, інститут: як ахіллесова п'ята родового способу, *106*, *108*, *112*; і перерозподіл, *108–112*
Вождівства, *108–112*; Нгуні, *348*, *350*
Возз'єднання, *234*
Волга, річка, *45*, *166*, *190*
Волзькі німці, *365*
Воли, у транспортуванні, *288*
Волкер, Мак, *323*, *358*
Волліс, Ентоні, *181*, *409*
Волосінов, Валентин, *30*, *424*
Волтерс, О., *398*
Вольта, річка, *52*, *342*
Вольтер, Франсуа Марі Аруе, *94*
Ворнер, В. Ллойд, *358*, *414*
Ворслі, Пітер, *393*
Восслер, Карл, *30*
Вошборн, Вількомб, *177*
Врайт, Гавін, *416*
Врайт, Гаррі, *172*
Врангель, *196*
Вріс, Жанде, *271*, *405*
Вугілля як джерело енергії, *293*, *313*, *355*
Вудрафф, 252-літній Філіп *413*
Вудраф, Вільям, *316*, *355*, *417*
Вулканізація, *328*
Вульпе, Гарольд, *424*
Вульф, Ерік, *395*, *418*, *419*, *421*
Вундер, Хейд, *403*

Гаваї, гавайці, *261*, *262*, *363*; китайські контрактники на, *378*; як робітники в Перу, *377*
Гавана, *147*
Гаїті, *160*
Гайана, *368*, *370*; китайські контрактники в, *378*; східні індуси як закабалені робітники в, *336*, *369*
Галіссо, Рене, *403*
Галуни, торгівля, *80*, *213*
Гальперін-Дунгхі, Туліо, *420*
Гама, Васко да, *141*, *236*
Гамаки, торгівля, *162*
Гамблер, *376*
Гамбург, *119*, *321*
Гамільтон, І., *405*
Гамовні, *216*, *341*
Гана (середньовічна), *53*, *54*
Гана (сучасна), *234*, *341*; експорт какао, *342*; трудова міграція до, *383*
Ганг, річка; Гангзька рівнина, *39*, *43*, *62*, *248*
Гангулі, Б.Н., *413*
Ганза, ганзе, *119*, *126*, *133*, *165*
Гантер, Джон, *351*
Гантер, Ерна, *195*, *409*
Ганьсу, *41*, *42*
Гао, *44*, *53*
Гармати, *215*, *223*; використання на судах, *239–240*
Гарсіа Маркес, Габріель, *327*
Гартрел, Беверлі, *417*
Гарфілд, Віола, *410*
Гас, торгівля, *336*
Гасієнди, *155–157*, *407*
Гати, *52*
Гатмен, Герберт, *282*, *416*
Гаучос, *326*
Гаф, Кетлін, *256*, *370*, *371*, *394*, *414*, *423*
Гвадалквівір, річка, *147*
Гватемала Сіті, *78*
Гватемала, *72*, *80*, *145*, *339*; землеволодіння, *339*
Гвінейська затока, *160*, *202*, *341*
Гвоздика: як плантаційна культура, *234*; торгівля, *242*, *244*, *245*
Геберле, Рудольф, *21*
Гегеліанська діалектика, *400*
Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх, *35*, *64*, *88*
Гейл, Пітер, *405*
Гейне-Гелдерн, Роберт вон, *398*
Гейтс, Пол, *420*

Гейчельгейм, Фріц, *404*
Гелм, Джун, *409*
Гелмс, Мері, *162, 399*
Гемовні, *160*
Гендерні відносини, *105*
Генрі-мореплавець, *124, 236*
Генуя, генуезець, *50, 116, 124, 126, 127, 136, 141, 236*; торговці, *126–127*; работоргівля, *207–208*
Георг III, *258*
Герат, *64*
Гереро, *350*
Герліхай, Патриція, *420*
Геродот, *94*
Герсковіц, Мелвіль, *411*
Гершенкрон, Александр, *321, 418, 420*
Гіббс, Меріон, *406*
Гібралтар, *141*
Гібсон, Джеймс, *191, 410*
Гібсон, Чарлз, *143, 408*
Гідравлічне будівництво, кочін-чінки, *323*
Гімалаї, *39*
Гірничодобувна промисловість в Південній Африці, *351*; капіталізація, *351*; робоча сила в, *348, 351*; расова сегментація в, *366–367*
Гірська промисловість, *126, 147–148, 364*; Кармо, *359*; Східна Африка, *56–57*; Олдем, *356*; Західна Африка, *52–53*. *Див. також* Мідь; золото; гірничодобувна промисловість; видобування срібла, Іспанська Америка: капіталізація, *149, 153*; у Колумбії, *147*; наслідки для тубільного населення, *147–150, 149–150, 153*; і ключові економічні області, *149*; постачання ртуті, *146, 150*; у Мексиці, *146–147*; у Потосі, *145*; постачання шахт, *149–150, 152*
Гірський ланцюг. Старий Світ, *39*
Гірц, Кліффорд, *336, 421*
Гіршмен, Роман, *114*
Глазго, *280*
Гламанн, Крістоф, *128, 413*
Гласблауерс, Кармо, *358*
Глибокий Південь, США, *281*
Гоа, *122, 123, 239, 241, 242*; архієпископ, *122*
Гобсон, Джон, *301*
Говард, Джозеф, *409*
Годаварі, річка, *250*
Годельєр, Моріс, *393, 400, 401, 402, 424*
Годінхо, Віторіно Магалхес, *240, 405, 413*
Годунов, Борис, *190*
Гойтейн, С. Д., *395*
Голдманн, Люсьєн, *424*
Голдмен, Ірвінг, *196, 410*
Голконда, *244*
Голландська Вест-Індська компанія, *142, 160, 161, 167, 169*; об'єднання торгівлі хутром на двох континентах, *167*
Голландська Гвіана, китайські наймані робітники в, *378*
Голландська Ост-Індія, експорт кави, *338*
Голландська Ост-Індська компанія, *142, 237, 241, 242, 243, 262, 271, 307, 348, 374–375*
Голландсько-англійська конкуренція, *129–130, 132, 142, 160, 203, 244, 271*; у торгівлі текстилем, *271*
Голландсько-португальська конкуренція, *160, 203, 241–243*
Голландці, *84, 127, 136, 142, 159, 160, 162, 167, 168, 172, 173, 201, 203, 215, 216, 218, 259, 260, 405*; в Африці, *203, 215*; в Азії, *241–243, 244, 250, 261, 413*; спроба монополізування торгівлі прянощами, *242–243*; у Бразилії, *160–169*; у Карибському морі, *160, 169, 170, 171*; розведення кави на Яві, *338*; розлад азійської морської торгівлі, *243*; розвиток цукрових плантацій в Індонезії, *336*; поширення какао в Африку, *342*; поширення чаю в Європу, *341*; викачування срібла з Іспанської Америки, *171*; рибальство, *127*; потік багатства до Англії, *129*; обмеження розвитку, *129, 405*; втрата Гайани, *336*; послаблення влади Південно-Східних азійських держав, *243*; зосередження на торгівлі, *129*; моряки флоту, *242*; каботаж, *128, 131, 136, 242–243*; у Південній Африці, *348, 351*; у Південно-Східній Азії, *161*; джерела рабів в Азії,

201; торгівля прянощами, *307*; текстильна технологія, *271*; торгівля з Балтією, *127*, *128*, *167*; торгівля з Іспанією, *128*; використання рабів, *242*; рівні заробітної плати, *271*
Голодомор: Бенгалія, *249*; Північно-Східна Бразилія, *328*
Гонджа: Східна, *218*; Західна, *218*
Гондурас, *80*; бананові плантації в, *326*
Гондурас, британський. *Див.* Беліз, *323*, *358*, *375*, *377*, *382*
Гора Феарвезер, *190*
Гордон, Девід, *357*, *423*
Гордон, Манья, *358*
«Горяни», у виробництві опіуму, *344–347*
Готтентот. *Див.* Хой-Хой
Граберн, Нельсон, *410*
Грамші, Антоніо, *424*
Гранада, *54*
«Гранші», *234*
Грегг, Дороті, *394*
Греймаунт, Барбара, *409*
Грейн Коуст, *206*
Гренландія, *118*
Греція, Стародавня, *18*; міста-держави, *93*, *124*; експансія, *124*; перські війни, *93*, *114*; сучасна, *293*; греки, як раби, *208*; у США, *364*, *366*
Гріджалва, річка, *340*
Гріквеленд, *351*
Грін Бей, *178*
Грінберг, Майкл, *259*, *414*
Грінфілд, Сідні, *202*
Гріффін, Джеймс, *399*
Громадянська війна у США (війна між Союзом і Конфедерацією), *281*, *309*, *322*, *323*, *377*
Грос Вант (Велике Черево), *181*, *185*, *188*
Гроші, що створюють гроші, *98*, *99*, *300*
Груссе, Рене, *46*, *190*, *394*
Гуалес, *209*
Гуанахуато, *145*, *147*
Гуано, *72*, *377*
Гуанче, *202*
Гуджарас, Гуджаратіс, *64*, *69*, *238*, *240*
Гуджарат, *62*, *238*, *240*, *289*
Гудзон Бей Компані, *180*, *181*, *183*, *185*, *186*, *189*, *190*, *195*, *196*, *197*
Гудзон, річка, *168*, *180*
Гудзон, Чарлз, *416*
Гудзонова затока, *180*, *183*
Гуді, Джек, *216*, *396*, *411*
Гуйчжоу, *65*
Гулднер, Елвін, *393*, *394*
Гума, торгівля, *202*
Гумбольдт, Вільгельм фон, *29*
Гумове виробництво: на плантаціях, *316*, *331*; на плантаціях, Малайя, *332*; на плантаціях, Суматра, *332*; дрібними землевласниками, *332*; у поєднанні із зерновими продовольчими культурами, Індонезія, *332*; у поєднанні із зерновими продовольчими культурами, Малайя, *332*
Гумовий збір: і амазонські індіанці, Бразилія, *328*; лузо-бразильські землероби в, *328*; мундуруки і, *330–331*; у Західній Африці, *341*
Гупта, династія, *60*, *61*
Гурони, *171–173*, *175*, *178*, *182*, *194*, *409*; як посередники, *172*, *177*, *176*
Гурони, як *лінгва франка*, *172*
Гуроно-алгонкінська взаємодія, *171–172*
Гуру, П'єр, *398*
Гуха, Амаленду, *288*, *291*, *417*
Гхазі, *48*, *49*
Гхазіпур, *260*
Гхорідс, *64*

Дааку, Кваме Єбоа, *17*, *215*, *411*
Давенпорт, Вільям, *263*, *414*
Дагомба, *218*
Дагомея, *212*, *219–221*, *222*, *226*, *333*, *334*, *411*; реакція на занепад рабства, *333*
Дайвендак, Дж., *398*
Дайк, К. Онвунка, *412*
Даймонд, Стенлі, *411*
Дакота, Дакота Сіоух, *179*, *181*, *185*, *187*, *189*
Даллес, *196*
Дамас, Девід, *409*
Дамаск, *40*, *115*
Данде, річка, *226*, *229*
Данина: серед агні, *343*; серед ашанті, *218*; з Дагомеї в Ойо; *219*, скасування, через емансипацію селян, Європа, *322–323*; у Єгипті, *287*;

хутром *(ясак)*, у Росії, *165*, *166*, *190*; Індії, Англії, *250*; індіанців іспанцям, *148*, *148*, *151*, *153*, *156*; володіння лунда, *231*; у Монгольській імперії, *251*; на Філіппінах, *162*
Данія, *165*
Дарем, *292*
Дарем, Філіп, *421*
Датт, Ромес Чандер, *413*
Датчани, *216*
Дауд, Дуглас, *416*
Даунс, Річард, *332*
Даяки, *377*
Двабен, *218*
Двигун внутрішнього згоряння, *306*, *314*
Де Бірс, Об'єднані Копальні Лтд., *351*
Де Лагуна, Фредеріка, *410*
Дебо, Енджі, *416*
Девідсон, Бейзил, *212*, *216*
Девіс, Девід Брайон, *204*, *208*
Девіс, Кінгслей, *360*
Девіс, Ральф, *206*, *406*
Деєр, Ной, *421*
Деіндустріалізація сільських районів, *361*
Дейвнант, Чарлз, *136*
Декан, Західний, *250*
Декан, нагір'я, *52*
Декультурація, куна, *162–163*
Делавер, *142*
Делагоа, затока, *348*, *350*
Делі, *332*
Дельта Меконгу, *44*
Демерара. *Див.* Гайанська демографія: работоргівля, *197–207*, *411*, *412*. *Див. також* Населення Денк'їру, *216*, *217*
Деревина, торгівля, *127*, *128*, *202*
Держава: і класи, *310*; і диференціювання при капіталізмі, *309–311*; формування, *84*; формування, і аристократії, *110–111*; формування і передбачувана культурна однорідність, *379*; формування, Гаваї, *262*; формування, Таїті, *262*; і фонд зливків, *136–137*; і торговці, *121–122*, *130*, *136*
Дермігней, Луї, *249*, *257*, *257*, *259*, *414*
Десейнт, Ален, *421*
Десейнт, Вільям, *421*
Деспрес, Лео, *424*
Детройт, *183*
Джага, *232*
Джагат Сет, *260*
Джагатаї, *246*
Джагірс, джагірдари, *247*, *251*
Джайн, Равіндра, *331*, *421*
Джакарта, *239*
Джакін (Порто-Ново), *220*
Джарчен, *63*, *64*, *59*
Джаті. Див. Касти
Джаунпурський район, *251*
Джаявардена, Чандра, *60*, *397*
Джеблоу, Джозеф, *409*
Джедін, Луї, *412*
Джеймстаун, *173*
Джексон, Джеймс, *331*, *421*
Джексон, Ендрю, *285*, *416*
Дженікот, Леопольд, *404*
Дженкс, Леланд, *293*, *294*, *295*, *417*
Дженне, *53*
Дженнінгс, Джессі, *399*
Дженнінгс, Френсіс, *408*
Дженовез, Юджин, *415*, *416*
Джент, Джон, *136*
Джеромін, Улріх, *378*
Джессоп, Боб, *393*
Джет, *247*
Джефферсон, Томас, *19*, *184*, *284*, *285*
Джехол, *64*
Джіарінг, Фред, *416*
Джіла Рівер, басейн, *80*
Джіннін, П'єр, *415*
Джінтіс, Герберт, *415*
Джітскан, *196*
Джіустініанське сімейство, *126*
Джолоф, держави *206*
Джоран, Вінтроп, *208*, *210*
Джорджія, *81*, *280*
Джорджія, затока, *172*
Джоунс, Малдвін, *364*, *385*, *367*, *423*
Джоунс, Г., *412*
Джоунс, Гвайн, *404*
Джоунс, І. Л., *270*
Джоунс, Іверет, *420*
Джоунс, Річард (економіст XIX ст.), *402*
Джоунс, Річард, *210*, *378*
Джоуші, П. К, *396*
Джуїт, Джон, *193*, *195*

Диференціювання при капіталізмі: і комерційне багатство, *307*; і держава, *309–311*; і хвилі розвитку, *306*
Ді Песо, Чарлз, *399*
Діагіти, *78*
Діас, Бартоломеу, *236*
Дієта, зміна і стимулянти, *335*
Дізраелі, Бенджамін, *379*
Діксон, Рассел, *401*
Діллен, Дж. ван дер, *405*
Діллон, Річард, *377*
Ділтей, Вільгельм, *424*
Дін, Воррен, *370, 421*
Дінгісвайо, *349*
Діу, *240, 289*
Діула, Дьюла, *43, 343, 344*
Діфакване, 351
Діффі, Бейлі, *405, 413*
Дламіні, *350*
Добб, Моріс, *268, 275, 292, 406, 414, 415, 417*
Добінс, Генрі, *143, 147*
Добрас, 202
Довгі хвилі капіталістичного розвитку, *306–307, 386, 418–419*
Догріб, *183*
Додж, Ернест, *414*
Доісторія, американська, *68–84*
Дойч, Карл, *114, 418*
Докер, Едвард, *261, 336*
Долина річки Луар, *119, 129*
Долини річки Інд, *43, 51*
Дом Енріке. *Див.* Генрі-мореплавець
Домашні господарства, втрата функцій на користь промисловості і торгівлі, *383*
Дон-Кіхот, 126
Доннітор, А., *421*
Дорія, сімейство, *126*
Доулі, Алан, *422*
Дравідомовні, *341*
Драпірування, «нове» і «старе», *271*
Дрібні власники в гумовому виробництві, *332*
«Друге рабство», *369*
Друкер, Філіп, *192, 197, 409, 410*
Дуглас, Девід, *120*
Дуглас, Мері, *214, 411*
Дуглас, Пол, *366*
Дугласа, канал, *193*
Дунай, річка *119*
Дунайська долина, *39, 40*
Дункан, Рональд, *419*
Дхангар, 369
Дхарма, 59, 95
Дьюк Таун (Атакпа), *223*
Дюмон, Луї, *58, 59, 396–397*
Дюранго, *145*

Еберхард, Вольфганг, *398*
Еберхардт, І. Кінгмен, *401*
Егейський регіон, *114*
Едвардс, Майкл, *415, 417*
Едвардс, Річард, *423*
Едомовні, *221*
Ейзенштадт, Самуель, *402*
Еквадор, *73, 76, 148, 163, 167*; бананові плантації в, *327*; трудова міграція з Колумбії, *383*
Екваторія, *210*
Еко (Лагос), *221*
Економіка, дисципліна, *24–25, 420*
Економічна відсталість, А. Франк про, *35*
Екпе (Егбо) братерство, *225*
Експорт вовни: Австралія, *325*; Англія, *119, 133, 279*; Іспанія, *125, 148*
«Експортні платформи», *382*
Екуоно, материнська лінія, *217*
Екхолм, Гордон, *399*
Екхолм, Кайса, *227, 412*
Елвін, Марк, *65, 66, 68, 397*
Електрика, застосування в промисловості, *306, 314*
Електричне приладдя, *381*
Електронна промисловість, *306*
Електронні машини, *382*
Еллієн, Г.К., *421*
Елліот, Джон, *125, 136, 145, 405*
Ель-Міні, *138, 202, 203, 215, 216*
Ельбрус, гори *39*
Ембрі, Джон, *323*
Енгельс, Фрідріх, *278, 399, 400, 415, 423*
Енгермен, Стенлі, *281, 282, 416*
Енглер, Роберт, *23*
Енком'єнда, *154, 155, 247*
Епталіти (є-тай), *64*
Епштейн, А., *359*
Ері, *173*
Ері, канал, *283, 284, 292*
Ероманга, *261*
Ессен, *356, 360*

Етнічна сегментація, *379–381*
Етнічне диференціювання: і капіталізм, *380–381*; і ринки робочої сили, *380–381*
Етнічні одиниці, і трудові ринки, *381*
Етноісторія, *32*
Ефік, *224–225*
Ефіопія, *338*
Ефуго, *215*
Ештон, Т. С., *406*

Євразійці, *369*
Євреї, *115, 127, 128, 203, 245, 365, 367, 369*
Європа, *112–142, 166, 236, 237, 268, 270–271, 293*; вплив на Африку через торгівлю, *212*; сільськогосподарська інтенсифікація в, *117*; і Азія, *137*; Атлантична окраїна Європи, *129*; і капіталістичний розвиток, *91, 92, 268, 269, 271*; споживання кави, *338*; торговельна експансія, *268*; у порівнянні з Азією, *98, 236–237, 269*; основні регіони, *42*; криза в сільському господарстві й еміграції, *315–322*; занепад після *1300* р., *120*; до експансії, *113–138*; експансія, *353*; рушійні сили експансії, *113, 141*; вирубування лісів, *118*; імпорт з Англії, *205, 206*; взаємодія з Азією, *94, 137*; взаємодія з Левантом, *114–116, 117*; трудова міграція, *383*; кордони до *1000* р., *84, 114–116, 135, 268*; торговці в, *98, 268–269*; торговці і держава в, *121–122, 130, 135*; міграція за кордон, *364*; міграція в межах Європи, *363–364*; формування нації і вірогідна культурна однорідність в, *379*; військово-морська політика, *237–241*; окупація Західної Африки, *336*; і можливості для торгівлі, *98*; політична консолідація в, *113, 116–120, 129*; політична експансія, *268*; політичні альтернативи, *120*; близькість до водних шляхів, *42, 44, 97*; роль у створенні сучасного світу, *385*; суднобудування, *239–240*; як джерело постачання рабів, *115, 116, 201, 207*; державне формування і експансія, *121–130, 132–137*; державне формування і вірогідна культурна однорідність, *379*; виробництво цукру з буряку, *320*; поява чаю, *340*; імпорт текстилю з Індії, *314*; експорт деревини, *115, 116*; використання рабів в Азії, *201*; імпорт пшениці, *314–315, 322–323*; еміграція в США, *365*
Європа, Західна, *215*
Європа, Південна, еміграція в США, *364*
Європа, Північна, *205*
Європейські національні держави і «множинні суспільства» у порівнянні, *379*
Європейці, позиція в Азії, *238*
Євфрат, річка, *40*
Єгипет, *40, 144, 115, 240, 287–288, 295, 416–417*; армія, *287*; спроба індустріалізації, *287*; прокладання Суецького каналу, *287, 295*; бавовняне виробництво, *287–288, 292*; іноземний борг, *295*; іригаційне сільське господарство, *287*; землеволодіння, *287, 288*; у близькосхідній трудовій міграції, *383*; окупація Англією, *295, 302*; селянство, *287–288*; будівництво залізниці в, *295*; повстання, *288, 295*; залежні відносини, *287*
Єзуїти, *84*
Єзуїтські відносини, *155*
Єллоунайф, *183*
Ємен, *338*
Єнісейськ, *191*,

Жовта річка, *43*

Загрос, гори, *41*
Заїр, *55, 210, 234*
Закатекас, *145*
Закон: і капіталістичний спосіб виробництва, *267*; контрактний, *252*; англійців в Індії, *251–252*
Залежний спосіб виробництва, *89, 92–101, 111–112, 356, 386, 401–403*; і обмін, *94, 95–100*; і створення ідеології, *389, 390*; й іригація, *93*; і торговці, *94, 267*; і політична фрагментація чи централізація,

94–95; і відносини влади, *93*, *268*, *356*; і держава, *111–112*
Залізна руда, поклади, *211*; торгівля, *210*
Залізниці, розвиток, *293–294*, *355*
Залізничне будівництво, *256*, *263–264*, *269*, *281*, *284*, *288*, *292–295*, *296*, *306*, *417*; у Бразилії, *373*; у Британській Колумбії, *377*; капіталізація в Англії, *293*; капіталізація у США, *292–293*; у Колумбії, *326*; конфлікт, у Західній Африці, *334*; у Коста-Ріці, *325*; в Англії, *292–293*; в Індії, *256*, *263–264*, *289*; і чорна металургія, *293*, *313*; організація, *294*; у Перу, *377*; як джерело нагромадження капіталу, *292*, *296*, *313*; як джерело англійського експорту, *294*; у США, *284*, *292–293*, *377*; і американський експорт пшениці, *322*
Залізні корисні копалини, зростання використання, *355*
Залізо як грошова одиниця, *334*; торгівля, *56*, *57*, *116*, *132*, *192*, *223*
Замбезі, річка, *56*, *232*, *233*, *350*
Замбія, *54*, *234*
Заміндари, *247*, *251*, *252*, *253*
Замш, торгівля, *209*
Занатська берберська конфедерація, *54*
Занепад спільнот: абенаки, *171*; Америки, *145*, *147*, *155*; Андський регіон, *146*, *142*; Центральна Америка, *146*; Колумбія, *327*; і торгівля хутром, *199*; Іспанська Америка, *145–149*, *150*, *155*, *407*; гурони, *172*; Мезоамерика, *146*, *147*; Нікарагуа, *146*; південні квакіютли, *198*
Занзібар, *56*, *233*
Засулич, Віра, *304*
Захворювання, *145–146*, *159*; серед абенаків, *171*; і торгівля хутром, *200*; серед гуронів, *172*; вплив на Північно-Західне узбережжя, *198*; малярія, *146*; і недоїдання, *147*; кір, *146*; отруєння ртуттю, *147*; захворювання дихальних шляхів, *146*; силікоз, *147*; віспа, *146*; жовта лихоманка і смертність серед рабів, *282*
Західний Серам, *242*
Заяніди, *54*
Земельні стани, Східна Німеччина, робоча сила, *323*
Землеволодіння: Бенгалія, *251*; Цейлон, *340*; Китай, *68–69*, *398*; Єгипет, *287*, *288*; Англія, *133*, *135*, *270*; Німеччина, *363*, *371*; Гватемала, *339*; Індія, *60*, *254–253*, *256*; Ірландія, *363*; Італія, *371*;
Землеробсько-пасторальна взаємодія, *45–46*, *53*
Зерно, торгівля, *123*, *132*
Зімбабве (колишня Родезія), *350*
Зімбабве, *55*
Зінакантан, *340*
Зінакантеко, задіяння чамульських робітників, *340*
Зіпа, володіння, *76*
Зливки, *122*, *123*, *124*, *147*, *258*; експорт в Азію, *160*, *161*; потік із заходу на схід, *121*, *137*, *258–259*; анулювання західного-східного потоку, *263*
Змішування капіталу. *Див.* Капітал, органічний склад
Змія, *184*, *185*
Знаряддя праці, залізне, *210*; торгівля, *173*
Золотий Берег, *17*, *203*, *204*, *206*, *213*, *214–218*, *222*, *341*, *412*
Золото, *51–52*, *56*, *77*, *79*, *80*, *147*, *165*, *201*, *202*, *211*, *240*, *353*; поклади, Антильські острови, *147*; поклади, Австралія, *377–378*; поклади, Каліфорнія, *377*; поклади, річка Фрейзера, *198*; поклади, Дживаро, *78*; поклади, південні Анди, *78*; поклади, Західна Африка, *55*, *115*; потік, з Америк до Європи, *147*; гірсько-видобувна промисловість, Колумбія, *147*; гірсько-видобувна промисловість, Східна Африка, *56–57*; гірсько-видобувна промисловість, Південна Африка, *348*, *351*, *366*, *367*; гірсько-видобувна промисловість, Західна Африка, *51–52*, *203–204*; золота лихоманка, Австралія, *261*, *325*; золота лихоманка, Британська Колумбія, *198*, *377*; торгівля, *41–42*, *55*, *56–57*, *77*, *121*, *124*, *131*, *162*, *212*, *215*, *217*

Зукін, Шерон, *422*
Зулу, *108*, *348–351*, *363*; армія, *348*, *350*, *351*; розвиток, *348*, *350*; експансія, *348*, *350*

Іберійці в Америці. *Див.* Іспанська Америка; Португальська Америка
Іберійці. *Див.* Португалія, Іспанія
Ібібіомовні, *224*
Ібн Баттутах, *38*
Ібн Фадлан, *164*
Ібн Хайквал, *306*
Ібн Халдун, *52*, *131*, *300*
Ібо, *223*, *226*, *234*, *412*
Іве, *342*
Івенс, Кліффорд, *399*
Ігала, *223*
Ігбо, *223*, *236*
Ідальго, *79*
Ідах, *223*
Ідеологієтворення, *387*
Ідеологія і влада, *389*
Ідеологія й інтереси, *389*
Іджомовні, *223*
Ікта, *50*, *246*
Іле-Іфе, *212*, *219*, *221*
Іллінойс, *178*
Імбангала, *229–230*, *231*, *232*
Імперіалізм (за Леніном), *301*
Імперіалізм, *301*, *315*; і Велика депресія, *315*; Ленін про, *301–302*; Люксембург про, *303*; Шампітер про, *302–303*; «соціальний», *303*, *315*; у Західній Африці, *334*
Імперіалізм: вивчення (Хобсон), *301*
Імпорт, контроль, *311*
Іналсік, Халал, *395*
Інгомбе Іледе, *56*
Індиго, як товарний продукт, *248*; на плантаціях у Біхарі, *369*; виробництво в Центральній Америці, *149*; торгівля, *80*, *244*
Індіанці, американські. *Див.* індіанці, Іспанська Америка; індіанці, Північна Америка; індіанці, Португальська Америка; індіанці, Південно-Східні США
Індіанці, іспаномовна Америка: цивільна релігійна організація, *156–157*, *164*; громади, *157–161*, *164*; конфлікти в межах громад, *156*, *157*; еліта, *157–158*; знать за іспанського правління, *157–158*; і чужинці, *157–161*; релігія, *156–157*; у рабстві, *155*, *209*; статус за іспанського правління, *143–144*, *146*, *148*, *155*, *157–161*, *164*; данина, *146*, *148*, *154*, *156*, *159*
Індіанці, південно-східні США, *209*, *284–285*, *416*
Індіанці, Північна Америка: після *1400* р., *167–200*, *284–285*, *408–410*; *416*; до *1400* р., *79–84*, *399*
Індіанці, Португальська Америка, *146*, *160*, *209*
Індійська сфера культури, *43*, *57*, *62*, *69*
Індійське вилучення, *284–285*
Індійський океан, *55*, *56*, *57*, *68*, *69*, *70*, *96*, *121*, *142*, *162*, *233*, *234*, *236*, *237*, *238*, *339*; плантації на островах, *317*
Індійсько-англійська взаємодія, *249–250*, *254–255*
Індійсько-англійське суперництво, у текстильній галузі, *271–272*, *288*
Індія, *38*, *39*, *44*, *45*, *55*, *56*, *57*, *58–63*, *70*, *114*, *131*, *141*, *180*, *233*, *239*, *243–256*, *268*, *271*, *279*, *309*; армія, *253*, *255*, *256*; капіталізація текстильної промисловості, *289*; каста, *58–63*, *263*, *395–396*; бавовняне виробництво, *260*, *291*; експорт бавовни до Китаю, *288*, *289*; вартість англійської окупації, *263*, *314*; руйнування текстильних ремесел, *253*, *255*; екологічні розбіжності, *61–62*; експорт і англійський торговий дефіцит, *264*, *314*; експорт сирої бавовни, *288*; імпорт японської пряжі, *291*, потік зливків з ісламської сфери, *162*; взаємодія з Південно-Східною Азією, *69*; ісламське державотворення в, *236*, *243*; торгівля працею, *370*; землеволодіння, *251–253*, *254*, *263*; лихварі, *251*, *252*, *253*, *254*; експор опіуму до Китаю, *347*; зміна влади у сільських районах, *253*; будівництво залізниці, *254*, *263–264*; імпорт рису з Бірми, *322*; роль у Британській імперії, *263*, *289*, *302*, *314*, *418*; роль у міжнародній

економічній системі, *264*, *289*, *314*; римське золото в, *258*; суднобудування, *289*; як джерело закабалених робітників, *335*; вивчення, *396–397*; оподатковування, *251–252*, *254*, *263*; текстильні ремесла, *252*, *254*, *271–272*; експорт текстилю до Європи, *314*; експорт текстилю до Японії *314*; торговий шлях через Індійський океан, *57*. *Див. також* Східні індуси; англійці, в Індії
Індія, Західна, зміни у землеволодінні, *252*, *263*
Індія, Південна, зміни у землеволодінні, *254–255*; зміни в оподатковуванні, *254–255*; як джерело робочої сили, *332*
Індія, Північна, зміни у землеволодінні, *252*, *263*
Індонезія, *244*, *245*, *261*, *378*; виробництво гуми у поєднанні з сільським господарством вирубно-вогневого типу на дрібних фермах, *332*; цукрові плантації в, *336*
Індуїзм, *247*, *255*
«Індус» (термін), *143*, *380*
Індустріалізація, *355*; Берлін, *363*; Бранденбург, *363*; і капіталістичний розвиток, *306*; спроби Єгипту, *287*; і постачання продовольства, *269*; Німеччина, *264*, *314*, *362*; «периферійний», *291*; і постачання сировини, *268*; Рейнська область, *363*; Південна Африка, *368*; Сполучені Штати, *314*; і урбанізація, *277–278*, *360*; Вестфалія, *363*
Індустріальна революція, *205*, *206*, *267*, *414–415*; і урбанізація, *277–278*
Індустріальне місто, виникнення, *277–278*
Індустріальний капіталізм, і торговці, *309*, *311*; і тропічне рабство, *319*
Інікорі, Дж., *216*
Інки, *62*, *73*, *74*, *76*, *143*, *145*, *146*, *157*, *158*; імперія, *62*, *73*, *74*; політична економія, *75–76*; перерозподіл серед, *95*
Інніс, Гарольд, *408*
Іноземний борг, Єгипет, *288*
Інститут Родес-Лівінгстона, *422*
Ірак, *40*
Іран, іранці, *38*, *39*, *48*, *114*, *115*, *237*, *240*, *244*, *289*
Іранське нагір'я, *41*
Іркутськ, *191*
Ірландія, *203*; як джерело трудової міграції, *277–278*, *297*; міграція до Австралії, *364*; міграція до Канади, *364*; міграція до США, *364*; південна, *297*
Ірландці, у конфлікті з англійськими робітниками, *278–279*; у рабстві, *208*
Ірокези, *17*, *82*, *172–177*, *199*, *225*, *408–409*; землеробство, *173*; конфедерація, *173*, *173*, *174–175*, *176*, *177*; мови, *172*, *174*; політичні союзи, *172*, *174*, *175*, *176*, *177*; роль жінок, *173*, *174*
Ірраваді, річка, *323*
Ісандхлвана, *351*
Ісламоглу, Гурі, *51*, *395*
Ісламська сфера, *42*, *47–49*, *50–57*, *63*, *68*, *70–71*; *114–115*; і сільськогосподарська революція, *115*; і потік зливків з Африки, *115*; потік зливків з Європи, *258*; потік зливків до Індії, *258*; і Східна Африка, *236*; експансія в Азії, *63*, *68*, *70*, *71*, *236*; й іригація, *115*; работоргівля, *207*; соціально-економічна історія, *395*; державне формування в Індії, *238*, *246*; торгова мережа, *114–115*; відносини між містом і селом, *395*. *Див. також* мусульмани
Ісламський халіфат, *96*, *113*
Іспанія, *145*, *210*
Іспанія, іспанці, *121*, *123*, *127*, *130*, *131*, *142*, *143*, *160*, *161*, *163*, *164*, *166*, *180*, *191*, *193*, *209*, *210*, *216*, *241*, *242*, *258*, *268*, *284*, *325*, *405*; в Азії, *261*; залежність від іноземних банкірів, *135–136*, *148*; вплив імпортування срібла в, *147–148*; еміграція в Аргентину з, *325*; флот, *146–147*, *161*, *167*; витікання багатства з, *175*; інтеграція, *379*; розведення домашньої худо-

би в, *124–125*; втрата Куби, *338*; втрата Ямайки, *142*, *161*; втрата Пуерто-Ріко, *338*; втрата Тринідаду, *335–336*; торгова гільдія, *148*; вигнання мусульман із, *125*; організація торгівлі, *146*, *149*; королівські прибутки з Нового Світу, *145*, *160–161*; мореплавство, *146–147*, *149*; південна, *297*; торгівля з Новим Світом, *148–149*; непродуктивні інвестиції в, *125*; експорт вовни, *125*. *Див. також* Іспанська Америка
Іспанія, мусульманська, *117*, *120*, *122*, *124*, *125*
Іспанська Америка, *143–145*, *161–164*, *407–408*; адміністрація, *143*, *145*, *148*, *150–151*, *157–159*, *164*; сільське господарство, *149*, *152*, *164*; католицизм, *157*; попит на рабів, *201*; енком'єнди, *150–151*; гасієнди, *151–153*, *407*; гасієнди як доповнення до іншої діяльності, *152*; індіанська данина, *148*, *148*, *151*, *158*, *159*; король і знать, *150–151*; втрата срібла через контрабанду, *162*; трудовий набір, *148–149*, *150–151*, *152*; землеволодіння, *150*, *151–153*; розведення домашньої худоби, *147*, *149*, *150*, *151*, *152*, *155*; ринки, *155*; гірсько-видобувна промисловість, *147–148*, *149*, *152*, *164*, *399*; королівська підтримка міст і шахт, *150*; срібло, *125*, *126*, *127*, *142*, *149*, *160–161*, *260*, *263*, *407*; рабство, *151*, *209*; організація міст, *145*; міська система постачання), *150*, *152*; війна і рабство, *151*. *Див. також* Кастилія, кастильці: Кастилія-Арагон; індіанці, Іспанська Америка; Іспанія, іспанці
Іспанська імперія, *120–121*, *163*
Іспанська компанія, *134*
Іспанські завойовники, завоювання, *143*, *145*, *328*; наслідки на доіспанські залежні системи, *146–147*, *164*
Іссаві, Чарлз, *52*
Істлендська компанія, *125*
Історичні соціологи, *393–394*
Історія праці, *355*, *422*
Історія, і способи виробництва, *391*
Іта, *329*
Італійці, у США, *365*, *365*, *366*
Італія, *116*, *117*, *121*, *123*, *145*, *203*, *258*, *404*; сільськогосподарська криза, *371*; капіталізація промисловості, *371*; кінцевий пункт міграції, *371*; еміграція в Австралію, *325*, *272*; еміграція в Австро-Угорщину, *371*; еміграція в Бразилію, *371*; еміграція у Францію, *371*; еміграція в Австрію *371*; еміграція у Швейцарію, *371*; еміграція в США, *365*, *366*, *371*; інтеграція, *379*; землеволодіння, *371*; торговці, *119*; портові міста, *117*, *119*; торгове розширення, *119*, *120*; міські центри, *118*
Італія, Південна, *296*; занепад текстильної промисловості, *337*; джерело еміграції, *365*

Йоруба, *53*, *212*, *218*, *219*, *221*, *343*, *412*; відповідь на занепад рабства, *333*

Кабальне рабство, *208–209*
Кабальні робітники: Ассам, *369*; Бутан, *369*; Біхар, *369*; Бірма, *369*; Бразилія, *373*; Фіджі, *336*, *369*; Гайана, *336*, *369*; Ямайка, *369*; Малайя, *369*; Маврикій, *335*, *369*; міграція, *364*; Наталь, *336*, *369*; Перу, *377*; на плантаціях, *369*; Квінсленд, *336*; у збиранні морського огірка, *262*; Південна Африка, *367*; на цукрових плантаціях, *335*; Тринідад, *336*, *369*
Кабальні служники, США, *364*
Кабір, *247*
Каблер, Джордж, *144*, *148*
Кабото, Джованні (Джон Кабот), *236*
Кабраль, Педро Альварес, *138*
Кава, *316*, *334*, *338–340*; експорт із Бразилії, *339*; експорт із Індонезії, *338*; на селянських земельних наділах. Індонезія, *338*; ціни, *339*; сорти, *337*
Кавельєв, Жан, *412*
Кавказькі гори, *39*, *114*
Кавові плантації, *316*, *338–340*, *373*; у Бразилії, *339*, *364*, *370*, *371*;

капіталізація, Ріо-Кларо, *371*; у Центральній Америці, *339*; на Цейлоні, *341*; у Чіапасі, і робоча сила, *339–340*; на Яві, *338–339*; на Зовнішніх Островах, Індонезія, *338*
Кадіс, *147*
Кадьяк, острів, *190*
Казембе, *232*, *233*
Каїрнкрос, А. К., *302*
Кайашта, каста, *254*
Какао, *334*, *341–344*, *421*; культивування, Гана, *383*; експорт із Гани, *342*; ввезення в Африку голландцями, *341*; виробництво і класове диференціювання, *342–343*; виробництво й вплив на держави агні, *343–344*; виробництво і споріднення, *341–342*. *Див. також* Какао
Какао: культивування, *149*, *161*; як валюта, *80*; торгівля, *80*, *81*, *121*, *160*, *161*, *162*.
Калабар, *221*, *226*. *Див. також* Старий Калабар
Калабарі, *223*
Калатрава, правління, *119*
Калікос, *271–272*
Калікут, *236*, *271*
Калінгаси, *61*
Каліфорнія, *192*, *195*, *198*; антикитайські заворушення в, *378*; китайські чорнороби в, *377*; росіяни в, *95*
Калундве, *230*
Калькутта, *244*, *245*, *249*, *250*, *260*, *368*, *369*
Камбоджа, *70*
Камеруни, *55*
Камехамеха,
Каміналджую, *79*
Кампісі, Джек, *408*
Камчадал, *191*
Камчатка, *190*, *191*
Канада, *167*, *178*, *180*, *184*, *199*
Канадська Тихоокеанська залізниця, *377*
Канарі, федерація, *76*
Канарські острови, *202*, *203*, *210*, *326*
Кангаба, *42*
Канем-Борну, *42*
Канзас, місто, *324*
Каніок, *230*
Каннісон, Ян, *233*, *412*
Кано, *42*
Каное, торгівля, *162*, *192*, *195*
Каноечні будинки, *223*, *224*, *333*
Канонгеша, *232*
Кантабрія, порти, *119*, *125*
Кантон, *55*, *161 257*, *260*, *261*, *262*
Као, Діого, *202*
Капелюхи, виробництво, *167–168*
Капетіанська династія, *119*
Капітал (Маркса), *401*
Капітал, *299*, експорт, *303*; потік у Сінгапур, *376*; індустріальне і торговельне багатство, *263*, *270*; переміщення німецького, *382*; переміщення японського, *382*; переміщення американського, *382*
Капітал, органічний склад, *353*, *357–358*, *359*, *380*, *382*
Капіталізація: сільського господарства товарних культур, *321*, *383*; кавових плантацій у Бразилії, *372*; італійської промисловості, *370*; плантаційного сільського господарства, *320*; американських залізниць, *292–293*; рисового виробництва в Нижній Бірмі, *322–323*; цукрового виробництва в португальській Америці, *160–161*; південноафриканської гірничодобувної промисловості, *351*; текстильної промисловості в Англії, *273*, *292*; текстильної промисловості в Індії, *289*
Капіталізм: різні точки зору Маркса і Вебера на, *298–299*; і етнічне диференціювання, *380–381*; сили розширення при, *301*, *303*; і міжнародна державна система, *310*; довгі хвилі в розвитку, *306–307*, *386*, *418–419*; монополістичні тенденції в, *301–302*; і політика, *309*, *310*; і расові розбіжності, *380–381*; і соціокультурна різнорідність, *379*, *380*
Капіталістична світова економіка, *354*
Капіталістичний світовий ринок, *298*, *299*, *311*
Капіталістичний спосіб виробництва, *89*, *90–92*, *263*, *297–310*, *355*, *358*,

379, 380, 383, 386, 400; і міста, *361–362*; і формування класів, *91, 310, 312, 355–356, 358–383*; і торгівля, *308, 353–354*; і товаропотоки, *267*; і товарне виробництво, *354*; і кризи, *292, 295, 301–302, 305, 306–307, 313–315, 351, 364, 381–382*; і диференціювання, *269, 304–311*; розрізнюваний від капіталістичного світового ринку, *300*; і екологічний аналіз, *91*; і Англія, *269–279, 297*; європейське походження, *91, 269*; розширення комерційного виробництва харчових продуктів, *312*; розширення видобування сировини, *312, 313*; розширення регіональної спеціалізації, *312, 315–316*; формування ринків робочої сили, *381*; і створення ідеології, *388–389*; і родовий спосіб, *313, 354*; і трудова міграція, *269, 362–380, 383*; і закон, *269*; і держава, *112, 268–269*; і надлишок, *301*; і текстильна промисловість, *295–296*; і залежний спосіб, *266–267, 313, 354*; Ленін про, *301*; і робітничі класи, *383*; і глобальне світове поширення, *297, 383*
Каплан, Девід, *423*
Капська провінція, Південна Африка, *348, 349*
Кара, федерація, *76*
Караванна торгівля, загальмована конкуренцією з морською торгівлею, *263*
Каранде і Тхобар, Рамон, *405*
Карашар, *40*
Кариби, *143, 160, 161, 162, 202, 203, 209, 368, 370, 382*; занепад класу плантаторів на, *319, 320*; зниження цукрового виробництва на, *319–320*; попит на рабів, *201*; трудова міграція до США, *383*; трудова міграція з, *383*; джерело британських доходів, *161*; слабке місце іспанських домініонів, *163*
Кариби, англійські, *206, 207*; постачання робочої сили для центральноамериканських плантацій, *326–327*
Кариби, іспанські, *142*
Кариби, французькі, *206, 207*
Карибські острови, *77, 131, 141, 142, 145, 159, 161, 162, 163, 164, 201, 202*; вражені європейськими війнами, *319*
Карибські прикордонні області, *77, 145, 161, 163*
Карлейль, Томас, *277*
Карманані, Марчело, *150, 408*
Кармо, *358*
Каролінас, *202, 209, 280, 281, 283*
Карпати, *39, 126*
Карраско, Педро, *399*
Картахена, *147*
Картахенці, *114*
Картін, Філіп Д., *206, 209, 411, 412*
Картопля, *74, 76, 78, 121, 147*
Картрайт, Едмунд, *275*
Касаї, річка, *226, 229, 230*
Касаньє, *229, 230, 231, 232*
Каста, *58–63*; і влада, *59–60, 63–64*; вивчення, *396–397*
Кастелс, Мануель, *422*
Кастилія, кастильці, *119, 122, 123, 124, 126, 130, 135, 141, 143, 203*; землеволодіння, *124. Див. також* Кастилія-Арагон; Іспанська Америка; Іспанія, іспанці
Кастилія-Арагон, *122, 124–126, 143*; у Новому Світі, *141–142*; роль корони, *125, 129, 147. Див. також* Кастилія, кастильці; Іспанська Америка; Іспанія, іспанці
Кастлес, Стівен, *383*
Каталонія, *120, 124–125*; *консоляти, 119*; рабські спільноти, *208*
Катоба, *209*
Католицька церква, *95*
Каурі: як валюта, *334*; обмін, *233*
Каучук, *16, 27, 328–333, 421*; індустріальні застосування, *328*; вироби, *328*; торгівля, *330, 332*
Каффірські війни, *351*
Кахен, Клод, *395*
Кахн, Джойл, *424*
Кахокія, *82*
Каціна, *53*
Качін, *345–347*; англійська окупація, *347*; доходи вождів, *346*; і опіум, *347*; політичні союзи вождів серед, *346*

Кашгар, *37, 40, 44, 47*
Каюга, *173, 174, 175*
Квайн, Б'юел, *175, 176, 408*
Квайсулія, *335, 336*
Квакіютли, *189, 192, 193, 196, 197–198, 410*
Квамени, *217*
Кванатська іригація, *41*
Кванго, *230*
Кванго, річка, *226, 230*
Кванза річка, *228*
Квантунь, *377*
Квебек, *140, 168, 180*; роль у торгівлі хутром, *168*
Квейрас, *406*
Квін Шарлот Саунд, *192*
Квіноа, *71, 76*
Квінсленд, Австралія, наймані робітники в, *336*
Кедрова кора і лісоматеріали, *192*
Кей, В. О., молодший, *392*
Кей, Дж. П., *274*
Кейбс, Джонні, *215*
Кейдер, гаглар, *50, 395*
Кейп Маунт, *206*
Кейптаун, *348*
Кейт, молодший, *420*
Келантан, *332*
Келлер, Бонні, *422*
Келлі, Дж. Чарлз, *80, 399*
Кельн, *119*
Кемп, Том, *406*
Кемпбел, Мавіс К., *162*
Кемпбел, Персія Кроуфорд, *377, 378, 379, 423*
Кенія, *54*
Кепнер, Чарлз, молодший, *420*
Керала, *51, 250*
Кернер, Роберт, *167, 410*
Керр, Кларк, *423*
Кечуа, *152, 156*
Київ, *167*
Киргизький степ, *42*
Китай, *42, 55, 56, 57, 58, 63–69, 70, 84, 234, 236, 240, 245, 250–265, 271, 279, 288, 289, 308, 322*; адміністративна організація, *66*; арабські торговці в, *236*; спроби заборонити опіум, *344*; конфуціанська модель, *96*; контакти з Індією, *68*; контроль над зовнішньою торгівлею, *258*; бавовняний імпорт з Індії, *288, 289*; культурна сфера, *43, 46, 37, 62, 56*; грошові одиниці, *261*; пункти призначення торгівлі робочою силою з, *378*; наслідки вживання опіуму, *261*; розширення в Південно-Східну Азію, *70*; Велика Стіна, *39, 47, 64*; приплив срібла, *162, 258*; імпортування нефриту, *346*; торгівля працею, *375–379*; землеволодіння, *67–68, 398*; експорт опіуму, *344*; імпортування опіуму з Індії, *258–259, 289, 344*; виробництво опіуму в, *344*; населення, *55–66*; у тихоокеанській торгівлі, *162*; обмеження на контакти з іноземцями, *258, 261, 374*; роль у глобальній капіталістичній економіці, *265, 289*; вчене дворянство, *94, 95, 258*; рабство і кріпосництво в, *68*; вивчення, *397–398*; експорт чаю, *256–258, 262* культивування тютюну, *257*; торговий шлях через Індійський океан, *57*; робітничі класи, *358–359*. *Див. також* династії під індивідуальними назвами; мандарини
Китай, Південь, *37, 38, 41, 43, 67, 257*; переміщення хань у, *41, 42, 65–66, 398*
Китай, Північно-Західний, *260*
Китайські моря, *69, 70, 97, 122, 141, 165, 236*
Китайці: в австралійських золотих копальнях, *378*; у кочінчінській торгівлі рисом, *323*; у комерційному виробництві рису в Таїланді, *322*; у будівництві, *369*; як контрактні робітники, *369*; як контрактники у Бомбеї, *378*; як контрактники на Кубі, *378*; як контрактники у голландській Гайані, *378*; як контрактники у Гайані, *378*; як контрактники на Гаваях, *378*; як контрактники на острові Таїті, *378*; як контрактники у Вест-Індії, *378*; виключення з Південної Африки, *378–379*; виключення зі США, *378*; як кабальні робітники, *363*; як кабальні робі-

тники, Перу, *377*; як кабальні робітники, Південна Африка, *367*; як робітники на будівництві залізниць, *377*; на Малацці, *71*; у Малайї, *375–376*; у Манілі, *162*; як працівники в Каліфорнії, *377*; як торговці в Південно-Східній Азії, *378*; у гірничо-видобувній промисловості, *369*, *376*; у Південно-Східній Азії, *374–377*, *378*; у США, *377*; як робітники на гумових плантаціях Суматри, *332*
Кі, Р. А., *215*, *216*
Кікапу, *178*
Кіконджа, *230*
Кілва, *55*, *232*, *233*, *234*
Кімберлійські алмазні копальні, *367*
Кіннота, застосування ойо, *219*
Кіньєц, В. Вернон, *409*
Кіова, *184*, *185*
Кіпр, *201*
Кірчгофф, Пол, *403*
Кісіманська мафія, *55*
Клайв, Роберт, *180*
Кларк, Вільям, *184*
Клас плантаторів, занепад: Кариби, *318*; Індонезія, *337*; в усьому світі, *321*, *337*
Класи: і споживання, *335*; формування і перерозподіл, *110–111*
Класс, Мортон, *398*
Клессен, Джон, *215*
Клінгберг, Франк Дж., *206*
Кліперні судна, *294*, *340*
Коббан, Альфред, *406*
Ковбої, *324*
Ковдри, як аванси, *182*; торгівля, *188*
Кодер, Елен, *198*, *410*
Коедес, Джордж, *57*, *398*
Козаки, *190*
Кой-кой (готтентоти), *54*, *348*
Койсаномовні, *55*
Кока, *62*, *78*, *157*
Кокомба, *234*
Кокс, Олівер К., *407*
Кола, горіхи, *54*, *332*
Колдвел, Джозеф Р., *399*
Коллетті, Лючіо, *86*, *87*
Колко, Габріель, *302*
Коллінс, Джун Маккормік, *197*
Кололо, *350*
«Колоніальні племена», *162*
Колорадо, нагір'я, *81*
Колсон, Кадволладер, *177*
Колумб, Христофор, *37*, *126*, *142*, *143*, *145*, *236*
Колумбія, *284*
Колумбія, *76–77*, *142*, *146*, *159*, *160*, *161*, *162*, *163*, *164*, *293*, *327*, *408*; бананові плантації, *327*; добування золота, *142*; трудова міграція до Еквадору, *383*; трудова міграція до Венесуели, *383*; плантатори у банановому виробництві, *327*; плантатори, пов'язані з Юнайтед Фрут Компані, *327*; будівництво залізниць в, *327*; сільське господарство вирубно-вогневого типу, *327*
Колумбія, річка, *184*, *186*, *192*
Колхуа-Мехіка. *Див.* Ацтеки
Кольєр, Річард, *421*
Кольман, Д. К., *272*
Команчі, *184*
Комбайно-збиральна машина, *323*
Коменда, *215*
Комерція, *118–119*, *131–132*; і капіталізм, *97–100*, *132*, *268*, *298–299*, *353*; перепони для розвитку, *266*
Комівояжери, *184*, *186*
Компанія Нової Франції, *168*
Компанія Суецького каналу, *295*
Компанія Торгових Підприємців, *134*
Комт, Огюст, *21*
Комунізм, розглянутий як «хвороба модернізації», *20*
Кон, Бернард С., *52*, *251*, *252*, *253*, *397*, *413*
Конгари, *209*
Конго, *207*, *236*
Конго, королівство, *202*, *212*, *223–226*, *229*, *412*; королівський контроль над ресурсами, *227*
Конго, Королівство. Див. Конго
Конго, річка, *55*, *141*, *202*, *206*, *212*, *213*, *225*, *226*
Кондратьєв, Ніколай Д., *418*, *419*
Конецке, Річард, *163*
Коні, *147*, в культурі індіанців Рівнин, *184–185*, *187*, *188*; розведення в Африці, обмежене мухою цеце, *210*; у сибірській торгівлі хутром, *191*; торгівля, *41*, *219*

Конканське узбережжя, *62*, *239*
Конні, Джонні, *215*
Константинополь, *37*, *48*, *115*, *210*
Контрабанда, *161–165*; срібла, *164*
Контрабанда: опіум, *344*, *347*; насіння каучуку, *331*; чай, *258*
Контракт, законодавство, *252*
Контрактні робітники: африканці, у Південній Африці, *367*; китайці у Бомбеї, *378*; китайці на Кубі, *378*; китайці у голландській Гвіані, *378*; китайці у Гайані, *378*; китайці на Гаваях, *378*; китайці у Південній Африці, *379*; китайці на Таїті, *378*; китайці у Вест-Індії, *378*; італійці в Бразилії, *373–374*. *Див. також* Кабальні робітники
Конярство, Великі рівнини, *106*; перехід від землеробства до, *185*; крі-асінібойни, *183*; іспанське походження, *184*
Копанс, Джин, *393*
Копитов, Ігор, *411*
Кора коркового дерева, торгівля, *123*
Кордоба, *49*, *115*
Коренеплідні культури, *55*
Корея, *358*
Кориця, торгівля, *240*, *241*
Коркран, Девід, *416*
Корнелл Таїландський Проект, *322–323*
Королівська африканська компанія, *134*, *203*, *205*
Королівська влада і міжнародні торговці, *119*, *136*
Королівський сан, ритуал, *211*, *227*
Королівські володіння і європейська політична консолідація, *119*, *120*, *129*
Королівські підприємці в Африці, *134*, *203*
Коромандельске узбережжя, *62*, *239*, *245*
Кортес, Ернан, *141*, *143*
Косак, Годула, *383*
Косамбі, Д. Д., *62*
Коссмен, І., *405*, *414*
Коста-Ріка, *420*; бананові плантації, *327*, будівництво залізниці, *326*
Кот-д'Івуар, *206*, *343*; виробництво какао, *343–344*; трудова міграція з Верхньої Вольти, *383*
Коттеріль, Р. С., *416*
Коту, *41*
Кохен, Єхуді А., *111*
Кохонзька гільдія зовнішньої торгівлі, *257*, *260*
Кочабамба, *157*
Кочабамба, Басейн, *73*
Кочиніл, *149*, *150*, *156*
Кочівники. *Див.* Пасторальні кочівники
Кочінчіна, *323*; комерційне виробництво рису в, *323*; призначення експортування рису з, *323*; експорт рису, *323*; експортування рису в китайських руках, *323*
Коштовності, торгівля, *178*, *232*, *245*
Кпембе, *218*
Кранзель, Чарлз, *420*
Кратон, *95*
Кратон, Майкл, *160*, *204*, *205*, *318*, *408*
Крейдер, Лоренс, *394*, *402*
Крейн, Вернер В., *416*
Криза аристократії, Західна Африка, *332–333*
Криза феодалізму, *120–121*, *131*, *404–405*
Криза XIV століття. *Див.* Криза феодалізму
Криза XVII століття, *131*, *201–202*
Криза, капіталістична: *292*, *295*, *300–301*, *304*, *306–307*, *312–314*, *351*, *364*, *381–382*
Крим, *38*
Крі, *31*, *172*, *179*, *180*, *181*, *183*, *189*
Крідте, Пітер, *414*
Крік Таун (Етанко), *224*, *225*
Кріки, *83*, *209*, *285*, *286*, *416*
Кріпацтво, *213*
Кріпацтво: Китай, *68*; Англія, *270*; Росія, *195*, *321*
Крістіансбурзький замок, *215*
Крішна, річка, *250*
Кробо, *341*
Кромптон, Самюель, *274*
Крос Рівер, *223*, *224*, *225*
Крос, Гаррі, *407*
Крузет, Франсуа, *406*
Крупп, *356*
Крьобер, Альфред, *101*, *285*, *328*, *394*, *395*, *414*
Куатеквітл. *Див.* Іспанська Америка, трудовий набір

Куба, *163, 202, 207, 234, 337, 408*; китайські контрактні працівники в, *378*; скасування рабства, *318*; імпортування рабів, *318*; інтенсифікація рабства, XIX століття, *318, 337*; цукрове виробництво в, *337*
Кубам, *350*
Кувабара, Джіцузо, *398*
Кук, Джеймс, *85, 189, 191*
Кук, М. А., *397*
Кукурудза, *71, 74, 75, 76, 147, 171, 172, 179, 210, 231, 232*; завезення до Африки, *210, 231, 232*; торгівля, *185*
Кула, Вітольд, *403*
«Кулі», торгівля. *Див.* Торгівля працею, Китай
Культура індіанців рівнин, *187–188, 200, 409*
Культура: інструментарій та ідеологія в, *387*; і переміщення, *361–362*; процесуальний погляд на, *386*; концептуальне переосмислення, *386–387*
Культурна система, *336*
Кумало, *350*
Кумасі, *218*
Куна, *162–163*
Кундінамарка, *76*
Кунлунські гори, *39*
Кун-цзи (Конфуцій), *66*
Кунштадтер, Пітер, *398, 421*
Купер (Мідна), річка, *192*
Куракао, *142, 203*
Куракас, 157, 158
Курильські острови, *190*
Куско, *61, 143*
Кутенай, *184*
Куча, *40*
Кушнан, *64*
Кхітан (Ляо), *63*
Кхмер, *70*
Кхмерське королівство, *43*
Кшатрії, *59–60, 69, 257*
Кьонігсбергер, Х., *129*
К'ю Гарденс, Англія, *330*

Лабрадор, *172*
Лав, Томас, *90*
Ладан копала, торгівля, *80*
Ладанг, 69
Лазонік, Вільям, *406*
Лакосте, Іве, *395*
Лакруа, А., *295*
Лами, *71, 77, 148*
Лампард, Ерік Р., *415*
Ланг, Джеймс, *161, 407*
Лангсдорф, Дж. фон, *195*
Ландес, Девід, *275, 277, 355, 356, 357, 414, 417*
Ланкашир, *357, 362*
Лаос, *43*
Лапідус, Іра, *51, 395*
Ларуї, Абдаллах, *51*
Латрап, Дональд, *399*
Латтімор, Елеонор, *397*
Латтімор, Оуен, *47, 48, 67, 394, 397*
Лахонтан, Луї Арман де, *181*
Лвембе, річка, *230*
Ле Кресот, *356*
Лебар, Франк, *398*
Левайн, Девід, *415*
Левантська компанія, *134*
Левін, Стефані Сето, *414*
Леві-Строс, Клод, *103, 385, 388, 424*
Левіцький, Тадеуш, *411*
Левціон, Негемія, *396*
Легаїк (цімшианський вождівський титул), *190*
Легассік, Мартін, *423*
Легман, Фредерік, *60, 63, 396*
Легнано, *118*
Лейлмант, Джером, *172, 174*
Лейн, Фредерік, *46*
Лекачман, Роберт, *23*
Лемтунські бербери, *52*
Ленін, Володимир, *300, 302, 303, 304, 418*; про капіталізм, *301*; про Росію, *304*
Леон, Леон-Кастилія, *118, 123. Див. також* Кастилія, кастильці Лесото, *350, 367*
Лессепс, Фердинанд Марі де, *287, 295*
Лессер, Александр, *32, 385*
Летхем, А., *224, 289, 412, 417, 418*
Лихварі: Бірма, *322–323*; Четтіарська каста, *324*; китайці Таїланду, *324*; Єгипет, *291*; Індія, *251, 252, 254, 255*; Малайя, *377*
Лицарі праці, *378*
Лі, Кальвін, *377*

Ліб'єр, А., *395*
Лібек, *119*
Ліберія, *207*
Ліверпуль, *160, 204, 280, 315*
Лівія, *53*
Ліворно, *245*
Ліга ірокезів. *Див.* ірокезькі товари зі шкіри, торгівля, *53, 202*
Лідс, Ентоні, *423*
Лікер, як аванс, *184*; торгівля *173, 176, 183, 187, 189*
Ліки, торгівля, *259, 336*
Лікок, Елеонор, *171, 393, 408*
Ліма, аудієнція, *146*; місто, *143, 147*; торгова гільдія, *148*
Лімпопо, річка, *56, 350*
Лінарес, Ольга, *399*
Лінд, Роберт, *392*
Ліндблом, Чарлз, *393*
Лініт, зростання використання, *355*
Лінія Синьої Труби, *292*
Лінтон, Ральф, *395, 423*
Ліс, Сюзан, *394*
Лісабон, *122, 123, 126, 127, 141, 160, 227*
Лісоматеріали, торгівля, *72, 78*
Ліст, Фрідріх, *418*
Ліфу, *261*
Ліч, Едмунд, *92, 345, 346, 347, 413*
Ллойд, Пітер, *411*
Ллойд-Джоунс, Р., *415*
Ло Дагаа, *234*
Лобер, Алмон, *416*
Локхардт, Джеймс, *408*
Ломбардні міста-держави, *118*
Лонг-Айленд, *139*
Лондон, *16, 204, 260, 270, 271, 273, 274, 280, 321*
Лондонська Мерсерська компанія, *134*
Лопес, Роберт, *116, 118, 259, 395, 404, 412*
Лоу, Дж., *358*
Лоу, Робін, *411*
Лоуві, Роберт, *28, 387*
Лоусон, Мюррі, *408*
Луалаба, річка, *226, 229, 230, 232, 235*
Луанда, *160*
Луапула, річка, *232, 234*
Луба, *111, 213, 226, 230, 231, 233, 412*
Луїзіана, *281, 282*
Луїзіанська колонія, *180*
Луїзіанська територія, *184*
Лукакс, Георг, *424*
Лунда, *111, 213, 230, 231–232, 234, 412*
Лурі, Ненсі, *408*
Лусон, *161*
Луццатто, Джино, *404*
Льєж, *293*
Льор, Дж. ван, *57, 70, 398*
Льюїс, Арчибальд, *116, 404*
Льюїс, Мерівезер, *183*
Льюїс, Оскар, *188, 409*
Людський рід: соціальність, *86–87*; відношення до природи через працю, *86, 87, 386*
Люксембург, Роза, *301, 303, 304, 418*
Лященко, Петро, *323, 358, 420*

Ма Нам, річка, *323*
Маврикій, *234, 370*; східні індуси як наймані чорнороби в, *335, 369*; імпорт рису з Бірми, *322*; імпорт рису з Танджавура, *370*
Мавританія, *141, 202*
Магеллан, Фердинанд, *58*
Мадагаскар, *162, 201, 234*
Мадейра, *123, 141, 160, 202*
Маджапахіт, *70, 71*
Мадрас, *244, 245, 250, 254, 369*; як притулок четтіарів, *322*
Майамі (індіанці), *182*
Майсур, *250*
Майя, *72, 79, 80*
Майяпан, *80*
Макао, *84, 162, 239, 240, 242, 258, 374, 375, 377*
Макассар, *242*
Маквіна, XVIII століття (вождівський титул серед нутка), *193, 195*
Мак-Еведі, Колін, *210, 378*
Макет, Жак, *393*
Маккензі, річка, *185*
Мак-Кой, Альфред, *344, 421*
Мак-Колл, Деніел, *396, 397*
Мак-Леод, Мурдо, *143, 156, 340, 408*
Макнайт, К., *414*
Мак-Нейл, Вільям, *49, 394*
Макондо, *327*
Макпрайт, Т., *410*
Максимізація прибутку, і диференціювання при капіталізмі, *304*
Мак-Сміт, Деніс, *371, 379*

Макфарлейн, Ален, *406*
Мак-Феррон, Ален, *171*
Макферсон, К., *393*
Мак-Х'юг, Том, *410*
Малабарський берег, *62, 121, 240*
Малаві, *368*
Малайська протока, *238, 258*
Малайці, *56, 238, 332, 375–376*; роль у Сінгапурі, *376–377*
Малайя, *421*; китайці в, *375–376*; і китайська торгівля працею, *375*; східні індуси як наймані чорнороби в, *369, 370*, англійське правління в, *375–376*; королівства, *375–376*; утримання селянства, *369*; малайсько-китайські відносини, *377*; імпортування рису з Бірми, *324*; імпортування рису з Танджавура, *370*; плантації гуми в, *331–332*; гумове виробництво та сільське господарство вирубно-вогневого типу на дрібних фермах, *332*; тамільські робітники на плантаціях гуми в, *16, 43*; видобування олова, *347, 376*; залежні відносини в, *369, 375–376*
Малакет, *240*
Малакка, *69, 122, 238, 239, 240, 241, 242, 378*
«Маленькі японці», *382*
Малиновський, Броніслав, *422*
Малі, *38*
Малі. *Див.* Кангаба
Малінді, *56, 236*
Малінке, *43*
Малінс, Джерард, *136*
Мальва, *260*
Мальдівські острови, *38*
Мама Чай, *328*
Мамлюк, *240, 287*
Мампруссі, *218*
Мандани, *81, 184, 185, 187, 409. Див. також* «сільські індуси»
Мандарини, *66, 67, 68*
Мані Конго, *227*
Маніла, *162, 163, 258, 260*
Маніок, *77, 78*; завезення до Африки, *210, 231*; мундуруцьке виробництво для лусо-бразильців, *329*; виробництво рабами для Мвааанта Яава, *231*
Манітоба, *189*
Манкол, Марк, *167, 410*
Манн, Джулія де Лейсі, *415*
Мансабдари, 245–248
Манта, *73, 76*
Мантаро, річка, *73*
Манту, Пол, *208, 414, 415*
Мануель, *202*
Мануфактура, визначення, *355*
Мануфактури, *268*
Манчестер, *277–278, 360*
Маньчжурська династія. *Див.* Чінг
Маньчжурський попит на хутро, *191*
Мапуче, *78*
Маран Ла Роу, *347*
Маранон, річка, *73*
Маратас, *244, 248, 250, 255*
Маратхімовні, *248*
Маргарин, *332*
Маріно, Джозеф, *399*
Марісмас, *119*
Маркесас, *261*
Маркс, Карл, *23, 25, 386, 393, 394, 399, 400, 401, 402, 407, 422*; про класову боротьбу, *34*; про конфлікт між англійськими й ірландськими робітниками, *278*; і Фейєрбах, *88*; про збирачів їжі, *102*; і Гегель, *88*; про промисловість і торгівлю, *268, 386*; лист до Засулич, *304*; про селянство, *304*; про владу в залежному способі, *93*; про «передісторію капіталу», *98*; про виробництво, *35, 86–88*; про «справді революційний шлях», *91, 291, 297*; теорія капіталізму, *298–300, 303–304, 306*; використання Англії як моделі, *302*; точка зору на капіталізм у порівнянні з Вебером, *298–299*
Марксизм: і етнічна держава, *418*; і структуралізм, *399, 400, 401*
Марксистські ідеї, *386, 394–395, 399–400, 402, 417–419, 424*
Маркус, Стівен, *415*
Марокко, *38, 40, 52, 53, 54*; знищення Сонгаї, *54, 216*; використання військовополонених як воїнів, *216*
Марони, *162, 163*; на американському Півдні, *286. Див. також* марронаж
Марронаж, *162, 163*

Маскутен, *178*
Маслинова олія, торгівля, *123*, *148*
Масмудська берберська конфедерація, *54*
Массачусетс Бей Компані, *144*
Массельмен, Джордж, *405*, *413*
Масуліпатам, *244*
Матамба, *230*
Матарам, *241*, *242*, *243*
Мауле, річка, *73*
Мауні, Раймонд, *226*, *395*, *396*, *411*
Мауро, Фредерік, *407*
Махараштра, *255*
Махікан, *172*
Махмуд Алі, *287–288*
Машини: і трудова сила, *356*; роль, *268*, *269*, *355*; типи, *306*
Машинофактура, *355*, *360*
Мбанзаконго, *225*, *226*, *227*
Мбунду, *227*, *412* *Див. також* Овімбунду
Мваант Яав, *231*, *232*
Мвене Мутапа, *57*
Мегабейн, Бенджамін, *422*, *423*
Меггерс, Бетті, *399*
Меггіт, Мервін, *325*
Мегіс (мушлі), *179*
Меджердська рівнина, *40*
Медік, Ганс, *415*
Медісон, Джеймс, *34*
Мезоамерика, *70*, *75*, *79–81*, *146*, *157*, *341*; вплив європейської економіки на, *148*
Мезоамериканська та південно-західна взаємодія, *80–81*
Мейкон, *283*
Мейлассу, Клод, *61*, *101*, *396*, *397*, *403*, *412*
Мейлінк-Релофс, М., *242*, *243*, *413*
Мейн, Генрі, *24*, *252*
Мейр, Люсі, *291*, *417*
Мекка, *38*, *114*; паломництво до, *244*
Мексика, *339*; Монгольська імперія, *247*; Ріо-Кларо, Бразилія, *372*, *373*; Шотландія, *364*; Танджавур, *255*, *256*, *370*
Мексика, *62*, *141*, *146*, *145–146*, *147*, *148*, *151*, *258*, *260*, *293*; прикордонний район, *382*; приплив капіталу зі США, *382*; зміни у землеволодінні, *339*; трудова міграція до США, *383*; срібні копальні, *147–150*; виробництво срібла, *260*; і цецал- і цоцілмовні племена в Чіапасі, *339*
Мексиканська долина, *78*, *79*, *80*, *145*, *152*
Мексиканці, в американському тваринництві, *324*
Меланезійці як наймані чорнороби, *338*
Мемфіс, *283*
Мен, узбережжя *171*
Мендель, Ернст, *90*, *298*, *305*, *354*, *382*, *401*, *417*, *418*
Мендельс, Франклін, *415*
Менчер, Джоан, *61*, *397*
Мерв, *41*
Мердок, Джордж, *330*
Меріленд, *139*, *173*, *281*, *283*
Мернджін, *414*
Меррімен, Роберт, *185*, *409*
Мерфі, Роадс, *238*
Мерфі, Роберт, *331*, *421*
Месопотамія, *40*, *114*
Места, *125*
Метал і металеві товари, торгівля, *127*, *188*, *212*, *259*, *289*, *330*
Металеві вироби, торгівля, *212*, *224*, *261*, *336*
Метлакатла Пасс, *197*
Метью, Джерваз, *55*
Метюенська угода, *131*
Механізація, на бананових плантаціях, *328*
Механічний жнець, *323*
Мехіка. *Див.* ацтеки
Мехіко, *143*, *162*
Мехрінг, Франц, *394*
Мис Доброї Надії, *141*, *201*, *348*
Мисливські угіддя, Північна Америка, *171*, *408*
Міао, *43*, *67*, *344*. *Див. також* Монг; Хмонг
Міграційні робітники: у сільському господарстві, *382*; поляки в Німеччині, *323*; у Південній Африці, *364*, *367*, *368*
Міграція: афро-американців до Північних США, *383*; бантумовних, доісторичних, *55*; бантумовних племен з Південної Африки, *351*;

до Бельгії, *363*; бури, *351*; із Британських островів, *292*; карибські переселенці на материк, *160*; у міста, *277–278*, *361*; і культура, *363–364*; східних європейців до США, *365*; у Європі, *364*; з Європи, *364*; з Європи до Бразилії, *339*; з Європи до США, *283*, *359*; німців до Північної Америки, *363*, *364*; китайці ханьшуй, *43*, *44*, *65–66*, *398*; найманих чорноробів, *335*, *336*, *364*; ірландців до Австралії, *365*; ірландців до Канади, *365*; ірландців до Англії, *277–278*; ірландців до США, *364*; італійців до Аргентини, *325*, *272*; італійців до Австро-Угорщини, *372*; італійців до Бразилії, *339*, *371*, *372–374*; італійців до Франції, *371*; італійців до Німеччини, *371*; італійців до Швейцарії, *371*; італійців до США, *371*; нова література про, *422–423*; з Північно-Східної Бразилії в Амазонію, *327–328*; у Пруссії, *363*; пуерторіканців, *423*; скандинавів до США, *365*; шотландських горців до Північної Америки, *364*, *365*; шотландських ірландців до Північної Америки, *364*; південно-східних європейців до Леванту, *114*; південних європейців до США, *365*; типи, *362*; з Верхньої Бірми до Нижньої Бірми, *321*; американських рабів, *281*; хвилі, *363*. *Див. також* наймані чорнороби; трудова міграція; міграційні робітники

Мідевівін, *179–180*, *200*; у порівнянні зі Святом Мертвих, *180*

Мідний посуд, торгівля, *203*

Мідний Пояс, *233*

Мідь (нембе), *223*

Мідь, торгівля, *53*

Мідь: браслети, торгівля, *222*; як валюта, *334*; копальні, Чилі, *347*; гірська промисловість, Родезія, *359*; торгівля, *52*, *56*, *79*, *171*, *192*, *210*, *224*; як данина, *231*

Мієрс, Сюзанна, *411*

Міжнародна державна система і капіталізм, *310*

Мійлер, Ерік, *397*

Мікмак, *201*

Мілворд, А., *363*

Мілл, Джон Стюарт, *402*

Міллар, Джон, *208*

Міллер, Дж. Інніс, *412*

Міллер, Джозеф, *230*, *412*

Міллер, Соломон, *421*

Міллетс, *43*, *210*

Міллс, Райт, *393*

Міна. *Див.* Елміна Мінанкабау, *377*

Мінгей, Г., *270*, *315*, *406*

Мінданао, *201*

Міннесота, *180*

Мінц, Сідні, *312*, *335*, *337*, *416*, *419*, *421*

Мінь, династія, *65*, *68–69*, *257*, *258*

Міскімін, Гаррі, *259*

Міскіто, *162*, *163*

Міссісіпі, *281*, *284*; заплави, *281*

Міссісіпі, річка, *80*, *81*, *180*, *185*, *286*

Міссісіпські культури, *80*, розширення, *81*; відношення до Мезоамерики, *80–81*; сфера, *81*

Міссурі, річка, *80*, *185*; Верхня, *180*

«Місцеві Запаси», *309*, *367*

Міта. *Див.* Іспанська Америка, набір робочої сили

Мітіджа, рівнина, *40*

М'їтк'їна, *347*

Мічиган, *178*

«Множинні суспільства», *379*; у порівнянні з європейськими етнічними державами, *379*

Могавки, *172*, *173*, *176*, *177*

Могадішо, *56*

Могильний Пагорб (Баріел Маунд), культ, *81*

Мод, Х., *414*

Моджос, рівнина, *77*

Мозамбік, *122*, *203*, *207*, *367*, *368*

Мозіно, Хосе Маріано, *409–410*

Молуккські острови, *239*, *241*, *242*

Монг, хмонг (мео, мяо), *43*, *66*, *344*

Монголи, *39*, *40*, *47*, *48*, *49*, *64*, *108*, *111*, *190*, *374*; як раби, *208*

Монголо-турецькі хани, *190*

Монгольська імперія, *46–47*, *63–64*, *68*

Монгольський степ, *43*

Моноврожайне виробництво, *312*; і зернові продовольчі культури, *312*

Монополістичний капіталізм, *302*
Монреаль, *140*, *177*
Монтана, *184*
Монтане, Мішель, *93*
Монтанес, *408*
Монтгомері, *283*
Монтерія, *163*
Морган, Едмунд, *415*
Морган, Льюїс Х., *29*
Мореленд, В., *413*
Морено Фраджіналс, Мануель, *408*
Мореплавство: голландське, *128*, *131*, *136*, *242–243*, англійське, *134*, *244*; Манта, *76*; океанське, *181*; португальське, *123*; іспанське, *144–145*, *147*; трансатлантичне, *144–145*, *283*, *314*
Морія, держава *62*, *63*
Морнер, Магнус, *407*
Морріс, *289*, *359*, *413*, *417*
Морська видра, *189*, *191*, *192*, *193*, *195*, *196*, *263*
Морський огірок (трепанг): збирання, *263*; торгівля, *263–264*, *265*
Мортон-Вільямс, Пітер, *411*
Мосетен, *78*
Москітовий берег, *162*
Мосс, Марсель, *200*
Моссі, *344*; у трудовій міграції до Котд'Івуару, *383*; держави, *53*
Мохенджо-Даро, *43*
Мохр, І., *398*
Моче, долина, *73*
Мпінда, *228*
Мпуну, *227*
Мтетва, *348*
Мугальська династія, *63*
Мугальська імперія, *237*, *244*, *245–248*, *250*, *251*, *255*, *263*, *413*; контрактні працівники у, *369*; еліта, *245–247*; землеволодіння, *247*; військова організація, *245*, *253*; опіум як джерело прибутку, *260*; релігійні конфлікти, *247–248*; держави-спадкоємці, *250*; і залежний спосіб, *251*
Муденге, С., *396*
Мулава, торгівля, *240*
Мундас, *43*, *369*
Мундуруку, *31*, *329–331*, *421*; статевий розподіл праці, *329–330*; у рейдах за рабами, *329–330*; соціальна структура, *330*, *332*; і торговці, *332*
Мур, Баррінгтон, молодший, *252*, *358*, *394*, *406*, *407*, *416*
Мурра, Джон, *73*, *399*
Мускатний горіх, торгівля, *240*
Муссамба, *231*, *232*
Мусульмани: в англійській індійській армії, *253*; вигнання з Іспанії, *125*
Мусульманська Іспанія, *117*, *118*, *122*, *124*, *135*
Мухерджі, Рамакрішна, *413*
Мухерджі, С., *255*, *413*
Мушлі та прикраси з них, торгівля, *192*, *228*, *261*
Мушлі, торгівля, *192*
М'ясо: експорт, *323–325*; пакувальна промисловість в Аргентині, *324*; пакувальна промисловість у США, *324*; солоне, *324*; торгівля, *162*, *316*

Навахо, *152*
Нагасакі, *268*
Нагпур, *289*
Нагромадження капіталу, *301*
Надлишок, у капіталістичному способі виробництва, *300*; вартість, *355*. *Див. також* Непряма надлишкова вартість
Надомництво, система, *99*, *268*, *321*, *360*; у сільському господарстві, Індія, *252*; в Англії, *271*, *272*, *273*, *275–276*; і торгівля хутром, *200*; в Іспанській Америці, *149*; і розширення промисловості, *360*; і урбанізація, *360*
Нанах, *247*
Нант, *129*, *160*, *204*
Нап'єр, сер Джеймс Чарлз, *278*
Наполеонівські війни, *279*, *297*, *320*, *362*
Народно-міський континуум, *25*, *28*
Наталь, *336*, *369*, *370*
Натчес, *82*, *83*
Науатль, *156*
Нафта, зростання використання, *355*
Національні держави: економічна конкуренція серед; *315*; і марксизм, *418*; як реакція на англійську гегемонію, *311*, *418*

Нгадіджі, *325*
Нгвато, *350*
Нгунівські вождівства, *348*, *350*
Ндебеле (Матабеле), *350*
Ндембу, *233*
Нденьє, *343*
Ндонго, *206*, *228*, *229*, *230*
Невільничий берег. *Див.* Бенінська затока
Невіс, *160*
«Негр» як термін, *380*
Недоторканні, *58*, *61*, *290*, *369*, *397*
Нейтрали, нейтральна нація, *172*, *173*
Некич, Сандра, *173*
Нелл, Едвард, *23*, *420*
Непряма надлишкова вартість, *311*
Непряме правління, *157–158*, *376*
Нерівний обмін, *307*
Несс, річка, *189*, *192*, *196*
Несторіанці, *68*
Нефрит, поклади, контрольовані вождями качін, *346*; торгівля, *80*, *346*
Нехневайса, Джірі, *382*
Неш, Гаррі, *209*, *408*, *415*
Нешвіль, *283*
Нзімбу, мушлі, *227*, *228*
Нзінга Нвемба. *Див.* Афонсо I
Нижні Країни, *42*
Нижня Бірма: імміграція з Верхньої Бірми, *323*; окупація Англією, *323*; виробництво рису селянами, *323*
Ніагара, *18*, *183*
Нігер, річка, *45*, *53*, *175*, *202*, *212*, *218*, *221*, *222*, *223*, *234*; контраст між прибережними і гірськими спільнотами, *223*
Нігерія, *53*, *210*, *212*; середній пояс, *234*
Нігерська дельта, *175*, *207*, *215*, *222–226*, *234*, *333*, *412*
Нідерланди, *121*, *126*, *127*, *340*; повстання, *126*, *127–128*, *Див. також* голландці; Об'єднані Провінції Нідерландів
Нікарагуа, *80*, *146*, *161*, *163*
Ніколет, Жан, *236*
Ніколінакос, Маріо, *423*
Ніл, річка, *40*, *53*
Німецькі вторгнення, *124*
Німецько-англійське суперництво, *272*
Німеччина, Західна: трудова міграція із середземноморського регіону, *383*; приплив біженців, *383*
Німеччина, Південна, *118*, *119*, *126*, *297*
Німеччина, Східна, *297*, *321*, *363*, *371*; еміграція з, *363*
Німеччина: сільськогосподарська криза, *364*; союз між капіталістичними промисловцями і землевласниками, *309*; злиття промислового і банкового капіталі в, *301–302*; наслідки Великої Депресії на, *364*; еміграція в Бразилію, *364*; еміграція в Північну Америку, *364*; еміграція в Росію, *364*; індустріалізація, *363*; інтеграція, *379*; металургійна і сталеливарна промисловість, *293*, *314*; італійська імміграція, *371*; державна політика проти поселення польських фермерів, *323*; технологія й індустріалізація, *314*; робітничі класи, *358*
Німці, як кабальні робітники в Бразилії, *373*; Північні, *128*
Ніпісінги, *172*
Нкалаані, річка, *231*
Нова Англія, *142*, *167*, *172*, *180*, *358*, *359*; етнічне походження текстильних робітників, *365*
Нова Іспанія, *143*
Нова Каледонія, *261*
Нова Франція, *176*
Новгород, *167*
Новий Калабар, *412*
Новий Ланарк, *356*
Новий Орлеан, *180*
Новий Південний Уельс, *262*
Новий Світ. *Див.* Америки; Америка, Північ; Америка, Південь
Нові Гебриди, *261*, *262*; як джерело найманих робітників, *336*
Нові християни, *127*, *141*
Норбек, Едвард, *399*
Норвегія, норвежці, *166*
Нормандія, *115*, *120*, *167*
Норманська династія, *135*
Норт, Дуглас, *280*, *416*
Нортрап, Девід, *412*
Нугент, Девід, *346*
Нутка Саунд, *192*

Нутка, *192, 193, 195, 196, 410*
Нью-Доуле, *356*
Нью-Амстердам, *139, 168*
Ньювелл, Вільям, *62*
Ньювітт, Малин, *58, 412*
Нью-Йорк, *16, 175, 181, 257, 321, 328*; банківська справа, *283*; товарний ринок, *283*; роль у бавовняній торгівлі, *283*; джерело кредитування південних плантаторів, *283*
Ньюп, *219*
Нью-Плімут, *168*
Ньюфаундленд, *167*
Ньямвезі, *234*
Ньясаленд (тепер Малаві), *367*

Оази, Старий Світ, *39*
Оахака, *148, 408*
Обас, *221, 222*
Оберг, Калерво, *191, 194, 410*
Обернені. Див. Нові християни
Об'єднана Африканська компанія, *322*
Об'єднана Фруктова компанія (Юнайтед Фрут Компані), *322, 327–328, 420*
Об'єднані Провінції Нідерландів, *120, 122, 127–129, 130, 131, 134, 136. Див. також* голландці; Нідерланди
Області взаємодії, *71*
Області постачання робочої сили, *309, 316, 360*
Обмін подарунками, *172*; і торгівля хутром, *173, 200*; ірокези, *174*; ніпісінги, *172*
Обробка продовольства, автоматизована, *382*
Обслуговуючі касти, *62*
Овімбунду, *230, 235*
Огайо, *178*
Огайо, річка, *80, 81, 178*
Огайський канал, *284*
Огляд радикальної політичної економії, 401
Огодай, хан, *47*
Огхузькі турки, *49*
Ода, річка, *216*
Одеський порт, *322, 420*
Оджібве, *31, 178, 179–180, 181, 182, 189, 409*
Оджібве-дакоти, відносини, *179, 181*
Одоакр, *114*
Одуа, *219, 221*
Одяг, торгівля, *173, 191, 192, 261, 330*
Озеро Бангвеулу, *232*
Озеро Верхнє, *82, 172, 178, 286*
Озеро Вікторія, *55*
Озеро Гурон, *175, 183*
Озеро Ері, *176*
Озеро Кісале, *213, 226, 231*
Озеро Малаві (колись озеро Ньяса), *233, 234, 235*
Озеро Меру, Мверу, *233, 235*
Озеро Мічиган, *178, 236*
Озеро Онтаріо, *168, 171*
Озеро Тітікака, *73, 148*
Ойлмен, Бертел, *393, 400*
Ойо, королівство, *207, 213, 218–220, 221, 222, 234, 336, 411*; використання кінноти, *219*
Ойокська материнська лінія, *217*
Оккітанія, *129*
Окойонг, *225*
О'Коннор, Джеймс, *311, 418*
Оконо, *77*
Окріка, *222*
Олачен, риба, олаченовий жир: вилов, *192*; торгівля, *192*
О'Лафлін, Бріджит, *400*
Олбані, *168, 169, 176, 182*
Олбані, затока, *348*
Олд Таун (Обутонг), *223*
Олдем, *356, 359*
Олів'єра Маркес, А. де, *405*
Олівер, Дуглас, *414*
Олівер, Роланд, *213, 396*
Олівер, Шімме, *409*
Олієн, Майкл, *420*
Олово: видобування, Малайя, *347, 376*; торгівля, *148, 258*
Ольстер, *297, 364*
Омані, *234*
Онейда, *172, 173, 174, 175*
Онідада, *219, 221*
Онондага, *17, 173, 174, 175*
Онселен, Чарлз ван, *423 – 424*
Опіум, *248, 250, 259–262, 264, 289, 344–347, 414, 421*; як грошова одиниця, *347*; виробництво в Китаї, *344*; виробництво «гірських племен», *344–347*; виробництво в

Індії, *260*; серед качин, *347*; робоча сила у виробництві, *345*; методи і потреби виробництва, *344–345*; виробництво в Таїланді, *344*
Опіумна війна, *344*, *375*
Оплачувана праця, *268*, *355*; і квакіютли, *198*; на цукрових плантаціях Пуерто-Ріко, *338*
Оподаткування: Бенарес, *251–252*; Бенгалія, *248–250*; і капіталістична держава, *311*; у голландській Індонезії, *336*; Гаваї, *261*; Індія, *251–253*, *255*; чаю, *258*; використовуване для керування індійською промисловістю, *291*
Опорто, *123*
Оранж, річка, *366*
Оранжева Вільна Держава, *348*, *351*
Ораони, *44*, *369*
Оріго, Айріс, *300*, *404*
Орлове, Бенджамін, *73*
Ортега-і-Гассет, Хосе, *379*
Ортіс, Фернандо, *421*
Освего, *168*
Осгуд, І., *420*
Оселедець, вилов, *127*, *167*, *191*
Ост-Індська компанія *Див.* Англійська Ост-Індська компанія
Острів Луанда, *227*
Острова Банда, *201*, *242*, *244*
Острова Зеленого Мису, *143*, *206*
Острогорський, Георг, *404*
Отомімовні, *81*
Оттава, *177*, *178–179*, *182*
Оттар, *166*, *167*
Оттенберг, Саймон, *412*
Оттербейн, Кейт, *173*
Оттомани, *40*, *42–51*, *141*, *209*; споживання кави, *338*; і Єгипет, *287*; історичне дослідження, *397*; військово-морська могутність, *237*; бойові взірці, *215*
Отусі, *226*
Оуен, І., *416*
Оуен, Роберт, *356*
Оуен, Роджер, *418*

Паджет Саунд, *194*, *196*
Пайк, Рус, *126*, *405*
Пайрес, Том, *71*
Пакрінтінтін, *329*
Палембанг, *70*
Палерм, Анджел, *405*, *408*
Палестина, *40*
Палестинці, у Близькосхідній трудовій міграції, *383*
Палмер, Робін, *423*
Пальмова олія, *332–334*; й універсальні гроші, *334*; вплив торгівлі, *333–334*; індустріальне застосування, *332*; виробництво дрібними землеробами, *332*
Пальмові вироби, торгівля, *210*, *223*
Памірське нагір'я, *39*
Пампанга, *162*
Пампаси, *84*, *325*
Панама, *141*, *147*, *161*, *162*, *295*, *327*, *328*; бананові плантації в, *327*, *328*. *Див. також* Панамський канал; Панама, перешийок
Панама, перешийок, *141*, *143*, *147*, *163*, *295*
Панамський канал, *295*
Парагвай, річка, *77*
Париж, *129*, *322*
Парова молотарка, *322–323*
Парова сила, зростання застосування, *355*
Паровий двигун, *274*
Пароплави, *294–295*, *323*, *340*, *355*; і експорт пшениці, *322*
Парсі, *245*, *260*, *289*, *290*
Парсонс, Нейл, *423*
Парсонс, Талкотт, *25*
Партрідж, Вільям, *327*
Пасаї, *69*
Пасторальні кочівники, *39*, *40*, *43*, *45*, *46–46*; взаємодія із землеробами, *46–47*, *64*, *394*; взаємодія із скотарями, *48*; військова потуга, *47–48*; і зміни влади, *94*, *263*; і торгові зміни, *263*. *Див. також* Конярство
Патна, *260*
Пауні, *81*, *184*, *185*, *186*, *188*. *Див. також* «Сільські індіанці»
Пачакуті Інка Юпанкуї, *75*
Пачука, *145*
Пеголотті, Франческо ді Бальдуччо, *237*
Пейдж, Дж., *207*, *396*
Пекін, *38*, *118*, *257*
Пекхем, Говард, *179*, *182*, *409*

Пелопоннес, *49*
Пелцер, Карл, *398*
Пеммікан, *186, 188, 189*
Пенджаб, *64, 247, 256*
Пендл, Джордж, *325*
Пенсільванія, *173*
Пенсільванський канал, *284*
Перак, *376*
Перанакани, *378*
Перду, Тед, *209, 416*
Перерозподіл: і вождівство, *109–110*; і формування класів, *109–110*
Перець: вирощування, *376*; значення, *240*; торгівля, *43, 202, 212, 221, 240, 241, 245, 259*
Перкін, Гарольд, *273, 415*
Пернамбуку, *160*
Перрі, Джон, *161, 407*
Персія. *Див.* Іран
Перська затока, *38, 45, 328, 339, 240, 241*
Перу, *73, 141, 143, 146, 162, 165, 356, 408, 421*; китайці як наймані робітники в, *377*; виробництво бавовни в, *377*; набір гавайців до, *377*; будівництво залізниці в, *377*
Перу, Верхнє, *146, 147, 151, 161. Див. також* Болівія
Перу, віце-королівство, *143*
Перу, Нижнє, *146*
Петен, *79, 80*
Петро I, *167, 190*
Петуни, *172*
Південна Кароліна, *209*
Південна Корея, *382*
Південний Захід США, культури, *81*
Південний культ, *81*
Північне море, *43, 119*
Північно-Західна компанія, *183–184, 185, 189*
Північно-західне узбережжя, Північна Америка, *189, 191–199, 200, 201, 409–410*; відносини між внутрішніми районами й узбережжям, *195*; взаємодія острів'ян і мешканців материка, *192*; місцева торгова мережа, *192, 193*; потлач, *193–196, 196, 197–198, 200*; рабство, *194, 195, 196*; соціополітична організація, *193–196, 196–197, 198*; продовольчі взірці, *190*
Півострів Малакка, *70, 84, 242, 243, 375*
Пігаффета, Філіппо, *226*
Піза, *116*
Пізній капіталізм, 305
Пікунче, *78*
Пінанг, *375*
Пінело, Франсіско, *126*
Пір'я, торгівля, *79*
Піратство, *54, 161–164, 208*
Піратська Республіка Ліберталія, *162*
Піренеї, *39*
Піренейський півострів, *119, 120, 125, 131, 135*; рабство на, *207*
Піренне, Генрі, *133*
Пісарро, Франсіско, *139, 141*
Пітсбург, *180, 182*
Пітт, Вільям, молодший, *160, 260*
Плантації, *148, 164, 364, 419*; бананові, *325–327*; капіталомісткі, *337–338*; капіталізація, *322, 332*; Кариби, *161*; бавовняні, *280–283*; географія, *317*; острови Індійського океану, *234*; і ринки, *158*; як ринок, *205–306*; і торговці, *322*; в Північній і Південній Кароліні у США, *202*; споживання рису в Південній Азії, *256, 322*; каучук, у Малайї, *331*; перехід від рабів до найманих робітників на, *368–369*; обшири, *356*; у Вірджинії, *202*
Плантаційна Америка, *164*
Плантаційне рабство, *280–283, 317–318*; у Бразилії, *160, 164*; у Карибському регіоні, *161*; в Еквадорі та Венесуелі, *148*; у вирощуванні тютюну, *202*
Платт, Д., *417*
Платта, річка *184*
«Племена», в Індії, *63*
Плем'я, як тип суспільства, *89*
Плессе, *180, 248, 249*
Плімутська колонія, *171*
Пліній Старший, *258*
Плоскоголові, *185*
По, річкова долина, *43*
Повстання Понтіака, *181–182, 409*
Повстання рабів, *164*; Гаїті, *160, 335, 339*; Ямайка, *162*; Ірак, *238*
Повстання Тайпінга, *375*
Повстання: у Єгипті, *288, 295*; в Індії, *256*; і способи виробництва, *388*;

ред-ріверських метисів, *189*; Тайпінг, *375*; Целтал, *339*. *Див. також* повстання рабів
Покосо, *215*
Поланій, Карл, *220*, *411*, *414*; про індустріалізацію, *268*
Полард, Сідні, *275*, *276*, *277*, *415*
Політична влада і ринки, *316*
Політична географія, Старий Світ, *39–71*
Політична економія, *20–21*, *392*
Політична консолідація: і вогнепальна зброя, *216*, *262*; Франція, *129–130*; і рабство в Африці, *214*; у Західній Африці, *215*
Політична наука, *24–25*, *393–394*
Політична теорія, *394*
Політична фрагментація і централізація, *93–94*
Поллок, Н., *422*
Поло, Марко, *38*, *41*, *237*
Полотно, торгівля, *190*
Полювання на бізонів, *175*, *176*, *178*, *180*, *182*, *183*, *184*, *185*, *187*, *189*
Полювання на карибу, *183*
Полювання на китів, *191*, *262*
Поляки: фермерські поселення, перешкоди з боку німецької державної політики, *323*; як робітничий стан у Німеччині, *323*, *371*; в США, *364*
Помейр, *263*
Помбейрос, *228*
Понтіак, *177*, *181–182*
Поппіно, Роллі, *328*
Портлендский канал, *190*
Портобело, *147*
Португалія, *59*, *84*, *117*, *119*, *121*, *122–124*, *126*, *127*, *129*, *130*, *135*, *141*, *142*, *143*, *146*, *158–160*, *162*, *165*, *202*, *206*, *207*, *210*, *215*, *216*, *221*, *227–230*, *233*, *234*, *258*, *261*, *268*, *293*, *341*, *405*; сільське господарство в, *122–123*; в Азії, *237*, *238–240*, *241*, *242*, *243*, *244*, *259*, *261*; спроби встановити контроль над південно-азійським судноплавством, *240*; корона, у торгівлі, *124*, *241*; у Центральній Африці, *227–230*, *232*; залежність від іноземних банкірів, *135–136*; вступ у Південну і Південно-Східну азійську торгівлю, *240–241*; рибальство, *123*, *167*; об'єднання з Іспанією, *142*, *160*; обмеження впливу в Азії, *240–241*; військово-морська могутність, *123*; работоргівля, *203*, *227–228*, *229*; використання рабів, *123*, *203*
Португальська Америка: Бразилія, *163*, *164*, *407–408*; капіталізація цукрового виробництва, *160*; попит на рабів, *201*; приплив іспанського срібла, *162*; трудовий режим, *160*, *164*
Португальці: в Азії, *413*; у китайській торгівлі працею, *374*; у Затоці Делагуа, *347*; у Східній Африці, *238*; як наймані робітники в Ріо-Кларо, Бразилія, *373*; Рікардо про англійську торгівлю з, *316*; у Південно-Східній Азії, *162*; торгова мережа, *124*, *127*, *162*, *203*; у США, *365*, *367*
Порцеляна, торгівля, *56*, *162*, *259*, *261*
Посібник з південноамериканських індіанців, *398*
Посібник з північноамериканських індіанців, 409
Постлетвейт, Малачі, *17*, *204*
Потаватомі, *178*, *179*, *182*
Потігуар, *160*
Потосі, *145–147*; незаконний відплив срібла, *161*
Поттер, Джек, *324*
Поховання, *190*
Початкове накопичення, *121*
Прайс, Барбара, *399*
Прайс, Річард, *416*
Праця, за капіталізму, *268*, *313*, *358*, *380*
Праця, торгівля: Китай, *375–379*; призначення китайців, *377–379*; Індія, *370*
Престер, Джон, *236*
Престон, *363*
Прибутки, рівні. *Див.* Рівні прибутку
Примітивний, критичний аналіз терміна, *100–101*
Природа і культура, опозиція між, *389*
Природний газ, збільшення споживання, *355*
Прінс Руперт, *197*
Прінсіпі, острів, *202*, *203*

Продовольство, аванси, *183*: торгівля, *171*, *335*; данина, *231*
Промисловість, хімічна, *314*; електрика в, *306*, *314*; електронна, *306*; переміщення, *358*
Пророк Мухаммед, *54*
Проувер, Джошуа, *402*
Профспілки: Англія, *279*, Південна Африка, *366–367*
Пруссія, міграція до, *363*
Прядіння: технологія, *273*, *274*, *275*; і ткацтво, *273*, *274*, *275*, *276*, *280*
Прянощі, *196*; азійські, *116*, *124*, *131*, *141*, *161*, *165*; торгівля, *116*, *124*, *131*, *141*, *161*, *165*, *239*, *240*, *241*, *243*, *306*; торгівля китайцями, *240*; торгівля голландцями, *242–243*, *306*; торгівля мусульманськими торговцями, *240*; як данина, *306*; використання, *240*. *Див. також* гвоздика; мулава; мускатний горіх; перець
Прянощі: виробництво, *261*; торгівля, *80*
Птоломей, *236*
Пуерторіканський проект, *419*
Пуерто-Ріко, *337–338*, *421*; цукрові робітники в, *338*
Пулантзас, Нікос, *393*, *418*
Пуритани, *167*
Путуни, *80*
Пшениця, *40*, *147*, *153*, *322–323*; експорт з Росії, *315*, *371*; експорт із США, *371*, *420*; сільське господарство, *322–323*; сільське господарство, Аргентина, *323*, *420*; сільське господарство, Німеччина, *323*, *420*; сільське господарство, робоча сила в, *322–323*; сільське господарство, технологія, *322–323*; імпортування, європейське, *314–315*; ціни, *315*, *323*; торгівля, *203*, *314–316*

Рабат, *54*
Раби (індіанці), *183*
Раби: в Африці, *211*; вивезені з Африки до Бразилії, *131*, *164*; серед агні, *344*; з Анголи, *228*; захоплені аро, *174*; привезені до ашанті, *218*; у Бразилії, *324*; голландців на островах Банда, *242*; у виробництві опіуму качін, *346*; у гірській промисловості, *146*, *201*; відправлені до Мваанта Яаави, *231*, *232*; у Північній Америці, *281*; з Конго, *227–228*; з Ндонго, *228*; у Португалії, *123*, *124*; утікачі, *209*; слов'яни як, *208*
Работорговля, *17*, *30*, *31*, *52*, *54*, *55*, *56*, *131*, *132*, *142*, *160*, *161*, *164*, *165*, *201–235*; африканська роль у, *210*, *212*, *215*, *235–238*; аро в, *225*; і ашанті, *218*; і ашантська політична єдність, *218*; бемба в, *234–235*; Бенін в, *221*; у Центральній Африці, *236*; Дагомея в, *220–221*; демографія, *200–207*, *411*, *412*; спад, і наслідки на ашанті, *218*, *332–334*; голландці в, *160*, *210*; у Східній Африці, *234*; східноафриканські посередники в, *233–235*; ефіки в, *224*; англійці, *161*, *162*, *203*, *204*, *206*, *207*, *209*, *210*; європейці, *114–115*, *207–208*, *404*; європейська роль у *210*, *235*; французи, *204*, *206*, *207*, *210*, *242*; ігала в, *223*; непрямі наслідки, *204–205*, *206*; індусами, *176*; на Північно-Західному узбережжі, *192*, *196*; Старий Калабар у, *223–224*; омані в, *234*; організація, *210*, *215*, *235*; й отомани, *210*; ойо в, *212*; політичні наслідки, *234–235*; португальці, *127*, *202*, *203*, *204*, *206*, *207*, *210*, *221*, *227–229*, *230*; прибутки з, *204–205*, *320*; шляхи пролягання, *207*, *219*, *225*; соціополітичні наслідки занепаду, *332–334*; джерела постачання для, *206*; джерела постачання й наслідки в Америці, *206*; і державне формування, Центральна Африка, *229–234*; постачання для, *215*; транссахарська, *52*, *411*; вікінги, *165*, *404*
«Работорговці», «работоргівля», *336*
Рабство, *209–210*, *213–214*, *356*; африканці в, *152*, *208–210*, *411*; в Америці, *99*; американські індіанці в, *146*, *146*, *152*, *160*, *163*, *209*; на Азорських островах, *99*; у Бразилії, *206*, *207*, *324*, *339*, *372*, *373*;

у Візантії, *404*; на Канарах, *99*; християнські бранці в, *207*; на Криті, *99*; на Кубі, *320*, *338*; на Кіпрі, *201*; греки в, *208*; в Іспанській Америці, *152*; на Піренейскому півострові, *207*; та індустріальний капіталізм, *320*; та індустріальна революція, *205*, *206*; і споріднення, *213–214*, *411*; і торговці, *99–100*; лунда, *231–232*; на Мадейрі, *99*; монголи в, *208*; мусульманські бранці в, *207*; і піратство, *208*; і політична консолідація в Африці, *214*; у Португальській Америці, *160*, *164*; у доєвропейській Африці, у порівнянні з рабством в Америках, *213*, *411*; у Пуерто-Ріці, *338*; і расові протиріччя, *201*, *202*, *203*, *208*, *209*; у Шотландії, *208*; на Сицилії, *201*; і цукрова тростина, *201*; турки в, *208*; у Тоскані, *208*, *404*; у США, *280–286*, *364*, *415–416*; і війни, *213–214*; у Західній Африці, *99*

Рабство, емансипація від: Барбадосу, *368*; Бразилії, *320*, *339*; Куби, *320*; Гайани, *368*; Ямайки, *335*, *368*; Сент-Кітсу, *368*; Тринідаду, *368*

Рабська і вільна праця, *320*

Рагац, Лоуел, *318*

Раданіти. *Див.* Аль Радханія

Раджа, *60*, *96*

Раджпути, *63*, *247*, *251*, *253*, *369*

Радянський соціалізм, *400*

Рай (Іран), *41*

Райлі, Юджин, *194*, *197*, *403*

Раймонд, Ірвінг, *116*, *395*, *404*, *412*

Райнленд, *118*, *119*

Рамос, Альсіда, *421*

Рангун, *323*

«Расові» розбіжності і ринки праці, *380–381*

Расселл, Джошуа, *115*, *126*

Революція кабанасів, *328*

Регіональна спеціалізація: і капіталістичний спосіб виробництва, *312*, *315–316*; і торговці, *312*; і торгівля, *131–132*, *263*, *283–284*, *297*, *312*

Редкліф-Браун, А., *105*, *345*, *393*

Ред-Рівер, *189*

Ред-ріверські метиси, *188–190*, *409*

Редфілд, Роберт, *25*, *28*

Редфорд, Артур, *415*

Резервна армія робочої сили, *353*, *358*, *380*

Рей, Артур, *185*, *408*, *409*

Рей, П'єр-Філіп, *403*

Рейди за рабами, *146*; Ангола, *106*; Бразилія, *146*; чічімекасами, *184*; міскіто, *162*; мундуруками, *329–330*; у Нікарагуа, *146*; на Північно-Західному узбережжі, *193*, *196*; племенем зміїв, *184*; іспанцями, *209*; і війни в Північній Америці, *209*

Рейн, річка, *119*, *126*

Рейнольдс, Роберт, *404*

Рейнська Ліга, *119*

Рейнська область, *363*

Рейнський басейн, *43*, *118*, *119*

Рейчел-Долматов, Жерардо, *77*, *399*

Рейшаухурі, Японія, *413*

Рекламування, *383*

Реконкіста, *117*, *125*, *131*

Ремезова Атлас, *190*

Ремісниче виробництво, *144*, *158*, *269*, *270*; індуси в конкуренції з імпортом машинного виробництва, *256*; відокремлене від сільського господарства, *319*

Ренд, *379*

Рендл, Марта, *174*

Реформація, *127*

Риба, торгівля, *123*, *148*, *171*, *223*; торгівля сушеною рибою, *192*

Рибальство, голландців, *127*; в дельті Нігера, *15*, *30*, *24*; Північноатлантичне, *167*

Римляни: золото в Індії, *258*; торговий шлях в Індійському океані, *58*

Римська імперія, *40*, *58*, *113*, *114*, *116*, *163*, *404*; потік зливків з, *121*, *137*, *258*; укріплені кордони, *48*; Іспанська Провінція, *124*

Ринки, Іспанська Америка, *156*

Ринок: і сільське господарство, *322*; робоча сила, *354*; і зв'язок зі способами виробництва, *298*, *314*; як механізм соціальної артикуляції, *312*, *419*; модель, *22–23*, *299*; і влада, *316*, *420*; світовий, *36–35*;

світовий і транспортна технологія, *296*
Рис, дикий, *178*
Рис: як товарна культура, *248, 316, 323–325*; вирощування, *43, 44, 323–325*; вирощування на Цейлоні, *341*; вирощування в Китаї, *66–67*; вирощування в Кочінчіні, *325*; вирощування в Індії, *62*; вирощування в Келантані, *332*; вирощування в Нижній Бірмі, *322–323*; вирощування в Таїланді, *324–325*; як експортна товарна культура, *323*; експорт, Бірма, *324*; експорт, Кочінчіна, *325*; і наймані робітники, *324*; торгівля, *242, 243, 256, 261*
Ритуали: і соціальні обшири, *200*; спадковості, *172, 178*
Рібат, *54*
Рібейро, Дерсі, *394*
Рівень прибутків, *91, 301, 257–258, 356, 417*; і довгі хвилі капіталістичного розвитку, *306, 314*
Рівнини. *Див.* Великі Рівнини
Рівні заробітної плати, *271, 273, 314, 356, 357, 366, 367, 368, 380, 382*
Рівні соціокультурної інтеграції, поняття, *28–29*
Ріель, Луї, *189*
Рікардо, Девід, *316*
Ріо-Гранде (Ріо-Браво), *382*
Ріо-де-Жанейро, *160*
Ріо-Кларо, *372–374*
Ріс, Альберт, *366*
Річ, І., *167, 408, 410*
Річардс, Ален, *416*
Річардс, В., *216*
Річардс, Д., *396*
Річардс, Кара, *175*
Робеквейн, Чарлз, *420*
Робертс, Ендрю, *412*
Робертс, Річард, *273, 274, 275*
Робінсон, К., *397*
Робінсон, Рональд, *302*
Робітничі класи, *317, 355–356, 359–384*; в Африці, *359*; у Китаї, *358–359*; різний склад, *358–359*; у Франції, *358*; породжувані капіталістичним нагромадженням, *383*; у Німеччині, *358*; в Індії, *359*; міжнародне вербування, *383*; на Близькому Сході, *383*; соціальний контекст, *359–360*; у Південній Африці, *366–368*; Політика робітничих класів, *277, 278–279, 361*
Робоча сила: на бананових плантаціях у Колумбії, *327*; у тваринництві США, *326*; на кавових плантаціях у Ріо-Кларо, Бразилія, *372, 373*; у виробництві рису, Кочінчіна, *323*; у вирощуванні пшениці в Аргентині, *321*; у вирощуванні пшениці в Росії, *321*; у бавовнопрядильному виробництві, Ланкашир, *356*; іммігранти як, у Бразилії, *339*; кабальні працівники як, *335*; у виробництві опіуму, *345*; на гумових плантаціях Малайї, *332*; у розведенні овець, Австралія, *325*; у текстильній промисловості, Індія, *290–291*
Рогата худоба, *147*; свійська, *332*; дика, *324*; торгівля, *348*; розведення в Аргентині, *324–325*; розведення в Австралії, *325*; розведення, обмежене мухою цеце, *210*; розведення на Американському Заході, *324*
Рогата худоба: дика, *162, 163*; завезення видів зі Старого Світу в Америки, *147*; торгівля, *132, 162, 223*
Родезія, *56, 359. Див. також* Зімбабве
Родес, Сесіл, *351*
Роджерс, Едвард, *179, 409*
Роджин, Майкл, *284, 416*
Родінсон, Максим, *132, 396*
Родні, Волтер, *411*
Родовий спосіб виробництва, *88, 100–111, 153, 356, 386*; і вождівство, *109–110*; і формування класів, *109–110*; і створення ідеології, *389*; і проблеми конфлікту, *105–106*
Розас, Пол, *397*
Розві, династія, *58*
Розенберг, Ганс, *419*
Розенберг, Гаррієт, *406*
Розенблюм, Джеральд, *359, 363, 365*
Розмен, Абрахам, *410*
Роккан, Штайн, *119*
Роллваген, Джек, *422*
Ром, торгівля, *177, 192, 212, 261*

Роні, річка, *119*
Російська компанія, *134*
Російська революція, *305*
Російський степ, *43*
Росія, *115*, *167*, *323*; скасування кріпацтва, *321*; експансія, *315*; німецька міграція до, *364*; робоча сила у вирощуванні пшениці, *321*; залежність від данини хутром, *167*; роль торгівлі хутром в експансії, *167*; міграція із Сибіру до, *365*; вирощування пшениці в Південній, *323*; експорт пшениці, *323*; робітничі класи, *358*
Ростов, Уолт Вітман, *272*, *419*
Ротберг, Роберт, *397*
Ротенберг, Діана, *174*
Ротшильда банк, *295*
Роуві, Вільям, *290*
Роуві, Джон, *146*, *147*, *156*
Роувік, Джордж, *282*, *416*
Роузберрі, Вільям, *419*, *421*
Роузкранц, Річард, *420*
Роускі, Евелін Сакакіда, *259*, *260*
Роуторн, Боб, *418*
Рофф, Вільям, *376*, *424*
Ртуть, *146*, *150*
Рубель, Паула, *410*
Руперт, дім *180*
Руперт, річка *180*
Рурда, Дж., *405*
Рхарб, *40*
Рьорбаф, Малколм, *285*

Савана, *283*
Саві, *220*
Саго, *243*
Саїні, Крішан, *289*, *291*
Сайдер, Джеральд, *416*
Сакас, *63*
Салем, *261*
Салерно, затока, *116*
Салоніка, *48*
Самарканд, *40*
Саммерс, Роджер, *56*, *397*
Сан («бушмени»), *54*, *348*, *350*
Санві, *344*
Сандалове дерево, торгівля, *261*, *263*; відшкодування торговими товарами, *261*
Сандерс, Вільям, *399*
Сандстром, Ларс, *396*
Сан-Крістобаль Лас Касас, *339*, *340*
Санкуру, річка, *226*
Сан-Пауло, *144*, *209*, *339*, *371–373*
Санскритські тексти, *62*
Сансом, Роберт, *420*
Сантамарія, Деніел, *145*
Сантідадське повстання, *146*
Санто-Домінго (Гаїті), *160*, *162*, *202*, *318*, *335*, *338*; як джерело французьких прибутків, *160*
Санто-Домінго, *162*
Сан-Том де Меліапор, *239*
Сан-Том, *159*, *202*, *203*, *281*, *341*; роль у работоргівлі, *203*; роль у торгівлі цукром, *203*
Сантус, *373*
Сантьягзьке правління, *119*
Сантьяго (місто), *143*
Санхаджська берберська конфедерація, *53*
Саоне, річка, *119*
Сармієнто, Домінго, *420*
Саскачеванська бригада, Північно-Західна компанія, *189*
Саскачевань, річка, *180*
Саскуеханни, *176*
Сассаніанська держава, *94*
Сассанідів династія, *40*
Сатклiф, Боб, *418*
Сатнаміс, *247*
Саттлес, Вейн, *410*
Сафавське правління, *49*
Сахара, *45*, *52*, *411*
Сахлінс, Маршал, *403*
Свабіанська ліга, *119*
Свазі, *350*, *351*
Свазіленд, *350*, *367*
Свантон, Джон, *416*
Сватоу, *375*
Свинець, торгівля, *259–260*
Свині, *147*; торгівля, *261*, *262*
Свізі, Пол, *91*, *300*, *401*, *417*
Світова війна, Друга *306*, *307*, *375*, *382*, *383*
Світова війна, Перша *305*, *324*, *381*
Світова система, погляд Валлерстейна на, *36–37*
Священна Римська імперія, *118*, *119*
Севілья, *126*, *127*, *144*, *145*, *146*, *147*, *153*

Седдон, Девід, *401*
Секані, *195*
Секвойя, *285*
Секой, Франк, *409*
Селангор, *376*
Селнау, Ірмгард, *401*
Селяни: перехід до фермерства, *322*; вирощування бананів, *328*; економічне диференціювання і виробництво товарних культур серед, *323*; емансипація, Австро-Угорська імперія, *323*; емансипація в Європі, *322–323*; емансипація у Франція, *322*; емансипація в Росії, *322*; закабалення в Бірмі, *314*; у виробництві рису, Нижня Бірма, *323*
Селянство, *420*; каталонське, *125*; цейлонське, *341–342*; економічне диференціювання і входження в індустріальну робочу силу серед, *322*; Єгипет, *287–288*; Англія, *133*, *135*; Європа, і опір обкладанню даниною, *120*, *405*; Франція, *129–130*, *133*; Малайя, *375*
Семилітня війна, *180*
Семінол, *284*, *285*, *416*
Сена, річка, *119*
Сенегал, *210*
Сенегал, річка, *53*, *206*
Сенегамбія, *206*, *235*, *411*
Сенека, *172*, *173*, *174*, *175*, *176*, *182*
Сен-Сімон, Комт де (Клод Енрі де Рувруа), *21*
Сен-сімоніанці, *287*
Сенський басейн, *42*, *129*
Сент-Кітс, *160*
Сент-Лоренс, річка, *140*, *168*, *170*, *177*, *179*, *182*
Сент-Луїс, *184*, *185*, *186*, *324*
Сепої, *253*, *255*
Сервантес, Мігель, *125*
Сервіс, Елман, *29*, *89*, *109*
Середземноморський регіон, *40*, *43*, *45*, *96*, *123*, *124*, *125*, *126*, *129*, *124*, *126*, *128*, *131*, *158*, *208*, *210*, *211*, *240*, *258*, *309*; як джерело трудової міграції, *383*
Середня Азія, *38*, *39*, *43*
Серені, Еміліо, *371*
Сержіп де Конде, *159*, *160*
Сетубал, *123*, *161*
Сеута, *124*, *141*
Сибір, *190*, *191*, *365*
Сибірська торгівля хутром. *Див.* торгівля хутром, Росія
Сиккізм, *247*
Сингальский, кандьянський, *340–341*
Сингальсько-тамільські конфлікти, *341*
Сирійський степ, *39*
Сирійці, у США, *365*
Сирія, *114*, *115*, *240*
Система обгороджених бараків, *367*
Сицилія, *114*, *115*, *201*
Сичуан, *65*, *67*, *344*
Сі, Генрі, *406*
Сіам, *244*. *Див. також* Таїланд
Сіваджі, *248*
Сіджілмасса, *54*
Сідней, *261*
Сілверберг, Джеймс, *397*
Сілвермен, Мартін, *424*
Сіль: контроль над, *211*, *215*; торгівля, *79*, *80*, *123*, *127*, *160*, *162*, *210*, *223*, *228*; виробництво, *222*; як данина, *231*
Сільське господарство товарної культури: і капіталістичний потік, *321*; розширення в Південно-Східній Азії, *321*; розширення в Західній Африці, *321*
Сільське господарство, випалювання і вирубування, *44*, *66*, *69*, *173*; Африка, *210*; Острів Цейлон, *342*; Китай, *63*; Колумбія, *326*; у поєднанні з гумовим виробництвом, Борнео, *332*; у поєднанні з гумовим виробництвом, Індонезія, *332*; у поєднанні з гумовим виробництвом, Малайя, *332*; у поєднанні з плантаціями тютюну, Суматра, *332*; ірокези, *123*; качин, *346*; Південно-Східна Азія, *70*; Південна Бразилія, *371*
Сільське господарство, іригація, *40*, *41*, *43*, *44*, *62*, *63*; Центральна Америка, *71–72*, *75*, *146*, *147*; острів Цейлон, *342*; Китай, *64–66*, *94*; Колумбія, *77*; руйнування, *146*; Еквадор, *76*; Єгипет, *287*; Юкотан, *80*; ісламський світ, *105*; і яванські

цукрові плантації, *336*; Келантан, *332*; Мадейра, *202*; Мезоамерика, *72*, *148*, *147*; Південно-Східна Азія, *69–70*; Танджавур, *370*; і залежний спосіб виробництва, *93*
Сільське господарство, Іспанська Америка, *155–157*; зернові культури Старого Світу в , *147*; і продовольче виробництво до завоювання, *147*, *148*
Сільське господарство, комерційне. *Див.* Сільське господарство, товарні культури
Сільське господарство, Південна Африка, *367 – 368*; комерційне за Уайтом, *368*; проживання за рахунок Місцевих Резервів, *368*
Сільське господарство, товарні культури: і капіталістичний спосіб виробництва, *312*, *320*; на плантаціях, *316*, *317–319*; на дрібних фермах, *319 – 320*
Сільське господарство: архіпелажний розподіл, *40*, *44*; капіталізація, *383*; в Чекуамегоні, *179*; криза в, і еміграція, *309*, *313*, *364*, *371*; руйнування інтенсивного, *146*; Франція, *119–120*, *129*; і конярство, *185*; гурони, *171*, *172*; в оазисах, *42*; петуни, *172*; Португалія, *122–123*; терасові схили, *76*, *77*; відокремлене від ремісництва, *319*; південь від річки Сент-Лоренс, *171*, *180*; південноамериканського тропічного лісу, *78*; Іспанія, *124*, *126*
Сільськогосподарські регіони. Старий Світ, *39*
Сімі, річка, *163*
Сімкін, К., *412*
Сімонс, Рус, *423*
Сімонс, Х., *55*
Сінгапур, *375–377*, *382*
Сіндер, Леон, *398*
Сінха, Сураджіт, *60*
Сіпангу, *236*
Сіскінд, Дженет, *403*
Сіуаномовні, *180*
Скаджіт, *410*
Скандинавія, скандинави, *120*, *128*, *134*, *164*, *215*, *242*
Скасування работоргівлі, *207*, *233*; Англія, *319*; Франція, *319*; Нідерланди, *319*; причини, *319–320*; Сполучені Штати, *319*
Скелясті гори, *184*, *189*
Скіна, річка, *196*, *197*
Складська система, китайська торгівля працею, *375*
Скло, торгівля, *51*, *116*, *232*, *238*
Скобі, Джеймс, *420*
Скокпол, Тед, *393*, *406*
Скотарство: в Африці, *210*; в Аргентині, *325*; і австралійські аборигени, *325*; і наслідки домашнього виробництва продовольства в Іспанській Америці, *147*; в Іспанській Америці, *153*, *154*, *155*, *156*, *159*; в Іспанії, *124*, *125*; постачання шахт, *154*; і транспортування, *154*, *323*
Скотт, Дж., *344*
Скотт, Джоан Воллак, *358*
Слава, *217*, *218*, *335*
Слободін, Річард, *409*
Слов'яни, *42*; як раби, *207*
Словаки, у США, *365*
Слонова кістка, застосування європейців, *230*; торгівля, *52*, *55*, *56*, *116*, *124*, *164*, *202*, *223*, *232–234*, *236*
Смелсер, Нейл, *415*
Смертність: кабальних робітників, *369*; кріпаків і рабів на Карибах, *208*
Смирна, *280*
Сміт, Абат, *208*
Сміт, Абдуллахі, *396*
Сміт, Адам, *86*, *316*, *402*
Сміт, Дж., *271*
Сміт, К., *126*, *405*
Сміт, Майкл, *424*
Сноу, Дін, *171*
Сойєр, Карл, *143*
Сол, С., *363*
Соломонові острови, *261*, *262*
Солто, солтери. *Див.* оджібве
Солт-Сент-Марі, *172*, *178*
Сомбререте, *145*
Сонгаї, *53*, *55*
Сонінке, *53*
Соссюр, Фердинанд де, *30*

Сотхо, *350*
Софала, *138*, *239*
Соціалізм як спосіб виробництва, *400*
Соціальна історія, *355*
Соціальна праця, *87–88*
Соціальна структура: мундуруки, *330–331*; Таїланд, Джон Ембрі про, *324*; Таїланд, Джек Поттер про, *324*
Соціальні науки, *20–32*, *354*, *355*; критичний аналіз, *392*
Соціальні сфери, *89*
Соціокультурна різнорідність і капіталізм, *379*, *380*
Соціологія, *21–22*, *24–26*, *354*, *393*; розвиток теорії в, *25–27*, *354*; знань, *424*; і політична економія, *22*; постулати, *22–23*. *Див. також* урбаністична соціологія, «нова»
Союз Південної Африки, Декрет про землю (*1913*), *367–368*
Спенглер, Освальд, *394*
Спільноти: абенаки, *171*; Африка, *210*; Амазонія, *78*; Антверпен, *126*; Багдад, *115*; Бомбей, *289*; Чекуамегон, *179*; Китай, *56–67*; Китай і зернові культури Нового Світу, *259*; китайці, у Південно-Східній Азії, *378*; Константинополь, *115*; Кордоба, *115*; Східні індуси у Бірмі, *369*; Східні індуси в Карибському регіоні, *369*; Східні індуси на Цейлоні, *370*; Східні індуси на Фіджі, *370*; Східні індуси у Гайані, *370*; Східні індуси як наймана робоча сила, *369*; Східні індуси у Малайї, *370*; Східні індуси на Маврикію, *370*; Східні індуси в Наталі, *370*; Східні індуси у Тринідаді, *370*; Англія, *270*; гурони, *171*; Індія, *63*; індіанці, східні США, *286*; індіанці, південно-східні США; вербування ірокезів, *175*; в італійській еміграції, *371*; королівство Конго, *226*; Кумасі, *218*; Лондон, *277*; Малакка, *71*; Манчестер, *277*; Маніла, *161*; Маврикій, *369*; Нідерланди, *128*; Португалія, *123*; Потосі, *147*; Престон, *363*; рабські, Бразилія, *339*; раби, американський Південь, *281*; Теотіуакан, *79*; в американській імміграції, *364–367*; міські, на Британських островах, *277*; володіння Зіпа, *76*
Спінола, сімейство, *126*
Спір, Персіваль, *249*, *413*
Спіро Маунд, *82*
Сподек, Говард, *413*
Сподінг, Карен, *408*
Споживальництво, *383*
Споживання і класи, *335*
Споживацький кредит, *383*
Споживчі товари, довготривалі, *381*
Сполучені Штати Америки (США), *199*, *207*, *324*, *364–367*; придбання Аляски, *190*; афро-американці в, *324*, *365*, *378*, *383*; китайці в, *377*; Акт китайського виключення, *378*; промисловість з виробництва одягу в, *365*; вирощування бавовни для Англії в, *280–286*, *296*; експорт бавовни як ключ економічного росту, *280*; бавовняна торгівля, *283–285*; розширення, *315*; іноземні борги, *293*; імміграція до, *364–367*; Імміграційна комісія, *367*; імміграція з Австро-Угорської імперії, *365*; імміграція з Балканських країн, *365*; імміграція з Британських островів, *365*; імміграція зі Східної Європи, *365*; імміграція з Німеччини, *365*; імміграція й індустріалізація, *365*; імміграція з Ірландії, *365*; імміграція з Італії, *365*, *366*; імміграція з Південної Європи, *365*; імміграція і технологічні нововведення, *367*; індустріалізація, *264*, *367*; чорна металургія в, *314*; та ірокези, *176*, *178*; і ринки праці, *383*; трудова міграція з Карибів до, *383*; трудова міграція з Мексики до, *383*; земельні наділи в, *365*; м'ясопакувальна промисловість у, *324*; рух по злиттю компаній серед великих фірм, *302*; військово-морський розвиток, *294*; міграція афро-американців на північ у, *383*; і північно-західна торгівля хутром, *184*; вигнання Іспанії з Куби і Пуерто-Ріко, *337*; расові розбіж-

ності і ринки праці в, *378*; будівництво залізниці в, *284*, *292–293*, *365*, *377*; відносини між афро-американцями й іммігрантами, *365*; роль у Панамі, *295*; імпорт рабів до, *207*; технологія й індустріалізація в, *314*, *367*; погляди на історію, *18–19*, *25–26*; рівень заробітної плати у, *367*; експорт пшениці, *315*, *365*; експорт пшениці та транспортні можливості в, *322*
Споріднення, *101*; серед китайців у Південно-Східній Азії, *378*; і співпроживання, *101*; «розширення», *101*, *104*; і ідеологія, *107*; ранжирування, *105–106*; і рабство, *213–214*, *411*; як соціальний фактор, *103–104*; і стратифікація, *110*; як символічний фактор, *103–104*; серед західноафриканських виробників какао, *342–343*
Спосіб виробництва, *88*, *112*, *386*, *399–401*; азійський, *88*, *94–95*, *400*, *402*; капіталістичний (*див.* Капіталістичний спосіб виробництва); комунітарний, *88*, *400*; концептуальні проблеми, *89–90*, *112*, *386*, *400*; феодальний, *88*, *94–95*, *400*, *402–403*; німецький, *88*; родовий (*див.* Родовий спосіб виробництва); селянський, *88*; і політичний контекст, *101*; рабовласницький, *88*; слов'янський, *88*; залежний (*див.* Залежний спосіб виробництва)
Способи виробництва, *400*, *403*; і походження повстань, *389*; та історія, *390*; та ідеологічні протиріччя, *389*; і створення ідеології, *389–390*
Срібло, *121*, *161*, *164*; потік до Китаю, *161*, *260*; в Іспанській Америці, *125*, *126*, *127*, *147*, *149*, *160–161*, *260*, *263*, *407*; пошук, *144–147*; торгівля, *131*, *161*, *200*, *260*; переправляння до Іспанії, *146–148*
Срібні долари, торгівля, *245*, *261*
Сталін, сталінізм, *400*, *402*, *419*
Старий Калабар, *223–225*, *412*
Старий Світ: сільськогосподарські регіони, *39*; сухий пояс, *39*, *43*; гірський ланцюг, *39*; оазиси в, *39*; політична географія, *39–71*
Статус, Закон, *252*
Стейвхаген, Родольфо, *421*
Стентон, Доріс, *406*
Стернберг, Фріц, *418*
Стимулянти, *334–348*, *353*; і дієтична зміна, *335*
Стирія, *293*
Стівенсон, Роберт, *235*, *410–411*
Стінсгард, Нілс, *46*, *413*
Сто років самотності, *327*
Столітник, *156*
Строудвотер, долина, Глостершир, *17*
Стрейєр, Джозеф, *406*
Стречі, Джон, *401*
Стриговський, Джозеф, *394*
Стрікон, Арнольд, *420*
Строганов, дім, *190*
Стронг, Стівен, *410*
Структуралізм і марксизм, *399*, *400*, *401*
Структурний причинний зв'язок, *400*
Стуртвант, Вільям, *416*
Стушевський, І., *93*
Стюарт, Джуліан, *28–29*, *163*, *398*, *419*, *421*; концепція рівнів соціокультурної інтеграції, *27–28*; роль у пуерторіканському проекті, *419*
Стюарт, Уат, *377*, *420*
Суарес де Фігероа, Крістобаль, *136*
Суахілі, узбережжя, *234*, *238*
Суахілімовні, *233*, *234*
Субія, *350*
Суднобудування: європейське, *239–240*; індіанське, *289*; технологія, *294*
Суец, перешийок, *44*, *295*
Суецький канал, *287*, *295*, *302*, *313*, *341*
Сукре, *153*
Сулавесі, *377*
Сулу Ву, *336*
Сульські острови, *71*
Суматра, *37*, *56*, *69*, *70*, *332*, *377*; китайці на плантаціях каучуку, *332*; яванці на плантаціях каучуку, *332*; плантації каучуку на, *332*; плантації тютюну на, *332*; плантації тютюну у поєднанні із вирубно-вогневим типом землеробства на, *332*

Сунь, династія, *64, 66, 67, 68*
Сурат, *244, 245, 289*
Сус, долина, *39, 54*
Суспільство, критичний аналіз поняття, *386*
Сутхіл, Джей, *420*
Сутхол, Ейдан, *110*
Суфійські проповідники, *71, 247*
Сухий Пояс, Старий Світ, *39, 41*
Східна Англія, *297*
Східні індуси: як кабальні робітники в Ассамі, *369*; як кабальні робітники в Бутані, *369*; як кабальні робітники в Бірмі, *369, 370*; як кабальні робітники на Цейлоні, *341, 370*; як кабальні робітники на Фіджі, *336, 369*; як кабальні робітники в Гаяні, *336, 369*; як кабальні робітники на Ямайці, *369*; як кабальні робітники в Малайї, *369, 370*; як кабальні робітники на Маврикію, *335, 369*; як кабальні робітники в Наталі, *336, 370*; як кабальні робітники на плантаціях, *335, 336, 364, 369*; як кабальні робітники в Тринідаді, *336, 369*; у близькосхідній трудовій міграції, *383*
Східно-Африканське комерційне товариство, *321*
Східно-іранськомовні, *63*
Сьєрра-Леоне, *162, 206*
Сьєрра-Мадре, Мексика, *151*
Сьєрра-Невада де Санта-Марта, *77, 327*

Табаско, *81*
Табу на кровозмішення, *103, 111*
Табу, Гаваї, *262, 414*
Таємні товариства, китайські: у Каліфорнії, *377*; у Сінгапурі, *376*
Тайвань, *259, 358, 382*
Таїланд, *43, 420*; китайська роль у маркетингу рису, *322*; дебати про соціальну структуру, *323*; виробництво опіуму, *344*; виробництво рису на експорт, *322–323*
Таїмовні, *43*
Таїті, китайські контрактники на, *378*
Тайга, 39
Тайдор, *241*
Тайлор, Едвард, *29*
Тайрона, *76, 77, 328*
Такламаканська пустеля, *41*
Такско, *145*
Таку, *196*
Таку, річка, *196*
Талленсі, *234*
Талхеймер, Август, *424*
Тамерлан. *Див.* Тимур
Таміли Індії. *Див.* тамільськомовні
Тамілнад, Тамілнаду, *61, 254*
Тамільськомовні: як наймані робітники в Бірмі, *369*; як наймані робітники в Малайї, *369*; як наймані робітники в Наталі, *369*; як наймані робітники на плантаціях каучуку в Малайї; *332*; як робітники на плантаціях чаю на Цейлоні, *341, 369*
Тамільсько-сингальські конфлікти, *341*
Тан, династія, *66, 67, 68, 94*
Тана (Нові Гебриди), *261*
Тана (чорноморський порт у середньовіччі), *208*
Танджавурський район, *254, 370–371*; зміни у землеволодінні, *255–256, 370*; зміни в оподатковуванні, *255–256*; трудова міграція з, *256, 370–371*; виробництво рису на експорт, *256, 370*; як джерело найманих робітників, *370*
Танджор. Див. Танджавур
Танець Сонця, *187, 200*
Танзанія, *54*
Тапуйя, *160*
Тафо, *217*
Твімовні, *217*
Твічет, Деніс, *398*
Теггарт, Фредерік, *47, 395*
Теджо, долина річки, *42*
Тейлор, Вільям, *408*
Тейлор, Джордж, *417*
Теке, *227*
Текстиль: експорт, *244*; експорт з Англії, *130*; торгівля, *52, 56, 81, 127, 132, 161, 162, 183, 192, 203, 212, 224, 228, 238, 248, 261, 271*; торгівля індійським, *263, 271*; торгівля в тихоокеанському регіоні, *160*
Текстильна промисловість, *267, 268, 271–278, 415*; і капіталістичний

спосіб виробництва, *295–296*; капіталізація, *273*, *292*; як «носій» індустріальної революції, *279*, *292*; Англія, *267*, *272–279*, *295*, *357*, *415*; Англія, і області текстильного ремісничого виробництва, *297*; Англія, і роль провінцій у, *272–274*; на європейському континенті, *357*; Індія, *288–291*, *417*; Індія, капіталізація, *289*; Індія як зразок «периферійної» індустріалізації, *292*; Індія, робоча сила в, *290–291*; Японія, *289*, *291*; Нова Англія, *358*, *359*; Південна Італія, занепад, *339*
Текстильна технологія: *271–272*, *273*, *274–275*, *357*
Текстильне виробництво, *156*, *267*, *268*, *271*, *272*, *288–292*, *382*; каталонське, *124–125*; Китай, *259*, *260*; Англія, *123*; Фландрія, *119*; Іспанська Америка, *156*; Західна Гватемала, *155*
Текстильні ремесла: Бенгалія, *248*; Англія, *275*, *278*; Індія, руйнування, *252*, *256*, *288*, *291*; Мадрас, *245*; і текстильна промисловість, Англія, *297*
Текстильні фабрики, *275*, *296*; робоча сила на, *275*, *277*, *278*, *296*; організація, в Індії, *290–291*
Темза, долина річки, *41*
Тенг, Ссу-Йу, *258*
Теночтітлан, *141*
Теорія модернізації, *26*, *37*
Теотіуакан, *79*, *84*
Тепанек, *80*
Тернейт, *239*, *242*
Тернер, Браєн, *395*
Тернер, Віктор, *233*
Террі, Еммануель, *214*, *396*
Тете, *233*
Тефтонці, *115*
Техас, *281*, *323*
Технічні культури, *328–334*, *353*
Технологія безперервного процесу, *382*
Технологія: на капіталомістких цукрових плантаціях, *337–338*; інвестиції капіталу в, *306*, *314*; у тваринництві, американський Захід, *324*; у комерційному вирощуванні пшениці, *322–323*; «безупинний процес», *382*; у Німеччині, *314*; у чорній металургії, *293*; в упакуванні м'яса, *324–325*; «Ренесанс», *405*; у розведенні овець, Австралія, *325*; у суднобудуванні, *294*; у США, *314*
Тигр, річка, *39*
Тимур (Тамерлан), *47*, *57*, *63*
Тимурідські турки, *245*
Тихий океан, *142*, *162*, *163*, *314*; торгівля, *261–262*, *263*
Тихоокеанські острови, *261*, *308*
Тіахуанако, *73*
Тіллі, Чарлз, *270*, *360*, *393*, *406*
Тімбукту, *44*, *52*
Тімукуа, *209*
Тінкер, Х'ю, *369*, *423*
Тіроль, *119*
Тірренське море, *116*
Тірск, Джоан, *270*
Тітієв, Міша, *101*
Тканина як вид авансування, *182*
Ткацька технологія, *275*
Тлайнджит, *192*, *193*, *194*, *195*, *196*, *196*, *410*; торгівля з росіянами, *196*
Тобаджара, *160*
Товариство Сімнадцяти Міст Фландрії і Брабанту, *119*
Товариськість, нові типи, *335*
Товарне виробництво, *320–352*
Тоган, А. Зекі Валіді, *404*
Тойнбі, Арнольд, *394*
Тойони, *191*
Токевіль, Алексіс де, *277*
Токей, Ференц, *402*
Толтеки, *79*, *80*, *111*
Томас, Л., *226*, *297*
Томпсон, Едгар, *318*, *416*, *419*
Томпсон, І., *278*, *401*, *415*, *422*
Томпсон, Леонард, *350*, *422*, *423*
Тонніс, Фердинанд, *24*, *25*
Топфер, Бернгард, *93*, *403*
Торгівля хутром, *166–200*, *307*, *408–410*; в Азії, *121*, *167*; зміни в, *180*, *189*, *198*, *198–202*; з Китаєм, *167*, *189*, *190*, *191*; і винищення хутряних тварин, *190–191*, *195*; і хвороби, *199*; наслідки для індіанців, *169–171*, *200*; фінансування, Норвегія, *166*; і обмін дарами, *173*,

199; історія, *166–171*, *198–202*; і території полювання, *171*, *408*; гурони в, *171–173*, *177*, індіанці в, *169–170*, *199–200*; міжнародна, *167*; та ірокези, *173–178*; чільна роль бобра в, *167–168*, *177*; і родовий спосіб виробництва, *200*; морська, *189–195*; Нью-Амстердам у, *169*, північно-американці, *30*, *121*, *142*, *167–202*; і Північно-Західне узбережжя, *189–198*; і північно-західні атапаски, *183*; оттави в, *177–178*; і індіанці Рівнин, *184–188*; і політична конкуренція, *107*, *169*, *173*, *175*, *176*, *201*; і зменшення кількості населення, *200*; як надомницька системи, *201*; Квебек у, *169*; і поява нових груп, *200–201*; шляхи, *169*, *171*, *179*, *180*, *181*, *183*, *184*, *195*, *196*; росіяни, *167*, *189–191*, *196*; росіяни, у порівнянні з північноамериканцями, *190*; хутро морської видри в, *189*, *191*, *192*, *193*, *195*, *197*; і рабство на Північно-Західному узбережжі, *195*, *197*; перехід від морської до внутрішньої материкової торгівлі, *196*; державна організація росіян, *190*; продовольство, *171*, *172*, *174*, *182*, *184*, *200*, *201*; постачання для, *168*, *178*, *182*, *185*, *186*, *188*, *189*, *191*, *200*; транспортування в, *185*, *189*; і війна, *168*, *176*, *193*, *197*, *200*

Торгівля, *43–45*; між Андами і тропічними низовинами, *77*; «обмежена», *150*; між Індією і Близьким Сходом, *289*; морська, і занепад караванної, *45*, *263*; отомани, *49–50*; і політична консолідація в Африці, *212*; і політика, *96*; і перерозподіл, *94*; і регіональна спеціалізація, *131–132*; між Іспанією й Америками, *148–149*; зміни в далекій, *89–116*

Торгова гільдія, Нова Іспанія, *148*; Іспанія, *148*

Торговельне багатство, *95–100*; і капіталізм, *131–132*, *268*; і диференціювання при капіталізмі, *307*; обмеження, *130–132*

Торговельне походження: єгейці, *124*; араби, *238*; ашанті, *218*; бугі, *377*; китайці, *238*, *240*; китайці Сінгапуру, *376*; китайці Південно-Східної Азії, *374*, *378*; християни Китаю, *69*; діула в Кот-д'Івуарі, *344*; дьяки, *377*; генуезці, *126–127*; гуджаратці, *238*; індуси, *244*; Іспанська Америка й індіанські спільноти, *153–154*; індуси в Манілі, *162*; індуси Південно-Східної Азії, *70*; італійці, *118*; міжнародне, *126–127*; євреї в Китаї, *68*; ліванці в Кот-д'Івуарі, *344*; малайці, *238*; мінанкабау, *377*; мусульмани Китаю, *69*; мусульмани у Гані, *53*; мусульмани в Індійському океані, *238*, *240*; мусульмани на Макассарі, *242*; мусульмани Суахілі, *232*; вожді північно-західного узбережжя, *192*, *193*; серед оттоманів, *50*; парсі, *289*; перуанці в Акапулько, *161*; португальці, *123–124*; португальці в Макао, *162*; росіяни, *190*; скандинави, *166*; шотландці, *260*; сирійці, *115*

Торговий капітал. *Див.* Гроші, що породжують гроші; торгове багатство; комерція

Торгові конфедерації, *119*

Торгові маршрути: Акапулько – Мехіко, *162*; через азійські моря, *238*; азійські моря і португальці, *240–241*; центральноафриканські, *232*; Китай – Бірма, *346*, *347*; Європа, між Північчю і Півднем, *119*; Іспанська Америка, *146–147*; Макао – Маніла, *162*; Маніла – Акапулько, *162*; Індійський океан, *55–57*, *238–239*; мусульманська, в Індійському океані і Південно-Східній Азії, *238–239*; Тихий океан, *162*; і пасторальні кочівники, *46–47*, *51–52*; Перу – Акапулько, *162*; торгівля прянощами, *240*; трансконтинентальні, Старий Світ, *46*; транссахарські, *52–53*, *54*, *211*, *411*

Торгові мережі; *84*, *269*; Африка, *210–211*, *212*; Китай – Індія, *161*; Китай – Південна Америка, *161*; Євро-

па – Африка, *212*; Індійський океан, *244*, *397*; Близький Схід – Індія, *289*; Тихий океан, *162*
Торговці і товарні кордони, *307*; і індустріальний капітал, *308*, *311*; і родові відносини при капіталізмі, *308–309*; і кордони праці, *308*; і трудове вербування, *308*, *309*; у межах капіталістичного просування, *308*; у неіндустріальних областях, *308*; і пальмова олія, *333–334*; і плантації, *321*; і влада, *121–122*, *130*, *136*; і регіональна спеціалізація, *312*; і королівський контроль у Франції, *129*, *130*; у торгівлі гумою, *331*; і вирощений рабами цукор, *307*; і рабство, *99–100*; і соціополітична нестабільність, *307*; і держава у європейській експансії, *121–122*, *130*, *135*; і надлишки, *98*; і залежний спосіб виробництва, *94*, *96–97*, *98*; і залежні відносини при капіталізмі, *308–309*; і війни, *98*; і хвилі капіталістичного розвитку, *308*
Торнер, Деніел, *288*, *417*
Торнер, Еліс, *253*, *288*
Тоскана, населення рабів у, *208*, *404*
Тоуні, Річард, *269*, *406*
Трансвааль, *55*, *347*, *351*
Транспортні галузі, *299*
Транспортування: каное з березової кори, *172*; возами, запряженими волами, *288*; верблюдами, *45*; каналом, *65*, *69*, *283*, *284*, *292*; караваном, *45*, *46*, *52*, *53*, *263*; і зниження вартості вантажоперевезень, *294*, *315*; вартість енергії на, *97*; інки, *76*; і розведення домашньої худоби, *323*; на Північно-Західному узбережжі, *192*; у торгівлі хутром на Північно-Західній території, *185*; залізницею, *281*, *293–294*, *322*, *355*; вітрильниками, *294*; раби в, *214*; пароплавом, *281*, *284–285*, *294–295*, *324*, *340*, *355*; і світовий ринок, *296*
Трапп, Сільвія, *406*
Тремпе, Роланд, *358*, *422*
Третій світ, концепція, *20*, *25*
Трикутна зона, Пагорби качина, *347*
Тринідад, *335*, *370*, східні індуси як наймані робітники в, *369*
Тріггер, Брюс, *409*
Тріліз, Ален, *173*, *175*, *176*
Трімбергер, Елен, *393*
Тріполі, *39*, *216*
Тріска, *167*
Троцький, Лев, *305*
Трудова аристократія, *357*, *358*, *380*
Трудова інтенсивність і автоматизація, *382*
Трудова міграція, *362–379*; Африка, *383*; бемба, *235*; до бомбейских фабрик, *290–291*; і капіталістичний спосіб виробництва, *267*, *362*, *363–364*; Колумбія, *383*; Еквадор, *383*; Європа, *383*; Гана, *383*; міжнародна з часів Другої світової війни, *383*; італійців до Бразилії, *363*; Кот-д'Івуар, *383*; Латинська Америка, *383*; з середземноморського регіону до країн Бенілюксу, *383*; з середземноморського регіону до Франції, *383*; з середземноморського регіону до Швейцарії, *383*; з середземноморського регіону до Західної Німеччини, *383*; Мексика, *383*; Близький Схід, *383*; Південна Африка, *359*, *363*; Танджавур, *256*; США, *363–366*; Венесуела, *383*. *Див. також* Кабальні робітники; міграційні робітники
Трудова сила, *90*, *91*, *268*, *299*, *300*, *354*, *356*, *363*; і машини, *356*
Трудова теорія вартості, *386*
Трудове вербування, і торговці, *307*, *308*
Трудове постачання, регіони, *308*, *318*, *360*
Трудовий ринок, *354*, *363*, *380*; і капіталістичний спосіб виробництва, *381*; сегментація, *357–358*, *368*, *380*
Трудові ринки, *355–361*; і міста, *278*; і етнічне диференціювання, *380–381*; і етнічні тотожності, *381*; і «расові» розбіжності, *380–381*; у США, *383*
Тук, Томас, *293*
Тукер, Елізабет, *409*
Тула, *80*, *81*

Тулуза, *129*
Тунгус, *190*
Тундра, 39
Туніс, Тунісія *39, 52, 53, 54*
Туньванг, *41*
Тупі, тупійський, *371*
Турбіни, *314*
Туреччина: як джерело бавовни, *280*, як джерело опіуму, *260 Див. також* отомани
Туркестан, *39, 245*
Турки, *39, 46, 47, 48, 63, 111, 241, 245, 287*; як раби, *208. Див. також* Огхузькі турки; оттомани; турки-сельджуки
Турки-сельджуки *48, 141*
Тусен, Огюст, *162, 295*
Тускарора, *172, 176*
Тютюн: як аванси, *183*, бразильський, у работоргівлі, *203*; карибський, *202*; на плантаціях, голландська Суматра *332*; торгівля, *121, 160, 162, 188, 203, 212, 228, 261*

Уганда: розведення бавовни, *291*; вирощування бавовни і соціополітична організація, *291*
Угандська угода, *291*
Угорський степ, *42*
Угорці, в США, *364*
Удович, Абрахам, *259, 395*
Удх, Наваб, *370, 251*
Узбек, *49, 63, 426*
Укаялі, річка, *77*
Укерс, Вільям, *421*
Улема, 49, 50
Улунді, *351, 352*
Умайядська династія, *49*
Ур, Ендрю, *276*
Уральські гори, *39, 40, 190*
Урбанізація, *360–361*; у Бельгії, *363*, в Англії, *277–278, 361, 363*, в Європі, *361*; й індустріалізація, *277–278, 361*; і промисловість, *277*; і системи надомництва, *361*; в Уельсі, *361*
Урбаністична антропологія, *422*
Урбаністична соціологія, «нова», *422*
Урдойчланд (первісні автохтонні німецькі області), *118*
Урду, *246*
Урубамбський басейн, *75*
Утрехтська угода, *161, 180*
Уттар-Прадеш, *248*
Ученду, Віктор, *333*

Фабрики, *275–278*; і автоматизація, *382*; дисципліна на, *276, 277, 277*; організація, *275–277*; обшири, *355–356*
Фаган, Брайєн, *396*
Фаїрбенк, Джон, *258, 414*
Файєтвіль, *283*
Файнер, Самуель, *130*
Фалс Борда, Орландо, *173*
Фанті-англійський союз, *218*
Фаулер, Мелвін, *399*
Фейєрбах, Людвіг, *88*
Фейнмен, Гері, *146*
Фен, річка, Китай, *42*
Фентон, Вільям, *408–409*
Феодалізм, *118, 125, 402–403*; «класичний», *129*; криза, *120–121, 131, 404–405*
Фернандо По, *202, 341*
Ферон, Луї, *163, 398*
Фес, *38*
Фету, *215*
Фіджі, *261, 262, 369, 370*; використання кабальних робітників на, *336, 369*
Філдхауз, Д., *251*
Філіп II, *147, 168*
Філіппіни, *70, 131, 141, 161, 242, 245, 260, 264, 375*
Філіпс, Пол, *408*
Філліпсон, Д., *55, 396*
Філоксера, *371*
Фінікійці, *114*
Фінлейсон, Родерік, *194*
Фінляндія, *191*
Фінська затока, *45*
Фіш Рівер, *348*
Фішер, Раймонд, *410*
Фішер, Робін, *193, 198, 410*
Фламандці, *133, 160*
Фландрія, *118, 119, 128, 133, 203, 297*
Фледжладос, 328
Флінн, М., *415*
Флоренція, *51*
Флорескано, Енріке, *407, 408*
Флорида, *81, 131, 284, 285*

Флот: китайці, *240*; Єгиптянин Мамлак, *240*; гуджаратці, *240*; турецька мова, *237*
Фогель, Роберт, *281*, *282*, *415*, *416*
Фокс (індіанці), *178*
Фокс, Едвард, *119*, *130*, *405*
Фокс, Річард, *364*, *397*
Фони, *219*, *220*
Форемен Г., *416*
Формування націй і передбачувана культурна однорідність, *379*
Форрест, Деніс, *421*
Форт С.-Джордж, *245*
Форт Асторія, *184*
Форт Бентон, *187*
Форт Дюкесне, *181*
Форт Едмонтон, *185*
Форт Мак-Луглін, *195*
Форт Нассау, Олбані, *168*
Форт Пітт, *181*
Форт Руперт Квакіутл, *197*
Форт Руперт, *189*, *196*, *196*, *197*, *198*
Форт Селкерк, *196*
Форт Сімпсон, *189*, *196*, *197*, *198*
Форт Стікін, *195*
Форт Черчілль, *180*, *182*
Фортес, Алехандро, *423*
Фортес, Мейєр, *101*, *105*
Фостер, Джон, *277*, *279*, *356*, *359*, *415*
Фостер-Картер, Ейден, *404*
Фоунер, Філіп, *283*
Фоуст, Кліффорд, *410*
Фра Мауро, *236*
Фрайд, Мортон, *89*, *398*, *403*
Франк, Андре Гандер, *35–36*, *98*, *299–300*, *407*
Франкель, С., *423*
«Франки» (Ферінгі, Фо-ланг-кі), *84*, *115*
Франсес, Альберт, *382*
Франц, Джо, *420*
Франція, *117*, *119–120*, *129–130*, *131*, *132*, *133*, *134*, *136*, *142*, *158*, *160*, *162*, *163*, *202*, *203*, *204*, *233*, *242*, *284*, *341*, *405–406*; буржуазія, *130*; у порівнянні з Англією, *130*; колонізація в Північній Америці, *142*; єгипетські кредити, *295*; індустріалізація, *130*; прибутки, стягнені зі Сан-Домінго, *161*; італійська імміграція, *370*; інтеграція, *379*, *405–406*; чорна металургія, *291*; король і знать у, *130*; трудова міграція з середземноморського регіону, *383*; емансипація селянства, *321*; селянство, *129–130*; політична консолідація, *129–130*, *131*; королівський контроль і торгова діяльність, *129*, *130*; робітничі класи, *358*
Франція, Західна, *298*
Франція, Південно-Західна, *358*
Французи: доступ до регіону Великих озер, *177*, *178*, *180*; в Азії, *250*, *252*, *262*; у Єгипті, *287*; у Північній Америці, *168*, *171*, *172*, *173*, *173*, *175*, *176*, *178*, *179*, *180*, *181*, *182*, *183*, *184*, *198*; завезення какао в Кот-д'Івуар, *343*; захоплення Кочінчіни, *323*; революція, *130*, *168*
Французька Компанія Західної Африки, *319*
Французька Ост-Індська компанія, *142*, *180*
Французькі канадці, у США, *365*, *367*
Французько-англійська конкуренція, *142*, *172*, *176–117*, *180*, *181*, *182*, *184*, *198*, *266*, *272*; у цукровому виробництві, *320*
Французько-індійська війна. *Див.* Семилітня війна
Фрейзер Рівер, *185*, *198*
Френч, Девід, *192*
Фрідманн, Гаррієт, *323*, *420*
Фрідмен, Джонатан, *346*, *399*, *402*, *424*
Фрідмен, Моріс, *424*
Фрімен -Гренвіль, Г., *396*
Фрімен, К., *382*
Фробенью, Лео, *410*
Фунза, *76*
Функціоналізм, *28–29*, *394*, *411*
Фурнас, Дж., *261*, *262*, *414*
Фурнівал, Дж., *379*, *424*
Фуртадо, Цельсо, *339*, *369*
Фуцзян, *259*, *260*, *363*
Фьорбер, Холден, *414*, *439*
Фьохтванг, Стефан, *95*, *424*

Хабаккук, Х., *365*
Хабіб, Ірфан, *247*, *402*, *413*

Хагхлі, *239*
Хаджініколау-Марава, Анна, *404*
Хайд, Френсіс, *294, 417*
Хайда, *191, 192, 193, 195*
Хайдарабад, *250*
Хайякава, Джіро, *401*
Хам, *228*
Ханкс, Люсьєн, *322, 420*
Ханой, *63*
Хант, Джордж, *409*
Хантінгтон, Самуель, *20*
Хань, народ, *398*
Ханьшуйська династія, *39, 67*
Хараппа, *43*
Харві, Девід, *422*
Харгрівс, Джеймс, *274*
Харнетті, Пітер, *417*
Харріс, Марвін, *411*
Харрісон і Кросфілд Лтд., *321*
Харт, Кейт, *421*
Хартвелл, Р, *415*
Хартвелл, Роналд, *420*
Харчові продукти як споживчий товар, *322–329, 353*
Хатчінс, Френсіс, *257*
Хаупт, Джорж, *422*
Хауптмен, Лоренс, *408*
Хауса, *53, 54, 314, 333*
Хафсиди, *54*
Хвей (Х'юї), *374*
Хейд, В., *395, 403*
Хейс, Гоффмен, *195, 196*
Хеммінг, Джон, *143*
Хендерсон, Річард, *223, 412*
Хенідж, Девід, *215*
Хетчер, Майкл, *278, 380*
Хідатса, *184, 185. Див. також* «сільські індіанці»
Хікі, Джеральд, *398*
Хілл Шанс (Таї Лої), *347*
Хілл, Поллі, *343, 421*
Хілл, Христофор, *406*
Хілтон, Родні, *404–405, 406*
Хімічна промисловість, *314*
Хімс, Делл, *394*
Хіндес, Баррі, *401, 402, 403*
Хінце, Отто, *403*
Хіскерсон, Гарольд, *410*
Хістерман, Дж., *61, 63, 397*
Хлібні злаки: культивування, *55*; торгівля, *132, 152*
Хмонг. *Див.* Мяо, Мун
Хо, Пінг-Ті, *259, 378*
Хоббс, Томас, *136*
Хобсбом, Ерік, *275, 279, 294, 314, 335, 355, 356, 400, 406, 415, 417, 423*
Ходсон, Маршал, *395*
Холдер, Прістон, *186, 409*
Холл, Д., *398, 412*
Холл, Стюарт, *424*
Хопкінс, А., *50, 334, 397, 411, 421*
Хормуз, *237, 240*
Хортон, Робін, *412*
Хоукінс, Джон, *210*
Хохокам, *80*
Хрестові походи, *117–118, 207, 404*
Християни, індіанці, *370*
Християнський світ: Східний, *115*; Західний, *114, 115*
Ху, Хсьєн Чін, *67*
Хуанхе, річка *64*
Хуанкавеліка, ртутні копальні, *150*
Хукер, Дж., *394*
Хуктон, Д. Хобарт, *423*
Хулагу хан, *41*
Хутро горностая, *164*
Хутро: ключова роль у російській економіці, *167*; торгівля, *121, 131, 166, 172, 192*
Хьорст, Пол, *401, 402, 403*
Х'юджес, Х. Стюарт, *393*
Х'юліч, *78*
Х'юн, Шерлі, *378, 423*

Цвана, *350, 351*
Цейлон (нині Шрі-Ланка), *42, 240, 241, 340–341, 370*; зміни у землеволодінні, *340*; зрошувальне вирощування рису, *341*; селянство і плантації чаю, *340–341*; імпортування рису з Бірми, *322*; імпортування рису з Танджавура, *370*; сільське господарство вирубно-вогневого типу на, *342*
Цейлонські або джаффнські таміли, *342*
Целтал- і цоцілмовні, *339–341*
Целтал- і цоцілські індіанці: торговельна економіка, *341*; частина мексиканської держави, *341*; вважаються залишками майя, *340*
Целтальське повстання, *339*

Центральна Америка, *147, 152, 209, 339*; виробництво кави в, *339*; робоча сила на бананових плантаціях, *327–328*
Центральна Тихоокеанська залізниця, *377*
Центр-периферія, розподілення *297*
Центуріонська родина, *126*
Цеце, муха, *210, 219*
Цзянсі, *260*
Цзянсу, *65*
Цивілізації як зони взаємодії, *94–95*
Цімшиани, *192, 193, 196, 197–198, 410*
Цінь, династія, *65, 66, 67*
Цукор, *16, 27, 334, 335–338, 421*; торгівля, *124, 127, 165, 203, 289*
Цукрова тростина, як товарна культура, *248, 259*; вирощування, *142, 158–160, 335–337*; вирощування, Бразилія, *141, 158–160, 203, 209, 372*; вирощування, Карибське море, *201, 268, 312*; вирощування, Карибське море, капіталізація, *160, 203, 337–338*; вирощування, і рабство, *201, 202*
Цукрове виробництво з буряків, *320*
Цукрові плантації; *316, 336–338, 372*; на Кубі, *337*, на Фіджі, *336*, у Гайані, *335–336*; наймані робітники як робоча сила на, *335*; на Яві, *336*; на Маврикії, *336*; у Наталі, *336*; у Пуерто-Ріко, *337–338*; у Квінсленді, Австралія, *336*; у Тринідаді, *336*

Чай, *316, 334, 335, 340–341*; як аванси, *183*, експорт, з Китаю, *258–260, 264*; плантації, *316*; плантації, Ассам, *369*; плантації, Бутан, *369*; плантації, Цейлон, *340, 341*; плантації, Цейлон, робоча сила, *341*; виробництво, Ассам, *340*; виробництво, Китай, *259–260*; виробництво, Індія, *340*; контрабанда, *258*; податки на, *258*; торгівля, *190, 245, 258–260, 263*
Чайльд, В. Гордон, *394*
Чайники, торгівля, *173, 188*
Чайттік, Х. Невілл, *396*
Чако, *83*
Чамула, найняті цінакантекосами, *339*
Чанг, Тьєн-Це, *413*
Чандрагапта Мор'я, *57*
Чанчан, *72–73*
Чао-Прая, річка, *322*
Чаркас, аудієнція, *144*
Чарльз II, *244*
Чарльз V, *126, 127, 147*
Чарльстон, *283*
Чартизм, *277*
Час подорожі, морем, *294–295*
Чейні, Ельза М., *383*
Чеквамегон, затока, *179*
Чеквамегон, село, *179, 180, 181*
Чемберс, Дж. Д., *406*
Чемберс, Мортімер, *404*
Ченгту, рівнина *63*
Ченг-хо, *38, 68, 71*
Чеонг, В., *162*
Чепмен, С. Д., *273, 274, 356, 357, 415*
Червоне море, *45, 240, 244*
Черепашачі панцирі, торгівля, *55, 162, 238, 261*
Черкеси, *47, 287*
Черокези, *82, 83, 209, 284, 285, 416*; писемність, *285*
Черчілль, річка *181, 185*
Чесно, Джин, *359, 402*
Чехи, у США, *364*
Чжен Чен-Їун (Коксінга), *257*
Чжецзян, *64, 257, 260*
Чиказька школа, *24*
Чикаго, *285, 315, 320*
Чилі, *131, 143, 155, 156*; Центральна Долина, *156*; мідні копальні, *347*
Чилійський архіпелаг, *84*
Чингісхан, *47, 49, 64*
Чіапас, *339*
Чібча, *76–77, 145–157, 160*
Чібчамовні, *162, 328, 408*
Чід Малуба, *235*
Чікама, *73*
Чікасоу, *285*
Чікіто, провінція, *146*
Чікунда, *234*
Чілкат, *196*
Чілкат, річка, *196, 196*
Чілкатський тлінкіт, *195, 196, 197, 410*
Чілкатські ковдри, торгівля, *192, 195*
Чіму, *73, 75*
Ч'інг, династія, *68, 69, 257, 377*
Чінг, річка, *42*

Чінуки, *192*
Чінуцька торгова мова, *192, 193*
Чіпая, *31, 183*
Чіполла, Карло М., *355, 413*
Чіра, *73*
Чічен-Іца, *80*
Чічімеки, *184*
Чокто, *285, 286*
Чонталмовні, *81*
Чорна металургія, розширення, *293*; роль у війні, *293*; технологія, *293*
«Чорна Смерть», *123*
Чорноморський регіон, *40, 41, 51, 96, 124, 125, 208, 210*
Чота-Нагпур, плато, *369*
Чоут, Джуліан, молодший, *420*
Чу, династія, *64*
Чу-Цай, *47*

Шайєнна, *185, 187*
Шака, *348, 350*
Шама, *203*
Шампанські ярмарки, *119*
Шампетер, Джозеф, *302, 419*
Шан, *346, 347*
Шанін, Теодор, *423*
Шапера, Айзек, *351*
Шарп, Вільям Фредерік, *408*
Шарп, Лорістон, *322, 323*
Шатобріан, Франсуа Рене де, *82*
Шахтарі вугільної промисловості, Пенсильванія, *364*
Шварц, Стюарт, *29*
Шведи, у США, *365*
Шведська компанія, *215*
Швейцарія: італійська імміграція, *371*; трудова міграція із середземноморського регіону, *383*; як джерело найманих робітників для Бразилії, *373*
Швейцарська конфедерація, *119*
Швеція; сільськогосподарська криза в, *365*; чорна металургія, *293*; металевий експорт з, *127*
Шейкс, тлінджитський вождь, *196*
Шелванкар, К., *396*
Шелдт, річка, *126*
Шеліфська рівнина, *40*
Шеньсі, *42, 65*
Шермерхорн, Річард, *417*
Шеррок, Сюзан, *31*
Шеффілд, *314*
Шінберг, Дороті, *414*
Шіозава, Кіміо, *401*
«Шість Компаній», *377*
Шламбом, Джірген, *275, 414, 415*
Шмідт, Альфред, *394*
Шнайдер, Девід, *102, 403*
Шнайдер, Джейн, *96, 371*
Шнайдер, Пітер, *371*
Шнайдера компанія, *356*
Шовк: експорт із Бенгалії, *248*; капелюхи, *168*; торгівля, *116, 161, 190, 259*
Шовковий шлях, *38, 41, 42, 44, 67, 63, 68*
Шона, *56–57, 96*
Шонамовні, *56, 350*
Шони, *182, 209*
Шоню, Пьєр, *162, 405*
Шоню, Хагует, *405*
Шоргер, Вільям, *395*
Шотландія, *364*
Шотландський ірландець, *364*
Шотландці, у Канаді, *184*
Шотландці: горці, *364*; торгівці, *260*; кріпаки, *208*
Шошони, *152, 184*
Шрівіджая, *70, 71*
Шрівпорт, *283*
Шрінівас, М., *59, 253, 397*
Штайн, Барбара, *407*
Штайн, Бартон, *413*
Штайн, Лоренц фон, *21*
Штайн, Стенлі, *407*

Юкатан, *28, 81, 148*
Юконська долина, *196*
Ю-м'єни (яа, мяо), *43, 66, 344*
Юнкери, *310, 323, 363, 371*
Юньнань, *57, 259, 344, 347*
Ют, *184*
Юта, *377*

Ява, *241, 242, 243, 261, 356, 421*; капіталізація цукрових плантацій, *336*; кавові плантації голландців, *338*; голландці на, *201*; іслам на, *236*; королівства, *43, 69–70*, цукрові плантації, *336*
Яванці, як чорнороби на гумових плантаціях Суматри, *323*

Яка, *230*
Якобс, Вілбер, *151*
Якути, *190*, *191*, *410*
Якутські тлайнджити, *410*
Ялмен, Нур, *341*
Ямайка, *142*, *163*, *164*, *165*, *167*, *202*, *408*; східні індуси на, *369*; англійське захоплення, *142*, *164*, перехід від рабства до дрібного сільського господарства, *320*; скасування рабства, *335*, *369*
Ямайці, як робітники на плантаціях у Центральній Америці, *326–327*; як робітники в Панамі, *295*
Ямасі, *209*
Янаконас, *145*
Янг, Філіп, *328*
Янктонаї, *180*
Янцзи, річка, і долина, *43*, *44*, *64*, *65*, *66–67*, *259*
Яо (Африка), *207*, *233*
Яо, *44*, *66*. *Див. також* Монг; Ю М'єн
Яркенд, *41*
Японія, *244*, *258*, *259*, *297*; експорт пряжі до Індії, *291*; текстильний імпорт з Індії, *314*
Японська протока, *191*
Японсько-китайське суперництво, *289*, *291*
Ясак. *Див.* Данина, хутро

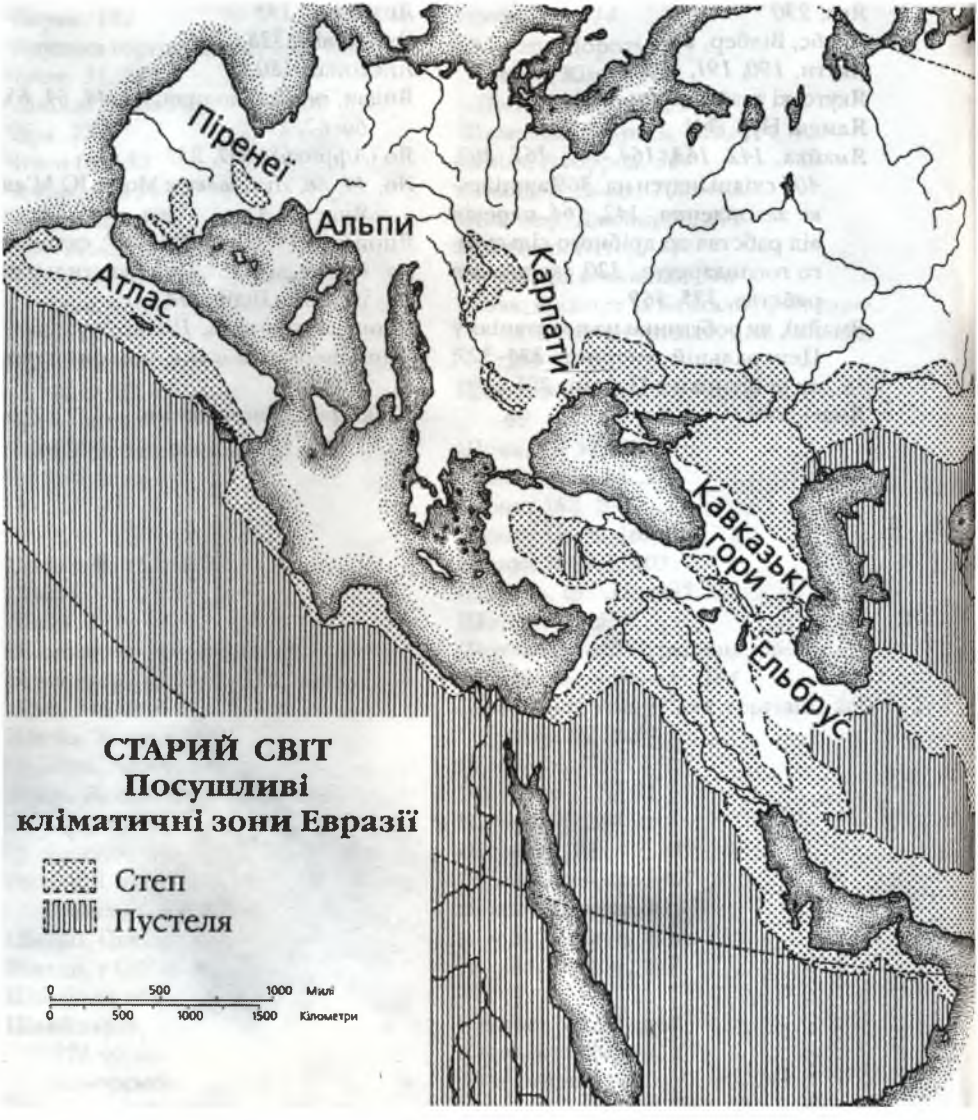
Піренеї
Альпи
Атлас
Карпати
Кавказькі гори
Ельбрус
СТАРИЙ СВІТ
Посушливі кліматичні зони Евразії
Степ
Пустеля
0 500 1000 Милі
0 500 1000 1500 Кілометри

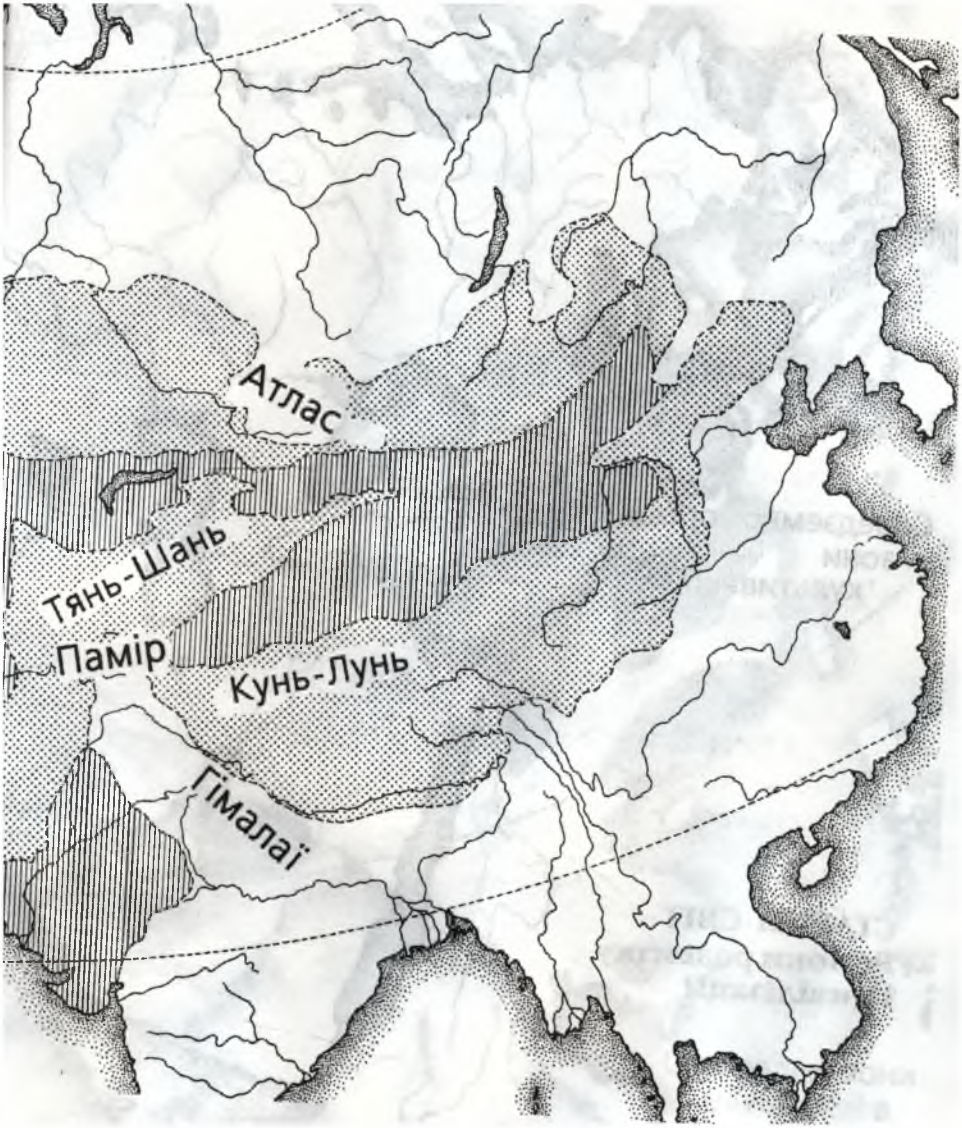
Атлас
Тянь-Шань
Памір
Кунь-Лунь
Гімалаї

Середземноморські
зони
культивації
СТАРИЙ СВІТ
Регіони розвитку
і цивілізації
Центральні зони
0 500 1000 Милі
0 500 1000 1500 Кілометри

Зони культивації
в Китаї
Район
формування
Індійської
держави
Центральні зони
цивілізації в
Південно-Східній
Азії

Наукове видання

Ерік Р. Вульф

ЄВРОПА І НАРОДИ БЕЗ ІСТОРІЇ

Переклад з англійської Ігоря Пошивайла

Редактор *Ю. Г. Попсуєнко*
Художнє оформлення *Л. А. Кузнецова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректор *А. М. Спрогіс*

Підписано до друку 27.07.2004. Формат 70 × 100 1/16.
Гарнітура «NewBaskerville». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 43,22. Обл.-вид. арк. 35,25.
Зам. 4-133.

Видавничий дім «КМ Академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 770 від 15.01.2002 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, вул. Сковороди, 2.
Тел./факс: (044) 416-60-92, (044) 238-28-26.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Вульф, Ерік Р.
В88 Європа і народи без історії / Пер. з англ. І. Пошивайла.– К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004.– 535 с.: іл.– Бібліогр.: с. 425–477.
ISBN 966-518-257-9

Назвавши свою фундаментальну працю «Європа і народи без історії», автор, відомий американський історик, антрополог і суспільствознавець, кидає виклик тим, хто вважає європейців єдиними творцями історії. Узявши за точку відліку 1400 р. нового літочислення, він показує, що європейська експансія повсюди зіштовхувалася з людськими спільнотами та культурами з тривалою і складною історією, взаємозв'язаною і взаємозалежною у часово-просторовому вимірі.

ББК 63.3(0)